Erős Vilmos

A HISTORIOGRÁFIA EGÉSZ EMBERT KÍVÁN

Tanulmányok a 20. századi történetírásról

L'Harmattan

Ez a mű a Creative Commons Nevezd meg! - Ne add el! - Így add tovább! 4.0 Nemzetközi Licenc feltételeinek megfelelően felhasználható.
https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/

A historiográfia egész embert kíván. Tanulmányok a 20. századi történetírásról

Historiography Calls to the Whole Person. Studies on 20th-century historiography

Erős Vilmos

https://orcid.org/0000-0001-6592-6240

Eszmetörténet, szellemtörténet, tudomány- és technikatörténet / History of ideas, intellectual history, history of science and techniques (12981)

historiográfia, 20. századi történelem, eszmetörténet

historiography, history of the 20th century, intellectual history

ISBN 978-963-646-491-2 (pdf)

DOI: https://doi.org/10.56037/978-963-646-491-2

https://openaccess.hu/

ERŐS VILMOS

A historiográfia egész embert kíván

Tanulmányok a 20. századi történetírásról

ERŐS VILMOS

A historiográfia egész embert kíván

Tanulmányok a 20. századi történetírásról

L'Harmattan Kiadó – Konzervatív Értékrend Alapítvány
Budapest, 2025

A kötet megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap és a Bethlen Gábor Alapkezelő Zrt. támogatta.

© L'Harmattan Kiadó, 2025
© Konzervatív Értékrend Alapítvány, 2025
© Erős Vilmos, 2025

L'Harmattan France
5–7 rue de l'École Polytechnique
75005 Paris
T.: (33) 1 40 46 79 20
Email: diffusion.harmattan@wanadoo.fr

L'Harmattan Italia SRL
Via Degli Artisti 15
10124 Torino
Tél: (39) 011 817 13 88 / (39) 348 39 89 198
Email: harmattan.italia@agora.it

ISBN 978-963-646-207-9
ISBN 978-963-646-491-2 (pdf)
DOI: https://doi.org/10.56037/978-963-646-491-2

A kiadásért felel a L'Harmattan Kiadó igazgatója és
a Konzervatív Értékrend Alapítvány kurátora.

A kiadó kötetei megrendelhetők, illetve kedvezménnyel megvásárolhatók:
L'Harmattan Könyvesbolt
Tel.: +36-1-267-5979
1053 Budapest, Kossuth L. u. 14–16.
harmattan.hu

Olvasószerkesztő: Tiszóczi Tamás
Borító: Gembela Zsolt
Tördelés: Csernák Krisztina
Nyomdai kivitelezés: Prime Rate Zrt.
Felelős vezető: Tomcsányi Péter

Tartalomjegyzék

Előszó 7

Tanulmányok

A hanyatlás motívuma a két világháború közötti magyar történetírásban és történeti gondolkodásban 13

„Lényegében teljesen azonos lelki összetétellel". A második „száműzött Rákóczi"-vita. Szekfű Gyula *Bethlen Gábor* című művének korabeli fogadtatása 29

Szellemtörténet versus népiségtörténet. Szekfű Gyula és Szabó István különböző értelmezései a nemzetiségek magyarországi történetéről az 1940-es évek elején . . 80

Menekülés a hallgatásba… és a szellemtörténetbe. Domanovszky Sándor történeti-politikai nézetei az 1930–40-es évek fordulóján 106

„A kereszténység védőbástyája" és Westungarn. Trianon Domanovszky Sándor történeti/történetpolitikai gondolkodásában 134

Monumentum 1938-ból. Domanovszky Sándor előadása a Zürichi Nemzetközi Történészkongresszuson 163

A szellemtörténet Debrecenben: Ifjabb Révész Imre 188

A szellemtörténet jegyében, avagy adalék a *Századok* 1930-as évekbeli történetéhez. Ifjabb Révész Imre levelei Mályusz Elemérnek (1930–1939) 215

Szabó István debreceni „identitásai" 260

Egy „polgári" történész viszontagságai az 1950–60-as években 276

A „harmadik út" gondolata az 1945 utáni magyar agrártörténet-írásban – különös tekintettel az ún. „második jobbágyság" és a „porosz út" tézisére 298

Populizmus és emlékezetpolitika egy 1948-as centenáriumi kötet kapcsán 324

A szellemtörténettől a „public history"-ig. Ifjabb Iványi-Grünwald Béla történész az emigrációban 336

Magyar Historikerstreit? A Mohács-vita az 1960-as és 70-es években 351

Kritikai esszék

Bűvölet nélkül – félúton. Elmélkedések Romsics Ignác könyvéről 369

Historicizmus és fantomirodalom. Dénes Iván Zoltán Szekfű Gyula-monográfiájáról . . 388

A múlt mint történelem. Megjegyzések Stefan Berger könyvéhez 406

Idolum és realitás: Az elkötelezett történész 420

Interjú

A historiográfia egész embert kíván… Törő László Dávid interjúja Erős Vilmossal . . 433

Szinopszis 439

Synopsis 441

A tanulmányok eredeti megjelenési helye 443

ELŐSZÓ

Az alábbi kötet a szerzőnek az utóbbi körülbelül tíz évben készült, a 20. századi magyar és (kisebb részben) európai történetírás/történettudomány történetével kapcsolatos tanulmányait foglalja magában.[1] A kötet tartalomjegyzéke és a kötet végén található szinopszis a keretekhez képest részletesen ismerteti a tanulmányok témaköreit, eredeti megjelenési helyüket (alkalmanként helyeiket), több esetben külföldön megjelent változatuk adatait stb., ezeknek egy előszóban történő ismételt említése tehát feleslegesnek tűnik. A szerző itt inkább két (a következő szövegekben explicite nem említett, legfeljebb részben vagy áttételesen érintett) aspektusra hívná fel a figyelmet:

Egyrészt a kötetben a historiográfia terminus a történetírás/történettudomány története (tehát nem maga a történetírás/történettudomány) értelmében szerepel. Ennek kategorikus leszögezésére azért van szükség, mert nemritkán – a történészszakmán belül is – előfordul, hogy a történetírást / a történettudomány általános értelemben vett művelését nevezik historiográfiának, holott utóbbi azzal nem egyértelmű, hiszen itt (jelen kötetben is) a történetírás történetét, azaz múltbeli alakzatainak/formáinak/problémáinak módszeres elemzéséről és kutatásáról van szó.[2] (Egy fiatal kolléga a szerző egy korábbi kötetét bemutató rendezvényen az abban szereplő, az 1945 utáni magyar historiográfia történetét tárgyaló tanulmányt úgy mutatta be, arra akként utalt, mintha az az 1945 utáni magyar történetírást tárgyalta volna általában és átfogóan. Holott a tanulmányban a történetírás történetét tárgyaló, 1945 utáni munkák elemzéséről van szó. Erre talán a terjedelem is figyelmeztethetett volna, hiszen kb. 40 000 karakterről van szó, ilyen terjedelemben merész vállalkozás lenne a magyar történetírás teljes 1945 utáni történetét bemutatni kívánó szándék, ráadásul éppen egy a korszak különböző speciális problémáit mélyebben elemezni kívánó konferencián.[3])

Ezzel meglehetősen szoros összefüggésben lévőnek tűnik a másik megjegyzés: a múltban többször előfordult (személyes tapasztalat is), de – feltételezésem szerint – ma sem ritkaság, hogy a historiográfiát valami alacsonyrendű, merően deskriptív, a történetírás/történettudomány személyeit (életrajzi adatait), intézményeit, irányzatait stb. öncélúan, empirikusan ecsetelgető, kiegészítő diszciplínának tekintették, amelynek csak akkor van némi tudományos relevanciája, ha felemelkedik mondjuk az eszmetörténet magaslataira.[4] Jelen sorok szerzője szerint fölösleges a görcsös

☞ [1] Jelen kötet egyfajta előzményének tekinthető Erős 2012a.

[2] Lásd még Erős 2000.

[3] Erős 2012b. A szóban forgó bemutatón a tanulmányt magában foglaló kötetről volt szó.

[4] Lásd még legújabban Törő 2025 (Bevezetés, 8–12).

igyekezet: a historiográfiát nem szükséges az eszmetörténet magaslataira emelni, ott van az már magától is, amit határozottan bizonyít néhány újabb és persze régebbi gyökerű fejlemény is.[5] Eszerint – szerencsére – már egyre gyakrabban születnek olyan munkák, például történészi életműveket elemző monográfiák, amelyek többnyire egyoldalú ideológiai címkézések (liberális, antiliberális, polgári, konzervatív, feudális, antikommunista, progresszív, haladásellenes stb.) helyett a historiográfia nemzetközi irodalmában használatos fogalmakkal és szempontokból közelítik meg a történetírói/történészi teljesítményeket és irányzatokat. (Ilyenek például erudita történetírás, professzionalizmus, pozitivizmus, szellemtörténet, társadalomtörténet, historizmus, „nyelvi fordulat", történeti antropológia, public history stb.[6]) Mindezeknek az állandó, akár napi szinten való nyomon követése, valamint a kutatásban történő érvényesítése, amely nem azonosítható a pusztán eszmetörténeti megközelítéssel, világosan bizonyítja, hogy a historiográfia teljesen önálló, saját eszközökkel bíró, fogalmakat előállító és igénylő, autonóm stúdium, amely a teljes történészt igénybe kell hogy vegye, és igényli is, s ez – mint a historiográfia legkitűnőbb nemzetközi képviselői is tanúsítják – nem is engedi meg, hogy a történész más történeti diszciplínákat is hasonló mélységben műveljen.

Erre a momentumra utal a kötet címe is, amelyet ebben a formában, egyfajta hitvallásként is, a kötet szerzője egy historiográfiai összefoglalása kapcsán vele készült interjúban fogalmazott meg, s ennek az interjúnak a szövege zárja jelen kötetet is. De – remélhetően – erről győzik meg az olvasót az itt következő írások is.

(Az előszavakban köszönetet szoktak mondani kollégáknak, különböző szakmai közreműködőknek, lektoroknak, egyéb a kutatást segítő személyeknek, tanítványoknak stb. Ezek sora azonban oly hosszú, hogy részben magam sem tudom mindnyájukat már felidézni, részben megtettem egyes tanulmányokban. Egyszóval minderről itt le is mondanék, de a L'Harmattan Kiadónak mégis külön köszönetet szeretnék mondani – mivel ezt korábban nem volt lehetőségem megtenni – a szövegek befogadásáért és lelkiismeretes gondozásáért.)

[Megjegyzés: Az alábbi szövegekben néhány helyen szó szerinti egyezés található. Ennek oka az, hogy a szövegek eredetileg külön tanulmányok formájában készültek és jelentek meg. Akkor ez nem okozott különösebb problémát, s a szerző jelezte is megfelelő helyen a korábbi megjelenésre vonatkozó egybeeséseket/ismétléseket. Jelen kötetben ezen nem kívánt változtatni, mert így érezte koherensnek az egybeszerkesztett tanulmányokat, s ez az eljárás – részben – az olvasó dolgát is megkönnyítheti, mert nem kell visszalapoznia az első alkalommal idézett szövegekhez. Túlnyomó többségben ugyanis idézetekről/idézett szövegekről van szó.]

☞ [5] Lásd még ehhez Miskolczy 2014. A kötet már címében is jó példa a historiográfia és eszmetörténet közötti egyensúlyozásra, illetve a tépelődésre a két fogalom kapcsolatát illetően.

[6] Lásd mindezekhez a szerzőtől részleteiben kifejtve: Erős 2015.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Erős 2000: Erős Vilmos: „Mit jelent a történetírás-történet és miért írjunk ilyent?" *Aetas,* XV. évf., 4. sz., 142–147.

Erős 2012a: Erős Vilmos: *A szellemtörténettől a népiségtörténetig. Tanulmányok a két világháború közötti magyar történetírásról.* (2., javított, bővített, átdolgozott kiadás.) Debrecen University Press, Egyetemi Kiadó, Debrecen.

Erős 2012b: Erős Vilmos: Historiográfia-írás Magyarországon 1945 után. In Erős Vilmos – Takács Ádám (szerk.): *„Tudomány* és *ideológia között." Tanulmányok az 1945 utáni magyar történetírásról.* (Tálentum, 13.) ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 150–166.

Erős 2015: Erős Vilmos: *Modern historiográfia*. *Az* újkori *történetírás egy története.* Ráció Kiadó, Budapest.

Miskolczy 2014: Miskolczy Ambrus: *A múlt megszelídítése. Historiográfia* és *eszmetörténet határán.* Gondolat, Budapest.

Törő 2025: Törő László Dávid: *Történeti viták Nyugat-Magyarországról/Burgenlandról 1918–1945.* Ráció Kiadó, Budapest. (Megjelenés alatt.)

TANULMÁNYOK

A HANYATLÁS MOTÍVUMA A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI MAGYAR TÖRTÉNETÍRÁSBAN ÉS TÖRTÉNETI GONDOLKOZÁSBAN

Az alábbi tanulmány témája „a hanyatlás motívuma a két világháború közötti magyar történetírásban és történeti gondolkozásban". Ebben a vonatkozásban mindenekelőtt kiemelhető, hogy – miként ez a vonatkozó irodalomból világosan kiderül[1] – a legfontosabb szellemi irányzatokban ekkor alapvető volt a hanyatlásról való beszéd, a hanyatlás tematizálása, kezdve a szellemtörténettől, a katolikus gondolkodás különböző irányzatain vagy a népieken keresztül egészen még a marxizmusig is (azzal bezárólag). Elég ebben a tekintetben olyan jól ismert neveket említeni, mint a filozófus Prohászka Lajos és Fülep Lajos, a költő és író Babits Mihály, Szerb Antal, Halász Gábor, a szintén filozófus Hamvas Béla,[2] a történész Szekfű Gyula, a népi író és teoretikus Németh László és Szabó Dezső, az ókortörténész Kerényi Károly, a művészettörténész Tolnay Károly és még sokan mások.[3] (Ezt a névsort természetesen még számos névvel ki lehetne egészíteni, így Kodolányi János, Bánffy Miklós, Zilahy Lajos, Joó Tibor, Kornis Gyula is említhetők lennének,[4] de a motívum felbukkan a politikai publicisztikában is, elég itt mondjuk Milotay Istvánnak a harmincas években írott *Népi válság, népi Magyarország* című könyvére gondolni[5].)

A következőkben ebből a terjedelmes irodalomból/szövegkorpuszból három emblematikus alakot szeretnék kiemelni: a történész Szekfű Gyulát, az író Németh Lászlót (részben, hozzá kapcsolódóan, Szabó Dezsőt), valamint – talán némelyek számára meglepően – a filozófus Lukács Györgyöt, némileg kiegészítve néhány szerzővel a fent felsorolt illusztris névsorból, akiknél szintén fontos volt a hanyatlás témája. Ezen szerzők egymás mellé helyezése, műveik bizonyos fokú összehasonlítása számos vonatkozásban árulkodó lehet a hanyatlás és dekadencia motívumának korszakbeli körüljárásakor.[6]

☞ [1] Lásd pl. Lackó 1988; Rugási 1994.
[2] Lásd Hamvas 1983.
[3] Lásd Lackó 1996a.
[4] Lásd pl. Takács 2006.
[5] Lásd Milotay é. n.
[6] Tanulmányom bővebb, angol nyelvű változatában még egyéb szerzőket is behatóbban elemzek, így pl. Hajnal Istvánt és Szabó Istvánt. Lásd Erős 2015b.

A HANYATLÁS GONDOLATA SZEKFŰ GYULA MŰVEIBEN

A két világháború közötti magyar történetírásban és történeti gondolkodásban Szekfű Gyula neve és művei a leginkább szembeszökők a válság/hanyatlás motívumának felidézésekor.[7] Különösen a *Három nemzedék* című könyve jöhet itt számításba (egyesek szerint a legjobb munkája), amelyet közvetlenül az első világháború befejezése, illetve a Monarchia, az ún. Történelmi Magyarország felbomlása után írt meg, s amelynek már az alcíme is *(Egy hanyatló kor története)* azt sugallja, hogy Szekfű narratívája („cselekményesítése") a 19–20. századi magyar történelemmel kapcsolatban a hanyatlás és a dekadencia motívumára épül.[8]

Meg kell jegyezni azonban mindezzel összefüggésben, hogy a dekadencia motívuma nem a háború után bukkant fel először Szekfű életművében, hiszen már első nagyobb híres-hírhedt, nagy vihart/botrányt keltett művében, *A száműzött Rákóczi*-ban is az emigráns vagy inkább elűzött Rákóczit választotta „hősének"/tárgyának.[9] Ami azt jelenti (vö. Domanovszky Sándor ezzel kapcsolatos kritikáját[10]), hogy nem a hatalma csúcspontján levő erdélyi fejedelmet mutatja be, hanem a – Szekfű ábrázolásában – szinte szánalomra méltó „álmodozót", aki végső céljához, az erdélyi fejedelmi trónnak az eléréséhez kész volt minden kétes, sőt bűnös hatalommal (törökök, oroszok, kalózok) szövetkezni.

De a hanyatlás motívuma az egyik legfőbb összetevője Szekfű Hóman Bálinttal írt, magyar történelemről alkotott szintézisének, az 1928–34 között megjelent *Magyar történet*nek is,[11] amely élete főművének tekinthető, s amelyben a *Három nemzedék*ben megfogalmazott koncepcióját az egész magyar újkori történelemre kiterjeszti. Eszerint a koncepció szerint a magyar történelem pozitív erőit/üzenetét a katolikus, Európa- és Habsburg-párti, dunántúli, ún. *„nagymagyarok"* testesítik meg, akiket Nádasdy Tamás, Pázmány Péter, Eszterházy Miklós, Károlyi Sándor, Kazinczy Ferenc, Széchenyi István, Deák Ferenc, Andrássy Gyula reprezentál – akik szövetkeztek a Habsburgokkal (vö. a kiegyezést, de például a szatmári békét is), s akik az irreális függetlenség és a forradalmak üres jelszavai helyett a békés, lassú, konzervatív építőmunkára összpontosítottak.[12]

Ezzel a vonallal állította szembe Szekfű az ún. *„kismagyar"*-okat, akik inkább protestánsok, tiszántúliak, török/keleti orientációt képviselnek, nacionalista-függetlenségiek, később rasszisták – megtestesítőik Szapolyai János, Bocskay István, Bethlen Gábor, Thököly István, Rákóczi Ferenc, Kossuth Lajos, Thaly Kálmán –,

☞ [7] Glatz 1980; Epstein 1987.
[8] Lásd Szekfű 1920.
[9] Lásd Szekfű 1913.
[10] Lásd erről pl. Őze 2009
[11] *Lásd Hóman–Szekfű 1928*–1934.
[12] A kismagyar–nagymagyar oppozícióról vö. még Szekfű 1931; 1934.

akik nacionalista frazeológiájukkal, a nemzeti függetlenségről való irrealista álmodozásukkal elhanyagolták az égetően szükséges társadalmi reformokat (a modern korban a földkérdést, a demokrácia és a választójog kérdését, a nemzeti kisebbségek problémáit stb.), s végső soron a vázolt politikájukkal, magatartásukkal előkészítették, sőt okozták a történelmi Magyarország hanyatlását és felbomlását.[13]

Rá kell mutatni, hogy a hanyatlás témája, motívuma nagyon fontos, sőt majdhogynem mindent átható Szekfű későbbi műveiben is, persze nem mindig és nem kizárólagosan, hiszen a harmincas években erősen kritizálta és visszautasította Spengler és Prohászka Lajos ilyen jellegű nézeteit.[14] Világos bizonyítéka mindennek a *Forradalom után* című könyve (1947), amelynek első fejezete a *Magyar Nemzet* 1943–44-es évfolyamaiban cikksorozat formájában jelent meg, „Valahol utat vesztettünk" címmel.[15] Ebben a cikksorozatban Szekfű annak összetevőit tárja fel, hogy mi vezetett az október 15-i katasztrófához, azaz a nyilaskeresztesek kegyetlen rémuralmához, a szélsőséges atrocitásokhoz, a zsidósággal való véres leszámoláshoz, Szálasi diktatúrájához és terrorjához. Mindennek okait az Eötvös József, Szalay László, Lukács Móric centralista eszméitől való letérésben látta, azaz a civil társadalom fejlődésének elakadásában és eltorzulásában, az állami omnipotencia, illetőleg a totalitarizmus kialakulásában (ami végső soron a korábban leírt „kismagyar" politika egyenes következménye volt).[16]

Hozzá kell mindehhez fűznünk, hogy Szekfű válság-/hanyatlásértelmezésére/-koncepciójára – különösen a 30-as évektől kezdődően – jelentős hatást gyakorolt a francia katolikus filozófus, Jacques Maritain, főként ennek *Az integrális humanizmus* című könyve.[17] Maritain és Szekfű gondolatainak közös vonása, hogy mindketten kritikusan, gyanakvással, szkeptikusan, de legalábbis távolságtartással szemlélték a modern, a reneszánsszal kezdődő európai fejleményeket. Mindenekelőtt a kapitalizmust, amely – Maritain szavaival – az antropocentrikus alapállású humanizmusával az egyén (individuum) evilági anyagi önérdekét, önösségét állította a középpontba, szemben a középkor túlvilágközpontú/transzcendens „közösségi" ideájával, s az egyént mint öncélt tekintette a legfőbb értéknek. Mind Maritain, mind Szekfű ezzel egyidejűleg elítélte az antiliberális, autokrata, sőt kifejezetten totalitárius rendszereket is, amelyek különböző formákban (nép, állam, osztály) megjelenő „közösségi" elvre hivatkoztak és építettek. Mindezzel szemben egy olyan társadalmi és kulturális, de főleg erkölcsi program mellett kötelezték el magukat, amely a „természetjog"-ra épített, az egyén és közösség közötti harmóniát, egyensúlyt kívánta megvalósítani a perszonalizmus jelszavával. Ezen eszmék

☞ [13] Lásd még Dénes 1976; 1999.
[14] Lásd Szekfű 1938.
[15] Lásd Szekfű 1987.
[16] Szekfűhöz újabban lásd még Erős 2012; 2015a.
[17] Maritain 1985; Erős 2009.

történelmi előfutárait a korai kereszténység (még nem intézményesült) egyházi közösségeiben találták meg.[18]

A NÉPIEK ÉS A HANYATLÁS-GONDOLAT

Alapvető a hanyatlás gondolata az egyik legjelentősebb két világháború közötti magyar szellemi-politikai irányzatnál, a népieknél.[19] Az alaphangot – jól ismert ez a magyar irodalomban – Szabó Dezső adta meg *Az elsodort falu* című regényében (1919).[20] Szabó itt kifejtett és később, a harmincas években is képviselt, sőt tovább „mélyített" nézete szerint a történelmi Magyarország felbomlásáért, Trianonért és – logikusan – az 1918/19-es forradalmakért (Szekfű felfogásával gyökeres ellentétben) mindenekelőtt az idegen eredetű (főként német, de zsidó és cseh is) középosztály/értelmiségi réteg a felelős, amely a Habsburgokkal megkötötte az 1867. évi kiegyezést.[21] Ez szöges ellentétben állt a magyarság érdekeivel (Széchenyi és Deák helyett Kossuth volt Szabó politikai ideálja), aminek súlyos, sőt egyenesen katasztrofális következménye volt, hogy a magyarok az első világháborúban Galíciában vesztegették el legjobb erőiket (amely a magyar érdekek szempontjából tökéletesen közömbös volt), miközben nem maradt elég muníció az életbevágó magyar területek védelmére Erdélyben a román előrehaladás megakadályozására. Szabó fundamentalista programjában a bűnös „város" (főként Budapest, amely az említett idegen közép- és értelmiségi osztály életterének számított) helyett – azzal szemben – a magyar paraszt, a „falu" s például a protestáns vallás számított a magyar értékek és hagyományok, egyáltalán a megmaradás igazi letéteményesének. Éppen ezért a parasztság szociális problémái, a radikális földreform, a parasztdemokrácia és például az együttműködés a szomszédos kelet-európai nemzetekkel (például egymás kultúrájának megismerése, szemben Klebelsberg ostoba „kultúrfölény"-gondolatával) jelentik az aktuális politikai-szellemi programot – Szabó Dezső felfogásában.[22]

A népiek gondolatait a legmagasabb szinten talán a szintén író (eredeti szakmája szerint orvos) Németh László öntötte formába.[23] Németh hatalmas európai műveltséggel és olvasottsággal rendelkezett, s felfogása szerint a magyar problémák csak az európai kontextusba való helyezéssel, európai távlatban és összehasonlításban oldhatók meg. Közbevetőleg jegyzem meg, hogy Németh az európai válság/hanyatlás irodalmának szorgalmas olvasója volt, s a szellemtörténet klasszikus alakjait,

☞ [18] Lásd Erős 2012.

[19] A népiekről lásd pl. Lackó 1996b; Borbándi 1976.

[20] Lásd Szabó 1919.

[21] Szekfű ezzel szemben a magyar történelem egyfajta csúcspontjának tartja mindezt. Lásd Szekfű 1918.

[22] Lásd Szabó 1990.

[23] Lásd Lackó 1996c.

mint például Diltheyt, Spenglert, Ortegát, Huxleyt, Pirandellót, később Toynbeet (Szekfűvel ellentétben, aki inkább csak felszínesen ismerte őket) nem csupán rendszeresen forgatta, hanem ismertette és kommentálta is egyszemélyes folyóiratában, a *Tanu*-ban (1932–36).[24] Részben adaptálva is a szellemtörténeti retorikát, fogalmazta meg híres-hírhedt, gyakran félreértelmezett fogalmait a magyar lélek kétféle pólusáról, vagyis a kétféle magyar lelkialkatról, a „mélymagyar" és a „hígmagyar" típusokról a nagy vihart kavart esszéjében, a „Kisebbség"-ben (1939).[25]

Ebben a művében Németh a teljes magyar irodalmi és szellemi élet/fejlődés, de inkább hanyatlás és kisiklás/„dérapage" vázát nyújtja a 18. századtól kezdődően a saját koráig. Ezek szerint ebben a folyamatban az igazi értékeket, a maradandó teljesítményeket mindig az úgynevezett „mélymagyarok" (Csokonai, Berzsenyi, Kemény, Vajda, Ady, Móricz, Szabó Dezső, a népiek) hozták létre, akik szellemi-politikai programjukban mindig a magyarság igazi/valóságos érdekeit képviselték (úm. parasztság, demokrácia, népi kultúra, protestantizmus, radikális társadalmi reformok, Kelet-Európa), azonban sorsuk tragikusan végződött, sikertelenség, népszerűtlenség, bukás és kudarc volt alapvetően osztályrészük. Velük ellentétben áll a magyar lélek másik ága, a felületesen asszimilált ún. „hígmagyar" vonulat (Kazinczy, Jókai, Gyulai Pál, Hatvany, Ignotus, Babits, Szekfű), akik ugyan a magyar szellemi-politikai élet vezető/irányító pozícióit töltötték be, azonban többnyire csak igazi alkotó tehetség nélküli, epigon impresszáriók voltak, sznob irodalomszervezők. Ők érzéketlenek voltak az igazi magyar problémák iránt, s felületes optimizmusukkal, a klasszicizáló, formalista nyugati értékek sznob utánzásával (inkább csak fordították ezt a nyugati irodalmat) nem rendelkeztek igazi alkotói képességekkel és erővel. Végül is azonban ők okozták és készítették elő a magyarság hanyatlását, a magyar kultúra és állam szétesését, „kisebbségbe", marginális és peremhelyzetbe száműzve az említett igazi magyarokat („mélymagyarok"-at), törtető karrierizmusukban kiszorítva őket a magyar szellemi-politikai élet vezető pozícióiból/irányításából, ami különösen a közelgő újabb világháború árnyékában bizonyult végzetesnek. (Németh szerint nekik köszönhető, hogy a magyarság a németek oldalán kíván ebben részt venni, ami a végső összeomlással és pusztulással ér fel.[26])

Németh egy másik, szintén az 1930-as években írott esszéje („A magyarság és Európa"[27]) szerint ez a felvilágosodás óta tartó hanyatlás/dekadencia nemcsak specifikusan magyar jelenség, hanem – s itt a szellemtörténet olyan gondolkodóinak nyomdokain halad, mint Spengler, Ortega, Huizinga vagy Huxley – az egész nyugat-európai fejlődésre érvényes. Ez utóbbi ugyanis (amelynek történetében egyébként négy virágzó szakaszt/periódust különböztet meg, valamelyest Saint-Simon a

☞ [24] Lásd Grezsa 1990.
[25] Lásd Németh 1989a.
[26] Lásd Juhász 1983.
[27] Lásd Németh 1989b.

civilizációk „organikus" és „kritikus" periódusainak váltakozásáról szóló elméletére emlékeztetve[28]) a 19., de főként a 20. században (a világháború és a forradalmak világosan bizonyítják ezt) elveszítette alkotóerejét, vitalitását és kreativitását, korábbi energiái kimerültek, lassan egy lapos és kiszáradt, terméketlen „civilizáció"-vá silányult, amelyet az anyagiasság, az önérdek, a pénz (kapitalizmus) és az önmagát üresen ismétlő technika mozgat. Németh szerint azonban – ez kétségtelen – nem követendő a kelet-európai (szovjet) példa sem (jóllehet mindig magasra értékelte az orosz irodalmat, és sokat fordított is belőle, főleg az 1950-es években), amely számos vonatkozásban a nyugat-európaival ellentétes princípiumokat képvisel, úgymint kollektivitás, közösség, vallás, szocializmus, tradíció, irracionalizmus stb., s amely aktuális formájában az állami totalitarizmusban, az egyéni, kreatív iniciatívák elfojtásában, terméketlenségben, sablonokban, a szabadság hiányán alapuló látszategyenlőségben, a kolosszus mozdulatlan merevségében ölt testet.

Mindezzel azonban a magyarok és a kelet-(közép-)európai népek/nemzetek egy történelmi pillanathoz és feladathoz érkeztek el. A vázolt két ellentétes értékvilág szintézisével, a nyugati és keleti princípiumok ötvözésével, az ún. „harmadik út"-tal[29] ugyanis egy mintát és megoldást nyújthatnak, alternatívát az egész európai krízis megoldására. Ez a szintézis (jól ismert fogalmak következnek a magyar hallgatóság számára) olyan tipikusan Németh László-i gondolatokat tartalmaz, mint az „új nemesség", szövetkezetek (az egyéni és állami gazdaságok helyett), „minőségszocializmus", a szellemi és fizikai munka egymás mellett élése, a Kelet-Európa-gondolat stb.[30]

A MARXISTA HANYATLÁS-GONDOLAT: LUKÁCS GYÖRGY

Nem lehet különösebben meglepő, hogy a hanyatlás-/válság-motívum organikus/szerves része a marxista történeti gondolkodásnak is, amely egyébként alapvetően marginális helyzetben volt a két világháború közötti Magyarországon.[31] A marxizmus / történelmi materializmus a 19. század végén jelent meg Magyarországon Szabó Ervin elméleti-történeti műveiben, később Varga Jenő (és néhány polgári radikális, mint például Szende Pál), Bolgár Elek, Czóbel Jenő, Révai József és Molnár Erik voltak ennek fő reprezentánsai.[32] Ők, jóllehet állandóan a kapitalizmus válságáról, sőt közeli összeomlásáról beszéltek, alapvetően a marxi formációelméletet követve a kapitalizmust egy lineáris/teleologikus (tehát egyenes vonalú) fejlődés absztrakt

[28] Saint-Simonhoz lásd pl. Frank 1962; magyarul Zsigmond 1977.

[29] A harmadik úthoz lásd még Salamon 2002.

[30] Németh e nézetei nagy hatással voltak olyan kiemelkedő történészekre is, mint pl. Hajnal István vagy Szabó István. Hajnalhoz lásd pl. Lakatos 1996. Szabóhoz *A harmadik út felé,* 2006; Erős 2022.

[31] A marxista történeti gondolkodáshoz legújabban lásd Kiss 2014.

[32] Lásd Romsics 2011.

sémájának szükségszerű fokozataként értékelték/tekintették, amelynek végső célja a szocializmus-kommunizmus eljövetele, az „emberiség felszabadítása" volt. Lukács György nézetei, aki a nemzetközileg leginkább ismert és leginkább kiemelkedő magyar marxista teoretikus, sok tekintetben eltérnek ettől a sémától. Lukács sok vonatkozásban (különösen fiatalkorában) egy konzervatívabb, „szellemtörténeti" pozíció iránt vonzódott, amelynek retorikájában a válság/hanyatlás kérdése alapvető, s ez a későbbi változások, módosulások ellenére, Lukács egész későbbi életművében is alapvető szempont maradt. Legfontosabb műve jelen szempontból (válság, hanyatlás) az 1923-ban megjelent tanulmánygyűjtemény, a híres-hírhedt, sokat kritizált és szidott *Történelem és osztálytudat*.[33] Könyve – hasonlóan Szekfű, Szabó Dezső, Babits részben már említett műveihez – szintén az 1918/19-es (nem pusztán magyarországi) forradalmak teoretikus következményeit/következtetéseit vonja le, természetesen az előzőktől gyökeresen eltérő szemszögből és konklúziókkal. Ebben a könyvében Lukács (helyesebben annak egyik tanulmányában, hiszen – mint említettem – egyfajta tanulmánygyűjteményről/-füzérről van itt szó) a modern kapitalizmus fejlődésének/működésének briliáns elemzését nyújtja, amely nagy hatást gyakorolt a nem sokkal később alapított Frankfurti Iskolára is, jóllehet – végső soron – csak az eredeti marxi modellt adaptálta, s szinte teljes mértékben *A tőke* fogalmi rendszerén/hálóján belül maradt.[34]

Lukács – s persze a marxista/marxi teória – szerint a kapitalizmus és a modern világ legfőbb ellentmondása (magától értetődően itt egy leegyszerűsített és vázlatos rekonstrukció következik) az áruk *használati* és *csereértéke*nek ellentmondásából/diszkrepanciájából következik, amelyet főként a kapitalizmus működésének egyik legfőbb terrénuma/intézménye, a piac idéz elő. Mindez azt jelenti (a továbbiakban is leegyszerűsítve), hogy az áruk nem a használati/igazi értéküknek megfelelően kerülnek forgalomba, hanem a kereslet és kínálat törvényének engedelmeskednek elsősorban, ami a piac működésének lényegét testesíti meg.[35] Ez az „elidegenedés"/racionalizmus/racionalizáció folyamatának egy teljesen emberellenes/antihumánus megnyilvánulási formája, sőt egyenesen oka annak (mármint az elidegenedésnek), amely a modern világ és a kapitalizmus alapvető jellemvonása. Ezt a jellegzetességet, alapvető jellemvonást (azaz az elidegenedést) már a „polgári"/„burzsoá" történeti-politikai gondolkodás is felismerte Vicótól és Kanttól, Schillertől és Kleisttől kezdve, Hegelen keresztül Nietzschéig, Spenglerig és Max Weberig.[36] A „polgári"/„burzsoá" filozófia/gondolkodás fő hiányossága azonban az, hogy nem volt elég konkrét és tudományos, például a „kultúrá"-nak a „civilizációba" való kiüresedéséről, eltorzulásáról beszéltek – mondjuk Nietzsche és Spengler módján, amelynek azonban

☞ [33] Lásd Lukács 1978b.

[34] Lásd Rózsahegyi 1981a; 1981b; valamint pl. Poszler 1986.

[35] Lásd Kiss 2014.

[36] A gondolat alapvető a Frankfurti Iskola társadalomelméletében is. Utóbbiról lásd Weiss 1997.

nagy tradíciója volt a német történeti gondolkodásban (legalább Schillerig, Kleistig, Herderig és Kantig visszamenően).[37] Ezen oppozíció (mármint „kultúra" és „civilizáció" szembeállítása) szerint minden kultúra, társadalom fejlődésének menetében egy törés/megbicsaklás következik be, amikor a kultúra elveszíti teremtő erőit, s a felületes optimizmus, a puszta és materialista, mechanikus, merő önismétlésekben kimerülő technika, illetve például a nietzschei analitikus/filológiai tudomány kerül előtérbe a nagy alkotások és szintézisek helyett. Lukács szerint a kultúra és a civilizáció efféle szembeállítása (bár van valós tartalma) merő mítosz, amely maga is ahhoz a misztifikációhoz vezet, hogy ezek a törések/megtorpanások (azaz a kultúrának a civilizációvá válása) örök, megváltozhatatlan „törvényei" a történelmi fejlődésnek, s végső soron így maguk is részei az elidegenedés folyamatának, illetve hozzájárulnak ahhoz. Lukács szerint – s Marxon kívül természetesen például Hegelt és Vicót követi[38] – mindezt, mármint az elidegenedést, az emberiség alkotta folyamat eredményeként kellene bemutatni (azaz folyamatszerűségében; Lukács a *lét* [sein] helyett a *levés* [werden] fogalmaira épít), a maga konkrét történeti realitásában. A marxista elmélet tehát ezt a jelenséget (az elidegenedést) folyamatszerűségében, azaz nem örök törvényszerűségében tekinti, hanem – a közgazdaságtan modern, „tudományos" fogalmait követve – egy bizonyos, ember által létrehozott (azaz egy szubjektum–objektum viszony által közvetített) történelmi-társadalmi formációhoz, a kapitalizmushoz köti. Ez a konkrét elemzés nyújt lehetőséget az alapvető ellentmondás meghaladására, leküzdésére, az „elidegenedés" megszüntetésére, az emberiség általános felszabadítására. A konkrétság pedig azt jelenti, hogy folyamatként határoztuk meg (azaz egy szubjektum–objektum viszony összefüggésének eredményeként, mert ez az előfeltétele annak, hogy ez megváltoztatható) az elidegenedés jelenségét, s az elemzésnek a szubjektumra kell összpontosítania: meg kell találni ugyanis azt a szubjektumot (a történelem igaz szubjektumát), amelynek érdeke az elidegenedés, konkrétan a használati és csereérték ollójának/ellentmondásának a megszüntetése. Ez a szubjektum pedig – a marxi elmélet szerint – nem más, mint a munkásosztály, a proletariátus, amely nem rendelkezik semmiféle tulajdonnal, s akinek így nem érdeke a piaci ellentmondás/manipuláció fenntartása, s aki így (mivel az elidegenedés felszámolása „általános" emberi érdek, sőt az emberiség felszabadításának legfőbb előfeltétele) nemcsak a saját, önös „osztályérdekeit", hanem általános emberi érdeket, az igazi demokrácia eszményeit valósítja és testesíti meg.[39]

Amint a Lukáccsal kapcsolatos irodalomból kiderül,[40] mindezzel a magyar filozófus sok szempontból csak Marx nézeteit idézi fel, rekonstruálja – fő gondja azonban az, hogyan lehet társadalmi forradalom Kelet-Európában, hiszen Marx a

☞ [37] Lásd mindehhez pl. Safranski 2007.

[38] Lásd Nagy 2003.

[39] A *Történelem és osztálytudat* értelmezéséhez lásd még pl. Himmer 2008.

[40] Lásd pl. Hermann 1985.

teóriáját a nyugat-európai viszonyokat elemezve alakította ki (s ott jövendölte meg a társadalmi forradalom eljövetelét). Lukács válasza az – s innen az „osztálytudat" kategóriája –, hogy az aktuális gazdasági-társadalmi feltételeknek/ellentmondásoknak nem kell olyan mértékben kifejlődniük/kiéleződniük, mint ahogy azt Marx elképzelte. Elég, ha létezik egy olyan ideológiai-politikai, szellemi-intellektuális instancia, amely tudatában van annak, hogy mindez az általános/egyetemes fejlődés fő iránya (tekintet nélkül például a nemzeti különbségekre). Ez az instancia pedig nem más, mint a *párt*, konkrétan a kommunista párt, a társadalmi forradalom tehát mindenhol napirenden lehet (Kelet-Európában is, természetesen), ahol létezik, illetve megteremtik/megalapítják a kommunista pártot. (Mindez azután – magától értetődően – a kisebbség uralmának, a diktatúrának, nevezetesen a proletárdiktatúrának az igazolását is jelenti/eredményezi.[41])

Nincs itt idő és tér Lukács nézeteinek további elemzésére, elég megemlíteni, hogy már a húszas évek első felében egy polgári/burzsoá forradalmat helyez a szocialista forradalom elébe, vö. a szintén jelentős szellemi karriert befutott Blum-téziseket.[42] Ez egy demokratikusabb alternatívát jelent, amely kooperációt/együttműködést hirdet a társadalom polgári elemeivel a feudális maradványok felszámolására, „eltakarítására" (ami a későbbi népfront gondolat megelőlegezése, annak minden implikációjával, például a proletárdiktatúra helyett egy demokratikusabb alternatívával).

Végül meg kell említeni, hogy a hanyatlás/válság/krízis gondolata alapvető Lukács 1950es években megjelent nagy művében, *Az ész trónfosztásá*ban is, amely persze igen szoros összefüggésben van korábbi műveivel.[43] Ebben a könyvében azonban nem beszél a polgári/burzsoá demokrácia, Nyugat-Európa vagy a kapitalizmus hanyatlásáról, hanem a fő téma a különút, a „Sonderweg"[44], azaz a német hanyatlás, a német történelem fejlődésének „elkanyarodása" a nyugati/polgári fejlődéstől, amit az irracionalizmus fokozatos előtérbe kerülése testesít meg. Megjegyezném, hogy Lukács itt sok szempontból szintén a szellemtörténet – részben eszmetörténet – fogalmait és retorikáját használja, hiszen ezt a hanyatlást, degenerálódást, az irracionalizmus eluralkodását az ideológia és a filozófia területén mutatja be, felidézve és hevesen támadva Kierkegaard, Schopenhauer, Nietzsche, Spengler, Max Weber, Tönnies, Hans Freyer, O. Spann és mondjuk A. Rosenberg nézeteit.[45]

[41] Lásd Kiss 2014; illetve a korábban idézett tanulmányok Lukácsról, valamint a *Történelem és osztálytudat*ról.

[42] Lásd Lackó 1996d.

[43] Lásd Lukács 1978a.

[44] A „Sonderweg"-ről lásd Bauernkämper 2003.

[45] Lásd Kiss 2014.

NÉHÁNY KÖVETKEZTETÉS

Jogosan merül fel a kérdés: mi a közös (van-e egyáltalán ilyen) a vázolt különböző hanyatláselméletekben, és végső fokon hogyan lehet értékelni/értelmezni az itt röviden vázolt nézeteket?

Mielőtt a feltett kérdésre megpróbálnánk választ adni, le kell szögeznünk, hogy ez a korszak (a két világháború közötti időszak) a magyar kultúrában és szellemi életben (különösen a történetírás és a történeti gondolkodás vonatkozásában) – főként persze ha az 1945, illetve 1948 utáni fejleményekkel hasonlítjuk össze – egyfajta *aranykor*nak tekinthető,[46] ami nem kevés paradoxont rejt magában, hiszen itt folyamatosan egy válság-, krízis-, hanyatlás- és dekadenciairodalomról, illetőleg -motívumról beszélünk. Ugyanakkor a magyar szellemi és kulturális élet, az irodalom- és történettudomány a virágkorát éli, számos vonatkozásban lépést tart az európai áramlatokkal, s az európai válságirodalom adaptálása (legalábbis az arra való szüntelen reflektálás) valamiféleképpen az európai standardokkal való lépéstartásnak egyfajta gerincét/oszlopát képezi.

Elég olyan (korábban tárgyalt) alakokat felidézni, mint Dilthey, Ortega, Spengler, Madariaga, Keyserling, Meinecke, M. Scheler, Croce, M. Weber, Troeltsch, Huizinga, Maritain, L. Ziegler, Frobenius, Papini, Tönnies, Vierkandt stb., akik az európai gondolkodás élvonalába tartoztak – ők mindannyian jól ismertek voltak ebben az időszakban Magyarországon.[47] A felsorolt lista azonban már utal a legfontosabb gondolatomra is: a magyar hanyatlás-irodalomra a legnagyobb hatást az ún. „szellemtörténet" (Geistesgeschichte) gyakorolta, s meglátásom szerint a korábban elemzett gondolatok és gondolkodók ebben a fogalmi keretben értelmezhetők, illetve értékelhetők.[48] Természetesen a korszakban óriási viták voltak (és vannak azóta is) a szellemtörténet fogalmáról és elméletéről (Magyarországon is) [sajnálatos módon a legtöbb nemrégiben megjelent historiográfiai összefoglalásból még a fogalma/említése is hiányzik ennek az alapvető irányzatnak – a társadalomtörténeti szempont egyoldalú érvényesítése vagy egyebek, például mindenfajta fogalmi átgondolás hiánya miatt][49] – azonban védhető, sőt igazolható az álláspont, miszerint a szellemtörténet számos alapvető eleme felfedezhető a magyar válság-/hanyatlásirodalomban, úgymint: a természet- és szellemtudományok szembeállítása, a hermeneutikus, megértő megközelítés preferálása (azaz például a törvényekkel, magyarázatokkal szemben a részben narratív jellegű megértő attitűd, esetenként a típusalkotás előtérbe helyezése), az eszmék ontológiai elsőbbségéről vallott felfogás (a „világnézetek"-ről szóló tan, Diltheyjel szólva), a „kultúra" és „civilizáció" szembeállítása

☞ [46] Lásd pl. Lackó 1988; Glatz 1988; Vardy 1976.
[47] Lásd Hanák 1993.
[48] Lásd még Rugási 1994.
[49] Lásd Iggers 1975; Breisach 2004; Romsics 2011.

(alkalmanként a modernitás harsány kritikája), az újkori civilizáció tömegszerű jelenségeivel szembeni szkepticizmus, de a kultúr-/művelődéstörténet dominanciája is (szemben a hagyományos politika- és eseménytörténettel, de a pozitivizmus társadalomtörténetével is) – és persze egy bizonyos fokú (néha feltűnő) politikai konzervativizmus, elitista, alkalmanként esztéticista, némileg arisztokratikus „világnézet" / világhoz való viszony.[50]

Szeretnék rámutatni mindebben azután a *történelem* meghatározó szerepére, ami részben a történeti alapú érveket jelenti, a történeti-genetikus megközelítés/szemlélet uralkodó voltát – (szinte) minden itt tárgyalt szerző mondanivalóját történeti kontextusba helyezi.[51] Mindez egy a történelemmel szembeni túlzott elvárást is sugall, egy – paradox módon – (ma már alig osztott) optimista illúziót a történelem nagy elbeszélésének / „mesternarratívájának" lehetőségével kapcsolatban (még ha ez a hanyatlás motívumában ölt is testet).

Igaz ellenben az is, hogy a konkrét/empirikus történeti kutatás (Alun Munslow kifejezésével a „tiszta/proper"/céhbeli történészek[52]) – Magyarországon is – meglehetősen óvatosak, sőt szkeptikusak voltak az ilyen jellegű általánosításokkal, túlértelmezésekkel szemben (Szekfű *Három nemzedék*ében ez a legkevésbé értékelt momentum – részben ma is[53]), s a szellemtörténet e képviselőit nemritkán marginalizálták, műveiket dilettánsnak, tudománytalannak tekintették. Ez azonban részint szintén az európai, illetve kelet-európai szellemtörténet egy általános jellegzetessége volt (nem magyar sajátosság tehát) – vö. például a román esetet E. Ciorannal vagy M. Eliadéval.[54]

Mindez azonban azt is jelenti, hogy a magyar hanyatlás-irodalmat nem lehet kizárólag a magyar történelem katasztrófáiból/traumáiból levezetni, aktuálisan az első világháborús vereségből, a Monarchia felbomlásából vagy Trianonból (nem tagadva persze mindennek nagy szerepét), hiszen annak nem alábecsülendő része már az első világháború előtt felbukkant – részben az alatt, amikor ennek következményei még egyáltalán nem voltak előre láthatók. Szekfű *A száműzött Rákóczi*-ja[55] például, amely már lelki-pszichológiai argumentumaival is egy par excellence szellemtörténeti munka, 1913-ban készült, s azt a hanyatló Rákóczit jeleníti meg (egyébként is az egész magyarság hanyatlását jelképezve), aki már túl van hatalmának delelőjén. Másik oldalról ez a hanyatlás-, krízis- és dekadencia-motívum az újonnan alakult vagy kreált győztes kelet-európai népeknél is felbukkan, sőt

☞ [50] Lásd mindezekre Erős 2008.

[51] Mindez egyáltalán nem magától értetődő, amit bizonyít a neopozitivizmus alapvetően történetellenes pozíciója, igaz, ott lényegében az egész válság-problematika is mellékes.

[52] Lásd Munslow 2010.

[53] Lásd pl. Romsics 2008.

[54] Lásd Trencsényi 2011.

[55] Lásd Szekfű 1913.

alapvető – vö. a Cioran–Eliade–Noica triászt a román szellemi életben, de a román történeti gondolkodás számos egyéb neves képviselője is felidézhető e tekintetben – L. Blagától a nagy N. Iorgáig.[56]

Mindezek a megállapítások persze a német (vagy osztrák) esetre is vonatkoztathatók/érvényesek. Gyakran érvelnek ugyanis azzal, hogy a szellemtörténet német találmány (a széles körben használt „Geistesgeschichte" terminus is igazolja ezt), amely a világháborúban szintén vesztes Németországban terjedt el a két világháború közötti időszakban.[57] Ez azonban csak részben igaz, hiszen – amint korábban világosan láthattuk – az angol Toynbee, a francia Maritain, az orosz Bergyajev, a spanyol Ortega, az olasz Croce, a svájci Jaspers vagy Rougemont, a holland Huizinga szintén a szellemtörténet reprezentánsának, alkalmanként „oszlopá"-nak aposztrofálható, jóllehet ők inkább a világháború győztes nemzeteihez tartoztak.[58] Másrészt, ha a szellemtörténetet egyoldalúan Kelet- vagy Közép-Európára szűkítjük, hogyan magyarázható ennek sokkal szélesebb európai hatása; például az, hogy a posztmodern (ami kifejezetten nyugat-európai, kevésbé német, sokkal inkább angolszász és francia jelenség) számos szempontból a szellemtörténeti retorikához nyúl vissza, s újraértelmezi ennek a hanyatlásról, felbomlásról, krízisről való alapvető üzenetét.[59]

Végül szeretnék egy megjegyzést tenni, ami a szellemtörténeti tájékozódással/irányzattal a lehető legszorosabb összefüggésben van: a szellemtörténetnek az itt vázolt, véleményem szerint inkább a foucault-i „dispositif"[60] által generált tablójából, hanyatlásértelmezéseiből alapvetően hiányzik a *rasszista-biologisztikus* retorika és megközelítés, ami kifejezetten a tudatos szellemtörténeti alapállással magyarázható, mivel annak legtöbb reprezentánsa a rasszista-biologisztikus nézetek puszta felbukkanásában is éppen az általános hanyatlás, a „kultúra" süllyedésének egyik leginkább szembeszökő jelét látta.[61] Ez azt jelenti, hogy a hanyatlást éppen nem (Németh László sem) mondjuk a magasabb és alacsonyabb rendű fajok elvegyülésében/összekeveredésében látták (Gobineau, Chamberlain, Evola vagy Guénon módjára), jóllehet mindez bőségesen megtalálható a magyar – viszont nem szellemtörténeti fogantatású – történeti-politikai irodalomban Milotay Istvántól Ritók Jánostól Málnási Ödönig vagy Méhely Lajosig.[62]

Utóbbiakat azonban soha nem tisztelték/tiszteltük meg a szellemtörténet/eszmetörténet? etikettjével (hacsak nem az 1950-es években, amikor a „birds of a feather"

☞ [56] Lásd pl. Trencsényi 2011; Talavera 1998.
[57] Lásd Iggers 1983; 1988.
[58] Huizingához lásd pl. Strupp 1997.
[59] Lásd Ankersmit 1998.
[60] Lásd Sutyák 2007.
[61] Ettől eltérő nézetet képvisel Thienemann Tivadar, akinek nézeteit azonban nyilvánvaló elfogultság befolyásolja, ráadásul az 1980-as években, azaz mintegy 50 éves távlatból fejtette ki ezeket. Lásd Ujváry 2007 (Függelék).
[62] Lásd Gyurgyák 2012.

vagy a „sötétben minden tehén fekete" elv értelmében egy kalapba kerültek[63]). Sőt a rasszista-biologista ideológia képviselői a szellemtörténetet, illetve annak képviselőit egyik legfőbb ellenségüknek, nemritkán árulóknak, szemfényvesztőknek és csalóknak titulálták állítólagos túl elitista, arisztokratikus, elvont-filozofikus, konzervatív, nemritkán esztéticista vagy egyoldalúan nyugatos/Habsburg-párti gondolataik miatt.[64] Mindezzel azonban a szellemtörténet egy alapvetően pozitív, humanista, az európai értékeket/európaiságot megtestesítő töltést kap,[65] amelynek több vonatkozásban a mai napig elhallatszó üzenete van/maradt, nem véletlen, hogy számos tekintetben újraéledt (főként az 1970–80-as évektől kezdve) mondjuk az új kultúrtörténet, újhistorizmus vagy eszmetörténet, sőt a jelzett posztmodern különböző irányzataiban, illetve válfajaiban.[66]

HIVATKOZOTT IRODALOM

A harmadik út *felé,* 2006: *A harmadik út felé. Szabó István történész cikkekben és dokumentumokban.* Szerk. Erős Vilmos. Lucidus, Budapest.

Ankersmit 1998: Franklin R. Ankersmit. In Ewa Domanska: *Encounters. Philosophy of History after Postmodernism.* University Press of Virginia, Charlottesville–London, 67–99.

Bauernkämper 2003: Arnd Bauernkämper: Geschichtsschreibung als Projektion. Die Revision der 'Whig Interpretation of History' und die Kritik am Paradigma vom „deutschen Sonderweg" seit den 1970er Jahren. In S. Berger – P. Lambert – P. Schumann (Hrsg.): *Historikerdialoge. Geschichte, Mythos und Gedächtniss im deutsch-britischen kulturellen Austausch 1750–2000*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 383–438.

Borbándi 1976: Borbándi Gyula: *Der ungarische Populismus.* Hase & Koehler Verlag, Mainz.

Breisach 2004: Ernst Breisach: *Historiográfia.* (Ford. Baics Gergely.) Osiris Kiadó, Budapest.

Dénes 1976: Dénes Iván Zoltán: *A „realitás" illúziója. A historikus Szekfű Gyula pályafordulója.* Akadémiai, Budapest.

☞ [63] Lásd Szigeti 1964.

[64] Lásd még mindezekről Gyurgyák 2007.

[65] Hozzá lehet mindehhez fűzni, hogy a szellemtörténet mindezzel együtt a (szélső)baloldali, az osztályszempontokat egyoldalúan érvényesítő ideológiával/ideológiákkal szemben is humanisztikus tartalmat kap. Ma már nemigen osztjuk a nézetet, hogy mindezek az „általános emberi"-t képviselték volna, sokkal inkább a diktatúrára vonatkozó konzekvenciák erősödtek meg, illetve igazolódtak be. (Amit a szellemtörténészek többnyire előre megjósoltak, előre láttak, s éppen ezért látták bennük is a hanyatlás nyilvánvaló jeleit.) Nem véletlen, hogy Lukács György útja is az osztálytól haladt a humanisztikumig (az általános emberi-ig, legalábbis a *Történelem és osztálytudat*ot követően), amit világosan alátámasztanak az ötvenes-hatvanas évek ellene folytatott sztálinista–rákosista támadásai. Ezek során éppen az osztályszempont háttérbe szorítását, a munkásosztály/proletariátus diktatorikus törekvéseinek gyengítését, a tartalmatlan „humanizmus" erőltetését vetették a szemére. Lásd Gedő 1961.

[66] Lásd újabban minderről Erős 2016.

Dénes 1999: Dénes Iván Zoltán: *Eltorzult magyar alkat. Bibó István vitája Németh Lászlóval* és *Szekfű Gyulával*. Osiris, Budapest.

Epstein 1987: Irene Raab Epstein: *Gyula Szekfű. A Study in the Political Basis of Hungarian Historiography*. Garland Publishing, New York.

Erős 2008: Erős Vilmos: „A szellemtörténet." *Valóság,* LI. évf., 5. sz., 20–35.

Erős 2009: Vilmos Erős: Ethique et raison d'état. (Gyula Szekfű et Jacques Maritain.) In Havas László – Takács László – Tegyey Imre (szerk.): *Schola Europaea. Les valeurs de l'Europe-L'Europe des valeurs.* Societas Neolatina Hungaricae Sectio Debreceniensis/Collegium de Iosepho Eötvös Nominatum, Budapest–Debrecen, 333–339.

Erős 2012: Erős Vilmos: *A szellemtörténettől a népiségtörténetig. Tanulmányok a két világháború közötti magyar történetírásról.* (2. kiadás.) Debrecen University Press, Debrecen.

Erős 2015a: Erős Vilmos: Szekfű Gyula. *Valóság*, LVIII. évf., 1. sz., 43–61.

Erős 2015b: Vilmos Erős: „In the Lure of »Geistesgeschichte«. The Theme of Decline in the Hungarian Historiography and Historical Thinking Between the Two World Wars." *European Review of History / Revue européenne d'histoire*, 1. sz., 63–85.

Erős 2016: Vilmos Erős: Spiritual history / Geistesgeschichte-intellectual history-cultural history-postmodern. In uő et al. (eds.): *Approaches to Historiography.* MTA-DE Néprajzi Tanszék, Debrecen, 105–114.

Erős 2022: Erős Vilmos: *Populus, plebs, rusticus*. Ráció, Budapest.

Frank 1962: Manuel Frank E.: *The Prophets of Paris.* Harper & Row – Harvard University Press, New York.

Gedő 1961: Gedő András: *A modern revizionizmus filozófiai bírálatához. Tanulmányok.* Kossuth, Budapest.

Glatz 1980: Glatz Ferenc: *Történetíró* és *politika*. Akadémiai, Budapest.

Glatz 1988: Glatz Ferenc: *Nemzeti kultúra-kulturált nemzet 1867–1987.* Kossuth, Budapest.

Grezsa 1990: Grezsa Ferenc: *Németh László Tanú-korszaka*. Szépirodalmi, Budapest.

Gyurgyák 2007: Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszme* és *nacionalizmus története*. Osiris, Budapest.

Gyurgyák 2012: Gyurgyák János: *Magyar fajvédők*. Osiris, Budapest.

Hamvas 1983: Hamvas Béla: *Világválság.* Magvető, Budapest.

Hanák 1993: Hanák Tibor: *Az elfelejtett reneszánsz. A magyar filozófiai gondolkodás a század első felében.* Göncöl, Budapest.

Hermann 1985: Hermann István: *Lukács György élete.* Corvina, Budapest.

Himmer 2008: Himmer Péter: „Hegel Fenomenológiája Lukács György gondolkodásában." *Világosság*, IL. évf., 6. sz., 79–88.

Hóman–Szekfű 1928–34: Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet.* IV. köt. *A tizenhatodik század;* V. köt. *A tizenhetedik század;* VI. köt. *A tizennyolcadik század*. Egyetemi Nyomda, Budapest.

Iggers 1975: Georg G. Iggers: *New Directions in European Historiography*. Wesleyan University Press, Middletown, CT.

Iggers 1983: Georg G. Iggers: *The German Conception of History*. Wesleyan University Press, Middletown, CT.

Iggers 1988: Georg G. Iggers: *A német historizmus*. (Ford. Telegdy Bernát.) Gondolat, Budapest.

Juhász 1983: Juhász Gyula: *Uralkodó eszmék Magyarországon 1939–1944*. Kossuth, Budapest.

Kiss 2014: Kiss Endre: *Marx lábnyomai*. Gondolat, Budapest.

Lackó 1988: Lackó Miklós: *Korszellem* és *tudomány 1910–1945.* Gondolat, Budapest.

Lackó 1996a: Lackó Miklós: Kerényi, Fülep és Tolnay Károly szellemi kapcsolata. In uő: *Sziget és külvilág. Válogatott tanulmányok*. MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 335–344.

Lackó 1996b: Lackó Miklós: Népiek tegnap és ma. In *Sziget és külvilág*, 165–190.

Lackó 1996c: Lackó Miklós: Egy szerep története. In *Sziget és külvilág*, 10–78.

Lackó 1996d: Lackó Miklós: Lukács György „Blum-tézisei". In *Sziget* és *külvilág,* 191–202.

Lakatos 1996: Lakatos László: *Az élet és a formák. Hajnal István történelemszociológiája*. Új Mandátum, Budapest.

Lukács 1978a: Lukács György: *Az ész trónfosztása.* (5. kiadás.) Magvető, Budapest.

Lukács 1978b: Lukács György: *Történelem* és *osztálytudat.* Magvető, Budapest.

Maritain 1985: Jacques Maritain: *Humanisme integral*. (Oeuvres completes. Éditions Universitaires Fribourg Suisse-Éditions Saint Paul, vol. VI.) Paris.

Milotay é. n.: Milotay István: *Népi válság, népi Magyarország.* Stádium, Budapest.

Munslow 2010: Alun Munslow: *The future of history.* Palgrave Macmillan, London.

Nagy 2003: Nagy József: *Vico. Eszmetörténet mint korlátlan szemiózis*. Áron, Budapest.

Németh 1989a: Németh László: Kisebbségben. In uő: *Sorskérdések*. Szépirodalmi, Budapest, 408–482.

Németh 1989b: Németh László: A magyarság és Európa. In uő: *Sorskérdések,* 252–336.

Őze 2009: Őze Sándor: *Nemzettudat és historiográfia.* Hamvas Intézet, Budapest.

Poszler 1986: Poszler György: *Az* évszázad *csapdái. Tanulmányok Lukács Györgyről.* Magvető, Budapest.

Romsics 2008: Romsics Ignác: *Történelem, történetírás, hagyomány*. Osiris, Budapest.

Romsics 2011: Romsics Ignác: *Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel.* Osiris, Budapest.

Rugási 1994: Rugási Gyula: Szellemtörténet és történetfilozófia. In Lackó Miklós (szerk.): *A tudománytól a tömegkultúráig. Művelődéstörténeti tanulmányok. 1890–1945.* Budapest, 7–36.

Rózsahegyi 1981a: Rózsahegyi Edit: A történelem és osztálytudat eszmei előzményei. Hegel és a fiatal Lukács. In uő: *Elmélet és filozófia.* Gondolat, Budapest, 132–161.

Rózsahegyi 1981b: Rózsahegyi Edit: A Történelem *és* osztálytudat totalitásfelfogása. In uő: *Elmélet és filozófia,* 162–191.

Safranski 2007: Rüdiger Safranski: *Friedrich Schiller, avagy a német idealizmus felfedezése*. (Ford. Györffy Miklós.) Európa, Budapest.

Salamon 2002: Salamon Konrád: *A harmadik út küzdelme*. Korona Kiadó, Budapest.

Strupp 1997: Christoph Strupp: „Der lange Schatten Huizingas. (Neue Ansätze der Kulturgeschichtsschreibung in den Niederlanden.)" *Geschichte und Gesellschaft*, XXIII, 44–69.

Sutyák 2007: Sutyák Tibor: *Michel Foucault gondolkodása.* Attraktor, Máriabesnyő–Gödöllő.

Szabó 1919: Szabó Dezső: *Az elsodort falu*. I–II. Táltos, Budapest.

Szabó 1990: Szabó Dezső: Ede megevé ebédem. In uő: *A magyar káosz. Pamfletek.* Szépirodalmi, Budapest, 286–389.

Szekfű 1913: Szekfű Gyula: *A száműzött Rákóczi, 1715–1735.* MTA, Budapest.

Szekfű 1918: Szekfű Gyula: *A magyar* állam életrajza. *Történelmi tanulmány.* Dick Manó, Budapest.

Szekfű 1920: Szekfű Gyula: *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története.* „Élet" irodalmi és nyomdai rt. kiadása, Budapest.

Szekfű 1931: Szekfű Gyula: A politikai történetírás. In Hóman Bálint (szerk.): *A magyar történetírás* új útjai. Magyar Szemle Társaság, Budapest, 397–444.

Szekfű 1934: Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik.* Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1934.

Szekfű 1938: Szekfű Gyula: Nem vagyunk bújdosók. *Magyar Szemle*, XII. évf., 32. köt., 391–396.

Szekfű 1987: Szekfű Gyula: *Valahol utat vesztettünk.* Magvető, Budapest.

Szigeti 1964: Szigeti József: *A magyar szellemtörténet bírálatához.* Kossuth, Budapest.

Takács 2006: Takács Péter: *Bánffy Miklós világa*. Lucidus, Budapest.

Talavera 1998: Nicholas M. Nagy Talavera: *Nicolae Iorga. A biography.* The Center for Romanian Studies, Iasi–Oxford–Portland.

Trencsényi 2011: Trencsényi Balázs: *A nép lelke. Nemzetkarakterológiai viták Kelet-Európában.* Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest.

Ujváry 2007: Ujváry Gábor: A végtelenben újra találkoznak. Szekfű Gyula és Hóman Bálint párhuzamos, majd elváló életpályája. In Paksa Rudolf (szerk.): *Szekfű Gyula* és *nemzedéke a magyar történetírásban.* Argumentum – Eötvös József Collegium, Budapest, 43–78.

Vardy 1976: Steven Béla Vardy: *Modern Hungarian Historiography.* Columbia University Press, New York.

Weiss 1997: Weiss János: *A Frankfurti Iskola.* Áron, Budapest.

Zsigmond 1977: Zsigmond László: *Claude-Henri de Saint-Simon. A XIX. század politikai gondolkodásának történetéből.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

„LÉNYEGÉBEN TELJESEN AZONOS LELKI ÖSSZETÉTELLEL". A MÁSODIK „SZÁMŰZÖTT RÁKÓCZI"-VITA

Szekfű Gyula *Bethlen Gábor* című művének korabeli fogadtatása[1]

Az alábbi tanulmány témája Szekfű Gyula híres, nagy port felvert könyvének, az 1929-ben, az erdélyi fejedelem halála 300. évfordulójára megjelent *Bethlen Gábor* című monográfiájának korabeli visszhangja.[2] A tanulmány egy rövidebb változata megjelent a *Bethlen Gábor képmása* című kötetben.[3] Ezt az írást – a további kutatások hatására – időközben jelentősen kibővítettem, s egy alapvetően forrásközlő függelékkel is kiegészítettem. 2013-as tanulmányomat a következő megjegyzéssel kezdtem:

> A vizsgálat legitimitását az adja, hogy (jóllehet az itteni körülményekre sokan hivatkoznak) az ez ügyben kibontakozott széles körű vitát még senki sem dolgozta fel, sőt ez alapjában bibliográfiai/filológiai szempontból is sok vonatkozásban feltáratlan. Bizonyítja mindezt, hogy Gyurgyák János 2007-es könyve („Ezzé lett magyar hazátok"),[4] amely az eddigi legteljesebb, Szekfű műveinek visszhangját rögzítő bibliográfiát tartalmazza, csak a széles körű vita néhány elemét (Móricz Zs., R. Kiss István, Hajnal István, Krenner Miklós[5]) sorolja fel. (Pedig Hernádi László 1981-es bibliográfiája[6] ennél már lényegesen többet megjelöl, de – amint a következőkből ez kiderül – messzemenően ez sem mindet.)" Időközben megjelent Dénes Iván Zoltán tollából az első magyar nyelvű Szekfű-monográfia,[7] amely jelentős teret szentel a szóban forgó problémának. Ugyanakkor, amint ez az alábbiakból kiderül, jelen tanulmány lényegileg más, szélesebb forrásbázisra épít (különösen a függelékben, de az alapszövegben is), végső értelmezésem pedig

☞ [1] A tanulmány elkészítését a TÁMOP 4.2.1./B–09/1/KONV–2010–0007 számú projekt támogatta. A projekt az Új Magyarország Fejlesztési Terven keresztül az Európai Unió támogatásával, az Európai Regionális Fejlesztési Alap és az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg. Itt szeretnék köszönetet mondani volt tanítványomnak, Gyimesi Pálmának is a tanulmány forrásanyagának összegyűjtésében nyújtott segítségéért.

[2] Szekfű 1929a.

[3] Lásd Papp–Balogh 2013. A kötet a 2012 májusában, a Miskolci Egyetemen szervezett konferencia előadásait tartalmazza. Tanulmányom szövegére vö. uo. 25–42.

[4] Gyurgyák 2007.

[5] Lásd pl. Krenner 1929; 1930. A többi cikk részletes bibliográfiai adataira lásd a későbbiek.

[6] Lásd Hernádi 1980.

[7] Lásd Dénes 2015.

egyértelműen különbözik a monográfiában kifejtettektől, ezért legitimnek tűnik az itteni megjelentetés.[8]

Elöljáróban meg kell még jegyezni, nincs külön adatunk arra nézve, mi motiválta pontosan Szekfűt a monográfia megírására. Nincs itt tér annak elemzésére sem, hogy maga a könyv miként illeszkedik általában is a szekfűi életműbe. Elég lehet itt azt megjegyezni, hogy Szekfű természetesen nem ekkor foglalkozott először a Bethlen-kérdéssel. Hiszen, eltekintve attól, hogy történetírói pályája kezdetétől középpontban álltak az Erdély történetével összefüggő problémák (ezek során nyilván szüntelen beleütközött a Bethlen-problematikába),[9] első nagyobb, szintetikus összefoglalásában, *A magyar állam életrajzá*ban (magyarul 1918)[10] is foglalkozott az erdélyi fejedelemmel. A műben általában is a rendiséget, Erdélyt s így a Habsburg-ellenes függetlenségi harcokat a későbbieknél lényegesen pozitívabban értékeli, s ebben kap alapvetően szintén pozitív értékelést maga az erdélyi fejedelem is. A későbbiekben jelentősen módosul Szekfű interpretációja s például a *Magyar történet*ben[11] (illetve az ebből kinőtt, szóban forgó monográfiában) Szekfű álláspontja jelentősen módosul: a 16–18. századi fejlődésben a rendek szerepét s ebből következően a rendi függetlenségi harcokat, illetve Erdélyt lényegesen negatívabban, kritikusabban ábrázolja, sőt, a török mellett őket teszi meg a magyar fejlődés elakadásának, az Európától való elmaradásnak az egyik fő tényezőjévé.[12] Hozzá kell tenni ugyanakkor, hogy a harmincas évek második felében, az erősödő jobbratolódás, illetve Hitler idején (pl. a *Mi a magyar?* című kötetben megjelent tanulmányában[13]) Szekfű immár ismét lényegesen megértőbben ítéli meg a rendi/nemzeti függetlenségi harcok, illetve az alkotmányos szabadságért folytatott küzdelem fő ikonjait, így Bethlent (vagy

[8] Hozzátenném, hogy Dénes a Bethlen-recepció általa történő feldolgozásában 2013-as tanulmányomra nem hivatkozik – ami egyrészt szakmai szempontból kérdéses, másrészt mivel könyvében számos más szerző egyéb Szekfűvel kapcsolatos munkája is hiányzik –, logikusan következik a Szekfű-kutatás eredményeinek szelektált (viszont így alapvető szakmai szempontokat negligáló) voltából. Első tanulmányom 2013-as megjelenésének rögzítése azért is fontos, mert bizonyítja, jelen tanulmány eredeti szándékában nem polemikus célzattal készült, s csupán az azóta megjelent szakirodalom (illetve részben annak hiányosságai) tették szükségessé az ezzel való szembesülést. Amint az alábbiakból látható kritikai megjegyzéseim legalább annyira szólnak pl. R. Kiss István Szekfű-ellenes polémiái az Attraktor Kiadó általi újbóli, szakmailag alig vállalható megjelentetésének.

[9] Lásd Szekfű 1904.

[10] Lásd Szekfű 1918.

[11] Lásd Hóman–Szekfű 1928–1934.

[12] Számos utalás található minderre Szekfűnek az Angyal Dávidhoz írott leveleiben, például még az 1930-as évek elején is. Lásd Erős 2000a, passim.

[13] Lásd Szekfű 1939.

Kossuthot) is. (Nyilván azért, mert ennek németellenes tartalma saját kora számára is alapvető, demokratikus üzeneteket hordozott.[14])

Rátérve a jelenleg szóban forgó műre, nyomban leszögezhető, hogy óriási, sok vonatkozásban *A száműzött Rákóczi*hoz hasonló (bár méreteiben persze annál lényegesen kisebb) visszhangot váltott ki.[15] A Szekfűt bírálók leginkább a protestáns folyóiratokban, főként a Kálvinista Szemlében, a *Református Figyelő*ben, részben a *Protestáns Szemlé*ben, de erdélyi folyóiratokban, így a *Keleti Újság*ban, a *Pásztortűz*ben, az *Erdélyi Múzeum*ban és az *Erdélyi Helikon*ban publikálták bírálataikat.[16] A leghevesebb támadásokat Rugonfalvi Kis István, Alvinczi Péter, Varga Sándor, Előri Szabó Dezső, részben Nagy Géza,[17] *később pedig* Zoványi Jenő, Karácsony Sándor, Polonyi Dezső, Csuday Jenő, *részben* Makkai Sándor, Asztalos Miklós[18] fogalmazták meg. (Rögtön érdemes megjegyezni, hogy Szekfűt nem csak protestáns, hanem katolikus oldalról is támadták, amit bizonyítanak Polónyi Dezső vagy például Pompéry Aurél kritikái.[19]) Mindezeken felül a református egyház vezetői, így pl. Ravasz László, vagy a debreceni püspök, Balthazár Dezső is felszólaltak az ügyben (utóbbi nyilvános beszédben, prédikációban[20]), s a Szekfű nézeteivel való szembeszállásra, egyenesen harcra buzdítottak.[21] Hozzá kell nyomban azt is fűzni, hogy Szekfűnek nemcsak támadói, hanem védői is akadtak, s pártfogói közül különösen Móricz Zsigmondnak a *Nyugat*ban, Hajnal Istvánnak a *Napkelet*ben, Kós Károlynak az *Erdélyi Helikon*ban, Török Pálnak a *Budapesti Szemlé*ben, Meszlényi Antalnak a *Katolikus Szemlé*ben, Ifjabb Révész Imrének a *Protestáns Szemlé*ben (illetve egyéb folyóiratokban, pl. a *Református Figyelő*ben) megjelent cikkeit emelhetjük ki.[22]

☞

[14] Meg lehet említeni még ebből a szempontból Szekfűnek a *Magyar Nemzet*ben a háború alatt megjelent cikkeit is. Lásd pl. Szekfű 1940a; 1941.

[15] Tanulmányomnak ezért adtam „A második »száműzött Rákóczi«-vita" címet; ez a megfogalmazás szerepel Révész Imre egyik Szekfűhöz írott levelében is (lásd még a későbbiekben). Hozzáfűzném mindehhez, hogy Szekfű külön levelet ír Hóman Bálintnak a húszas évek végén, igaz, csak a közösen írott szintézisük ügyében. A levélben Szekfű arról tájékoztatja szerzőtársát, hogy a protestánsok részéről felvetődött egy egységfront felállításának terve a katolikus szemszögből túlzottan is elfogult „Hóman–Szekfű" ellen. Szekfű azonban ódzkodik a felekezeti harctól, lokalizálná a problémát, s ezért javasolja a kormányzati tényezők megkeresését. Vö. Szekfű levele Hómanhoz, 1929. III. 19. OSZKK Hóman-hagyaték. A Hóman–Szekfű viszonyra lásd például Ujváry 2007.

[16] Lásd mindezekhez Gyimesi 2011.

[17] Lásd Alvinczi 1929/I–II; Nagy 1929. A további szerzők munkáinak adataira vö. a következők.

[18] Lásd Asztalos 1931. Polónyi Dezsőhöz: „Modern képrombolók". (A Memento rovatban, Publius aláírással.) *Kálvinista Szemle*, XII. évf., 1931. május 23. 171–172; Zoványihoz: Zoványi 1938, 11–21, 21–22, 26–30, 30–31.

[19] Lásd például előző jegyzet, ill. Pompéry 1930.

[20] Lásd Gyimesi 2011.

[21] Beszélhetünk persze egyfajta „szürke", átmeneti zónáról is, amelybe inkább Angyal Dávid, Nagy Géza, Krenner Miklós, Kós Károly kerülhetnének (azaz utóbbiakat ekképpen rektifikálnám).

[22] Lásd Gyimesi 2011.

Melyek voltak a legfontosabb kifogások Szekfű művével szemben?

Természetesen nincs itt tér valamennyi vitakérdés taglalására. A legfontosabb, leginkább vehemens támadást R. Kiss István intézte Szekfű könyve ellen, aki először a *Protestáns Szemlé*ben közölt recenziót a műről.[23] Erre Szekfű a *Magyar Kultúra* című katolikus folyóiratban válaszolt, szintén meglehetősen szenvedélyes hangnemben, a „Kritika és terror" című írásában.[24] R. Kiss István erre újra tollat ragadott, s megírta a nemrégiben az Attraktor Kiadónál mindenféle kommentár és értelmezés nélkül újból közzétett *Az átértékelt Bethlen Gábor* című, nem egy helyen majdhogynem útszéli hangvételű vitairatát,[25] amelynek végén egy zsűri felállítását javasolja (Károlyi Árpád, Marczali Henrik, Takáts Sándor, Lukinich Imre, Angyal Dávid, Szádeczky Kardos Lajos részvételével), annak eldöntésére, ki a jobb történész, Szekfű vagy ő.[26]

Leszögezhető, hogy R. Kiss István és a protestáns, illetve az erdélyi folyóiratok (*Kálvinista Szemle, Keleti Újság*[27]) mindenekelőtt felekezeti megközelítésből bírálták Szekfűt. Sok tekintetben *A száműzött Rákóczi* argumentumait előrángatva (sokszor tudatosan is utalva a vitára – vö. R. Kiss, Alvinczi, Polónyi, Zoványi[28]), a fő vád az volt, hogy Szekfű katolikus szempontból elfogult, alapvetően rosszhiszeműen és negatívan, többször denunciálva festi meg Bethlent, akit – a szekfűi ábrázolás szerint – nem hazafias és nemzeti, azaz ideális motívumok, hanem az egyéni önzés, hatalmi-haszonszerzési vágy, legfeljebb a „ragione di stato" machiavellisztikus elvei, az abszolút uralmi rendszer kiépítésének szándéka vezették.[29] (Ezzel szemben pl. R.

☞ [23] Ehhez lásd Rugonfalvi 1929a; 1929b. Ugyanez a munka megjelent az Attraktor Kiadónál is, lásd Rugonfalvi 2008. Lásd mindezekhez Gyimesi 2011; Gyimesi Pálma: *Szekfű Gyula és Debrecen.* Szakdolgozat. Debrecen, Debreceni Egyetem BTK Történelmi Intézet, 2009 (kézirat).

[24] Lásd Szekfű 1929b.

[25] Lásd Rugonfalvi 1929; 2008. Itt is szeretném megismételni azt a már több helyen kifejtett véleményemet, miszerint elfogadhatatlannak és félrevezetőnek (és a tudományos normákkal összeegyeztethetetlennek) tartom az Attraktor Kiadó gyakorlatát, miszerint korábbi szerzők/történészek műveit mindenféle kommentár, bevezető, értelmezés nélkül adják ki, gyakran megtévesztve a tájékozatlan szélesebb közönséget. Ebbe a sorba tartozik R. Kiss István köteteinek az újbóli edíciója is.

[26] Amint ez már közismert, R. Kiss 1923-ban már maga is megjelentetett egy rövidebb könyvet Bethlen Gáborról. Ez egy meglehetősen primitív, hungaro- és politikatörténet-centrikus, egyoldalúan protestáns szemszöget érvényesítő hagiográfia. Lásd Rugonfalvi 1923. (Ez a kötet jelent meg újból az Attraktor Kiadónál, kiegészítve a Szekfű elleni kötettel, lásd Rugonfalvi 2008.) Szekfűnek még a kérdéskörhöz megjelent írása. Szekfű 1929c.

[27] Lásd még mindehhez a *Kálvinista Szemle* számos cikke, kommentárja a lap „Memento" rovatában, amelyek mind a Szekfűvel szembeni harcra tüzelnek. Például *Kálvinista Szemle* X. évf., 1929. március 16. 83; november 9. 365; december 14. 405. Ezek a cikkek mind névtelenül, aláírás nélkül jelentek meg, de nem kétséges, hogy a lap szerkesztőinek álláspontját tükrözik, tőlük származhatnak.

[28] Ua.

[29] Lásd Gyimesi 2011.

Kiss István demokrata és „jámbor" fejedelemnek aposztrofálta az erdélyi uralkodót.[30]) Nem fogadták el Szekfűnek azt a tézisét sem, miszerint Bethlen (és általában Erdély) igazából nem törekedett a vallási türelem elveinek a megvalósítására, bírálták Szekfű keleti és nyugati magyar tézisét (amelyben a magyarság igazi érdekeit a nyugati fél és országrész, így Pázmány Péter vagy Eszterházy Miklós képviselték), túlzottnak tekintették Bethlennek a törökhöz húzó, általában is megbízhatatlan, csalfa és cselszövő, intrikus uralkodóként való beállítását, valamint pl. gazdaságpolitikájának merkantilista rendszer bevezetésére irányuló minősítését is. R. Kiss István (és pl. Zoványi Jenő[31]) összességében elutasítja Szekfű szellemtörténeti fogalomrendszerét, „bűvészmutatványait" (az egész európai háttér bemutatása, illetve a „ragione di stato", az államrezon körüli eszmetörténeti elmélkedés ennek minősül[32]), s a szellemtörténet „átértékelő" szempontjait pusztán a magyar történelem katolikus szempontból történő – Zoványinál reakciós és ultramontán – nemzetellenes, a nemzeti múltat leértékelő, a nemzet hőseit sárba tipró, „sárbarángató" meghamisításának tekintik. (Ezért R. Kiss művének címe is: az így „átértékelt" Bethlen Gábor.[33])

Részlet R. Kiss könyvének befejezéséből, amelyben összegzi kritikáját és az említett zsűri összeállítását kéri:

> Vádolom Szekfű Gyulát azzal, hogy történelmi irodalmunkban tudomásom szerint soha elő nem fordult páratlan könnyelműséggel és lelkiismeretlenséggel Bethlen Gábor emlékével szemben durva kegyeletsértést követett el, fontos történelmi események elhallgatása, adatok elferdítése, a kötelező kritika mellőzése árán a történelmi igazsággal ellenkező, hamis képet adott róla és ezzel a nemzeti kegyeletet megsértette, nemzeti érdekeknek, a közérdeknek ártott. Vádolom Szekfű Gyulát közérdekből azért, hogy e káros működéséről a közvéleményt felvilágosítsam és őt hasonló működésének folytatásáról leszoktassam.
>
> *Felszólítom, hogy miután a jury előtt lefolytatjuk a valódiság bizonyítását, ezen vádjaim alapján sajtó útján elkövetett rágalmazás miatt vonjon felelősségre rendes bíróság előtt is.*[34]

Mielőtt részletesebben ismertetném az inkább Szekfűt támogató írásokat, szeretném megjegyezni (erre már korábban persze utaltam), hogy a két tábor között volt egy átmeneti, lehetne mondani, „szürke zóna" is, amely részint R. Kiss Istvánnak, illetve Szekfű protestáns támadóinak, részint viszont Szekfűnek adott igazat, s elismerte például Szekfű könyvének tudományos mivoltát. Inkább ehhez az

☞

[30] Lásd Rugonfalvi 1929; 2008.

[31] Lásd Zoványi 1938.

[32] Szekfű több alkalommal utal Bethlen-könyvében Friedrich Meineckére, illetve az ő államrezonnal kapcsolatos felfogására. Meineckéhez lásd pl. Klueting 1986; Kämmerer 2014.

[33] A nemzeti romantikus iskoláról lásd Vardy 1976, 121–128.

[34] Lásd Rugonfalvi 2008, 122. (Kiemelések az eredetiben.)

átmeneti, „szürke" zónához tartozónak gondolnám Angyal Dávidnak a *Századok* hasábjain megjelent, terjedelmes, 4 részes tanulmányát,[35] amely – tekintve, hogy a *Századok* szerkesztését 1929-től kezdve Domanovszky Sándor, Mályusz Elemér és Hajnal István veszik át[36] – részben magának a folyóiratnak a véleményét is kifejezi. Angyal Dávid persze szinte minden kérdésben alapvetően ellentmond Szekfűnek – azaz szerinte pl. nem hatalmi vágy és egyéni motívumok, hanem inkább a rendi és vallásszabadság igénye, illetve ideális megfontolások mozgatták Bethlent; a transzszilvanizmus nem az ő találmánya, s Erdély egyébként is a nemzeti szabadság letéteményese; ha érdekei úgy kívánták, a bécsi udvar is szövetkezett a törökkel; Bethlen valláspolitikája alapvetően türelmes volt, hiszen az erdélyi hagyományok is erre predesztinálták; összességében Bethlen a rendi alkotmányos szabadság védelmezője, amely a modern liberális alkotmány előfutárának tekinthető. Angyalt mégsem sorolnám a Szekfűt legvehemensebben támadó protestáns táborba, mert véleménye alapvetően nem személyeskedő, a vitát sokkal inkább szakmai alapon folytatja, s mint a Szekfűvel folytatott levelezése is tanúsítja, a két történész között életük végéig jó volt a viszony, s Angyal például a Szekfű–Németh-vitában is Szekfű oldalára állt a későbbiekben.[37]

Hasonlóképpen inkább a „szürke zóná"-hoz tartozónak gondolnám az erdélyi *Nagy Géza* (két cikket is írt) és Kós Károly vélekedéseit,[38] amelyek az *Erdélyi Helikon*ban és a *Pásztortűz*ben jelentek meg. (Lehet, hogy erdélyi helyzetük is inkább a kiegyenlítésre ösztökélte őket, bár Erdélyből is hangzottak igen éles Szekfű-ellenes hangok pl. a *Keleti Újság*ban, nem beszélve „A száműzött Rákóczi" időszakáról – mondjuk Apáti István részéről.[39])

Nagy Géza elismeri Szekfű stílusát, széles körű forrásbázisát, beleérző képességét. Szintén nagyrabecsüléssel ír arról, hogy Szekfű a modern történettudomány (Ranke, Lamprecht, Meinecke követőjeként) eredményeit felhasználva, szintetikus európai horizontból faragja ki a fejedelem egyéniségét. Utal az R. Kiss–Szekfű-vitára is, itt R. Kisst túlságosan személyeskedőnek tartja, ugyanakkor szerinte a debreceni történész az állításait forrásokkal igazolja, s kérdéses Szekfű nyugati és keleti magyar szembeállítása is. (További feladatként jelöli meg pl. annak vizsgálatát, mit tett Bethlen az Erdélyben élő nemzetiségek kölcsönös megértése érdekében.[40]) *Kós Károly* az *Erdélyi Helikon*ban publikált recenziójában szintén elismerően szól Szekfű

☞ [35] Lásd Angyal 1929–1930. Angyal francia monográfiája Bethlenről ebből az időszakból: Angyal 1928.

[36] Lásd mindezekhez Erős 2009.

[37] Angyalhoz legújabban lásd Császtvay–Halász–Ujváry 2009; Schweitzer 2001. Angyal és Szekfű viszonyához legújabban, több, eddig kevéssé ismert forrással: Dénes 2015.

[38] Lásd Nagy 1931; Kós 1929a.

[39] Lásd Dénes 1976; Monostori 2017.

[40] Nagy Géza fontos egyháztörténeti összefoglalása nemrégiben jelent meg az Attraktor Kiadónál: Nagy 2008.

írói kvalitásairól. Bírálja ugyanakkor nyugati magyar és Habsburg-párti beállítottságát, bár szerinte Szekfűnek a saját szempontjából akár igaza is lehet, s nem vonja kétségbe „teljes, sőt jóhiszemű őszinteségét".[41]

Tekintsük át végül röviden a Szekfűt alapvetően támogatók / alkalmanként védők megnyilatkozásait is. Itt – amint erről korábban esett szó – a névsor Móricz Zsigmondtól és Hajnal Istvántól Török Pálig, Meszlényi Antalig és Ifjabb Révész Imréig terjed.[42] Közülük a leginkább meglepő talán Móricz Zsigmond,[43] aki annak idején a Három nemzedéket (s pl. Szekfű Ady-értelmezését) teljesen elutasította.[44] Esetében tehát egyenesen egyfajta pálfordulásról beszélhetünk, ráadásul ő ebben az időszakban írja nevezetes Erdély-trilógiáját, amelynek kulcsszereplője Bethlen.[45] A *Nyugat*ban megjelent recenziójában Móricz Szekfűt egyáltalán nem tartja képrombolónak, szerinte az általa ábrázolt Bethlen a magyar, a nemzeti értékek reprezentánsa, akinek hármas célja: Erdély gazdasági és kulturális felemelkedése, a Nyugat és Kelet közötti egyensúly megteremtése, valamint a hódító külpolitika. Szintén némileg meglepőnek tekinthető az egyébként szintén katolikus (de inkább a Szekfűvel vitatkozó, a *Századok* köréhez tartozó) *Hajnal István* véleménye,[46] akinek cikke a jobboldali, keresztény konzervatív *Napkelet* hasábjain látott napvilágot (ezt viszont Szekfű közeli barátja, Horváth János szerkesztette[47]). Hajnal minden lényeges kérdésben egyetért Szekfűvel: szerinte valóban az államérdek Bethlen tetteinek igazi mozgatórugója (tehát nem ideális megfontolások); a Horváth Mihályig visszanyúló liberális-„szabadságigézetes" felfogással szemben Szekfű jogosan emeli ki Bethlen mögött az egyéniség, a tetterő és a hatalomszerzés vágyának motívumát; őszintének tartja Bethlen törökhöz való közeledését, s szerinte is anakronisztikus a vallásszabadság hőseként tisztelni az erdélyi fejedelmet. Egyetlen kifogása: Szekfű nem ábrázolja a Bethlenben valószínűleg lejátszódó belső lelki vívódást és konfliktust (ami pl. ideák és a valóság tragikus összeütközéséből eredhetett).[48]

Nemigen tekinthető meglepőnek a régi barát, a protestáns Török Pál értékelése, akinek ismertetése a *Budapesti Szemlé*ben jelent meg.[49] Török majdhogynem Szekfű belső baráti köréhez tartozott, már „A száműzött Rákóczi" idején is mellette állt, életük végéig levelező viszonyban álltak egymással, a *Magyar történet*ről is elismerően

☞ [41] Kós Károly egyéb munkájára Erdélyről: Kós 1929b. Amint korábban említettem a szürke zónához tartozik még pl. Krenner Miklós is. Ismertetéséről lásd: Gyurgyák 2007, 608. Itt a szerző inkább „a könyv által gerjesztett vitáról", valamint „a történészi mesterségről" értekezik.

[42] Lásd Dr. Meszlényi 1929.

[43] Lásd Móricz 1929, kötetben in Móricz 1982, 72–75.

[44] Lásd Dénes 1976.

[45] Legújabb kiadása: Móricz 2002.

[46] Lásd Hajnal 1929.

[47] Lásd ehhez Erős 2011b.

[48] Szekfű–Hajnal viszonyra számos adattal, levelezésükre is hivatkozva lásd Erős 2000, passim.

[49] Török 1930. Kétségtelen persze, hogy Török Pál nem tartozott az időszak történészeinek élvonalába.

nyilatkozott.[50] Szóban forgó írásában együtt ismerteti Angyal Dávid, R. Kiss István, Makkai Sándor és Szekfű műveit,[51] persze Szekfűt a legnagyobb terjedelemben. Megítélése szerint Szekfű a sajátos abszolutizmust megteremtő Bethlent ábrázolja, aki ezzel európai kortársaival egyenrangú, sőt azokat felülmúló teljesítményt hajtott végre. Megvédi Szekfűt az erdélyi gondolat / a transzszilvanizmus és a vallási szabadság kérdésében, a vallási türelem ügyében pedig azt állítja (Bíró Vencelre hivatkozva[52]), hogy bár Bethlen nem volt a vallási türelem híve, a kor viszonyaihoz képest egyházpolitikája mégis ideálisnak tekinthető. Török Pál utal Szekfűnek az R. Kiss Istvánnal való vitájára is, amelyben teljesen Szekfűnek ad igazat. Például Szekfű iratokkal tudja bizonyítani, hogy Bethlen „megválasztása" török kényszerből jött létre, s nem degradáló annak felidézése sem, hogy II. Jakab (akit Szekfű csekély tehetségű uralkodóként jellemzett) választ sem méltatta. Írásának végén utal a „jury"-kérdésre is, itt R. Kiss István harsány hangnemét a két történész tudományos jelentőségével fordítottan arányban állónak minősíti.[53]

Külön pontként szeretném kiemelni végül Szekfű támogatói sorában az R. Kiss Istvánhoz hasonlóan szintén debreceni történész és református püspök *Ifjabb Révész Imre* véleményét, akinek az idevágó nézetei – illetőleg az egész kérdéskörrel kapcsolatos problematika – szinte tökéletesen ismeretlenek a vonatkozó irodalomban.[54] A Szekfű–Révész viszonyhoz meg kell jegyezni, hogy Révész már „A száműzött Rákóczi" idején is támogatja Szekfűt.[55] Együttműködésük további bizonyítéka pl., hogy Révész cikket ír *A magyar történetírás új útjai*ba, a Magyar Szemle Kincsestárában jelenteti meg a reformáció történetéről írott összefoglalását, számtalan alkalommal hivatkoznak egyetértőleg egymás megállapításaira (pl. Szekfű a *Magyar történe*tnek a magyarországi reformációt tárgyaló fejezeteiben), Révész számos cikket/tanulmányt közöl a *Magyar Szemlé*ben a harmincas években, amelyekben főként a német protestantizmus és a faji eszmék, illetve Hitler közötti konfliktust kíséri figyelemmel, s megírja Szekfű nekrológját is 1955-ben.[56]

A Bethlen-könyv kapcsán kifejtett tevékenységének/megnyilatkozásainak több rétege és szakasza van, amelyet csak röviden lehet itt összegezni. Elég itt annak felidézése, hogy Szekfűhöz írott leveleinek tanúsága szerint (ezeket a közelmúltban publikáltuk tanítványommal, Gyimesi Pálmával a *Lymbus*ban[57]) már a Bethlen-

☞ [50] Uo.

[51] Lásd az említetteken kívül Makkai 1934.

[52] Lásd Bíró V. 1929; Török 1930, 471.

[53] Lásd Török 1930.

[54] Gyimesi 2011 (2012): 77–94. Ifjabb Révész Imréhez lásd Bucsay 1967; Barcza 1989a; 1989b; 1989c; Kathona 1967; Kocsis 1989; Czeglédy 1989; Juhász 1967; Balogh 1967, 93–94; Szabó 1967. (Lásd még mindezekhez „A szellemtörténet Debrecenben" című tanulmányt jelen kötetben.)

[55] Lásd Révész 1914.

[56] Lásd Gyimesi 2011 (2012).

[57] Lásd Erős–Gyimesi 2009, újból megjelent in Erős 2012. (Mivel a *Lymbus*ban megjelent változat internetes formában érhető csak el, a következőkben az utóbbi oldalszámaira hivatkozom.)

könyv megjelenése után közvetlenül, a kirobbant protestáns hajsza idején, megírja Szekfűnek, hogy nem ért egyet hitsorsos felekezeti társaival, sőt kimondottan, illetve „kimondhatatlanul" fájlalja a Szekfű ellen intézett támadásokat.

Részlet 1929. V. 2-i keltezésű, Debrecenben írt leveléből:

> *Ki sem mondható fájdalommal és aggodalommal kísérem azt a méltatlan zajgást,*[58] amely Professzor úr rendkívüli értékű működését protestáns berkeinkben fogadja és kommentálja. *Beteg állapot az, amikor a tudományos kérdések eldöntésébe érzelmi és egyéb elfogultságok szólnak bele.* Én legalább valósággal betege vagyok ennek, szinte még fizikai értelemben is. […] Régi élan-om[59] nagyon alábbhagyott, de még érzem, hogy tudásom – mióta kolozsvári tanári katedrámat 1920-ban kénytelen valék elhagyni[60] – sok hézagban szenved, az állandó tanulás és tanulmányozás hiánya folytán, és nincs meg az a (mondjuk) bátorságom és önbizalmam, ami megvan azokban, akik most Bethlen,[61] 16 évvel ezelőtt Rákóczi[62] miatt vették puskavégre professzor urat, *lényegében teljesen azonos lelki összetétellel!*[63]

Révész azonban nemcsak magánleveleiben, hanem nyilvánosan is kiáll Szekfű mellett. Bizonyíték erre *A magyar történetírás új útjai* című kötetről megjelent ismertetése

☞ [58] Lásd Erős–Gyimesi 2009. Bevezetés. Természetesen a korábbiakban tárgyalt Szekfű-ellenes hadjáratról van szó, a *Protestáns Szemlé*ben, a *Kálvinista Szemlé*ben és egyéb protestáns folyóiratokban.

[59] 'Lendület' (francia).

[60] Révész Imre 1912-ben mint helyettes egyháztörténész került Kolozsvárra, 1914-től pedig rendes tanárként dolgozott egészen 1920-ig, amikor is az erdélyi impériumváltozás következtében kénytelen volt elhagyni posztját, ugyanis ezzel a fordulattal együtt járt az „erdélyi szellem" megerősödése, s ő idegenül érezte magát ebben a környezetben, így elfogadta a debreceni egyház által felkínált lelkészi állást.

[61] Lásd Szekfű 1929a.

[62] Lásd Szekfű 1913.

[63] Erős–Gyimesi 2009; Erős 2012, 297–299 (kiemelések az eredetiben). A Révész Imre által írott levelek között még több más is utal a Szekfű- (és a szellemtörténet-) ellenes protestáns hajszára. Vö. pl. Debrecen, 1931. május 13-i keltezésű levelét, amelyben a következőket írja Szekfűnek: „Amióta Bethlen-könyved, meg a Magyar Történetbeli köteteid megjelentek, folyton növekvő, erkölcsileg is rettenetesen nyomasztó súllyal nehezült rám annak a látása, hogy református atyámfiai táborában egyre erősödik egy olyan irányzat, amely Téged, Hóman Bálinttal és még jó egynéhány komoly emberrel együtt, egyszerűen ultramontán bérencnek állít be s becsületes és értékes, nehéz munkátokat útszéli pamfletirodalomként értékeli. Egyszer talán meg is írtam volt annak idején Neked, mily szörnyen bántott, hogy én akkori helyzetemben meg lévén fosztva a rendszeres tanulmányozás lehetőségétől s másfelől, mint gyakorló lelkipásztor, másféle melléktekintettől függően – nem emelhettem szót melletted. Amire pedig kötelezett volna benső tudományos és erkölcsi meggyőződésemen kívül az a körülmény is, hogy már mint egész gyerekember, a Rákóczi-hajsza idején is föl mertem melletted szólalni (Prot Szemle 1914) – sőt kötelezett volna annak a meggondolása is, hogy tulajdonkép a magyar protestantizmus prestige-ének teszek (nem kívánt, de annál szükségesebb) szolgálatot, amikor mégis belevegyítek egy disszonáns hangot az ellened s a szellemtörténeti iskola ellen unisono hangzó kálvinista bömbölésbe." Lásd Erős 2012, 301. Az idézettek részleteinek értelmezéséhez lásd még Erős–Gyimesi 2009, valamint „A szellemtörténet Debrecenben" című tanulmány jelen kötetben.

a *Protestáns Szemlé*ben,[64] amelynek – amint erről már esett szó – maga is egyik szerzője volt, s amely eredetileg a Református Teológiai Akadémián előadásként hangzott el.[65] Ebben az előadásban Révész megvédi Szekfűt és a szellemtörténetet, ami a protestáns táborban óriási felzúdulást vált ki, s a *Kálvinista Szemlé*ben hónapokon keresztül Révész- és Szekfű-ellenes cikkek (alkalmanként egyenesen vezércikkek, mint „A száműzött Rákóczi"-vita idején) jelennek meg 1931-ben a korábban már említett Varga Sándor, a dombóvári lelkész Előri Szabó Dezső vagy Polonyi Dezső és Zoványi Jenő tollából.[66] (Ennek során a *Kálvinista Szemle* 1931. május 30-i számában közzéteszi a Gömör megyei református egyházmegye papságának a nyilatkozatát, amely követeli, hogy Szekfű Gyulát tegyék át más tanszékre. Egészen, mint „A száműzött Rákóczi" idején!!![67])

A Szekfű- és immár a Révész-ellenes vádak a régiek: a magyar nemzeti hősök „sárba rángatása", Erdély, de főleg a protestantizmus szerepének leértékelése, Habsburg és katolikus elfogultság, a vallásszabadság, illetve a vallási türelem eszméinek a megtagadása stb., és mindezzel a magyar ifjúság szellemének a megrontása.[68]

Nincs itt tér az egész polémia felidézésére, amelyet „duellum a duellumban"-nak is aposztrofálhatnánk, pusztán az ún. *Pompéry*-ügyet említeném fel ezzel összefüggésben (Révész Szekfű melletti kiállásának bizonyítására).[69] A katolikus (!) Pompéry Aurél ugyanis 1930-ban egy egész, alapjában Szekfű-ellenes kötetet tesz közzé, amelyben – némiképp meglepő módon – a protestáns támadók érvrendszerét veszi át, jóllehet elismeri Szekfű történetírásának európai színvonalát, stílusát pedig egyenesen Nietzschéével rokonítja. (Vö. „Irányzatos-e a magyar protestáns történetírás?"[70]) Ifjabb Révész Imre a *Protestáns Szemlé*ben, szintén 1931-ben megjelent bírálatában, alapvetően ironikus hangnemben sorra cáfolja Pompéry fő tételeit.[71] Eszerint Erdélyben nem beszélhetünk modern értelemben vett vallásszabadságról, a protestáns lelkészek a török hódítás alatt lévő területeken nemhogy türelmesebbek/mérsékeltebbek lettek volna a katolikusoknál, hanem a leginkább radikális (tehát vallási szempontból türelmetlen) irányzatok (Kálvin, Zwingli, Bullinger) épp e területeken hódítottak stb. Befejezésként

☞ [64] Lásd Révész 1931a.

[65] Révész előadása 1931. május 5-én hangzott el a budapesti Református Theológiai Akadémia dísztermében. Az eseményt a *Református Figyelő* előadássorozatának keretében tartották. Az előadás kapcsán egy polémia bontakozott ki a *Kálvinista Szemle* és a Révészt védő *Református Figyelő* hasábjain. Ehhez lásd Varga 1931a, vezércikk; Előri Szabó 1931; Révész 1931c, ugyanez megjelent a *Református Figyelő*ben is, lásd Révész 1931d; Varga 1931b; Victor 1931.

[66] Érdemes még megemlíteni, hogy a viták során Karácsony Sándor is megszólalt, R. Kiss védelmében, s Szekfűt „történelmi materialistá"-nak nevezi (a vád nem először bukkan fel, már *A száműzött Rákóczi* idején is elhangzott). Lásd Karácsony 1941, 115. (A cikk először 1929-ben jelent meg.)

[67] Lásd Dénes 1976; 2015, passim.

[68] Lásd még mindehhez Alvinczi 1931.

[69] Számos részlet még ehhez lásd Erős–Gyimesi 2009; Erős 2012.

[70] Lásd Pompéry 1930.

[71] Lásd Révész 1931b.

leszögezi: csak tudományos történetírás létezik (amin ő egyébként a szellemtörténetet érti), nem pedig felekezeti, és Szekfű szerinte az előzőnek a reprezentánsa.

„A valódi tudományban – írja Révész – nincsen is meg ez a »két oldal«, nincsen »magyar protestáns történetírás« és nincsen »magyar katolikus történetírás«, hanem van a komoly tudományos igazság keresése mind az egyházi, mind a nem egyházi történetek mezején, és volna ez a tudományos igazságkeresés az emberi lélek véges gyarlósága miatt mindig, kivétel nélkül világnézetileg árnyalt és színezett, ebből nem következik az, hogy mindig, kivétel nélkül rabszolgája is tartozik lenni a saját árnyalatának és a saját színének."[72]

☞ [72] Uo. 310. A *Bethlen Gábor*-kötet visszhangjához érdemes megemlíteni még két munkát, a bánsági származású német F. Valjavec, illetve a román I. Lupaş tollából. Valjavec az *Ungarische Jahrbücher*ben megjelent ismertetésében igen elismerően ír Szekfű könyvéről. Dicséri Szekfű szintetikus látásmódját, minden lényeges „átértékelő" szempontját aláírja, azaz Bethlen szerinte nem a nemzeti és vallásszabadság képviselője, hanem abszolutisztikus és a merkantilizmust meghonosítani kívánó szuverén volt. A legjobbnak a Bethlent a tetőponton bemutató fejezetet minősíti, s Szekfűnek szerinte abban is igaza van R. Kiss Istvánnal szemben, hogy Bethlen győzelmes hadjáratait nem nemes lelkű gesztusból, hanem megfelelő és elegendő külföldi (német) zsoldos katona hiány miatt szakítja félbe. Külön kiemeli Szekfű remek stílusát, s szerinte a szabadsághős torzképét Szekfű művével ugyan elveszítjük, helyette azonban megkapjuk a valóságos emberét. Lásd Valjavec 1929. Megjegyzendő, hogy Valjavec később is nagyon elismerően nyilatkozott Szekfűről, külön recenziót szentelt a *Magyar történet* köteteinek, *A magyar történetírás új útjai*ban megjelent tanulmányok közül a Szekfűét tartotta a legjobbnak, s a *Südostforschungen* első számába is megnyerte szerzőnek. Később azonban kapcsolatuk megromlott, Szekfűhöz közel álló történészek kifejezetten támadták Valjavecet a hitleri rendszerhez való túlzott igazodása és völkisch nézetei miatt. Ioan Lupaş recenzióját sajnos jelen sorok szerzője nem tudta fellelni, de alapvetően rekonstruálni lehet Bíró Sándornak egy 1943-as, a Lupaş-emlékkönyvbe írt megemlékezése alapján. Eszerint Lupaş már a *Három nemzedék*ről is írt igen méltató recenziót, bár kissé katolikus színezetűnek tartotta, s hasonlóképpen vélekedett szemináriumán a *Bethlen Gábor*ról is, ahol még az R. Kiss Istvánnal való vitát is megemlítette. Bíró Sándor, mint a visszaemlékezésből kiderül, maga is írt a könyvről az *Ifjú Erdély*ben, s a Szekfűvel folytatott későbbi levelezésének fényében nem lehet kétséges annak pozitív tartalma. Lásd Bíró S. 1943. Bíró Sándor itt megemlékezik Lupaş ismertetéseiről, a *Három nemzedék*ről pedig szerinte ezt írta a román történész: „Szintetikus munka – írta az *Évkönyv* háromoldalas beszámolójában. – Újból bizonyságot tesz a szerző nagyszerű képességeiről, melyek már ismeretesek azok előtt, akik figyelemmel kísérték Szekfű Gyula történetíró eddigi gazdag munkásságát, különösen »A száműzött Rákóczi« és »A magyar állam életrajza« c. kiadványokban. Azokkal a fenntartásokkal, melyeket a mi 1848-as forradalmi mozgalmainkra való tájékozódási hiányra tettünk, Szekfű úr eme könyvét úgy tekinthetjük, mint amely a háború utáni magyar történetírás legkiválóbb megnyilvánulásai közé tartozik, habár helyenkint gondolatfejtésének olyan színezetet adott, mely az olvasóban azt az érzést kelti, mintha a szerzőt bizonyos római-katolikus jellegű, reakciós egyéni előszeret befolyásolná!" Uo. 85.

A *Bethlen Gábor*-kötet kapcsán pedig így nyilatkozik: „E nagy élmény után nemsokára következett a Bethlen Gábor kérdés ismertetése, mely szintén egyik legkellemesebb emléke a Lupaş tanár úr román szemináriumában eltöltött időnek. Nekem különösképpen sokat jelentett, mert kevéssel azelőtt ismertettem volt Szekfű könyvét az »Ifjú Erdély« c. folyóiratban. Nagy figyelemmel és lázas érdeklődéssel olvastam a Rugonfalvi Kis István válaszkönyvét, valamint Makkai Sándor pompás írását Bethlen Gábor lelki arcáról. Elképzelhető kellemes meglepetésem, amikor egyik szemináriumi órán Lupaş tanár úr hozzáfogott a Bethlen Gábor munkája

Jogosan vetődik fel a kérdés: hogyan értelmezzük mindezt, s mi a jelentősége/jelentése mindennek pl. a Szekfű-életmű interpretációja, illetve általában a Bethlen-recepció/képmás szempontjából?

Mielőtt a kérdésekre adandó válaszkísérletemet rögzíteném, szeretném még felidézni (ennek az interpretációban alapvető jelentősége lesz), hogy Szekfűnek ebben az időben (is) még számtalan polémiája volt, ami szintén meglehetősen ismeretlen/feldolgozatlan a vele foglalkozó irodalomban.[73]

Kiemelkedik ezek közül a néprajztudós/etnográfus Sebestyén Gyula elleni bírósági pere, amely Szekfűnek egy 1926-os („Álarcos könyvek" című), a *Napkelet*ben megjelent recenziója miatt robbant ki.[74] Ebben Szekfű – az angol író H. G. Wellsszel együtt[75] – kigúnyolja Sebestyént, aki egyfajta turanista, Koppány-párti s így népies felfogásból kiindulva a magyar történelem hiányzó ősmondáit/őseposzát kívánja megkreálni. Ennek során például Sebestyén Emesével megálmodtatja az egész későbbi magyar történelmet is, amely persze alapvetően a német- és szlávellenes szabadságküzdelmek dicsőséges története lesz.[76] (A bírósági per anyagát a válaszokkal, pl. Horváth János véleményével együtt nemrégiben publikáltam a *Néprajzi Látóhatár*ban.[77]) Szintén ebben az időszakban támadja nagy vehemenciával

és értékelése körül lezajlott vita ismertetéséhez. Szinte az egész ülésen erről beszélt. Először a Szekfű Bethlen Gábor c. könyvét, keletkezési körülményeit, majd Rugonfalvi és Makkai műveit tárgyalta. Amennyire emlékszem, mindhárom könyvet elismerően és tárgyilagosan méltatta." Uo. 86. Lupaş ismertetése: Lupaş 1928–1930. Lupaş egyébiránt a harmincas évek közepétől már inkább bírálta Szekfűt, különösen a középkori magyar nemzetiségi viszonyokról, a nemzetiségekkel szembeni bánásmódról vallott nézeteit. Lásd Lupaş 1936a; 1936b. Lásd még mindehhez Orosz 2014. Lupaşra legújabban lásd Mârza 2014 (illetve az ott megjelölt irodalom). Lupaş néhány Szekfűhöz írott levelére vö. EKK, G 628.

[73] A legteljesebb ezek közül, amint már korábban említettem, Gyurgyák 2007; Dénes 2015.

[74] Lásd Erős 2011b.

[75] Lásd Szekfű 1926.

[76] Mintha egy akkori Koltay Gábor-filmet látnánk.

[77] Itt szeretném megjegyezni, hogy Szekfűnek a Sebestyén elleni peréről Budapesten tartottam először előadást 2005-ben, a Szekfű halálának 50. évfordulóján rendezett konferencián. A konferencia anyaga külön is megjelent, amiről recenziót is írtam, s külön – itt nem részletezendő – kérdés, hogy előadásom tanulmánnyá átdolgozott változata milyen félreértés miatt nem jelent meg a kötetben. (Lásd Erős 2008a.) Recenziómat követően jelent meg a *Kurrens történelem* című internetes folyóiratban egy ismertetés ugyanerről a kötetről, amelyben recenzens egyúttal a 2005-ös konferenciáról is beszámolt. Ebben megemlékezik az én előadásomról, amelynek minőségét szerinte elárulta, hogy a jelenlevőknek (a recenzens szövegéből egyértelműen látszik, hogy nem volt jelen) többször is szóban ki kellett javítani az ott elhangzott, Szekfű műveire vonatkozó adatokat. Ez a megállapítás a leghatározottabban cáfolható, minden jelenlevő egyhangú tanúsága szerint, jelen sorok írójának előadása közben semmiféle „rektifikáló" megjegyzés nem hangzott el, de nem is hangozhatott, mert a *Néprajzi Tanulmányok*ban megjelent írásom és forrásközlésem bizonysága alapján is addig a szakemberek számára is alapjában teljesen ismeretlen kérdésről és források alapján tartottam beszámolót. A konferencián egyébként valóban elhangzott egy olyan előadás, amikor ilyen jellegű közbeszólásra, rektifikálásra sor került, az azonban egy másik referátum volt, amelynek aztán utólag megjelent változatát mindketten (tehát jómagam és a *Kurrens történelem* recenzense is) a konferencia anyagából

Szekfűt pl. már Bajcsy Zsilinszky Endre (és az ő nyomán rövidesen Féja Géza), aki Szekfű „A háborús nemzedék" című cikkét „szedi szét" az általa szerkesztett *Előőrs* című lapban közzétett többrészes írásában.[78] Itt igen éles szavakkal utasítja vissza Szekfű nézetét, miszerint azért kell inkább a húszas évek generációjához fordulni a megvalósítandó reformok társadalmi bázisaként, mert a harmincasoknak/negyveneseknek a háború miatt hiányos például a műveltsége. (A vita persze ekkor is, később is tágabb horizontú volt, hiszen Bajcsy Zsilinszky és Féja pl. Szekfű teljes 18. századi, barokkról szóló koncepcióját elutasította,[79] ragaszkodván ahhoz, hogy ez inkább a hanyatlás időszaka volt, illetve Szekfűt túlzottan Habsburg-barátnak, alkalmanként egyenesen -bérencnek tartották, s inkább Kossuth és pl. a köznemesség pozitívabb ábrázolását kérték rajta számon. És persze az egész szellemtörténetet, főleg annak művelődéstörténeti alapállását elutasították![80]) Ugyanebben az időben zajlott még az ún. *Gálócsy-per*, melyben a nevezett / szóban forgó lapszerkesztő Szabó Dezsőhöz közel álló érvrendszerrel támadja Szekfűnek a Szent István-i államról szóló koncepcióját.[81] Ez szerinte csak a németek magyarországi térfoglalását segíti elő / alapozza meg ideológiailag, s mindezzel Szekfű (és Hóman) a minősített „hazaárulás" bűntettét követi el. (Szerző szerint Szekfű már „A száműzött Rákóczi" idején is hazaáruló volt.[82])

Szintén nem érdektelen mindezeken felül annak felidézése, hogy részben a Bethlen Gábor monográfia elleni hadjárattal egyidejűleg folyik az *Eckhart Ferenc* elleni hajsza.[83] Ő *A magyar történetírás új útjai* című kötetben megjelent tanulmánya kap-

megjelent kötet legjobb írásának minősítettük. Előadásom tanulmánnyá átdolgozott változatára lásd Erős 2011b.

78 Bajcsy Zsilinszky és Szekfű vitáiról lásd Tilkovszky 1959; 1971. Lásd pl. Bajcsy Zsilinszky 1928; 1937.

79 Lásd Féja 1931; 1932.

80 Lásd ehhez Gyurgyák 2007, 612.

81 Ebben az időszakban egyébként a „száműzött Rákóczi"-vita komplett módon is felújul, kifejezetten a Rákóczi-kérdésre összpontosítva. Lásd pl. Király 1931. (A könyvet részletesebben elemzem a függelékben.) Itt jegyzem meg, hogy a kérdéskörrel kapcsolatos iratokban felváltva szerepel Gálocsy és Gálócsy Árpád, azaz hol rövid o-val, hol hosszú ó-val fordul elő a neve. A problémára jelen sorok szerzője sem tudott végleges választ adni, a továbbiakban ezért a következetlenség.

82 Lásd minderről még König 1930; a részleteket is számos szempontból tisztázva: jelen tanulmány függeléke I–II.

83 Lásd Kardos 1969; legújabban Törő 2020, 89–132. A kérdéshez még érdemes felidézni Szekfű ez idő tájt Eckhart Ferenchez írott leveleit. „Magy.Kult. II. cikkét küldeni fogom. Ironice már nem lehet e dolgokat tárgyalni, – ez »vérre megy«, lassabban, kisebb feltűnéssel, mint 1914-ben, de ugyanúgy, tökéletesen meg akarnak semmisíteni. Az összes protestáns folyóiratok, iskolaiak is, letárgyaltak, s az országban mindenütt a legrosszabb híremet költötték. Protestáns vezetők és tudósok, Révész K., Ravasz, Dékány Pista, stb. egyenként és titokban elítélik…, de kifelé egyik se nyilatkozik. Én még nem fordultam a legközelebb álló eszközhöz: a prot. nyelvöltögetésre hasonlóképp válaszoltatni a mi részünkről – ha azonban ez így megy tovább s a prot-ok maguk nem szerelik le a dolgot, nem fogom visszatartani a kath. organumokat. – Vetted észre, Prot. és Kath. Szemle csak képzelt okokról írnak, a felekezeti momentumokat nem akarják nyíltan

csán azzal váltotta ki „hazafias", de inkább „soviniszta", pozitívabban: nemzeti romantikus bírálóinak haragját, hogy elutasította (amint Szekfű is *A magyar állam életrajzá*ban már 1917-ben[84]) Timón Ákos téziseit, miszerint a Szent Korona-eszme (a szabadság iránti szeretet) a magyarság vele született alkotása volna, s így a magyarság története egyenlő lenne az alkotmányos szabadság intézményeinek szerves és fokozatos kifejlődésével, amivel ez a fejlődés még a nyugati, angol–francia parlamentáris fejlődést is megelőzte (ebben persze Erdély alapvetően pozitív, sőt kiemelkedő szerepet játszik). Eckhart ezzel szemben (részben Mályusz Elemér ösztönzései nyomán[85]) arra mutat rá, hogy a Szent Korona-eszme nálunk csak a 16. században, Werbőczy idején, azaz a nyugatinál később és történetileg fogalmazódott meg, ráadásul csak a köznemesség, tehát nem az egész nemzet számára biztosított politikai jogokat (szabadságot), így csonka s a magyar fejlődés ennek nyomán sok vonatkozásban inkább a megkésett (de nem kelet-európai) cseh és lengyel alkotmányos és társadalmi folyamatokkal mutat párhuzamot. (Eckhart mindezzel majdhogynem *A száműzött Rákóczi*hoz hasonló hajszát zúdított a saját fejére, a parlamentben – Szekfűhöz hasonlóan, aki persze úgyszintén régi barátja volt – az egyetemi katedrától való eltávolításáért interpelláltak; mindez azonban alapjában ismert a szakirodalomban.[86])

kimutatni, azt várják, hogy mi mondjuk ki. – Ezért, ezt kivédendő, vettem én oly komolyan a hazafiatlanság vádját. – Egyébként képzeld el, prot. papjelöltek nekem akarnak vizsgázni, viszsza kell adnom, mert úgyis meg kellene buktatni s ezzel tanári viszonylatban is gyanús lennék. Emellett most éppen a 17. századi vallási problémát kell tárgyalnom. Egyetlen kálvinista, ki kiáll, Török Pál, Napkeletben és Bp. Szemlében is. A többi azt mondja: »neked már az a sorod, hogy a tudomány haladásának mártírja légy.« (szószerint így mondták!)." (Szekfű Eckhartnak. MTA KK, Ms 5616/192.)

„Károlyinak Bethlen Gábor leveleiről szóló ifjúkori cikkét (Budap. Szemle) igenis idéztem, részletesen, tartalmilag is, könyven 294. lapján, 1. sorban; mondd meg neki (erről nekem nem panaszkodott).

Sok vélemény, Révész Imre (Debr.) szerint nem kifogásolható prot. szempontból, Kiss I. annál inkább össze fog szidni Zsinkáéknál; úgy hallom, szememre veti, hogy több szöveget, mik Bethlen nemz. és vallásmotívumát bizonyítják, elmellőztem (Kiss I.-nak fogalma sincs kútfőkritikáról v. »szellemtört.«-ről, nehéz vele vitatkozni.) Kollányi szer. nagy kath. eredmény; Bangha és Czapik (Magy. Kult.) szerint elhanyagolom a kath. szempontokat, kassai vértanúkat nem emelem ki. Kellett ez nekem? – Magyary Zoltán (öcsédnek): csak melléktermény, nem tetszik neki, nem derül ki, hogy milyen volt az akkori Erdély. Kornis: prot.okkal kesztyűs kézzel bánik el (hát még ő). – Úgy látom, mindenki szívesen szemlélője volna egy új emberhajszának, minő a Rák. ügy volt [!!!], s haragszanak rám, h. nem adtam alkalmat rá. Biztosan le vagyok fizetve Be. Istvántól, vagy nem akarom elveszteni a M. Szemlét. Fene kis ország ez, nem kellemes." (Ms 5614/130, l.26, 1930.) A Szekfű–Eckhart viszonyra, illetve az Eckhartra vonatkozó irodalomra lásd jelen tanulmány függeléke; Törő 2020, passim.

[84] Lásd Szekfű 1918.

[85] Lásd Mályusz 1931.

[86] Lásd ehhez még Mezey 2000.

Ismét felvetődik a kérdés: mi a konklúzió mindebből, s hogyan lehet az előzőek fényében értelmezni az egész Bethlen-vitát?[87]

Meglátásom szerint az egyik fő következtetés mindenképpen az, hogy bár a vita hátterében jelentős szerepet játszottak a vallási-felekezeti motívumok (ezt persze inkább az agresszíven támadó protestáns oldal hangsúlyozta), a protestáns-katolikus ellentét mindebben csak alárendelt jelentőségű.[88] Hiszen nem feledhető (számos bizonyítékot hoztam erre a korábbiakban), hogy a katolikus Szekfűnek számos protestáns védelmezője akadt, elsősorban és mindenekelőtt Ifjabb Révész Imre, de Török Pál, s részben a „szürke zóna" egyes képviselői (így Nagy Géza vagy persze Móricz Zsigmond) is ide sorolható.[89] (Csak zárójelben jegyzem meg, hogy Szekfű későbbi tanítványai és szellemi társai, örökösei is jelentős részben protestánsok, élükön Kosáry Domokossal és Benda Kálmánnal, illetve pl. Joó Tibort is megemlíthetjük itt.[90]) Másrészt, amint Pompéry Aurél vagy Polónyi Dezső *példája* világosan alátámasztja ezt, teljesen egyértelmű, hogy Szekfűnek katolikus oldalról is jelentős bírálói voltak, így a felekezeti szempont a viták hátterének feltárásakor bár fontos, de másodlagos helyre kerül. (Ugyanez volt a helyzet a Rákóczi-vita idején is, amikor a katolikusok – pl. az *Alkotmány* című napilap – Szekfű leginkább intranzigens támadói, s R. Kiss István is akkor még támogatója inkább.[91])

Lehet értelmezni ugyanakkor a vitát a Szekfűvel kapcsolatos diskurzus keretein belül is. Ezzel összefüggésben véleményem szerint a vita világos bizonyíték arra, hogy végképp sutba lehet dobni az olyan, a tudományos objektivitás és elfogulatlanság/tárgyilagosság szerepében tetszelgő értelmezéseket (elsősorban Dénes Iván Zoltánét, aki – Glatz Ferenc és R. Várkonyi Ágnes mellett – a legalaposabban dolgozta fel „A száműzött Rákóczi"-vitát[92]), amelyek szerint *A száműzött Rákóczi* nagy

☞ [87] Itt szeretném megjegyezni, hogy Dénes Iván Zoltán említett, Szekfű Gyuláról írott monográfiájában szintén részletesen elemzi a *Bethlen Gábor*-kötet recepcióját. Dénes az itt és a függelékben felemlített szerzők nagy részével nem foglalkozik. Könyvében utal még Mályusz Elemér, Hatvany Lajos reflexióira a Bethlen-ügy kapcsán, de legfőbb forrása Angyal Dávid és Szekfű levelezése, amely szerinte a két történész álláspontja közötti lényegi különbséget tükrözi, amelyben Károlyi Árpád Angyal nézeteihez áll közel. Dénes álláspontjával az egyik alapvető problémám az, hogy (historiográfiai koncepció hiányában) végül is nem tisztázza, mi az a pozíció, amelyből Angyal (és részben Károlyi Árpád) szemben áll Szekfűvel, csupán rögzíti a nézetkülönbségeket. Megjegyzem, a *Bethlen Gábor*-kötet elemzése Dénes könyvének még ahhoz a részéhez tartozik, amelyben elég sok új forrást is felhasznál (de messzemenően nem az itteni tanulmány által felvázolt szélességben), könyvének utolsó részében ugyanis ezek egyszerűen elfogynak, s a harmincas–negyvenes évek, pl. a *Magyar Szemle* (de a *Magyar történet,* nem beszélve az *Állam és nemzet* vagy a *Magyar Nemzet*) Szekfűjéről egy gyenge vázlatot kapunk. Mindezt részleteiben a könyvről szóló kritikai tanulmányomban fejtem ki. Lásd Dénes 2015; „Historicizmus és fantomirodalom" (jelen kötetben).

[88] Ezzel inkább ellentétes felfogást képvisel Erdősi 2006; legújabban Romsics 2011.

[89] Lásd a korábbiak, pl. 17. lj.

[90] Kosáryhoz lásd Ormos 2003; Hanák 2009.

[91] Lásd Dénes 1976; 2015; Gyimesi 2011.

[92] Lásd Glatz 1980; R. Várkonyi 1961; Dénes 1976; 2015.

port felvert polémiája után Szekfű történetírása antidemokratikus (nacionalista) és „tudományalatti" / nem tudományos, pamfletjellegűvé vált, mivel – emberi gyengesége folytán – nem sikerült meghaladnia ellenfelei szintén nacionalista és tudománytalan álláspontját. (Az értelmező szerint ezért lett volna sokkal kedvezőbb a fogadtatása a *Három nemzedék*nek.[93]) Az itt felsoroltak (tehát a Szekfűvel, sőt a Révész Imrével összefüggő „duellum"-ok, illetve a jelzett viták Sebestyénnel, Bajcsy Zsilinszkyvel vagy Gálócsy Árpáddal) napnál világosabb alátámasztásai annak, hogy a Szekfűvel kapcsolatos romantikus, nemzeti-nacionalista gyökerű (általa kismagyarnak aposztrofált) polémia és teljes averzió ebben az időszakban, sőt később sem szűnt meg. mondhatni egész életútján elkíséri (legalábbis 1945-ig).[94] (Erre világos bizonyítékok a későbbi szüntelen támadások Zoványi Jenő és Csuday Jenő részéről, illetve pl. a *Mi a magyar?*-ral, az *Állam és nemzet*tel vagy a *Magyar Nemzet*ben megjelent cikkeivel kapcsolatos polémiák – Bisztray Gyula számosat összegyűjtött ezek közül az Egyetemi Könyvtárban lévő hagyatékában.[95])

Mindezzel szemben legalábbis elgondolkodtató, hogy a mai szemmel is mértékadónak tekinthető Hajnal István és Móricz Zsigmond *és persze* Ifjabb Révész Imre (hogy Török Pálról, Kós Károlyról, Nagy Gézáról ne is beszéljünk,[96] de persze Szek-

☞ [93] Hozzá szeretném tenni, hogy a történeti irodalomban újabban ismét felbukkant Szekfű műveinek alapvetően pamfletként való értelmezése. Ennek buktatóira korábban több alkalommal is felhívtam a figyelmet, például arra, hogy a pamfletezők alapvetően megkerülik Szekfű legfőbb munkáinak (mondjuk a *Magyar történet*nek) az elemzését, s nem adnak választ arra a kérdésre sem, mi szerintük a tudományosság kritériuma (a szóban forgó korszakban és általában), illetve hogy végül is ki képviseli ezt. Ráadásul a pamfletezők ilyen inszinuációikat nemegyszer nem kifejezetten tudományos folyóiratokban, tudományos apparátus és érvek nélkül, gyakran puszta minősítésekkel fogalmazzák meg, minek következtében a gyanútlan olvasóban felmerülhet a kérdés: végül is kinek a munkája minősíthető pamfletnek? Lásd pl. Miskolczy 2012; 2014; Romsics 2011. Utóbbihoz Erős 2013b (lásd jelen kötetben is). Az egész gondolatmenethez Erős 2011a. Szintén hozzá szeretném fűzni mindehhez, hogy Dénes I. Zoltán idézett, újabban megjelent Szekfű-monográfiájában már némileg finomított álláspontján, nem tagadja feltétlenül és egyértelműen Szekfű szakmaiságát, ugyanakkor végső soron változatlanul alapvetően negatívan, egyfajta (a szerző által persze nem tisztázott) „historicista" és modernizációellenes történészként értékeli. Lásd Dénes 2015.

[94] Vö. EKK Bisztray-hagyaték, G 635. Benne számos összegyűjtött Szekfű-ellenes cikk a napilapokból az 1930-as, 40-es évekből.

[95] Uo. Vö. pl. a „Berlini vállveregetés" című cikk, *Magyarok Lapja,* 1937. július 25., amely Szekfű „Schittenhelm Ede" című írását (és a Szent István-i állam fogalmát) támadja hevesen, teljesen Szabó Dezső-i szellemben. Számos példa hozható azonban ilyen jellegű támadásokra a második világháború időszakából is, például Szekfűnek a *Magyar Nemzet*ben megjelent cikkei kapcsán. Vö. Bisztray-hagyaték, uo. A Szekfű–Szabó Dezső viszonyhoz Kovács 2011.

[96] Itt kap jelentőséget aztán még Valjavec, Lupaş és Bíró Sándor értékelése is, akik (mint láthattuk) bár nem azonos szakmai súllyal rendelkeztek, alapvetően nagyrabecsüléssel nyilatkoztak Szekfű könyvéről. Nem tematizáltam külön Károlyi Árpád álláspontját, mivel a függelékben számos dokumentumot közlök az ő véleményéről. Az viszont itt is leszögezhető, a felhozott dokumentumok azt tanúsítják, hogy Károlyi – kifogásaival együtt – alapvetően pozitívan, alkalmanként igen elismerően nyilatkozott a kötetről, s nem lehet kétséges, hogy komoly szakmai

fű munkáinak tudományos jellegét a tőle eltérő álláspontot képviselő Angyal Dávid sem tagadta soha[97]) alapvető, sőt elsőrendű *tudományos műként* értékelte Szekfű könyvét, s éppen a pamfletjelleget hangsúlyozók írtak pamfletszerű munkákat (leginkább R. Kiss, de Zoványiékra is ez jellemző számos tekintetben[98]).

A korábban jelzett értelmezésekkel ellentétben leszögezhető (s a Magyar Történet itt nem tárgyalható recepciójának felidézése csak ráerősít minderre[99]), hogy a vitában egyszerűen inkább a régi és az új, a modernebb, európai szempontokat inkább alkalmazó, a kor tudományosságához, a szintetikus, tehát gazdasági és társadalomtörténeti nézőpontokat vagy a „Jede Epoche ist unmittelbar zu Gott" rankei elvét jobban érvényesítő szemlélet és az egyoldalúan esemény- és politikaitörténet-centrikus, a történelemben hősöket kereső, a nemzeti múltat idealizáló, az európai és a szociális (valamint a szociológiai) kérdések iránt érzéketlen provinciális és nacionalista szemlélet összecsapásáról van szó, amelyben az előremutatót mégis csak a Zoványi által gúnyosan „Szekfű és társai"-nak aposztrofáltak történetírása képviseli.[100]

---

erényekkel rendelkező tudományos teljesítményként értékelte. Bővebben mindehhez lásd jelen tanulmány függeléke, I.

[97] Lásd Erős 2000, passim. Meg lehet említeni még Károlyi Árpád megnyilatkozásait is ebből az időszakból, aki Angyal Dáviddal sok vonatkozásban hasonló nézeteket vallott. Károlyi ugyanis, bár például a Domanovszky Sándorhoz írott ekkori leveleiben hevesen bírálja Szekfűt, és nagyon egyetért Domanovszkynak a *Magyar történet*tel (és a szellemtörténettel) szemben megfogalmazott bírálataival, egy 1934-es levelében arról ír, hogy az akadémiai nagyjutalmat abban az évben inkább a Hóman–Szekfűnek vagy csak Szekfűnek kellene adni (utóbbi esetében a szintézis általa írt részeire, valamint a *Bethlen Gábor*-könyvre [!] hivatkozva). Ráadásul Károlyi a Szekfűhöz írott leveleiben ekkor is alapvetően támogatásáról biztosítja mind a Gálócsy-per ügyében, mind a *Bethlen*-könyv körüli hercehurcában, mind a Csuday Jenő Szekfű-ellenes megnyilatkozásai vonatkozásában (amelyek teljesen egy tőről fakadnak R. Kiss István, illetve Zoványi Jenő támadásaival). Lásd mindezekhez Károlyi Árpád levelei Domanovszky Sándorhoz. MTA KK Ms 4525/268. Bécs, 1931. febr. 13., illetve Ms 4525/395. Bécs, febr. 7.; Károlyi Árpád levelei Szekfű Gyulának. EKK, G 628. pl. 96. Bécs, 1930. április 30. A levelek szövegeiről részletesen, illetve azok értelmezéséhez lásd jele tanulmány függelékét. Károlyi Árpád és Szekfű kapcsolatához lásd még Fazekas 2011a.

[98] Lásd a korábbiak, pl. 23.lj.

[99] A bibliográfiai adatokhoz lásd Erős 2000; Dénes 2015; ill. pl. Gyurgyák 2007. Megjegyezném, hogy a Szekfűvel legerőteljesebben, a legnagyobb apparátussal vitatkozó Mályusz Elemér soha nem vitatta Szekfű műveinek tudományos jellegét (pamfletet bizonyosan soha nem emlegetett), csak az alapkoncepcióval nem értett egyet, ami tudományos vitákban természetes. Nyilván ezért is fordított ekkora energiát az ellenérvek kifejtésére. Lásd Erős 2000.

[100] Lásd Zoványi 1938. Meg lehet itt jegyezni, hogy az egyik döntő kérdés jelen tanulmány szempontjából az Ifjabb Révész Imre és R. Kiss István (és például Zoványi) közötti minőségi különbség megítélése. Megítélésem szerint Révész Imre sokkal inkább képvisel európai szempontokat, például abban, hogy a magyar protestantizmus történetét nem szűk, magyar (és felekezeti), hanem európai szemszögből ábrázolja. Műveiben számos utalás történik az európai történetírás eredményeire (ami R. Kiss Istvánnál csak bűvészkedés vagy szemfényvesztés), s nem véletlen, hogy számos cikkében birkózik a magyar protestáns történetírás, illetve az egyháztörténet-írás tudományos színvonalra emelésének kérdésével. Azt már csak „on top

Az már egy másik kérdés, hogy ezeket az európaibb szempontokat nemcsak Szekfűék (és pl. Hóman – ő is állandó célpont itt[101]) által képviselt szellemtörténet reprezentálja, hanem legalább ennyire a *Bethlen*-vitában leginkább a Hajnal István által megjelenített *Századok*-kör (akik ráadásul sokat merítenek a függetlenségi, sőt protestáns tradícióból is), viszont a szellemtörténetet egészében, sőt alapjában (vö. „Magyar Művelődéstörténet"[102]) ők sem utasították el, s mindkettőjükben közös pl. a primitív/leegyszerűsítő, a politikai eseménytörténet- („histoire évènementielle") központú, romantizáló és hősöket kereső, a nemzeti múltat idealizáló történetszemlélettel való oppozíció.[103] (Az egyik összekötő kapocs itt éppen a felidézett Ifjabb Révész Imre lehet, aki mindkét körrel jó kapcsolatot ápolt, csak éppen említett felekezeti társaival nem.[104])

Egyik utolsó megjegyzésként még azt vetném fel, hogy az itt megjelölt és felhasznált forrásaimat a foucault-i értelemben vett *monumentum*ként (nem pedig *dokumentum*ként) kívántam összefüggésbe állítani,[105] azaz célom nem az igaz/hamis Bethlen-kép bemutatása, illetve az ebben a kérdésben való állásfoglalás volt, hanem a két világháború közötti ezzel kapcsolatos történettudományi/történetírói diskurzus bemutatása, amelynek persze önmagán túl is mutató jelentősége/jelentése van,[106] s amely így részben, de csak részben, módosítása is Foucault elképzelésének, ennek elemzése azonban már nem ennek a tanulmánynak a feladata.

---

of all that" teszem hozzá, hogy mindez nála a szellemtörténeti álláspontot jelenti, s nyilván ezért kitűnő a kapcsolata (R. Kiss Istvánnal vagy Zoványival ellentétben) a korszak élvonalbeli historikusaival. Mindez részben módosítása is a következőkben felidézendő foucault-i (sőt Hayden White-i) gondolatoknak: bár alapvetően fontosnak tartom a történetírás retorikus, diszkurzív elemeinek a felidézését és elemzését (jómagam is ezt teszem ebben az írásban is), ugyanakkor nem gondolnám, hogy itt pusztán diskurzusról van szó, azonos „szakmai" értékű narratívumok, „cselekményesítések" puszta egymás mellé helyezéséről. Révész és a tudományos egyháztörténet-írás problémáiról lásd Gyimesi 2010 (2012). 45–66 (a szerző felveti, hogy Révész már 1913–14-ben a szellemtörténet magyarországi meggyökereztetésével foglalkozott). A szellemtörténetről lásd Erős 2008b; 2015, 153–176.

101 Hómanra lásd Ujváry 2011.

102 Lásd Wellmann 1939; Lukinich 1938.

103 Tudomásom szerint Szekfű legnagyobb kritikusai közül pl. Németh Lászlónak sem volt semmi kapcsolata az R. Kiss István-, Zoványi Jenő-, Csuday Jenő-féle irányzattal, igaz, hogy Szabó Dezsővel igen, s részben Féjáékkal és Bajcsy Zsilinszky Endrével is. Lásd pl. Németh 1942.

104 Lásd Révész Imre levelei Mályusz Elemérhez. (A kézirat a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárának feldolgozás alatt lévő Mályusz Elemér-hagyatékában található meg.) (Lásd még jelen kötetben „A szellemtörténet jegyében, avagy adalék a Századok 1930-as évekbeli történetéhez: Ifjabb Révész Imre levelei Mályusz Elemérnek [1930–1939].")

105 Foucault-hoz lásd Sutyák 2007; vagy pl. Takács 2002.

106 A korszak értelmezésével kapcsolatban lásd újabban Őze Sándor és Pálffy Géza vitáját. Érdekes módon több vonatkozásban is egyfajta kontinuitás figyelhető meg, hiszen Őze inkább az R. Kiss István és a nemzeti romantikusok vonalát követő értelmezést képviseli a 16–18. századi rendi függetlenségi mozgalmakkal, valamint a Habsburgokkal kapcsolatban. Pálffy inkább Szekfű értelmezéséhez kötődik, és sokkal hangsúlyosabban veszi tekintetben az európai vonatkozásokat, illetve a Habsburgok pozitív szerepét. Persze itt sem egyszerűen a kuruc

Megjegyezném még azt is, hogy legalább ilyen mélységű elemzésre lett volna szükség R. Kiss István *Az átértékelt Bethlen Gábor* című könyvének újbóli kiadásakor is,[107] ugyanakkor úgy gondolom, hogy ebben az esetben (tehát ha a fentiekhez hasonló tanulmány készül) a szóban forgó kiadó nem adta volna ki a művet. Viszont ez ismét csak Foucault-t vagy legalábbis a foucault-i szempontokkal való szembesülés szükségességét bizonyítja, amiről a kiadónak láthatólag fogalma sincsen.[108]

FÜGGELÉK I.

Az itt következő függelék első részében Károlyi Árpád Szekfű Gyulához az 1920-as évek végén, illetve az 1930-as évek első felében írott leveleiből közlök párat.[109] (Sajnos Szekfű válaszleveleit nem ismerjük, mivel Károlyi Árpád ilyen jellegű hagyatéka a második világháborúban megsemmisült.)

A leveleknek a korábbiak vonatkozásában, tehát a *Bethlen Gábor*-monográfiával való összefüggésben, számos érdekességük van. Egyértelműen kiderül ugyanis belőlük, hogy Károlyi Árpád kifejezetten pozitívan, sőt (alkalmanként) egyenesen elismeréssel nyilatkozott Szekfű munkájáról, olyannyira, hogy 1933-ban (saját maga helyett) az Akadémiai Nagydíjra is Szekfűt javasolja a *Bethlen Gábor* című monográfiáért, illetve a *Magyar történet* addig megjelent (Bethlen Gábor uralkodásának időszakát is tartalmazó) köteteiért.

A levelek ezenkívül még számos egyéb részlettel szolgálnak a két történész viszonyát illetően. Így például hosszasabban beszámolnak a korábban már említett, illetve bemutatott Gálocsy-ügy részleteiről, amelynek során Károlyi – természetesen – szintén „teljes mellszélességgel" Szekfű oldalán áll, s különösen figyelemreméltó pl. a Csuday Jenőre vonatkozó levél (lásd lentebb), aki a Gálocsy-ügyben leginkább exponált történész. Szintén elvi jelentőséggel bír az a tény is, hogy bár Károlyi Árpád nem ért egyet a *Bethlen Gábor*-monográfia egyes kitételeivel, a *Magyar történet* koncepciójával vagy Szekfűnek a pozitivizmussal, közelebbről pedig Pauler Gyula

és a labanc hagyomány szembenállásáról van szó, hiszen Őze már hangnemében is inkább pamfletszerű (mint R. Kiss), és Pálffy joggal nevezi őt „áltörténész"-nek. Lásd ehhez Őze 2009. Hasonló szempontoknak az ún. Mohács-vitában való megjelenéséről, az Őze–Pálffy-vitára is utalva, lásd Erős 2013a (lásd jelen kötetben is).

[107] Lásd Rugonfalvi 2008.

[108] Megjegyezhető, hogy a szóban forgó kiadónak számtalan ilyen újabb (hovatovább „kalózkiadás"-nak is aposztrofálható) publikációja van. Ezek közül számos enyhén szólva is gyanús, de mindenképpen tisztázandó körülmények között született, enélkül az olvasó nemigen tudja értelmezni ezeket a műveket, és tálcán kínálkozik a direkt aktuális, politikai vonatkozásokhoz kapcsoló olvasási stratégia. A mulasztás oka – ahogy korábban már utaltam erre –: a szerkesztő, illetve a kiadó historiográfiai tájékozottságának teljes hiánya. Lásd pl. Mályusz 2008; 2006 (eredetileg 1931). Előbbihez lásd pl. Erős 2011c. Minderről legújabban Erős 2023.

[109] Lásd Károlyi Árpád levelei Szekfű Gyulának, EKK, G 628.

nézeteivel kapcsolatos kijelentéseivel – ennek ellenére 1933-ban mégiscsak őt javasolja az Akadémiai Nagydíjra, amit nemcsak nyilvánosan, hanem magánleveleiben is megerősít (vö. a Domanovszky Sándorhoz írott levél lentebb), annak ellenére, hogy ezekben szintén megfogalmazza az említett kifogásokat.

Szintén a levelekből derül ki, hogy Károlyi Árpád alapvetően Eckhart Ferencet is támogatja a korábban szintúgy felidézett Eckhart-vitában, amely *A magyar történetírás új útjai* kapcsán robbant ki (jóllehet itt is vannak kritikus megjegyzései, amelyek során néha – Takáts Sándorral együtt – egy kalap alá veszi Szekfű és Eckhart megközelítését, akiket, természetesen teljes joggal, a szellemtörténet képviselőinek tart).

Ugyanakkor éppen *A magyar történetírás új útjai*ban megjelent tanulmányokra való reakció jelzi Károlyi Árpád és az új történészgeneráció alapvető eltérését is: az ún. szellemtörténeti szempontot Károlyi Árpád (és persze Takáts Sándor vagy Angyal Dávid) nem írja alá, s ragaszkodik a hagyományos (persze Gálócsyval, R. Kiss Istvánnal, Csudayval, illetve az Eckhartot támadókkal – Balla Antallal, Kálnoki Bedő Sándorral, Zsitvay Tiborral, Nagy Miklóssal[110] – semmilyen közös nevezőre nem hozható), inkább az empíriára, a forrásközeliségre és Rankére alapozó megközelítéséhez.[111]

Meg szeretném még jegyezni, a levelezés további bizonyíték arra nézve is, hogy Eckhart Ferenc és Szekfű Gyula számos vonatkozásban azonos platformon álltak. Azaz nemcsak a nemzeti romantikus (vagy az annál rosszabb) irányzathoz köthető nacionalizmussal álltak szemben, hanem (bár nem ugyanolyan mértékben) vitában álltak a „régebbi" történészgenerációval is,[112] amennyiben a „forrásközeliség" mellett már elemző gazdaság-, társadalom- és szellemtörténeti szempontokat, sőt egyfajta európai látókört és kontextust érvényesítettek.

Mindez alapjában dementálja az újabban pl. Dénes Iván Zoltán által hangoztatott tézist, miszerint Szekfű csak az önmagáról alkotott képe szerint modernebb, európaibb, korszerűbb, aki az említett gazdasági, társadalmi és szellemtörténeti szempontokat jobban érvényesíti.[113] Ezzel szemben újból le lehet szögezni, hogy mindebben Szekfűnek olyan partnerei vannak, mint Eckhart Ferenc, Eckhardt Sándor, Hóman Bálint, Ifjabb Révész Imre, Deér József, Gerevich Tibor, de akár Mályusz Elemér[114] vagy Hajnal István is (akiknek szintén ez a képük Szekfűről és önmagukról). Remélhetőleg senki nem véli tudományosan megalapozott kijelentésnek, hogy Szekfű e történészeket mintegy hipnotizálta, azaz az önképét rájuk vetítette, hiszen így az említett szerzők tudományos integritását veszélyeztetnénk, egyfajta

☞ [110] Lásd még Nagy Miklós levelei Angyal Dávidhoz, Ms 8036/183-265. A levelekre Törő László Dávid hívta fel a figyelmemet, akinek ezt ezúton köszönöm meg. A levelek egyértelműen tanúsítják a Bethlen-ügy és az Eckhart-vita közötti párhuzamokat, amelyben Angyal több alkalommal (habár nem mindig) a Szekfűt és Eckhartot nemzeti romantikus oldalról bírálókkal értett egyet.

[111] A Károlyi Árpáddal foglalkozó, őt értékelő irodalomra vö. a következő jegyzeteket.

[112] Például Angyal Dáviddal is!

[113] Lásd Dénes 2015. Dénes korábbi álláspontjához lásd Erős 2000b.

[114] Lásd Mályusz 1931.

infantilizmussal vádolnánk őket, akik képtelenek önálló vélemény és tudományos produktum létrehozására. (Merthogy egyébként ők is úgy vélték, s ezért álltak ki alapvetően Szekfű mellett, hogy az előző nemzedéknél jobban érvényesítik a szóban forgó szempontokat, sőt itt több vonatkozásban egyenesen paradigmaváltásról beszélhetünk.[115])

A függelékhez csatolom még Gálócsy Árpád Szekfű elleni röplapjának a szövegét, néhány ennek hátteréül szolgáló, az értelmezést így segítő dokumentummal együtt.[116]

Károlyi Árpád levelei Szekfű Gyulának. EKK, G 628[117]

Bécs, 1929. január 15., 87.

Kedves Jó Barátom!

Hálás köszönettel vagyok adósod az új esztendő első két vasárnapjáért. Mert e két vasárnap olvastam el nagy figyelemmel, nagy érdeklődéssel és még nagyobb élvezettel kitűnő *Bethlen Gáborodat.*[118] S mikor ezért az igazi élvezetért őszinte köszönetet mondok, kérlek egyszersmind, hogy ehhez a szép és nagyszabású alkotáshoz – melynek egyes részei és fejezetei, mint pl. a Bethlen tetőpontjáról szóló,[119] valóságos kis bijouk[120] – fogadd őszinte és meleg gratulációmat.

Speciális élvezettel és örömmel követtem azt, amit a 163. s köv. lapokon Bethlen *leveleiről* mondasz;[121] mert valamikor, 48-47 évvel ezelőtt, mikor Szilágyi S. kiadta a „Politikai leveleket",[122] én e kötetről Gyulai fölszólítására fiatal fővel s naiv lelkesedéssel egy igen hosszú, de naiv tanulmányfélét írtam[123] s jólesik *most* látnom, hogy a levelek értékelésénél utólag igazat ád nekem Bethlen kitűnő biografusa. (Fogadni mernék, hogy azokat a leveleket Rajtad kívül és rajtam kívül – aki azok legnagyobb részét Bethlen sajátkezű eredetieiről lemásoltam – *alaposan* soha senki át nem tanulmányozta…

Csak egyben contradicálok;[124] abban, hogy beállításod szerint Bethlen kivált volna (s magával vitte természetesen Erdélyt) a középeurópai közösségből (276. s köv.).[125]

[115] A két világháború közötti magyar történetírásról lásd Erős 2009, illetve az ott megadott irodalom. Az újabban megjelent munkák közül fontos még pl. Pál 2015; Kincses 2013.

[116] Az elmondottakhoz hozzátartozik, hogy Szekfű 1940-ben nekrológot jelentet meg a *Magyar Nemzet*ben Károlyi Árpádról. Lásd Szekfű 1940b.

[117] Károlyiról lásd pl. Vardy 1976, passim; Glatz 1980; Fazekas 2011b; Bittner 1933.

[118] Lásd Szekfű 1929a. (Kiemelés az eredetiben, a következőkben is mindig.)

[119] Lásd uo.

[120] 'Ékkövek' (francia).

[121] Lásd Szekfű 1929a.

[122] Lásd Szilágyi 1879.

[123] Károlyi ifjúkori műveiről lásd Fazekas 2011b; Sárközi 2018.

[124] 'Ellentmondok' (latin).

[125] Lásd Szekfű 1929a.

Vitatkozni e fölött Veled így *levélben* nem lehet szándékom. Elég ha jelzem contradictiómat. Legföljebb csak arra utalhatnék egész röviden, hogy azok után amiket Bethlen politikai, szellemi és kultúrai összeköttetéseiről, a nyugattal, előadsz, olvasóid nehezen lesznek meggyőzhetők Bethlen említett kiválásáról…[126]

Bécs, 1929. május 17., 88.

Kedves jó Barátom!

Ismervén nagymértékű elfoglaltságodat, csak röviden köszönöm meg a 'Kritika és terror' szíves elküldését.[127] Tán jobb lett volna a Protestáns Szemlében válaszolnod.

Mondjuk taktikai okokból is. – Balthazárékat egész bizonyos, hogy gr. Károlyi József grófot[128] ostoba nyilatkozata zavarta meg.

Most Pesten hallottam, hogy R. Kiss István terjedelmes replikára készül.

Áldatlan dolgok ezek! Még csak az hiányzik *teljes boldogságomból, hogy a katholikus intelligencia és a protestáns intelligencia közt meghasonlás támadjon!*[129]

Bécs, 1929. dec. 21., 90.

Kedves Jó Barátom!

Ma vettem a „Magyar Történet" Vdik kötetét,[130] amellyel engem megtisztelni s lekötelezni szíves valál. Sietek is a kitüntető s meg nem érdemelt ajándékért igen-igen meleg köszönetet adnom – és szívesen kérlek, hogy azt jó néven légy szíves fogadni:

De nem csak a köszönettel sietek, hanem siethetek a *gratulációval* is. – Mert a Tört. Intézet számára küldött példányból már egykét fejezetet nagy *gyönyörűséggel* olvastam! – Ha egyebet sem írtál volna és nem írnál életedben, mint a IV. és V. kötetet és "Bethlen" 6 vagy 8 fejezetét:[131] akkor is *abszolút értékű* volna mun-

☞ [126] Eckhart Szekfűnek, G 628 26. lev. 1929. jan. 24. „Öregúr [Károlyi Árpád] őszintén dícséri Bethlenedet. (Csak azt veszi rossz néven, hogy nem ismered vagy nem említed cikkét, melyet leveleiről ő írt fiatal korában a B. Szemlébe.) De igazán magasztalta, kül. B. a tetőponton fejezetet. Hallom a szamár R. Kiss I. megtámadott. Mikor lehet nálunk európai módon írni? Mit fognak majd Illések szólni az én eretnek tanaimhoz? Félek, hogy nem csekély nehézségeim lesznek."

[127] Lásd Szekfű 1929b.

[128] Károlyi Józsefről lásd Erdős–Nyári 1996.

[129] Egy következő levelében egyébként Károlyi arról értesíti Szekfűt, hogy nem kíván részt venni az R. Kiss István által reklamált juryben.

[130] Lásd Hóman–Szekfű 1928–1934.

[131] Érdemes még mindehhez felidézni, hogy Károlyi Árpád 1934-ben a *Magyar történet* új kiadásához írott feljegyzéseiben (az itteniekkel homlokegyenest ellenkezőleg) „arcátlan felületesség"-gel vádolja Szekfűt. Dénes Iván Zoltán említett könyvében utal Károlyi Árpádnak e kijelentéseire/minősítésére a *Magyar történet*tel kapcsolatban. Azonban elfelejti hozzáfűzni, hogy ez nem az egész kötetre vonatkozik, hanem csupán a 17. századi résznek egyes, Károlyira vonatkozó kitételeire. Egyebekben pedig a Károlyi–Szekfű viszonyhoz vö. a korábban

kásságod, mely a legjobbak közt biztosít Neked *előkelő* helyet a mi kis tudom. respublikánkban!

Harcias[132] ellenfelednek is megírtam, hogy bár egyben másban nem értek egyet Bethleneddel és Bocskay-ddal, hiába támad oly vehemensen; azért a Te Bethlened igen szép, egyöntetű *alkotás!* Nem így támadnia kellene – írtam ugyanis, hanem megírnia neki is a maga szempontjából nyugodtan és objektíven Bethlen biográfiáját![133]

Bécs, 1930. febr. 11., 91.

Kedves Barátom!

Fogadd kérlek szépen, *igazán* nagyon meleg köszönetemet e hó 9-dikén kelt s ma vett kedves soraidért s unokaöcsémhez való nagy jóindulatodért! Őszinte bocsánatkérésemet pedig azért, hogy bokros teendőid közepette is háborgattalak.

A *röpcédulát*[134] Angyalnak is elküldötték pesti (budai) lakására, a honnan neki Bécsbe küldék.

---

elmondottakat, illetve a levelezésnek egész itt közölt részét, amelyből kiderül, hogy Szekfű nagy szintéziséről alapvetően nagyon elismerően vélekedik, hiszen akadémiai nagydíjra javasolja. Lásd Károlyi Árpád megjegyzései a Magyar Történet új kiadásához (1934). MTA KK 766/11. Valamint Dénes 2015.

132 R. Kiss Istvánról van szó valószínűleg.

133 Mint szó esett róla, Károlyi deklarálta, hogy nem vesz részt a juryben.

134 Az itt következő ún. Gálocsy-ügy az egyik leginkább figyelemre méltó az egész Szekfű-irodalomban, s legteljesebb összefüggésben van Szekfű *Bethlen*-monográfiájával. Az ügy kiindulópontja Gálocsy Árpád röpcédulája volt (erre utal Károlyi levelében), aki ezen a *Bethlen Gábor*-kötet megjelenése után azzal vádolja Szekfűt, hogy *A száműzött Rákóczi*t egy egyetemi katedráért cserébe írta meg. A röpirat szerint Gálocsy ismert egy személyt, akinek akkor (az 1910-es évek elején?) szintén felajánlották, de ő ezt elutasította, így esett a választás Szekfűre. Szekfű a röpiratot követően bíróság elé vitte a dolgot, Károlyi Árpád következő leveleiben a bírósági eljárás különböző szakaszaira reagál. A bíróság egyébként végül (valószínűleg fellebbezés után) Szekfűnek adott igazat, mondván, hogy – bár állításai szakmai szempontból is vitathatók – tudományos meggyőződése szerint írta a könyvet, s hazaárulást nem követett el.

Az egész ügyről alapvető forrásom Király Aladár 1931-ben, a Rákóczi könyvek 1. számaként megjelent "Harc Rákóczi becsületeért" (sic!) című kiadványa. Ebben a szerző részletesen leírja a bírósági per előzményeit, főként „A száműzött Rákóczi"-vitát, illetve azt, hogy Szekfű a megbízást Thallóczy Lajos közvetítésével kapta, aki szintén egyfajta hazaárulást követett el Thököly Imrét gyalázó könyvével. Király mindezek után részletesen idéz a bíróság ítéletéből, pl. az alábbiakat (ez inkább kritikai megjegyzéseket foglal magában Szekfű megállapításai ellenében): „Azt sohasem ismeri el könyvében, hogy Rákóczi hazája függetlenségéért, szabadságáért küzdött és szenvedett. Emigrációba vonulásában is csak annyit lát, hogy »Rákóczi az ország elhagyásával megmutatta, hogy ősei trónját többre tartja az élet öröménél és minden kényelménél.« (53. oldal.) Az ősi trón elfoglalását pedig egyszerű forradalmi ténynek mondja. (58. oldal.)" Király 1931, 22.

Maga a szerző természetesen nem ért egyet az ítélettel, s felháborodását így fejezi ki: „A magyar bíróságnak »nem állott módjában« dönteni a felett, hogy Rákóczi, »a vagyon és hadsereg nélküli pretendens… a várárok betöltésére szolgáló gyülevész nép« volt; tehát igaza

Én Gálócsy[135] nevét soha nem hallottam. – Angyal és Miskolczy[136] azt mondják, hogy valami különc öregember, volt megyei tisztviselő. – Én már a röpcédula első bekezdése után ítélve is nem tökéletes eszű embernek tartom. *Ilyet* csak az írhat, akinek a fejében egy kerékkel több vagy kevesebb van. *Ezt* a körülményt használhatta föl Kacziányi, ha mint véled ő áll a röpcédula mögött…[137]

A röpcédula tartalma *több mint gyalázatos.* Írója vagy szanatóriumba vagy börtönbe való.

Végtelenül sajnállak, hogy ilyen *szemét* emberrel gyűlt meg a bajod… Mert „da hört sich alles auf"[138] – mint a bécsiek mondják.

Bécs, 1930. márc. 28., 92.

Kedves jó Barátom!

Csak ma, 28-kán, reggel vettem 26-dikán kelt szíves soraidat és így csak ma tudathatom Veled, hogy *mindig* tárt karokkal fogadunk Téged s így örülni fogunk, ha április 5. és 6. napjaira nálunk szállsz… –

Ha az a bizonyos ember *csakugyan* mondta volna valakinek, hogy Thall. 1905-ben (vagy bármikor) neki a röplap szerinti kéziratot fölajánlotta: akkor a „de mortuis

lehet Szekfűnek, hogy Rákóczi csakugyan »szemétnép volt« és »nem állott módjában« dönteni a felett, hogy Rákóczi hasonlatos volt a szamártövishez, melynek testén a nehéz kerekek átgázolván, azon undok, fekete, piszkos sebeket ejtenek, melyeket az egykedvűen mutogat a körülötte álló boldog és sértetlen virágoknak – és Szekfűnek, ki ezt kárörömmel konstatálja. A bíróságnak »nem állott módjában« dönteni a felett, hogy mint az ítélet indokolásában olvasható: »könyvének olvasója azt a beállítást kapja, hogy Rákóczi mindig csak Magyarország jóakarói és jóltevői ellen küzdött« – s miután ezt a bíróság konstatálja, megállapítja, hogy ezt Szekfű »jóhiszeműleg« írta, tehát nem gyalázta Rákóczit!" Uo. 18.

Megjegyzendő, hogy Király Aladár könyvének belső borítóján szerepel a „Rákóczi könyvek" következő évekre tervezett kiadványsorozata, amelyben szerzők többek között Kacziány Géza (Ballagi Aladárról írott művével!!!), R. Kiss István, valamint Csuday Jenő is. Károlyi Árpád az itt következőkben számos megjegyzést fűz az ügyhöz, pl. azt is nevetségesnek találja, hogy egy bírósági eljárásnak kell ellenőrizni Szekfű kútfőkritikai eljárását.

[135] Gálócsy Árpád (1864–1934), a *Magyar Életrajzi Lexikon* szerint foglalkozása szerint kohómérnök, aki főként a két világháború közötti időszakban a fajvédők mozgalmának számon tartott, harcos képviselője volt. Lásd Bosnyák 1942; 2000; Kenyeres Ágnes (szerk.): *Magyar Életrajzi Lexikon: 1000–1990.* Arcanum, Budapest, 2001. http://mek.oszk.hu/00300/00355 (letöltve: 2015. július 14.). A további utalások a Magyar Életrajzi Lexikonra erre a letöltésre vonatkoznak. A fajvédőkről lásd Gyurgyák János: *Magyar fajvédők.* Osiris, Budapest, 2012.

[136] Miskolczy Gyula, szintén Szekfű köréhez tartozó történész. Leveleire Szekfűhöz vö. EKK G 628.

[137] Kacziányi Gézának (1856–1939) már *A száműzött Rákóczi* körüli botrány kirobbantásában is alapvető szerepe volt. Egyébként életrajzi adatai szerint író, középiskolai tanár, publicista, független párti politikus. Vö. még Függelék II. Kacziányiról bővebben lásd Kosáry 1994, passim.

[138] 'Ez már mindennek a teteje' / 'Itt már nincs tovább' (német).

nil nisi bene"[139] közmondás dacára is azt kellene hinnem, hogy az a mortuus vagy őrült vagy szemenszedett gazember volt…[140]

Leveled egyik passzusa így szól: „… a Staatsarchivban szeretném majd megállapítani, hogy használta-e valaki az 1715-35.évek Turcicáit én előttem úgy, hogy annak jegyzetei Thall. kezébe kerülhettek volna. Ezt Bittner[141] bizonyára szívesen meg fogja tenni." Mivel a Staatsarchiv-beli témáról többet nem írsz: hát nem tudom: vajjon azt kívánod-e, hogy *én* szóljak kívánságodról Bittnernek? Vagy *Te* akarsz vele Bécsben áprilisban beszélni? Én természetesen igen szívesen szólok Bittnernek. De úgy vélem, hogy talán jobb volna, ha Te beszélnél április 5-dikén (esetleg – 6. vasárnap lévén – április. 7.kén) s megállapodnál vele a konstatáló bizonyítvány kedved szerinti szövegében …

Hát az a Gálócsy tanuja Perczel Mór, igazi Perczel? A 49diki Perczel Mór unokája?…[142]

Bécs, 1930. ápr. 10., este, 96.

Steinherz Csuday-bírálatára[143] *én határozottan emlékszem, emlékszem arra is, hogy Steinherz kimutatta, hogy Csuday Fessler-Kleinnak*[144] *még a sajtóhibáit is átvette. Meg voltam győződve, hogy a bírálat az Institut Mitteilungjaiban*[145] *jelent meg. De mivel ott nem találod, hát meghökkentem. Azonban kisegített Angyal. Ő a leghatározottabban emlékszik rá, hogy Steinherznek ezen bírálatát a* (Hist. Vierteljahrschrift, VI (1903) 91–98) *Historische Zeitschrift*-ben[146] nagy élvezettel olvasta. Hát bizonyára meg fogod találni.[147]

Én Csudayt akkor ismertem meg amikor még csornai premontrei volt; igen világosan öltözött, világos meggyszínű kesztyűt hordott. Mosolyogtunk rajta a Staatsarchivban, noha igen udvarias ember volt. – Azóta sem láttam. –[148]

☞ [139] 'Halottakról jót vagy semmit' (latin).

[140] Lásd Függelék II.

[141] Bittnerről lásd Just 2008.

[142] Az itt szereplő és a későbbiekben még felbukkanó Perczel Mórról lásd Függelék II.

[143] Samuel Steinherz (1857–1942), osztrák történész, előbb az Institut für Österreichische Geschichtsforschung munkatársa, majd a Prágai Egyetem professzora.

[144] Lásd Fessler 1815–1825. Későbbi kiadása (1867–83) Klein Erneszt kiegészítésével jelent meg.

[145] Károlyi itt nyilván a MIÖG-re (Mitteilungen des Instituts für die Österreichische Geschichtsforschung) gondolt. Erről lásd Erős 2015, 354–364, illetve az ott megadott irodalom.

[146] A Hist. Vierteljahrschrift Károlyi utólagos beszúrása.

[147] Lásd előző jegyzetek.

[148] Érdemes itt felidézni, hogy Csuday Jenő 1935-ben levelet írt Angyal Dávidnak, amelyben felidézi a Gálócsy-ügy hátterét is. „Nem vagyok biztos abban, van-e tudomásod arról, hogy egy osztrák cisztercita a bécsi cs. és kir. titkos levéltárban ráakadt I. Ferenc József iratára, amelyben Szekfű Gyulának a Száműzött Rákóczi megírásáért tízezer korona jutalmat utalt ki. Ezt Fery Aladár, földbirtokos fia Fery Oszkár altábornagynak… megírta boldogult Gálócsy Árpádnak, aki erre támaszkodva írta meg nevezetes röpcéduláját, mely miatt Szekfű Gyula sajtópert is

Zsilinszky[149] ugyan csak száraz ágra juthatott hogy a Mai Nap szerkesztője[150] és Csuday a munkatársai. Remélem, hogy sem Téged sem Hómant nem nagyon bántanak ezen urak támadásai. Megszokhattad már velem együtt, hogy a Mai Nap ugyancsak goromba "apropénz"-zel fizet nekünk.

Zsilinszkynek az apját[151] egy napon promoveálták velem. Igen jóravaló, szimpatikus fiatal ember volt, velem egy idős…

Makkai Sándor Egyedül-jét[152] félig olvastam. Jó amit Báthory Gáborhoz való viszonyáról mond Bethlennek. Amit Bethlen gyerekkoráról mond, az rhetorikus „Düselei"[153]. Azon meg mosolyogtam, hogy Bethlen levélírását olyaténképp látszik megítélni, mint a humanista levélírók episztoláris stylgyakorlatát. L'art pour l'art –.[154]

Bécs, 1930. június 13., 97.

Kedves jó Barátom!

Én nem értek a perrendtartáshoz (noha 1874-ben bold. Herczeg Mihálynál kitűnőre kollokváltam belőle) de józan ész és természetjog szerint furcsának kellene tartanom, hogy a törvényszék Perczel, Kacziányi és még 2 úr kihallgatásának

indított Gálócsy ellen." Csuday levele Angyal Dávidnak, 1935. dec. 24. G 628. (Fery Oszkár [1860–1919] csendőrtábornok, 1919-ben a kommunisták agyonverték.) Angyal Dávid a levelet eljuttatta Szekfűhöz, aki ennek alapján be kívánta perelni Csudayt.

Szekfű Angyalnak, 1936. január 13. MTA Kk, Ms 805/103. „A dolgot megbeszéltem az ügyvéddel, s az azt kéri, hogy az illető urak organizált támadása (mint előbb volt a Perczel-Pázmándi ügy, Gálócsyval, ép így megszervezve) esetleg megelőzhető, ha bepörlöm Cs. urat a Tanár Úrhoz írt levél alapján." (Perczel-Pázmándi-hoz vö. az egyéb jegyzetek.)

Az „illető urak" értelmezéséhez segítség Szekfű egy további levele Angyalhoz, amelyben a *Turul*hoz köthető közszereplők támadásairól tudósít: „Az egyik turáni reform-hetilapban most egy ilyen találós kérdés jelent meg: vajon Szekfű a Rákóczi-pénzekből veszi a Rákóczy-bélyegeket? Ez már bejelentés a Cs. maffia részéről, amit a többi követni fog. (Szerkesztője a lapnak Bánsághy – volt Turul-vezér, képviselő.)" Ms 805/106. 1936. január 27.

(Bánsághy Velcsov Györgyhöz lásd Kerepeszky 2009, passim. A turáni reform-hetilap az általa szerkesztett, ma már nem fellelhető *Fáklya,* amire Szekfű egy későbbi levelében utal is.)

A leveleket szinte teljes terjedelmükben közli Dénes 2015, 272–273, azonban a könyvében mindenütt követett (szakmailag súlyos kételyeket ébresztő) módon nem törekszik a levelekben felvetődő személyek s egyéb pozitív adatok azonosítására és értelmezésére, amit itt és a következőkben (vö. Függelék II.) nagyrészt elvégzek.

Az egész Gálócsy-ügy hátteréről lásd még a Függelék II. és főként annak jegyzetei.

149 Minden bizonnyal Bajcsy Zsilinszky Endréről, illetve lapjáról, az *Előőrs*ről van szó.

150 A *Mai Nap* a két világháború közötti időszakban liberális-demokratikus eszméket valló, kora délelőtti napilap. Lásd pl. Sipos 1992.

151 Bajcsy Zsilinszky Szekfűhöz való viszonyáról lásd Tilkovszky 1971; ill. 28. lj.

152 Makkai Sándor művéről lásd pl. 51. lj.

153 'Ábrándozás, álmodozás' (német).

154 'Önmagáért való művészet' (francia).

helyet ád, ellenben Némethy, Takács, Eckhart, Traeger tanúskodását[155] s az én levelemet elvetette. Aztán mikor *kéziratról* van szó abban a röplapban, melyet bepöröltél, a tvszéki elnök a R. *könyved* fejezetei felolvasását rendeli el.[156] Hogy hol itt a logika? (igazságosságról nem is szólva) nem tudom.

Vagy csakugyan az volna a magyarázata ennek a logikának, hogy az elnök ama „nemzetvédelmi társaságnak”[157] tagja?

Végül nem értem, hogy az elnök nem büntette fegyelmi-félével, a ki [sic!] oly brutálisan sértett meg Téged ő előtte, az elnök előtt, a maga plaidoyer-jében[158], Gálócsyt.

Daczára azonban mindezeknek és daczára Csuday és Zimmermann urak szónoklatainak,[159] daczára az „Árpád bécsi tiszteletére rendezett sörözésnek” én erősen hiszem, hogy ez a tvszék is el fogja Gálócsyt ítélni s így vízbe, locs-pocsba esik Katzianer János úr kísérlete a csúf R.-hecc fölújítására.[160]

Azonban meg vagyok győződve, hogy fényes elégtételt fogsz […] nyerni a bíróságtól, mégis őszintén sajnállak, hogy ily komisz és másrészt félbolond elemekből álló factió[161] miatt annyi kellemetlenséged és bosszúságod van. Nem csudálnám, ha idegessé tenne ez a sok „becsületfogyatkozási” merény!…

Leveled tartalmáról senkinek nem szólok és nem szóltam kivéve Angyalt, a ki szívesen üdvözöltet s velem egy nézeten van s nagyon csodálkozik – detto – a t.szék eljárásán. Angyal azt mondja hogy 1879-ben ismert egy Bonyhády nevű kishivatalnokot, aki vele circa egykorú volt s a kinek az atyja cserélte föl a Perczel nevet a Bonyhádyval.[162] Nem tudja, hogy azonos-e ez a Te pörödben szereplő Perczel Mórral. De egyébként is már évtizedek óta nem tud semmit arról a Bonyhádyról.”

☞ [155] Bizonyára Takács Sándor és Eckhart Ferenc történészekről van szó, valamint Traeger Ernőről (1887–1971), aki a *Magyar Életrajzi Lexikon* szerint miniszteri osztálytanácsos és gyorsírástörténész volt.

[156] Lásd Király 1931.

[157] Nem egyértelmű milyen nemzetvédelmi társaságról van itt szó. Elképzelhető, hogy a már említett Rákóczi Szövetségről, amely Király Aladár pamfletjét is jegyezte. A Rákóczi Szövetség tagjairól, vezető tisztségviselőiről tudósít az *1935 Rákóczi éve* (Rákóczi Könyvek, IV., Bethlen Gábor Rt., Budapest, 1935) című kiadvány. Ebben az itt felsorolt „kompánia” számos díszes tagja szerepel, úgymint Zsitvay Tibor, Kacziány, Király A., Bajcsy Zsilinszky, Pázmándy D., Csernátony.

[158] ’Perbeszéd, védőbeszéd’ (francia).

[159] Csudayról lásd a korábbiak, pl. 148. lj.

[160] Itt is megjelenik tehát a Rákóczi-ügy párhuzamának motívuma.

[161] ’Érdekcsoport, párt’ (latin).

[162] A *Pallas Nagylexikon* szerint valóban vannak Bonyhády nevű tagjai a Perczel családnak, de nem világos, hogy ezek közé tartozott-e valóban a szóban forgó személy.

Bécs 1930. nov. 23., 98.

[…] Teljesen igazad van az ítélet[163] „kecske-káposzta" közmondásra emlékezetet s hogy az egész tárgyalás a *bolondokházára* emlékezetett! Én sem vagyok az ítélettel megelégedve, mert egy magyar törvényszéktől több ítélő-képességet vártam: értékeik szerinti megítélését a Katzianer-társaságnak és ehhez képest *szigorú* elítélését a rágalmazónak[164]… Szinte azt a benyomást kelti bennem, mintha a törvényszék félne a gonosz fanatikusok terrorjától!!

Mindezek miatt nem tartom valószínűtlennek, hogy az enyhe ítélet hatása alatt a jeles kompánia valamelyik tagja még egyszer megpróbálkozik valami rágalommal. De ez – remélem – már nem fog izgatni Téged, különösen ha meggondolod, hogy az efféle határozatokkal, melyet kedves soraidhoz mellékeltél, végre is *nevetségessé* teszik magukat a „hazafiui kegyelet" tüzét őriző faun Vesta-szűzek!

Hely nélkül, nov. 20., este (1930?), 142.[165]

Kedves jó Barátom!
Most olvastam a Pester Lloydból a Gálócsy-pör tárgyalását s csak annyit mondhatok, hogy *jól* tetted hogy föllebbeztél a *nagyon* is enyhe ítélet ellen[166]… Hihetetlen firmákkal volt dolgotok, az bizonyos! …Kazianer [sic!], Pázmándy, a Barátosiak.[167] … Gott sei bei uns![168]… S a *főhazug*, a ki már kimúlt az árnyékvilágból: Perczel[169]…

Bécs, 1930. dec. 19., 99.

Tegnap már olvastam a Pesti Hírlapból[170] Katzianer fölmentését s nagy megbotránkozás érzetével mentem haza, a hol szíves leveled várt rám … Úgy látszik, hogy nálunk mindenkinek, aki nagy szájjal tudja hirdetni „hazaffyságát" privilégiuma van kevésbé „hazaffyas" emberek becsületébe gázolni… Képzelem, hogy a Katzianer-hadnak menyire megnőtt a taréja! Hisz ők a hazaszeretet tiszta

☞ [163] Az ítéletről lásd Király 1931.
[164] Ua.
[165] A levél az EKK hagyatéka szerint keltezetlen, a körülbelüli időpont megállapítását a tartalom alapján végeztem. Ebből ered a számozásban való következetlenség is.
[166] Ezek szerint emiatt volt szükség egy második bírósági tárgyalásra.
[167] Pázmándy Dénes (1848–1936), lásd *Magyar Életrajzi Lexikon,* i. m. Baráthosi Balog Benedek (1870–1945), mandzsu-tunguz kutató, közíró, a Horthy-korszakbeli turanizmus képviselője. Lásd *Magyar Életrajzi Lexikon*. A turanizmusról Gyurgyák 2007.
[168] 'Isten legyen velünk' (német).
[169] Lásd a korábbiak, pl. 162. lj.
[170] A *Pesti Hírlap*hoz lásd Arcanum Digitális Tudománytár, Pesti Hírlap, 1888–1944.

tüzének Vesta-kasztráltjai… De hát hadd örüljenek! Te pedig ne búsulj; minden igazán józan és tisztességes ember melletted van; ha bár tisztességes de nem józan bírák ítélete nem kedvező is Rád nézve.[171]

A két pör eddigi ítéleteiből indulva ki, félek, hogy a halottgyalázási pörben is kisiklik Gálócsy a büntetés alól…

Bécs 1931. márc. 2., 100.

Kedves Jó Barátom!

Kettős köszönettel vagyok adósod. – Először azért az igaz élvezetért, melyet nekem a Magyar Történetírás Új útjaiban megjelent remek tanulmányod[172] olvasása okozott. Aztán, másodszor, azért a meg nem érdemelt jóindulatért, amellyel engem a tanulmányban méltatni szíves voltál.[173]

De bizonyára nem veszed tőlem rossz néven, ha őszintén megjegyzem, hogy egyöntetű, kerek, egész, sok-sok igazságot konstatáló s igen szépen megírt dolgozatod egy-egy általánosításával vagy beállításával, pl. az Erdélyre vonatkozóval, nem értek egyet s bármily ügyes és szemrevaló is a kleindeutsch-großdeutsch/kismagyar-nagymagyar párhuzam: „ohne Bedenken"[174] nem írnám alá…

Balla tegnapi kirohanásán (a Pesti Hírlapban[175]) *Eckhart* ellen jóízűen mosolyogtam. Remélem, hogy nem veszi el Eckhart álmát, még ha pl. Gálócsyék kisütnék is hogy a szép tanulmányt Eckhart „Thallóczy megbízásából", a „Tanszék kedvéért" írta. Mint Te a Rákóczidat![176]… Mert még ez is megtörténhetik; a hazai történetírás „éber őrei" nem alszanak!…[177]

☞ [171] Valószínűleg az elsőfokú bírósági ítéletre vonatkozik, amelyet Szekfű megfellebbezett.

[172] Lásd Szekfű 1931a.

[173] Uo.

[174] 'Minden további nélkül' (német).

[175] Mindezekhez lásd Tóth 2007; Balla 1931.

[176] Ez itt nyilvánvaló utalás a Gálocsy-ügyre is.

[177] Károlyi Eckhartnak, Bécs, 1931. febr. 18. A magyar történetírás új útjairól. MTA KK Ms 5616/47. „Nem tudom, mi igaz sem abban, hogy e mű erősen támadja s becsmérli a régibb historikusgeneráció egész működését. Ez hiba volna. – Nekem a reklám, mely e könyvet megelőzte nem nagyon tetszik. Nagyon amerikai ízű. – Az pedig, hogy a Magyar Szemle hirdetése e »negyvenéves«-eket külön kategóriába teszi, bizony kártékony. – Nemsokára megérjük, hogy a szürke nadrágot és s egy sárga cipőt viselő historikusok kategóriájával fogunk találkozni. Ezt megmondhatnád Szekfűnek, akit szívesen üdvözlök."

Bécs, 1931. május 8. Ms 5616/49. Károlyi Eckhartnak az őt ért támadásokra való válasza kapcsán: „Végre is kár volt szép és komoly, okos és megokolt válaszodat azzal a »Több szellemtörténetet a jogtörténetbe!« kiáltással végezni. Quod deus avertat! Ez lenne csak a levegőben lógó jogtörténet! Adatokat, az adatok kritikáját, összehasonlítását, magyarázatát és józan, logikus egybefoglalását kérjük… A szellemtörténet, mint Meinecke jól mondja, kezdi hitelét veszteni." Az itt szóba került cikkekre lásd Eckhart 1931a; 1931b. Jellemző adalék még mindehhez Károlyi Takáts Sándornak írott levele (1931. IV. 27. Bécs, 197. sz. levél): „Nagyon érdekes, amit Szekfűről és Eckhardról!!! írsz. Kár, hogy annyira elkapatták magukat. Értékes emberek ők, de még

1931. III. 10., 101.

Kedves Barátom!
Szívesen köszönöm tegnapelőtt vett szíves soraidat. – A tábla ítéletét a Gálócsy pörben olvastam a lapokból,[178] de azért nem gratuláltam Neked, mert bosszankodtam hogy az elmarasztalás függesztő hatállyal bír és nem somice sine conditione[179] marasztalják el csak a „Cat."-t.[180]

Azt a megokolást azonban, hogy a törv.széknek a Te *kútfőidet* kellett volna megvizsgálnia, csak a Te szíves soraidból tudtam meg s mondhatom, nevettem rajta. Kitűnő ötlet, hogy a tv.széknek kútfőkritikai szemináriummá kellett volna válnia! Kitűnő és *szabadalmazni* való idea![181]

Ami *Eckhartot* illeti, Balla cikkénél[182] nyomósabb Kálnoki Bedő Sándor kirohanása[183] a vasárnapi Bpesti Hírlapban, mert ez az ember esetleg még azt is megteszi, hogy interpellál a Képviselőházban. Annál derekabb hát hogy Eckhart hallgatói tüntetést rendeznek ő mellette.[184] – Ne is nagyon bántsa mindez a kitűnő Eckhartot! Majd elmúlik ez a „vihar" is…

Bécs, 1932. IX. 28., 102.

Őszintén tisztelt és kedves jó Barátom!
Nagyon kedves leveled engem a *legmelegebb* köszönetre kötelez. Igen jól tudom és érzem, hogy abból a bőséges encomiumból,[185] amellyel munkámat megtisztelni szíves vagy, a legeslegnagyobb részt annak a régi barátságnak, mely Veled összeköt s ama szép múltidők emlékének kell tulajdonítanom, melyeket Bécsben Veled tölteni szerencsém lehetett.[186] De az a csekély hányad, melyet belőle magamnak vindikálhatok, annál jobban esik, mennél bizonyosabb az, hogy a *legkompetensebb* szakember tollából származik.[187] Fogadd hát, kérlek, úgy érette, mint kedves jó

megjárhatják, ha oly fönnen hordják az orrukat… mi bizony E. Takáts Tyatya nem értettünk ehhez. Pupákok valánk és vagyunk mind, igen helyesen írod…" Lásd ehhez Fazekas: Károlyi Árpád és Szekfű Gyula kapcsolata, i. m.

178 Lásd Király 1931.

179 'Minden feltétel nélkül' (latin).

180 Feltételezhetően Kacziány, illetve társasága valamilyen bizalmasan használt nevéről vagy gúnynevéről van szó.

181 Lásd Király 1931.

182 Lásd Balla 1931.

183 Lásd Kálnoki Bedő 1931. Ezek a cikkek nemzeti romantikus szempontból támadták Eckhart Ferencet, nemzetietlenséggel, hazafiatlansággal vádolva, néhol útszéli hangnemben. Lásd Tóth 2007; Törő 2020, 108, 247, 107–110.

184 Lásd Tóth 2007; Törő 2020.

185 'Dicséret' (latin).

186 Lásd mindezekre pl. Fazekas 2011b.

187 Itt is érdemes felfigyelni Károlyi elismerő szavaira.

kívánságaidért hálás köszönetemet és engedd meg, hogy a köszönethez a buzgó kérést csatolhassam, hogy noha nézeteink egyben-másban el is térnek egymástól, a történeti múlt egyik másik jelenségét vagy korszakát más-más szemüvegen keresztül néztük is, ez ne akadályozzon Téged a jövőben sem, reám eddigi megtisztelő rokonszenveddel gondolni, irántam azzal a barátsággal érezni, amelynek eddig őszintén örülhettem.

Bécs, 1933. III. 1., 103.

…jól tennéd, ha műved második kiadásában kihagynád azt a nézetem szerint *igazságtalan* ítéletet, a mellyel a 350. oldalon[188] *Paulert* sújtod, főleg művei értékelésében, melyek bár nem szellemtörténeti módszer szerint készültek, mindamellett *alapvető* munkák. Igazad lehet, hogy Paulerben nem volt soha filozófiai érzék;[189] én *nem* tudom megítélni, mert bennem sincs. Bizonyos ellenben az, hogy ő csak igen fiatal ügyvéd korában, mikor történettel csupán *amateur*-ként[190] foglalkozott, volt Comte-nak (és általában a franciáknak) lelkes híve. Később azonban, amint igazi historikus lőn, lassan faképnél hagyta Comtékat és a Ranke-féle józan elv, a „wie es eigentlich gewesen"[191] talajára állott. A Taine-féle *petit fait*-k[192] végnélküli kerepelő malmait pedig soha nem utánozta… Róla tartott emlékbeszédemben eleget szóltam ezekről. – Legyen szabad itt még, szíves engedelmeddel, megemlítenem, hogy Te is, Thienemann[193] is tévedtek, midőn a szellemtörténeti módszer előtti, u. nev. *pozitivista* történetírást *Magyarországon* a Comte-féle pozitivizmussal egy kalap alá vonjátok. Ha ezt *Thienemann* a *germanista* teszi: á la bonheur.[194] De *Szekfű* jól tudja, hogy az újabban pozitivistának elnevezett *magyar* historikusok egyikének sem jutott eszébe: Comte receptje szerint az exakt természettudományok törvényeihez hasonló törvényeket keresni és megállapítani a történetben.[195] Ettől már a filozófiai érzék hiánya is visszatartá azt, aki a józan ész netán nem tartott volna vissza.

☞ [188] Lásd Hóman–Szekfű 1928–1934.
[189] Lásd Pauler 1871; Pauler 1873.
[190] 'Nem szakemberként, kedvtelésből' (francia).
[191] „Ahogy tulajdonképpen megtörtént". Rankéhoz lásd Iggers 1988; magyarországi recepciójához Pók 1990.
[192] 'Apró tények' (francia).
[193] Thienemann Tivadarhoz lásd Ujváry 2007.
[194] 'Lelke rajta' (francia).
[195] A pozitivizmusról immár klasszikus R. Várkonyi 1973.

Bpest., 1933. V. 23., 105.

Kedves jó Barátom!

A mai Új Nemzedékben[196] meglepődéssel olvastam, hogy vállaidra már 5x nehezült. – Sietek ehhez a félszázadhoz, melyre büszkén és a legteljesebb megelégedéshez tekinthetsz vissza, a legmelegebben gratulálni. Egy további ne (mert ez tán terhes lenne), de még egy jó emberöltőt további szép sikerekkel, jókedvben és egészségben engedjen meg a Mindenható."

Bécs, 1933. október 10., 106.

– De már ami az Emlékkönyvbe[197] írott tanulmányodat illeti: ennél bizony nagy zavarban vagyok.

Ha el tudnám, ha egyáltalán lehetséges volna elvonnom, kihámoznom magamat, személyemet ebből a tanulmányból s róla – kívül állva – objective ítélnem: akkor természetesen csak gratulálnom, nagy nyomatékkal gratulálnom lehetne Neked a ki e cikkedben is megmutattad, hogy a tollnak, az irálynak mestere vagy s hogy gondolataid, elgondolásod anyagából hibátlan öntetű művet tudsz teremteni.[198]

A tanulmánytól azonban személyem nem választható el, s így tán jogomban áll minden álszerénység köntösét levetve szólni róla.

Ha pedig ezt teszem, akkor be kell ismernem, hogy Szekfű Gyula nem csupán a toll mestere, hanem finomkezű fénykép-művész is, aki a gépe elé állított egyszerű arcról minden közönséges és zavaró vonást úgy el tud *recontúrozni*[199], hogy a lefényképezett akaratlanul is fölkiálthatna, ha az önismeretnek teljes hiánya tenné boldoggá: „sohse hittem, sohse tudtam, hogy ilyen szép vagyok!"

Mivel azonban én 80 esztendő folyamán át az önismeret elég szép számú garasait kuporgathattam össze: látom a szépítő retouch-t[200] és tudom, hogy e retouchnál kezedet a régi jó idők emlékében gyökerező rokonszenv, vonzalom és barátság érzelmei vezették és ezek az érzelmek varázsolták szinte megszégyenítően széppé a képet…

Meleg háláját e megfestett alaknak fogadja hát a művész meleg szívvel – s tartsa meg régi vonzalmában az *igazit* az immár igen kurta jövőre is…

☞ [196] Szekfű 1883-ban született.

[197] Szekfű 1933.

[198] Itt is érdemes felfigyelni Károlyi Szekfűt illető dicsérő szavaira, már ifjúkorától nagyon jó véleménye volt róla. Vö. levele Szekfűhöz, 1913-ból. EKK, G 628.

[199] 'Át tud rajzolni' (latin).

[200] Javítgatás, szépítés, retusálás (francia).

Bp., 1934. III. 108.

Quantum ad Kazinczy érem,[201] hangosan fölkacagtam jóízű leírásodon az *irodalomtörténeti* bizottság ítélete tekintetében. Hogy Ugron[202] időt akar, kegyesen, hagyni Horváth Jánosnak[203] a „többi megírására" és hogy ezt a gráciát a bizottsági tagok erre csakugyan megadják: ez oly théma és oly jelenet, hogy Párizsban bizonyára egy ügyes egyfölvonásos színdarabot írnának belőle. Most aztán a mi a *történeti* érmet illet: itt a bizottság *igen helyesen* és *jól* járt el s ismétlem, *hiba* volt volna azt el nem fogadni![204] – Ellenben abban, amit az akadémiai jutalomról s a Klebelsberg-féle Fontes kötet jutalmazásáról írsz: teljesen igazad van. Csak azt gondolom, hogy itt Domanovszky és Hajnal ártatlanok.[205] De ezt persze Neked jobban lehet tudnod, mint nekem a ki távol voltam és vagyok e locusoktól.[206]

Bp., 1934. V. 11., 112.

Kedves Jó Barátom!
Ebben a percben kaptam meg a hatalmas Magyar Történet III. kötetét nagyon kedves és mélyen lekötelező dedicáló soraiddal.[207] Nem tudok szavakat találni, hogy méltóan köszönhessem meg megtisztelő ajándékodat. De tudom, hogy szívesen veszed az egyszerű, de szívből jövő köszönetet is; az enyém pedig igazán szívemből jön, amint ebből a forrásból fakad igen-igen meleg *gratulációm* is a hatalmas alkotás, a nagy Magyar Történet *befejezésénél*…

Most röviden még egyet! Tudod, hogy az akadémiai idei *nagyjutalmat* nekem ítélnék.[208] De, kérlek, *ne* gratulálj! Én teljesen, sőt a teljesnél is teljesebben ártatlan vagyok ebben. – Domanovszky, Eckhart s a lemondott Angyal jól tudják, hogy én kézzel-lábbal tiltakoztam ez ellen s jól tudják, hogy *kit* szerettem volna

☞ [201] Lásd *Budapest Székesfőváros Kazinczy-érmei 1931–1937.* Budapest, 1937. Szekfű 1933-ban Herczeg Ferenccel és Pintér Jenővel együtt kapta meg a díjat.

[202] Valószínűleg Ugron Gábor (1880–1960) politikusról van szó, akit Hóman Bálint 1934-ben bízott meg az Országos Irodalmi és Művészeti Tanács vezetésével.

[203] Horváth János végül 1937-ben, Babits Mihállyal és Károlyi Árpáddal együtt kapta meg a Kazinczy-érmet, ami Budapest jelentős elismerésének számított.

[204] Szekfű a kitüntetést végül elfogadta, nem egészen világos a levélből, mik lehettek esetleges hezitálásának motívumai.

[205] Lásd *Akadémiai Értesítő*, XLIII. köt., 1933, 97–102.

[206] 'Helyektől' (latin).

[207] Hóman–Szekfű 1928–1934.

[208] 1933-ban valóban Károlyi Árpád kapta az akadémiai nagyjutalmat.

e nagyjutalom nyerteséül.[209] De hát bizottság és akadémia a 81 éves embert

☞ [209] Mindehhez érdekes adalék Károlyi Árpád Domanovszky Sándorhoz írott 1934-es levele. Ebben megerősíti, hogy az akadémiai nagydíjat Szekfűéknek kellene ítélni (1934. febr. 7. 395. Ms 4526.): „A nagyjutalmat vagy Szekfű 4 (s Bethlen Gáborral 5) kötetének, vagy Hóman 2 kötetének vagy a Hóman-Szekfű féle egységes történeti műnek kell odaítélni. Ismétlem, nem álszerénységből mondom ezt; ennek bizonyságául fölhozom azt, hogy ha Szekfűt és Hómant mellőznétek s mást ajánlanátok helyükre (s helyettem): ez bizony nekem is rosszul esnék." A kép teljességéhez hozzátartozik azonban, hogy egy korábbi, 1931-es, szintén Domanovszkyhoz írott levelében erőteljesen bírálja Szekfűt, s különösen gratulál a *Magyar történet* bírálatához (Károlyi Domanovszkynak. Bécs, 1931. febr. 13. Ms 4525/268.):

„Melegen tisztelt és kedves Barátom!

Ritkán volt oly tiszta élvezetben részem, mint tegnap és ma, midőn Szekfű két kötetéről írott bírálatodat kétszer is elolvastam.

Mindazt amit kitűnő bírálatodban mondasz, kivétel nélkül aláírom s hitem szerint minden elfogulatlan, komoly historikus, minden történetkedvelő, igazán művelt laikus is alá fogja írni. Minden olyan thémát és kérdést, amelyekben Szekfű az eddigi fölfogással szemben új álláspontra helyezkedik, minden új értékelést, melyben Szekfű átértékelt vagy átértékelni kíván, Te abban a recenzióban teljesen tárgyilagos boncolás alá vettél s kimutattad az 'új beállítás' helytelenségét, az új értékelés, azaz átértékelés ingatag voltát, szükségtelenségét. Rámutattál aztán sok ellenmondásra, melytől Szekfű könyvei csaknem hemzsegnek, de melyek az ő beállításai és átértékelései ingatag talajából megmagyarázhatók.

Zavarba jönnék, ha ki kellene emelnem, melyek a legjobbak megállapításaid között; de mégis rámutatok arra, hogy Bocskay szerepét és Erdély szerepét különösen kitűnő okfejtéssel magyarázod meg az önkényű okoskodás, előre kitervelt theóriák és elvek nyergében ülő Szekfűnek. Ez az előre kifundált elgondolás Szekfű fő és generális hibája. Nagy tehetségű barátunk szépen, sok helyütt remekül megírt, könnyen olvasható s a hozzá nem értőt magával ragadó műve lényegében nem egyéb, mint egy deductiv módszer szerint készült tudományos munka, melynél szerzője a maga elgondolásához, a lelkében elképzelt képhez keverte és rakta össze az adatokat.

Szeretném még a sok közül kiemelni találó utalásodat a Dunántúl és az Alföld protestáns voltára, az Alföld néma, tűrő hősiességére, a Felföld kultúrájára s mind arra, a mi ezekből következik.

Valóságos kis Kabinetstück bírálatod végén, a 25. és 26. lapokon, Szekfű művének általános jellemzése. Lesújtó, de igazságos az az ítéleted, hogy Szekfű »konklúziói végzetesen elhibázottak«.

Nagyra értékelem szép recenziódban azt a körülményt, hogy Szekfű szép művének érdemeit, előnyös oldalait készséggel kiemeled és ezzel is bizonyítod azt, hogy bírálatod sine ira et studio teljesen objektív. Kellemesen lepi meg az olvasót az, hogy a recenzió a legloyálisabb hangnemben van tartva, nincs benne távolról sem sértő szó vagy gúny, noha Szekfű barátunk némely »bogara« (mint pl. az, hogy »a 1608-diki törvények nemzeti szempontból kétes értékűek«, vagy az a mit a jezsuitákról mond – recensio 23. oldalán fölül – vagy az abszolutizmus dicsőítése és a vörösposztó-»rendiség«) bizony csaknem provokáció egy-egy gúnyos oldalbabökésre.

A recenzió tisztázni fogja a helyzetet s Szekfű sok »megállapítása« és »értékelése« értékét a kellő mértékre redukálni."

Megjegyezhető, hogy Károlyi egy Takáts Sándorhoz írott levelében megerősíti a fentieket. Ezzel egyidejűleg dicséri Szekfű akkoriban megjelent cikkét Sufflay Milánról (1931. IV. 25. Bécs, 196. sz. levél): „Remélem olvastad a Századok legutóbbi füzetében Domanovszky kitűnő bírálatát Szekfű két kötetéről. Ha nem olvastad volna: hát tüstént olvasd el, k. Tyatya, mert sok élvezetben lesz részed. Amily higgadt, elismerő és méltányló, annyira alapos, a hibákat annyira jól fölmutató és következtetéseket annyira jól elítélő bírálat ez. Nem gondolnám, hogy Szekfű örül neki. De nem árt, hogy a túlságos istenítés után egy kis igazat is hall Szekfű barátunk,

választották, ki pedig éppen e nagy életkor miatt hors concours[210] akart maradni, amint ez *úgy is illett* volna!… Jóakaratukért hálám *nekiek;* de *Előtted* bizony *restellem* a dolgot…

1934. V. 14. 113.

Kedves Barátom!

Most vett nagybecsű soraidért sietek őszinte köszönetet mondani.

Mindazzal, amit Magadról és Hómanról (az Akadémiával összefüggésben) írsz, a legteljesebben egyetértek…

Logikusan jártam el tehát, mikor ismételve a legnagyobb nyomatékkal kértem az illetőket, hogy én rám semmiképp ne reflektáljanak, hanem új *Magyar Történetnek,* mint *igazán nagy alkotásnak* javasolják a nagyjutalmat kiadatni és a mennyiben *két* szerzőt nem lehetséges (mint mondották) kitüntetni: hát *Téged* hozzanak propositióba…[211]

Ez lett volna az egyedül helyes és igazságos megoldás. Engem nagyon *bánt,* hogy kérésemet és okaimat semmibe se vették a bizottsági tagok. S ha jóakaratukért őszinte hálával vagyok is irántuk, ép úgy mint Te irántad ma vett leveled engem illető fejtegetéséért: bizony sokkal jobb szeretném ha erre a köteles hála érzésére nem adódott volna alkalom…

Amit Neked előbbi és mostani levelemben írtam és írok, azt megírtam volna Hómannak is, ha nem volna miniszter. De ha Te neki ezeket elmondanád s ezzel könnyítenél terhemen, igaz hálára köteleznéd öreg hívedet, aki röstellve érzi hogy önhibáján kívül mentegetni kell és illik magát…

akinek legutóbbi cikke a szegény Sufflayról *igazán* pompás kis cikk." Lásd Fazekas: Károlyi Árpád és Szekfű Gyula kapcsolata, i. m. Szekfű Sufflay cikkére lásd Szekfű 1931b.

[210] 'Versenyen kívül' (francia).

[211] Károlyi Takáts Sándorhoz, Bécs, 1931. jan. 11. OSZK Kt Lt Károlyi Árpád levelei Takáts Sándorhoz. „A mint Szekfűnek is megírtam, hogy több részletkérdésben nem értek ővele (Szekfűvel) egyet s Bocskay és Bethlen politikáját is másként értékelem. … Szekfű objektív akar lenni, de tagadhatatlan, hogy illető fejtegetéseinek bizonyos felekezeti színe van. … Én ezt világnézetnek, meggyőződésből eredő fölfogásnak (– amihez joga van) szeretném tartani, s őszintén sajnálnám, ha az volna az oka, amit Te írsz ma vett leveledben, tehát ha célzatosság volna. Mert az nem volna helyén való dolog! Több tévedés stb. daczára meg kell azonban hagynom, hogy a három kötetben (XVI. század, XVII. század, és Bethlen) 6-8 igen szép fejezet van, melyek becsületére válnak…" Lásd Fazekas: Károlyi Árpád és Szekfű Gyula kapcsolata, i. m.

Bpest, 1934. V. 27., 110.

Kedves jó Barátom!
Most ka,ptam meg a Három Nemzedéknek a legújabb időkkel kibővített kiadását[212] mélyen lekötelező dedicatióddal.

Nagy zavarban vagyok. Nem tudom gratulálhatok-e *előbb* nemcsak a műhöz magához, hanem a friss és lankadatlan szellemi erőhöz, mellyel Téged az Isten megáldott? Vagy azt közöljem-e *előbb,* hogy e mű egy példányával újra megtisztelted és kitüntetted aggastyán hívedet? Vagy azért az élvezetért mondjak előre köszönetet, amelyet nekem a munka olvasása szerezni fog?

De mindegy; akár a köszönetet, akár a gratulációt bocsátom előre; mert mind a kettő igaz és őszinte, annál inkább, mert most sem titkolom Előtted, a mit úgyis tudsz, hogy (mint régi conservativ-liberális) az 1867 utáni évtizedek értékelésénél nem vagyok Veled egészen egy véleményen.[213]

Bpest, 1934. XII. 10., 122.

[…] Nem vagyok valami nagy újságolvasó, azért nem csuda, hogy csak a Te kedves soraidból értesültem arról, hogy Hindy Z.[214] gyászbeszédet mondott Gál.[215] temetésén!… Ez épp úgy meglepett engem, mint a „részvéttáviratok és sürgönyök" híre…

Persze ha tudtad volna Hindy kapcsolatát Gál.-ékhoz, nem választottad volna őt suo tempore[216] védődül. A mint hogy én sem kértem volna őt föl *Traeger* útján! Én azt hittem, hogy mint a Thallóczy társaság tagja, ő a *mi* emberünk. Annál inkább hihettem ezt, mert miután Traeger útján is, hozzá intézett levelemben is *háromszor* kérdeztem – illő köszönetem mellett – hogy mint védő ügyvédemnek honorárium fejében mivel tartozom? Ő *nagysokára* azt felelte, hogy mint a Thallóczy társaság tagja s véleményének, nézetének osztályosa, kedves kötelességének tartotta a társaság tagjai védelmének elvállalását…

Veled pedig miként cselekedett!!…

Igen nagyon bánt most engemet hogy ő hozzá fordultam s le vagyok neki kötelezve… És bánom hogy nem követtem *első*_gondolatomat, midőn *Bécsben* az

☞ [212] Lásd Szekfű Gyula: *Három nemzedék*. (Harmadik kiadás.) Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1934.

[213] E véleményét Károlyi Árpád Szekfűnek korábbi leveleiben is kifejti.

[214] Hindy Zoltán (1880–1951), jogász, újságíró, politikus, főleg a katolikus sajtóban publikált (pl. *Alkotmány, Új Lap, Nemzeti Újság*). Vö. *Magyar Életrajzi Lexikon.*

[215] Minden bizonnyal Gálócsy.

[216] 'Abban az időben' (latin).

idézést (mostoha öcsém által utánam küldve) megkaptam… Hogy ti. *Eckhart Ferit* kérjem föl, mint egyedüli ügyvédet, aki Pesten személyesen ismerek.[217]

Hindy úgy látszik Arany Török Bálintjának az eszével okoskodik. Ezzel azonban nem szeretném szegény szerencsétlen Török Bálint emlékét megbántani…

Egyszóval: furcsa világot élünk… *Teljesen* igazad van, hogy az ember még most is egyre tanul, mikor már annyi mindenre megtanította az élet.

Bizalmas leveledet megsemmisítettem. Légy szíves kérlek, Te is elégetni e sorokat.

Hely nélkül, dec. (1934?), 141.[218]

Kedves jó Barátom!

Bécsből való távozásom (nov. 20) előtt 1-2 nappal bemutatkozott nálam *Mérei Gyula,*[219] a kivel elbeszélgettem s a ki jó benyomást tőn rám. Ma megküldte nekem hatalmas doktori értekezését, melyet különben már Bécsben (Paulinyi[220] példányát) lapozgattam. Ha nálunk más sajtóviszonyok (napisajtót értek) volnának, az ilyen tanult s alapos képzettségű emberből lehetne *jó* vagyis hogy *kiváló* publicistája…[221]

Mit szólsz Gálócsy temetéséhez,[222] illetőleg a családjához intézett meleghangú részvét sürgönyhöz? Én igazán nem tudtam, hogy G. oly *nagy* ember volt!…

Ezer dolgod lévén, e kérdésre és e sorokra kérlek *ne* felelj, majd beszélhetünk róla ha pénteken a Thallóczy-estén találkozunk.[223]

☞ [217] Nem egyértelmű, hogy Eckhart Ferenc történészről van-e szó; közelebbi ismerői szerint ügyvédi tevékenységgel nem foglalkozott.

[218] Ez a levél is a keltezetlenek között szerepel a szóban forgó hagyatékban, ennek körülbelüli keltezését is a tartalom alapján végeztem. A számozás – korábbiakban jelzett – következetlensége is ebből ered.

[219] Mérei Gyula (1911–2002) Szekfű tanítványa, később több tanulmányt írt róla.

[220] Természetesen Paulinyi Oszkár történészről van szó.

[221] Lásd Mérei 1934.

[222] Lásd Gálócsyhoz a korábbiak és a Függelék II.

[223] A levelekben említett Thallóczy Társaságról nincsenek közelebbi ismereteink. Az biztos, hogy valamilyen formában a harmincas években is működött, s Szekfű itt megemlített heves vérmérsékletű bírálói bizonyosan nem voltak tagjai. A Társaságnak önálló kiadványai is voltak, amelyek például a bécsi éveket is megörökítették. Lásd Horánszky 1941.

Bp., 1935. V. 1., 119.

Kedves jó Barátom!

Nagy, *igen* nagy élvezetet és lelki gyönyörűséget merítettem annak a *remek* portraitnak[224] olvasásából, a melyet Széchenyi-anthologiád[225] elé írtál. Valóságos *„bijou"* ez; gyémántos brilliántos bijou!

Tiszta örömömet csak egy futó felhőcske zavarta – az a tán mértékfölötti szigor, amellyel szegény Verbőczyt és populusát elítéled. Minden hibája és vétke daczára *jobb* volt ez, mint akármelyik kiváltságos osztály az európai kontinensen.[226]

Bpest, 1935. X. 12., 117.

[…] Mert *élvezettel* olvastam, a mit Rákóczyról a szécsényi gyűlés rendelkezésére vonatkozóan írsz.[227] Ezt a szécsényi toleranciát magam is hajlandó vagyok *túlnyomó nagy részben* Rákóczynak tulajdonítani. De azt – speciális tanulmányozás nélkül – nem merném most magam számára eldönteni, mint janzenista és pietista szabadította-e föl magát bizonyos dolgokban a katolikus tanoktól s így jutott rá a toleranciára?[228] Vagy családi, protestáns tradíciók s az őt körülvevő protestáns köznemesség akaratlan befolyása hatott-e rá?… Gyanítom, hogy ez utóbbi volt erősebb, sőt *talán* a döntő; mert janzenista s pietista gondolatokkal ezekben az években nem igen volt ideje sem foglalkozni…

Teljesen értelek, hogy örömmel forgatod, ha időd engedi a 17. századi magyar irodalmat és kissé irigyellek, hogy a toleranciára vonatkozó külföldi irodalom legújabb termékei megismerésében – mióta vazullá lettem[229] – nem haladhatok előre úgy mint Te… De azt hiszem, hogy daczára ezen külföldi irodalom helyes megállapításainak s daczára a mi 17-dik századi vitairodalmunkban megnyilatkozó intoleranciának,[230] minálunk a tolerancia virága hamarabb kifeslett, kibontakozhatott volna, ha legfölülről nem volt volna az a nyomás, ami tényleg volt…

Nem azért, mert a magyar ember lelki világa tisztultabb, humánusabb, emelkedettebb volt volna (tudod, hogy önbolondító, öndícsérő magyarságtól távol állok), hanem mert szerény nézetem szerint a magyar temperamentum nem tudott dogmákhoz (és sok máshoz) következetesen ragaszkodni; aztán meg bizony *kissé* közönyös is volt…

☞ [224] 'Képmás, jellemrajz, portré' (francia).

[225] Lásd *A mai Széchenyi,* 1935.

[226] Itt is felvetődik az alapvető téma, Szekfű kritikája a köznemességgel kapcsolatban. Lásd még Szekfű 1912.

[227] Lásd Hóman–Szekfű 1928–1934.

[228] Rákóczi és a janzenizmus kapcsolatára lásd Zolnai 1927.

[229] 'Megvakultam / látásom erősen megromlott'. Lásd minderre Fazekas 2011b.

[230] Lásd minderre még a korabeli irodalomból: Mályusz 1935.

Bpest, 1935. XI. 18., 118.

Nagy figyelemmel és nagy élvezettel olvastam el a kitűnő dolgozatot,[231] mely valóban nem polémia Mályusz igen szép cikkével, hanem fölötte értékes, tanulságos (és bizonyos föladatok megoldásának szükségére helyesen utaló) tanulmány.[232]

Igazad van, hogy Tolnaiék kezdeményezésének nem volt az a hatása, amelyet neki Mályusz tulajdonít…[233]

Mályusz, mikor a linzi békére visszanyúl, hivatkozhatott volna az 1608-diki országgyűlésre is, mely másfél esztendő küzdelmei után a jobbágyságnak is („villis") megadta a szabad vallásgyakorlat jogát;[234] azt a jogát, melynek *kihagyása miatt* az 1606 decemberi kassai gyűlés a bécsi békét visszavetette.[235] – Szép vonás ez a józanul és békésen gondolkodó rendektől (még ha bizonyos közönyösségből eredt volna is) szemben azzal a kölcsönös türelmetlenséggel, mely nemcsak a két fél egyházi embereit, hanem erős világi elemeket is (pl. a „pápista"-gyűlölő hajdúságot) fűtötte. – Ezért az 1608-diki szép vonást a magyar fejlődés amaz *önelvűsége* alá szeretném ordinálni[236], amelyet Horváth János[237] kedves barátunk nevez így, s melyre Te is hivatkozol.[238]

☞ [231] Lásd Erős 2000. Szekfű itt szóba jövő cikkeire lásd Szekfű 1935; 1936.

[232] Károlyi Mályusznak ugyanakkor a következőket írja ekkoriban a polémia kapcsán (MTA KK, Mályusz-hagyaték. 1936. febr. 24.): „Hogy belőle éles polémia fog kifejlődni: az bizonyos. Csak az volna kívánatos, hogy ne személyi élességűvé fajuljon Szekfű részéről, akinek sok kitűnő tulajdonsága mellett bizony nagymértékben megvan erős szubjektivitása, türelmetlensége, csalhatatlanságába vetett erős meggyőződése és aki bántó megjegyzéseivel itt-ott túlmegy az innensőn. Értem azért, ha effélék miatt alaposan bosszankodik k. Kolléga úr, de elkeseredve azért ne legyen. Afféle hadjáratot mint Ballagi és R. Kiss István ellen ő k. Kolléga úr ellen nem folytathat. Ballagiék támadása ő ellene komisz motívumokból indult; Kiss István pedig kifejezéseiben és jelzőiben – sajnos – ultráskodott, noha őt tisztességes bíráló szándék vezette. Érthető hát ha e két embernél Szekfű kamatostul vissza akarta adni a kölcsönt. De k. Kolléga úrnál nem így áll a dolog – és sem joga sem oka nincs Szekfűnek k. Kolléga úr ellen hajszát indítani. Azzal pedig ne tessék törődni, hogy a dii minimorum gentium csaholnak. Ezek fölött magasan áll k. Kolléga úr!…

Teljesen és tökéletesen meggyőzött engemet k. Kolléga Úr ama két ok érdekes fölsorolásával, amelyek miatt nem tért ki mostani dolgozatában arra, hogy Szekfű XVIII. századi előadásából hiányzik a protestáns magyarság képe. A két ok másodikának, hogy t.i. a türelmi rendeletről készülő aktakiadvány bevezetésében részletesen foglalkozik k. Kolléga Úr a magyar protestáns egyházi és világi társadalom XVIII. századi életével, bizony igen-nagyon örülök és már előre is szívemből gratulálok hozzá."

[233] Lásd ehhez még Károlyi Árpád 1934-es megjegyzései a *Magyar történet*hez: MTA KK 766/11.

[234] Lásd megjegyzések Károlyitól. Valamint a kérdéskör társadalomtörténeti megközelítésére Szabó 1948.

[235] Lásd Károlyi Árpád korábbi műve(i) minderről, amelyekre utal Fazekas 2011b.

[236] 'Rendelni' (latin).

[237] A Horváth–Szekfű viszonyhoz legújabban lásd Korompay 2011.

[238] Lásd Hóman–Szekfű 1928–1934.

FÜGGELÉK II/A

Gálócsy Árpád röpirata 1930-ból[239]

Én is igaz történelmet irok! [sic!][240]

De IGAZ történeteket!

Szomoru magyar történelmet!
Minden „*ideális frazeológia*"[241] nélkül!

Egy történelmi nevet viselő magyar úr,[242] többeknek elbeszélte, hogy 1904-ben a *Rákóczi Ferenc* fejedelem hamvainak hazaszállítása idején Bécsben *Thallóczy Lajos* külügyi osztályfőnök[243] neki Bécsben egy kéziratot adott át azzal, hogy ha annak szerzőségét a nyilvánosság előtt vállalja – egyetemi tanárrá fogják kinevezni és minden érvényesülési lehetőségre számíthat.

A kézirat a *Rákóczit* gyalázó mű volt!

Az illető magyar úr ezt az ajánlatot méltatlankodva és undorral utasította vissza.

Az illető úr nem Szekfű Gyula volt.

A Rákóczit gyalázó mű mégis megjelent.

☞ [239] Lásd még (a teljes szöveget kissé az eredetitől eltérően közölve, nem az eredeti kiemelésekkel, értelmezés nélkül) Dénes 2015, 271. A röpirat keletkezésének körülményeihez a következőket érdemes hozzáfűzni: az Országos Széchényi Könyvtár Kacziány-hagyatékában 3 irat is található mindezzel kapcsolatban, amelyek közül különösen az első fontos számunkra (vö. Függelék II/b). Ez egy tanúsítvány Baráthossy Balogh Benedek igazgatónak írt levélből, amelyet Gálócsy a korábban már vázolt per során bemutatott. Ennek tartalma szerint néhány évvel azelőtt Ballagi Aladár (!!!) mesélte a történetet Kuszkó Istvánnak és Fery Aladárnak: 1904-ben Thallóczy Lajos felajánlott egy kéziratban lévő kötetet Perczel Mórnak (hírlapíró, később Komárom vármegye főispánja), hogy azzal ellensúlyozzák a Rákóczi-kultuszt, kielégítsék az udvar ilyen irányú igényeit, s Perczel számára biztosítsák az előrejutást. Kuszkó István ezután egy hírt közölt az általa szerkesztett *Történelmi Levelek a Magyarország újjáépítésére alakult Röneszánsz Szövetség Tájékoztató Sorai*ban (1929. 2. sz.). Ballagi a megjelent cikkel egyetértett, majd Kacziány találkozott Perczel Mórral, hogy a leírtakat megerősítse. A tanúk aláírása 1929. január 10. és 12., a közjegyző hitelezése 1930. március 18-i keltezésű az iraton. Az ügyhöz még kapcsolódik, hogy a *Budapesti Hírlap* 1930. november 23-i számában „Thallóczy Lajos és a száműzött Rákóczi" című cikkében Horánszky Lajos történész károgó varjaknak nevezte Thallóczy támadóit, ezért Gálócsy feljelentést tett, s Horánszkyt becsületsértés miatt elítélték. Az itteni adatokért részben volt tanítványomnak, Lisztes Nikolettnek mondok köszönetet.

[240] Kiemelések itt is és a következőkben is az eredetiben.

[241] Lásd Szekfű 1929a.

[242] A korábbiak értelmében: Perczel Mór.

[243] Thallóczyról legújabban lásd Juzbasic–Ress 2010.

És Szekfű Gyula egyetemi tanár lett![244]

Az idén, pontosan *Bethlen Gábor* halálának 300 éves évfordulóján megjelent egy Bethlen Gábort gyalázó kötet.[245] És Szekfű Gyula „még mindég", – vagy még „csak" egyetemi tanár!

És a magyar egyetemi fiatalság az ő történelmi előadásai szellemében tanulja a magyarok történelmét!

II. Rákóczi Ferenc katolikus volt, *Bethlen Gábor* református. Eggyek [sic!] voltak azonban szívnemességben és magyar hazájuk iránti forró szeretetben. Egyéb bűnük nem is volt.

Budapest, 1930.január hó. Gálocsy Árpád.[246]

FÜGGELÉK II/B

Iratok a Gálocsy-féle röpirat körülményeihez[247]

Nagyságos Baráthosy Balogh Benedek[248] igazgató tanár úrnak

Budapest

Kedves Barátunk! Pár évvel ezelőtt Ballagi Aladár dr. történettudós[249] professornál voltunk. Rákóczi Ferenczről lévén szó elmondotta az öreg tudós a Szegfü György [sic!] dr.[250] neve alatt Rákócziról megjelent alábbi történetet:

…[251] évben a delegáció Bécsben tartotta gyűlését. A magyar delegátusokkal Perczel Mór akkori hírlapíró, később Komárom főispánja is felutazott. Itt találkozott Thallóczy Lajossal a történet íróval. Thallóczy egy kötet kéziratot mutatott Perczel Mórnak. A kötet Rákóczy Ferencz életét tárgyalta. Ajánlotta Perczel Mórnak, hogy olvassa el a kéziratot. S ha hajlandó e mü szerzőségét vállalni, ő

☞ [244] Szekfűt 1925-ben nevezték ki egyetemi tanárnak a Pázmány Péter Tudományegyetemen.

[245] Természetesen Szekfű szóban forgó művéről van szó.

[246] Amint korábban erről szó esett, a Gálocsy által alapított *Magyarok Lapjá*ban 1937-ben Szekfű „Schittenhelm Ede" című cikke kapcsán jelent meg a fentiekhez sok szállal kötődő cikk, „Berlini vállveregetés" címmel. Vö. EKK, G 628, Bisztray Gyula gyűjteménye Szekfű Gyula műveinek hírlapi visszhangjáról.

[247] OSZKK Fond 57/135, Kacziány-hagyaték.

[248] Róla vö. a korábbiak. A kéziratban meghagytam az eredeti helyesírást, illetve a nevek írásának különböző módját.

[249] Ballagi Aladár a Rákóczi-botrányban köztudottan Szekfű leginkább exponált ellenfele volt. Lásd Dénes 1976, 2015.

[250] Alias Szekfű Gyula.

[251] Az eredeti iraton is év nélkül. A következőkből egyértelműen kiderül, hogy 1904-ről van szó.

gondoskodik a mü megjelenéséről. E mü révén lehetővé válnék gyors érvényesülése Percel [sic!] Mórnak, akadémián, egyetemen, stb. Percel Mór jóhiszeműen átvette Thallóczytól e kéziratot, lakására vitte s elolvasta. Perczel Mór visszavitte elolvasás után Thallóczy Lajos kéziratát. Azzal adta vissza Thallóczynak, hogy az ő ősei mindannyian kiváló hazafiak voltak, a kik nemzetünket minig [sic!] becsülettel szolgálták s készek voltak életüket is feláldozni hazájuk és nemzetük javáért. Ő ősei nyomdokain halad s ily Rákóczit gyalázó műhöz nevét oda nem adhatja.

Ballagi Aladárnak fentebb előadott felvilágosításai alapján erről nevek említése nélkül a Történelmi Levelek 2. számában egy kis hirt írtam, mint e lapnak szerkesztője. A lapot bemutattam Ballaginak, ki azt mindenben helyeselte. S ajánlotta, hogy ezt Perczel Mór urral is beszéljük meg. Kevés idő mulva Kacziány Géza miniszteri tanácsos történetíró tényleg találkozott Perczel Mór urral. Elmondotta, a Ballagi Aladártól hallottakat. Perczel Mór úr ezeket megerősítette.[252]

Megjegyzendő, hogy fentebbiekben csupán azt írtuk le, mit Ballagi Aladártól hallottunk. Magáról a tény miben állásáról meggyőződni alkalmunk nem volt.

Budapest, 1929. januárius 10. Kuszkó István s.k.

Fery Aladár s.k.

A fentebbiekhez azzal járulok hozzá, hogy Perczel Móricz barátommal pár hét előtt találkozván (ki egy általam is ismert úr társaságában volt) fölemlítettem előtte az ügyet, mire ő azt teljesen megerősíté, s előttem úgy adta elő, mint ahogy fennebb olvasható.

Budapest, 1929. jan. 12.

Dr. Kacziány Géza.

Az 1904-es delegációk alkalmából mint politikai ujságíró négy hetet Bécsben töltöttem. Itt nagyrabecsült, de sajnos már akkor sulyos beteg barátom, Kemechey Jenő, a B.H.[253] munkatársa rossz érzései miatt megkért, hogy állandóan mellette tartózkodjak, igy azután az ő előkelő összeköttetései révén magam is értékes ismeretségekre tettem szert. Egy alkalommal egy olasz vendéglőbe kísértem el vacsorára a hol akkor már Láng Lajos br. és Thallóczy Lajos külügyi osztályfőnök

☞ [252] Szekfűnek a korábbiakban jelzett sejtése helyes volt tehát, a Bethlen-hajsza, illetve az ezzel a legszorosabb összefüggésben lévő Gálocsy-ügy hátterében Kacziány Géza húzódott meg.

[253] Valószínűleg *Budapesti Hírlap.*

tartózkodtak. Vacsora alatt Thallóczy felhívott, hogy látogassam meg a lakásán, a hol nagyon érdekes dolgokat fogok megtudni tőle. Meghívásának pár nap múlva eleget tettem. Szívesen fogadott, majd egy szép érvényesülési jövő képét festette ki előttem, az esetre, ha rá hallgatok. Kérdésemre, hogy milyen hivatás várna rám, csaknem szóról szóra így felelt: „Tudod öcsém nem minden úgy van ám, mint a hogy Ti azt odahaza látjátok. Rákócziból is Istent faragtok, pedig a mint Thalynak[254] az adatok gyűjtésénél az udvari Levéltárban segítségére voltam, olyan hiteles jelentéseket is olvastam, a melyek más szinben állítják elibénk Rákóczyt, mint Thally [sic!] és társai. A király, hogy Tisza István erőskezű politikáját nemzeti engedménnyel támogassa, hozzájárult ugyan Rákóczi hamvainak hivatalos hazahozatalához, de az udvarnál viszont igen jó néven vennék, hogy ha a kultusz ellensulyozásául, egy olyan munka megjelenne, a mely a Levéltár titkos adatait ismerteti.[255] Ha ezt megteszed, ugy Öcsém mindenre számíthatsz, a mi érvényesülést jelent, mert tudod az udvar nem hálátlan."

Röviden, de annál határozottabban kijelentettem, hogy Rákóczi gyalázására semmi körülmények között nem vagyok hajlandó! Thallóczy erre cinikusan megjegyezte, hogy én is olyan vagyok, mint igen sok magyar ember, a kik nem vállalkoznak okos dolgokra, inkább összetörik a fejüket a falban, a melynek botorul neki mennek. Ezután elbocsájtott.

Ezt a jelenetet én annak idején több barátomnak elmondottam, és tudomására hoztam Thally [sic!] Kálmánnak is, a ki annyit válaszolt, hogy neki is mondotta Thallóczy, hogy a Levéltárban Rákóczy ellenes adatokra bukkant, a melyek azonban – mint saját maga is mondotta – könnyen meg is cáfolhatók.

Perczel Mór s.k.

(A közjegyzői hitelesítés dátuma 1930. március 8.)

A levéltári jelzetek/rövidítések feloldása:
MTA KK: Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára
EKK: Egyetemi Könyvtár Kézirattára
OSZKK: Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára

☞ [254] Természetesen Thaly Kálmánról van szó. Róla lásd R. Várkonyi Ágnes: *Thaly Kálmán és történetírása.* Akadémiai, Budapest, 1961.

[255] Látható, hogy jelentős különbség van itt az előző iratban (illetve a Gálocsy-féle röpiratban) kifejtett narratívához képest. Perczel ugyanis nem beszél már elkészült kéziratról, hanem csak a Levéltárban található, Rákóczit nem éppen kedvező színben feltüntető aktákról, aminek még akár valóságos alapja is lehetett.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Alvinczy 1929: Alvinczi Péter: „Bethlen Gábor új megvilágításban I." *Kálvinista Szemle,* X. évf., 5. sz., 39–40; II. rész: *Kálvinista Szemle*, X. évf., 6. sz., 47–48.

Alvinczy 1931: Alvinczi Péter: „Váratlan fordulat. (Zoványi a Szekfű-kérdésről.)" *Kálvinista Szemle,* XII. évf., 46. sz. (november 14.), 365–366.

Angyal 1928: D. Angyal: *Gabriel Bethlen.* Extrait de la Revue Historique, Paris.

Angyal 1929–1930: Angyal Dávid: „Adalékok Bethlen Gábor történetéhez." *Századok*, LXIII. évf., 1929. 9–10. sz., 353–364; LXIV. évf., 1930. 4–6. sz., 1–3, 576–606; 465–485.

Asztalos 1931: Asztalos Miklós ismertetése a Hóman–Szekfű V. kötetéről. *Protestáns Szemle*, XL. évf., 553–563.

Bajcsy Zsilinszky 1928: Bajcsy Zsilinszky Endre: „A háborús nemzedék." *Előőrs,* július 29. 2.

Bajcsy Zsilinszky 1937: Bajcsy Zsilinszky Endre: „Magyar nemzet, magyar állam, magyar faj." *Magyarország*, szeptember 11. 3.

Balla 1931: Balla Antal: „A magyar történetírás új útjai." *Pesti Hírlap*, március 31.

Balogh 1967: Balogh István: „Dr. Révész Imre (1889–1967)." *Alföld,* XVIII. évf., 4. sz., 93–94.

Barcza 1989: Dr. Barcza József: „Révész Imre az egyháztörténész." *Református Egyház,* XXXXI. évf., 9. sz., 210–213.

Barcza 1989: Barcza József: „Révész Imre az egyháztörténész." *Confessio,* XIII. évf., 3. sz., 25–31.

Barcza 1989: Barcza József: „Révész Imre életműve." *Theologiai Szemle,* XXXII. évf., 4. sz., 193–197.

Bíró S. 1943: Bíró Sándor: Magyar diákévek Lupaş tanár úrnál. In *Omagiu lui Ioan Lupaş. La implinirea varstei de 60 ani august 1940.* Bucuresti, 78–89.

Bíró V. 1929: Bíró Vencel: „Bethlen Gábor és az erdélyi katholicizmus." *Erdélyi Irodalmi Szemle,* VI. évf., 3–4. sz., 253–273.

Bittner 1933: Bittner Lajos: „Károlyi Árpád a levéltárnok." *Levéltári Közlemények*, XI. évf., 174–204.

Bosnyák 1942: Bosnyák Zoltán: *A Magyar fajvédelem* úttörői. Stádium, Budapest, 1942. (Új kiadása: Budapest, Gede testvérek, 2000.)

Bucsay 1967: Bucsay Mihály: „Révész Imre (1889–1967)." *Theologiai Szemle,* X. évf., 3–4. sz., 83–86.

Császtvay–Halász–Ujváry 2009: Császtvay Tünde – Halász Ferenc – Ujváry Gábor (szerk.): *Egy konzervatív történész. Tanulmányok Angyal Dávidról*. Argumentum Kiadó, Budapest.

Czeglédi 1989: Czeglédy Sándor: „Révész Imre, az igehirdető." *Confessio,* XIII. évf., 3. sz., 17–25.

Dénes 1976: Dénes Iván Zoltán: *A „realitás" illúziója. A historikus Szekfű Gyula pályafordulója.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Dénes 2015: Dénes Iván Zoltán: *A történelmi Magyarország eszménye. Szekfű Gyula a történetíró és ideológus.* Kalligram, Pozsony.

Eckhart 1931a: Eckhart Ferenc: „A magyar alkotmányfejlődés." *Magyar Jogi Szemle.* XII. évf., május.

Eckhart 1931b: Eckhart Ferenc: „Alkotmánytörténeti illúziók és szentistváni realitások." *Nemzeti* Újság, március 11. 57. sz. 4.

Előri Szabó 1931: Előri Szabó Dezső: „Révész Imre és Szekfű Gyula. Reflexiók Varga Sándor cikkéhez." *Kálvinista Szemle* XII. évf., május 16., 20, 165.

Erdős–Nyári 1996: Erdős Ferenc – Nyári Zsigmond: Károlyi József gróf, a politikus. In *Károlyi József: Madeirai emlék.* Fejér Megyei Levéltár Közleményei, Székesfehérvár, 71–161.

Erdősi 2006: Erdősi Péter: „Barokk és neobarokk. Két fogalom kölcsönhatása Magyarországon." *Korall*, VII. évf., március, 155–186.

Erős 2000a: Erős Vilmos: *A Szekfű–Mályusz vita.* Csokonai Kiadó, Debrecen.

Erős 2000b: Erős Vilmos: „A hatalom humanizálása avagy Szekfű démonizálása. Megjegyzések Dénes Iván Zoltán: Eltorzult magyar alkat. Bibó István vitája Németh Lászlóval és Szekfű Gyulával című könyvéhez." *Századvég*, V. évf., 4. sz., 135–144.

Erős 2008a: Erős Vilmos: „Szekfű: árnyak és viták. Az Eötvös Collegium konferenciakötetéről. (Recenzió a „Szekfű Gyula és nemzedéke a magyar történetírásban" című kötetről. Szerk.: Paksa Rudolf. Argumentum Kiadó, Eötvös József Collegium, Budapest, 2007, 197.) *Kommentár,* 2. sz., 120–127.

Erős 2008b: Erős Vilmos: „A szellemtörténet." *Valóság*, LI. évf., 5. sz., 20–35.

Erős 2009: Erős Vilmos: „A magyar történetírás a két világháború közötti időszakban." *Valóság*, LII. évf., 2. sz., 48–69.

Erős 2011a: Erős Vilmos: Szekfű historiográfiai koncepciója. In *A negyedik nemzedék és ami utána következik. Szekfű Gyula* és *a magyar történetírás a 20. század első felében.* Ráció Kiadó, Budapest, 2011, 101–111.

Erős 2011b: Erős Vilmos: „Sebestyén Gyula bírósági pere Szekfű Gyulával." *Néprajzi Látóhatár*, XX. évf., 3. sz., 83–103.

Erős 2011c: Erős Vilmos: Hóman Bálint és Mályusz Elemér kapcsolata. In Ujváry Gábor (szerk.): *Történeti* átértékelés. *Hóman Bálint, a történész* és *a politikus.* Ráció Kiadó, Budapest, 217–228.

Erős 2012: Erős Vilmos: *A szellemtörténettől a népiségtörténetig. Tanulmányok a két világháború közötti magyar történetírásról.* (2., javított, bővített, átdolgozott kiadás.) Debrecen University Press, Egyetemi Kiadó, Debrecen.

Erős 2013a: Erős Vilmos: Magyar Historiker-Streit? A Mohács-vita az 1970-es *években.* In S. Varga Pál – Száraz Orsolya – Takács Miklós (szerk.): *Loci memoriae Hungaricae*. II. Debrecen, Egyetemi Kiadó, 297–308.

Erős 2013b: Erős Vilmos: „Bűvölet nélkül – félúton. Elmélkedések Romsics Ignác könyvéről." *Valóság,* LVI. évf., 5. sz., 80–92.

Erős 2015: Erős Vilmos: *Modern historiográfia. Az* újkori *történetírás egy története.* Ráció, Budapest.

Erős 2023: Erős Vilmos: „Mályusz Elemér: Visszaemlékezések. (Recenzió és reflexiók.)" *Valóság*, LXVI. évf., 12. sz., 16–26.

Erős–Gyimesi 2009: Erős Vilmos – Gyimesi Pálma: „Ifjabb Révész Imre levelei Szekfű Gyulának." *Lymbus,* VII. évf., 233–257. (Újból megjelent In Erős Vilmos: *A szellemtörténettől a*

népiségtörténetig. Tanulmányok a két világháború közötti magyar történetírásról. [2., javított, bővített, átdolgozott kiadás.] Debrecen University Press, Egyetemi Kiadó, Debrecen.)

Fazekas 2011a: Fazekas István: Szekfű Gyula és a Haus-, Hof- und Staatsarchiv levéltárosai az I. világháború előestéjén. In *A negyedik nemzedék* és *ami utána következik. Szekfű Gyula* és *a magyar történetírás a 20. század első felében.* Ráció Kiadó, Budapest, 2011, 58–75.

Fazekas 2011b: Fazekas István: Árpád Károlyi (1853–1940). Direktor des Haus- Hof- und Staatsarchivs. In *Mitteilungen des* Österreichischen *Staatsarchivs. Festschrift für Lorenz Mikolitzky.* Wien, 63–81.

Fessler 1815–1825: Fessler Ignác Aurél: *Die Geschichte der Ungern und ihre Landsassen.* Johan Friedrich Gleditsch, Leipzig.

Féja 1931: Féja Géza: „A kurzus felszámolása. Szekfű Gyula és a »nemzet megújhodása«." *Előőrs,* november 22.

Féja 1932: Féja Géza: „A XVIII. század megdicsőülése. I–IV." *Előőrs,* február 7. 4; február 14. 2–3; február 21. 2–3; február 28. 1–2; március 6. 1–2.

Glatz 1980: Glatz Ferenc: *Történetíró* és *politika*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Gyimesi 2010 (2012): Gyimesi Pálma: Böhm Károly hatása ifjabb Révész Imre történetelméletére In *Történeti Tanulmányok, XVIII.* Szerk. Velkey Ferenc. Debrecen, 45–66.

Gyimesi 2011: Gyimesi Pálma: Debreceni színek a Bethlen Gábor-arcképhez. In Ujváry Gábor (szerk.): *A negyedik nemzedék* és *ami utána következik. Szekfű Gyula* és *a magyar történetírás a 20. század első felében.* Ráció Kiadó, Budapest, 122–135.

Gyimesi 2011 (2012): Gyimesi Pálma: Szekfű Gyula és Ifjabb Révész Imre kapcsolata. In Erős Vilmos – Velkey Ferenc (szerk.): *„A historiográfia műhelyében". Történeti Tanulmányok, XIX. (A 2010-es historiográfiai konferencia előadásai. Debrecen, 2010. november 25.)* Debrecen, 77–94.

Gyurgyák 2007: Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszme* és *nacionalizmus története.* Osiris, Budapest.

Gyurgyák 2012: Gyurgyák János: *Magyar fajvédők.* Osiris, Budapest.

Hajnal 1929: Hajnal István: Szekfű Gyula: Bethlen Gábor. *Napkelet,* VII. évf., 4. sz., 299–301.

Hanák 2009: Hanák Gábor: Kosáry Domokos pályaképéhez. In Ormos Mária – Ferch Magda (szerk.): *Hommage á Kosáry Domokos.* Széchenyi Irodalmi és Művészeti Akadémia, Budapest, 86–110.

Hernádi 1980: Hernádi László: Bethlen Gábor bibliográfia 1613–1980. In Nagy László (szerk.): *Bethlen Gábor* állama és *kora.* ELTE, Budapest.

Horánszky 1941: Horánszky Lajos: *Magyarok Bécsben. Károlyi* és *Thallóczy köre.* (A Thallóczy Lajos Társaság kiadványai, 10.) Budapest.

Hóman–Szekfű 1928–1934: Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar Történet I–V.* Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.

Iggers 1988: Georg G. Iggers: *A német historizmus.* (Ford. Telegdy Bernát.) Gondolat, Budapest.

Juhász 1967: Juhász Géza: „Révész Imre pályája." *Alföld,* XVIII. évf., 5. sz., 99–100.

Just 2008: Thomas Just: Ludwig Bittner (1877–1945). Ein politischer Archivar. In Karel Hruza (Hrsg.): Österreichische *Historiker 1900–1945.* Böhlau–Wien–Köln–Weimar, 283–305.

Juzbasic–Ress 2010: Dzevad Juzbasic – Imre Ress (Hrsg.): *Lajos Thallóczy, der Historiker und Politiker.* MTA Történettudományi Intézete, Sarajevo–Budapest.

Karácsony 1941: Karácsony Sándor: Szekfű Gyula és R. Kiss István könyve. In uő: *Magyar világnézet*. Exodus, Budapest, 115.

Kardos 1969: Kardos József: „Az Eckhart-vita és a szentkorona-tan." *Századok*, CIII. évf., 5–6. sz., 1104–1118.

Kathona 1967: Dr. Kathona Géza: „Emlékezés Révész Imrére, az egyháztörténetíróra." *Református Egyház*, XIX. évf., 7–8. sz., 165–166.

Kálnoki Bedő 1931: Kálnoki Bedő Sándor: „A magyar történetírás új útjai." *Budapesti Hírlap,* március 8.

Kämmerer 2014: Wolfgang Kämmerer: *Friedrich Meinecke und das Problem des Historismus.* Peter Lang, Frankfurt am Main.

Kerepeszky 2009: Kerepeszky Róbert: *A Turul Szövetség országos* és *debreceni szervezete (1919–1945).* PhD-értekezés, Debrecen.

Kincses 2013: Kincses Katalin Mária: „Szellemtörténet és hadtörténetírás. (A magyar hadtörténetírás kapcsolódási pontjai, különös tekintettel az 1930-as évekre.)" *Hadtörténelmi Közlemények*, CXXVI. évf., 2. sz., 377–411.

Király 1931: Király Aladár: *Harc Rákóczi becsületeért* [sic!]. Országos Rákóczi Szövetség, Budapest.

Klueting 1986: Klueting, Hans: „»Vernunftrepublikanismus« und »Vertrauensdiktatur«. Friedrich Meinecke in der Weimarer Republik." *Historische Zeitschrift*, Band CCXXXXII. 69–98.

Kocsis 1989: Kocsis Elemér: „Révész Imre, az egyházkormányzó." *Confessio,* XIII. évf., 3. sz., 11–17.

Kosáry 1994: Kosáry Domokos: *A Görgey-kérdés története I–II.* Osiris, Budapest.

Korompay 2011: Korompay János: Szekfű Gyula és Horváth János barátságának dokumentumai. In *A negyedik nemzedék és ami utána következik. Szekfű Gyula és a magyar történetírás a 20. század első felében.* Ráció Kiadó, Budapest, 28–34.

Kós 1929a: Kós Károly: „Szekfű Gyula: Bethlen Gábor." *Erdélyi Helikon*, II. évf., 3. sz., 231–235.

Kós 1929b: Kós Károly: *Erdély.* Erdélyi Szépmíves Céh, Kolozsvár.

Kovács 2011: Kovács Dávid: Szabó Dezső és Szekfű Gyula magyarságszemléletének párhuzamai az 1920-as években. In *A negyedik nemzedék és ami utána következik. Szekfű Gyula és a magyar történetírás a 20. század első felében.* Ráció Kiadó, Budapest, 213–228.

König 1930: Anton König: „Der Kampf gegen nicht vorhandene Feinde." *Sonntagsblatt,* 1930, május 25, 3–4.

Krenner 1929–1930: Krenner Miklós (Spectator): A debreceni disputa." *A Toll,* I–II. évf., 1929. 18. sz., 11–14, 1930. 1. sz., 20–25.

Lupaş 1928–1930: Ioan Lupaş: *Szekfü Gyula, Bethlen Gábor. Gabriel Bethlen. Budapest, 1929.* Anuarul Institului de Istorie si Arheologie Nationalã, V, Cluj-Napoca, 578–580.

Lupaş 1936a: Ioan Lupaş: „Epoca de aura minorităţilor.” *Paralelism istoric,* augusztus, No. 611, 337–344.

Lupaş 1936b: Ioan Lupaş: „Ungaria medievală şi minoritătile lei.” *Piatra de Hotar,* III, 8–9. sz., 23–28.

Lukinich 1938: Lukinich Imre (szerk.): *Magyar Művelődéstörténet III.* Magyar Történelmi Társulat, Budapest.

Mályusz 1931: Mályusz Elemér: „Az Eckhart-vita.” *Századok*, LXV. évf., 9–10. sz., 406–419.

Mályusz 1935: Mályusz Elemér: A Rákóczi kor társadalma. In Lukinich Imre (szerk.): *Rákóczi emlékkönyv halálának kétszázéves* évfordulójára. Magyar Történelmi Társulat, Budapest. II. köt. 25–58.

Mályusz 2006: Mályusz Elemér: *A vörös emigráció.* Attraktor, Máriabesnyő–Gödöllő. (Eredetileg 1931.)

Mályusz 2008: Mályusz Elemér: *A magyar történettudomány*. Attraktor, Máriabesnyő–Gödöllő.

Mezey 2000: Mezey Barna: Utószó. In Eckhart Ferenc: *Magyar alkotmány-* és *jogtörténet.* Osiris, Budapest, 407–437.

Makkai 1934: Makkai Sándor: Egyedül. Bethlen Gábor lelki arca (1929). In uő: *Egyedül. Tanulmányok.* Erdélyi Szépmíves Céh, Kolozsvár, 1–75.

Meszlényi 1929: Dr. Meszlényi Antal: „Bethlen Gábor.” *Katholikus* Szemle, XXXXIII. évf., 5. sz., 409–422.

Mérei 1934: Mérei Gyula: *Magyarországi politikai pártprogramok: 1867–1914.* Ranschburg Gusztáv, Budapest.

Miskolczy 2012: Miskolczy Ambrus: „»…igen, de…« Antiszemitizmus és történetírás Hunniában.” *2000,* október, 11–26.

Miskolczy 2014: Miskolczy Ambrus: *A múlt megszelídítése: eszmetörténet* és *historiográfia határán.* Gondolat, Budapest.

Monostori 2017: Monostori Imre: *Szekfű Gyula a változó időkben.* Életmű – *fogadtatás – utókor 1913–2016.* Pannonia Könyvek, Pécs.

Móricz 1929: Móricz Zsigmond: Bethlen Gábor. *Nyugat,* XXII. évf., 19. sz., 381–384.

Móricz 1982: Móricz Zsigmond: *Erkölcsi sarkantyú. Tanulmányok.* 2. köt. Szépirodalmi, Budapest.

Móricz 2002: Móricz Zsigmond: *Erdély I–III.* Osiris, Budapest.

Nagy 1929: Dr. Nagy Géza: „A Bethlen-rejtély. Szegfű [sic!] Gyula: Bethlen Gábor. Budapest, 1929.)” *Pásztortűz,* XV. évf., 6. sz., 140–141.

Nagy 1931: Dr. Nagy Géza: „A legújabb Bethlen irodalom.” *Erdélyi Helikon*, IV. évf., 2. sz., 98–109.

Nagy 2008: Nagy Géza: *A református egyház története 1608–1715.* Attraktor Kiadó, Máriabesnyő–Gödöllő.

Németh 1942: Németh László: Szekfű Gyula. In Németh László: *Kisebbségben I–II*. Magyar Élet, Budapest, 185–274.

Ormos 2003: Ormos Mária (szerk.): *Magyar* évszázadok. *Tanulmányok Kosáry Domokos 90. születésnapjára.* Osiris, Budapest.

Orosz 2014: Orosz László: *Tudomány* és *politika. Fritz Valjavec (1909–1960) a két világháború közötti magyar–német tudománypolitikai kapcsolatokban.* Ráció Kiadó, Budapest.

Őze 2009: Őze Sándor: *Nemzettudat* és *historiográfia.* Hamvas Intézet. Budapest.

Papp–Balogh 2013: Papp Klára – Balogh Judit (szerk.): *Bethlen Gábor képmása.* Szerk. Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, Debrecen.

Pauler 1871: Pauler Gyula: „A positivismus hatásáról a történettudományra." *Századok*, V. évf., 8. sz., 527–645.; 624–641.

Pauler 1873: Pauler Gyula: „Comte Ágost és a történelem." *Századok*, VII. évf., 4. sz., 225–241; 6. sz., 391–406; 7. sz., 462–481.

Pál 2015: Pál Lajos: „Egy folyóirat a történész viták kereszttüzében." *Századok* (1931–1943)." *Századok*, 1. sz., 33–86.

Pók 1990: Pók Attila: „Ranke, a historizált historikus." *Világosság,* XXXI. évf., 4. sz., 295–300.

Révész 1914: Révész Imre: „A száműzött Rákóczi." *Protestáns Szemle,* XXVI. évf., 5. sz., 301–304.

Révész 1931a: Révész Imre: „A történettudomány új útjai és a protestantizmus." *Protestáns Szemle* XL. évf., 8–9. sz., 507.

Révész 1931b: Révész Imre: „Irányzatos-é a magyar protestáns történetírás?" *Protestáns Szemle,* XL. évf., 1931/4, 307.

Révész 1931c: Révész Imre: „Egy szomorú előadás." Dr. Révész Imre nyilatkozata. *Kálvinista Szemle,* XII. évf., 1931, május 16, 20, 166–167.

Révész 1931d: Révész Imre: „Nyilatkozat." *Református Figyelő,* IV. évf., május 16., 20, 231–232.

Romsics 2011: Romsics Ignác: *Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel.* Osiris Kiadó, Budapest.

Pompéry 1930: Pompéry Aurél: *Irányzatos-e a magyar protestáns történetírás. I.* (A szerző tulajdona.) Budapest.

Rugonfalvi 1923: Rugonfalvi Kis István: *Iktári Bethlen Gábor erdélyi fejedelem*. Magánkiadás, Debrecen.

Rugonfalvi 1929a: Rugonfalvi Kiss István: „Szekfű Gyula: Bethlen Gábor." *Protestáns Szemle*, XXXVIII, 2. sz., 123–132.

Rugonfalvi 1929b: Rugonfalvi Kiss István: *Az* átértékelt *Bethlen Gábor. Válaszul Szekfű Gyulának.* Magánkiadás, Debrecen.

Rugonfalvi 2008: R. Kiss István: Az átértékelt Bethlen Gábor. Válaszul Szekfű Gyulának. In uő: *Bethlen Gábor.* Attraktor Kiadó, Máriabesnyő–Gödöllő, 65–180.

Sárközi 2018: Sárközi Attila: *Károlyi* Árpád *történetírói pályakezdése.* (Egyetemi szakdolgozat.) DE BTK Történelmi Intézet, Debrecen.

Sipos 1992: Sipos Péter: „Háború páholyból… Magyarország 1939/41." *História*, XIV. évf., 2. sz., 3–7.

Sutyák 2007: Sutyák Tibor: *Michel Foucault gondolkodása.* Attraktor, Máriabesnyő–Gödöllő.

Schweitzer 2011: Schweitzer Gábor: „»Szomorú a jövő, mert szomorú a jelen.« Angyal Dávid naplófeljegyzései. *Századok*, CXXXV. évf., 3. sz., 697–754.

Szabó 1948: Szabó István: A jobbágy vallásügye. In uő: *Tanulmányok a magyar parasztság történetéhez.* Teleki Pál Tudományos Intézet, Budapest, 203–265.

Szabó 1967: Szabó István: „Révész Imre (1889–1967).” *Magyar Tudomány,* LXXIV köt. 1. sz., 784–786.

Szekfű 1904: Szekfű Gyula: *Adatok Szamosközy István munkáinak kritikájához.* Barcza József könyvnyomdája, Budapest.

Szekfű 1912: Szekfű Gyula: *Serviensek* és *familiarisok. Vázlat a középkori magyar alkotmány-* és *közigazgatástörténet köréből.* Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.

Szekfű 1913: Szekfű Gyula: *A száműzött Rákóczi, 1715–1735.* Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.

Szekfű 1918: Szekfű Gyula: *A magyar* állam életrajza. *Történelmi tanulmány.* Dick Manó könyvkereskedése, Budapest.

Szekfű 1926: Szekfű Gyula: „Álarcos könyvek.” *Napkelet,* IV. évf., 3. sz., 255–261.

Szekfű 1929a: Szekfű Gyula: *Bethlen Gábor.* Magyar Szemle Társaság, Budapest.

Szekfű 1929b: Szekfű Gyula: „Kritika és terror”. I. rész: *Magyar Kultúra,* XVI. évf., 6. sz., 251–256; II. rész: XVI. évf., 7. sz., 300–305.

Szekfű 1929c: Szekfű Gyula: „Új színek a Bethlen Gábor-arcképhez.” *Erdélyi Helikon,* II. évf., 10. sz., 771–778.

Szekfű 1931a: Szekfű Gyula: A politikai történetírás. In Hóman Bálint (szerk.): *A magyar történetírás* új útjai. Magyar Szemle Társaság, Budapest, 397–444.

Szekfű 1931b: Szekfű Gyula: „Sufflay Milán tragédiája.” *Magyar Szemle*, XI. köt., 1–4. sz. (január–április), 377–383.

Szekfű 1933: Szekfű Gyula: Károlyi Árpád a történetíró. In *Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére. Sárkány Nyomda, Budapest*, 5–27.

Szekfű 1934: Szekfű Gyula: *Három nemzedék.* (Harmadik kiadás.) Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.

A mai Széchenyi, 1935: *A mai Széchenyi. Eredeti szövegek Széchenyi István munkáiból.* Válogatta, a bevezetőt és a jegyzeteket írta Szekfű Gyula. Révai, Budapest.

Szekfű 1935: Szekfű Gyula: „A vallási türelem és a hazai puritánizmus.” *Theologia,* II. évf., 303–314.

Szekfű 1936: Szekfű Gyula: „Válasz a Magyar Történet dolgában.” *Budapesti Szemle,* 243. köt. 706, 371–384.

Szekfű 1939: Szekfű Gyula: A magyar jellem történetünkben. In Szekfű Gyula (szerk.): *Mi a magyar?* Magyar Szemle Társaság, Budapest, 489–556.

Szekfű 1940a: Szekfű Gyula: „Tündérország.” *Magyar Nemzet,* 194. sz., 7.

Szekfű 1940b: Szekfű Gyula: „Egy darab régmúlt.” *Magyar Nemzet*, 240. sz. 5.

Szekfű 1941: Szekfű Gyula: „Erdélyi szellem, múlt és jelen.” *Magyar Nemzet,* 187. sz., 5.

Szilágyi 1879: Szilágyi Sándor (szerk.): *Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei.* MTA, Budapest.

Takács 2002: Takács Ádám: Történeti megismerés és történeti tudás Michel Foucault-nál. In Szekeres András (szerk.): *A történész szerszámos ládája*. L'Harmattan, Budapest, 15–37.

Tilkovszky 1959: Tilkovszky Loránt: „Bajcsy Zsilinszky Endre történetpolitikai vitája Szekfű Gyulával." *Valóság,* II. évf., 6. sz., 36–47.

Tilkovszky 1971: Tilkovszky Loránt: „Bajcsy Zsilinszky Endre önéletrajzi vallomása politikai nézetei fejlődéséről és a szellemtörténethez való viszonyáról. Részletek Szekfű Gyulához intézett 1942. évi vitairatából." *Századok,* CV. évf., 5. sz., 966–1002.

Tóth 2007: Tóth Zoltán József: *Magyar közjogi hagyományok* és *nemzeti* öntudat *a 19. század végétől napjainkig.* Szent István Társulat, Budapest.

Török 1930: Török Pál: „Újabb könyvek Bethlen Gáborról." *Budapesti Szemle,* 218. köt. 634. sz., 465–478.

Törő 2020: Törő László Dávid: *„A szellemtörténet is csak az adatokból indulhat ki." Eckhart Ferenc történészi munkásságának főbb problémái*. Ráció, Budapest.

Ujváry 2007: Ujváry Gábor: A végtelenben újra találkoznak. Szekfű Gyula és Hóman Bálint párhuzamos, majd elváló életpályája. In Paksa Rudolf (szerk.): *Szekfű Gyula* és *nemzedéke a magyar történetírásban.* Argumentum – Eötvös József Kiadó, Budapest, 43–78.

Ujváry 2011: Ujváry Gábor (szerk.): *Történeti* átértékelés. *Hóman Bálint, a történész* és *a politikus.* Ráció Kiadó, Budapest.

Valjavec 1929: Fritz Valjavec: Szekfű Gyula: Bethlen Gábor. *Ungarische Jahrbücher,* Band IX., 119–122.

Vardy 1976: Vardy, Steven Béla: *Modern Hungarian Historiography.* Columbia University Press, New York.

Varga 1931a: Varga Sándor: „Egy szomorú előadás." *Kálvinista Szemle,* XII. évf., május 9., 19.

Varga 1931b: Varga Sándor: Nyilatkozatok címszó alatt. *Kálvinista Szemle,* XII. évf., május 23., 21, 172.

R. Várkonyi 1961: R. Várkonyi Ágnes: *Thaly Kálmán* és *történetírása*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

R. Várkonyi 1973: R. Várkonyi Ágnes: *A pozitivista történetszemlélet a magyar történetírásban.* II. *A pozitivizmus gyökerei* és *kibontakozása Magyarországon. 1830–1860.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Victor 1931: Dr. Victor János: „Rosszból is jön ki jó." *Református Figyelő,* IV. évf., június 13., 24, 283–284.

Wellmann 1939: Wellmann Imre (szerk.): *Magyar Művelődéstörténet IV.* Magyar Történelmi Társulat, Budapest.

Zolnai 1927: Zolnai Béla: *A janzenista Rákóczi*. Széphalom-Kör, Szeged.

Zoványi 1938: Zoványi Jenő: Történelmi átértékelés. In uő: *Szekfű* és *társai történetírása*. Viktória Nyomda, Budapest, 11–21 (eredetileg: *Századunk*, III. évf., 1928, 265–271); Tájékoztatásul. In uo. 21–22 (eredetileg: *Századunk*, V. évf., 1930, 360); Néhány szó a Szekfü- [sic!] kérdéshez. In uo. 26–30 (eredetileg: *Protestáns Szemle*, XL. évf., 1931. 11. sz., 698–701.); Válasz Révész Imrének és Asztalos Miklósnak. In uo. 30–31 (eredetileg: *Protestáns Szemle,* IXL. évf., 1932. 1. sz., 52).

SZELLEMTÖRTÉNET VERSUS NÉPISÉGTÖRTÉNET

Szekfű Gyula és Szabó István különböző értelmezései a nemzetiségek magyarországi történetéről az 1940-es évek első felében

A következő tanulmány szerzőjének egyik kedvenc műsora a Bartók Rádióban az „Egy zenemű több előadásban" című program. A műsor azt elemzi igen érzékletesen, hogy az egyes zeneművek különböző interpretációban mennyire másként hatnak, és egyáltalán mennyiféle különböző megközelítés képzelhető el. Mindez a történetírás ún. „nyelvi fordulata"[1] után már szinte közhelynek számít a történettudományban is (persze azt megelőzően sem volt ismeretlen), de újból és újból érdemes akár különböző esettanulmányokon keresztül megvizsgálni ennek konzekvenciáit, mert nemcsak művekről, személyekről/történészekről, hanem a történetírás jellegéről is tapasztalatot szerezhetünk ezáltal.[2] Különösen érdekes mindez két hasonló módon felkészült, esetleg kifejezetten nagy formátumúnak minősített történész esetében, mint amilyenek a következő írás protagonistái is.

Az alábbi tanulmány Szekfű Gyula és Szabó István különböző, az 1940-es évek első felében írt értelmezéseit veti össze a nemzetiségek magyarországi történetéről, illetve általában a nemzetiségi kérdésről.[3]

NÉHÁNY FILOLÓGIAI MEGJEGYZÉS

Elöljáróban néhány filológiai természetű megállapítást tennék. Szekfű Gyulának a kérdéskörrel kapcsolatos legfontosabb s itt elemzendő munkája 1942-ben jelent meg Állam és nemzet címmel.[4] A tanulmánykötet az 1930-as évek elejétől az 1940-es évek elejéig tartó időszakban a kérdéskörről írt teoretikus jellegű, illetve konkrét

[1] A tengernyi irodalomból pl. Kisantal–Szeberényi 2003.

[2] Ez a megközelítés nem volt ismeretlen a tanulmány által érintett időszakban, azaz az 1940-es évek elején sem. Guoth Kálmán például a *Századok* 1942-es évfolyamában ugyanannak a forrásnak két különböző szemléletű, ezért eltérő interpretációs lehetőségeit vizsgálta. Lásd Guoth 1942. A következők természetesen nem egy bizonyos forrásra vonatkoznak, hanem egy átfogó kérdésre, a nemzetiségek évezredes magyarországi történetére; az analógia mégis helytálló lehet, mert a két szerző szinte azonos időben alapvetően különbözőképpen rendezi el mondanivalóját erre vonatkozóan.

[3] A tanulmány a szerzőnek a „Geschichtsdeutungen in Zentraleuropa" című konferencián tartott bevezető előadása alapján készült. A konferenciát az Osztrák és a Magyar Tudományos Akadémia Kultúra és Irodalomtudományi Közös Bizottsága rendezte Debrecenben, 2016. szeptember 1–3. között.

[4] Szekfű 1942a; 2001.

kérdésekkel kapcsolatos műveit tartalmazza.[5] Olvasható benne azonban egy kifejezetten a kötet számára készült összefoglaló tanulmány is a magyarországi nemzetiségek átfogó történetéről, amelynek címe *A nemzetiségi kérdés rövid története*.[6] A következőkben Szekfű nézeteinek rekonstrukciójában, illetve a Szabó István nézeteivel való összehasonlításban erre fogok támaszkodni. Filológiai jellegű megjegyzés az is, hogy Szekfű tanulmánykötetéből több írás német nyelven is megjelent, így a *Népiség, nemzet, állam* az *Ungarische Jahrbücher* 1934-es kötetében, az *Ungarn und seine Minderheiten im Mittelalter* a *Südostdeutsche Forschungen* című folyóiratban (a *Südostforschungen* elődje) 1935-ben, a *Völker im mittelalterlichen Ungarn* pedig az *Ungarn* folyóiratban 1941-ben.[7]

Úgyszintén filológiai jellegű megjegyzés, hogy Szekfű szóban forgó kötete franciául is megjelent 1945-ben, État et Nation címmel,[8] a *Revue d'Histoire Comparée* című folyóirat könyvsorozatában. A két kötet között azonban igen jelentős eltérések vannak. A francia kiadásban nem találhatók meg Szekfűnek a *Magyar Nemzet*ben megjelent publicisztikai cikkei, bekerült viszont 1926-os, nagy terjedelmű tanulmányának, az *Iratok a magyar államnyelv történetéhez* című forráskiadványhoz írt *Bevezetés*ének[9] első része, valamint egy kisebb, korábban nem publikált tanulmánya a 19. századi magyar kisebbségi problematikáról, valamint nagy ívű akadémiai székfoglalója 1943-ból *Az erdélyi szász történetírás* címmel, amelynek első része már 1943-ban megjelent a *Revue d'Histoire Comparée*-ban.[10]

Utóbbi tanulmány német nyelvű fordítását kutatásaim során Bécsben megtaláltam, így ez a több mint 80 oldalas verzió Szekfű németül olvasható műveinek listáját is gyarapítja.[11] Ennek felidézése azért is kézenfekvő, mert Szekfű (német megrendelésre írt) átfogó magyar történeti összefoglalása, *A magyar állam életrajza* először németül jelent meg 1917-ben *Der Staat Ungarn* címmel.[12] Szabónak az alábbiakban ismertetendő, e kérdéskörben született alapvető műve, az 1941-ben megjelent *A magyarság életrajza* kifejezetten ennek egy ellendarabja (németül 1944-ben, *Ungarisches Volk* címmel adták ki[13]). A következőkben azonban e két összefoglalással nem foglalkozom, mert időben is viszonylag távol esnek egymástól.

Mindezzel azonban megérkeztünk Szabónak a kérdéskörrel kapcsolatos munkáihoz, melyeknek fő darabja az említett, 1941-ben publikált *A magyarság életrajza*

☞ [5] Szekfű 1934b; 1935; 1939.
[6] Szekfű 1942b, 85–177; 2002, 476–546.
[7] Szekfű 1934; 1936; 1941.
[8] Szekfű 1945.
[9] Szekfű 1926.
[10] Lásd Szekfű 1943.
[11] Szekfű 1943–1944.
[12] Szekfű 1917; 1918.
[13] Szabó 1944b.

című kötet.[14] Hozzá lehet tenni, hogy Szabó e munkájának több fejezete angol és francia fordításban is napvilágot látott (de Magyarországon),[15] másrészt Szabó ebben az időszakban számos, ún. népiségtörténeti tanulmányt publikált, amelyek jelentősen elősegítik nagy szintézisének értelmezését.[16] Közülük különösen is kettőt emelnék ki: egyrészt 1943–44-es nagy ívű, *Nemzetszemlélet és magyarságtudat* című négyrészes tanulmánysorozatát a *Sorsunk* című folyóiratból,[17] amely világosan bizonyítja, hogy nézetei, tudományos tézisei hátterében elméleti/teoretikus (rosszabb indulatúak szerint ideologikus-retorikus) megfontolások húzódnak meg.[18]

Másik vizsgálandó tanulmánya szintén a már szóba került *Revue d'Histoire Comparée* című folyóiratban jelent meg (ugyancsak 1943-ban) *L'assimilation ethnique dans le bassin des Carpathes avant 1918* címmel.[19] Ez az átfogó tanulmány a magyarországi asszimiláció majd ezeréves problematikájával foglalkozott. Eredeti, magyar nyelvű szövege (amint 2005-ös kötetemben bizonyítottam[20]) jelentősen, fogalmi, elvi szempontból is szignifikáns módon eltér a végül megjelent változattól. E változtatásokat egyébként a *Revue d'Histoire Comparée* szerkesztői, nem utolsósorban Szekfű tanítványai (Benda Kálmán, esetleg Kosáry Domokos) eszközölték Szabó szövegén, ezért is releváns ebben a vonatkozásban ennek felidézése.[21]

(Szabó eredeti tanulmányát Somlyói Tóth Tibor saját neve alatt a *Valóság* című folyóiratban publikálta az 1980-as években.[22] Néhány apró változtatást, kiegészítést ő is tett a szövegen, ennek azonban nincs koncepcionális jelentősége, csupán sarlatán voltának szolgált újabb bizonyítékául.[23])

☞ [14] Szabó 1941b; 1990.
[15] Lásd Szabó 1943; 1944a.
[16] Lásd Szabó 2005.
[17] Szabó 1943–1944.
[18] Erős 2005.
[19] Szabó 1943.
[20] Lásd Erős 2005.
[21] Bolgár 2006; 2007.
[22] Somlyói Tóth 1984.
[23] Amint a 2005-ben megjelent kötet kísérő tanulmányában jeleztem, a *Revue d'Histoire Comparée* szerkesztői Szabó szövegében mindenekelőtt a nép fogalmát javították következetesen nemzetre, valamint Magyarország helyett számos alkalommal Kárpáti Medencét írtak. Mindkettő koncepcionális alapon történt, aminek igen szoros összefüggése van Szekfű Gyula nézeteivel. Lásd például Erős 2005, 12. Megjegyzendő még, hogy a bevezetés végén az utolsó mondat sem Szabótól származik, hanem a szerkesztők utólagos betoldása, ahol a Kárpáti Medence már nem szögletes zárójelben szerepel, hiszen itt nem javításról, hanem kiegészítésről, azaz a szerkesztők saját szövegéről van szó: „Ebben a tanulmányban a Kárpáti Medence és a magyarság múltjában végbement asszimilációt fogjuk ismertetni. Előbb az asszimiláció körülményeit és eredményeit, majd az itt élő népek életében mutatkozó jelentőségét." Uo. 15.

KÖZÉPKOR

Melyek Szekfű és Szabó nézeteinek, illetve narratívájának fő különbségei a nemzetiségek magyarországi történetére vonatkozóan? A következőkben alapvetően kronologikus rendet követve a honfoglalástól a 19. századig, illetve részben a két világháború közötti időszakig mutatom be a vonatkozó nézeteket.

A középkorra, illetve a honfoglalás, valamint az államalapítás idejére a következők állapíthatók meg: Szekfű egyik legfontosabb tézise ezen időszakkal kapcsolatban az ún. Szent István-i állam, valamint Szent Istvánnak a beköltöző nemzetiségekkel szembeni türelmes nemzetiségi politikája. Az István király Intelmeiben megfogalmazott „az egynyelvű és egyszokású ország gyenge és törékeny" – Szekfű szerint határozottan keresztény gyökerekből táplálkozó – elve értelmében akár a nemzetiségi autonómiák biztosítására is hajlandó volt.[24] Szekfű e tézisét román és egyes német történészek (például Valjavec[25]) hevesen támadták, mondván, hogy a románság Erdélyben soha nem volt számbeli kisebbségben, a magyar állam felségterülete oda soha nem is terjedt ki, így magyar kisebbségi politikáról ott nem is beszélhetünk.[26]

Szekfűnek a Szent István-i államról vallott nézetei hátterében egy sajátos magyar nemzetfogalom húzódik meg.[27] A történész a harmincas évek elejétől, a nemzetiségekkel, illetve a nemzetiségi kérdéssel kapcsolatos tanulmányainak előtérbe kerülésétől kétfajta nemzetfogalmat különböztetett meg A francia asszimilációra tört, állam és nemzet határait azonosnak tekintette (politikai nemzet), a nemzeti kisebbségeket, pl. a bretonokat, be kívánta olvasztani.[28] Ezzel ellentétes a még Herderig visszanyúló német, a népen (Volkstum) alapuló koncepció, amely disszimilációra tör, s amely például az első világháború után az állami határokon kívül rekedt német kisebbségek számára népi egyéniségük, kultúrájuk, nyelvük stb. megőrzését írta elő.[29] A Szekfű által is koncipiált Szent István-i nemzetfogalom a kettő között helyezkedik el: Magyarország soknemzetiségű állam (a horvátok, szerbek, szlovákok, németek, románok nem bretonok, provanszálok stb.), így állam és nemzet határai nem tehetők azonossá. Nem fogadható el a német fogalom sem, mert a világháború árnyékában a német disszimilációs törekvések nemcsak a történelmi Magyarország eszméjét veszélyeztették, hanem például a Dunántúl és a Balaton környékének elcsatolását is propagálták.[30] A Szent István-i állam úgy áll a kétfajta koncepció között, hogy biztosítaná a nemzetiségek számára az autonómiát

☞ [24] Lásd pl. Szekfű Gyula: A szentistváni állam és a történetírás. In Szekfű 1942a, 9–38.
[25] Román részről elsősorban Ioan Lupas támadta Szekfűt. Lupasról pl. Mârza 2014. E kérdésekhez még Orosz 2014.
[26] A Lupas–Szekfű, illetve a Valjavec–Szekfű viszonyhoz Erős 2016a (lásd jelen kötetben is).
[27] Erős 2010b.
[28] Lásd Szekfű 1934b.
[29] Uo. A német Volksgeschichtéhez lásd pl. Fahlbusch 1999; Haar 2002.
[30] Lásd pl. Mályusz 1932.

(mindenkor a korviszonyoknak megfelelő fokon), de csak addig a mértékig, amíg ez nem veszélyezteti a történelmi magyar állam, Magyarország integritását. (Ennek további részleteire a későbbiekben visszatérek, mert Szekfű ezen felfogását a teljes magyarországi nemzetiségi történetben érvényesítette.[31])

Szekfű nézeteinek leghevesebb vitatója Mályusz Elemér,[32] aki ebben az időben a népiségtörténeti kutatások kapcsán Szabó kollégája, sőt több vonatkozásban eszmetársa volt. Mályusz az akkor már javában folyó népiség- és településtörténeti kutatások eredményeire hivatkozva azt állította, hogy a különböző nemzetiségeket az Árpádházi királyok a magyarság közé szétszórva telepítették le (innen a Horváti, Olaszi, Németi, Oroszi stb. nevű falvak, amelyek nevüket nyilván a körülöttük többségben élő magyar tömbtől kapták[33]), tehát céljuk a nemzetiségek beolvasztása volt, hiszen (így Mályusz) nem lehettek a magyarság ellenségei, akik autonómiákkal gyengítették volna a magyarság népi erejét.

Mályusz szerint is létezett persze türelmes nemzetiségi politika (sőt, általában is ezt tartja az egyetlen helyes magatartásnak a nemzetiségek irányában), ezt azonban a magyarság önerejéből, nem pedig egy idegen származású klerikusnak, az *Intelmek* szerzőjének ihletésére alakította ki. Ez a 15. században jelent meg, amikor a társadalmi fejlődés egyébként is a rendi autonómiák kialakulásának irányába mutatott (vö. az Universitas Saxonum Mátyás alatt).[34]

Szabó István említett munkájában[35] sok vonatkozásban a két álláspont kibékítésére/vagy meghaladására törekszik: mindkét említett történésszel szemben tagadja, hogy létezett volna valamiféle tudatos magyar nemzetiségi politika a középkorban. Szerinte a beköltöző nemzetiségekkel szembeni magatartást elsősorban a társadalmi viszonyok, valamint hadi és gazdasági érdekek határozták meg. Volt, amikor egy

☞ [31] Lásd Szekfű 1942b.

[32] Erős 2000.

[33] Mályusz 1939.

[34] Uo.; illetve erről még sokkal átpolitizáltabban: Mályusz 1942, 4.

[35] Szabó 1941b. Szabó István a Szekfű és Mályusz között lefolyt vitáról a következőket írja: „A két álláspont merőben ellentétes egymással, de közös alapjuk van: azt, ami az ország nem magyar népeivel történt, vagy nem történt, egyformán tudatosan kitűzött és megformált állami akaratnak, tehát »nemzetiségi politiká«-nak tulajdonítják. A tudományos részletkutatások fogják megvilágítani, hogy a közös szemléleti alapon nyugvó, de eltérő eredményekre jutó két álláspont között lehetséges-e a kiegyenlítés, e helyen csupán rendszerezni kívánjuk azokat a főbb jelenségeket, amelyek a magyarság és a nem magyar népelemek viszonyában a magyarság életfolyama szempontjából szerepet játszottak. […] Azok a jelenségek tehát, amelyek a középkori magyar államalakulatnak a nem magyar népelemek iránt tanusított magatartásában megfigyelhetők, ezt a képet adják: az állam az egész középkor folyamán szívesen tár kaput a beköltözni kívánó nem magyar népelemek előtt, sőt maga is hívó szóval fordul feléjük s e magatartás mögött az államhatalom érdeke áll; a nem magyar népelemek sorsa a természetes erők hatása alatt önként, mesterséges beavatkozás nélkül alakul; az államhatalom a népiség maradandóságát és kifejlését nem gátolja s bár nemzetiségi célzattal nem erősíti, a népiséget tápláló elszigeteltség, sajátos életforma és hagyomány erejét társadalmi célzatú önkormányzatok és más kiváltságok révén mégis fokozza…” Uo. 54, 68–69.

tömbben és nagyobb számban telepítették le őket (pl. az erdélyi szászokat), aminek elsősorban az ország védelmének a biztosítása volt a fő célja. Bizonyítja ezt a Német Lovagrend letelepítése,[36] majd röviddel később kiűzése is, akik ezt a feladatot végül nem tudták, és nem is akarták ellátni. Az elsősorban német városi lakosság számára sem etnikai szempontok alapján biztosítottak kiváltságokat az uralkodók, hanem azért, mert e városok fejlődésétől bevételeik növekedését, illetve a gazdaság, különösen az ipar és a kereskedelem fejlődését várták.[37]

Hangsúlyozni szeretném azonban, hogy Szabó is több esetben érvényesített etnikai, illetve ideologikus szempontokat a középkor, sőt a honfoglalás vonatkozásában is. Így számos helyen kifejti azt a nézetét, hogy a honfoglalás-kori magyarság egyrészt tagolt volt, másrészt számarányában egyértelműen felülmúlta az itt talált főként szláv népeket, hiszen – az eredetileg szintén törökfajú bolgárokkal ellentétben – nyelvét sikerült rájuk „erőltetnie". (Ezzel függ össze Szabónak az 1940-es évek elején is kifejtett nézete, miszerint a magyarság etnikai alkata a honfoglalás idején már kialakult és megállapodott volt.[38])

Másrészt Szabó heves vitákat folytatott Konrad Schünemann német történésszel a magyar városfejlődés, a magyar városok kialakulásának kérdésében.[39] Schünemann ugyanis azt állította, hogy mindez alapjában véve német, nyugati hatásra ment végbe, amit bizonyít a magyar városok alaprajza is. Szabó ezzel szemben azt állította, hogy Debrecen és Szeged példája és alaprajza azt bizonyítja, hogy létezik önálló, autochton magyar városfejlődés, amely gyökeresen eltér a némettől, sőt a magyarság, írja majd később, már a honfoglalás előtt is részben letelepült életmódot folytatott, a téli szállások ugyanis a későbbi falvak előzményeinek tekinthetők.[40]

☞ [36] Pósán 1996.

[37] Szabó 1941b, 62–63; 65; 1940, 73–77.

[38] Szabó 2005, 143–144.

[39] Erős 2017a.

[40] Uo. E tanulmányomban elemzem még Szabónak egy helytörténeti munka szerzőjéhez, Schleich Lajoshoz a harmincas évek elején írott levelét. A végül meg nem jelent írás a német kultúrhatást igyekezett kimutatni Debrecen történetében, amit Szabó vitriolosan és nagy vehemenciával utasított vissza, illetve cáfolt tételesen. Nem kétséges mindennek a németellenes felhangja. Lásd még *A harmadik út felé,* 2006, 75–80. MTA KIK Kézirattára, Ms 5438/115. A középkori viszonyok tárgyalásánál érdemes még felidézni, hogy Szabó István *Ugocsa megye* című munkáját két, Szekfű Gyulához közel álló piarista történész alaposan megtámadta 1937-ben a *Történetírás* című folyóiratban. A cikkek szerzői Lénárd Ödön és Meskó Lajos voltak, akik számos kifogást emeltek Szabó ellen, például, hogy csak a nemzetiséget vizsgálta, a társadalmi viszonyokat nem, s a német népiségtörténethez hasonlóan a felsőbb társadalmi rétegeket, a nemességet nem mindig tekinti a magyarsághoz tartozónak. Erős Vilmos: Bevezetés Szabó István népiségtörténeti tanulmányaihoz. In Szabó 2005, 7–44. *A harmadik út felé 2006,* 399–401. Lásd mindezekhez részletesebben Erős 2019a, 66.

KORA ÚJKOR

Mi jellemzi a két történész 16–18. századra vonatkozó nézeteit a nemzetiségi kérdéssel összefüggésben? (Az itt érvényesített időbeli szakaszolás azért is érvényes, mert a két szerző külön fejezeteket szentel ezen időszakoknak, mindketten egyet-egyet a 17. és a 18. századnak.[41])

Természetesen mindketten a török hódítást tartják a korszak fő problémájának. Szekfű azonban[42] ezzel a korszakkal kapcsolatban fejti ki nevezetes tézisét az ún. kismagyar–nagymagyar szembenállásra/megoszlásra vonatkozóan.[43] Szekfű legutóbbi monográfusa szerint[44] ez a magyar történelemről alkotott koncepciójának „mesterelbeszélése" (ez azért véleményem szerint nem teljesen van így), amelynek nyomai már „A száműzött Rákóczi"-vita[45] után felbukkannak történetírásában. Expressis verbis 1924-ben a *Történetpolitikai tanulmányok*ban[46] beszél először Szekfű a *dunántúli* (értsd nagymagyar) valamint *tiszai/tiszántúli* (értsd kismagyar) lelki alkat különbségéről. Ezt a *Magyar történet* című nagyszabású szintézisében[47] érvényesíti is a Mátyástól kezdődő kora újkori magyar történelem tárgyalásában.[48] Eszerint az európai és modernizációs értékeket elsősorban az ország nyugati feléből származó, katolikus magyarok, nemritkán arisztokraták, így Nádasdy Tamás, Eszterházy Miklós, Illésházy, Pázmány Péter, Károlyi Sándor. Széchenyi, Deák stb. képviselték, akik a Habsburgokkal való együttműködésre, utóbb kiegyezésre építették politikájukat. (Romsics Ignác szerint ők a labanc politika reprezentánsai.[49]) Ezzel szemben áll az újkori magyar történelem ún. kismagyar, illetőleg tiszai/tiszántúli vonala, melynek ikonjai Szapolyai, Bocskay, Bethlen, Rákóczi, később Kossuth, illetve a dualizmus idején Kossuth Ferenc, Thaly Kálmán, a Függetlenségi Párt (ők lennének Romsics Ignác felfogása szerint a kurucok), akik főként protestánsok, függetlenségpárti, Habsburg-ellenes lázadók, akiknek azonban komoly társadalmi és modernizációs programjuk nincsen, pusztán saját rendi és önző társadalmi „osztályérdekük" mozgatja őket, vagy a nemzeti szuverenitás külsőleges momentumai (vezényleti nyelv, zászló, címer stb.).[50]

☞ [41] Szekfű 1942a, 109–128, 128–146; Szabó 1941b, 100–121, 122–163.
[42] Szekfű 2003.
[43] Hóman–Szekfű 1935–1936.
[44] Dénes 2015. Szekfűről újabban még Monostori 2017.
[45] Szekfű 1913b. Lásd erről Dénes 1976.
[46] Szekfű 1924.
[47] Lásd Hóman–Szekfű 1935–1936.
[48] Egyes szerzők állításával ellentétben a *Magyar történet* ezen részét nem Hóman Bálint, hanem Szekfű Gyula írta. Lásd még Erős 2017b.
[49] Romsics 2011, 303.
[50] Szekfű 1934a.

Az 1930-as évektől kezdve[51] Szekfű ezt összekapcsolja a faji, turáni nézeteket hirdetőkkel is, akiknek nincs európai műveltségük, Nyugatra tekintő társadalomátalakító, szociális programjuk, a magyarság szövetségeseit és gyökereit Keleten, részben a törököknél vagy távolabb (Japánig elmenően) keresnék, s ebben a nagy őskeresésben, a hun–magyar, sumér–magyar rokonság s így a magyarság „nagy harcos" voltának bizonyításával, tehát faji alapon kívánják a nemzettudatot megalapozni.[52]

Szabó István 1934-ben, a *Protestáns Szemlé*ben ír recenziót a *Három nemzedék*ről, különösen az V. könyvről.[53] Ebben sok tekintetben dicséri Szekfűt (általában is tisztelettel nyilatkozott történész kollégájáról, már a Schünemann-vitában is pozitívan hivatkozott rá[54]), a nagymagyar–kismagyar megkülönböztetést viszont, különösen azt az állítást, hogy az európait és a haladást csak az ország nyugati fele képviselte volna, a leghatározottabban visszautasítja. Szabó nem egyszerűen csak cáfolja Szekfű e tézisét, hanem egyenesen annak ellenkezőjét állítja akkori és későbbi történetírásában is, jelesül a jelen írás egyik fő tárgyát képező *A magyarság életrajzá*ban is.[55] Eszerint nemhogy az ország nyugati fele, hanem ellenkezőleg: éppen a keleti, tiszai és tiszántúli, alföldi és protestáns része testesítette meg az igazi magyarságot, ez a magyarság ősi földje, kontinuitásának záloga, s innen indultak ki mindig is a magyarság függetlenségi, de társadalomátalakító, forradalmi törekvései is. (Vö. számos tanulmányát még az 1945 utáni időszakból is, „Debrecen a történelemben" [1954], egyetemi előadások [1951-től írásos változatban], hajdú-tanulmányok, a mezővárosokról, 1514-ről, a középkor végi parasztlázadásokról, valamint az 1848-ról, illetve Kossuthról szóló tanulmányok is.[56])

S hogy mindez alapvető szerepet játszik a 16–18. századi nemzetiségi történelemmel kapcsolatban is, azt világosan bizonyítják Szekfű és Szabó korszakra vonatkozó szövegei. Szabó ugyanis *A magyarság életrajzá*ban, de egyéb népiségtörténeti tanulmányaiban is [57] azt fejti ki a török kiűzése kapcsán, hogy a magyar parasztságot ősi, a tájjal és földdel összenőtt vérmérséklete vonzotta vissza az Alföldre, amely mindig is a magyarság igazi települési területének, „néptalaj"-ának számított (Szabó használja is e fogalmat[58]), s csak a 18. századi nagy bevándorlás, a betelepítés után (amely teljesen megbontotta az ország etnikai képét, hiszen a magyarság 80%-os népi többségből kisebbségbe, 40% alá került) derült ki, hogy milyen

☞ [51] Lásd Monostori 2017, 205–211.
[52] Ablonczy 2016.
[53] Szabó 1934 („Három nemzedék után").
[54] Erős 2017a.
[55] Lásd Szabó 1950–1951, 49; Erős 2020 (lásd jelen kötetben is).
[56] Szabó 1954; 1950; 1976; 1956; ld. még Erős 2017a; 2020. Lásd még mindezekről újabban és összefoglalóan Erős 2022, passim.
[57] Szabó 1940b; 1940c. A tanulmányok újra megjelentek in Szabó 2005, 87–106; 107–124.
[58] Lásd Szabó 2005, 140; Erős 2020.

stratégiai jelentősége van az Alföld birtoklásának: az mintegy a magyarság megmaradásának záloga.[59]

Szekfű mindezt némi iróniával utasítja vissza, romantikus rekvizitumnak minősíti a magyar parasztságnak az Alföldre való ősi visszavágyódását, a földdel való összenövését. Szerinte mindennek egyszerűen az az oka, hogy a földesurak kedvező feltételeket kínáltak a visszatelepüléshez.[60]

Nem találja viszont romantikusnak, sőt határozott szavakkal visszautasítja azt a történetszemléletet (már a 16–17. századi viszonyokat elemző fejezetben is[61]), amely a magyar történelmet, a magyarság történetét „néptalaj", „kultúrtalaj" és hasonló fogalmak keretében tárgyalja. Szerinte ugyanis a magyarság mindenekelőtt tudat és lélek („lelki alkat"[62]) kérdése, ezért pl. az irodalom és a magas műveltség sokkal alkalmasabb annak tulajdonképpeni érzékeltetésére.

Szintén e népi szemlélet rekvizitumának aposztrofálja Szekfű azt a (Szabó által is osztott) nézetet, amely bírálja a nagybirtokosokat általában, mert birtokaikra nem magyar származású, hanem idegen jobbágyokat telepítettek. Szekfű szerint anakronizmus lenne tőlük számonkérni a népi szemléletet, hiszen – mint mindenütt másutt – ez nem volt a kor „levegőjében", s csak gazdasági érdekeiket követték.[63]

Mindezekből következik a Habsburgok szerepének eltérő megítélése is a 18. századra vonatkozóan. Szekfű a korszakot (a korábbi történetírással ellentétben[64]) egyébként is gyarapodó időszaknak, illetve az általa roppant pozitívnak tartott barokk időszakának tekinti, melynek egyik fő teljesítménye az ország újratelepítése és egyesítése, s ebben főszerepet játszottak a Habsburgok. (Szekfű szerint az európai jellegű intézményrendszer, például a dikasztériumok bevezetése is az ő érdemük.[65])

☞ [59] Szabó 1941b, 199.

[60] Szekfű 1942b, 138.

[61] „Történetünket és benne nemzeti nagyságunkat nem lehet a »népiség« kategóriáiba begyömöszölni, nagyságunkat mindenkor a lélek, s benne a politikai és műveltségi érték adta, mely ezekben a századokban sem tört meg, inkább soha nem látott virágokat hozott, még pedig nemcsak a legmagasabb műveltség körében, Zrínyiben és Rákóczi Ferencben, nemcsak vallási téren Pázmányban és Mélius Péterben, Dávid Ferencben, akik mind külön színt jelentettek Európa spektrumában, hanem a Balassi vezette utolsó végvári katonában, s a török iga alatt vért izzadt jobbágyban is, aki nemzetiségét, s annak hagyományait akkor sem hagyta el." Uo. 128.

[62] Uo.

[63] „A magyar jobbágyok nagy tömegei indultak dél felé, több különböző motivumtól űzve-hajtva. Ezek közt nem merném említeni azt a körülményt, hogy a magyar jobbágy északibb, dombos és hegyes szállásain is megtartotta, mintegy tudat alatt, az Alföld emlékezetét és azt az ösztönt, hogy csak a síkságon élheti igazán az ő életét. Ez a feltevés kissé romantikusnak látszik, s mintha a ma divatos »népi« gondolkodás is hatással lenne kialakulására. Sokkal pozitívabb csábítások is közreműködtek a jobbágyság délnek indulásánál." Uo. 136.

[64] Ez mindenekelőtt a Szilágyi Sándor szerkesztette Millenáris Történetet jelenti. Lásd erről Dénes 2015, 305–309.

[65] Lásd ehhez még Frank 2007. Nyilvánvalóan a Szabó István által képviselt értelmezéssel szemben fogalmazza meg Szekfű az alábbi sorokat: „Az akkori magyar jobbágyoknak ugyanis tényleg volt egy nagy indítékuk a vándorlásra – nem a már említett romantikus vágyódás az

Szekfű visszautasítja azt a (Szabó által is osztott) interpretációt, miszerint a Habsburg impopulációs politikának népi és vallási indítékai voltak. A Habsburgok eszerint a német parasztokat segítették volna számos eszközzel a protestáns magyar parasztok/jobbágyok háttérbe szorításával, s így összességében a magyarság meggyengítése lett volna a céljuk.[66]

Szabó ezzel diametrálisan ellenkező nézetet vall (a barokkot, Mályuszhoz és Domanovszkyhoz hasonlóan,[67] egyébként sem tartja olyan pozitívnak, mint Szekfű, ezzel ellentétben a felvilágosodást, jobbágyvédő intézkedései és racionalizmusa miatt, inkább felértékeli), s a katolikus német parasztok betelepítésében, kedvezményekben való részesítésében, magyarellenes, a magyarságot gyengíteni kívánó tendenciát lát.[68] Szabó szerint a Habsburg központi kormányszervek, a centralizmus kiépítése sem olyan kedvező magyar szempontból, mint ahogy azt Szekfű ábrázolja.[69] Ennek egyik döntő következménye volt ugyanis a középosztály, a nemesség, a hivatali, katonai, értelmiségi réteg felhígulása, hiszen a Habsburgok e pályákat előszeretettel nem magyarokkal (főként németekkel és csehekkel) töltötték be, akik a politikai küzdőtérre lépve magyarellenes, sőt a magyarság gyengítését célzó politikát követtek.[70]

Hozzá lehet tenni, hogy Szabónak a 18. századra vonatkozó nézetei nem csak a Szekfűvel való szembeállításban értelmezhetők. Szabó ugyanis vehemensen vitatkozik a német népiségtörténettel, kitüntetetten pedig a korábban megismert Konrad Schünemann-nal is (jóllehet annak munkáját nagyrabecsüléssel idézi[71]). Schünemann ugyanis a Habsburgokat éppen azért bírálja, mert nem képviselték eléggé a német népi érdekeket, pedig a 18. században, ha erőteljesebben támogatták volna a német parasztságot, lehetőség lett volna Magyarországnak és a magyaroknak

Alföldre, hiszen az Alföldön őseik, a török hódítás előtt, inkább falvakban laktak, melyek a hegy- és peremvidéki későbbi lakóhelyeikhez jobban hasonlítottak, semmint a végtelen pusztasághoz, amivé az alföld a török korszakban alacsonyult, – igazi ösztönként működött bennük, hogy ekkor már évtizedek óta megszokták a vándorlást, mint kuruc vagy labanckatonák, mint földönfutók, akiket császári had, török-tatár, labanc-kuruc Thököly óta nem engedett békésen élni. A vándorlási ösztön második természetükké vált, s ez volt kétségtelenül a második nagy mozgatója a dél felé áramlásnak, a Verbőczi-féle jobbágyhelyzetből szabadulás vágya mellett." Szekfű 1942b, 157.

[66] Ezt a nézetet képviseli egyébként Wellmann Imre is a *Magyar Művelődéstörténet* negyedik kötetének bevezető tanulmányában. Lásd Wellmann 1940, valamint Szabó István opponensi véleménye Szabad György *A tatai és gesztesi Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerről a tőkés gazdálkodásra* című művéről, 1955–56. MTA KIK Ms 5440/32-33. Szabó itt is megismétli e kijelentését. Wellmannhoz: Csíki–Rémiás 1999.

[67] Mályusz 1936 („Magyar reneszánsz, magyar barokk").

[68] Lásd Szabó 1950–1951.

[69] Szabó 1941a.

[70] Szabó ezt a véleményét már korábban is megfogalmazta. Lásd Szabó 1940a.

[71] Szabó 1941b, 198–199.

a Német Birodalomba való betagolására (bekebelezésére[72]). Szabó ezzel szemben szögezi le az Alföld magyar birtoklásának stratégiai jelentőségét, ami szerinte az ősi földjéhez ragaszkodó s így oda visszavándorló magyar parasztság érdeme volt elsősorban, s ami így az egész magyarság megtartásának, a Kárpát-medence birtoklásának is alapvető záloga volt.[73]

A 19. SZÁZAD

A két történész nézeteinek elemzése és ütköztetése szempontjából alapvető jelentőségű a 19. század, annál is inkább, mert mindkét történész fogalmi és teoretikus jellegű műveinek[74] egyfajta kulminációs pontja ez az időszak, amelynek problematikája – főként Szabónál –átnyúlik a két világháború közötti periódusig.

Szekfű nézeteinek velejét az jelenti, hogy a 19. századot, legfőképpen pedig az 1868. évi, Eötvös–Deák-féle nemzetiségi törvényt,[75] amely a politikai nemzet fogalmán alapszik, az egész fejlődés végpontjának, betetőződésének tekinti. Ebben nyilvánul meg szerinte leginkább a magyar politikai géniusz,[76] amely egyenes ági örököse az úgynevezett Szent István-i nemzetfogalomnak. Ennek már 1848/49-ben is fontos előzményei voltak, köztük a (persze végre nem hajtott) szabadságharc utolsó napjaiban hozott Szemere-féle nemzetiségi törvény.[77]

Az 1868-as nemzetiségi törvény számos vonatkozásban biztosította a nemzetiségi autonómiát, de csak egy államalkotó nemzetet nevezett meg. Szekfű szerint legfőbb problémája, hogy sem magyar, sem nemzetiségi részről nem fogadták el, pedig akkor Európában egyedülálló módon biztosította a nemzeti kisebbségek jogait.[78]

A nemzetiségek azonban (külső nyomásra is) már nem elégedtek meg mindezzel, főként úgy, hogy végre sem hajtották őket. Végső soron a történeti magyar állam felbontására törekedtek: a nemzetek egymásnak feszülése a 19. században általános tendencia volt. Ebben a létharcban Szekfű szerint az egyedüli „megoldás" a kisebbségekkel szembeni tolerancia, a más nemzetek iránti tisztelet, amely szerinte a 16–18. századi vallási toleranciához hasonlóan fog megvalósulni.[79]

Szekfű ilyen jellegű nézeteit román és német részről nagy támadások érték.[80] A román Zenovie Pacliseanu például egyáltalán nem fogadta el, hogy a dualizmus

[72] Romsics 2010, 375–376.
[73] Erős 2019b, 40; Szabó népiségtörténeti felfogásáról átfogóan: Erős 2022, 83–180.
[74] Szekfű 1943; Szabó 1943–1944.
[75] Gángó 2009.
[76] Szekfű Gyula: Politikai érzékünk társadalmi alapjairól. In Szekfű 1942a, 239–254.
[77] Szekfű 1942b, 158–159.
[78] Szekfű 1945, 207–208; Erős 2010b.
[79] Lásd Szekfű 1945, 102–103.
[80] Mârza 2014, 118–122.

korában a nemzetiségek „aranykoráról" beszélhetünk. Szerinte a magyarok brutálisan elnyomták a nemzeti kisebbségeket, a „népek börtönéről" beszélt, s ezért törvényszerű volt a Monarchia bukása, a történelmi magyar állam felbomlása. Nézete általános volt, pl. Eduard és Harold Steinacker, illetve részben Fritz Valjavec is osztotta.[81]

Szekfű felfogásától gyökeresen eltértek Szabónak a 19. századra vonatkozó nézetei.[82] Szabó ugyanis a 19. századot nem tetőpontnak tekinti, hanem a magyarság szempontjából végzetes hanyatlásként értelmezi. A 19. században ugyanis szerinte[83] a magyarság számára káros, sőt végzetes folyamatok mentek végbe, amelyek alapvető meggyengülését idézték elő.

Ez az időszak ugyanis a mesterséges asszimiláció időszaka volt, korábban szerinte csak természetes asszimilációról lehet beszélni. Ekkor vetődött fel a „grammatikailag egységes Magyarország" képzete,[84] amely törekvéstől hiába óvott Széchenyi is. Az akkori állami politika ugyanis a nemzetiségek elmagyarosítására tört, s a 18. század végi mélyponthoz képest valóban el tudta érni a 20. század elejére a magyarság számbeli fölényét. Ez azonban csalóka ábránd volt, mert az újonnan asszimiláltak túlnyomó többsége nem vált igazából magyarrá, ami tragikus módon bizonyosodott be a háború alatt és után, amikor mindettől könnyedén megvált.[85]

Különösen negatívan ítéli meg Szabó a mesterséges asszimilációban (értsd: a magyarság felhígulásában) a városok szerepét, amelyek a népek keveredésének medencéi voltak, valamint a liberális eszméket, amelyek ezt a felhígulást elősegítették. Ezek érvényesülése tette elérhetővé a középosztályi pályákat (állami hivatalok, intelligencia, katonaság) az idegenek számára, akik lelkükben nem, csak nyelvükben lettek magyarrá.[86]

A magyarság igazi megtestesítői mindezzel szemben a falvak voltak, azaz a parasztság, amely a nemzeti hagyományok őrzője maradt a munkásság és az értelmiség körében uralkodó nemzetközi, gyökértelen gondolatokkal szemben.[87]

Elvi szempontból tartom perdöntőnek Szabó *Nemzetszemlélet és magyarságtudat* című 1943–44-es cikksorozatát.[88] Szabó ebben három nemzetfogalmat különböztet meg az újkori magyar nemzettudat fejlődésében. A még a Kézaiig visszanyúló,[89] de Werbőczynél[90] konkrét jogi formát öntő *rendi* nemzetfogalmat: ez nemzeten a poli-

☞ [81] Törő 2017–2018; Orosz 2014.
[82] Szabó 2005, 135–144.
[83] Szabó 1942 („Az asszimiláció a magyarság történetében").
[84] Erős 2005, 54.
[85] Szabó 2005, 144.
[86] Erős 2005, 60–64; Szabó 2005, 141–143.
[87] Szabó 2005, 191–192.
[88] Szabó 1943–1944; Erős 2022, 149–163.
[89] Szücs 1984.
[90] Hamza 2001.

tikai jogokkal rendelkezőket, tehát a nemességet értette. A 19. század ezzel szemben a *politikai nemzet* fogalmának a korszaka, amelyet a Szekfűnél is említett, sőt nála alapvető szerepet játszó 1868. évi 44. törvénycikk fogalmazott meg axiómaszerűen, Eötvös József és Deák Ferenc sugallatára.[91]

Szabó azonban a nemzetiségi törvényben, a politikai nemzetfogalom érvényesítésében nem tetőpontot, hanem nagymértékű hanyatlást lát (persze nem a rendi nemzetfogalomhoz képest). A 19. századi mesterséges asszimilációhoz hasonlóan e felfogás számára a nemzet puszta forma, külsőség, amit bárki magáévá tehet akár egy hatósági esküvel. Képviselői nem tettek semmit a végzetes folyamatok kezelésére, azaz a nemzeti kisebbségek – végső soron a magyar állam felbontására irányuló – magyarellenes törekvéseivel való szembeszállásra, sőt egyáltalán ezek tudatosítására, s így a magyarság megerősítésére.[92]

Szabó szerint mindezzel szemben az optimális nemzetfogalom a két világháború közötti időszakban fogalmazódott meg és ért el áttörést. Ez a népi nemzet fogalma, amely részint az irodalomban, részint a tudományban (bizonyos fokig Szekfűt is ennek képviselői közé sorolja[93]), legfőképpen azonban Mályusz Elemér népiségtörténeti irányzatában öltött testet. Szabó ezt a nemzetfelfogást tekinti tehát követendőnek.[94]

Itt szeretném megjegyezni, hogy Szekfű a népi nemzet fogalmát alapvetően elutasította. Számos írását és vitáját fel lehetne hozni ennek igazolására – pl. a Szabó Dezsővel, Németh Lászlóval, Karácsony Sándorral polemizáló írásait.[95] Itt most csak az Állam és nemzet francia változatában szereplő, *Az erdélyi szász történetírás* című nagyszabású, több mint 80 oldalas áttekintésére utalok.[96]

Ebben a 16. századtól, a tulajdonképpeni szász öntudatra ébredéstől ábrázolja az erdélyi szász történetírás alakulását.[97] Szekfű azokat az erdélyi szász történetírókat tartja pozitívnak, akiknek bár fontos a szász etnikai öntudat, alapvetően mégis a magyar államhoz tartozónak, tehát hungarusnak és patriótának tekintették magukat.[98] (Szerinte számosan voltak ilyenek a történetíráson kívül is.[99]) Ebből a szempontból

☞ [91] Gángó 2009; 2003; Szabó 2005, 185.

[92] Szabó 1943–1944, 185–186.

[93] Szabó Horváth János, Györffy István, Bartók Béla, Kodály Zoltán szerepét emeli ki még ebben a tekintetben. A Szabó–Györffy viszonyhoz megjegyzendő, hogy Szabó István Györffy István magántanára is volt a harmincas évek végén a Budapesti Egyetemen. Erős 2017a. Györffyről: Györffy 2000.

[94] Szabó 1943–1944; 2005, 200–202.

[95] Szekfű 1939b.

[96] Franciául: Szekfű 1943. Magyarul Szekfű 1943.

[97] Szegedi 2002. Szekfű pozitív példaként emlegeti Auner Mihályt, aki szerinte a modern szellem- és gazdaságtörténet képviselője volt, s Eckhart Ferenc közeli munkatársa Bécsben. Vö. Auner Mihály levelei Szekfű Gyulához, Egyetemi Könyvtár, G 628. (Német nyelven.)

[98] A hungarusfogalomhoz: Kovács 2006.

[99] Szekfű 1937 („Schittenhelm Ede"); 1942a, 212–226.

kap nagyon rossz osztályzatot Schlözer,[100] aki persze irreleváns ebben a tekintetben, már sokkal inkább érvényes ez a Teutschokra: tulajdonképpen náluk jelenik meg a szász népiség tudata, de ez még politikai szempontból ártalmatlan rajongás, „népromantika".[101]

Roppant veszélyessé mindez a két világháború közötti időszakban, a „völkisch" és Volkstum gondolat uralkodóvá válásának idején válik, például Roderich Gooss[102] és Maja Depner történetírásában. Ezek a szerzők az antiszemita, fajgyűlölő, az idegeneket, illetve a magyarokat lenéző, a németek faji felsőbbrendűségét hirdető politika kiszolgálójává váltak, ennek összes politikai konzekvenciájával.[103]

AZ ÉRTELMEZÉSHEZ

Hogy lehet értékelni végül az itt egymásnak feszülő két álláspontot? Egy nemrégiben megjelent historiográfiai/eszmetörténeti összefoglalás szerint[104] a két világhá-

☞ [100] A korábbi szász történetírásból Szekfű Krauss György, Weiss Mihály, Tröster János, Töppelt Lőrinc, Miles Mátyás, Franck Valentin műveit emeli ki, behatóan taglalva az ellentéteiket a magyarság megítélését illetően.

[101] „Mint minden nemzeti történet, Teutsché is célzatosan készült s ezt a célzatosságot nem is leplezte. Célja a szász népi egységnek a fenntartása volt, s ezt két eszközzel vélte leginkább elérni. Az egyik, hogy a szász történet századain keresztül ezt az egységet mutatta be, mint amely változatlan, örökké működő erő gyanánt adta meg minden korban minden egyes szásznak az életlehetőségeket. A nacionalizmusnak mindenütt érvényesülő alaptanítása ez: a nemzetnek örök változatlan élete van és minden egyes nemzedéknek hasonlítania kell az előzőkhöz és folytatnia kell a munkát, melyet utódainak is át kell adnia." Szekfű 1943/II, 348. Lásd még Möckel 1967.

[102] Szekfű 1913a.

[103] Steinackerhez: Spreitzer 2008.

[104] Berger 2015. Berger e munkájában ezt írja a két világháború közötti Szent István-kultuszról: „The cult of the Catholic king, celebrated widely as founder of the Hungarian state, served the Horthy regime well in a number of ways: first it justified the regim's anti-liberalism and anti-socialism; secondly, it provided a religious legitimation of the hierarchical social order of Hungary; thirdly it underlined the close relationship between church and state (after all, St Stephen allegedly was sent a crown by the Pope; and, fourthly, it could be used to call for the revision of the peace treaty of Trianon which, for Hungary, had meant the loss of the two-thirds of its pre-war territory." Uo. 256. [„A széleskörűen a magyar állam megalapítójaként ünnepelt katolikus király kultusza számos módon szolgálta a Horthy-rezsimet: először is igazolta a rendszer antiliberalizmusát és antiszocializmusát; másodszor vallási ideológiát nyújtott Magyarország hierarchikus szociális berendezkedéséhez; harmadszor aláhúzta állam és egyház szoros összefonódását (végül is Szent Istvánnak állítólag a pápa küldte a koronát); negyedszer fel lehetett használni a trianoni békeszerződés revíziójára, amely, véleményük szerint az ország háború előtti területe két harmadának elvesztését eredményezte."] Ezzel szemben a protestáns, kommunista, szocialista, liberális történészek ezt vitatták, vagy legalábbis szkeptikusok voltak ezzel szemben, és 1848, illetve a protestáns reformáció örökségét képviselték, s így a magyar nép történetében a szabadságért folytatott küzdelmet emelték ki. Bergernek a Szent István-i állam fogalmáról itt kifejtett felfogása több sebből is vérzik. Hogy ugyanis

ború közötti magyar történetírást alapvetően etnocentrikus, „etnoprotekcionista" szemlélet jellemezte.[105]

Ez a megállapítás Szekfűre, illetve számos kortársára, például Eckhart Ferencre vagy a *Revue d'Histoire Comparée*-ra biztosan nem igaz. Szekfű nézeteire – ez következik szellemtörténeti alapállásból is[106] – az ettől gyökeresen eltérő történeti és politikai nemzetfogalom volt a jellemző.[107] Szekfű a népi/Volkstum szemlélettel már a harmincas évek elejétől (sőt korábban is, vö. Sebestyén-ügy[108]) igen komoly, olykor késhegyre menő vitákat folytatott. Történelmi alapú nemzetfogalma a népi szemléletnél nyitottabb, humanisztikusabb, az idegeneket befogadó, tehát például nem antiszemita tartalmú volt.[109]

Nem lehet azonban a fasizmussal, illetve a német és osztrák Volksgeschichtével[110] azonosítani Szabó István nézeteit sem. Egyrészt ugyanis – mert bár Mályusz Elemér alapvető hivatkozási pont számára – közte és Mályusz között jelentős különbségek is vannak.[111] Ezt bizonyítja, hogy még népiségtörténeti fogantatású ta-

ez a koncepció antiliberális lenne, ez mindenképpen kérdéses, de legalábbis problematikus. Ennek pontosan az ellenkezőjét állítja Miskolczy Ambrus, aki a Szekfűvel igen szoros kapcsolatban lévő Zolnai Béla nézeteit elemezve bizonyítja, hogy az általa preferált Szent István-i nemzetfogalom nyitottabb, elfogadóbb, „liberálisabb" volt, mint ellenfeleié. Miskolczy Ambrus nézeteivel alapvetően egyetérthetünk. Ez a Szent István-i nemzetfogalom ugyanis az ezzel diametrálisan szemben álló, népi/etnikai nemzetfogalommal ellentétben konstituálódott, s képviselői/szószólói (pl. a szintén Szekfű-barát Joó Tibor) heves küzdelmeket folytattak utóbbi ellen, éppen ennek etnikai, nemritkán a faji gondolattal érintkező velleitásai miatt. Berger tehát itt alapvető különbségeket mos egybe.

Másrészt, hogy a protestáns oldal képviselte volna a pozitívabb, haladóbb álláspontot ekkoriban, ez szintén kérdéses. Szekfű Gyula protestáns kritikusai gyakran sokkal nacionalistábbak, hungarocentrikusabbak voltak, tehát inkább „jobboldalinak" tekinthetők, hiszen Szekfűt és pl. Eckhart Ferencet gyakran vádolták azzal, hogy „sárba rángatják" a magyar történelmet, leértékelik a nemzeti hősöket és hagyományokat, s primitív politikai eseménytörténetet művelnek. Utóbbi érvényes Szekfű Gyula liberális és kommunista, szocialista bírálóira is. Róluk persze lehet állítani, hogy a professzionális történetírás pozícióiból távol tartották, kirekesztették őket, s ezért nem tudtak modernebb gazdasági- és társadalomtörténeti, horribile dictu, szellemtörténeti szempontokat érvényesíteni. Kérdés persze, hogy ezt miért nem tették meg a Szovjetunióban vagy az Egyesült Államokban (számosan emigráltak közülük), ahol az ilyen jellegű modernebb kutatásokhoz (véleményük szerint) sokkal kedvezőbb feltételek állottak rendelkezésre, mint a jobboldali Horthy-rezsim Magyarországán. Lásd Erős 2016a; Vardy 1976; Kosáry 1987; Miskolczy 2001; Erős 2021.

105 Dénes 2015; ismertetésem erről: Erős 2016b.

106 Miskolczy 2001; Trencsényi 2011; Jordan 2016.

107 Hasonló volt egyéb „szellemtörténészek", pl. Hóman Bálint vagy Deér József felfogása is. Lásd Erős 2010a; Ujváry 2011; Koszta 2006.

108 Szekfű 1939b; 1934b; 1939a; Erős 2011; Nehring 1991.

109 Ezt az értelmezést vitatja Dénes Iván Zoltán idézett Szekfű-monográfiájában. Ezzel ellentétes álláspontomról lásd pl. Erős 2017c (lásd jelen kötetben is).

110 A korábban idézetteken kívül: Oberkrome 1993; Hettling 2003.

111 A Szabó–Mályusz viszonyhoz lásd még Szabónak Mályuszhoz írott leveleit in Szabó 2005, 211–229. Az előzőkben kifejtettek alapján igen kétségesnek tartom azt az újabban megfogalmazódó törekvést, amely Szabót Szekfűvel (valószínűleg ő lenne a szellemtörténet Romsics Ignác által

nulmánya is megjelenhetett a Szekfű-tanítványok által szerkesztett[112] *Revue d'Histoire Comparée*-ban – igaz, a jelzett korrekciókkal. Az 1944-ben megjelent német nyelvű könyvét is az a Magyar Történettudományi Intézet adta ki, amely a Teleki Intézet tagintézménye volt, ez pedig kizárta kutatási köréből a Mályusz-féle népiségtörténeti programot.[113]

Hozzátehető ráadásul, hogy bár Szabó Istvánnál is feltűnnek alkalmanként a német népiségtörténet olyan – minimum gyanút ébresztő – fogalmai, mint a „néptalaj", ezt Szabó Mályusznál sokkal kevésbé, inkább csak felületi módon érvényesíti. A fajiságra való hivatkozás is minimális, a *nép* számára is inkább történetileg létrejött képződmény.[114]

Másrészt az is megjegyezhető, hogy a Szekfű által érvényesített Szent István-i, inkább történeti nemzetfogalom sok tekintetben konzervatív volt, azaz megértőbb és elfogadóbb a történetileg létrejött alakulatokkal, s így a „történelmi, uralkodó" rétegekkel, illetve pozícióikkal szemben.[115] Ehhez képest Szabó törekvései több ponton érintkezést mutatnak a népi mozgalom szociális törekvéseivel (Sarló, Márciusi Front, Erdélyi Fiatalok[116]), azaz egy radikálisabb társadalomátalakító modernizációs program megfogalmazóival. Mindezzel kongruens, hogy Szabó egyre inkább a parasztság története felé fordul, s ez 1945 után kizárólagos kutatási területévé válik.[117]

Egy ponton azonban közös a két történetszemlélet. (Erre csak a historiográfiai szemszög hívja fel a figyelmet, rámutatva arra, hogy a történészek vagy „narratívák" elemzésénél nem elegendő pusztán a „politikai" nézetek eltérésének analízise,[118] azaz a történelem nem csak diskurzus.[119]) A magyar történetírásban a dualiz-

említett fő képviselője) szemben állítja be a társadalomtörténeti törekvéseket inkább érvényesítő történésznek, s ennek megfelelően tárgyilagosabbnak, „tudományosabbnak", prekoncepcióktól mentesebbnek: lásd Romsics 2011, 336, 337. 2005-ös tanulmányomban világosan bizonyítottam ennek ellenkezőjét. Lásd itt: 23. sz. lj. Szabó István asszimilációfelfogásával foglalkozik Gyáni Gábor is az asszimiláció kérdésének irodalmát elemző tanulmányában (Gyáni 2002). Mind Gyáni Gábor, mind Romsics Ignác értékelésével szemben áll Faragó Tamás értékelése, ld. itt: 114. sz. lj. Bővebben Erős 2019c, 57–58. Lásd még mindezekhez újabban Erős 2022, 164–180.

[112] Őze 2014.

[113] Szabónak a háború után is jó viszonya volt Kosáryékhoz, 1948-as parasztságtörténeti kötetét is ők adták ki, illetve 1947-ben is közölt francia nyelvű tanulmányt a *Revue d'Histoire Comparée*-ban. Szabó 1947; 1948. A Teleki Intézetben (nem) folytatott népiségtörténeti kutatásokhoz: Kosáry 1983; 1988.

[114] Szabó 1944b, 6. Faragó Tamás utal Szabó e német nyelven megjelent munkájára 2012-es összefoglalásában. Gyáni és Romsics értelmezésével szemben (bár nem reflektál rájuk) sokkal kritikusabb, s főként a politikai vonatkozásokat emeli ki. Faragó 2012, 12.

[115] Dénes 2015; Erős 2016b; 2017c.

[116] A népiekhez újabban Papp 2012. A korábbi irodalomból: Borbándi 1976; Lackó 1996; Salamon 1989; 2002.

[117] Erős 2017b.

[118] Rüsen 2006. A német történész itt arra mutat rá, hogy számolni kell a források „általánosságá"-val is.

[119] Gyáni 2010; Erős 2015.

mus időszakában virágkorát élő, de a két világháború között is erős pozíciókkal rendelkező „nemzeti romantikus" történetszemlélethez[120] képest – amely alapvetően politikatörténet- és eseménytörténet-centrikus volt, középpontban a hősökkel és árulókkal – mindketten egy szintetikus, társadalomtörténeti elemekkel telített és sok aspektusból elemző, így a modern európai történetírás törekvéseivel is érintkező metódust képviseltek.[121]

Az 1945, de különösen az 1948 utáni magyar marxista történetírás[122] visszatért a korábbi, primitívebb politika- és eseménytörténeti pozícióhoz, igaz, most már nem a nemzet, hanem az ennek sokkal szűkebb közösségét megtestesítő osztály (és osztályharc) szemszögét alkalmazva.[123] Ebben pedig nem jutott hely sem a Szekfű-féle szellemtörténetnek, sem a Szabó (és Mályusz) képviselte népiségtörténetnek. Mindkettő – eltérő intenzitással – csak a rendszerváltás után, különösen azonban a kétezres években talált újbóli felfedezőkre.[124]

FÜGGELÉK

Az alábbiakban közlöm Szekfű Gyulának a Szabó Istvánhoz írott két levelét az 1940-es évek elejéről, amelyek további fontos adalékkal szolgálnak kettőjük viszonyának a megvilágításához. A levelekben Szekfű köszönetet mond Szabónak *A magyarság életrajza* megküldéséért, s egyben sajnálja, hogy ez nem néhány nappal korábban történt, mert akkor be tudta volna építeni ennek megállapításait készülő kötetébe, az Állam és nemzetbe. Másrészt Szekfű forszírozza, hogy Szabó készítse el életrajzát Werbőczy Istvánról az általa szerkesztett *Magyar életrajzok* számára; ez azonban végül nem valósult meg.

Megjegyzendő még a két történész egymáshoz való viszonyához, hogy Szekfű 1940-ben elismerő recenziót közölt Szabó Istvánnak *A magyar parasztság története* című, akkor publikált könyvéről,[125] amely egyébként a Szekfűhöz közel álló folyóirat

☞ [120] Steven Bela Vardy: The National Romantic School. In Vardy 1976, 121–128; Erős 2015, 139–140.

[121] Ezzel inkább ellentétes álláspontot fejt ki Mishkova–Strath–Trencsényi 2013 (a magyar viszonyokra vonatkozó értelmezés megfogalmazója a tanulmányban Trencsényi Balázs). Ld. még Erős 2017c.

[122] Romsics 2011, 356–397; Erős 2015, 377–409. Ebből is következik, hogy óvatosan kell kezelni az újabban szélesebb körben elterjedt felfogást. miszerint az 1950-es évek magyar történetírása „nemzeti kommunista" lett volna. Stefan Berger említett könyvében szintén ezt a nézetet osztja, de Romsics Ignác összefoglalása is erre épít. Ezzel összefüggő kételyeimet több írásban is kifejtettem. Erős 2013 („Bűvölet nélkül – félúton"); 2018a.

[123] Lásd Erős 2018b; 2022, 219–326.

[124] Mályusz 2002; Szabó 2005; Szekfű 2001.

[125] Szekfű 1940.

sorozatában, *A Magyar Szemle Kincsestárá*ban jelent meg.[126] Szekfű különösen azt dicséri ismertetésében, hogy Szabó ábrázolásában jobbágy és földesúr viszonya nem merült ki az „ellenlábas" viszonyban.

Szekfű Gyula levele Szabó Istvánnak, 1942. május 4.[127]

Igen tisztelt Barátom,
legyen szabad meleg köszönetet mondanom legújabb köteted, „A magyarság életrajza" megtisztelő szíves megküldéséért. A legnagyobb érdeklődéssel és bizonyára nagy tanulsággal fogom elolvasni. Borzasztóan sajnálom, hogy nem egykét hónappal előbb jelent meg, hogy felhasználhassam egy rövid nemzetiségi történetben, mely egy könyvnapi kötetemben jelenik meg,[128] amelyben egyelőre a Magy. Művelődéstörténetben megjelent dolgozataidat[129] használtam fel. Tudom, hogy különböző utakon értünk a történet műveléséhez s ez a különbség egészen soha se lesz elmosható, de annál jobban esik eddigi munkáidban az objektivitás oly nagy mértéke, aminővel ritkán lehet találkozni, – s amely egyúttal annyira szükséges, hogy a tőlünk eltérő utakon létrejött igazság elhihető és elfogadható legyen.

Szívesen köszönt igaz tisztelő híved
Szekfű Gyula.
1942. V. 4.
Azt hiszem, Franklin most már számíthat a Verbőczi-kötetre?![130]

☞ [126] Szabó 1940d. A *Magyar Szemle* ekkori főszerkesztője Szekfű közeli barátja, Eckhardt Sándor volt, akinek a szerkesztésében jelent meg az *Úr és paraszt a magyar élet egységében* című kötet, amelyben Szabó szintén publikált tanulmányt: „Nemesség és parasztság Werbőczi után" (Szabó 1941). Ugyanez a tanulmány, *némi változtatás*sal, megjelent a *Jobbágyok – parasztok című kötetben is*, „A nemesség és a parasztság osztályviszonyai a XVI–XVIII. században" *címmel* (Szabó 1976, 237–252). L*ás*d mindehhez még Erős 2018b; 2022, 230, passim.

[127] MTA KIK Ms 5438/157/a.

[128] Lásd Szekfű 1942a.

[129] Szabó 1940b, 1940c; 2005.

[130] Szabó István Werbőczy-életrajzának elkészítésére szerződést kötött Szekfű Gyula sorozata számára. Az életrajz azonban nem készült el, csak egy német nyelvű nagyobb cikk a *Pester Lloyd*ban, 1944-ben (Szabó 1944c).

Szekfű Gyula levele Szabó Istvánnak, 1942. november 19.[131]

Igen tisztelt Kedves Barátom,
16-i szíves soraidat kézhez véve, nekem, mint szerkesztőnek nem lehet más gondolatom, mint hogy talán mégsem lenne szükséges lemondanod a Verbőczy életrajzról.[132] A 10 kötetes tervezett sorozatból a napokban jelenik meg a harmadik és negyedik (Bocskay[133], II. Rák. György[134]) s egész jó megoszlás lenne, ha Te benne maradnál a sorozatban, s akkor adnád át a kéziratodat, amikor elkészültél vele – esetleg, mint a kilencedik vagy tizedik kötet. Így nem lenne baj, ha akár két év múlva, vagy még később készülnél el vele.
Ezt a megosztási lehetőséget sietek közölni Veled és nagyon örülnék, ha elfogadnád, mely esetben semmi hivatalos vagy ügyleti lépésre nem lenne szükség – én egyszerűen közölném a halasztást Franklinékkal[135], de ezzel persze nem akarlak akadályozni más irányú elhatározásodban sem, ha tényleg ragaszkodnál a vállalkozásból való elválás gondolatához.

Szívesen köszönt és a katonaságnál[136] minden jót, jó egészséget kíván igaz híved
Szekfű Gyula

XI. 9.

HIVATKOZOTT IRODALOM

A harmadik út felé, 2006: *A harmadik út felé. Szabó István történész cikkekben és dokumentumokban.* Válogatta, jegyzetekkel ellátta és szerkesztette Erős Vilmos. Lucidus Kiadó, Budapest.

Ablonczy 2016: Ablonczy Balázs: *Keletre, magyar. A magyar turanizmus története.* Jaffa, Budapest.

Berger 2015: Stefan Berger (with Christoph Conrad): *The Past as History: National identity and Historical Consciousness in Modern Europe.* Palgrave Macmillen, Basingstoke.

Benda 1942: Benda Kálmán: *Bocskai István: 1557–1606*. (Magyar életrajzok.) Franklin, Budapest.

Bolgár 2006: Bolgár Dániel: „Népből nemzet, történészből szónok." *BUKSZ*, XVIII. évf., 3. sz., 223–230.

☞ [131] MTA KIK Ms 5438/158.

[132] Ezek szerint Szabó István ebben a levélben közölte lemondási szándékát.

[133] Benda 1942.

[134] Kósa 1942. Kósa János a Mályusz-féle népiségtörténet (részben Szabó István) heves kritikusa volt, az ebből a célból is megindított *Történetírás* című folyóirat tevékeny munkatársa. Bővebben Erős 2019a.

[135] Mármint a nyomdával. A Szabó Istvánnal kötött szerződés: Szabó István-hagyaték, MTA KIK. Ms 5438/1-105. Szabó István személyi iratai és működésével kapcsolatos iratok. 1942–1949.

[136] Mint Lukinich Imre leveléből is kitűnik, ekkor Szabó katona volt. Lukinich Imre levele Szabó Istvánhoz, 1942. okt. 20. MTA KIK, Ms 5438/147.

Bolgár 2007: „Viszontválasz." *BUKSZ*, XIX. évf., 1. sz., 7–10.

Borbándi 1976: Borbándi Gyula: *Der ungarische Populismus.* Hase & Kodler, Mainz.

Csíki–Rémiás 1999: Csíki Tamás – Rémiás Tibor (szerk.): *Válogatás Wellmann Imre agrár- és társadalomtörténeti tanulmányaiból.* Wellmann Imre örökösei, Miskolc.

Dénes 1976: Dénes Iván Zoltán: *A „realitás" illúziója.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Dénes 2015: Dénes Iván Zoltán: *A történelmi Magyarország eszménye. Szekfű Gyula a történetíró és ideológus*. Kalligram, Pozsony.

Erős 2000: Erős Vilmos*: A Szekfű–Mályusz vita*. Csokonai Kiadó, Debrecen.

Erős 2005: Erős Vilmos: *Asszimiláció és retorika. Szabó István: A magyar asszimiláció című munkájának rekonstrukciója.* Csokonai Kiadó, Debrecen.

Erős 2010a: Erős Vilmos: „Hóman Bálint és a historiográfia." *Magyar Szemle,* Új Folyam, XIX. évf., 11–12. sz., 90–106.

Erős 2010b: Erős Vilmos: "A Szent István-i államtól Kárpát Európáig. Szekfű Gyula történetpolitikai gondolkodása az 1940-es évek első felében." *Limes*, XXIII. évf., 2. sz., 15–30.

Erős 2011: Erős Vilmos: „Sebestyén Gyula bírósági pere Szekfű Gyulával." *Néprajzi Látóhatár,* XX. évf., 3. sz., 83–103.

Erős 2013: Erős Vilmos: „Bűvölet nélkül – félúton. Elmélkedések Romsics Ignác könyvéről." *Valóság*, LVI. évf., 5. sz., 80–92.

Erős 2015: Erős Vilmos: *Modern historiográfia*. *Az újkori történetírás egy története.* Ráció Kiadó, Budapest.

Erős 2016a: Erős Vilmos: „A második »száműzött Rákóczi« vita. Szekfű Gyula Bethlen Gábor című művének korabeli fogadtatása." *Századok*, CL. évf., 1. sz., 3–46.

Erős 2016b: Erős Vilmos: „A történelmi Magyarország eszménye. Szekfű Gyula a történetíró és ideológus. [The ideal of historic Hungary: Gyula Szekfű, historian and ideologue.] By Iván Zoltán Dénes." *Hungarian Historical Review*, V. évf., 3. sz., 444–449.

Erős 2017a: Erős Vilmos: „A helytörténettől a népiségtörténetig… és tovább. Szabó István Debrecennel és az Alfölddel kapcsolatos tanulmányai." *Valóság*, LX. évf., 2. sz., 19–52.

Erős 2017b: Erős Vilmos: „»A magyarság létét tápláló népi forrás«. Szabó Istvánnak a magyar parasztság középkori történetével kapcsolatos munkái." *Agrártörténeti Szemle,* LVIII. évf., 1–4. sz., 89–124.

Erős 2017c: Erős Vilmos: „Historicizmus és fantomirodalom. Dénes Iván Zoltán Szekfű Gyula-monográfiájáról." *Valóság,* LIX. évf., 12. sz., 84–96.

Erős 2018a: Erős Vilmos: A múlt mint történelem. *Klió*, XXVII. évf., 1. sz., 90–99.

Erős 2018b: Erős Vilmos: „Plebs és populus között. Szabó Istvánnak a parasztság koraújkori történetével kapcsolatos munkái." I–II. *Valóság*, LX. évf., 3. sz., 32–58; 4. sz., 28–58.

Erős 2019a: Erős Vilmos: „A populus bűvöletében. Szabó István népiségtörténete az 1930-as és 1940-es években. I." *Valóság,* LXII. évf., 3. sz., 59–79.

Erős 2019b: Erős Vilmos: „A populus bűvöletében. Szabó István népiségtörténete az 1930-as és 1940-es években. II." *Valóság*, LXII. évf., 4. sz., 12–41.

Erős 2019c: Erős Vilmos: „A populus bűvöletében. Szabó István népiségtörténete az 1930-as és 1940-es években. III." *Valóság*, LXII. évf., 5. sz., 33–58.

Erős 2020: Erős Vilmos: Szabó István debreceni „identitásai". In Bódi Katalin – Fazakas Gergely – Lapis József (szerk.): *A „debreceniség" mintázatai és párhuzamai. Városi identitás és a kulturális emlékezet rétegei a kora újkortól napjainkig.* (Loci memoriae Hungariae, IX.) Egyetemi Kiadó, Debrecen, 273–284.

Vilmos Erős 2020: Vilmos Erős: „Geistesgeschichte" versus „Volksgeschichte" im Ungarn der frühen 1940-er Jahre. Gyula Szekfű und István Szabó über die Geschichte der ungarländischen Nationalitäten. *Ungarn Jahrbuch,* XXXV, 2019. Hg. von Zsolt K. Lengyel. Pustet Verlag, Regensburg. 209–227.

Erős 2021: Vilmos Erős: „Geistesgeschichte" versus „Volksgeschichte" im Ungarn der frühen 1940-er Jahre. In László Balogh – Christoph Leitgeb (Hrsg.): *Opfermythen in Zentraleuropa.* Praesens Verlag, Wien, 119–139.

Erős 2022: Erős Vilmos: *Populus, plebs, rusticus. Szabó István „harmadik utas" társadalomtörténete.* Ráció Kiadó, Budapest.

Fahlbusch 1999: Fahlbusch Michael: *Wissenschaft im Dienst der nationalsozialistischen Politik? Die Volksdeutschen Forschungsgemeinschaften von 1931–1945.* Nomos, Baden-Baden.

Faragó 2012: Tamás Faragó: *Historical demography in Hungary: a history of research.* Hungarian Central Statistical Office, Budapest.

Frank 2007: Tibor Frank: „Kakania" remembered: The Austro-Hungarian Compromise in Hungarian Historiography (1867–1945). In Frank Hadler – Matthias Mesenhöller (Hrsg.): *Vergangene Grösse und Ohnmacht in Ostmitteleuropa: Representationen imperialer Erfahrung in der Historiographie seit 1919. Lost greatness and past oppression in East Central Europe: representation of the imperial in historiography since 1918.* Akademische Verlags-Anstalt, Leipzig, 247–261.

Gángó 2003: Gángó Gábor: „Az 1868. évi nemzetiségi törvény korunk nemzetiségpolitikájának tükrében." *Barátság*, X. évf., 5. sz., 4027–4031.

Gángó 2009: Gángó Gábor: „Az 1868. évi nemzetiségi törvény következményei." *Korunk*, XX. évf., 5. sz., 9–16.

Gyáni 2002: Gyáni Gábor: Az asszimiláció fogalma a magyar társadalomtörténetírásban. In uő: *Történészdiskurzusok*. L'Harmattan, Budapest, 119–133.

Gyáni 2010: Gyáni Gábor: *Az elveszíthető múlt.* Nyitott Könyvműhely, Budapest.

Györffy 2000: György Györffy: „István Györffy, a pioneer of Hungarian ethnography." *Hungarian heritage*. I. évf., 1–2. sz., 19–28.

Haar 2002: Ingo Haar: *Historiker im Nationalsozialismus. Deutsche Geschichtswissenschaft und der „Volkstumskampf" im Osten.* (Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft, 243.) Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.

Hamza 2001: Hamza Gábor (szerk.): *Tanulmányok Werbőczy Istvánról*. Professzorok Háza, Budapest.

Hettling 2003: Hettling Manfred (Hg.): *Volksgeschichten im Europa der Zwischenkriegszeit.* Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.

Hóman–Szekfű 1935–1936: Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet I–V.* Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.

Jordan 2016: Stefan Jordan: *Theorien und Methoden der Geschichtswissenschaft.* 3. Aufl., Ferdinand Schöningh, Paderborn.

Kisantal–Szeberényi 2003: Kisantal Tamás – Szeberényi Gábor: A történetírás „nyelvi fordulata". In Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek.* Osiris, Budapest, 413–442.

Kósa 1942: Kósa János: *II. Rákóczi György.* (Magyar életrajzok.) Franklin, Budapest.

Kosáry 1983: Kosáry Domokos: „»Kárpát-Európa« kutatás a Teleki Intézetben. Tóth János interjúja." *Valóság,* XXVI. évf., 9. sz., 32–41.

Kosáry 1987: Kosáry Domokos: *A történelem veszedelmei. Írások Európáról és Magyarországról*. Magvető, Budapest.

Kosáry 1988: Kosáry Domokos: The Idea of a Comparative History of East Central Europe: the Story of a Venture. In Dennis Deletant – Harry Hanák (eds.): *Historians as Nation Builders*. London School of Slavonic and East-European Studies, London, 124–138.

Koszta 2006: Koszta László (szerk.): *Deér József emlékezete. Tanulmányok Deér József (1905–1972) professzor születésének centenáriumára*. JATEPress, Szeged.

Kovács 2006: Kovács Kálmán: Die Rezeption von Theodor Körners Zrinyi und die Konstruktion von nationalen Mythen im 19. Jahrhundert. *Zagreber germanistische Beiträge. Jahrbuch für Literatur- und Sprachwissenschaft.* (Beiheft, IX.) Zagreb, 89–98.

Lackó 1996: Lackó Miklós: Népiek tegnap és ma. In uő: *Sziget és külvilág. Válogatott tanulmányok.* MTA Történettudományi Intézet, Budapest. 165–190.

Guoth 1942: Guoth Kálmán: „Egy forrás két történetszemlélet tükrében." *Századok,* LXXVI. évf., 1. sz., 43–64.

Mályusz 1932: Mályusz Elemér: „Az új német nacionalizmus történetírása." *Magyar Szemle*, VI. évf., I. sz. 69, 241–253.

Mályusz 1936: Mályusz Elemér: „Magyar reneszánsz, magyar barokk." *Budapesti Szemle*, LXXX. évf., 702. sz., 159–179; 703. sz., 293–318; 704. sz., 86–104; 705. sz., 154–174.

Mályusz 1939: Mályusz Elemér: „A középkori magyar nemzetiségi politika I–II." *Századok*, LXXIII. évf., 7–8. sz., 257–294; 9–10. sz., 385–448.

Mályusz 1942: Mályusz Elemér: „A magyarság erői a Kárpát-Medencében." *Képes Tábori Újság*, 16. sz., 4.

Mályusz 2002: Mályusz Elemér: *A középkori magyarság település- és nemzetiségi politikája.* Lucidus Kiadó, Budapest.

Mârza 2014: Radu Mârza: *Romanian Historians and Propaganda (1914–1946). The Case of Transylvania*. AEPress, Bratislava.

Miskolczy 2001: Miskolczy Ambrus: *Szellem és nemzet. Babits Mihály, Eckhardt Sándor, Szekfű Gyula és Zolnai Béla világáról.* Napvilág Kiadó, Budapest.

Mishkova–Strath–Trencsényi 2013: Diana Mishkova – Bo Strath – Balázs Trencsényi: Regional History as a „Challenge" to National Frameworks of Historiography: The Case of Central, Southeast, and Northern Europe. In Matthias Middel – Lluis Roura (eds.): *Transnational Challenges to National History Writing.* Palgrave Macmillan, Basingstoke, 257–314.

Monostori 2017: Monostori Imre: *Szekfű Gyula a változó időkben. Életmű – fogadtatás – utókor 1913–2016.* Pannonia Könyvek, Pécs.

Möckel 1967: Andreas Möckel: Geschichtsschreibung und Geschichtsbewußtsein bei den Siebenbürger Sachsen. In Paul Philippi (Hg.): *Studien zur Geschichtsschreibung im 19. und 20. Jahrhundert.* Böhlau, Köln–Graz, 1–23.

Nehring 1991: Karl Nehring: „Zu den Anfängen der Südost-Forschungen. Der Briefwechsel von Fritz Valjavec und Szekfű Gyula 1934–1936." *Südost-Forschungen*, L. 1–30.

Oberkrome 1993: Willi Oberkrome: *Volksgeschichte: Methodische Innovation und völkische Ideologisierung in der deutschen Geschichtswissenschaft. 1918–1945.* Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.

Orosz 2014: Orosz László: *Tudomány és politika. Fritz Valjavec (1909–1960) a két világháború közötti magyar–német tudománypolitikai kapcsolatokban.* Ráció Kiadó, Budapest.

Őze 2014: Őze Sándor: *Történészek az állambiztonság célkeresztjében. Benda Kálmán megfigyelése*. Hamvas Béla Kultúrakutató Intézet, Budapest.

Papp 2012: Papp István: *A magyar népi mozgalom története. 1920–1990*. Jaffa, Budapest, 2012.

Pósán 1996: Pósán László: *A Német Lovagrend története a 13. században*. Egyetemi Kiadó, Debrecen.

Romsics 2010: Romsics Gergely: *Nép, nemzet, birodalom. A Habsburg Birodalom emlékezete a német, osztrák és magyar történetpolitikai gondolkodásban 1918–1941.* Új Mandátum Kiadó, Budapest.

Romsics 2011: Romsics Ignác: *Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel.* Osiris, Budapest.

Rüsen 2006: Jörn Rüsen: A történelem retorikája. In Gyurgyák János – Kisantal Tamás (szerk.): *Történetelmélet I–II*. Osiris, Budapest, II. köt. 986–998.

Salamon 1989: Salamon Konrád: *A harmadik út kísérlete*. Eötvös Kiadó, Budapest.

Salamon 2002: Salamon Konrád: *A harmadik út küzdelme. Népi mozgalom 1944–1987.* Korona Kiadó, Budapest.

Spreitzer 2008: Renate Spreitzer: Harold Steinacker (1875–1965). In Karel Hruza (Hg.): Österreichische Historiker. Bd. I. Böhlau, Wien–Köln–Weimar, 191–223.

Szabó 1934: Szabó István: „Három nemzedék után." *Protestáns Szemle,* XXXXIII. évf., 8. sz., 364–368.

Szabó 1940a: Szabó István: „A debreceni közösség." *Debreczeni Képes Kalendáriom,* XL. évf., 73–77.

Szabó 1940b: Szabó István: Pusztuló magyarság. In *Magyar Művelődéstörténet III.* Szerk. Lukinich Imre. Magyar Történelmi Társulat, Budapest. 69–97.

Szabó 1940c: Szabó István: A nemzetiségek térnyerése és a magyarság. In Wellmann Imre (szerk.): *Magyar Művelődéstörténet IV.* Magyar Történelmi Társulat, Budapest. 109–136.

Szabó 1940d: Szabó István: *A magyar parasztság története.* Magyar Szemle Társaság, Budapest.

Szabó 1941a: Szabó István: „A jobbágy megnemesítése." *Turul,* LV. évf., 1–2. sz., 11–21.

Szabó 1941b: Szabó István: *A magyarság életrajza.* Magyar Történelmi Társulat, Budapest. (Reprint kiadás: 1990.)

Szabó 1942: Szabó István: „Az asszimiláció a magyarság történetében." *Hitel,* VIII. évf., 4. sz., 1–15.

Szabó 1943: Étienne Szabó: „Le peuplement de la Hongrie du XIIe au XVe siecle." – „La population de la Hongrie aux XVIe et XVIIe siecles." – Biographie du peuple hongrois. *Nouvelle Revue de Hongrie,* 217–225, 352–364.

Szabó 1943–1944: Szabó István: „Nemzetszemlélet és magyarságtudat." *Sorsunk,* III. évf., 730–738, 836–844, 891–895; IV. évf., 34–42.

Szabó 1944a: Étienne Szabó: „Les Hongrois et les nationalités aux XVIe et XVIIe siecles." Biographie du peuple hongrois. *Nouvelle Revue de Hongrie*, 110–121.

Szabó 1944b: Stefan Szabó: *Ungarisches Volk*. Verlagsanstalt Danubia, Budapest–Leipzig.

Szabó 1944c: Stefan Szabó: „Stefan Werbőczy 1455(?)–1541. (Ungarische Bildergalerie.)" *Pester Lloyd,* február 13., 11–12.

Szabó 1947: Étienne Szabó: „Les grands domaines en Hongrie au début des temps modernes." *Revue d'Histoire Comparée*, V, 167–192.

Szabó 1948: Szabó István: *Tanulmányok a magyar parasztság történetéből.* Teleki Pál Tudományos Intézet, Budapest.

Szabó 1950: Szabó István: „A hajdúk 1514-ben." *Századok,* LXXXIV. évf., 1–4. sz., 178–198, 478–488. (Ua. in: Szabó István: *Jobbágyok–parasztok.* Budapest, 1976. 201–222.)

Szabó 1950–1951: Szabó István: *Magyarország története a 1711-től a század végéig.* (Kőnyomatos egyetemi jegyzet.) Debrecen.

Szabó 1954: Szabó István: „Debrecen a történelemben." Élet és Tudomány, IX. évf., 52. sz., 1635–1639.

Szabó 1956: Szabó István: „A hajdúság kialakulása." *Alföld*, VII. évf., 3. sz., 50–57.

Szabó 2005: Szabó István: *Népiségtörténeti tanulmányok*. Szerk., bev., jegyz., Függeléket összeáll. Erős Vilmos. Lucidus Kiadó, Budapest.

Szegedi 2002: Edit Szegedi: *Geschichtsbewusstsein und Gruppenidentität. Die Historiographie der Siebenbürger Sachsen zwischen Barock und Aufklaerung.* Böhlau, Köln–Weimar–Wien.

Szekfű 1913a: Szekfű Gyula: „Roderich Goos: Österreichische Staatsverträge. Fürstentum Siebenbürgen." *Történeti Szemle,* II. évf., 4. sz., 621–626.

Szekfű 1913b: Szekfű Gyula: *A száműzött Rákóczi, 1715–1735*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.

Szekfű 1918: Szekfű Gyula: *A magyar állam életrajza.* Dick Manó Könyvkereskedése, Budapest.

Szekfű 1924: Szekfű Gyula: *Történetpolitikai tanulmányok.* Magyar Irodalmi Társaság, Budapest.

Szekfű 1926: Szekfű Gyula: Bevezetés. In *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez. 1790–1848. Magyarország* újabbkori történetének forrásai. Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 7–208.

Szekfű 1934a: Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik. „Élet" irodalmi és nyomda rt. kiadása, Budapest.*

Szekfű 1934b: Szekfű Gyula: „Népiség, nemzet, állam." *Magyar Szemle*, VIII. évf., 1. sz., 5–13.

Szekfű 1935: Szekfű Gyula: „A magyarság és kisebbségei a középkorban. Vázlatok egy hazai kisebbségtörténethez." *Magyar Szemle*, IX. évf., 1. sz., 5–13.

Szekfű 1937: Szekfű Gyula: „Schittenhelm Ede." *Magyar Szemle*, XI. évf., 30. köt., 223–231.

Szekfű 1939a: Szekfű Gyula: „A népi elv két arca. Bajza József emlékének." *Magyar Szemle*, XIII. évf., 1. sz., 5–12.

Szekfű 1939b: Szekfű Gyula: „Lírai történetszemlélet." *Magyar Szemle*, XXXVI. köt., 297–306.

Szekfű 1940: Szekfű Gyula: „A magyar parasztság története." *Magyar Nemzet*, június 9., 5. 6.

Szekfű 1942a: Szekfű Gyula: Állam és nemzet. *Tanulmányok a nemzetiségi kérdésről.* Magyar Szemle Társaság, Budapest.

Szekfű Gyula 1942b: A nemzetiségi kérdés rövid története. In u*ő: Állam és nemzet. Tanulmányok a nemzetiségi kérdésről.* 85–177. (Újból megjelent in Szekfű 2002, 476–546.)

Gyula Szekfű 1917: Gyula Szekfű: *Der Staat Ungarn. Eine Geschichtstudie.* Deutsche Verlag Anstalt-Politische Bücher, Stuttgart–Berlin.

Szekfű 1934: Gyula Szekfű: „Volkstum, Nation, Staat." *Ungarische Jahrbücher,* XIV., 341–352.

Szekfű 1936: Gyula Szekfű: „Ungarn und seine Minderheiten im Mittelalter." *Südostdeutsche Forschungen,* I, 16–26.

Szekfű 1941: Gyula Szekfű: „Völker im mittelalterlichen Ungarn." *Ungarn,* I, 705–717.

Szekfű 1943: Szekfű Gyula: „Az erdélyi szász történetírás I–II." *Magyarságtudomány*, II. évf., 2. sz., 174–198; 3–4. sz., 325–373.

Szekfű 1943–1944: Gyula Szekfű: *Die siebenbürgische sächsische Geschichtschreibung.* (Géppel írt, jelzet nélküli kézirat. Universitaet Wien, Osteuropaeische Bibliothek.) 86.

Szekfű 1945: Jules Szekfű: *État et Nation.* Presses Universitaires de France, Paris–Budapest.

Szekfű 2001: Szekfű Gyula: *Állam és nemzet. Tanulmányok a nemzetiségi kérdésről.* (Fónagy Zoltán utószavával.) Lucidus Kiadó, Budapest.

Szekfű 2002: Szekfű Gyula: *Nép, nemzet, állam*. Szerk. Erős Vilmos. Osiris, Budapest.

Szekfű 2003: Szekfű Gyula: *Rövid magyar történet 1606–1939.* Szerk. Soós István – Pótó János. Osiris, Budapest.

Jules Szekfű 1943: „L'historiographie des Saxons de Transylvanie. I." *Revue d'Histoire Comparée*, I., 123–162.

Somlyói Tóth 1984: Somlyói Tóth Tibor: „Asszimiláció hungarika." *Valóság*, XXVII. évf., 12. sz., 34–47.

Szűcs 1984: Szűcs Jenő: Társadalomelmélet, politikai teória és történetszemlélet Kézai Gesta Hungarorumában. A nacionalizmus középkori genezisének elméleti alapjai. In uő: *Nemzet és történelem. Tanulmányok.* (2. kiadás.) Gondolat, Budapest, 413–555.

Törő 2017–2018: Törő László Dávid: „Harold Steinacker történetfelfogása és a magyar történetírás I–II." *Valóság,* LIX. évf., 12. sz., 34–49; LX. évf., 1. sz., 24–47.

Trencsényi 2011: Trencsényi Balázs: *A nép lelke. Nemzetkarakterológiai viták Kelet-Európában.* Argumentum Kiadó, Budapest.

Ujváry 2011: Ujváry Gábor (szerk.): *Történeti átértékelés. Hóman Bálint, a történész és a politikus.* Ráció, Budapest.

Vardy 1976: Steven Bela Vardy: *Modern Hungarian Historiography*. Columbia University Press, New York – Guildford, Surrey.

Wellmann 1940: Wellmann Imre: Barokk és felvilágosodás. In *Magyar Művelődéstörténet IV.* 5–107.

MENEKÜLÉS A HALLGATÁSBA… ÉS A SZELLEMTÖRTÉNETBE

Domanovszky Sándor történeti és történetpolitikai nézeteiről az 1930–40-es évek fordulóján

Domanovszky Sándor munkásságának különböző megítélései ismertek a magyar történeti irodalomban. Az 1950-es években, főként az agrártörténeti kutatásait (ezen belül is a mezőgazdaság-történeti sorozat disszertációit) elemezve, fasisztának minősítették, aki az osztályharc elhanyagolásával, jobbágy és földesúr egymásrautaltságának, patriarchális viszonyának, „közösség"-ének hangsúlyozásával a Horthy-fasizmus népi közösségének a trianoni revízió jegyében fogant retorikáját szolgálta.[1] Sándor Pál e véleményével már 1955-ben szembeszállt egy volt Domanovszky-tanítvány, Léderer Emma, aki historiográfiánk történetibb szemléletű vizsgálatát követelte, s ennek jegyében – nem tagadva, hogy Domanovszkyék egyik fő gondolata jobbágy és földesúr kissé idilli viszonyának ábrázolása – Domanovszkyt inkább Othmar Spann konzervativizmusával vetette össze. Szerinte a rendiség pozitív megítélése a *Ständestaat* eszméinek nem fasiszta, inkább feudálkonzervatív, tradicionalista alapállását tükrözte.[2]

Mindettől gyökeresen eltért Kosáry Domokos véleménye (bár néhány ponton érintkezik az előzőkkel), aki az 1980-as években készült, a két világháború közötti magyar történetírást elemző tanulmányában (részben Mályusz Elemérrel és Hajnal Istvánnal együtt) Domanovszkyt a dualizmuskori nemzeti romantikus iskola, a hagyományos és elmaradott köznemesi történetszemlélet képviselőjeként aposztrofálta. Kosáry mindezeken túlmenően sem volt túl jó véleménnyel Domanovszky történetírói kvalitásairól, inkább tudományszervezői érdemeit méltatta.[3]

Ezzel alapvetően szemben állt (bár Kosáry véleményét nemigen ismerhette, legfeljebb szóban hallotta) Várdy Béla és Glatz Ferenc értékelése az 1970–1980-as években. Várdy Béla nagy apparátussal készített, angol nyelvű monográfiájában Domanovszkyt elsősorban művelődéstörténészként értelmezte, illetve gazdaság- és társadalomtörténészként méltatta, aki történetírásával Békefi Remig úttörő kutatásait folytatta. Várdy összességében a két világháború közötti magyar történetírás egyik legfontosabb, a modern európai történetíráshoz közelítő történészeként értékelte Domanovszkyt (mint Szekfű Gyula egyik legfőbb, szerinte azonos kvalitású ellenlábasát), legfeljebb azt kifogásolta, hogy a gazdaság- és társadalom-, illetve művelődéstörténet jegyében fogant résztanulmányait (Szekfűvel ellentétben) nem

[1] Sándor 1954.
[2] Léderer 1955a.
[3] Kosáry 1987.

volt képes szintetikus formába önteni, azaz kevésbé rendelkezett szintézisalkotó képességekkel.[4]

Mindkét szempontot felveti Glatz Ferenc is a Domanovszky-centenáriumra készült nagyszabású és sokat hivatkozott tanulmányában,[5] aki a nyolcvanas években egyfajta Domanovszky-reneszánszt, de mindenképpen újrafelfedezést indított el egyebek mellett több, addig kéziratban maradt (részben német nyelvű) művének kiadásával. Glatz is mindenekelőtt modern, európai szempontokat érvényesítő, az 1950–1960-as években sajnálatosan háttérbe szorított gazdaság- és társadalomtörténészként értékelte Domanovszkyt, aki azonban nem volt képes értékes, mélyrehatató (így pozitivista!) tanulmányainak szintetikus összképbe foglalására. Utóbb Glatz főként – József nádor iratai egy kéziratban maradt kötetének német nyelvű publikálása kapcsán már inkább Domanovszky művének szakszerű, professzionális elemeit hangsúlyozta, melyekkel szerinte Domanovszky a kora újkorral foglalkozó modern európai kormányzat- és hivataltörténet szempontjait juttatta érvényre.[6]

Nincs itt tér Domanovszky értelmezőinek további részletes bemutatására és elemzésére. Csupán utalok arra, hogy a fentieken kívül még például Granasztói György, Harold Steinacker, Léderer Emma (historiográfiai összefoglalásában), Hajnal István, Wellmann Imre, Csíki Tamás, Romsics Ignác, Kövér György, Őze Sándor, Gerics József elemezte Domanovszky történetírói nézeteit,[7] illetve annak bizonyos vonatkozásait. Ezekre részben utalok/visszatérek a következőkben, itt most csak annyit jegyzek meg, hogy újabban inkább gazdaság- és társadalomtörténészek fedezik fel Domanovszkyt mint saját kutatásaik historiográfiai előzményét. Ennek egyik előképe az akkor elsősorban várostörténész Granasztói György 1984-es írása, amely Domanovszkyban Herbert Spencer pozitivizmusának folytatóját látta, s véleménye szerint nézetei leginkább az angol szakirodalomban *social engeneering*nek nevezett elmélethez, azaz – a nevet nem kimondva – Karl Popper nézeteihez állnak közel. Mindez, mint később utalok rá, Granasztói György személyének és történészi-politikusi tevékenységének teljes tisztelete mellett is, alapvető képtelenség.[8]

A Domanovszkyval foglalkozó irodalom (főként Glatz Ferenc 1978-ban megjelent, több vonatkozásban is irányadó, sőt úttörő írása[9]) Domanovszky történészi tevékenységében három fő irányt jelöl meg: egyrészt az egész életén végighúzódó krónika- (tulajdonképpen persze inkább gesta-) tanulmányait;[10] a mindenekelőtt a *Magyar Művelődéstörténet*ben és a már említett *Tanulmányok a magyar mezőgazdaság*

☞ [4] Vardy 1976, 161–174.
[5] Glatz 1988.
[6] Glatz 1990.
[7] Lásd például Romsics I. 2011, 316–322; Csíki 2003, 142–149; Léderer 1955b.
[8] Granasztói 1984.
[9] Domanovszky műveinek bibliográfiáját lásd Domanovszky 1979, 329–352.
[10] Lásd például Domanovszky 1902; 1899; 1905.
Domanovszky krónika-tanulmányairól lásd még Gerics 1978.

történetéhez című sorozatban kicsúcsosodó gazdaság- és társadalom-, illetve művelődéstörténeti tanulmányait (ide tartozik még a nevezetes „Mázsaszekér", „A szepesi városok árumegállító joga" és egyéb kisebb lélegzetű írásai, mint például „A mezőgazdaság Szent István korában");[11] harmadrészt intézmény- és kormányzattörténeti kutatásait, amelyek leginkább a József nádor működésével kapcsolatos iratkiadást, illetve az egész ez irányú tevékenységét lezáró, kétkötetes monumentális életrajzot ölelte fel.[12] Ez utóbbi persze nem egyszerűen életrajz, hanem átfogó kép a magyar, részben nemzetközi politikai, gazdasági, kulturális, *horribile dictu* eszme- és szellemtörténeti viszonyokról a 18–19. század fordulóján. (Az említett iratkiadás utolsó kötete egyébként csak 1991-ben jelent meg, németül.[13])

Ezenkívül jól ismert Domanovszky (a későbbiekben még röviden taglalandó) tudományszervezői tevékenysége, lévén tagja/elnöke az Országos Ösztöndíjtanácsnak, valamint a Nemzetközi Történész Szövetségnek (ő a magyar delegált), 1913–1943 között a *Századok* szerkesztője,[14] s meg kell említeni szorgalmas tankönyvíró munkásságát, amihez társulnak a magyar történelemről a külföldi közönség számára készült összefoglalásai, amelyek közül (a későbbi olasz és finn mellett) kiemelkedik az 1923-ban megjelent *Geschichte Ungarns* című szintézis.[15]

Mindezek mellett meg kell említenünk Domanovszky több egyéb olyan, elsősorban történet-politikai jellegű írását is, amelyekről meg szoktak feledkezni az életművét taglalók: Domanovszky részt vett a trianoni magyar küldöttség béke-előkészítési munkálataiban, amelynek során főként a nyugat-magyarországi területek Ausztriához való csatolása ellen fejtett ki nagyszabású tevékenységet.[16] Úgyszintén ismeretes, hogy a második világháború, illetve az 1938-as zürichi történészkongresszus árnyékában Domanovszky egyik fő tevékenysége a román történészekkel, mindenekelőtt Nicolae Iorgával folytatott vita volt, s ehhez kapcsolódtak egyéb, ebben az időszakban főként franciául publikált írásai is, amelyek például a magyarság és a nemzeti szellem (!!!) kapcsolatát fejtegették.[17] Ezek közül is kiemelném „A magyar nemzeti tudat a középkorban" című, a szóban forgó zürichi kongresszuson elhangzott német nyelvű (de magyarul is fellelhető) előadását, amely tökéletesen ismeretlen a Domanovszkyval foglalkozó irodalomban.[18]

☞ [11] Lásd Domanovszky Sándor: A mezőgazdaság Szent István korában. In Domanovszky 1979, 17–48.

[12] Lásd Domanovszky 1944.

[13] Lásd *Palatin Josephs Schriften,* 1991.

[14] Domanovszky életrajzához vö. még Curriculum vitae-je Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattár (MTA KIK) Ms 4180/1–17. Domanovszky igazolásával kapcsolatos iratok. Az iratok értelmezésére később még visszatérek.

[15] Domanovszky 1923b.

[16] Lásd például *La Hongrie Occidentale* 1920; 1920b; 1920c.

[17] Lásd például Domanovszky 1939.

[18] Lásd még MTA KIK, Ms 4532/136–277. Domanovszky Sándor *La méthode historique de M. Iorga* című könyvének terjesztésével és kiadásával kapcsolatos iratanyag 1938–1941.

A következőkben két alapvető momentumot kívánok megvizsgálni Domanovszky harmincas évek végi, negyvenes évek eleji működése kapcsán, amelyek választ adhatnak arra a kérdésre, hogy milyen kihívások/válaszutak elé került a történész a jelzett időszakban, s hogy reagált ezekre.

Az egyik kérdéskör az 1938–39-ben lezajlott Iorga-vita, amelyben persze számos más történész, illetve társadalomtudós, nevezetesen Kornis Gyula, illetve Hóman Bálint, Szekfű Gyula, Eckhart Ferenc, Alföldy András is szerepelt. A másik kérdéskör Domanovszky 1945-ös igazolásának ügye (először nem igazolták a háború alatti tevékenységét), amelynek iratai szintén teljesen ismeretlenek a Domanovszky-irodalomban, pedig részletesen megvilágítják főleg háború alatti (részben persze azt megelőző) pályafutását, mindenekelőtt az ún. Baráth Tibor-affért, valamint az 1943-as Akadémiai Nagyjutalom odaítélésében játszott szerepét, amikor is az 1945-ben háborús bűnösnek tekintett és németpárti Hóman Bálint megjutalmazását javasolta és támogatta az akkor köztudottan inkább angolszász orientációt reprezentáló Szekfűvel szemben.

A IORGA-VITA

A román és a magyar történetírás/történészek egymással folytatott vitái[19] nem új keletűek, közelebbről a 18. század végéig nyúlnak vissza, Bolla Márton, Karl Joseph Eder, Engel János Keresztély és az ún. „erdélyi triász" voltak az első fő vitapartnerek.[20] Mindez folytatódott, sőt új lendületet vett az önálló román állam megalakulása, illetve a dualizmus idején, amikor Hunfalvy Pál, Alexander von Bertha, Moldován Gergely és mások vitatkoztak egyebek mellett Mihail Kogălniceanu, Nicolae Bălcescu és Nicolae Densuşianu nézeteivel.[21] A vita a két világháború között, ha lehet, még jobban kiéleződött, különösen az 1930-as években, illetve azok végén, a második bécsi döntés idején, amikor a fő tét Erdély hovatartozásának történeti (s persze földrajzi, gazdasági, demográfiai) érvekkel való igazolása volt. Ebben az időszakban különösen „Székely János" (alias Eckhart Ferenc, amint az Szekfűhöz és Domanovszkyhoz írott leveleiből kitűnik[22]), Treml (Tamás) Lajos, maga Do-

☞ [19] A román és a magyar történészek vitáiról újabban lásd Ludanyi 2011. Megjegyzendő azonban, hogy itt a szerző a Iorga és a Domanovszky közötti vitát, amely pedig a legnagyobb horderejű volt a két világháború közötti időszakban, még csak nem is említi.

[20] Lásd például Miskolczy 2000.

[21] Lásd pl. Ludányi 2011, 257–258.

[22] Székely 1927. Vö. Eckhart Ferenc levelei Domanovszky Sándornak. MTA KIK Ms 4523/612. 1928. július 1. A levélből egyértelműen kiderül, hogy Székely János név alatt Eckhart Ferenc írta a francia nyelvű cikket. Illő lenne tehát azt felvenni az Eckhart Ferenc történetírói munkásságát rögzítő bibliográfiákba. Itt köszönöm meg Törő László Dávidnak az Eckhart-levél felkutatásában nyújtott segítségét.

manovszky, Kniezsa István, I. Tóth Zoltán, Alföldi András, Deér József és mások (például Kornis Gyula[23]), román részről pedig Silviu Dragomir, Ion I. C. Brătianu, Nicolae Iorga, Zenovie Pâclişanu, Ioan Lupaş, Constantin Daicoviciu, a művészettörténész Coriolan Petranu, sőt David Prodan voltak e viták főszereplői.[24]

Domanovszky Sándor 1938-ban publikálta *La méthode historique de M. Iorga* című francia nyelvű könyvét,[25] amelynek két előzményét is felvillanthatjuk. Egyrészt Eckhart Ferenc Domanovszkyhoz írott 1928-as levele szerint[26] az 1928-as oslói történészkongresszuson Iorga élesen bírálta az irredenta magyar történettudományt és külpolitikát, amire a jelen levő magyar történészek megfelelő francia nyelvtudás hiányában nem tudtak válaszolni. Ezt maguk a levelezőtársak sem tekintették bizonyítottnak, de felvetődött. Másrészt közvetlenebb előzményként számon tarthatjuk Iorgának a saját folyóiratában, a *Revue Historique du Sud-Est Européen*ben 1936-ban megjelent, élesen bíráló hangnemű, terjedelmes recenzióját Domanovszky már említett, 1923-ban publikált *Geschichte Ungarns* című könyvéről,[27] amely Iorga szerint nyíltan revíziós célokat szolgált, s hamis és dehonesztáló minősítéseket tartalmazott a románokról, illetve a román történelemről. (Domanovszky válaszában fel is veti, némileg meghökkent, hogy minderre Iorga tizenhárom év után reagált, először azt hitte, a Hóman Bálint és Szekfű Gyula által írt *Magyar t*örténetet támadta.) Erre egy francia nyelvű kötettel válaszolt Domanovszky 1938-ban. A mű négy részre oszlik, s abban nemcsak Iorga recenzióját tárgyalta, hanem Iorga szinte teljes életművét (elsősorban persze a magyar, illetve az erdélyi román vonatkozásúakat) vette górcső alá a rá jellemző filológiai alapossággal (bár valószínűleg segítői, súgói is voltak). Az első rész válaszolt közvetlenül az 1936-os recenzióra, majd Iorga 1919-es, a Helmolt-féle *Weltgeschichte* számára készült,[28] német nyelvű, a teljes magyar történetről készült összefoglalását elemezte; a harmadik részben körülbelül nyolcvan oldalon keresztül mutatott rá Iorga szerinte nem tudományos és elfogult történetírói módszerére, mondván, kijelentéseit, minősítéseit nem bizonyította kellő módon forrásokkal, ha pedig igen, akkor a források nem arról szólnak, nem azt bizonyítják, amit Iorga alá akart támasztani. A negyedik fejezetben Iorga 1935-ös, szintén franciául megjelent, a románoknak az egyetemes történelemben játszott szerepét bemutató szintézisét vette tüzetes vizsgálat alá, és főleg a dákoromán kontinuitás

☞ [23] Kornis Iorgával való vitájáról lásd a későbbieket.

[24] A két világháború közötti vitákhoz alapvető Mârza 2014; az egész kérdéskörhöz még számos adalékkal lásd Mandrut–Graf 2010.

[25] Domanovszky 1938a.

[26] Vö. MTA KIK, Ms 4523/615. Eckhart Ferenc levele Domanovszkynak, Bécs, 1928. szept. 17. MTA KIK Ms 4523/615.

[27] Domanovszky 1923b; Talavera 1998.

[28] A Helmolt-féle Weltgeschichte korábbi köteteiről, főleg a magyarokat illető részről Domanovszky már 1908-ban is igen éles bírálatot közölt, igaz, akkor nem Jorga írta az inkriminált részt. Lásd Domanovszky 1908.

tézisét bírálta Alföldy András munkája alapján,[29] de taglalta a korai magyar történelemről Iorga által leírtakat is. Iorga minderre 1938-ban és 1939-ben két, szintén francia nyelvű brosúrával válaszolt[30] (az elsőben újraközölte 1936-os recenzióját is), míg Domanovszky az utóbbira viszontválaszként jelentette meg a „L'origine et la patrie premiere des Roumains" című cikkét a Lukinich Imre által szerkesztett *Archivum Centro-Orientalis*ban (1938).[31] A vita egyfajta lezárásaként értékelhető, hogy Iorga 1940-ben magyarra fordította és kiadta jó tíz évvel korábban keletkezett, „A nemzetek közötti gyűlölködés ellen" című írását.[32]

A két történész között folyó vitában felbukkantak a magyar és a román történészek közötti évszázados disputa szinte konstans kérdései, amelyek még a három kötetben elkészült *Erdély története*vel kapcsolatos vitában is hasonlóan felvetődtek az 1980-as években,[33] kiegészülve persze néhány aktuális és személyes elemmel.

A szinte antinomikus ellentét tárgya természetesen a dákoromán kontinuitás kérdése volt, s többek között az, hogy megelőzték-e a magyarokat a románok Erdély meghódításakor. Iorga és a román történészek (ekkor különösen Ioan Lupaş 1942-ben publikált kötetében[34]) alapvetően megkérdőjelezték a középkori Erdély magyar fennhatóság alá való tartozását és integritását, mondván, a kenéz és a vajda intézménye román eredetű, a középkorban számos a magyar állami fennhatóság alá nem tartozó, önálló román territórium létezett (bihari dukátus, Fogaras, Kővár stb.); Iorga szerint Domanovszky és a magyar történészek eljelentéktelenítették Basaraba és Stefan cel Mare Károly Róbert, illetve Mátyás elleni nagy győzelmeit. (Domanovszky viszont például azt vetette Iorga szemére, hogy a tatárjárást is kedvezőnek ítélte román szempontból, mert gyengítette a román gazdasági és kulturális fejlődést akadályozó magyar államot.[35]) Amúgy kölcsönösen sérelmezték a románok az „oláh", illetve a magyarok a „Madjaren" minősítést és elnevezést, mert mindkettő azt sugallja, hogy nem voltak képesek a magasabb kultúrfokot jelentő államiság létrehozására, megrekedtek a különböző elemekből összeverődött nép, népiség fokán.[36]

Obligát módon vetődött fel Hunyadi János és Mátyás román származásának kérdése, s Iorga számára egyértelmű volt, hogy a török uralom idején semmiféle magyar állami kontinuitásról nem beszélhetünk Erdélyben, hiszen azt főként

☞ [29] Alföldi 2004.

[30] Lásd Talavera 1998, 383–402; Iorga 1938; 1939. Itt mondok köszönetet román kollégámnak, Radu Mârzának a román szövegek felkutatásában nyújtott nagyvonalú segítségéért.

[31] Domanovszky 1938b.

[32] Lásd újabb kiadása Iorga 1992.

[33] Lásd a vitáról többek között László 1992.

[34] Lásd Mârza 2014, 108–113; Lupas 1938.

[35] Lásd Domanovszky 1938a, 77.

[36] A „Madjaren" terminus természetesen Iorga német nyelvű összefoglalásában bukkant fel, ahol Domanovszkyék szerint az „Ungarn" lenne a helyes kifejezés.

románok, szászok és székelyek birtokolták. de az ún. magyar állami szervezetben (sőt a fejedelmek között is, vö. Békés Gáspár) nagyarányú volt szerinte a románok részvétele a Drágik, Dobók, Kendik, Kornisok (!), Mailáthok és mások révén.[37] (Külön meg kell említeni Iorga tézisét a székelyek román származásáról, szerinte ők elmagyarosodott románok, amit még az első világháború idején megfogalmazott, s amit I. Tóth Zoltán cáfolt a legvehemensebben az 1940-es évek elején.[38]) Természetesen alapvető vitapont volt Mihail Viteazul megítélése, aki a magyarok szerint csak köpönyegforgató zsoldosvezér, condottieri, míg a románok az *ab ovo* összetartozó három román állam első egyesítőjét s így a modern román nemzeti szuverenitási törekvések, Nagyrománia előképét látták benne.[39]

Külön vitatott kérdés volt a 18. századi román bevándorlás, valamint Horea és Cloşca felkelése. A magyar történészek azt vallották, hogy az alacsonyabb kultúrfokon álló fanarióta fejedelemségekből tömegesen menekültek román jobbágyok az elnyomás elől a kedvezőbb viszonyokat kínáló, magasabb kultúrfokon álló Erdélybe, s ekkor alakult ki Erdély román népi többsége. A román történészek s Iorga ellenben azt hirdették, Erdély mindig is román népi többségű volt, sőt a migráció inkább fordított irányban történt.[40]

Magától értetődően eltért a két történész véleménye 1848/49-ről, a jelenkorhoz (Trianonhoz) leginkább kötődő kérdések közül pedig a fő összeütközési pont Magyarország 1919-es román megszállása volt. Domanovszky a román hadsereg budapesti garázdálkodásaira, a város tulajdonképpeni kifosztására mutatott rá, míg Iorga szerint a kommunizmus/bolsevizmus rémuralmától szabadították meg a magyarokat.[41] A román történészek azt hangsúlyozzák, hogy Erdély Romániához való csatolása nem nagyhatalmi döntés, hanem Erdély népei önrendelkezési jogának / szabad

[37] Lásd Domanovszky1938a, 116.

[38] Az extrémebb álláspontok közé tartozik, hogy az Eckhart Ferenc által megbírált román történész szerint a Budai Nagy Antal-, a Dózsa György-felkelés román mozgalom, Basta magyar, az 1860-as évek osztrák jobbágytörvényei pedig jók, csak a magyarok nem hajtják végre. Lásd Székely [Eckhart] 1927, 176–177, 183, 191–193.

[39] Lásd Mârza 2014; Domanovszky 1938a, 121–124.

[40] Kevéssé ismert, hogy a legnagyobb apparátussal a kérdésben a kiváló agrártörténész és a szóban forgó Horea és Closca-felkelés legjobb, részben deheroizáló monográfusa, David Prodan támadott, aki 1944-ben külön könyvet szentelt Szekfű *Magyar történet*e 18. századi fejezetének bírálatára, ami az 1990-es években angolul is megjelent. Ugyancsak Szekfű kapcsán jegyzem meg, hogy Szekfűnek a középkori magyar nemzetiségi politikával összefüggő – német nyelven is olvasható – nézeteit, miszerint a magyarság a középkorban nem elnyomó, hanem türelmes nemzetiségi politikát folytatott, Silviu Dragomir támadta meg, a politikai-ideológiai céllal indult *Revue de Transylvanie* 1936-os évfolyamában franciául, ugyanakkor I. Lupaş egy másik folyóiratban románul, míg a későbbi korokra nézve később, főként az 1940-es évek elején Z. Paclişanu szedte ízekre a dualizmus idején érvényesülő toleráns nemzetiségi politikáról szóló szekfűi tézist. Lásd mindezekhez Mârza 2014, 105–108; Prodan 1992, 31–38 (eredetileg és románul 1944-ben jelent meg).

[41] Domanovszky 1938a, 47.

akaratnyilvánításának eredménye a gyulafehérvári gyűlést követően.[42] Összességében Domanovszky Iorga történetírói tevékenységét rasszistának és idegengyűlölőnek, merő ideológiai szempontokban gyökerező politikai propagandának s így tudománytalannak minősítette.[43]

☞ [42] Említésre méltó a harmincas évek végén és a negyvenes évek elején Iorgának Kornis Gyulával való, inkább publicisztikai jellegű pengeváltása, amely, ha lehet, még inkább aktuálpolitikai kérdésekről szólt – történeti érvekkel. Kornis, aki bírálta Románia két világháború közötti nemzetiségi politikáját, a magyar kisebbség elnyomását, a határ menti vitás területekre népszavazás kiírását javasolta. Iorga, miután rendre utasította Kornist, mondván, tulajdonképpen ő is román (vö. jelentős történelmi szerepet játszó őseit a 16–17. századból – NB. Iorga kedvenc időtöltése volt a magyar történészek, tudósok nem magyar származásának felkutatása: egy 1936-os cikke szerint Hóman (Hohlmann) német, Tamás (Treml) Lajos úgyszintén, Domanovszky, Lukinich lengyel, Eckhart német, egészen hasonlóan, mint Szabó Dezső, aki Szekfűt Nadl Gyulának nevezi stb.). Iorga megkérdezi, hogy ki is felügyelné ezt a népszavazást. Ezenfelül felveti, hogy a határ menti városok – Nagyvárad, Temesvár, Arad, Szatmárnémeti – lakossága túlnyomórészt zsidó, akiknek nemzeti hovatartozása egyáltalán nem megbízható, sőt megkérdőjelezhető, mert szerinte inkább igazodnak az aktuális hatalomhoz, s ehhez igazítják, hogy minek vallják magukat. Lásd Kornis 1940; Iorga 1940; Talavera 1998, 386–387 (hibás adatokkal).

[43] Domanovszky Iorgának adott válaszában egyebek mellett felveti, hogy a román történész bírálja őt azért, hogy nem ismeri a román történelmet és népet (emiatt romániai látogatásra invitálta), ahogy a román történetírás eredményeit sem (mivel nem tud románul). Domanovszky mindezt készséggel elismeri, viszont ő nem is vállalkozik román történeti szintézis megírására, ellentétben Iorgával, aki szintén és bevallottan nem ismeri a magyar történetírás eredményeit, de ennek hiányában is belevág egy magyar történeti szintézis elkészítésébe, ráadásul nemzetközi közönség számára. Lásd Domanovszky 1939b.

Domanovszky szóban forgó cikkének magyar nyelvű változata megtalálható kéziratos hagyatékában. Két rövid, de jellemző részlet a cikkből, amelyek a vita hangnemét is érzékeltetik. Az egyik a kontinuitás tézisére és a középkori viszonyokra, a másik a 18. századi román bevándorlás kérdésére vonatkozik.

„M. Iorgának azonban kényelmes másfél lapon elintézni azokat a kritikai észrevételeket, amelyeket a források meg nem engedett használata ellen 80 lapon át fölhoztam. A románok erdélyi tartózkodására a XIII. század előtti időből nincs adat. A XIII. század végén is még csak szórványosak a telepeik. Nagyobb számban csak a »silva Blacorum et Bissenorum« területén, a későbbi Fogaras megyében lelhetők föl. Egyebütt fokozatos terjeszkedésük szinte lépésről lépésre kísérhető figyelemmel. M. Iorga mégis azt állítja, hogy Dácia kiürítése óta állandóan lakták egész Erdélyt s hogy a később közéjük telepedett magyarok intézményeiket, különösen igazságszolgáltatási berendezkedésüket is, tőlük vették át. E fantasztikus teória fenntartása érdekében tagadja meg pásztor foglalkozásukat és akarja őket földművelőkké megtenni, holott ez a foglalkozási ág még a XV. században is csak szórványosan és kezdeti stádiumban merül fel közöttük. Ezért akarja mindenképpen letagadni, hogy a kenézek éppen olyan telepítő vezetők voltak, mint a Kárpátok északi részén a soltészek (sculteti), és hogy az ő rájuk vonatkozó adatok világánál figyelemmel kísérhetjük egyrészről a románok terjeszkedését, másrészről pedig a kenézek egy részének földesúri hatósággá fejlődését. Ezért kell a kenézség, vajdaság és bánság fogalmait is mentől jobban összezavarnia. […] Alapelve indítja őt arra is, hogy nevetségessé tegye az erdélyi és bánáti oláhok szaporodási arányszámát, egyszerűen kijelentve, hogy senki sem fogja elhinni, hogy az 1720-iki 230.000 erdélyi románból 1916-ra 3,000.000 lett, az 1720-iki 45.00 bánáti oláhból 1789-re 744.000 »car il n'y a pas la moindre trace d'immigration venant du Sud ou de l'Est.« [mivel a legcsekélyebb nyoma sincs a délről vagy a keletről történő bevándorlásnak] (18. l.). Kétségtelenül szörnyű és hihetetlen számok, ha az időközbeni bevándorlást – mint M. Iorga teszi – egyszerűen letagadjuk. Kitűnő ellenfelem ezt is igen ügyesen állítja be:

A két történész egyébként az 1938-as zürichi történészkongresszuson személyesen is találkozhatott, és – Iorga biográfusa szerint – Iorga egyenesen triumfált. Úgy érezte, a nemzetközi történésztársadalom őt tekintette győztesnek a vitában, elismerte tudósi kvalitásait, mivel őt választották meg a nemzetközi történészszövetség alelnökévé.[44]

A kongresszuson Domanovszky – ahogy arra már utaltam – „A magyar nemzeti kérdés a középkorban" címmel tartott német nyelvű előadást.[45] Ebben, miután bevezetésként utal Friedrich Meinecke, Gabriel Hanotaux, Johan Huizinga nemzettel kapcsolatos gondolataira, részben összegezte korábbi krónika-tanulmányait, s kifejtette, hogy a „Magyarország a kereszténység, azaz a Nyugat védőbástyája" (egy korábbi írása szerint „védőpajzsa"[46]) jelszó nem a 16–17. században, a törökellenes harcok idején született meg, hanem jóval korábban, például a tatárjárás idején, s az egész középkoron keresztül érvényesült. Másrészt azt fejtegette, hogy a nemzeti, azaz a „közösségi" összetartozás tudata a korai magyar történelem időszakában nem pusztán az uralkodóra, majd pedig a felsőbb társadalmi rétegekre korlátozódott, hanem az egész társadalmat áthatotta, sőt bizonyos elemeiben már az államalapítás előtt is bizonyíthatóan létezett.[47] Domanovszky a szövegben egyébként jelentős mértékben felhasználja korábbi krónika-tanulmányait, itt azonban nem a filológia kérdések aprólékos tisztázása volt a fő célja, hanem a szövegekből világosan kitűnő, a magyarság egészét összefogó, valamilyen szinten egységbe, „közösség"-be kovácsoló nemzettudat középkori meglétének, illetve gyökereinek bizonyítása.

»Appuyé sur M. Acsády, qui doit être un homme très intelligent, il veut nous faire croire…« [Acsádyra támaszkodva, aki minden bizonnyal nagyon intelligens tudós, akarja elhitetni] Pedig én nem Acsádyra hivatkozom, hanem az 1720. és 1789. népösszeírásra, amelyeknek adatait Acsády csak publikálta. Különben [sic!] pedig ajánlom M. Iorgának, nézzen utána ezeknek a kérdéseknek a bécsi Hofkammerarchivban, amit ha megtesz, bizonyára nem fogja már kétségbe vonni a XVIII. századi tömeges bevándorlást. Az e körül folyt közigazgatási viták és intézkedések talán mégis helytállóbb bizonyítékok, mint M. Iorga apodiktikusan alkalmazott „logique social"-ja." MTA KIK, Ms 4531/5. 5. Írásának végén Domanovszky még cáfolja többek között azt is, hogy a dák államalapítást a magyarral szemben lekicsinyelte volna. Pusztán arról beszélt, hogy a Kárpát-medence kitűnő földrajzi egységének „tudatára a magyarság előtt más nép nem jutott el". Uo. 6.

[44] Talavera 1998, 389–390.

[45] Domanovszky Sándor „A magyar nemzeti kérdés a középkorban" című előadása. MTA KIK Ms 4530/36–38. Ugyanott megtalálható az írás német nyelvű verziója is. Jelen sorok szerzője a kéziratot külön is publikálni kívánja. (Lásd jelen kötetben a „Monumentum 1938-ból" című tanulmány a következőkben.) Itt mondanék köszönetet Horányi Károlynak az iratok felkutatásában nyújtott segítségéért.

[46] Domanovszky1920a. Deschanel szerint egyébként nem a magyarokat, hanem Szerbiát illeti a szóban forgó titulus.

[47] Lásd Domanovszky: A magyar nemzeti kérdés a középkorban, i. m.

DOMANOVSZKY 1945-ÖS IGAZOLÁSÁNAK ÜGYE

A második nagyobb problémakör, amelynek alapján rekonstruálni/elemezni kívánom Domanovszkynak az 1930-as évek végén, 1940-es évek elején felvetődő politikai válaszútját, a történész 1945-ös igazolásának ügye. A kérdéskör iratai, mint említettem, megtalálhatók Domanovszky hagyatékában, ugyanakkor teljesen ismeretlenek a magyar történeti irodalomban.[48]

Az igazolási eljárás Domanovszkynak a Magyar Nemzeti Múzeumban betöltött tisztsége kapcsán folyt, s meglepő módon az első fordulóban a történészt nem igazolták. A második forduló előtt (ami 1945 szeptemberében zajlott) Domanovszky hosszas apológiát készített, amely véleményem szerint jelentős mértékben hozzájárult az elsőfokú döntés megváltoztatásához, végső soron a történész igazolásához. Az írás „kincsesbánya" a történészt és a korszakot kutató számára, mivel részletesen megvilágítja Domanovszkynak az 1940-es évek elején kifejtett tevékenységét, de egész pályafutását is (tartalmaz egy curriculum vitae-t is).[49]

A Domanovszky ellen szegezett vádak alapvetően két kérdéskört érintettek, amelyek persze eléggé jól ismertek a problémát kutatók előtt, ugyanakkor nem ismert minderről Domanovszky verziója (*horribile dictu:* narratívája), így az ezekben betöltött szerepe sem, pedig számos tanulsággal szolgál. Az egyik a Baráth Tibor nevezetes könyvéről szóló recenzió ügye 1942-ben; a másik Szekfű Gyula 1943-as Akadémiai Nagydíjra való jelölésének (végeredményében jutalmazásának) ügye, amelyben Domanovszky nem Szekfűt, hanem Hóman Bálintot támogatta.[50] A Baráth Tibor könyvéről, sőt könyveiről szóló recenziók ügye viszonylag jól ismert az e korszakkal foglalkozók körében.[51] Az ügy alapja (amire Szekfű Gyula is utalt például a Hajnal Istvánnal folytatott levelezésében[52]) a Domanovszky-tanítvány Komoróczy Györgynek Baráth Tibor magyar történeti összefoglalásáról szóló ismertetése volt.[53] Baráth Tibor akkor már nyilas történésznek számított, s a könyvéről a Domanovszky szerkesztette *Századok*ban megjelent, sok tekintetben pozitív hangú ismertetés azt a véleményt indukálta, hogy a *Századok* – engedve a korhangulatnak – maga is német/náci és szélsőjobboldali befolyás alá került. Mindezekre reagálva a folyóiratban *rectificati*óra került sor, amelyben a szerkesztőség elhatárolta magát Baráth, illetve részben Komoróczy nézeteitől, s 1943-ban Hajnal István tollából származó, lesújtó kritika jelent meg Baráth Tibor egy másik, historiográfiai és történetpolitikai könyvéről *(Az Új Európa történetírása),* mely megsemmisítő bírálattal tárgyalta Baráth

☞ [48] Domanovszky Sándor 1945-ös igazolásával kapcsolatos iratok: MTA KIK Ms 4180/1-17.

[49] A teljes forrást jelen sorok szerzője egy önálló tanulmányban kívánja publikálni.

[50] Hómanról lásd még Ujváry 2011.

[51] A Szekfű–Hajnal viszonyhoz lásd például Lackó 1988.

[52] Lásd Hajnal István levelei Szekfű Gyulához: ELTE Egyetemi Könyvtár, G628. Erről, valamint a korszakkal összefüggő számos kérdésről lásd még Erős 2012, 222–249.

[53] Komoróczy 1942.

náci fogalmait (élettér, totalitás, faj), amelyek köré kívánta szervezni az új magyar történetírást.[54]

Domanovszky 1945-ös iratában részletesen megvilágítja a kérdés hátterét, illetve az ügyben játszott saját szerepét: Baráth Tibort pályája kezdetétől ismerte (amúgy eredetileg Szekfű-tanítvány volt), nagyon tehetséges, szépreményű történésznek tartotta. Az Ösztöndíj Tanács elnökeként támogatta, sőt javasolta francia ösztöndíját is a harmincas években, ösztönözte Baráth francia nyelven megjelent, a korabeli magyar történetírásról szóló hosszabb tanulmányának születését, amely könyv formájában is napvilágot látott stb.[55] A vádiratban felvetődött, hogy Domanovszky javasolta Hómannak Baráth Tibor egyetemi tanári kinevezését Kolozsvárra a negyvenes évek elején. Domanovszky ezzel szemben kifejtette, hogy csak baráti, tréfás beszélgetésben vetette fel Hómannak a kolozsvári kinevezés ügyét, s akkor is a következő sorrendben fogalmazta meg javaslatait: Wellmann Imre, Váczy Péter, Baráth Tibor. (Váczy felvetése persze nem lehetett komoly, mert már egyértelmű volt a budapesti középkori tanszékre való kinevezése.[56]) Domanovszky egyébként – irata szerint – Baráth Tibor nyilas velleitásáról, sőt pálfordulásáról nem tudott (a korábbi francia ösztöndíj a nyugat-európai demokráciák iránti rokonszenvvel is együtt járt). A könyvét ismertető cikk *Századok*beli megvitatásán részt vett, Hajnal Istvánnal együtt a recenzió jelentős átdolgozását, illetve egyes részek elhagyását javasolta; ezek elvégzése után járult hozzá a cikk közléséhez. Magát a könyvet 1945-ben is jónak tartotta, s ismételten hangsúlyozta, hogy a Baráth nyilas nézeteit nyíltan megfogalmazó *Az Új Európa történetírása* című brosúrát Hajnal István 1942-ben megsemmisítő bírálattal illette, s ez utóbbi tükrözte inkább a *Századok* véleményét.[57] Apológiája szerint egyébként érdemes fellapozni a *Századok* lapjait a harmincas évek végén, negyvenes évek első felében: azt a németekkel/nácikkal szembeni kritikus vagy egyenesen elutasító hangvétel jellemzi. Közismert ugyanakkor – Domanovszky apológiájában erre nem tér ki részletekbe menően –, hogy a *Századok* szerkesztésétől az affér következtében mind Domanovszky, mind Hajnal megvált, s az irányítást 1943-tól Eckhart Ferenc vette át.[58]

Az igazolóbizottság által felvetett másik ügy Szekfű Gyula 1943-as Akadémiai Nagydíjjal való jutalmazásának afférja volt.[59] A vád itt úgy szólt Domanovszkyval szemben, hogy a Moór Gyula által előterjesztett javaslat ellenében, amely Szekfűt proponálta, Domanovszky két körülményre is hivatkozva Hóman Bálintot

☞ [54] Baráthról lásd Paksa 2006.

[55] Baráth 1936.

[56] Wellmann Imre köztudottan Domanovszky-tanítvány volt. Az agrártörténeti iskola eredményeit összefoglaló műve éppen a Domanovszky-emlékkönyv bevezető tanulmányaként jelent meg 1937-ben. Vö. Wellmann 1937; 1999.

[57] Lásd Hajnal 1942.

[58] Lásd mindezekhez Pál 2015.

[59] Lásd különösen Horváth 1993.

támogatta a *Magyar történet* általa írt részeiért.[60] Domanovszky egyik kifogása Szekfűvel szemben az volt, hogy 1938-ban Berzeviczy-emlékéremmel jutalmazták a *Magyar történet*ért, s az Akadémia szabályai szerint ezután már nem kaphatta meg a Nagydíjat (amellyel életművet szoktak jutalmazni, amit utoljára 1933-ban kapott történész, nevezetesen Károlyi Árpád).[61]

Moór Gyula ezen „gikszer" rektifikálására találta ki, hogy Szekfűt az akkoriban (1942-ben) megjelent, *Állam és nemzet* című kötetéért kellene díjazni.[62] Domanovszky azonban ezt az ötletet elvetette, mondván, az *Állam és nemzet* alapvetően nem tudományos szakmunka, hanem publicisztikai jellegű tanulmánygyűjtemény, mindössze egy (!) folyóiratban megjelent tanulmány szerepel benne, a többi mind napilapokban *(Magyar Nemzet)* korábban közölt újságcikk.[63] Meglehetősen mellbevágó, hogy a minuciózus pedantériával fogalmazó és érvelő Domanovszky 1945-ben (lehet, hogy 1943-ban is) úgy tudta, hogy Szekfű tanulmányaiból csak egy jelent meg folyóiratban, holott egész pontosan 14, ráadásul szerepel abban egy nagy ívű összefoglalás a nemzetiségi kérdés teljes magyar történetéből, több mint 100 oldalon.[64] Igaz, ezek a tanulmányok lényegileg a *Magyar Szemlé*ben jelentek meg, de a Szekfűvel vitatkozó Mályusz Elemérnek a Domanovszky és Hajnal által szerkesztett *Századok*ban megjelent cikkeiről csak jelentős erőfeszítéssel állapíthatók meg, hogy inkább szakmaiak és tudományosak, mint Szekfűé, arról nem is beszélve, hogy azok *in ultima analisi* az *Egyedünk Vagyunk*-ban megjelent cikksorozatba torkolltak.[65]

Domanovszky egyébként a szóban forgó iratban az előzőkhöz hasonló pedantériával vázolja fel Hómanhoz fűződő viszonyának alakulását az 1910-es évektől

☞ [60] A *Magyar történet*et többször is említi Domanovszky védekezésében, de csak egyszer helyesen.

[61] Lásd ehhez még Erős 2016 (lásd jelen kötetben is).

[62] Lásd Szekfű 1942.

[63] A kötet francia nyelvű változata, amely persze gyökeresen eltér a magyartól: Szekfű 1945.

[64] Szekfű 1942, 85–177.

[65] Azt már csak ráadásul jegyzem meg, hogy az *Állam és nemzet* 1945-ben, *État et Nation* címmel megjelent francia változatában egyetlen *Magyar Nemzet*-beli cikk sem szerepel, ellenben az „Iratok a magyar államnyelv történetéhez" 1926-ban megjelent nagy ívű bevezetője igen, valamint több, a szakmai szempontokhoz igencsak közel álló írás, mint „Az erdélyi szász történetírás" vagy az egyetemi előadások alapján tartott, szintén nagy ívű tanulmány a kisebbségi kérdés 19. századi történetéről. „A nemzetiségi kérdés rövid története" amúgy mindkettőben szerepel, az korábban sehol sem jelent meg, s csak akkor lehet publicisztikának minősíteni, ha –mint egyéb írásaimban korábban kifejtettem – például az ezzel ellentétes pozíciót kifejtő, franciául a *Revue d'Histoire Comparée*-ban megjelent, Szabó Istvántól származó „L'assimilation ethnique dans le bassin des Carpathes avant 1918" című tanulmányt szintén publicisztikaként értékeljük, amihez mindenesetre nem kevés bátorság szükséges. Domanovszky természetesen az *État et Nation* kötetről nem tudhatott 1943-ban, de tudhatott a nemrégiben megjelent Szekfű-monográfia készítője (Dénes 2015), aki többek között Domanovszky állítására hivatkozva állítja (amúgy több más Szekfű-kritikushoz, például Romsics Ignáchoz hasonlóan), hogy Szekfű ekkor merő publicisztikát művelt. Igaz, megemlíti az 1945-ös kötetet, de nem elemzi azt, pusztán néhány sor erejéig felsorolja annak írásait. Lásd Szekfű 1945; Szabó 1943; Erős 2005.

kezdve (már doktori értekezéséről recenziót írt[66]), ami kezdetben jó volt, a harmincas évek elején azonban eltávolodtak egymástól. Hóman például inkább csak vonakodva támogatta a Klebelsberg Kunó által és idején Domanovszky hathatós segítségével kezdeményezett s Domanovszky által változatlanul nagyra tartott sorozatokat.[67] Domanovszky külön érdemként tartja számon, hogy sikerült megakadályoznia a *Századok* Teleki Intézetbe való beolvasztását, ami Hómannak egyik fő törekvése volt.[68] Összességében érvelése annak bizonyítását célozta, hogy Hóman Szekfűvel szembeni jelölését nem személyes érdekek vagy politikai indokok motiválták, kizárólag a „szakmai", tudományos szempontokat mérlegelte / vette tekintetbe.

Domanovszky mindezeken kívül még számos „tényt" vagy inkább momentumot megemlített, amelyek mind azt bizonyították, hogy háborús bűnt (egyáltalán bűnt) nem követett el, tevékenységében szakmai vagy nem németbarát (néha egyenesen németellenes) s nem antiszemita megfontolások játszottak alapvető szerepet. Így megemlíti, hogy közvetlen tanítványai közül számos (összesen 8) zsidó származású hallgató volt (például H. Balázs Éva, Iczkovits Emma, Léderer Emma[69]), és segítette őket. Tudományos kapcsolatrendszerében a német orientációt háttérbe szorította, inkább az osztrákok, de leginkább a franciák és lengyelek irányában tájékozódott, s keresett tudományos kapcsolatokat. (A lengyel együttműködést, mindenekelőtt a lengyel professzorok melletti kiállást segélycsomagok feladása, a lengyel nemzeti ünnepen való látványos és demonstratív koszorúzás bizonyította, amelyen többek között Szekfű Gyula, Eckhart Ferenc, Lukinich Imre is részt vett, Hajnal Istvánt és Mályusz Elemért nem említette, nem beszélve Hóman Bálintról.[70]) A németországi előadásokra való meghívásokat sorra visszautasította, helyette lengyel, finn, svéd, svájci és bécsi előadásokat, illetve tudományos utakat vállalt.[71] A német/náci vaskereszt kitüntetésének elfogadása a rektorsága idején pusztán a kötelező protokoll része volt; ezzel szemben dékánsága során személyesen is, alkalmanként testi épségét sem kímélve, lépett fel az erőszakos, szélsőjobboldali diákmegmozdulásokkal szemben, előfordult olyan is, hogy eközben testi sérülést szenvedett.[72]

☞ [66] Domanovszky több recenziót is írt ekkor a *Századok*ban Hóman műveiről (lásd pl. Hóman 1919).

[67] A nevezetes *Fontes*ról van szó elsősorban. Lásd erről Erős 2012, passim, illetve az ott megjelölt irodalom.

[68] Lásd mindezekhez részletesen Erős 2000.

[69] Léderer Emma, amint szó esett róla, 1955-ben külön írásban védte meg Domanovszkyt Sándor Pál támadásaival szemben, illetve a nekrológját is ő írta a *Századok*ban ugyanebben az évben.

[70] Vö. MTA KIK, Ms 4180/1–17.

[71] Ezen előadások szövegei nagyrészt megtalálhatók Domanovszky hagyatékában.

[72] Vö. Apológia, illetve MTA KIK, Ms 4180/1–17.

AZ ÉRTELMEZÉSHEZ

Felvetődik a kérdés: hogyan értelmezhetjük/értékelhetjük mindezek alapján Domanovszky politikai válaszútjait a szóban forgó időszakban?

Mindenekelőtt le lehet szögezni, hogy Domanovszky biztosan nem volt fasiszta történész.[73]

Nem érthetünk egyet Kosáry Domokos értékelésével sem, miszerint Domanovszky a hagyományos, köznemesi, nemzeti romantikus történetszemlélet folytatója lenne, hiszen történetírásában számos olyan elem található (sőt ezek a döntőek), amelyek a társadalom-, gazdaság és művelődéstörténeti irányultság jegyében túlmutatnak a nemzeti romantikus iskola alapvetően politika- és eseménytörténeti pozícióján.[74]

Ugyanakkor hozzá lehet mindehhez tenni, hogy Domanovszkynak ezzel a nemzeti romantikus iskolával, illetve a közvélemény ilyen jellegű beállítottságával messze nem voltak olyan késhegyre menő, nagy vihart keltett vitái, mint Szekfűnek *A száműzött Rákóczi*, később kisebb mértékben – Domanovszkynak a *Magyar történet*et, illetve *A magyar történetírás új útjai*t illető kritikáival egy időben[75] – a *Bethlen Gábor*-monográfia kapcsán, vagy Eckhart Ferencnek szintén a Hóman szerkesztette *A magyar történetírás új útjai*ban megjelent tanulmánya nyomán.[76] Ez rávilágít arra, hogy meglehetősen egyoldalú a gazdaság- és társadalomtörténészek új keletű (de nem teljesen előzmények nélküli[77]) törekvése, hogy Domanovszkynak csupán a gazdaság- és társadalom- vagy művelődéstörténeti munkáit vegyék számba, miközben megfeledkeznek politikai, illetve történetpolitikai tevékenységéről vagy történetírásának ilyen aspektusairól, melyeknek lényeges szerep jutott például a Iorgával folytatott vitájában is a nemzeti szempont érvényesítésével.[78]

Domanovszky számára, korabeli történészi pályatársaihoz hasonlóan, szintén a „nemzet" az alapvető történetszemléleti/történetpolitikai alapállását meghatározó tényező és fogalom (nem véletlen, hogy Klebelsberget tekinti egyik legfontosabb szellemi és a történettudományos intézményrendszert megalapozni kívánó partnerének[79]), s döntő kérdés számára a „történelmi/történeti Magyarország" revíziója, az állami integritás helyreállítása. Alapvetően hiányoztak tehát az osztályszempontok, a társadalmi konfliktusok, sőt Domanovszky éppen a szóban forgó időszakban,

☞ [73] Sándor 1954.

[74] Lásd Kosáry 1987, 341–342.

[75] Lásd Domanovszky 1930; 1933.

[76] Lásd erről Törő 2020.

[77] Lásd Granasztói 1984.

[78] Lásd Kövér 2015. Kétségtelen ugyanakkor, hogy itt a szerzőnek nem célja a teljes Domanovszky-életmű értékelése.

[79] Mindezt bizonyítja, hogy Domanovszky több tanulmányt, illetve megemlékezést is ír Klebelsbergről, lásd például Domanovszky 1936. Domanovszky és Klebelsberg kapcsolatához lásd még Albert 2010.

tehát 1944-ben fogalmaz úgy a József nádor iratanyagához írt nagyszabású, már említett kétkötetes mű bevezető tanulmányában,[80] hogy a magyarság újabb kori legfőbb problémája (egyenesen sorskérdésről beszél) annak a patriarkális „közösségnek" a felbomlása, majdhogynem ellentétes érdekű osztályokra való szakadása – nem lehet itt nem felfedezni Hajnal, illetve Vierkandt és Tönnies gondolatait[81] –, amely még a kora újkorban is jellemezte. (A középkori „nemzeti közösség" gondolata volt 1938-as zürichi előadásának alapvető üzenete is.[82])

Fontos eleme ugyanakkor ennek a Domanovszky által vallott nemzetfogalomnak (amelyet Domanovszky nem ítél ellentétesnek az egyéni szabadság / az individualizmus elvével, talán protestáns, evangélikus vallási elkötelezettsége miatt sem[83]), hogy alapvetően intakt volt az antiszemitizmus gondolatával és gyakorlatával szemben, bár Domanovszky a húszas évek elején egy Kovács Alajos könyvét ismertető recenziót tett közzé a *Századok*ban,[84] és sokan meglepődnének a *Geschichte Ungarns* utolsó fejezetének olvastán, amely Szekfű *Három nemzedék*ének szövegszerűen bizonyítható, persze nem szó szerinti adaptációja, külön címmel a zsidókérdésről a dualizmus korában, illetve az azt meg nem oldó liberalizmusról.[85] Ezek a hangok azonban a harmincas években eltűntek, ellentétben a zsidóság kérdését majdhogynem középpontba helyező Mályusszal.[86]

Összességében úgy gondolom, Domanovszky itt fejtegetett tevékenysége és történetírói alapállása a *historizmus* pozíciójához áll a legközelebb,[87] amely persze gyökeresen, sőt diametrálisan eltér attól a fajta, inkább negatív felhangú és szűkkeblű (ráadásul közelebbről nem meghatározott) historicizmusfogalomtól, amelyről a Szekfű Gyuláról szóló, nemrégiben megjelent monográfiában is (amúgy tévesen) olvashatunk.[88]

Mindez persze azt is jelenti, hogy értelmezésem jelentősen eltér a korábban említett Granasztói Györgyétől, aki a popperi *social engeneering*et emlegető neopozitivizmushoz, és részben Glatz Ferencétől is, akik inkább a pozitivizmushoz kötötte Domanovszkyt.

☞ [80] Lásd Domanovszky 1944. Egyes részei egyébként már korábban megjelentek, lásd pl. Domanovszky 1929–1930.

[81] Lásd Tönnies 1983; Lakatos 1996.

[82] Lásd Domanovszky: A magyar nemzeti kérdés a középkorban, i. m.

[83] Lásd ehhez még Boér 2005.

[84] Lásd Domanovszky 1923a.

[85] Lásd Domanovszky 1923b.

[86] Lásd a kérdéshez még egyébként Hettling 2003.

[87] A historizmus modernebb értelmezéséből kiemelkednek Franklin R. Ankersmit írásai, aki alapvetően pozitívan értelmezi a fogalmat. Az egyéb értelmezésekhez lásd Herbert Butterfield, Karl Mannheim, Fulvio Tessitore. Jörn Rüsen, Georg G. Iggers műveit. Ankersmithez lásd Munslow 2012, passim; Ankersmit 1988; a felsorolt egyéb szerzőkhöz Erős 2015a.

[88] Dénes 2015.

A historizmus még Droysenig (tehát a 19. századig, sőt még korábbi időkig) visszamenő alapvető gondolata volt ugyanis a különbségtétel a természet- és történet-, alkalmanként szellem-, illetve kultúrtudományok között, s a pozitivizmussal homlokegyenest ellenkezőleg[89] azt hirdette, hogy a történelem általánosságát nem a törvényszerű ismétlődések, statisztikai bizonyosságok képezik, mert az alapvetően egyénítő, individualizáló/idiografikus jellegű, hanem sokkal inkább az eseményeknek, történéseknek az általános kultúrértékekre való vonatkoztatása (Rickert),[90] amely általános kultúrértékek, etikai közösségek közül kitüntetett hely illeti meg a nemzetet. A historizmus képviselői alapvetően olyan történetírást kívántak művelni, amely nem egyszerűen csak rögzíti/rekonstruálja az eseményeket, hanem befolyásolni, alakítani is kívánták saját koruk valóságát, s hozzá kívántak járulni saját koruk, „közösségük" alapvető problémáinak megoldásához. Úgy vélték, azáltal eredményeik, tevékenységük általános, etikai tartalommal telítődik (a vicói *verum ipsum factum* értelmében).[91]

Nem véletlen, hogy Domanovszky a harmincas évek második felében, a negyvenes évek elején számos előadást, rektori és doktoravató beszédet tartott, előszót írt, sőt egy írása címében is kifejezetten „magyar nemzeti szellem"-ről beszélt, s kifejtette, a tudományos tevékenységnek nemzeti szempontokat kell szolgálnia, alkalmanként a nemzet sorskérdéseire kell választ adnia.[92] (Ezt a fogalmat használja, mint említettem, a József nádorról írt 1944-es munkájában is.)

A fentieket igazolja az is, amit leginkább Várdy Béla[93] és az amúgy telivér náci Harold Steinacker[94] állít, miszerint a szóban forgó időszakban Domanovszky egyre inkább (még ha nem is kizárólagosan) az általa korábban (például a Szekfűvel folytatott viták vagy „A magyar történetírás új útjai" bírálata során[95]) olyannyira kritizált *szellemtörténet (Geistesgeschichte)* befolyása alá került. Nem térek ki itt arra, mi a különbség szellemtörténet és a historizmus között, legyen itt elég annak felidézése, hogy a kérdéskör egyik szakmai tekintélye, Georg G. Iggers a kettőt azonosnak tekinti,[96] illetve – német interpretációkhoz kapcsolódva – egy közelmúltban

☞

[89] Lásd R. Várkonyi 1973. Megjegyzem, hogy a pozitivizmus és a historizmus R. Várkonyi Ágnes-féle szembeállítása ideologikus (több szempontból Léderer Emmáéra hajaz), és már saját korában sem volt éppen korszerűnek nevezhető. Lásd még mindehhez jelen kötet egyéb tanulmányait; ill. Erős 2015a, passim.

[90] Érdemes mindehhez hozzátenni, hogy a szellemtörténetet, illetve a historizmust (benne Rickertet) talán a korábban már szóba került Kornis Gyula ismerte a legbehatóbban a korszakban. Lásd Kornis 1924.

[91] Vicóhoz magyarul lásd Nagy 2003.

[92] Lásd *Szellemiség és nemzeti szellem,* 1939. Kifejezetten e nemzeti szempontokat érvényesíti 1927-es népszerűsítő magyar történeti összefoglalása is (lásd Domanovszky 1927).

[93] Vardy 1976, 167–171; 1985, 209–210.

[94] Steinacker 1956. Steinackerről lásd Orosz 2014, passim.

[95] Lásd mindezekhez még Őze 2009, 19–23 (Domanovszky irányában egyoldalúan és elfogultan).

[96] Iggers 1988.

megjelent magyar nyelvű monográfia is késő historizmusról beszél a szellemtörténet kapcsán.[97]

Nem véletlen, hogy Domanovszky hivatkozásai/utalásai között (például a többször említett 1938-as előadásban, de a *Magyar Művelődéstörténet*hez írott, a nagy lélegzetű vállalkozás koncepcionális alapállását tükröző előszavában is[98]) egyre inkább megjelenik Rickert, Windelband, Dilthey vagy a már említett Huizinga és Meinecke.[99]

Mindez nincs ellentétben azzal, hogy történetírásának számos gazdaság- és társadalomtörténeti vonatkozása van (vagy azt alapvetően azok határozzák meg), ugyanez a helyzet Georg von Below, Gustav Schmoller vagy éppen az egyik mintaképnek tekintett Alphons Dopsch[100] esetében is, azt pedig csak *horribile dictu* jegyzem meg, hogy Henry Pirenne újabb értékelői gazdaság- és társadalomtörténetét szintén nemzeti keretek által behatároltként értékelik, ahol még flamand elfogultság is dominál.[101] De nem áll ellentétben azzal sem, hogy a historiográfiai irodalom újabban elhúzódó professzionalizációról beszél,[102] amelynek számos eleme (például a József nádor hatalmas iratkötegei, de a kiterjedt krónika-tanulmányok is, stb.[103]) fellelhető Domanovszky életművében. Ez a professzionalizmus pedig (alapvető 19. századi formájában főként) egy tőről fakadt a nemzeti gondolatot középpontba helyező historizmussal, s ennek alapvető hatása lehetett Domanovszky nézeteinek alakulására.[104]

☞ [97] Lásd Romsics G. 2010, 33–38.

[98] Domanovszky 1939.

[99] József nádor-életrajzában pedig egyenesen Metternich „lelki alkat"-át analizálta. Ez utóbbi kategória kifejezetten a szellemtörténet eszköztárába tartozott, főleg az említett szerzők szövegkörnyezetében.

[100] Dopschról újabban lásd Buchner 2008.

[101] Tollebeek–Keymeulen 2011, 124.

[102] Lásd Porciani–Raphael 2010; recenzióm erről: Erős 2015b.

[103] Minderre részben utal Glatz 1990, 231–232.

[104] Hozzátenném mindehhez, hogy alapvetően ez a historista/tradicionalista alapállás tartotta távol Domanovszkyt a szélsőséges, rasszista, azaz fajelméletre építő, de az osztályalapú diktatúrára felesküvő irányzatoktól is. Felvetődhet persze, hogy akkor mi is a különbség például Szekfű és Domanovszky felfogása között, hiszen a historizmus kánonja szerint a nemzet történelmi képződmény, s így mindketten hasonló elveket vallanak. Szerintem az, hogy az utóbbi inkább összpontosít a gazdaság- és társadalomtörténetre, az anyagi kultúrában gyökerező civilizációtörténetre, másrészt Domanovszky Szekfűnél jobban érvényesítette a nemzeti függetlenségi/köznemesi szempontokat, talán protestáns vallása és erdélyi származása miatt is, továbbá a kelet-európai vonatkozások iránt is érzékenyebb volt. De mindkettejük nézőpontja több vonatkozásban európai horizontú volt, s meghaladását jelentették a nemzeti romantikus iskola egyoldalú politikai eseménytörténetének, azaz az egyébként is számos vonatkozásban európai színvonalú két világháború közötti magyar történetírás élvonalába tartoztak, pontosabban éppen ők, persze másokkal kiegészülve, reprezentálták ezt az Európához közelítő nívót. Az viszont nem állja meg a helyét, hogy Domanovszky inkább érvényesített szakmai szempontokat, mint az ideologikus publicista Szekfű, mivel Domanovszky nézetei is szaturálva voltak ideológiai, retorikus elemekkel, mindig nemzeti tudományról beszélt ő is, s Magyarországnak

Hogy mindennek milyen jelentősége van a későbbiekben (azaz az 1945, illetve az 1948 utáni történetírás alakulásában), azt világosan bizonyítja a tény, ami tulajdonképpen válasz is a Domanovszky politikai válaszútját firtató kérdésre: Domanovszky 1945 után elhallgat, 1955-ben bekövetkezett haláláig mindössze egy nekrológja jelenik meg 1946-ban a *Századok*ban, a régi krónikafilológus pályatárs Madzsar Imréről.[105] Az 1950–60-as években alapvetően csak a források/adatok öncélú felhalmozójának, kásahegyeket görgető „aktagyáros"-nak tekintették,[106] s a marxista magyar történetírás reprofesszionalizációjára (ami egyébként egyedülálló kelet-európai, azaz a volt szovjet zónához tartozó országok történetírásában megfigyelhető jelenség[107]) volt ahhoz szükség, hogy Domanovszkyt újból felfedezzék, s az őt megillető helyre kerüljön. Domanovszky persze 1945 után sem hallgatott el teljesen, hiszen hagyatékában megtalálható egy bizonyíthatóan ekkor készült hatalmas, többezer oldalas egyetemes kultúr- és művelődéstörténeti szintézis kézirata, amely részben korábbi tankönyvi, illetve egyéb ilyen jellegű kutatásaira épül.[108] A publikálatlan, még soha senki által nem kutatott kéziratról egyedül a korábban már felidézett Harold Steinacker emlékezik meg 1955-ben Domanovszkyról írott nekrológjában,[109] aki Domanovszky feleségétől szóban értesült a nagyszabású összefoglalásról, kézbe soha nem vehette, viszont megállapította, hogy Domanovszky *par excellence* szellemtörténeti tájékozódásának jegyében készült.

a Nyugathoz való tartozását, a kereszténység védőpajzsa tételét is bevallottan harcosan, expressis verbis az antibolsevizmus és részben az antiliberalizmus jegyében hirdette.

105 Domanovszky 1945–1946.

106 Erről lásd még Boér 2005, 203–204.

107 Lásd erre Erős 2015a, 350–351, 374–375.

108 MTA KIK Ms 4180/119–144. Az ember gondolatvilága; Ms 4181/1–2. Mágia és mítosz; Ms 4182/1–12. Történelemformáló tényezők. A kéziratok több száz, illetve több mint ezer oldalnyi terjedelműek. A Domanovszkyval foglalkozó eddigi irodalom egyáltalán nem hivatkozott a szóban forgó kéziratokra, elemzésükről nem is beszélve. Pedig bármelyik fejezet felütésénél (a kéziratok címében is) szembeszökő a szellemtörténeti beszédmód és tematika, amit meszszemenően alátámasztanak a Cassirerre, Windelbandra, Max Weberre, Spenglerre, Diltheyre történő állandó és terjedelmes hivatkozások. Mindez szövegszerűen is alapjaiban kérdőjelezi meg azokat az értelmezéseket, amelyek szerint Domanovszky életműve a szellemtörténet ellenlábasaként értelmezendő. Az utóbbiakhoz legújabban lásd Kövér 2016.

109 Lásd Steinacker 1956, 376–377.

FÜGGELÉK

Az alábbi függelékben Domanovszky Sándornak és tanítványának, Berlász Jenőnek egy 1940-es levélváltását közlöm.[110] A levélváltás apropója az volt, hogy Berlász az 1940-es évek elején tanulmányt készített egy, a magyar és román kapcsolatok történeti problematikáit tárgyaló kötetbe, amely nyilvánvaló politikai szándékkal készült, s Erdélynek Magyarországhoz való szerves tartozását kellett bizonyítania, Erdély magyar uralmának történeti érvekkel való igazolását kellett nyújtania. A kötet további szerzői többek között Alföldi András, Deér József, Kniezsa István, Makkai László, Mikecs László, Jakó Zsigmond, illetve Mikó Imre voltak. A szerzők kitérnek a román és magyar történészek akkor már közel két évszázados vitájának szinte minden kérdésére, így például a dákoromán kontinuitás, Anonymus vagy például a moldvai, csángó-magyarok történeti problémáira, Kniezsa István nagyszabású tanulmánya pedig „Keletmagyarország helynevei" címmel a térségben található települések neveinek túlnyomóan magyar eredetét bizonyítja nagy erudícióval és bizonyító anyaggal.[111] Amint a levelezésből kiderül, Berlász Jenő a kötetbe szánt tanulmányát véleményezésre megküldte professzorának, Domanovszkynak. Domanovszky a cikkel nem volt megelégedve, ugyanis szerinte Berlász túlságosan objektív (!) akart lenni, s nem eléggé érvényesítette az említett propagandacélokat. Túlságosan kritikusan ábrázolta a belső társadalmi problémákat, az elmaradottságot a jobbágyi helyzet vagy a nagybirtok kérdéseiben. Domanovszky szerint a propagandát jobban szolgálná, ha a külső tényezők vagy a korviszonyok szerepét hangsúlyozná inkább e hiányosságok kapcsán.

Berlász válaszából kitűnik, hogy Domanovszky kéréseinek messzemenően eleget tett, s átdolgozta a szöveget. Némileg ironikus mentegetőzésként azt említette, hogy járatlan az efféle műfajban (nyilván tudósként tartotta számon magát, s ebben a szellemben készítette el tanulmányának első változatát).

A levélváltás a lehető legszorosabban kötődik a korábban elmondottakhoz, s világosan bizonyítja a nemzeti szemszög döntő szerepét Domanovszky gazdaság- és társadalomtörténetre vonatkozó nézetei esetén is, amit tanítványaitól is számonkért.

☞ [110] A szóban forgó levélváltás az MTA KIK Domanovszky-hagyatékában található, az igen nagy valószínűséggel Domanovszkytól származó levél azonban keltezés és aláírás nélküli. A kézírás, a levélben vázolt körülmények és a válasz alapján egyértelmű, hogy itt Domanovszky Sándorról van szó (Berlász Jenő személyének beazonosítása pedig ennél is egyértelműbb). A dokumentumra Törő László Dávid hívta fel a figyelmemet, akinek ezért ezúton mondok köszönetet.

[111] Lásd Deér–Gáldi 1943–1944. Lásd még minderről részletesebben Ludanyi 2011, 266–267. A címleírásból világos, hogy a kiadvány kétkötetes, Berlász tanulmánya az 1943-asba készült.

I.

Domanovszky Sándor levele Berlász Jenőhöz, keltezés nélkül. MTA KIK Ms 4523/230.[112]

Kedves Barátom!

Átnéztem az erdélyi gazdasági fejlődésről írt dolgozatodat.[113] Értelmes, jó dolgozat. De egy nagy baja mégis van. Igaz ugyan, hogy a propaganda célra készült dolgozatnak ezt a célt nem szabad elárulnia, de azért rendeltetését sem szabad soha szem elől téveszteni, különösen elrendezésében és fogalmazásában nem.

A fogalmazásban nagyon kell vigyázni, hogy ne kerüljenek bele olyan megállapítások és kijelentések, amelyeket az ellenfél a maga javára használhat föl. Ilyen bizony egész csomó akad dolgozatodban. Ezen a bajon könnyen lehet segíteni. Egyszerűen kihagyhatnók, anélkül, hogy magát a fejtegetést megzavarnák, hogy az értelem a kihagyással valamit is szenvedne. Megjelöltem őket a szövegben áthúzással vagy javítással.

Nehezebb kiküszöbölni ezt a túlhajtott objektivitást[114] az elrendezésben. A mi használatunkra jó a dolgozat. De ez idegeneknek készült, akik járatlanok a magyar históriában, akik amúgy is gyanús szemmel állnak szemben minden fejtegetésünkkel, és mindenben azt keresik, hogy a kedvezőtlen fejlődésnek magunk vagyunk az okai.[115]

Ezért bizony mindent a szájukba kell rágni. Világos elrendezéssel mindennek arra kell rámutatnia, hogy ahol kedvezőtlen volt a fejlődés, a külső körülményeken, általános korviszonyokon stb. alapult.[116] Ezekkel szemben tehát ki kell emelni az ellensúlyozásukra való törekvéseket, még ha azok sikertelenek voltak is.

Ezen a ponton van a dolgozatnak egy nagy hibája. Az erdélyi gazdasági életet, annak minden baját élesen domborítja ki: így a nagybirtokot és a jobbágyság alakulását, a fejedelmek hozzá nem értését, az osztrák irányítás idegen szempontjait, majd hogy Erdély közlekedésügyét a nyugati kapcsolatok miatt elhanyagoltuk. Az osztrák vámpolitika esetétől eltekintve, csupa vád saját magunk ellen. Ilyen propagandával nem szolgáljuk Erdély visszaszerzésének ügyét.

A XV. századi belső bajok és a nyomukban bekövetkezett hanyatlás Moháccsal túlságosan ki van élezve. A középkornál inkább azt kellett volna hangsúlyozni, hogy bessenyő [sic!], kun, tatár, majd török pusztítások mindig megritkították a

☞ [112] Berlász Jenőről lásd Buza 2010.

[113] Minden bizonnyal a következő cikkről van szó a levélben: Berlász 1943.

[114] Tehát Domanovszky „túlhajtott objektivitás”-ként értékeli Berlász elfogulatlanságra törekvő elemzését.

[115] A szóban forgó kötet e vonatkozásairól lásd Ludanyi 2011, 266.

[116] Tehát nem a magyarság, illetve a belső viszonyok felelősek az elmaradottságért, hanem a külsők, illetve a kor általános körülményei.

lakosságot és új kezdetekre kényszerítettek.[117] Ezzel kapcsolatban kellene kifejteni azt a vonzerőt, amelyet az elpusztult vidékek a szomszéd és a hegyekben legeltető oláhságra gyakoroltak, kiemelve, hogy ez viszont életformájában messze alatta állott annak, aminek a helyébe jött, s legföljebb csak ott tudta azt gyatrán folytatni, ahol korábbi magyar telepek jogi formáit kisajátította.[118]

Ha pedig a nagybirtokot kárhoztatjuk, azt is meg kell említeni, hogy az oláhokat telepítő kenézek is minden erejükkel ennek a nagybirtoknak kiépítésén dolgoztak.

Nem ártana azonban kiemelni, hogy az oláh fejedelemségekben a városi formát magyar telepesek honosították meg, amint azt a város magyar származású neve: oras is elárulja, valamint azt, hogy ezek a városok egészen a magyar városok agrárius jellegű formájában keletkeztek.

Ennek megfelelően a XVII. századnál az innen kivándorlóknál azt kell kihangsúlyozni, hogy azok olyan elemek voltak, akik az akkori erdélyi kedvezőtlen viszonyokkal szemben másutt keresték a megfelelő magasabb életszintet, míg az ide tömegesen bevándorlóknak az erdélyi viszonyok még eldorádót jelentettek.[119]

Vigyázni kell az oláh bevándorlás adataival, azokat talán inkább a párhuzamos magyar adatokkal kellene közölni.

A fejedelmek politikájánál, ha kedvezőtlen következményeiket meg is állapítjuk, mégis a javításra való törekvést kell kiemelni.

Az erdélyi közlekedési politikát nem kell olyan élesen az általános magyarországival szembeállítani, s inkább arra kell rámutatni, hogy mennyire kedveztek a nemzetiségeknek, éppen a magyar székelység érdekeit hanyagolva el.

Menj fel, kérlek, a miniszterelnökségre[120] és próbáld meg, hogy ezeken a bajokon még utólag segítsenek.

Szíves üdvözlettel[121]

☞ [117] Lásd Domanovszky nemzetiségtörténeti tanulmányait a húszas évek elejéről, de például Domanovszky 1923b-t is.

[118] Mindezekről még lásd még David Prodan már idézett művét, valamint Miskolczy 2013.

[119] Lásd Miskolczy 2013, illetve az ott megjelölt irodalom.

[120] A kötet nyilvánvaló kormányzati irányítással készült.

[121] Aláírás nélkül.

II.

BERLÁSZ JENŐ LEVELE DOMANOVSZKY SÁNDORNAK,
PERECSENY, 1940. AUGUSZTUS 16. MTA KIK MS 4523/229.

Mélyen tisztelt Professzor Úr!
E hó 8-án kelt kedves sorait tegnap, 15-én köszönettel megkaptam. Professzor úrnak dolgozatomhoz fűzött megjegyzéseit figyelmesen átolvastam, s belátom, hogy a jelzett vonatkozásokban csakugyan helytelenül fogtam meg a dolgokat. Szolgáljon mentségemre a propagandisztikus műfajban való járatlanságom.

Ez speciális mesterség, amely – erősen beidegződött tárgyilagos szemléletmódom miatt – újszerű, szokatlan volt nekem. Írás közben a Professzor úr által felsorolt valamennyi kényesebb pontnál éreztem, hogy célszerűbb volna hallgatni róluk, másrészt azonban aggódtam az erdélyi szász irodalom (Schuller, Teutsch, Jelenics[122]) jól értesültsége és a fiatal erdélyi magyar szociográfusoknak (különösen Bórodó Györgynek) a magyarság mulasztásait és hibáit kíméletlenül feltáró, legújabban megjelent írásai miatt. Úgy gondoltam, hogy legalább érintenem kell a kényes politikát, nehogy túlságosan szembetűnő legyen az eltérés az erdélyiek előadása és az enyém között. Ezért rajzoltam valamennyire reális képet.

Professzor Úr megnyugtatására azonban azt is közlöm, hogy utólag mégis átdolgoztam a szóban forgó részleteket. Amikor a cikkek rövidebbre fogása szükségessé vált, éppen a kritikus hangú részeket húztam ki, illetve módosítottam. Teljesen töröltem a társadalmi bajokat érintő, a nagybirtokrendszerre, a kivándorlásra és az oláhság számszerű szaporodására vonatkozó bekezdéseket; a fejedelmi és a XIX. századi gazdaságpolitika eredményeit mérlegelő mondatokat pedig diplomatikusabban fogalmaztam meg.[123] Így tehát végeredményben mindent, amire Professzor Úr figyelmeztetni volt szíves, már előzetesen korrigáltam. A cikk átdolgozott formájában, újból legépelve került Teleki és Hóman őexcellenciáik elé. Semminemű kifogás nem merült fel, sőt úgy hallottam, Hóman kegyelmes úr meg volt elégedve.

Kevéssel előbb, hogy Pestről elutaztam, 7-én vagy 8-án olvastam a jóváhagyott és németre fordított cikk[124] kefelenyomatát. Elég jól hatott. Hiszem, hogy Professzor Úr is megfelelőnek fogja találni.

Szíves észrevételeit még egyszer köszönöm, s elnézését kérem az új területen való próbálkozás első botlásai miatt.

Minden jót kívánok, s vagyok őszinte mély tisztelettel hálás tanítványa
Berlász Jenő

☞ [122] Az említett szerzőkhöz lásd például Szekfű 1943.

[123] Lehetetlen itt nem gondolni Foucault azon megállapítására, hogy a fennálló hatalmi-politikai viszonyok és elvárások alkalmanként befolyásolhatják (itt egyenesen és szó szerint átírják) a történészek szövegeit. Ennek vizsgálata, úgy tűnik, a historiográfia egyik feladata. Foucaulthoz lásd például a magyar nyelvű irodalomból Sutyák 2007.

[124] Berlász hasonló tárgykörben, ekkoriban megjelent francia nyelvű munkájára lásd Berlász 1946.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Albert 2010: Albert B. Gábor: „Különös sulyt helyezek." Domanovszky Sándor felterjesztése Klebelsberg Kunónak a magyar történeti tankönyvek szelleméről szerkesztendő memorandum tárgyában. *Történelemtanítás*, XIV. évf. Új folyam I. 2. sz., www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/2010/05/2-szam-2010 (letöltés: 2015. nov. 30.).

Alföldi 2004: Alföldi András: *Magyarország Népei* és *a Római Birodalom – Kelet Magyarország a Római Korban*. Attraktor, Máriabesnyő–Gödöllő.

Ankersmit 1988: Franklin R. Ankersmit. In Ewa Domanska: *Encounters. Philosophy of History after Postmodernism.* University of Virginia Press, Charlottesville–London, 67–99.

Baráth 1936: Baráth Tibor: *L'histoire en Hongrie. 1867–1935.* Extrait de la Revue historique. L. CLXXVII. Paris.

Berlász 1943: Berlász Jenő: A románság az erdélyi agrártársadalomban. In *Magyarok* és *románok.* Budapest, 1. köt. 572–598.

Berlász 1946: Berlász Jenő: „Seigneur hongrois – paysan roumain en Transylvanie." *Revue d'Histoire Comparée*, IV. évf., 225–258.

Boér 2005: Boér Hunor: „Domanovszky Sándor (1877–1955) és a Magyar Művelődéstörténet." *Acta (Siculica),* 2. sz., 203–210.

Buchner 2008: Buchner, Thomas: Alfons Dopsch 1868–1953). „Die Mannigfaltigkeit der Verhältnisse." In Karel Hruzaj (Hg.): Österreichische *Historiker (1900–1945).* Bd. 1. Böhlau, Wien, 155–190.

Búza 2010: Buza János: Levéltárból a katedrára, katedráról a könyvtárba. Utószó Berlász Jenő válogatott gazdaság- és társadalomtörténeti írásaihoz. In Berlász Jenő: *Erdélyi jobbágyság – magyar gazdaság. Válogatott tanulmányok.* Szerkesztette: Buza János – Meyer Dietmar. Argumentum, Budapest, 316–326.

Csíki 2003: Csíki Tamás: *Társadalomábrázolások* és értelmezések *a magyar történeti irodalomban. 1945-ig.* Néprajzi Intézet, Debrecen.

Deér–Gáldi 1943–1944: Deér József – Gáldi László (szerk.): *Magyarok* és *románok.* 1–2. köt. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest. (A Magyar Történettudományi Intézet Évkönyve.)

Dénes 2015: Dénes Iván Zoltán: *A történelmi Magyarország eszménye. Szekfű Gyula a történetíró* és *ideológus*. Kalligram, Pozsony.

Domanovszky 1899: Domanovszky Sándor: „A Dubniczy Krónika." *Századok*, XXXIII. évf., 3. sz., 226–256., 4. sz., 342–355., 5. sz., 411–451.

Domanovszky 1902: Domanovszky Sándor: „A Budai Krónika." *Századok*, XXXVI. évf., 7. sz., 615–630., 8. sz., 729–752., 9. sz., 810–831.

Domanovszky 1905: Domanovszky Sándor: „A Pozsonyi krónika és a kisebb latin nyelvű prózai szerkesztések." *Századok*, XXXIX. évf., 5. sz., 402–419., 6. sz., 518–525.

Domanovszky 1908: Domanovszky Sándor: „Hans Ferdinand Helmolt: Weltgeschichte. I–X." *Századok*, XXXI. évf., 7. sz., 615–636.

Domanovszky 1920a: Domanovszky Sándor: „Európa pajzsa. Nyílt levél Deschanel Pál elnök úrhoz.” *Szózat*, január 23.

Domanovszky 1920b: Sándor Domanovszky: „Die historischen Rechte Ungarns auf Westungarn.” *Pester Lloyd*, Nr. 69.

Domanovszky 1920c: Domanovszky Sándor: Ausztria Nyugat-Magyarországra vonatkozó történeti igényének cáfolata. In *A magyar béketárgyalások.* Magyar Királyi Tudományegyetemi Nyomda, Budapest, I. köt. 460–407.

Domanovszky Sándor 1920d: *La Hongrie Occidentale*. (Questions de l'Europe Orientale, 5.) Paris–Budapest. (Gróf Teleki Pállal.)

Domanovszky 1923a: Domanovszky Sándor ismertetése *Kovács Alajos: A zsidóság térfoglalása Magyarországon* című könyvéről. *Századok,* LVII. évf., 5. sz., 182–185.

Domanovszky 1923b: Alexander Domanovszky: *Die Geschichte Ungarns.* Rösl, München–Leipzig.

Domanovszky 1927: Domanovszky Sándor: *A honfoglalástól Trianonig. Magyarország történelme művészi képekkel, térképekkel* és *a korabeli* íróktól *vett olvasmányokkal*. Egyetemi Nyomda, Budapest.

Domanovszky 1929–1930: Domanovszky Sándor: „József nádor, mint Magyarország teljhatalmú kormányzója 1805-ben.” *Akadémiai* Értesítő, XL. évf., 289–296.

Domanovszky 1930: Domanovszky Sándor: Recenzió a Magyar Történet IV. *és* V. kötetéről. *Századok*, LXIIII. évf., 8–10. sz., 81–903.

Domanovszky 1933: Domanovszky Sándor: Recenzió a Magyar Történet VI. kötetéről. *Századok*, LXVII. évf., 7. sz., 308–315.

Domanovszky 1936: Domanovszky Sándor: „Gróf Klebelsberg Kuno.” *Napkelet*, XIV. évf., 1. sz., 73–80.

Domanovszky 1938a: Alexandre Domanovszky: *La méthode historique de M. Jorga*. *A propos d'un compte rendu.* Budapest.

Domanovszky 1938b: Alexandre Domanovszky: „»L'origine et la patrie premiere des Roumains«”. *Archivum Europae Centro-Orientalis*, IV. 508–514.

Domanovszky 1939: Alexandre Domanovszky: „Quelques idées sur la formation de l'esprit national hongrois.” *Nouvelle Revue de Hongrie*, vol. 61. 391–399.

Domanovszky 1939: Domanovszky Sándor: Előszó. In *Magyar Művelődéstörténet.* Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1. köt. 5–18.

Domanovszky 1944: Domanovszky Sándor: *József nádor élete és iratai. I. József nádor* élete. *1–2. rész.* (Fontes historiae hungaricae aevi recentioris.) Magyar Történelmi Társulat, Budapest.

Domanovszky 1946: Domanovszky Sándor: „Madzsar Imre, 1878–1946.” *Századok*, LXXIX–LXXX. évf., 4. sz., 306–307.

Domanovszky 1979: Domanovszky Sándor*: Gazdaság* és *társadalom a középkorban. Tanulmányok.* Válogatta, sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta Glatz Ferenc. Gondolat, Budapest.

Erős 2000: Erős Vilmos: *A Szekfű–Mályusz vita*. Csokonai Kiadó, Debrecen.

Erős 2005: Erős Vilmos: *Asszimiláció* és *retorika. Szabó István: A magyar asszimiláció című tanulmányának rekonstrukciója.* Csokonai Kiadó, Debrecen.

Erős 2012: Erős Vilmos: *A szellemtörténettől a népiségtörténetig. Tanulmányok a két világháború közötti magyar történetírásról.* (2., javított, bővített, átdolgozott kiadás.) Debrecen.

Erős 2015a: Erős Vilmos: *Modern historiográfia*. Ráció Kiadó, Budapest.

Erős 2015b: Erős Vilmos: „Historiográfia tudásszociológiai aspektusból." *Klió,* XXIV. évf., 1. sz., 22–27.

Erős 2016: Erős Vilmos: „A második »száműzött Rákóczi« vita. Szekfű Gyula »Bethlen Gábor« című művének korabeli fogadtatása." *Századok,* CL. évf., 1. sz., 3–46.

Gerics 1978: Gerics József: „Domanovszky Sándor az Árpád-kori krónikakutatás úttörője." *Századok*, CII. évf., 2. sz., 234–250.

Glatz 1988: Glatz Ferenc: Domanovszky Sándor. Történetíró *és* tudományszervező. A magyarországi gazdaság- *és* társadalomtörténet-írás történetéből. In uő: *Nemzeti kultúra – kulturált nemzet*. Kossuth, Budapest. 242–274.

Glatz 1990: Glatz Ferenc*:* Egy Habsburg nádor a magyar történetírásban. Domanovszky Sándor: József nádor iratai c. kéziratos művének kiadása 1988-ban. In uő: *Történetírás-korszakváltásban. Tanulmányok.* Gondolat, Budapest, 226–261.

Granasztói 1984: Granasztói György: „Egy történész időszerűsége. Domanovszky Sándor." *Történelmi Szemle,* XXVI. évf., 1–2. sz., 303–312.

Hajnal 1942: Hajnal István ismertetése Baráth Tibor: Az új Magyarország történetírása című művéről. *Századok*, LXXVI. évf., 10. sz., 453–459.

Hettling 2003: Hettling, Manfred (Hg.): *Volksgeschichten im Europa der Zwischenkriegszeit*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.

Kornis 1940: Julius Kornis: *Historian or Politician?* Hungarian National Confederation, Budapest.

Hóman 1919: Bálint Hóman: „Friesacher, wiener und böhmische Münzen in Ungarn zwischen den Jahren 1200 bis 1338." *Századok*, LIII. évf., 1. sz., 73–74.

Horváth 1993: Horváth László Béla: „Hóman Bálint utolsó évei: 1945–1951." *Sic Itur ad Astra*, V. évf., 3–4. sz., 120–229.

Iggers 1988: Georg G. Iggers: *A német historizmus*. (Ford. Telegdy Bernát.) Gondolat, Budapest.

Iorga 1938: Nicolae Iorga: *L'origine et la patrie premiere des Roumains.* Bucarest.

Iorga 1939: Nicolae Iorga: *Pour* Éclarer *M. Domanovszky par les Siens*. (Extrait de la „Revue Historique du Sud-Est Européen", 1939. n-os 1–3.) Bucarest.

Iorga 1940: Nicolae Iorga: *Rectification Sur La „Question de Transylvanie". Réponse* á *Un Article de M. Korniss Gyula Professeur* Á *L'Université de Budapest.* Bucarest.

Iorga 1992: Nicolae Iorga: *A nemzetek közötti gyűlölködés ellen*. ELTE BTK Román Filológiai Tanszék, Budapest. (Makkai László és Miskolczy Ambrus előszavával.)

Komoróczy 1942: Komoróczy György: „Baráth Tibor: Magyar történet." *Századok,* LXXVI. évf., 7. sz., 329–331.

Kornis 1924: Kornis Gyula: *Történetfilozófia.* Magyar Történelmi Társulat, Budapest.

Kosáry 1987: Kosáry Domokos: A magyar történetírás a két világháború között. In uő: *A történelem veszedelmei.* Magvető, Budapest, 321–355.

Kövér 2015: Kövér György: Alfons Dopsch és a magyar gazdaságtörténet-írás. In Erőss Zsolt – Gyarmati György (szerk.): *Kor/Társ Panoráma. Tanulmányok a 70* éves *Vonyó József tiszteletére.* Kronosz, Pécs–Budapest, 73–106.

Kövér 2016: György Kövér: Crossroads and turns in Hungarian economic history. In Francesco Boldizzoni – Pat Hudson (eds.): *Routledge Handbook of Global Economic History.* Routledge, London – New York, 242–258.

Lackó 1988: Lackó Miklós: *Korszellem* és *tudomány 1910–1945.* Gondolat, Budapest.

Lakatos 1996: Lakatos László: *Az* élet és *a formák. Hajnal István történelemszociológiája.* Új Mandátum, Budapest.

Lupas 1938: I. Lupas: „Réalités historiques dans le voivodat de Transylvanie du XI-e au XVI-e siecle." *La Transylvanie*, 165–260.

Léderer 1955a: Léderer Emma: „Historiográfiánk történetibb vizsgálatáért." *Századok*, LXXXIX. évf., 1. sz., 103–106.

Léderer 1955b: Léderer Emma: „Domanovszky Sándor (1877–1955)." *Századok*, LXXXIX. évf., 3. sz., 522–523.

Ludanyi 2011: Andrew Ludanyi: The Legacy of Transylvania in Romanian and Hungarian Historiography. In Tibor Frank – Frank Hadler (eds.): *Disputed Territories and Shared Pasts. Overlapping National Histories in Modern Europe.* Palgrave Macmillan, Basingstoke, 247–272.

Mandrut–Graf 2010: Stelian Mandrut – Rudolf Graf (Hrsg.): *Zwischen Wissenschaft und Politik. Fritz Valjavec's Briefwechsel mit Rumänischen Gelehrten (1935–1944).* Academia Română Centrul di Studii Transylvane – Rumänische Akademie Zentrum für Siebenbürgische Studien, Cluj-Napoca–Klausenburg.

Mârza 2014: Mârza, Radu: *Romanian Historians and Propaganda (1914–1946). The Case of Transylvania.* AEPress, Bratislava.

Miskolczy 2000: Miskolczy Ambrus: „Az erdélyi triász Pest-Budán." *História*, XXII. évf., 4. sz., 22–23.

Miskolczy 2013: Miskolczy Ambrus: „A 18. századi Erdélyi népességszámok értelmezésének historiográfiájából." *Múltunk,* LVIII. évf., 1. sz., 6–35.

Munslow 2012: Alun Munslow: *A History of History*. Routledge, London – New York.

Nagy 2003: Nagy József: *Vico. Eszmetörténet mint korlátlan szemiózis.* Áron Kiadó, Budapest, 2003.

Orosz 2014: Orosz László: *Tudomány* és *politika. Fritz Valjavec (1909–1960) a két világháború közötti magyar–német tudománypolitikai kapcsolatokban.* Ráció Kiadó, Budapest.

Őze 2009: Őze Sándor: *Nemzettudat és historiográfia.* Hamvas Intézet, Budapest.

Paksa 2006: Paksa Rudolf: „A történetírás mint propaganda. Baráth Tibor *útja* a szaktörténetírástól a mítoszgyártásig." *Kommentár,* 5. sz., 69–79.

Pál 2015: Pál Lajos: „Egy folyóirat a történész viták kereszttüzében, Századok (1931–1943).” *Századok*, CIL. évf., 1. sz., 33–86.

Palatin Josephs Schriften, 1991: *Palatin Josephs Schriften*. Vierter Band. *1809–1813.* Zusammengestellt und kommentiert von Sándor Domanovszky. Herausgegeben und eingeleitet von Ferenc Glatz. Akadémiai, Budapest.

Péter 1992: László Péter (ed.): *Historians and the History of Transylvania*. (East European Monographs.) Columbia University Press, New York.

Porciani–Raphael 2010: Ilaria Porciani – Lutz Raphael (eds.): *Atlas of European Historiography*. (The Making of a Profession 1800–2005.) Palgrave Macmillan, New York.

Prodan 1992: David Prodan: *Transylvania and again Transylvania: a historical exposé.* The Romanian Cultural Foundation, Cluj-Napoca.

Romsics G. 2010: Romsics Gergely: *Nép, nemzet, birodalom*. *A Habsburg Birodalom emlékezete a német, osztrák és magyar történetpolitikai gondolkodásban, 1918–1941.* Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.

Romsics I. 2011: Romsics Ignác: *Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel.* Osiris, Budapest.

Sándor 1954: Sándor Pál: „A magyar agrár- és paraszttörténet polgári irodalmának kritikájához.” *Századok*, LXXXVIII. évf., 2–3, 373–419.

Steinacker 1956: Harold Steinacker: *Alexandre Domanovszky.* (Nachruf. Sonderabdruck aus dem Almanach der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Jg. 105., 1955.) Wien, 368–377.

Sutyák 2007: Sutyák Tibor: *Michel Foucault gondolkodása.* Attraktor Kiadó, Máriabesnyő–Gödöllő.

Szabó 1943: *Étienne* Szabó: L'assimilation ethnique dans le bassin des Carpathes avant 1918. *Revue d'Histoire Comparée*, 279–330.

Szekfű 1942: Szekfű Gyula: *Állam és nemzet. Tanulmányok a nemzetiségi kérdésről.* Magyar Szemle Társaság, Budapest.

Szekfű 1943: Szekfű Gyula: „Az erdélyi szász történetírás I–II.” *Magyarságtudomány*, V. *évf.,* 174–198, 325–373.

Szekfű 1945: Jules Szekfű: *État et Nation.* Les Presses Universitaires de France, Paris–Budapest.

Székely 1927: János Székely: „Mitita Constantinesco: L'évolution de la propriété agraire en Roumanie. Bucuresti, 1925.” *Revue des* Études *Hongroises et Finno-Ougriennes,* 164–196.

Szellemiség és nemzeti szellem, 1939: *Szellemiség és nemzeti szellem. Domanovszky Sándornak az 1930/1940. tanévet megnyitó rektori székfoglaló beszéde.* Egyetemi Nyomda, Budapest.

Talavera 1998: Nicholas M. Nagy Talavera: *Nicolae Iorga*. *A biography.* The Center for Romanian Studies, Iasi–Oxford–Portland, 1998.

Tollebeek–Keymeulen 2011: Jo Tollebeek – Sarah Keymeulen: *Henri Pirenne, Historian: A Life in Pictures.* Leuven University Press, Leuven.

Tönnies 1983: Ferdinand Tönnies: *Közösség* és *társadalom*. (Ford. Somlai Péter.) Gondolat, Budapest.

Törő 2020: Törő László Dávid: *„A szellemtörténet is csak az adatokból indulhat ki." Eckhart Ferenc történészi munkásságának főbb problémái*. Ráció, Budapest.

Ujváry 2011: Ujváry Gábor (szerk., a szerkesztő munkatársa Csurgai Horváth József): *Történeti* átértékelés. *Hóman Bálint, a történész* és *a politikus.* Ráció Kiadó, Budapest.

Vardy 1976: Steven Bela Vardy: *Modern Hungarian Historiography.* Columbia University Press, New York – Guildford, Surrey.

Vardy 1985: Steven Bela Vardy: *Clio's Art in Hungary and Hungarian America.* Columbia University Press, New York.

R. Várkonyi 1973: R. Várkonyi Ágnes: *A pozitivista történetszemlélet a magyar történetírásban I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Wellmann 1937: Wellmann Imre: Mezőgazdaságtörténetünk új útjai. In *Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére.* Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1–51. (Újból megjelent in Csíki Tamás – Rémiás Tibor [szerk.]: *Válogatás Wellmann Imre agrár-* és *társadalomtörténeti tanulmányaiból.* Wellmann Imre *örökösei,* Miskolc, 1999, 24–56.)

„A KERESZTÉNYSÉG VÉDŐBÁSTYÁJA” ÉS WESTUNGARN

Trianon Domanovszky Sándor történeti/történetpolitikai gondolkodásában

Domanovszky Sándor történetírói szemléletében Trianonnak alapvető szerepe volt, illetve maga a történész az egyik legaktívabb volt a szakma képviselői közül a Trianon körüli diskurzus kialakításában.[1] Számos cikket írt erre vonatkozóan még magának a békeszerződésnek a megkötése előtt különböző orgánumokban,[2] de történész szakértőként részt vett a béketárgyalások magyar álláspontjának közvetlen kialakításában is, amelynek során (Teleki Pállal együtt) mindenekelőtt az Ausztriával, illetve Nyugat-Magyarország problémáival kapcsolatos vélemény/álláspont megfogalmazója volt.[3]

Az alábbiak egy 1920-ban tartott előadása alapján kívánják elemezni és egyáltalán bemutatni Domanovszky mindezzel összefüggő nézeteit.[4] Az előadás mintegy kiindulópontként szolgál Domanovszky nézeteinek általában vett rekonstrukciójához, azaz nemcsak – az egyébként kardinális területnek számító – Ausztria problémáival foglalkozik, hanem – Domanovszky szövegének megfelelően – az egyéb nemzetiségekre és területekre vonatkozó álláspontokat is összefoglalja.[5]

Tanulmányomban nemcsak Domanovszky 1920-as szövegére támaszkodom, hanem további műveire is, például és legfőképpen a zürichi nemzetközi történész-kongresszuson 1938-ban tartott előadására,[6] illetve egy – feltehetőleg – 1945 után keletkezett, a szakirodalomban szintén teljesen ismeretlen szövegére, amely már az 1947-es párizsi béketárgyalások (Domanovszky szerint is „második Trianon”) apropóján született,[7] lényegében meghosszabbítva és részben összefoglalva a korábbi, Trianonnal kapcsolatos fejtegetéseket.[8] Mindezek bizonyítják, hogy az elmondandók nemcsak az 1920-as évek elejére vonatkoznak, hanem Domanovszky egész életművét, sőt annak legfontosabb momentumait érintik, s mivel a két világháború közötti magyar történetírás egyik vezető/iskolateremtő egyéniségéről

☞ [1] Irodalom Domanovszkyról lásd Vardy 1976; Glatz 1988; 1990; Csíki 2003; Erős 2016 (lásd jelen kötetben is).
Általában Trianon és a magyar történetírásról lásd Várdy 2003.

[2] Domanovszky 1920a; 1920b, 69; 1920c, 23, 24; 1920d; 1920h.

[3] Domanovszky 1920a.

[4] Domanovszky 1920e.

[5] Lásd a következők, például a középkori viszonyokról szóló fejezet.

[6] Lásd MTA KIK Kt, Ms 4530/37.

[7] MTA KIK, Kt, Ms 4522/72.

[8] Lásd e tanulmány függeléke a következőkben.

van szó,[9] az itt kifejtettek számos vonatkozásban megvilágíthatják a teljes két világháború közötti magyar történetírás Trianonra vonatkozó felfogását. Azaz alkalmat adnak egyéb neves szerzők (Mályusz Elemér vagy Szekfű Gyula[10]) nézeteinek felidézésére, sőt azok nemzetközi kontextusba való elhelyezésére is, hiszen ezek alkalmanként heves vitákat váltottak ki főleg a szomszédos országok, az ún. utódállamok történészeivel is (például Ioan Lupaş, David Prodan, Zenovie Pâclişanu, Harold Steinacker, Fritz Valjavec, Jozef Škultéty, Nicolae Iorga).[11]

DOMANOVSZKY ELŐADÁSA 1920-BAN: A KÖZÉPKOR

Domanovszky előadásának konkrét körülményeiről nincsen tudomásom. Valószínűleg valóban elhangzott előadásként (bizonyos retorikai eszközök használata ezt támasztja alá, „Önökről/olvasóim"-ról beszél, bár ezek lehetnek éppenséggel szónoki fogások is[12]), mindenesetre a publikált szöveget a „Magyarország Területi Épségének Védelmi Ligája" adta ki Budapesten 1920-ban, s címe: „A magyar kérdés történeti szempontból tekintve".[13]

Előadásának első részében Domanovszky ismerteti mondanivalójának szerkezetét. Eszerint először a középkori viszonyokról fog beszélni, amelynek fő üzenete, hogy a magyarság a beköltöző s részben itt talált nemzetiségekkel jól bánt, számukra számos autonómiát biztosított, aminek következtében a magyarság és a nemzetiségek közötti viszony alapvetően jó, sőt egyenesen ideális volt. Az ellentétek a 16. századtól kezdődően éleződtek ki – ezt tárgyalja a második rész –, s ennek fő oka az ország új hatalmi berendezkedése, de leginkább Bécs magyarellenes uszítása volt. Ekkor Bécs hatalmi-politikai céljai érdekében a magyarság ellen fordította a nemzetiségeket, ami végső soron a felbomlás s így Trianon egyik döntő tényezője volt. A harmadikban arról kívánja meggyőzni hallgatóit/olvasóit, hogy a régióban egységes, erős államalakulat csak a magyarság vezetésével jöhet létre, s ez csak így tudja betölteni hivatását és rendeltetését, ami nem más, mint a Nyugat védelme, a nyugati értékek biztosítása és érvényre juttatása.[14]

Rátérve a középkori viszonyok ismertetésére és elemzésére, Domanovszky mindenekelőtt leszögezi: helytelen a magyar és a hungarus megkülönböztetése, magyarság

☞ [9] Lásd erre újabban Kövér 2018; Erős 2016.

[10] Erős 2000.

[11] Lásd minderről részletesebben Erős 2019a (lásd jelen kötetben is); Valjavechez Orosz 2014; a román történészekhez Mârza 2014.

[12] Domanovszky 1920e, 2.

[13] Uo.

[14] Uo. 2.

csak az utóbbi értelemben létezik (azaz nem faji egység), előbbi értelemben csak az Alldeutsch propaganda használta és élezte ki a fogalmat.[15]

Ezután az államszervezéssel és a betelepüléssel foglalkozik, amelynek kapcsán kijelenti: mindez a Nyugathoz, a kereszténységhez való csatlakozás jegyében történt, de mindezzel a magyarság nem csupán önmaga jövőjének alapjait teremtette meg, hanem az európai kultúrának egy előre hozott védőműve lett, amely kelet és dél felé is védte a kulturálatlan, pogány népekkel szemben Európát.[16]

A középkori viszonyok további bemutatása során Domanovszky a nemzetiségek magyarországi letelepedését/beköltözését tárgyalja. Hangsúlyozza, hogy mindez a magyarság tudatos elhatározásának eredménye, azaz nem telepedésről, hanem telepítésről van szó.[17] Sorra veszi az egyes beköltöző nemzetiségeket, a nyugatiak (franciák, vallonok, olaszok) után a szlovák (Domanovszkynál természetesen tót) betelepítés kapcsán rámutat arra, hogy ez nem a szláv, hanem a német jog alapján ment végbe.[18] Azaz a szlovák nép itt nem őshonos (nem előzte meg a magyarokat), s a cseheknek Szvatoplukra való hivatkozása nem állja meg a helyét, hiszen az ő birodalma a magyar honfoglalás előtt felbomlott, s a birodalomtól ekkor elszakadt elemek éppen a csehek voltak. Továbbá a csehek nem azonosak a tótokkal (szlovákokkal), az országban a Csehi nevű falvak nem tót lakosságot jelentenek, s még a tót/szlovák területek közvetlen szomszédságában is megkülönbözteti a lakosság a cseh származásúakat a „tót"-ok községeitől.[19]

Itt Domanovszky – természetesen – a két világháború közötti csehszlovák történetírás alapvető tézisét cáfolja, amely szerint a csehek és a szlovákok azonos nép volnának. A későbbiekben, az 1920-as évek végén a Jozef Škultéty és Iványi Béla között kirobbant vitának szintén ez az egyik fő komponense, de a cseh, illetve a szlovák történészek közül sem mindenki osztotta a tézist, pl. Daniel Rapant.[20]

A románok kapcsán egyértelmű Domanovszky számára a dákoromán kontinuitás cáfolata, amelynek kapcsán szándékosan nem magyar történészekre hivatkozik, hanem Johannes Peisker és a nagy formátumú cseh jogtörténész, Karel Kadlec műveire.[21] Nem érvényes szerinte a nagyromán történetírás számos további tétele sem, így pl. az, hogy Mihály vajda román nemzeti törekvéseket képviselt, hiszen alapvetően a székelyekre támaszkodott.[22] A románok száma Erdélyben és Magyarországon döntően a 18. században növekedett meg, amikor is számuk

☞ [15] Az Alldeutschokról lásd pl. Törő 2017–2018; Tokody 1997.
[16] Domanovszky 1920e, 7.
[17] Lásd pl. Mályusz 1922.
[18] Lásd pl. Szabó 1941 (reprint: 1990) 24–48.
[19] Domanovszky 1920e, 12.
[20] Lásd mindezekhez pl. Mag 2012; Deér 1932, 2005.
[21] Lásd pl. Törő 2020a, 35.
[22] Erős 2016, 81–86; Miskolczy 2018.

megnégyszereződött. Utóbbi szintén a kedvező magyarországi helyzetet bizonyítja, vagyis azt, hogy Moldvától és Havasalföldtől eltérően itt nem nyomták el őket.[23]

Itt megjegyzendő még, hogy a későbbiekben Domanovszky életművének jelentős részét a román történetírással, különösen Nicolae Iorgával – francia nyelven folytatott – vita tette ki, amely 1938 körül tetőződött, immár a második világháború árnyékában.[24] Erre a későbbiekben még visszatérek, itt még figyelemre méltó, hogy Domanovszky a középkori helyzetet elemezve rögtön áttér az újkori viszonyok tárgyalására, ha a mondanivalója úgy kívánja – mint a románok esetében is.

A rutének kapcsán rámutat arra, hogy a telepítés itt is a nyugati kultúra és a magyar állameszme nevében történt, s itt is a magyarságé az elsőbbség, hiszen az ő munkájuk a munkácsi katolikus püspökség,[25] ráadásul a magyarság ezt a nemzetiséget sem olvasztotta nyelvileg magába, hanem csak az egyénileg értékes elemei emelkedtek fel a magyar nemesi rendbe. (A későbbiekben Szabó István nevezetes *Ugocsa megyé*je járja ezt a kérdést körül, amely a Mályusz Elemér és Domanovszky szerkesztette „Magyarság és Nemzetiség" sorozatban jelent meg, s amelynek Domanovszky – bizonyítottan – lelkes támogatója volt.[26]

Ez az emelkedési lehetőség azonban az összes nemzetiség számára biztosított volt, s ez a liberális, szabad szellem 1848-ban éri el egyfajta kulminációját, amikor a nemzetiségekre is vonatkozó jobbágyfelszabadítás 15 évvel korábban oldotta le a román jobbágyokról a feudális kötelékeket, mint a tulajdonképpeni román területeken.[27]

Az egyetlen kivétel ebből az idilli nemzetiségi panorámából a szerbség, bár a horvátok egyidejű tárgyalása kapcsán (akik szintén nagyarányú autonómiát élveztek) itt is érvényes a korábban felvázolt kép,[28] hiszen pl. a magyarok az 1868. évi XXX. tc. nemzetiségi törvényében önként mondtak le Szerém, Verőce és Pozsega megyékről, amivel nagyvonalúságukat bizonyították. De a szerbeket döntően a Habsburgok telepítették le 1690 után, már kifejezetten magyarellenes céllal. S ez már átvezet a következő rész fejtegetéseihez.[29]

Domanovszkynak a középkori viszonyokat taglaló fejtegetéseihez még a következőket lehetne hozzátenni: egyrészt a különböző nemzetiségek helyzetére vonatkozó felfogása sok tekintetben érintkezik Szekfű Gyuláéval,[30] aki mindezt azonban az 1930-as években helyezte történetírásának fókuszába. Mindkettő közös abban, hogy a nemzetiségekkel szembeni türelmes, liberális bánásmódot hangsúlyozta,

☞ [23] Domanovszky 1920e, 15.
[24] Erős 2016, 81–86.
[25] Lásd mindehhez pl. Udvari 1994; Szabó 1937; 1994.
[26] *A harmadik út felé*, 2006, 84.
[27] Lásd ehhez pl. Szabó 1948, 311–396.
[28] Lásd ehhez pl. Szekfű 1939.
[29] Egyfajta összegzésképpen Domanovszky 1920e, 21.
[30] Erős 2000, 103–124; ill. pl. Szekfű 1935; Mályusz 1939; 1941.

amely mindenekelőtt a nemzetiségek számára biztosított különböző autonómiákban mutatkozik meg.[31] (Látni fogjuk a későbbiekben, hogy kettőjük felfogása gyökeresen eltér az újkori viszonyokra vonatkozóan.)

Domanovszky 1920-as írásában/előadásában különösen az egyházi autonómiát (Erdély pl. a 16. században szabad vallásgyakorlatot biztosított), a kulturális privilégiumokat (németajkú, görögkeleti, görög katolikus, szlovák nyelvű iskolák alapítása, amelyeket azonban utóbb a magyarság ellen fordítanak), valamint a gazdasági érvényesülés lehetőségeit emeli ki. (Utóbbi kapcsán megjegyezve, hogy azt 1848-ig inkább a német városok akadályozták, utána pedig a kapitalizmus megindulása során a besztercebányai Jungokat és a körmöcbányai Wilhelmovits-Sztankót emeli ki, akik mindennek legnagyobb haszonélvezői, ugyanakkor nem magyarok, hanem szlovákok, németek voltak.[32])

A másik momentum, amelyre ki szeretnék még térni a középkori viszonyok vonatkozásában az Domanovszky 1938-as előadása,[33] amelyet Zürichben tartott a nemzetközi történészkongresszuson. Az előadás körülményeihez a lehető legszorosabban hozzátartozik a román történetírás vezető személyiségével, Nicolae Iorgával francia nyelven folytatott, ekkor kulmináló vitája, amelynek részleteit és motívumait egy 2015-ös akadémiai előadásomban, illetve az *Aetas* 2016. évi 4. számában megjelent cikkemben már részletesen körüljártam.[34] A vita egyfajta összegzése volt a román és magyar történészek a dákoromán kontinuitás kérdéseiről, Anonymusról, a Hunyadiak származásáról, Vitéz Mihályról, a székelyekről, a Horia-féle felkelésről stb. folytatott régi és új keletű vitáinak (s közvetve mindebben sokan mások is részt vettek[35]). A vita szüzséjéhez/koreográfiájához tartozik az 1938-as zürichi történészkongresszus is, ahol Iorga győztesként (és a nemzetközi történészszövetség elnökeként) pózolt, illetve tartott előadást.[36] Domanovszky szintén a kongresszuson tartott előadásában nem Iorgával vitatkozott, hanem a magyar nemzeti tudat középkori kérdéseivel foglalkozott. (Az előadás címe: „A magyar nemzeti tudat a középkorban".[37]) Kiindulópontként Friedrich Meinecke, Johan Huizinga, Gabriel Hanotaux és Karl Gottfried Hugelmann[38] nemzettel kapcsolatos / nemzetre vonatkozó meghatározásait választotta, s alapvetően írásos/irodalmi forrásokra támaszkodva (vö. korábbi krónika-tanulmányait) elemzi a középkori magyar nemzeti tudat jelenségét. Fő mondanivalója, hogy bár a magyar nemzet közösségét, egybetartozását a

☞ [31] Ez a gondolat másoknál, például Balogh Józsefnél is alapvető. Róla újabban lásd pl. Frank 2016.
[32] Domanovszky 1920e, 21.
[33] MTA KIK Kt, Ms 4530/37.
[34] Erős 2016, 81–86.
[35] Lásd pl. Kornis 1940; Iorga 1940.
[36] Lásd mindehhez még Talavera 1998.
[37] MTA KIK Kt, Ms 4530/37.
[38] Meineckéről Iggers 1988; Kämmerer 2014; Huizingához Strupp 2000; Wegener 1974; Dupont-Ferrier 1944.

„kereszténység védőbástyájá"-nak a török elleni harcok során, azaz főként a 16–17. században megszületett, illetőleg akkor leginkább érvényesülő gondolata testesíti meg a leginkább, ez a gondolat/eszme (azaz a Nyugat, a kereszténység képviselete és védelme a Kelettel, a pogánysággal szemben[39]) sokkal korábbi keletű, lényegében már az egész középkori magyar történelmen keresztül érvényesül. Másrészt, Domanovszky fejtegetései szerint, ez nemcsak a királyi udvart és a felső, uralkodó réteget, hanem – ráadásul bizonyos mértékben már a honfoglalás előtt is – az egész társadalmat, azaz az alsóbb társadalmi rétegeket, azaz a népet is áthatotta.[40] Domanovszky állításának bizonyítására számos példát, illetve forrást is felsorakoztat, legfőképpen persze az általa kitűnően ismert középkori krónikairodalmat,[41] de törvényeket, pápai levelet, külföldi/bizánci forrásokat is, s az erre vonatkozó jelenségek közül kiemeli pl. a tatárjárást, az államalapítást (vö. Szent István Intelmei), de Julianus barátot vagy Szent Lászlót és IV. Bélát is.[42]

WESTUNGARN: DOMANOVSZKY AUSZTRIÁRA VONATKOZÓ FELJEGYZÉSE 1920 KÖRÜL

A következőkben Domanovszky 1920-as tanulmányának/előadásának az újkorra vonatkozó részeivel foglalkoznék (ez lényegében a II. fejezet Domanovszky írásában), megfordítva az előzőket: először néhány egyéb írás gondolatmenetét ismertetve térnék rá a szóban forgó tanulmány további tárgyalására. Mindezt az indokolja (s ez az összekötő elem), hogy itt a döntő kérdés Ausztria, illetve a Habsburg-birodalom, s Domanovszky alapvetően Bécsnek és a Habsburgoknak a nemzetiségek körében folytatott magyarellenes izgatását teszi felelőssé az újkori problémákért,

☞ [39] Lásd pl. Romsics 2005; Rácz 1989; Száraz 2012. A legteljesebb, leginkább átfogó Terbe 1936. Itt a szerző utalást tesz a Szekfű által írt *Magyar történet*re, illetve arra, hogy munkájának éppen az az apropója, hogy Szekfű itt hiányolja a kérdéskör (azaz a kereszténység védőbástyája gondolat) alaposabb feldolgozását, s ő éppen ezt akarja elvégezni. Valamint pl. Győri 1933; Benda 1937.

[40] Megjegyzendő, hogy az alsóbb és felsőbb társadalmi rétegek „közösségé"-nek gondolata (nyilván az osztályharc helyett) Domanovszky egész életművében, például az általa szerkesztett mezőgazdaság-történeti tanulmányokban is alapvető szerepet játszik. A marxista kritika éppen ezért bírálta őt hevesen az 1950-es években, amit (reflektálatlanul) későbbi értékelések is átvettek vagy nem elemeztek. Lásd Sándor 1954; Erős 2013 (lásd jelen kötetben is); Romsics 2011; ill. pl. Domanovszky 1933b.

[41] Domanovszky krónikatanulmányairól lásd még Gerics 1978.

[42] Ms 4530/37; Deér 1934 (ugyanez in uő: *Királyság és nemzet. Tanulmányok [1930–1947].* I. 76–93). Deér itt sok tekintetben Domanovszkyétól eltérő álláspontot fejt ki. Egységes nemzettudat szerinte csak a 13. század végétől, pl. Kézai communitas-tanában figyelhető meg. Ekkor alakul ki a rendiség, ami egyenlő a nacionalizmussal, előtte inkább alattvalói viszony a király és a társadalom között. Szűcs Jenő később vitatkozik Deérrel, szerinte egyfajta etnikai tudat sokkal korábban, már részben a honfoglalás előtt is, vagy akörül megfigyelhető. Lásd Szűcs 1984.

végső soron Trianonért is. (Itt tér el alapvetően Szekfű nézeteitől, míg a középkorra vonatkozóan sok a hasonlóság.[43])

Ausztria egyébként 1920 körül Domanovszky történeti/történetpolitikai nézeteinek középpontjában volt, számos újságcikket, pamfletet, egyéb feljegyzést/emlékiratot írt minderre vonatkozóan, illetve bizonyítható, hogy (részben Teleki Pállal együtt) a trianoni tárgyaló küldöttség szakértői anyagának kidolgozásában is részt vett.[44] Szakértői területe/reszortja Nyugat-Magyarország, Westungarn volt, amelylyel összefüggésben Domanovszky történeti érvekkel kívánta bizonyítani, hogy az Ausztria által követelt nyugat-magyarországi (végül burgenlandi) területek soha nem tartoztak igazából Ausztriához, illetve amennyiben igen, akkor csak ideiglenesen, pl. zálogolt birtokként.[45] A különböző cikkeiben Domanovszky egyéb kérdésekre is kitér persze, például Ausztria háború alatti politikájának bírálatára Czernin emlékiratát ismertetve, amelyben főleg a Ferenc Ferdinándhoz kötődő, a Monarchia szláv érdekeket megtestesítő, föderalista átalakítására irányuló politikáját értékeli roppant negatívan.[46]

Egyik legjelentősebb mindezzel összefüggő feljegyzése tökéletesen ismeretlen a vonatkozó történeti irodalomban, az Ms 4522/55 jelzet alatt található az MTA KIK Kézirattára Domanovszky-hagyatékában.[47] Domanovszky ebben a feljegyzésben alapvetően szintén történeti érveket használva pásztázza végig az osztrák és a magyar történelem fő korszakait a középkortól saját koráig (így mindez egyfajta összekötő kapocs is Domanovszky középkorra és újkorra vonatkozó nézeteinek boncolgatásához), s fő mondanivalója, hogy a békekötés alkalmával Ausztriára nem vonatkoztathatók ugyanazok az elvek, mint Magyarországra. Ugyanis Ausztria egész történelme során döntően *dinasztikus* alapokon nyugodott, azaz az évszázadok során hozzá került területek nem voltak szerves részei és tartozékai, sőt sokszor csak ideiglenesek és esetlegesek voltak. Magyarország ezzel szemben egész történelme során *nemzeti* alapokon nyugodott, azaz a hozzá került, illetve birtokában lévő területek szerves részét képezik (s így a békeértekezlet súlyos, racionális érdekeket és érveket sértene ezek elvételével).[48]

Amint erről az előzőkben szó esett, Domanovszky egyfajta bináris oppozícióra alapított érvelésében a két állam teljes történetét végigpásztázza, s bizonyítani kívánja, hogy Ausztria már létrejöttében is hűbéres alapokon nyugodott, míg Magyarország

☞ [43] Lásd Domanovszky kritikái a *Magyar Történet*ről: Domanovszky 1930; 1933. Mindehhez még Őze 2009.

[44] Domanovszky 1920a; 1920b; 1920c; 1920d, 1920h.

[45] Lásd mindezekhez legújabban pl. Törő 2020b; Házi 2011.

[46] Domanovszky 1920d. Ezzel szemben Domanovszky inkább Helfferich politikáját tartja pozitívnak, lásd Domanovszky 1920f.

[47] MTA KIK, Ms 4522/55.

[48] Különösen felhívnám itt a figyelmet a dinasztikus és a nemzeti elv összehasonlítására, illetve megkülönböztetésére. Domanovszky érvelésében, természetesen, ez utóbbi a demokratikusabb.

hódítással jutott területének birtokába, ahol a nemzetiségek alacsony számarányban voltak,[49] és behódolásuk után beilleszkedtek a magyar társadalomba, amely így egységes nemzeti jellegűvé vált. Magyarországon csak Róma alá tartozó, önálló egyházszervezet jött létre, míg Ausztria lényegében a passaui püspökséghez tartozott, még önálló bécsi püspökség sem jöhetett létre. Ausztria mindig[50] dinasztikus politikát folytatott, míg Magyarországon még Zsigmond és Habsburg Albert törekvéseit is nemzeti keretekbe szorították a nemesség, illetve a rendek, s ugyanez érvényes Mátyás törekvéseire is a német-római császári cím elnyerését illetően (utóbbit a nemesség nem is helyesli, sőt egyenesen akadályozza).[51] Ezzel áll összefüggésben az a tény is, hogy Ausztria dinasztikus politikája mindig expanzív, a magyar (a Habsburgok előtt) ezzel szemben defenzív volt, s Horvátország és Dalmácia meghódítása sem népeik akarata ellen történt (bizonyítja ezt Zára többszöri visszapártolása Velencével szemben), a nemzeti haderőt az ország határain kívül nem lehetett felhasználni (csak zsoldosokat). Egyértelmű a magyar törekvések nemzeti jellege a rendi függetlenségi harcok idején a 16–18., sőt a 19. században is, melyekből hosszasan sorolja Domanovszky az 1606-os, 1622-es, 1624-es, 1626-os, 1645-ös békekötéseket, későbbről: 1722/23-ból, 1741-ből, 1791–1825-ből, illetve 1848-ból és 1867-ből a törvényeket.[52]

Ausztria általában a centralizációra, Magyarországgal szemben feldarabolásra törekedett, az elszakított magyar területeken azonban ennek ellenére cohesióra, s az elszakítás után azok mindig vissza is kerültek (vö. Erdély, a passarovitzi béke stb.). 1804 után Ausztria szláv jellegűvé vált, a nemzetiségi ellentétek Magyarországon csak a 19. század második negyedében, bécsi uszításra éleződtek ki, amikor a Habsburgok a szlovákokat/tótokat és a horvátokat érzelmileg is elválasztották a magyaroktól. A nemzetiségek azonban később bevándoroltak, s a suprematia az államalkotó fajt[53] illeti meg. Összességében tehát minden demembratio büntetés azokért a szolgálatokért, amelyeket a magyarság a török félhold ellenében a Nyugatnak tett, s lényegében folytatása a bécsi politikának, amely a magyarság megtörését célozta.[54]

☞ [49] Lásd mindehhez pl. Szabó 1941, 7–24.

[50] Itt is látható, hogy Domanovszky érvelésében túltengőek az esszencialista érvek, hiszen Ausztria esetében mindig dinasztikus politikáról beszél. Ez is bizonyítja, hogy tökéletes félreértés Granasztói György értékelése, aki Karl Popperrel és az ő „társadalmi mérnökség" gondolatával rokonítja a történészt, hiszen Popper éppen a módszertani esszencializmus ellen érvel, s Domanovszky nemigen törekszik itt bármiféle falszifikációra. Lásd Granasztói 1984.

[51] Lásd pl. Teke 1979.

[52] Lásd mindezekhez még Domanovszky 1944; 1930b; 1933b; 1925; 1930a. (Utóbbiak bizonyítják, hogy a „József nádor" alapvető koncepciója már a húszas években kialakult Domanovszkynál, tehát szóban forgó kijelentései és értékelése a Habsburgok és Bécs szerepére vonatkozóan sok tekintetben egész életművére vonatkoztathatók.)

[53] Domanovszky itt is használja a faj fogalmát, de a fajelmélet nem jellemző a nézeteire. Lásd Domanovszky 1939.

[54] Hozzá lehet itt fűzni, hogy a „kereszténység védőbástyája" gondolat a Domanovszky főszerkesztette *Magyar Művelődéstörténet*ben is alapvető, sőt az egyik kötetnek ez a tulajdonképpeni címe is, vö. Lukinich 1940. (A magyar hivatásról lásd különösen 64–67., de ezzel kapcsolatban

KITÉRŐ: SZEKFŰ GYULA „A KERESZTÉNYSÉG VÉDŐBÁSTYÁJÁ”-RÓL[55]

A következőkben egy rövid kitérőt tennék Szekfű Gyula *Magyar történet* című művének egy hosszabb fejezetére, amely először 1928-ban jelent meg, s amely „A kereszténység védőbástyája” címet kapta a 16. századi magyar történelmet tárgyaló kötetben. A kitérő azért tűnik kézenfekvőnek, mert – a mint ez a címből is kiderül – Domanovszkyhoz hasonló témakört tárgyal, amellyel összehasonlítva Domanovszky nézeteinek több sajátos vonása is szembetűnő lesz.

Szekfű ebben a fejezetben összefoglalja a század egyik fő témájának, a török–magyar ellenétének a különböző momentumait (többnyire Takács Sándorral vitatkozva[56]), s leszögezi: a kereszténység védőbástyája, a keresztény szolidaritás gondolata azért is különösen releváns ekkor, mert nemzeti egységet teremtett, azaz háttérbe szorította a nemzetet különösen megosztó korábbi ellentéteket, így pl. a protestáns–katolikus vagy a nyugati–keleti magyar dichotómiát is.[57]

A továbbiakban Szekfű igen alapos gazdaság- és pénzügyi ismeretekről tesz tanúbizonyságot (cáfolva azokat a közkeletű nézeteket, miszerint nem tudott számolni, és egyoldalú politikai- és diplomáciatörténeti érdeklődése volt), s hosszas és beható számításokat végezve arra a következtetésre jut, hogy az ország a török elleni védelmi harcok költségeit önmaga erejéből nem volt képes előteremteni. Így szükségszerűen mondott le nemzeti szuverenitásának egy részéről, s támaszkodott a Habsburgokra, akik azonban szintén a „kereszténység védőbástyája” gondolat részesei voltak, ez tehát – Domanovszky nézeteivel homlokegyenest ellenkezőleg – nem csak a magyarok „privilégiuma”.[58]

Szekfű szerint azonban nemcsak a Habsburgok vették ki mindezzel derekasan részüket a török elleni küzdelemből, hanem – minden ellentmondásával – igencsak méltánylandó a német segély („Türkenhilfe”), valamint például a pápaság segélynyújtása is, s mivel mindez az egyetemes keresztény szolidaritás jegyében történt, ők is a „kereszténység védőbástyái”-nak számítanak. Mindezen fejtegetés közben Szekfű megteszi az életművében egyre gyakoribban feltűnő aktualizálásokat is, szerinte ugyanis a 16. századtól lezajló fejlődésnek az egyik fő tartalma ennek a keresztény egyetemes gondolatnak/szolidaritásnak a háttérbe szorulása, a nemzeti/nemzetállami öncélúság szinte kizárólagossá válása, és saját korában (Trianon után)

---

inkább szkeptikus, s a Nyugat közömbösségét hangsúlyozza.) A *Magyar Művelődéstörténet*ről újabban lásd Kövér 2017.

[55] Szekfű 1936, 101–167. Szekfűhöz újabban lásd Dénes 2015; Monostori 2017.

[56] Lásd hosszú lábjegyzete minderről Szekfű 1936, 584–589.

[57] Uo. 114.

[58] Szekfű 1936, 128, 137. A korszak aktuális gazdasági viszonyaihoz, illetve Magyarországnak gazdasági szerepéhez a török elleni védekezés szempontjából lásd Pálffy 2009.

elképzelhetetlennek tartja a nyugati/európai államoknak a Szovjet-Oroszországgal szembeni olyan együttes fellépését, mint amilyen a törökkel szemben a 16. században megtörtént.[59]

Persze az eszmei/ideális ügyekben inkább szkeptikus Szekfű szerint a keresztény szolidaritásnak megvannak a maga határai. A német és osztrák tartományok nemritkán puszta önérdekből nyújtanak segélyt meghatározott területeknek, és egyidejűleg megkaparintják e területek pénzbeli jövedelmeinek jelentős részét, vagy egyéb módon vonják őket függésbe. Különösen érvényes mindez a cseh rendek esetében, akiket kizárólag az önérdek és a „kalmár szellem" vezérel. Horvát-vend vonatkozásban inkább működnek a keresztény szolidaritás motívumai, végül azonban ott is Ausztria behatolási törekvései írják ezt felül.

Mindezek kapcsán Szekfű erőteljesen bírálja is a Habsburgok pénzügyi rendszerét, de nem a magyarok valamiféle kizsákmányolása miatt, hanem azért, mert a török elleni harcokra szánt pénz kezelése sok szempontból pazarló, nem hatékony, lényegében a középkori viszonyokon alapul (sok megy az udvartartás költségeire, magas összegeket költenek el helyben). Ennek következtében a Habsburgok maguk is eladósodnak, s ezért is szükségszerű egy állandó pénzügyi hatóság / dikasztérium, az udvari kamara felállítása.[60]

Részletesen foglalkozik Szekfű a magyarok részvételével is a török elleni harcokban (itt már pozitívan utal Takács Sándor ez irányú eredményeire), s különösen a hajdúk és a végvári katonák érdemeire mutat rá.

Összességében mégis úgy vonja meg a konklúzióját, hogy – a súrlódások ellenére – a török ellen magyar és német (más nemzetiségekkel) együtt küzdött, tehát mindannyian egyformán tekinthetők „a kereszténység védőbástyájá"-nak, hiszen a nemzeti érzés kizárólagossága későbbi fejlemény.[61]

Megjegyzendő még, hogy Szekfű szerint viszont a következő (18.) évszázad egyik fő fejleménye a németgyűlölet kifejlődése,[62] éppen azért, mert a Habsburgok ekkor nyugat-európai érdekeik érvényesítése miatt elhanyagolják a török elleni küzdelmet. Illetve az is hozzáfűzhető a fentiekhez, hogy Szekfű nagy ívű összefoglalásának következő (szintén a 16. századra vonatkozó) fejezete is a török elleni küzdelmet tematizálja, immár a nagybirtok ebben játszott elévülhetetlen érdemeit boncolgatva.[63]

☞ [59] Szekfű 1936, 146.
[60] Uo. 161.
[61] Uo. 166.
[62] Lásd még Szekfű 2002. Itt utal Szekfű Benda Kálmán munkájára is (65, 69).
[63] Szekfű 1936, 168–227. (Az alfejezet címe: „Az új nagybirtok kifejlődése és nemzeti szerepe".)

DOMANOVSZKY 1920-AS ELŐADÁSA: AZ ÚJKOR ÉS A JELEN

Mindennek felvázolása után visszatérhetünk Domanovszky 1920-as előadásának az újkort érintő részére, amely sok szempontból visszhangozza az előzőkben elmondottakat. Eszerint a magyar történelem fő tartalma a 16–18. században a Habsburgokkal szemben folytatott alkotmányos küzdelem, s ez merítette ki az ország minden erejét. A török kiűzése után Bécs magyarellenes törekvései határozták meg a nemzetiségi politikát.[64] Bécs célja a magyarság gyengítése volt, amelynek igazolására a történész számos példát sorakoztat fel, így Kollonics törekvéseit, az idegen arisztokraták földszerzéseit, a tendenciózus telepítési politikát (pl. az Alföldön a nemzetiségeket együtt, egy tömbben / nagyobb csoportokban telepítik le, hogy megakadályozzák a magyarságba való felszívódásukat,[65] és számos eszközzel támogatják a szerb és román szeparatista törekvéseket. Ennek jegyében hozták létre a 19. század elején az illír kancelláriát, fogadták kedvezően a Suplex Libellus Valachorumot, segítették különböző módokon az illír, illetve a tótok/szlovákok között a pánszláv mozgalmat. Mindezek során a 19. század nemzetiségi ellentétei (1848/49-ben is) a bécsi aknamunka uszításai következtében éleződtek ki tragikus mértékben. Ez a folyamat a szabadságharc leverése és a dualizmus idején is folytatódott, amikor Bécs külön vajdaságot (vojvodina) szervezett a szerbek számára, a dualizmus korszakában pedig felkarolta a föderalisztikus törekvéseket,[66] amelynek a csehek voltak a fő agitátorai, a pánszláv eszme jegyében. Az ellentétek oka összességében nem a türelmetlen magyar nemzetiségi politika volt, hanem a nemzetiségek részéről, Bécs hathatós támogatásával folytatott magyarellenes politika.[67]

Előadásának harmadik, befejező részében Domanovszky összefoglalja, megismétli és nyomatékosítja a korábban elmondottakat: a magyarországi nemzetiségi ellentéteket alapvetően Bécs uszítása élezte ki, s ha a békekonferencia földarabolja Magyarországot, tulajdonképpen azért az önfeláldozó, nagy vérveszteséggel járó küzdelemért bünteti, amellyel a nemzet a kultúráját (a Nyugatét is persze) évszázadokon át védelmezte a félhold támadásaival szemben.[68] Külön kirohanást intéz ebben a fejezetben Paul Deschanel francia politikus ellen (cikket is ír minderről a

☞ [64] Sok tekintetben fenntartja ezt a nézetét Domanovszky 1944-ben is, amikor művének bevezetőjében például – bár a magyar rendekkel szemben is megfogalmaz kritikát – leszögezi, hogy a Habsburg kormányzatnak sem voltak igazán humanisztikus céljai a 18. században. Domanovszky 1944, 23, 27.

[65] Domanovszky 1920e, 27. Lásd még mindezekhez éppen a Domanovszky „főszerkesztette" kötetekben Szabó 1940a; 1940b. Szabó Istvánnak a *Magyar Művelődéstörténet* kapcsán Domanovszkyval folytatott levelezéséről lásd *A harmadik út felé*, 88. 103–104.

[66] Domanovszky 1920d.

[67] Domanovszky 1920e, 35.

[68] Uo. 36.

Szózat című újságba[69]), aki szerint nem is a magyarok, hanem a szerbek voltak a kereszténység védőbástyái a törökkel szemben a történelem során. Domanovszky indignált hangnemben veti fel ezzel szemben, hogy a szerbek a magyarok támogatására szorultak a török ellenében, renegátjaik közül számosan később a török hódítók hitére tértek, és közülük sokan a legmagasabb méltóságokig emelkedtek a török szolgálatban. Deschanel bizonyára azt sem tudja, hogy a déli harangszó nem a szerbek, hanem a magyarok dicsőségét zengi, fennen hirdetve Hunyadi János 1456-os nándorfehérvári diadalát.[70] Deschanel ilyen értelmű propagandájával szemben a szintén francia, tudós történetíró Jules Michelet-t[71] idézi fel, aki összefoglaló történetében méltóképpen emlékezik meg a magyarokról, s a kereszténység védőbástyájaként ismeri el őket.

Megismétli itt Domanovszky az egyéb írásokban kifejtett nézeteit, miszerint a földarabolással a nyugati hatalmak tulajdonképpen a korábbi bécsi politikát folytatnák, a szerbek azt a földet követelik, amit rossz sorsukban a magyaroktól kaptak,[72] a betelepített románok és szlovákok jogai történeti hamisítványok. Mindezeken felül kiemeli, hogy komoly politikai alakulat/hatalom csak akkor alakulhat itt ki, ha a teljes területre terjed ki (itt is történeti példákat idéz[73]), a dualista Monarchia másik fele, az osztrák tartományok, csak széteső, szertehúzó/centripetális tartományokból álltak, amelynek összetartozását csak az biztosította, hogy a magyar királyság köré csoportosultak (Bukovina, Galícia, Dalmácia, Bosznia stb.). Erdély Romániával szintén nem alkot szerves egységet, s ennek elvesztésébe a magyarok sohasem fognak belenyugodni, mint ahogy a Felvidékébe vagy Pozsonyéba sem, de Európa is elveszítené mindezzel védőbástyáját.[74]

CODA: DOMANOVSZKY EGY 1945 KÖRÜLI FELJEGYZÉSE

A fentiekhez a lehető legszervesebben kapcsolódik, hogy Domanovszky 1945 után egy rövid feljegyzést készített,[75] minden bizonnyal az 1947-es párizsi békekonferenciára,[76] amely – tudomásom szerint – szintén tökéletesen ismeretlen a szakirodalomban, s amely már kezdő mondataiban is világosan utal arra, hogy a konferenciát

☞ [69] Domanovszky 1920g.

[70] Lásd mindehhez Ligeti 2011; Kármán-Veszprémy 2013.

[71] Michelet-hez lásd pl. Miskolczy 2000; általában pl. Barthes 1954; 1995.

[72] Mályusz Elemér hírhedt művében részletesen foglalkozik a szerb igényekkel Pécsre és Baranyára vonatkozóan. Lásd ehhez még Soós 2011.

[73] Domanovszky 1920e, 38.

[74] Uo. 39. Joggal vetődik fel, hogy aktuálisan (tehát 1920-ban) ki ellen kellene megvédeni Magyarországnak Európát? De nem nagyon lehet kétséges, hogy akkor már a Szovjetunióról, illetve az általa támogatott „Tanácsköztársaság(ok)" diktatórikus törekvéseiről van/lehet itt szó.

[75] MTA KIK Ms 4522/72.

[76] Romsics 2006.

„második Trianon”-nak tekinti. (Nincs tudomásom arról, hogy a szöveget a történész milyen fórumnak szánta, esetleg csak magánfeljegyzés volt-e, az alapvető hangnem nem erre utal), mindenesetre az biztos, hogy Domanovszky ekkor már nem volt abban a pozícióban, mint 1920-ban,[77] hiszen közvetlenül a háború után még védekeznie is kellett igazoltatási ügye során, s ekkor már – egy rövid recenzió kivételével[78] – nem is publikált többé, pedig csak mintegy tíz év múlva, 1955-ben halt meg. Megjegyzendő az is, hogy Domanovszky éppen az igazoltatási eljárás során tisztázza[79] – a maga szemszögéből persze – saját háború alatti tevékenységét, amelynek kapcsán iratokkal is bizonyítja pl. németellenességét, a lengyelek iránti szimpátiáját, valamint az antiszemitizmussal szembeni fellépését (ennek lesz jelentősége az alábbiakban).

Szóban forgó szövege egy jajkiáltás, mert szerinte a magyarokat ugyanúgy kívánják a nagyhatalmak (ekkor már persze a Szovjetunió is) büntetni, mint 1920-ban, s ugyanúgy igazságtalanul. A feljegyzés első részében megismétli a korábbi írásokban ismertetett fő érveket (hogy miért is igazságtalan ez az elbánás, azaz az ország megcsonkítása): a magyarság mindig is a kereszténység védőbástyája volt, nemcsak a török idején, hanem már korábban is.[80] (Itt is utal Jules Michelet-re, rámutatva, hogy nála csak a török elleni pozícióra vonatkozik mindez.) Megismétli a korábbi (1920-as és 1938-as) kijelentéseket a nemzetiségekkel való bánásmódról is, miszerint ez mindig liberális, türelmes és befogadó volt.[81]

Új elem Domanovszky dikciójában, hogy a korábbiakat a két világháború, sőt a második világháború alatti időszakig meghosszabbítja, mindenütt bizonyítva, hogy a magyarság nem követett el olyan bűnöket ekkor sem, amelyért büntetést érdemelne, illetve, hogy az újonnan, Trianon következtében létrejött államok sem voltak jobbak a Deákné vásznánál.[82] A magyarságtól elrabolt területeken ugyanis – bár ők beszéltek elnyomásról korábban – ugyanúgy/hasonlóképpen elnyomták a magyar kisebbségeket, sőt egyenesen százezrével utasították ki őket. Nagy kérdés, hogy az így megnyomorított magyarság képes lesz-e betölteni bástya szerepét. A második világháború alatt Magyarország kétségtelenül nem maradt ki a küzdelemből a németek oldalán,[83] de a szomszédos országok is csatlósok voltak, Hitlertől időnként a legszebb jutalmakat és ígéreteket kapták és fogadták el. 1944. március 19-én[84] a német csapatok

☞ [77] Erős 2016; Kövér 2018

[78] Domanovszky 1945–46.

[79] Erős 2016, 86–90; Kövér 2018, passim.

[80] Vö. zürichi előadás (lásd jelen kötetben is). Utal minderre francia nyelvű tanulmányában is: Domanovszky 1939b. Ennek magyar nyelvű változata Domanovszky 1939a.

[81] Lásd erre Domanovszkynak a középkori viszonyokról alkotott nézeteit tárgyaló korábbi alfejezetet.

[82] A magyar kisebbségek két világháború közötti helyzetéhez az utódállamokban lásd pl. Bárdi–Fedinec–Szarka 2008.

[83] Lásd pl. Romsics 2003.

[84] Minderről alapvető Ránki 1978.

e területekről vonultak be Magyarország megszállására, miközben a magyarok lengyel menekülteket[85] és francia hadifoglyokat[86] védtek és mentettek. Egyiküknek sem volt egy Teleki Pálja,[87] aki mindezzel szemben akárcsak gesztusértékűen is tiltakozott volna, a Sztójay-kormányt csak a németek támogatták,[88] éppúgy mint a Háchaféle kabinetet. Ennek ellenére hangzott el az 1944. október 16-i proklamáció,[89] amit szintén bizonyíték az ellenállásra. Összességében Domanovszky tiltakozik, hogy Magyarországot a háború alatti tevékenységéért keményebben büntetik, mint szomszédait, s Trianon igazságtalanságait újra elkövetik, illetve azokat újakkal tetézik.[90]

KÖVETKEZTETÉSEK: A „KERESZTÉNYSÉG VÉDŐBÁSTYÁJA" GONDOLAT TARTALMA

Hogyan lehet összegezni a fentiekben elmondottakat, s hogy lehet beilleszteni mindezt a Domanovszkyról alkotott történészi értékelésekbe?

Mindenekelőtt le lehet szögezni, hogy Trianon alapvető/meghatározó szerepet játszott Domanovszky Sándor történészi gondolkodásában és pályafutásában, lényegében egész életében / e pályafutás lezárulásáig.[91]

Másrészt nem lehet kétséges, hogy Domanovszky nézeteiben alapvető a *nemzeti* szempont, a nemzeti értékek érvényesítése, tehát változatlanul és határozottan el kell utasítani az olyan véleményeket (Granasztói György[92]), mintha Domanovszky a neopozitivizmus, kitüntetetten Karl Popper „social engeneering"-re vonatkozó tézisével lenne párhuzamba hozható. (Popper „nyílt társadalom"-ról, de a falszifikációról és verifikációról alkotott elmélete is gyökeresen ellenkezik a nemzeti ideológiával, sőt éppen ezzel száll szembe s minősíti esszencialistának, azaz tudománytalannak.[93]

☞ [85] Lásd még mindehhez Domanovszky 1945-ös védekezése igazoltatási eljárása során. Ott is igen erőteljesen hangsúlyozza a saját lengyel kapcsolatait, illetve ezzel összefüggő, például lengyel professzorok mentésére irányuló erőfeszítéseit. Lásd Erős 2016, 86–90.

[86] Lásd minderről pl. *Ego sum gallicus captivus,* 1980.

[87] Telekiről lásd Ablonczy 2005.

[88] Romsics 2003.

[89] Lásd pl. Romsics 2003, 266 (október 15–16-ról).

[90] Meg lehet itt jegyezni, hogy Szekfű *Forradalom után* című műve, összehasonlítva Domanovszky itt tárgyalt feljegyzésével, a Domanovszkyénál több önkritikus elemet tartalmaz. A nemzetiségi kérdés vonatkozásában például rámutat arra, hogy az újonnan visszakerült területeken a magyarság nem folytatott türelmes nemzetiségi politikát, s a társadalmi fejlődés vonatkozásában is inkább egyenes utat lát Szálasihoz, hiszen az egész két világháború közötti útvesztés egyik fő jellemzője az állami omnipotencia fokozatos térnyerése. Igaz, hogy Domanovszky feljegyzése más fórum számára készült, mint Szekfűé. Lásd Szekfű 1947. Szekfű 1945 utáni nézeteihez lásd különösen Standeisky 2015, 158–205.

[91] Lásd még pl. Domanovszky 1927.

[92] Granasztói 1984.

[93] Popper 1989.

Amint 2016-os tanulmányomban bizonyítottam – de így érvel Várdy Béla, sőt Harold Steinacker[94] is – Domanovszky életművében fokozatosan közeledik a szellemtörténethez, s a harmincas években egyre gyakrabban feltűnik szövegeiben a Heinrich Rickertre, Wilhelm Windelbandra, Oswald Spenglerre, vagy Ernst Cassirerre[95] való hivatkozás. De 1938-as zürichi előadásában is Meinecke, Hanotaux, Huizinga és Hugelmann[96] nézeteit idézi fel – ami homlokegyenest ellenkezője annak, amit Karl Popper mond.[97])

Nem elégedhetünk meg Kosáry Domokos interpretációjával sem,[98] aki főként a dualizmus korában gyökerező nemzeti romantikus iskolával rokonítja Domanovszkyt, és tartja így kevésbé modernnek. Mert ugyan a fentiekben láthattuk, hogy – a Kosáry által mércének számító Szekfűvel szemben – Domanovszky inkább képviseli a hagyományosabb függetlenségi-nacionalista/köznemesi-közjogi szemléletet, amely a Habsburgokat/Bécset tekinti a nemzet fő ellenségeinek, e nemzeti-romantikus iskola alapvetően politikai eseménytörténetre koncentráló történetírásával szemben Domanovszky inkább képviseli a professzionális történetírás szempontjait,[99] illetve a modern gazdaságtörténet- és társadalomtörténet-írás Nyugat-Európához kötődő metodikáját.[100] Igaz ugyanakkor, hogy ebben is inkább olyan történészeket követve, akiknél a nemzeti gondolat alapvető szerepet játszott, mint pl. Alphons Dopsch, s igencsak feltűnő, hogy bár Domanovszkynak igen szoros francia kapcsolatai voltak az 1930-as években,[101] az alapvetően baloldali indítta-

☞ [94] Steinacker 1956.

[95] Lehet itt utalni Domanovszky kéziratban maradt, 1945 után készült nagy egyetemes művelődéstörténeti szintézisére, amely szinte tobzódik a szellemtörténet itt felsorolt képviselőire, különösen Cassirerre való hivatkozásokban. Lásd MTA KIK, Ms 4180/119–144. Az ember gondolatvilága; Ms 4181/1–2. Mágia és mítosz; Ms 4182/1–12. Történelemformáló tényezők; Erős 2016, 91–93. Cassirerhez magyarul lásd pl. Mezei 1984.

[96] MTA KIK Kt, Ms 4530/37,

[97] Erős 2016, 91–93.

[98] Kosáry 1987, különösen 341–342.

[99] Fontos megemlíteni ebből a szempontból Domanovszky látens és nyílt historiográfiai jellegű vitáját Erdélyi Lászlóval az 1930-as évekből. A vita egyik fő kérdése az volt, hogy Domanovszkyval (és számos más történésszel) szemben Erdélyi azt állította, hogy Kézai volt az első magyar történeti mű/gesta szerzője a középkorban, s az utána következők alapjában rá támaszkodtak, míg Domanovszky szerint Kézainak számos előzménye volt, s sok tekintetben nem is tekinthető műve eredetinek. Utóbb többek között Szűcs Jenő is – nagyszabású Kézai-tanulmányában – egyértelműen Domanovszkynak adott igazat, illetve Erdélyi álláspontjáról lényegében tudomást sem vett. Ez a tény is sok vonatkozásban alátámasztja Domanovszky professzionalizmusát. Lásd mindezekhez Farkas 1935; Erdélyi 1941; Szűcs Jenő: Társadalomelmélet, politikai teória és történetszemlélet Kézai Gesta Hungarorumában. (A nacionalizmus középkori genezisének elméleti alapjai). In Szűcs 1984, 413–555. Domanovszky professzionalizmusához lásd még Glatz 1988; 1990.

[100] Csíki 2003.

[101] Dopschról újabban lásd Buchner 2008; Domanovszky és Dopsch kapcsolatára lásd Kövér 2015.

tású Annales-lal[102] gyakorlatilag nincsen nexusa, szerzőiket – bár kiválóan tudott franciául – nem idézi.

Meg kell jegyezni mindezzel egyidejűleg, hogy a Domanovszky Sándor által képviselt nemzeti gondolattól nem lehet megtagadni az esetleges demokratikus tartalmat sem, amint azt Stefan Berger professzor teszi új keletű összefoglalásában, a „Writing the Nation" sorozat befejező, a széria fő gondolatait összegző művében.[103] Ebben a német történész magyar – szóbeli – forrásra hivatkozva ír arról, hogy Szekfű Gyula és Domanovszky Sándor (cseh történészekkel karöltve, mint Josef Pekar és Vaclav Chaloupecky[104]) a „kereszténység védőbástyája" gondolat megfogalmazásával/képviseletével nacionalista álláspontot foglaltak el, amely (bár ezt a kifejezést nem használja Stefan Berger) egyfajta kultúrfölényt, de mindenképpen Kelet-Európa barbarizmusát sugallta.[105] A fentiek alapján világos – különösen az újkori viszonyokat tekintve – , hogy Szekfű és Domanovszky álláspontja között kardinális különbség volt, és Szekfű szerint a 16. században nemcsak a magyarok képviselték a „kereszténység védőbástyája" gondolatát, mint ezt Domanovszky állította,[106] hanem ennek integráns részei a Habsburgok, sőt a németek és egyéb nemzetiségek általában, az előzőkben jelzett megszorításokkal (a gondolat egyik fő tematizálása a két világháború közötti időben egyébként Szekfű tanítványához, Benda Kálmánhoz kötődik[107]). Ugyanakkor mindkettőjüknél, de Domanovszkynál különösen (akinél a harmincas–negyvenes években nincs olyan látványos közeledés a baloldal és végül a Szovjetunió felé, mint Szekfűnél[108]), a „kereszténység védőbástyája" gondolat mind 1920-ban, mind mondjuk 1938-ban a Szovjetunió, illetve az általa megtestesített kommunista alternatíva elleni tiltakozás volt, ami mégiscsak a demokratikus és

☞ [102] Lásd „Michel Lhéritier: Pour une mise au point générale de l'histoire du XVIII-e siècle." *Századok*, 52. évf. (1928), 7–8. sz., 837–838. (Domanovszky ismertetése.) Valamint MTA KIK, Domanovszky-hagyaték, Lhéritier levelei Domanovszkyhoz az 1930-as évek első feléből. Ms 4526/55–64.

[103] Erős 2019b (lásd jelen kötetben is).

[104] A cseh történészekről lásd pl. Niederhauser 1995, 182–184, 186–187, 602–605.

[105] Stefan Berger 2015, 255.

[106] Lásd a korábbiak, illetve pl. még Szekfű 1942; 2002; 1936, 101–167.

[107] Benda 1937; Terbe 1936. Itt megjegyezhető, hogy Szekfű még a *Három nemzedék*ben is erőteljesebb önkritikát fogalmaz meg, mint Domanovszky, hiszen nála szinte egyáltalán nincs szó arról, hogy Bécs lenne Trianon fő oka, emellett erőteljesen bírálja a dualizmus korának (sőt Kossuthéknak) a politikáját is, amennyiben az elhanyagolta a nemzetiségi kérdés megoldását. Igaz, Szekfű számos munkájában hangsúlyozta, hogy a magyar nemzetiségi politika sok tekintetben liberális volt, s még a dualizmus idejében sem volt erőteljesebben elnyomó, mint más európai országokban. Igaz, utóbbit a román és osztrák történészek tagadták. Lásd Szekfű 1934; 1931; 1926; Mârza 2014.

[108] Dénes 2015; Monostori 2017; Standeisky 2015; Ress 2007; Hatos 2015.

liberális értékek védelmében történt (s Domanovszkynál nem vetődhet fel pl. 1938-ban, hogy mindezt a nemzetiszocializmustól várta[109]).

Másrészt, mint látható volt az előzőkben, Domanovszky védekező/értékmegőrző? oldalvágásainak egy másik fő iránya nem Kelet, hanem Ausztria, közelebbről Westungarn volt,[110] amellyel összefüggésben – anélkül, hogy igazolni akarnánk mondjuk a különböző részletkérdésekben Domanovszky érveit, illetve gondolatmenetét – nyugodtan elfelejthetjük a „kultúrfölény" gondolatát vagy egyfajta barbárság elleni küzdelem tézisét.

Ugyanakkor kétségtelen, hogy Domanovszkyt mindenképpen egy, a Szekfűénél szélsőségesebb nacionalizmus jellemzi, hiszen összehasonlítva felfogását a *Három nemzedék* Trianon- (és 1918/19-) képével,[111] Szekfű mégsem csak Ausztriát és a nemzetiségi uszítást teszi felelőssé a „katasztrófáért", s nem is ezeket elsősorban, hanem sokkal inkább a belső mulasztásokat (így a földkérdés, a nemzetiségi probléma és az általános választójog megoldatlanságát). De hasonló a helyzet az ún. második Trianonnal, azaz az 1947-es párizsi békeszerződéssel: Mint láthattuk, itt Domanovszky azt bizonygatja, hogy ez azért igazságtalan, mert a szomszédok hasonlóképpen (vagy még rosszabbul) bántak a nemzetiségi kisebbségekkel, mint ahogy azt a magyarok szemére vetették korábban, s mindannyian legalább annyira felsorakoztak Hitler mellett, mint a magyarok (vagy még jobban), s a magyaroknál inkább dominál a belső ellenállás. Szekfű sokat szapult/csepült *Forradalom után* című művében kb. ugyanekkor[112] mégiscsak túlteng a belső kritika, amely többé-kevésbé elismeri az egyenes utat a Szálasi-féle nyilas puccshoz, s a visszatért területeken alkalmazott nemzetiségi politikáról is inkább azt írja, hogy nem voltunk különbek a Deákné vásznánál.[113]

Befejezésül azt is érdemes megjegyezni, hogy Domanovszky nézeteinek elemzése azért is szükséges/kézenfekvő, mert széles körű munkatársi és tanítványi gárdája

☞ [109] Domanovszky Kelet felé való tájékozódása elsősorban a lengyelek felé irányult. Erre hivatkozik 1945-ös igazolási eljárása során, illetve 1945 utáni, a tanulmány függelékében közölt feljegyzésében is. Lásd még Erős 2016, 89.

[110] Lásd a korábbiak, főként a 2. lj.

[111] Szekfű 1934; lásd ehhez még pl. Romsics 2008.

[112] Szekfű 1947.

[113] Meg lehet említeni itt Szekfű 1945-ben megjelent *État et Nation* című kötetének egy magyarul soha meg nem jelent írását is. Itt Szekfű a dualizmuskori nemzetiségi politika és törekvések kapcsán hangsúlyozza a pánszláv, pángermán, nagyromán, stb. mozgalmak és ideológusok szerepét a felbomlásban, de rámutat a magyar sovinizmus, pl. Beksics Gusztávék bűneire is, akik nem tartották be a Szekfű által optimálisnak tekintett, Eötvös és Deák által képviselt, a politikai nemzetre, ugyanakkor a nemzetiségek széles körű autonómiájára építő nemzetiségi politikát. Ez Domanovszkyval szemben inkább sugall önkritikát. Az is igaz persze, hogy a fajelméletet mindketten elutasították, s egyikük sem osztotta a zsidó-szabadkőműves, magyarellenes összeesküvésről szőtt mesét, amely a végső oka volna Trianonnak és a magyar összeomlásnak. Lásd Szekfű 1945, 31–103.

volt[114] (akikre nyilván hatottak nézetei, illetve kifejezte ezeket részben hosszú időn keresztül tartott egyetemi előadásaiban, s a korszak egyik legjelentősebb középiskolai tankönyvsorozatát ő jegyezte. (Igaz utóbbi túlzott „professzionalizmusa" miatt fokozatosan vesztett népszerűségéből, illetve végül ki is került a forgalomból.[115])

FÜGGELÉK

Domanovszky Sándor feljegyzése a párizsi békeszerződés kapcsán 1945 után[116]

Egy emberöltő alatt már másodszor áll[117] Magyarország és a magyar nép a világ ítélőszéke előtt ugyanazokkal a vádakkal illetve másodszor történik meg az, hogy a vádlottat el akarják ítélni meghallgatása és a mentségére felhozott érvek komoly mérlegelése nélkül. Tiszteljük a bírák jóhiszeműségét és meg vagyunk győződve jóakaratukról, melynek magasztos elveit magunk is valljuk. Mégis bölcsebbnek kell mondanunk azt a középkori rendszert, amely a mi hazánkban is csak a saját népisége szokásait ismerő bírótársak véleménye alapján engedte meg az ítélet kimondását, és a művelt emberiség humánus igazságérzetére hivatkozva tiltakozunk igazságtalan megbélyegzésünk és elmarasztalásunk ellen.

Trianon igazságtalanságát a második világháború kitörése előtt már mindenfelé fölismerték és elismerték az elkövetett hibák jóvátételének szükségességét.[118] Ma mégis az a fővád ellenünk, hogy ugyanaz a veszedelmes irredentizmus fűt bennünket, amelyet akkor is főhibánknak tartottak, s ezt a vádat azok emelik velünk szemben, akik akkor igazságtalanul tulzottan – életlehetőségeinket valósággal elvágva – megcsonkítottak és ma ugyanazon érvekkel másodszor is még kegyetlenebbül törekszenek kirablásunkra, egyedül azon az alapon, mert gyenge és kis nép vagyunk, amely testvértelenül magára hagyatva ismét jó zsákmányul kínálkozik, éppen úgy mint negyedszázad előtt.[119]

Nemzeti türelmetlenséggel és gonosz elnyomással vádolnak azok, akik századokon át élvezték a magyar állam rendjét és oltalmát. Ezek akkor is szabadon fejthették ki saját nemzeti erőiket, amikor a magyarság az idegen kultúra elleni évszázados küzdlemeben [sic!] minden más népnél szívósabban és hasonlíthatatlanul nagyobb véráldozatokkal küzdött nemcsak saját népeinek szabadságáért,

☞ [114] Lásd erre Kövér 2018.

[115] Lásd Albert B. 2010; 2011.

[116] MTA KIK Kt, Ms 4522/72. A szöveget eredeti formájában, a helyesírási hibák javítása nélkül közlöm.

[117] Az első nyilván Trianon volt.

[118] Lásd pl. Kovács 1994.

[119] Lásd Domanovszky korábban említett cikkei a húszas évek elején.

hanem valósággal testével és vérével óvta Európát.[120] Óvta attól a végzetes veszedelemtől, amelynek átkát magának annál súlyosabban kellett viselnie, mert odakötve szomszédjához, saját uralkodói Európa nyugatán folytatott, pusztán dinasztikus politikája miatt[121] ebben az önzetlen és áldozatos küzdelemben[122] még le is fogták.

Michelet egy évszázad előtt[123] fölvetette a kérdést, mikor fogja az emberiség ezért háláját leróni? Vajjon a XV. században a magyar királyok nem adtak-e Magyarországon a szerb despotáknak hatalmas birtokokat, hogy erősítsék őket az idegen invázió elleni védekezésben[124]; vajjon a XVII. század végén nem találtak-e hazánkban a magukramaradt szerbek új otthont, hogy ott megvonhassák magukat ellenségeik vérbosszúja elől? Vajjon nem a XVIII. században következett-e be a románok tömeges bevándorlása az ország keleti és déli részeibe,[125] amelynek magyar lakosságát a XVI. század végén és a XVII.-ben ritkították meg olyan végzetesen a tatár hordák. Csehország akkor leverve és guzsbakötve mégis legalább gazdasági téren szabadon gyűjthette erőit a jövendő nemzeti feltámadásra. Csak a magyarság szorult vissza nagy vérveszteségei után saját határai közt szűkebb területre, amikor a bécsi kormányzat kifejezetten német kézre juttatta a földet és idegenek ipari és kereskedelmi érdekeinek szolgáltatta ki az országot.[126]

A XV. századi pápák kitüntető címzései, amelyekkel – pl. Aeneas Silvius is – Magyarországot illették: clipeus vagy antimurale Christianitatis[127], és XIII. századi elődeik hasonló elnevezéssel az akkori magyar királyokról: „athleta Christi"[128] azonban azt is elárulják, hogy az ország és népe ezt a bástyaszerepet már a XI. század óta játszotta bessenyők [sic!], úzok, kúnok [sic!], mongolok és tatárok

☞ [120] Tehát itt is felbukkan, sőt a szövegben alapvető a „kereszténység védőbástyá"-jára való hivatkozás.

[121] Lásd MTA KIK Kt., Ms 4522/55. Domanovszky tehát itt is megismétli, hogy Ausztria elsősorban dinasztikus képződmény; korábbi, a húszas évek elején kifejtett nézeteit 1945 után is fenntartja.

[122] Betoldva: *erőit.*

[123] Betoldva (széljegyzetben): *Michelet csak a török uralomra gondolt. A Michelet-re való hivatkozás szintén kontinuus elem a korábbiakhoz képest.* A betoldással Domanovszky egyértelműen utal arra az álláspontjára, amit 1938-as zürichi előadásában is kifejtett, miszerint a „védőbástya" szerep nemcsak a török korban, hanem a korábbiakban, lényegében az egész középkoron keresztül érvényes.

[124] Betoldva lábjegyzetként (formailag széljegyzetben, kézírással): *1411-ben, majd később folytatólag Lazarevics István és Brankovics György részére Torontálban, a Maros mellett, Debrecent és környékét* [sic!] és a Felső Tisza mentén (Tálya, Tokaj).

[125] Lásd ehhez még Miskolczy 2013.

[126] Lásd a korábbiak Bécs szerepéről. A gondolat alapvető a *Magyar Művelődéstörténet* vonatkozó kötetében is. Lásd Wellmann 1940b.

[127] Lásd 1938-as zürichi előadása, A magyar nemzeti tudat a középkorban címmel. MTA KIK Kt., Ms 4530/37 (lásd jelen kötetben). Domanovszky itt annak szinte minden lényeges elemét megismétli.

[128] Ua.

támadásaival szemben is, keleti részeiben mindig igen súlyos véráldozatokkal.[129] Érthető, hogy már akkor IV. Béla király panaszolta is a pápának, hogy egy keresztény országból sem kapott segítséget és figyelmeztette, hogy Magyarország leverésével milyen veszedelem fenyegeti az egész kereszténységet.[130]

Mégis az első világháború után az a Magyarország, amelyet dinasztikus kapcsolatai sodortak háborúba,[131] zsákmánya lett a szomszédoknak, akik messze túlmenve azokon a határokon, amelyekre nekik fajrokonaik magyarországi terjeszkedése jogcímet adhatott volna, hol stratégiai, hol gazdasági érdekre hivatkozva, olyan méretekben ragadtak magukhoz magyar területeket, hogy mindenfelé nagy magyar tömegek jutottak uralmunk alá.[132] Gúnynak volna mondható, – ha nem volna annyira szomorú és a magyarság legprimitívebb életérdekeit alapjában veszélyeztető az a módszer, – hogy ezek az „elnyomottak", akik azóta területeiken a kisebbségi jogok állandó hangoztatása mellett az átcsatolt magyar lakosságot minden jogukból kiforgatták, ismét maguk kiabálnak elnyomásról. Nem elégszenek meg azzal, hogy elragadták az ország törökkori fővárosát: Pozsonyt,[133] amelynek alig volt valamelyes kisszámú szlovák lakosa, csak mert szlováklakta területek szélén feküdt, hanem további igényekkel lépnek föl, hogy az ország fő és egyetlen közlekedési vonalát Nyugat felé elvágják. Nem elégszenek meg azzal, hogy százezrével utasították ki Trianon után területükről a magyarokat, hanem az atlanti charta elveit megcsúfoló módon ezt a hadjáratot, amelynek igazságtalanságaira a világ egyszer már ráeszmélt, szerencsétlen magunkrahagyottságunkban – mint „győztesek" – megismétlik, a régi igazságtalanságokat újakkal tetézve.

Szívesebben hallgattunk volna, de a történtek ezt nem engedik meg. A halálos döfés mégiscsak kiváltja a fölkiáltást. Mindazt a jogot, amelyet a humánus emberi gondolkodás mindenkit megilletőnek tart, bizonyára mi is megérdemeljük. Gondoljanak a békeértekezlet tagjai arra a földrajzi helyzetre, amelyben Magyarország a Duna medencéjében, a Kárpátok hegykoszorúja közt, azon a területen van, ahol az Európában keletkezett kultúra egykor, a népvándorlás idején már elszenvedett egy halálos csapást. Bírálják el azt, hogy az a bástya,[134] melynek őrei egy évezreden át nagy önmegtagadással, állandó véráldozattal és haladásukban és fejlődésükben végzetesen lekötve az ellentétes erők veszedelmes ütközőpontján hűségesen teljesítette-e kötelességét? Fontolják meg, ha ezt végső

☞ [129] Ua.

[130] Ez a dőlt betűs rész kézzel szúrta be Domanovszky, s a gondolat szerepel az 1938-as zürichi előadásban is.

[131] Lásd Domanovszky 1920d; 1920f; valamint pl. 1923.

[132] Trianonról újabban lásd pl. Romsics 2020.

[133] Pozsonyról lásd Domanovszky 1920e, 39. Ismeretes, hogy pályájának első szakaszában Domanovszky Pozsonyban tanított, tehát mindennek személyes életrajzi vonatkozása is van.

[134] Itt is látszik, hogy a gondolatmenetben alapvető a „védőbástya" szerepre való hivatkozás.

erejétől is megfosztják, képes lesz e hivatását a nemzetek együttesében továbbra is teljesíteni?[135]

Szemünkre vetik, hogy nem maradtunk ki a küzdelemből. Vajjon azok, akik most követelésekkel és vádakkal lépnek föl ellenünk, fel vannak-e erkölcsileg jogosítva arra, hogy bennünket az egyedüli csatlósállamnak tüntessenek föl, amelynek minden háború árát egymagának kell viselnie? Vajjon ők nem voltak e éppen olyan csatlósállamok? Vajjon nem kaptak-e időnként a legszebb dicséreteket és jutalmakat Hitlertől? Miben volt Magyarország eljárása rosszabb? Az 1944. március 19.i német koncentrikus bevonulás[136] nem ezekből az országokból történt-e? Nem ez a bevonulás bizonyítja-e legjobban, hogy Magyarország mennyire csak a kényszer hatása alatt volt kénytelen engedni? Nem fogadta-e be Magyarország a környező államoknak a németek elől menekülő állampolgárait?[137] Igazán nem tudná a nemzetközi bírák nemes testülete, hogy Magyarország milyen szeretettel fogadta és tartotta egész idő alatt a szerencsétlen lengyel menekülteket, hogy mit tett megsegítésükre, minden német nyomás ellenére?[138] Nem tudnák azt, hogy a német területről menekülő francia foglyok százait védte meg a németek ellen?[139]

A magyar politikát 1944. március 19.-ig az az elv vezette, hogy a földrajzi helyzetben adott lehetőségekhez képest elhárítsa a német igényeket. Nem csak Magyarország volt kénytelen keleteurópai helyzete parancsoló követelményeinek engedve, háborúba lépni. Háborúba léptek Csehország, Jugoszlávia és Románia is. Egyiknek sem volt Teleki Pálja.[140] Talán ismeretes a békeértekezlet delegátusai előtt, hogy ez a magyar államférfiú egész munkás életét annak a célnak szentelte, hogy Trianon igazságtalanságai ellen békés úton a lehetőségek határai közt orvoslást eszközölhessen ki. Amikor a németek a háború megindítását kívánták tőle, önkezével vetett végett életének, mert nem volt hajlandó a röviddel korábban a szerbekkel kötött szerződést megsérteni.[141]

Igaz, hogy 1944. október 16. után[142] a magyar politika olyan útra tévedt,[143] amely lemoshatatlan szégyenfolt marad. De más népek történetében nem voltak-e soha olyan fordulatok, amikor átmenetileg bűnös kezekbe jutott a hatalom? A békeértekezlet tagjai bizonyára tudják, hogy ez csak akkor történhetett meg, amikor a

☞ [135] Ua.

[136] Ránki 1978.

[137] A háború alatti magyar–lengyel kapcsolatokhoz lásd pl. Godó 1974.

[138] Lásd ehhez részletesen még Erős 2016. 1945-ös igazolása során Domanovszky részletesen beszámol saját szerepéről is a lengyel–magyar kapcsolatokban.

[139] *Ego sum gallicus captivus,* 1980.

[140] Ablonczy 2005.

[141] Domanovszky Telekivel való kapcsolatához lásd Domanovszky 1920h.

[142] Romsics 2003.

[143] Betoldva széljegyzetben: *amikor a nyilasok bűnös felelőtlen vezetése alá jutott.* A magyarországi nyilas uralomról lásd pl. Teleki 1974.

fegyverletételi proklamáció után szellemi, egészségi és erkölcsi szempontból olyan hitvány elemek jutottak uralomra, amelyek a legtávolabbról sem azonosíthatók a nemzet egészével, és ezek csak azért ragadhatták magukhoz az uralmat, mert a nemzet nem volt saját elhatározásának ura. Hatalmukat csak idegen fegyveres megszálló csapatok nyomasztó erőszaka tartotta fönn. Sőt ez tartotta fenn előzőleg egy féléven át a Hacha-kormánnyal[144] egy vonalba helyezhető Sztójay-kormányt[145] is. A Hacha-kormányért a csehek bizonyára nem tehetők felelősekké, de ugyanúgy nem tehető felelőssé Magyarország sem az 1944.március 19. utáni eseményekért. Ennek ellenére Magyarországon még akkor is elhangzott az október 16-i proklamáció. Ne akarjon tehát senki ezekre a tényekre alapítva olyan vádakat kovácsolni, amelyek Trianonnál is súlyosabb bűnökkel terhelnék meg a világot.

Gondoljon a békeértekezlet delegátusainak díszes testülete arra, hogy ezt a népet, amely szerencsétlen földrajzi helyzetével mindig abba a rettenetes helyzetbe került, hogy mindenét elvesztve, életét jórészt újra kellett kezdenie, amely a török korszak viharait[146] csak életigényeinek teljes lefokozásával, különösen parasztsága néma tűrésével s az utána következő idegen uralmat[147] is csak nagy önmegtartóztatással, a passzív rezisztencia politikájával tudta átvészelni, nem lehet megint odadobni éhes szomszédok telhetetlenségének, akik ravaszkodásokkal, helyzeti energiák kihasználásával akarják igényeiket kielégíteni. Mi nem vagyunk olyan imperialisták, mint ők, nem akarunk másokon uralkodni, de azt hisszük, hogy nekünk is jogunk van követelni, hogy emberi életjogainkat elismerjék.

Tiltakozunk az ellen, hogy a magyar nemzetet és Magyarországot a háború alatti viselkedése miatt keményebben ítéljék meg, mint szomszédait és a trianoni igazságtalanságokat újabb igazságtalanságokkal tetézzék.[148] Nem vagyunk szomszédainknál rosszabbak és nem vagyunk bűnösök, akik fölött érveik meghallgatása nélkül pálcát lehetne törni.

☞ [144] Hachához lásd pl. Demetz 2008.

[145] Romsics 2003.

[146] Lásd ehhez pl. Szabó 1940a.

[147] Lásd MTA KIK Kt, Ms 4522/55.

[148] Itt az is nyilvánvaló ismét, hogy Domanovszky 1945 utáni nézetei a lehető legszorosabb összefüggésben állnak 1920-as felfogásával.

HIVATKOZOTT IRODALOM

A harmadik út *felé,* 2006: *A harmadik* út *felé. Szabó István történész cikkekben és dokumentumokban.* Válogatta, jegyzetekkel ellátta és szerkesztette Erős Vilmos. (Kisebbségkutatás Könyvek.) Lucidus Kiadó, Budapest.

Ablonczy 2005: Ablonczy Balázs: *Teleki Pál*. Osiris, Budapest.

Albert B. 2010: Albert B. Gábor: „»Különös sulyt helyezek.« Domanovszky Sándor felterjesztése Klebelsberg Kunónak a magyar történeti tankönyvek szelleméről szerkesztendő memorandum tárgyában." *Történelemtanítás*, XLV. évf., Új folyam, I. évf., 2. sz.

Albert 2011: Albert B. Gábor: „Domanovszky Sándor és a hazai tankönyvrevíziós mozgalom intézményesülése." *Történelemtanítás,* (XLVI. évf.), Új folyam, I. évf., 1.

Barthes 1954: Roland Barthes: *Michelet par lui-même*. Seuil, Paris, (Rééd. 1995.)

Bárdi–Fedinec–Szarka 2008: Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László (szerk.): *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*. Gondolat, Budapest,

Benda 1937: Benda Kálmán: *A magyar nemzeti hivatástudat története a XVI–XVII. században.* Bethlen Nyomda, Budapest.

Berger 2015: Stefan Berger (with Christoph Conrad): *The Past as History. National Identity and Historical Consciousness in Modern Europe.* Writing the Nation, Palgrave Macmillan, Basingstoke.

Buchner 2008: Thomas Buchner: „Alfons Dopsch (1868–1953). Die Mannigfaltigkeit der Verhältnisse." In *Österreichische Historiker (1900–1945).* (Hg. von Karel Hruza). Böhlau, Wien, I. köt.155–190.

Csíki 2003: Csíki Tamás: *Társadalomábrázolások* és értelmezések *a magyar történeti irodalomban. (1945-ig.)* Ethnica, Debrecen.

Deér 1932: Deér József: „A Felvidék történetének újabb irodalma. I." *Századok,* LVI. évf., 1. sz., 13–34. (Ugyanez in uő: *Királyság* és *nemzet. Tanulmányok 1930–1947.* I–II. 5. Attraktor, Máriabesnyő–Gödöllő, 2005. A köteteket szerkesztette, a szövegeket gondozta és a jegyzeteket írta Bárány Attila. I. köt. 57–75.)

Deér 1934: Deér József: Közösségérzés és nemzettudat a XI–XIII. századi Magyarországon. In *A Gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve.* (Szerk. Angyal Dávid.) Budapest, 93–111.

Demetz 2008: Peter Demetz*: Prague in Danger: The Years of German Occupation 1939–1945.* Farrar, Straus and Giroux, New York.

Dénes 2015: Dénes Iván Zoltán: *A történelmi Magyarország eszménye. Szekfű Gyula a történetíró és ideológus.* Kalligram, Pozsony.

Domanovszky 1920a: Domanovszky Sándor: Ausztria Nyugat-Magyarországra vonatkozó történeti igényének cáfolata. In *A magyar béketárgyalások*. Budapest, I. köt. 460–467.

Domanovszky 1920b: Sándor Domanovszky: „Die historischen Rechte Ungarns auf Westungarns." *Pester Lloyd,* 69. sz.

Sándor Domanovszky 1920c: Sándor Domanovszky: „Die Vergangenheit Westungarns und die österreichischen Ansprüche." *Der Heideboden*.

Domanovszky 1920d: Domanovszky Sándor: „Czernin emlékiratai." *Budapesti Szemle*, 182. köt. IIL., 521–522, 119–143.

Domanovszky 1920e: Domanovszky Sándor: *A magyar kérdés történeti szempontból tekintve*. Kiadja Magyarország Területi Épségének Védelmi Ligája, Budapest.

Domanovszky 1920f: Domanovszky Sándor*:* „Helfferich emlékiratai." *Szózat,* márc. 7. és 21.

Domanovszky 1920g: Domanovszky Sándor: „Európa pajzsa. Nyílt levél Deschanel Pál elnök úrhoz." *Szózat*, január 23.

Domanovszky 1920h: Alexandre Domanovszky: *La Hongrie Occidentale*. (Questions de L'Europe Occidentale, 5.) H. le Soudier, Paris–Budapest. [Gróf Teleki Pállal együtt.].

Domanovszky 1923: Alexandre Domanovszky: *Die Geschichte Ungarns.* Rösl, München–Leipzig.

Domanovszky 1925: *József nádor iratai I. 1792–1804.* Kiadta és magyarázatokkal kísérte Domanovszky Sándor. (Fontes historiae Hungaricae aevi recentioris – Magyarország újabbkori történetének forrásai.) Magyar Történelemi Társulat, Budapest.

Domanovszky 1927: Domanovszky Sándor: *A honfoglalástól Trianonig. Magyarország történelme művészi képekkel, térképekkel* és *a korabeli* íróktól *vett olvasmányokkal*. (A tudomány kis tűkre, 1.) Egyetemi Nyomda, Budapest.

Domanovszky 1928: „Michel Lhéritier: Pour une mise au point générale de l'histoire du XVIII-e siècle." *Századok*, LII. évf., 7–8. sz., 837–838. (Domanovszky ismertetése.)

Domanovszky 1930a: Domanovszky Sándor: „József nádor teljhatalmú kormányzása 1805-ben. 1–2." *Budapesti Szemle*, 217. köt. LVII., 629. sz., 64–93; 630. sz., 208–238.

Domanovszky 1930b: Domanovszky Sándor: „Recenzió a Magyar Történet IV. *és* V. kötetéről." *Századok*, LXIV. *évf.,* 9–10. sz., 881–903.

Domanovszky 1933a: Domanovszky Sándor: „Recenzió a Magyar Történet VI. kötetéről." *Századok*, LXVII. *évf.,* 7–8. sz., 308–315.

Domanovszky 1933b: Sándor Domanovszky: *La formation de la classe nobiliaire en Hongrie. Résumés des communications présentées au congrès Varsovie 1933.* Warszawa, II, 32–35.

Domanovszky 1939a: *Szellemiség* és *nemzeti szellem*. *Domanovszky Sándornak az 1939/1940. tanévet megnyitó rektori székfoglaló beszéde.* Budapest.

Sándor Domanovszky 1939b: Sándor Domanovszky: „Quelques idées sur la formation de l'esprit national hongrois." *Nouvelle Revue de Hongrie,* 61. köt. 391–399.

Domanovszky 1944: Domanovszky Sándor: *József nádor* élete és *iratai. I. József nádor* élete 1–2. rész. (Fontes historiae Hungaricae aevi recentioris – Magyarország újabbkori történetének forrásai.) Magyar Történelmi Társulat, Budapest.

Domanovszky 1945-46: Domanovszky Sándor: „Madzsar Imre, 1878–1946." *Századok*, LXXV. évf., 4. sz., 306–307.

Domanovszky–Balanyi–Mályusz–Szentpétery–Varjú 1940: Domanovszky Sándor – Balanyi György – Mályusz Elemér – Szentpétery Imre – Varjú Elemér (szerk.): *Magyar Művelődéstörténet.* III. *A kereszténység védőbástyája.* Magyar Történelmi Társulat.

Dupont-Ferrier 1944: Gustave Dupont-Ferrier: *Gabriel Hanotaux (1853–1944)*. Bibliothèque de L'École des chartes, CV, 347–350.

Erdélyi 1941: Erdélyi László: Ötven *historikus*. Eggenberger-féle Könyvkereskedés, Rényi Károly, Budapest.

Ego sum gallicus captivus, 1980: *Ego sum gallicus captivus. Francia menekültek Magyarországon.* (Ford. Szoboszlai Margit. Vál., az utószót és a jegyzeteket írta Bajomi Lázár Endre.) Európa Könyvkiadó, Budapest.

Erős 2000: Erős Vilmos: *A Szekfű–Mályusz vita*. Csokonai Kiadó, Debrecen.

Erős 2013: Erős Vilmos: „Bűvölet nélkül – félúton. Elmélkedések Romsics Ignác könyvéről." *Valóság*, LVI. évf., 5. sz., 80–92.

Erős 2016: Erős Vilmos: „Menekülés a hallgatásba… és a szellemtörténetbe. Domanovszky Sándor történeti-politikai nézetei az 1930/1940-es évek fordulóján." *Aetas,* XXXI. évf., 4. sz., 77–97.

Erős 2019a: Erős Vilmos: „Szellemtörténet versus népiségtörténet. Szekfű Gyula és Szabó István különböző értelmezései a nemzetiségek magyarországi történetéről az 1940-es évek elején." *Történelmi Szemle*, LXI. évf., 3. sz., 479–498.

Erős 2019b: Erős Vilmos: „A múlt mint történelem. Megjegyzések. Stefan Berger könyvéhez." *Aetas*, XXXIV. évf., 2. sz., 148–157.

Farkas 1935: Farkas László: *Kézai* és *a magyar krónikák*. (Kolozsvári-Szegedi értekezések a magyar művelődéstörténelem köréből, 28.) Szeged.

Frank 2016: Frank Tibor: Bethlen István, Balogh József és a magyar külpropaganda 1933 és 1944 között. In Papp Gábor (szerk.): *Konzervatív gondolkodók*. Kossuth, Budapest, 99–146.

Gerics 1978: Gerics József: „Domanovszky Sándor az Árpád-kori krónikakutatás úttörője." *Századok*, CXII. évf., 2. sz., 234–250.

Glatz 1988: Glatz Ferenc: Domanovszky Sándor. Történetíró és tudományszervező. A magyarországi gazdaság- és társadalomtörténet-írás történetéből. In uő: *Nemzeti kultúra – kulturált nemzet*. Kossuth, Budapest, 242–274.

Glatz 1990: Glatz Ferenc: Egy Habsburg nádor a magyar történetírásban. Domanovszky Sándor: József nádor iratai c. kéziratos művének kiadása 1988-ban. In uő: *Történetírás-korszakváltásban. Tanulmányok.* Gondolat, Budapest, 226–261.

Godó 1974: Godó Ágnes: *Magyar–lengyel kapcsolatok a második világháborúban.* Zrínyi–Kossuth, Budapest.

Granasztói 1984: Granasztói György: „Egy történész időszerűsége. Domanovszky Sándor." *Történelmi Szemle,* XXVI. évf., 1–2. sz., 303–312.

Győri 1933: Győri János: *A Kereszténység Védőbástyája. Magyarország képe a XVI. századi francia irodalomban*. Minerva, Budapest.

Hatos 2015: Hatos Pál: Nyugatról Keletre? A köztes lét bukásai Szekfű Gyula történeti narratíváiban. In Dénes Iván Zoltán (szerk.): *A magyar történetírás kánonjai.* Ráció, Budapest, 191–205.

Házi 2011: Házi Jenő: *Történelmi jogunk Nyugatmagyarországhoz.* (Sajtó alá rendezte, bevezette Dominkovics Péter.) Sopron.

Iggers 1988: Georg G. Iggers: *A német historizmus*. (Ford. Telegdy Bernát.) Gondolat, Budapest.

Kármán–Veszprémy 2013: Kármán Peregrin – Veszprémy László (szerk.): *Európa védelmében. Kapisztrán Szent János és a nándorfehérvári diadal emlékezete.* HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest.

Kämmerer 2014: Wolfgang Kämmerer: *Friedrich Meinecke und das Problem des Historismus.* Peter Lang, Frankfurt am Main.

Kornis 1940: Julius Kornis: *Historian or Politician?* Hungarian National Confederation, Budapest.

Kosáry 1987: Kosáry Domokos: A magyar történetírás a két világháború között. In uő: *A történelem veszedelmei.* Magvető, Budapest, 321–355.

Kovács 1994: Kovács Anikó: „Adalékok a magyar revíziós mozgalom történetéhez." *Regio: Kisebbség, politika, társadalom,* V. évf., 3. sz., 70–94.

Kövér 2015: Kövér György: Alfons Dopsch és a magyar gazdaságtörténet-írás. In Erőss Zsolt – Gyarmati György (szerk.): *Kor/Társ Panoráma. Tanulmányok a 70 éves Vonyó József tiszteletére.* Kronosz Kiadó – Magyar Történeti Társulat, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Pécs–Budapest, 73–106.

Kövér 2017: Kövér György: Szerkezet és szellem a Magyar Művelődéstörténetben. In Horváth Zita – Rada János (szerk.): *Társadalomtörténeti tanulmányok Tóth Zoltán emlékére.* Miskolci Egyetemi Kiadó, Budapest, 247–272.

Kövér 2018: Kövér György*: Patrónus* és *tanítványi gárda: A Domanovszky-iskola.* Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.

Ligeti 2011: Ligeti Róbert: *A déli Harangszó – Magyarországon és a nagyvilágban.* Zrínyi, Budapest.

Lukinich 1940: Lukinich Imre: A három részre szakadt ország. In Domanovszky–Balanyi–Mályusz–Szentpétery–Varjú 1940, 7–67.

Mag 2012: Mag Dávid: *Szlovák–magyar történetírói viták a két világháború közötti korszakban*. (Egyetemi szakdolgozat). Debreceni Egyetem, Történelmi Intézet.

Mályusz 1922: Mályusz Elemér: *Turóc megye kialakulása*. Budavári Tudományos Társaság, Budapest.

Mályusz 1939: Mályusz Elemér: „A középkori magyar nemzetiségi politika. I–II." *Századok*, LXXIII. évf., 7–8. sz., I. 257–294; II. 9–10. sz., 385–448.

Mályusz 1941: Mályusz Elemér: „Az egynyelvű ország." *Századok*, LXXV. *évf.,* 4–6. sz., 113–139.

Mârza 2014: Radu Mârza: *Romanian Historians and Propaganda (1914–1946). The Case of Transylvania.* AEPress, Bratislava.

Mezei 1984: Mezei György Iván: *Ernst Cassirer.* Kossuth, Budapest.

Miskolczy 2000: Miskolczy Ambrus: *A legendák varázsa. Jules Michelet kelet-európai mítoszai és a magyar–román párbeszéd a 19. század derekán.* Universitas Kiadó, Budapest.

Miskolczy 2013: Miskolczy Ambrus: „A 18. századi Erdélyi népességszámok értelmezésének historiográfiájából." *Múltunk,* LVIII. évf., 1. sz., 6–35.

Miskolczy 2018: Miskolczy Ambrus: „A román nép születése – avagy egy rejtély filozófiája." *Aetas*, XXXIII. évf., 4. sz., 134–166.

Monostori 2017: Monostori Imre: *Szekfű Gyula a változó időkben. Életmű–fogadtatás–utókor 1913–2016.* Pannónia Könyvek, Pécs.

Niederhauser 1995: Niederhauser Emil: *A történetírás története Kelet-Európában*. MTA Történettudományi Intézete, Budapest.

Iorga 1940: Nicolae Iorga: *Rectification Sur La „Question de Transylvanie". Réponse* á *Un Article de M. Korniss* [sic!] *Gyula Professeur* Á *L'Université de Budapest*. Bucarest.

Talavera 1998: Nicholas M. Nagy Talavera: *Nicolae Iorga. A biography.* The Center for Romanian Studies, Iasi–Oxford–Portland.

Orosz 2014: Orosz László: *Tudomány* és *politika. Fritz Valjavec (1909–1960) a két világháború közötti magyar–német tudománypolitikai kapcsolatokban.* Ráció Kiadó, Budapest.

Őze 2009: Őze Sándor: *Nemzettudat és historiográfia.* Hamvas Intézet, Budapest.

Pálffy 2009: Pálffy Géza: Közép-Európa védőbástyája és éléskamrája (1526–1711). In Marosi Ernő (szerk.): *Európa színpadán: Magyarország ezeréves hozzájárulása az európai közösség eszméjéhez.* MTA Művészettörténeti Kutató Intézet – Balassi Kiadó, Budapest, 92–115.

Popper 1989: Karl Popper: *A historicizmus nyomorúsága*. (Ford. Kelemen Tamás.) Akadémiai Kiadó, Budapest.

Rácz 1989: Rácz István: Magyarország a kereszténység védőbástyája: In uő (szerk.): *Parasztság* és *magyarság. Tanulmányok Szabó István történetíró születésének 90. évfordulója tiszteletére.* Egyetemi Kiadó, Debrecen, 94–105.

Ránki 1978: Ránki György: *1944. március 19. Magyarország német megszállása.* Kossuth, Budapest.

Ress 2007: Ress Imre: Szekfű Gyula, Ernst Molden és az Eötvös Kollégium. In Paksa Rudolf (szerk.): *Szekfű Gyula* és *nemzedéke a magyar történetírásban.* Argumentum – Eötvös Kollégium, Budapest, 17–42.

Romsics 2003: Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Osiris, Budapest.

Romsics 2005: Romsics Ignác: A kereszténység védőbástyájától az uniós tagságig: Helyzetértékelés és szerepfelfogás a magyar politikai gondolkodásban. In Romsics Ignác – Szegedy-Maszák Mihály (szerk.): *Mi a magyar?* Habsburg Történeti Intézet – Rubicon Kiadó, Budapest, 202–230.

Romsics 2006: Romsics Ignác: *Az 1947-es párizsi békeszerződés.* Osiris, Budapest.

Romsics 2008: Romsics Ignác: Szekfű Gyula Három nemzedékéről. In uő: *Történelem, történetírás, hagyomány.* Osiris Kiadó, Budapest, 195–212.

Romsics 2011: Romsics Ignác: *Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel.* Osiris, Budapest.

Romsics 2020: Romsics Ignác: *A trianoni békeszerződés.* Helikon, Budapest.

Sándor 1954: Sándor Pál: „A magyar agrár- és parasztttörténet polgári irodalmának kritikájához." *Századok*, LXXXIX. évf., 2–3. sz., 373–419.

Soós 2011: Soós István: Szekfű Gyula és Mályusz Elemér A vörös emigráció című műve. In Ujváry Gábor (szerk.): *A negyedik nemzedék* és *ami utána következik. Szekfű Gyula* és *a magyar történetírás a 20. század első felében.* Ráció, Budapest, 238–250.

Standeisky 2015: Standeisky Éva: *Demokrácia negyvenötben.* Napvilág, Budapest.

Steinacker 1956: Harold Steinacker: *Alexandre Domanovszky*. (Nachruf. Sonderabdruck aus dem Almanach der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, CV. Jahrgang, 1955.) Wien, 368–377.

Strupp 2000: Christoph, Strupp: *Johan Huizinga*. *Geschichtswissenschaft als Kulturgeschichte.* Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.

Szabó 1937: Szabó István: *Ugocsa megye*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. (Újabb kiadás: S. Benedek András [szerk.]. Hatodik Síp Alapítvány – Új Mandátum, Budapest–Beregszász, 1994.)

Szabó 1940a: Szabó István: Pusztuló magyarság. In Domanovszky–Balanyi–Mályusz–Szentpétery–Varjú 1940, 69–97.

Szabó 1940b: Szabó István: A nemzetiségek térnyerése *és* a magyarság. In Wellmann 1940a, 109–136.

Szabó 1941: Szabó István: *A magyarság életrajza*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest. (Reprint kiadás: 1990.)

Szabó 1948: Szabó István: „A jobbágybirtok problémái 1848/49-ben." In uő: *Tanulmányok a magyar parasztság történetéből*. Teleki Pál Intézet, Budapest, 311–396.

Száraz 2012: Száraz Orsolya: „A kereszténység védőbástyája." *Studia Litteraria,* 1–2. sz., 51–67.

Szekfű 1926: Szekfű Gyula: *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez.* Magyar Történelmi Társulat, Budapest.

Szekfű 1931: Szekfű Gyula: Trianon revíziója és a történetírás. In uő: Állam és *nemzet,* 181–196. (Eredetileg *Magyar Szemle*, 12. köt. 1931. augusztus, 328–337.)

Szekfű 1934: Szekfű Gyula: *Három nemzedék*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.

Szekfű 1935: Szekfű Gyula: „A magyarság és kisebbségei a középkorban. Vázlatok egy hazai kisebbségtörténethez." *Magyar Szemle*, XXV. köt., 1. sz., 5–13.

Szekfű 1936: Szekfű Gyula: *Magyar t*örténet. (3. kiad.) Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, III.

Szekfű 1939: Szekfű Gyula: „A népi elv két arca. (Bajza József emlékének.)" *Magyar Szemle*, XXXV. köt., 1. sz., 5–12.

Szekfű 1942: Szekfű Gyula: A nemzetiségi kérdés rövid története. In Uő: *Állam és nemzet. Tanulmányok a nemzetiségi kérdésről.* Magyar Szemle Társaság, Budapest, 85–177. (Újból megjelent in Szekfű Gyula: *Nép, nemzet, állam*. Osiris, Budapest, 2002, 476–546.)

Szekfű 1945: Jules Szekfű: La langue hongroise et les minorités. In u*ő: État et Nation.* Les Presses Universitaires de France, Paris, 31–103.

Szekfű 1947: Szekfű, Gyula: *Forradalom után*. Cserépfalvi, Budapest.

Szekfű 2002: Szekfű Gyula: *Rövid magyar történet 1606–1939.* (Sajtó alá rendezte és szerkesztette Soós István és Pótó János.) Osiris, Budapest.

Szűcs 1984: Szűcs Jenő: *Nemzet és történelem. Tanulmányok.* (2. kiadás.) Gondolat, Budapest.

Teke 1979: Teke Zsuzsa: *Matthias Rex*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest.

Teleki 1974: Teleki Éva: *A nyilas uralom Magyarországon. 1944. október 16. – 1945.* április 4. Kossuth, Budapest.

Terbe 1936: Terbe Lajos: „Egy európai szállóige életrajza. Magyarország a kereszténység védőbástyája." *Egyetemes Philologiai Közlöny*, LX. évf., 297–350.

Törő 2017–2018: Törő László Dávid: „Harold Steinacker történetfelfogása és a magyar történetírás. I–II." *Valóság*, LIX. évf., 12. sz., 34–49.; LX. évf., 1. sz., 24–47.

Törő 2020a: Törő László Dávid: *„A szellemtörténet is csak az adatokból indulhat ki." Eckhart Ferenc történészi munkásságának főbb problémái*. Ráció, Budapest.

Törő 2020b: Törő László Dávid: „Az osztrák és a magyar történetírás Burgenland-vitájáról (1918/1921–1945)." *Valóság*, LXIII. évf., 9. sz., 19–30.

Tokody 1997: Tokody Gyula: „Edmund és Harold Steinacker a német Südostforschungban." *Századok*, CXXI. évf., 3. sz., 677–722.

Udvari 1994: Udvari István: *Ruszinok a XVIII. században. Társadalom és művelődéstörténeti tanulmányok.* (2. kiadás.) Bessenyei György Tanárképző Főiskola, Nyíregyháza.

Vardy 1976: Steven Bela Vardy: Domanovszky and the Hungarian Civilization or Kulturgeschichte School. In uő: *Modern hungarian historiography.* East European Quarterly, Boulder. Columbia University Press, New York – Guildford, Surrey, 161–174.

Várdy 2003: Várdy Béla: „Trianon megnyilvánulása a két világháború közötti magyar történetírásban." *Aetas*, XVIII. évf., 3–4. sz., 286–305.

Wegener 1974: Wilhelm Wegener: Hugelmann, Karl, Gottfried. In *Neue Deutsche Biographie.* Herausgegeben von der Historischen Komission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Duncker & Humblot, Berlin, X, 9.

Wellmann 1940a: Wellmann Imre (szerk.): *Magyar Művelődéstörténet IV.* Magyar Történelmi Társulat, Budapest.

Wellmann 1940b: Wellmann Imre: Barokk és felvilágosodás. In Wellmann 1940a, 5–107.

MONUMENTUM 1938-BÓL

Domanovszky Sándor előadása a Zürichi Nemzetközi Történészkongresszuson

Az alábbi forrásközlés a neves magyar történész, Domanovszky Sándor egy 1938-ban, a Zürichi Nemzetközi Történészkongresszuson tartott, eredetileg német nyelvű, korábban még nem publikált előadása.[1] A szövegnek számos érdekessége van mind Domanovszky nézeteit, mind a historiográfiai kutatások „műhelytitkait" illetően, ezért feltétlenül érdemes közreadni.

AZ ELŐADÁS HÁTTERE: A NICOLAE IORGÁVAL FOLYTATOTT VITA[2]

A román és a magyar történetírás/történészek egymással folytatott vitái[3] nem új keletűek, közelebbről a 18.század végéig nyúlnak vissza.

A vita a két világháború között, ha lehet, még jobban kiéleződött, különösen azonban az 1930-as években, illetve a harmincas évek végén, a második bécsi döntés idején, amikor a fő tét Erdély hovatartozásának történeti (s persze egyéb, földrajzi, gazdasági, demográfiai) érvekkel való igazolása volt. Ebben az időszakban különösen Székely János (alias Eckhart Ferenc, mint Szekfűhöz és Domanovszkyhoz írott leveleiből kitűnik[4]), Treml (Tamás) Lajos, maga Domanovszky, Kniezsa István, I. Tóth Zoltán, Alföldi András, Deér József és mások (pl. Kornis Gyula), román részről pedig Silviu Dragomir, Gheorghe I. Brătianu, Nicolae Iorga, Zenovie Pâclişanu, Ioan Lupaş, Constantin Daicoviciu, a művészettörténész Coriolan Petranu, illetve még például David Prodan voltak e viták főszereplői.[5]

Domanovszky Sándor 1938-ban publikálta *La méthode historique de M. Iorga* című, francia nyelvű könyvét,[6] amelynek két előzményét is felvillanthatjuk. Az egyik az

☞ [1] Domanovszky Sándor 1928-tól kezdődően volt a Nemzetközi Történész Bizottság (Comité International des Sciences Historiques) magyar delegáltja, s 1933 és 1938 között a szervezet Nemzetközi Irodájának állandó tagja. A kongresszust ez a szervezet rendezte. Lásd mindehhez Romsics 2011, 576; Domanovszky-hagyaték, Lhéritier levelei Domanovszkyhoz az 1930-as évek első feléből. MTA KIK Kt,Ms 4526/55–64.

[2] Mindezekről részletesebben: Erős 2016 (lásd jelen kötetben is).

[3] A román és a magyar történészek vitáiról lásd Ludanyi 2011.

[4] Székely 1927. Lásd pl. Eckhart Ferenc levelei Domanovszky Sándornak. MTA KIK Kt, Ms 4523/612. 1928. július 1. A levélből egyértelműen kiderül, hogy Székely János név alatt Eckhart Ferenc írta a francia nyelvű cikket.

[5] A két világháború közötti vitákhoz alapvető Marza 2014. Az egész kérdéskörhöz még számos adalékkal lásd Mandrut–Graf 2010.

[6] Domanovszky 1938b.

a tény – Eckhart Ferenc Domanovszkyhoz írott 1928-as levelének tanúsága szerint[7] –, hogy az 1928-as oslói történészkongresszuson Iorga élesen bírálta az irredenta magyar történettudományt és külpolitikát, amelyre a jelen levő magyar történészek megfelelő francia nyelvtudás hiányában nem tudtak válaszolni. (Az állítás nem biztos, hogy igaz, a levelezők szerint sem, de felvetődött az utalt levelezésekben is.) A másik, már közvetlenebb előzmény Iorgának a saját folyóiratában, a *Revue Historique du Sud-Est Européen*ben megjelent, élesen bíráló hangnemű, terjedelmes recenziója 1936-ban,[8] Domanovszky már említett, 1923-ban publikált *Geschichte Ungarns* című könyvéről,[9] amely nyíltan revíziós célokat szolgált, s amelyben Iorga szerint hamis és dehonesztáló minősítések jelentek meg a románokról, illetve a román történelemről. (Domanovszky válaszában fel is veti, némileg meghökkent, hogy minderre Iorga 13 [!!!] év után reagált, először azt hitte, a Hóman Bálint és Szekfű Gyula által írt *Magyar történet*et támadta meg.) Erre egy teljes, francia nyelvű kötettel reagált Domanovszky 1938-ban, amely alapvetően négy részre oszlik, s amelyben a szerző nemcsak az amúgy köztudottan „grafomán" Iorga szóban forgó recenziójára válaszolt, hanem Iorga szinte teljes életművét (elsősorban persze a magyar, illetve az erdélyi román vonatkozásúakat) a rá jellemző filológiai akríbiával vette górcső alá (bár valószínűleg segítői, súgói is voltak). Az első részben válaszolt közvetlenül az 1936-os recenzióra, majd Iorga 1919-es, a teljes magyar történetről (a Helmolt-féle *Weltgeschichte* számára[10]) készült német nyelvű összefoglalását vesézte ki; a harmadik részben, kb. 80 oldalon keresztül mutatott rá a szerinte nem tudományos és elfogult Iorga történetírói módszerére, amikor is kijelentéseit, minősítéseit nem bizonyította kellő módon forrásokkal, ha pedig igen, akkor szerinte a források nem arról szólnak, nem azt bizonyítják, amit Iorga alá akar támasztani. A negyedik fejezetben pedig Iorga 1935-ös, szintén franciául megjelent, a románoknak az egyetemes történelemben játszott szerepét bemutató szintézisét veti alá tüzetes vizsgálatnak, ahol főleg a dákoromán kontinuitás tézisét bírálja, Alföldy András alapján,[11] de a korai magyar történelemről Iorga által leírtakat is. Iorga minderre 1938-ban és 1939-ben két, szintén francia nyelvű brosúrával válaszolt[12] (az elsőben újraközli 1936-os recenzióját is), míg Domanovszky utóbbira viszontválaszolva jelenteti meg a „L'origine et la patrie première des Roumains" című cikkét az egyébként Lukinich Imre által szerkesztett

☞ [7] Lásd MTA KIK, Ms 4523/615. Eckhart Ferenc levele Domanovszkynak, Bécs, 1928. szeptember 17.

[8] Lásd mindehhez még Talavera 1998.

[9] Domanovszky 1923.

[10] A Helmolt-féle *Weltgeschichte* korábbi köteteiről, főleg a magyarokat illető részről, Domanovszky már 1908-ban is igen éles bírálatot közölt (Domanovszky 1908), igaz, akkor nem Jorga írta az inkriminált részt.

[11] Alföldi 2004.

[12] Lásd Talavera 1998, Iorga 1938; 1939.

*Archivum Centro-Orientalis*ban (1938),[13] s a vita egyfajta lezárásaként értékelhető, hogy Iorga 1940-ben magyarra fordítja és kiadja jó tíz évvel korábban keletkezett, „A nemzetek közötti gyűlölködés ellen" című írását.[14]

A két történész közötti vitában felbukkannak a magyar és a román történészek közötti évszázados disputa szinte konstans kérdései, amelyek még az Erdély történetével kapcsolatos vitában is hasonlóan vetődnek fel az 1980-as években,[15] kiegészülve persze néhány aktuális és személyes elemmel.

Összességében Domanovszky Iorga történetírói tevékenységét rasszistának és idegengyűlölőnek, merő ideológiai szempontokban gyökerező politikai propagandának s így tudománytalannak tartja.

AZ 1938-AS ÉS AZ 1945 UTÁNI ELŐADÁSOK

A két történész az 1938-as zürichi történészkongresszuson személyesen is találkozhatott, sőt – Iorga biográfusa szerint – Iorga egyenesen triumfált, kifejezetten Domanovszkyval szemben (azaz szerinte a nemzetközi történésztársadalom őt tekintette győztesnek, elismerte tudós kvalitásait, mivel őt választották meg a nemzetközi történészszövetség alelnökévé).[16]

A kongresszuson (mint már utaltam erre) Domanovszky „A magyar nemzeti kérdés a középkorban" címmel tartott német nyelvű előadást.[17] Ebben, miután bevezetésként utal – többek között – Friedrich Meinecke, Gabriel Hanotaux és Johan Huizinga nemzettel kapcsolatos gondolataira, részben összegzi is korábbi krónikatanulmányait, s kifejti, hogy a Magyarország a kereszténység, azaz a Nyugat védőbástyája (egy korábbi írása szerint „védőpajzsa"[18]) jelszó nem a 16–17. században, a

☞ [13] Alexandre Domanovszky 1938a.

[14] Újabb kiadása Iorga 1992.

[15] Lásd Péter 1992.

[16] Talavera 1998.

[17] MTA KIK Kt, 4530/36–38. Domanovszky Sándor „A magyar nemzeti kérdés a középkorban" című előadása, illetve az alábbiak. A kongresszus előadásairól (legfőképpen a magyarokéról) Kosáry Domokos készített összefoglalót a *Századok* számára a folyóirat 1939-es évfolyamában (Kosáry 1939). Domanovszky előadását így foglalja össze: „A nemzeti öntudat középkori bontakozását több előadás igyekezett megrajzolni. Számunkra azért is igen fontos e kérdést az európai tudományosság előtt megvilágítani, mert bizonyos oldalról nem szűnnek meg a középkori Magyarországot valami nemzetközi, keresztény vállalkozásnak, pápai intézménynek tekinteni. Éppen ezért külön jelentősége volt Domanovszky Sándor előadásának: rámutatott a magyarságban éppen helyzete folytán korán kibontakozó nemzeti öntudat első megnyilatkozásaira, a középkori magyar állam világosan magyar karakterére."

[18] Domanovszky 1920a. Deschanel szerint nem a magyarokat, hanem Szerbiát illeti a szóban forgó titulus. Megjegyzendő, hogy Domanovszky ekkoriban tartott nagyobb szabású, Trianonhoz kapcsolódó előadásában jelentős mértékben épít az itt kifejtett gondolatokra, főként Magyarország védőbástya szerepére. Előadása értelmében a középkorban a magyarság türelmes,

törökellenes harcok idején született meg, hanem jóval korábban, például a tatárjárás idején, de az egész középkoron keresztül érvényesült.

Másrészt – Domanovszky fejtegetései szerint – ez nemcsak a királyi udvart és a felső, uralkodó réteget, hanem – ráadásul bizonyos mértékben már a honfoglalás előtt is – az egész társadalmat, azaz az alsóbb társadalmi rétegeket, tehát a népet is áthatotta.[19] Domanovszky állításának bizonyítására számos példát, illetve forrást is felsorakoztat, legfőképpen persze az általa kitűnően ismert középkori krónikairodalmat,[20] de törvényeket, pápai levelet, külföldi, mindenekelőtt bizánci forrásokat is, s az erre vonatkozó jelenségek közül kiemeli például a tatárjárást, az államalapítást (vö. Szent István Intelmeivel), de Julianus barátot vagy Szent Lászlót és IV. Bélát is.[21]

Domanovszky 1938-as előadásának értelmezéséhez nélkülözhetetlen egy minden bizonnyal 1945 után (de még az 1947-es párizsi békekonferencia előtt) született feljegyzése, melyet jelen sorok szerzője publikált nemrégiben. Ebben Domanovszky második Trianontól fél az 1945 utáni rendezéssel összefüggésben, s ismét egyik

az autonómiákat biztosító nemzetiségi politikát folytatott. (Itt nézetei párhuzamosak Szekfű Gyula későbbi munkáival.) Az újkorra viszont az a jellemző, hogy a Habsburgok megbontják ezt a harmóniát, s a magyarokat a nemzetiségekkel szembe fordítják.

Előadásának harmadik, befejező részében Domanovszky összefoglalja, megismétli és nyomatékosítja a korábban elmondottakat: a magyarországi nemzetiségi ellentéteket alapvetően Bécs uszítása élezte ki, s ha a békekonferencia földarabolja Magyarországot, tulajdonképpen azért az önfeláldozó, nagy vérveszteséggel járó küzdelemért bünteti, amellyel a nemzet kultúráját (és a Nyugatét is persze) évszázadokon át védelmezte a félhold támadásaival szemben. Külön kirohanást intéz ebben a fejezetben is Paul Deschanel francia politikus ellen, aki szerint nem is a magyarok, hanem a szerbek voltak a kereszténység védőbástyái a törökkel szemben a történelem során. Domanovszky indignált hangnemben veti fel ezzel szemben, hogy a szerbek a magyarok támogatására szorultak a török ellenében, renegátjaik közül számosan később a török hódítók hitére tértek, sokan pedig soraikból a legmagasabb méltóságokig emelkedtek a török szolgálatban. Deschanel bizonyára azt sem tudja, hogy a déli harangszó nem a szerbek, hanem a magyarok dicsőségét zengi, fennen hirdetve Hunyadi Jánosnak 1456-os nándorfehérvári diadalát. Deschanel ilyen értelmű propagandájával szemben a szintén francia, tudós történetíró Jules Michelet-t idézi fel, aki összefoglaló történetében méltóképpen emlékezik meg a magyarokról, s a kereszténység védőbástyájaként ismeri el őket. Minderről részletesen: Erős 2021 (lásd jelen kötetben is). Domanovszky szóban forgó előadása lásd Domanovszky 1920b.

[19] Megjegyzendő, hogy az alsóbb és felsőbb társadalmi rétegek „közösségének" gondolata (nyilván az osztályharc helyett) Domanovszky egész életművében, például az általa szerkesztett mezőgazdaság-történeti tanulmányokban is alapvető szerepet játszik. A marxista kritika éppen ezért bírálta őt hevesen az 1950-es években, amit (reflektálatlanul) későbbi értékelések is átvettek, vagy nem elemeztek. Lásd még pl. Domanovszky 1933. Varsó; Sándor 1954; Erős 2013 (lásd jelen kötetben is).

[20] Domanovszky krónikatanulmányairól lásd Gerics 1978.

[21] Lásd az alábbi forrásközlést, valamint Deér 1934; 2005. Deér itt sok tekintetben Domanovszkyétól eltérő álláspontot fejt ki. Egységes nemzettudat szerinte csak a 13. század végétől, pl. Kézai *communitas*-tanában figyelhető meg. Ekkor alakul ki a rendiség, ami egyenlő a nacionalizmussal, előtte inkább alattvalói jellegű a viszony a király és a társadalom között. Szűcs Jenő később vitatkozik Deérrel, szerinte egyfajta etnikai tudat sokkal korábban, már részben a honfoglalás előtt is vagy akörül megfigyelhető. Lásd Szűcs 1984a; 1984b.

fő érve ezzel szemben, hogy a magyarság mind a középkorban, mind az újkorban alapvetően a Nyugatot / nyugati kultúrát védte, a kereszténység védőbástyája volt, melyet az ország feldarabolása következtében már nem fog tudni ellátni. Egyértelműen bizonyítja a középkori viszonyok összekapcsolását az újkoriakkal (tehát az alább közlendő szöveg alapvetően ebben a kontextusban értelmezhető) az alábbi szövegrészlet Domanovszky 1945 utáni előadásából, amelyben ráadásul megismétli 1938-as előadásának néhány fontos gondolatát, de 1920-as szövegének egyikét-másikát (lásd a Michelet-re való utalás stb.) is.

> Nemzeti türelmetlenséggel és gonosz elnyomással vádolnak azok, akik századokon át élvezték a magyar állam rendjét és oltalmát. Ezek akkor is szabadon fejthették ki saját nemzeti erőiket, amikor a magyarság az idegen kultúra elleni évszázados küzdelemben minden más népnél szívósabban és hasonlíthatatlanul nagyobb véráldozatokkal küzdött nemcsak saját népeinek szabadságáért, hanem valósággal testével és vérével óvta Európát.[22] Óvta attól a végzetes veszedelemtől, amelynek átkát magának annál súlyosabban kellett viselnie, mert odakötve szomszédjához, saját uralkodói Európa nyugatán folytatott, pusztán dinasztikus politikája miatt[23] ebben az önzetlen és áldozatos küzdelemben erőit még le is fogták.
>
> Michelet egy évszázad előtt[24] fölvetette a kérdést, mikor fogja az emberiség ezért háláját leróni? Vajjon a XV. században a magyar királyok nem adtak-e Magyarországon a szerb despotáknak hatalmas birtokokat, hogy erősítsék őket az idegen invázió elleni védekezésben;[25] vajjon a XVII. század végén nem találtak-e hazánkban a magukra maradt szerbek új otthont, hogy ott megvonhassák magukat ellenségeik vérbosszúja elől? Vajjon nem a XVIII. században következett-e be a románok tömeges bevándorlása az ország keleti és déli részeibe, amelynek magyar lakosságát a XVI. század végén és a XVII.-ben ritkították meg olyan végzetesen a tatár hordák. Csehország akkor leverve és guzsbakötve mégis legalább gazdasági téren szabadon gyűjthette erőit a jövendő nemzeti feltámadásra. Csak a magyarság szorult vissza nagy vérveszteségei után saját határai közt szűkebb területre, amikor a bécsi kormányzat kifejezetten német kézre juttatta a földet és idegenek ipari és kereskedelmi érdekeinek szolgáltatta ki az országot.

☞ [22] Tehát itt is felbukkan, sőt a szövegben alapvető a kereszténység védőbástyájára való hivatkozás.

[23] Lásd MTA KIK Kt, Ms 4522/55. Domanovszky tehát itt is megismétli, hogy Ausztria elsősorban dinasztikus képződmény; korábbi, a húszas évek elején kifejtett nézeteit 1945 után is fenntartja.

[24] Betoldva (széljegyzetben): „Michelet csak a török uralomra gondolt." A betoldással Domanovszky egyértelműen utal arra az álláspontjára, amit 1938-as zürichi előadásában is kifejtett, miszerint a „védőbástya" szerep nemcsak a török korban, hanem a korábbiakban, lényegében az egész középkoron keresztül érvényes. Michelet-hez lásd Miskolczy 2000.

[25] Domanovszkynak itt is van egy rövid betoldása az eredeti szövegben, ennek pontos idézése azonban itt nem releváns. Megtörténik mindez lásd Erős 2021.

A XV. századi pápák kitüntető címzései, amelyekkel – pl. Aeneas Silvius is – Magyarországot illették: clipeus vagy antimurale Christianitatis,[26] és XIII. századi elődeik hasonló elnevezéssel az akkori magyar királyokról: „athleta Christi"[27] azonban azt is elárulják, hogy az ország és népe ezt a bástyaszerepet már a XI. század óta játszotta bessenyők [sic!], úzok, kúnok [sic!], mongolok és tatárok támadásaival szemben is, keleti részeiben mindig igen súlyos véráldozatokkal.[28] Érthető, hogy már akkor IV. Béla király panaszolta is a pápának, hogy egy keresztény országból sem kapott segítséget és figyelmeztette, hogy Magyarország leverésével milyen veszedelem fenyegeti az egész kereszténységet.[29]

KONKLÚZIÓ

Összességében itt is leszögezhető, hogy Domanovszky nézeteiben alapvető volt a nemzeti szempont, a nemzeti értékek érvényesítése, tehát változatlanul és határozottan el kell utasítani az olyan véleményeket (Granasztói György[30]), mintha Domanovszky nézetrendszere a neopozitivizmus, kitüntetetten pedig Karl Popper „social engineering"-re vonatkozó tézisével lenne párhuzamba hozható. Popper „nyílt társadalomról", de falszifikációról és verifikációról alkotott elmélete is gyökeresen ellenkezik a nemzeti ideológiával, sőt, éppen ezzel száll szembe, s minősíti azt esszencialistának, azaz tudománytalannak.[31] Amint 2016-os tanulmányomban bizonyítottam[32] – de így érvel Várdy Béla, sőt Harold Steinacker is – Domanovszky életművében fokozatosan közeledik a szellemtörténethez, s a harmincas években egyre gyakrabban tűnnek fel szövegeiben a Heinrich Rickertre, Wilhelm Windelbandra, Oswald Spenglerre vagy Ernst Cassirerre való hivatkozások. S 1938-as zürichi előadásában is Friedrich Meinecke, Gabriel Hanotaux, Johan Huizinga és Karl Hugelmann[33] gondolatait idézi fel – e szerzők nézetei pedig homlokegyenest ellentétben állnak azzal, amit Karl Popper mond.

Meg kell jegyezni, hogy a Domanovszky Sándor által képviselt nemzeti gondolattól nem lehet megtagadni az esetleges demokratikus tartalmat sem, amint azt Stefan Berger professzor teszi új keletű összefoglalásában, a *Writing the Nation* című

☞ [26] Lásd ehhez az alábbiak, MTA KIK Kt, Ms 4530/37. Domanovszky itt annak szinte minden lényeges elemét megismétli.

[27] Ua.

[28] Ua.

[29] Ezt a dőlt betűs részt kézzel szúrta be Domanovszky, s e gondolat szerepel az 1938-as zürichi előadásban is. Lásd az alábbiak. Hozzá lehet tenni, hogy az 1938-as előadásnak még több egyéb érdekessége van, például alkalmanként a szellemtörténeti szóhasználat (lelkiség, szellemiség, általában is a hivatástudat), ezt a jegyzetekben bizonyos helyeken jelzem.

[30] Granasztói 1984.

[31] Popper 1989

[32] Lásd Erős 2016.

[33] Lásd az alábbiak. Illetve Kämmerer 2014; Strupp 2000; Wegener 1974; Dupont-Ferrier 1944.

sorozat befejező, összegző művében.[34] Ebben a német történész magyar szóbeli forrásra (!) hivatkozva ír arról, hogy Szekfű Gyula és Domanovszky Sándor (cseh történészekkel, mint Josef Pekař és Václav Chaloupecký, karöltve) a kereszténység védőbástyája-gondolat megfogalmazásával nacionalista álláspontot foglalt el, amely egyfajta kultúrfölényt (bár ezt a kifejezést nem használja Stefan Berger), de mindenképpen Kelet-Európa barbarizmusát sugallta.[35] Szekfű Gyulánál is, de Domanovszkynál különösen (akinél a harmincas–negyvenes években nincs olyan látványos közeledés a baloldal és végül a Szovjetunió felé, mint Szekfű Gyula esetében[36]), a kereszténység védőbástyája-gondolat mind 1920-ban, mind mondjuk 1938-ban a Szovjetunió, illetve az általa megtestesített kommunista alternatíva elleni tiltakozás volt, ami mégiscsak a demokratikus és liberális értékek védelmében történt.

Ugyanakkor a Iorgával folytatott vita, amely mégiscsak az eszmei-ideológiai hátterét képezi sok szempontból az alábbiakban közlendő előadásnak, világosan alátámasztja: a „kereszténység védőbástyájá"-ról folytatott diskurzus[37] és a versengés, hogy ki képviselte inkább az európai/keresztény értékeket, jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy a térség (Kelet-[Közép]-Európa) történetírásai megragadtak a „történetírás nemzeti látószögében",[38] és jelentős mértékben hozzájárultak a saját történetükre vonatkozó nemzeti mítoszok gyártásához, illetve fenntartásához.

Bárhogyan is legyen, az alábbi szöveg mindenképpen további bizonyíték arra, hogy még egy olyan kiváló és a szakszerűség szempontjából mintaszerűnek számító történész, mint Domanovszky Sándor, életművének feltárása/értelmezése sem lehet meg munkái eszmei-politikai hátterének, saját koruk aktualitásaival való összefüggéseinek tisztázása nélkül.[39]

Hozzá lehet tenni ugyanakkor mindehhez, s ezt részben Kosáry Domokos említett ismertetése is alátámasztja,[40] hogy Domanovszky szövegének nemcsak (főleg

☞ [34] Ezekhez részletesen: Erős 2019 (lásd jelen kötetben is).

[35] Berger–Conrad 2015, 255.

[36] Szekfűhöz újabban Dénes 2015; Monostori 2017.

[37] A kereszténység védőbástyája irodalomból lásd pl. Romsics 2005; Rácz 1989; Száraz 2012; Győri 1933; Benda 1937. A téma legteljesebb, leginkább átfogó feldolgozása: Terbe 1936.

[38] Mindezt alátámasztja, hogy Domanovszky történetpolitikai tevékenysége egy másik oldalról Ausztria (és így a Habsburg monarchia) a magyarság szempontjából negatív történeti szerepének igazolására irányult. Ebben a tekintetben Szekfű Gyulánál radikálisabb „nemzeti" szempontokat érvényesített. Lásd erről részletesebben Erős 2021; MTA KIK Kt, Ms 4522/55.

[39] Mindezekhez, azaz a történészek nézetei aktuálpolitikai vonatkozásaihoz tengernyi irodalmat és szempontot fel lehet sorolni Benedetto Croce prezentizmusától dokumentum és monumentum foucault-i megkülönböztetéséig. Jelen sorok szerzőjének Domanovszky előadása közlésekor Foucault ezzel kapcsolatos meglátásai jutottak leginkább eszébe (lásd a címválasztásban is), már csak azért is, mert mindezzel semmiképpen sem célja valamiféle „identitás" és folytonosság, esetleg mának szóló „üzenet" megteremtése. Lásd például a fentiekhez Glatz 1980; Crocéhoz Galasso 2002; Foucault-hoz Sutyák 2007; újabban, több esettanulmánnyal Berger 2019.

[40] Lásd Kosáry 1939; hasonlóképpen Gerics 1978.

nem direkt) politikai-ideológiai üzenete van, hanem „szűkebb", szakmai, „céhes" szempontból is több tekintetben fontos megállapítást tartalmaz.[41]

Domanovszky Sándor: A magyar nemzeti kérdés a középkorban[42]

A „nemzeti állam a középkorban" fogalma a századforduló történeti felfogásába sehogy sem illett bele. Még ma is sokszor hallatszanak hangok, amelyek különösen a nemzeti öntudatot a középkorban kétségbe vonják. Újabban azonban mind erősebben utat tör magának az ellenkező nézet és sociologusok [sic!] és történészek vetekszenek, hogy kimutassák a nemzeti érzés eleven ható erejét azokra a régi századokra, amelyektől ezt a tényezőt a hyperkritika el akarta vitatni.

Annak a szigorú mértéknek alkalmazásában, amellyel ez az irányzat az állam és a nemzet fogalmát a régebbi időket illetőleg megítélte, kétségtelenül igen nagy része volt a sociologiai terminológia tisztázódásának, annak a törekvésnek, amely a fogalmak mentől szabatosabb körülírására törekedett. Az állammal szemben még elnézőbb volt a fölfogás, sok olyan alakulatot is elismertek államnak, amelynél a modern állam attributumai közül több lényeges tényező hiányzott. A hatalmi elv erős megnyilvánulása kifelé és befelé a kritikai kifogásokat korlátok közé szorították. Legfeljebb országokról és fejedelemségekről beszéltek csak, tehát csak a fejlődés fokozati különbségeit hangsúlyozták ki, de a nemzet fogalmát – minthogy megnyilvánulásai kevésbé élesen jutnak kifejezésre – a középkorra nézve anachronismusnak tekintették.

A hiba e gondolkodásban módszertani tekintetben kétségtelenül abban keresendő, hogy a fogalmat hozzánk közelebb álló beteljesedési formájában fogja meg és azt hiszi, hogy a fejlődés megelőző fokozatai más, a beteljesedett fogalomtól lényegükben különböző jelenségek, nem pedig csak ugyanazon jelenség változó fejlődési formái voltak. Ha a mongol birodalomnak nem is volt meg az a belső integrálódása, amelyet a modern államtól megkövetelünk, olyan mindent elsöprő erővel folytatta hódításait és olyan kiterjedésű szervezetet teremtett – a

☞ [41] A politikailag elkötelezett történészi attitűd határairól: Erős 2021 (lásd jelen kötetben is).

[42] MTA KIK Kt, Ms 4530/37. A szöveget alapvetően az eredeti írásmódban közlöm, de több helyen javítottam a nyilvánvaló helyesírási hibákat és elírásokat. Domanovszky bibliográfiai hivatkozásait – lehetőség szerint – kiegészítettem, illetve pontosítottam, ezeket szögletes zárójelben jelzem. A többször előforduló hivatkozások esetében mindezt csak az első hivatkozás esetében tettem meg. A nem magyar nyelvű idézeteket nem fordítottam le, bizonyos esetekben közismert kifejezésekről van szó, ha rendelkezésre áll (s tudomásom van róla), megadtam a magyar fordítás elérhetőségét. Mivel azonban az egész szöveg forrásközlés, nem kívántam terhelni a szöveget újabb szövegrészletek közbeiktatásával, ráadásul Domanovszky előadásának értelmezése sem elsősorban ezen múlik, hanem – és talán sokkal inkább – a korábban fejtegetett kontextus felidézésén.

világtörténelem legnagyobb kiterjedésű hatalmát –, hogy pusztán fogalmi meggondolások miatt tőle az állam jellegét megtagadni nem lehet. Az állam körüli nyilvánvaló tapasztalatok tehát elég figyelmeztetésül szolgálhatnak, hogy a nemzet kérdésében is óvatosak legyünk.

A kérdés itt is fogalmi meghatározáson fordul meg, hogy miképen definiáljuk a nemzetet? Meinecke azonban már régen megállapította „dass es keine Formel gibt, welche allgemeingültig die Merkmale dafür angibt"… „Gemeinsamer Wohnsitz, gemeinsame Abstammung, oder genauer gesagt, gemeinsame oder ähnliche Blutmischung, gemeinsame Sprache, gemeinsames geistiges Leben, gemeinsamer Verband oder Föderation mehrerer gleichartiger Staaten – alles das können wichtige und wesentliche Grundlagen oder Merkmale einer Nation sein, aber damit ist nicht gesagt, dass jede Nation sie alle zusammen besitzen müsste, um eine Nation zu sein."[43] Az ő mélyreható reflexióiból, mint döntő tényezőt szeretném kiemelni a „der Wille zur Nation"-t, mint a nemzeti lét legsarkalatosabb alapját, amely kétségtelenül minden egyébnél fontosabb.

Meinecke felismerte, hogy a közös származás, az azonos vérkeveredés, valamint a nyelv azonossága, amelyeket racionalisztikus gondolkodással a nemzetté alakulás legfontosabb tényezőinek tekintenénk, korántsem játszották a nemzetté alakulásban a döntő szerepet.[44] Közös leszármazottak különösen az északi erdőövben nehezen ébredtek közösségük tudatára. Az ilyen vidékeken szokásos gyűjtögető gazdálkodás, vadászó és halászó életmódjával nem mozdította elő nagy egységek összefogását. Összefogás helyett inkább apró közösségekre tagolt. A természeti viszonyok a sűrűbb együttélésnek sem kedveztek, differenciálódásra tehát alig volt lehetőség, s így az integrálódás feltételei is hiányzottak. Ilyen körülmények közt az összefogás sokszor származásra és vérösszetételre idegen elemek kezdeményezték. Ha ezek elenyésző kisebbségben voltak, mint az oroszoknál, vagy a bolgároknál, nyelvileg beolvadtak, de a nemzetté alakulást mégis ők kezdeményezték, s ha a másik fajban ébredezett is ez irányban valamelyes kívánság, annak megvalósítói mégis ezek az idegenek voltak. A „Wille zur Nation"[45] tőlük indult ki, illetve az ő ténykedésüknek köszönhette beteljesedését.

Magasabb műveltségi fokon – hogy az ellenpólusra is rámutassak – Németalföld nemzeti öntudata két nyelvileg teljesen, de jórészt fajilag is különböző elem közös sorsából és azonos politikai célkitűzéséből fejlődött ki. A közös lakóhely,

☞ [43] Fr. Meinecke: Weltbürgertum und Nationalstaat. 6. Aufl. S.1. [Friedrich Meinecke: *Weltbürgertum und Nationalstaat. Studien zur Genesis des deutschen Nationalstaates.* 6. Auflage. Oldenburg, München, 1911.]

[44] Meinecke: S. 5.

[45] [Itt is megismétli Domanovszky a Meinecke fogalmaira való hivatkozást.]

illetve a szomszédi viszony mellett tehát ez esetben is az akarat játszotta a döntő szerepet.[46]

Legyen szabad itt még Gabriel Hanotaux-t idéznem, aki azt írta „La mémoire est la faculté initiatrice de l'Intelligence; or l'Histoire étant la mémoire des sociétés, on peu dire qu'elle est la faculté iniciatrice de la civilisation. Sans elle, la société n'existerait pas, puis qu'elle n'aurait aucun souvenir de vie antérieure ni aucune prévision de vie postérieure. Dés que la société enmagasine des souvenirs, elle constitue son expériance et, par conséquant, détermine son propre progrès."[47]

Hanotaux, aki „De l'histoire et des historiens" című tanulmányában nem akart ezzel a nemzeti lét kialakulásának kérdéséhez hozzászólni, mégis e néhány szóban olyan tényekre mutatott rá, amelyeknél szabatosabban ezt a tant aligha világítja meg valami más. A Wille zur Nation csak bizonyos ráeszmélés alapján jöhet létre. Visszatekintés nélkül a multba és az ebből levont tanulságok nélkül nincs célkitűzés. A korábbi tapasztalat a társadalom emlékezetének elindítója és további cselekedeteiben a „faculté initiatrice".[48] Így ébred a tudat, amely mellett azonban az akaratra van szükség, hogy az eszme megvalósuljon.

Ez a lényeg, amely mellett egészen elenyésző jelentőségű, hogy a tudat menynyiben hatja át az egész társadalmat és hogy az akarat kinek a részéről érvényesül?

A kérdés körül támadt vitatkozásokban a nemzeti gondolat késői kialakulására fölhozták, hogy a nemzeti misszió eszméje először mint dinasztikus termény [sic!] lép föl, amelyet csak az uralkodó hirdet és vall, népére azonban csak később megy át. Nem hiszem azonban, – hogy konkrét példákra hivatkozzam –, hogy a burgundi hercegek célja a németalföldi nemzeti érzés kifejlesztése lett volna, s hogy ez utóbbi létrejöhetett volna, ha ehhez a hajlandóság a nép széles tömegeiben, de főkép az értelmiségben nem lett volna meg. Az idegen kezdeményezők nyelvi asszimilálódása pedig egyenesen a mellett bizonyít, hogy alattvalóik tömegeinek érzései e részben döntőbb jelentőségűek voltak, mint az eszme megfogalmazójának elgondolása.

Módszerileg hibásnak tekintem tehát az olyan gondolatsort, amely csak százados dinasztikus előkészítés után hajlandó a nemzeti gondolatnak a tömeg, illetve a felső rétegek soraiban való érvényesülését elképzelni.

☞ [46] V.ö. J. Huizinga: Aus der Vorgeschichte des niederländischen Nationalbewusstseins. Wege der Kulturgeschichte S. 208. és E. Lemberg: Wege und Wandlungen des Nationalbewusstseins. Münster 1934. [Johan Huizinga: Aus der Vorgeschichte des niederländischen Nationalbewusstseins. In uő: *Wege der Kulturgeschichte.* Deutsch von Werner Kaegi. Drei Masken Verlag, München, 1930, 208–280; Eugen Lemberg: *Wege und Wandlungen des Nationalbewusstseins. Studien zur Geschichte und Volkwerdung in den Niederlanden und Böhmen.* Aschendorff, Münster (Westf.), 1934.]

[47] Revue des deux Mondes. 1913. XVII. p. 305. [Gabriel Hanotaux: De l'histoire et des historiens III: les historiens Latins. *Revue des deux Mondes*, Vol. 17, No. 4, 15 Octobre, 1913. 721–737.]

[48] ['Kezdeményező tényező/erő'.]

Az a középkor, amelynek állítólag nem volt nemzeti öntudata, a népeket egymástól igen merev elhatároltságban mutatja, amely a saját maga megbecsülése mellett az idegenekkel szemben igen lenézően viselkedett. Ez a megvetés, ha az idegen sikereket tud fölmutatni s a más nemzetből való szemlélővel szemben nagyobb jólétnek örvend, idegengyűlöletté is fokozódik. A középkor merész kereskedőit koruk más államai sokkal ridegebben fogadták maguk közé, mint a XIX. századnak „nemzeti öntudatra ébredt" államai. Ők maguk is az idegenben külön telepeken zárkóztak el a bennszülöttektől és saját hatóságaik alatt saját szokásaik szerint kívántak élni. A Hansa, az olasz városok levantei telepei, a keleti országok német városi lakossága rikító színben állítja elénk ezt a tudatos elhatárolódást. Mi ez, ha nem nemzeti öntudat?

Azok, akik a XIX. század elejét a nemzeti gondolat és érzés fejlődése szempontjából olyan nagyon alapvetőnek tekintik, elfelejtik első sorban, hogy a romantikus nemzeti mozgalom reactio volt a XVIII. század kozmopolitizmusával szemben. Nem új érzés ébredt akkor, hanem egy visszafojtott, latens meglévő erő tört magának újra utat. Megnyilatkozási formái sokkal vehemensebbek, mint bármely előző korban, ami csak természetes következménye a szellemi érintkezési lehetőségek hihetetlenül nagy meggazdagodásának. Gondoljunk csak a nemzeti szellemnek[49] arra a korábbi előretörésére, a XVI. század elején, amikor az egyházi tradíciókon nyugvó hivatalos latin nyelv mellett a nemzeti nyelvek érvényesülése erős ütemben foglalt tért mindenfelé. Pedig akkor csak a humanizmus és a könyvnyomtatás támasztották alá ezt a diadalmas rohamot, míg a XIX. század elején, egyetemek, tudományos társulatok, folyóiratok és újságok a meginduló hírszolgálat, a nyomdai termények [sic!] rohamos megsokasodása, a tanulás széles körben való terjedése s a társas egyesülések és véleménykicserélések számos új formája adott az új életre kapott gondolatnak addig soha nem látott expanzív erőt.

Nem az következik-e ebből, hogy a történetírónak a XVI. századot megelőző időre első sorban azt kell megvizsgálnia, hogy nem vagyunk-e hiányosan informálva? Nem fedi-e el valami előlünk a valóságban mégis élő jelenségeket? Nem azon fordul-e csak meg a dolog, hogy nem voltak meg a nemzeti gondolat és érzés kifejezésére és átszármaztatására a kellő megnyilatkozási lehetőségek?

Nem szabad részben elfelejtenünk azt, hogy a középkor szellemi vezetői egyházi férfiak voltak, hogy az írás hosszú időn át úgy szólva teljesen az ő kezükben volt, a népi gondolatvilág és érzelmek tehát az ő szűrőjükön át jutottak el hozzánk, kétségtelenül olyan alakban, ahogy az az egyház felfogásának megfelelt. Hogy akkor az életben is a vallásos tényezők praedomináltak [sic!], még nem jelenti azt, hogy a nemzeti érzés a vallásos mellett nem tudott kifejlődni, csak azt, hogy másodsorba volt szorítva. A keresztény univerzalitáson belül azonban

☞ [49] [Látható itt is a szellemtörténeti fogalomhasználat jelenléte Domanovszkynál.]

megvolt a nemzeti tudatnak is a maga jelentősége, ami különösen a jogi intézmények alakulásában jutott kifejezésre. Ha tehát a papi írók írásaiban felcsillan a nemzeti öntudatnak valamely halvány megnyilatkozása, azt nem az író lefokozásán át kell vizsgálat alá vennünk, hanem annak tudatában kell értékelnünk, hogy lefokozás történt.

Ez a szempont irányadó a dinasztikus beállításnál is. A fejedelmek kancelláriáitól nem kívánhatjuk, hogy általános nemzeti szempontokat hangsúlyozzanak olyan időkben, amikor a fejedelmi hatalomnak még alig voltak korlátai. És ugyanezek a szempontok az udvari történetírás megítélésénél is. A nemzeti jelleg csak olyankor jut írásos kifejezésre, amikor a dinasztikus törekvéssel ellentétbe jut.

Különösen áll ez Európa keleti országaira, ahol az írásbeliség kifejlődése későn indult meg és megindulása idején kizárólag egyháziak állottak szolgálatában, a fejedelmi kancelláriában is és az udvari történetírásban is. Itt a XIII. század előtti időből tehát alig van mód arra, hogy a nemzeti érzés megnyilatkozásait megközelítsük.

Pedig épen Európának ebben a részében a nemzeti érzés kétségtelenül sokkal átütőbb erejű volt, mint a nyugaton, ahol a hűbériség a nemzeti egységeket fölbomlasztotta és azokon belül partikuláris erőket állított egymással küzdelembe.[50]

Ez a különbség Európa nyugati és keleti része közt olyan mélyreható, hogy a hyperkritikus irány módszeri tévedéseit igen jelentékeny részben épen a nyugati viszonyok szemléletéből magyarázhatjuk. A nagy nyugati nemzeti közösségek fölaprózódása kis territoriális egységekre, ezeknek egymással folyt ádáz versengése, természetszerűleg akadályozta a nagy nemzeti egységek összefogó érzésének érvényesülését. Karl Gottfried Hugelmann kutatásaiból mégis kitűnt, hogy a német jog kodifikációi a XIII. században a német ember (Deutscher Mann) és a német föld (Deutsches Land) minden territoriális elkülönülés fölött álló fogalmaira építettek, hogy tehát a hűbéri rend sok apró politikai közületének birkózása sem tudta a közös nemzeti tudatot elhomályosítani.[51] És nem csak a különböző német territoriumok polgárai voltak tudatában ennek az egységnek, hanem a külföldiek is. A bolognai egyetemnek 33 natiója volt, közülük 17 olasz (citramontan) volt,

☞ [50] [Domanovszky egy másik, feltételezhetően korábbi szövegében kifejezetten Ausztriát állítja szembe Magyarországgal, s a különbséget abban látja, a jelzett szövegrészhez hasonló módon (és persze nyilvánvalóan aktuálpolitikai indítékból, azaz a trianoni földarabolás ellen érvelve), hogy Ausztria hűbéri-föderalisztikus alapelven szerveződött és dinasztikus, míg Magyarország nemzeti elven, s így itt a kohézió mindig sokkal erősebb volt. Lásd MTA KIK Kt, Ms 4522/55.; Erős 2021.]

[51] K. G. Hugelmann: Die deutsche Nation und der deutsche Nationalstaat im Mittelalter. Historisches Jahrbuch 1931. S. 1–29. und 445–484. [Karl Gottfried Hugelmann: „Die deutsche Nation und der deutsche Nationalstaat im Mittelalter. I–II." *Historisches Jahrbuch,* LI. Jahrgang, 1931, 1–29, 445–484.]

de csak egy német nemzetet ismertek, ép úgy, mint egy magyart.[52] S a magyar krónikák is,[53] amikor teutonokról, nagy ritkábban germánokról vagy alemannokról beszéltek, ezalatt mindig az egész németséget értették, egyes részeit pl. a bajorokat, szászokat, thüringiaiakat és meissenieket – ha róluk akartak szólani – mindig szűkebb nevükön emlegetve.

A nemzeti elhatárolódás tehát kétségtelenül tudatos volt s a kialakult nemzeti egységeket a határokon innen és tul jól ismerték. Ilyen körülmények között tulságosan akademikus jellegű arról vitatkozni, hogy a patria, natio, gens szavak egyes népek használatában a középkorban mit jelentenek, hogy következetesen alkalmazták-e őket abban az értelemben, amelyet a mi precízióra törekvő korunk a tudományos használatban nekik tulajdonít, mert hiszen a közhasználatban e fogalmak kifejezőit bizony ma sem használják következetesen.

Azt a módszertani hibát, amely abból származott, hogy kizárólagos forrásul az ilyen egyoldalú átszármaztatásból eredő írásos anyagot vették, szerény nézetem szerint egyrészt a tények figyelembevételével kell korrigálni, másrészt pedig a szövegekben fennmaradt halavány allusiók [sic!] igazi jelentőségének méltatásával. Vonatkozik ez elsősorban arra a korra, amely az írás általánosabb elterjedését megelőzte, Európa keleti országaiban tehát a XIII. század előtti időre, részben még a XIII. századra is.

A magyar nemzeti hivatástudat[54] a közfelfogás szerint a török harcokban tűnik föl. Amikor 1440-ben az ország rendei élükön Hunyadi Jánossal az utószülött trónörökös, Habsburgi László helyett, épen a török veszedelemre tekintettel a Jagelló lengyel királyt, Ulászlót választották meg a magyar trónra, az ő hitlevelében használták Magyarországra a „murus et clipeus fidelium pro honore nominis divini et defensione fidei catholicae" kifejezést.[55]

I. Ulászló kancelláriája tovább is használta az „universae Christianitatis clipeus" és az „imperii propugnaculum per omnes aetates" kifejezéseket. Hunyadi Mátyás és utódai leveleiben, magyar követségek ajkán, ha segítségért jártak idegen udvarokban vagy birodalmi gyűléseken, ez időktől kezdve állandóan visszatér ez a kép s a hozzá fűződő gondolat. Elterjed az a külföldön is, különösen a curiában, de használja például Macchiavelli [sic!] is. Magyarországon történeti munkákban és egyházi szónoklatokban különösen panaszos hangon emlegetik,

☞ [52] Denifle: Die Universitäten des Mittelalters. I. 157. [P. Heinrich Denifle: *Die Universitäten des Mittelalters bis 1400.* I. Band. *Die Entstehung der Universitäten des Mittelalters bis 1400.* Weidmann, Berlin, 1885.]

[53] [Lásd Gerics 1978.]

[54] [Lásd erről a bevezetést és különösen Benda 1937-et. Itt és a következőkben egyértelmű a magyar nemzeti hivatástudatra történő konzekvens, tehát a gondolatmenetben alapvető szerepet játszó hivatkozás.]

[55] Kovachich Suppl. ad vestigia comitiorum. I. p. 477. [Martinus Georg Kovachich: *Supplementum ad vestigia comitiorum ad Hungaros* I. Typis Regiae Universitatis Pestiensis, Buda, 1798.]

szemrehányóan, hogy az ország ehhez az univerzális hivatásához sehonnan sem kap komoly segítséget és egészen magára van hagyva. Ezzel az a tudat befelé is különös éllel nyilatkozik meg. Machiavelli említi, hogy a magyarok szeretnek kérkedni a szolgálatokkal, amelyeket a kereszténységnek tettek.[56] Amikor pedig a Jagellók alatt a hangulat, különösen a Habsburgokkal kötött családi szerződéseik hatása alatt, az idegen uralkodó családok ellen fordult s az 1505-iki rákosi országgyűlésen a köznemesség nyomására kimondták, hogy – mint ez másutt is szokás – nem választanak többé másnyelvű királyt az ország trónjára, mert ezek csak a trón megszerzésére törekszenek, de ha ezt elérték, többé nem törődnek vele, szintén ebből a gondolatból indultak ki. Büszkén vallották: „hor regnum… antemuralen clypeusque Christianitatis existet et magna sua suorumque caede semper Christianitatem ipsam defendit."[57]

A hivatástudat[58] ebben az alakjában tehát igen erős nemzeti öntudattal párosult s az 1505-iki formulázásban a nyelv és a származás tényezőit is határozottan kihangsulyozta. Világos, hogy e formulák nem csak puszta irodalmi szóhasználat, amely egy kis kör ideológiájában gyökerezik, hanem hogy bennök a reális politikában is érvényesülő tények visszhangzanak.

Ha tehát az akkori humanisztikus műveltség idejében ezeknek a tényeknek ilyen írásos lerögzítésével találkozunk, ebből nem az következik, hogy egy fogyatékosabb írásbeliség mellett ez a tudat teljesen hiányzott, hanem csak az, hogy a tényeknek írásbeli lecsapódására nem volt még meg a kellő alkalom.

Kétségtelen, hogy a XV. század előtti időben Magyarországon kívül a magyar nemzeti hivatástudatról[59] még kevésbé vettek tudomást. Ebben a tekintetben csak a pápai kúria kivétel. IX. Gergely pápa IV. Bélát már 1238-ban „fortis athleta Christi"-nek nevezte.[60] 1279-ben III. Miklós mondja a magyar királyi házról „quae consuevit athletas Christi contra infideles producere ac insurgere ad reprimendum astutiam barbarorum et quae vires enutrivit electos…religionis Christianae servitias praecipuos."[61] s ettől kezdve szakadatlan sorban következnek a pápák hasonló kifejezései a magyar királyokról.

☞ [56] Opera di N. Macchiavelli. Londra 1768. tom. IV. p. 337. [*Opera di N. Machiavelli. Coll. Aggiunta della inedite*, vols. 4, Londra, 1768.]

[57] Katona: Hist.critica XVIII. p. 431. [*Historia Critica Regum Hungariae a Stephano Katona.* Tomulus XVII, Typis et Sumptibus Regiae Universitatis Pestane, Budae, 1806.]

[58] [Itt is világos a hivatástudat gondolatának alapvető szerepe Domanovszky gondolatmenetében.]

[59] [Ua.]

[60] Raynaldus: Annales eccl. XIII. p. 464. [*Annales ecclesiastici ab anno 1198*, ubi card. Baronius desinit auctore Odorico Raynaldo Tarusino Congregationis Oratorii presbytero. Tomus 13. Volume 21. Typographia Vaticana, Romae, 1676.]

[61] Theiner: Vetera Mon. Hung. Hist. I. p. 343. [*Vetera Monumenta Historica sacram illustratia maxima partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis deprompta collecta ac serie chronologica disposita* ab Augustino Theiner. Romae, 1859.]

E részben különösen arra akarnám fölhívni a figyelmet, hogy IX. Gergely idézett kifejezése még a tatárjárás előtti évekből való, tehát nem hozható kapcsolatba ezzel az eseménnyel. Ez ellentmond tehát annak az esetleges felfogásnak, hogy a magyar királyok csak akkor ébredtek volna ezirányú hivatásuk, valamint országuk helyzetének és Európához való viszonyának tudatára. A modern történetírás nagyon sokszor esik abba a hibába, hogy a múlt századok embereitől el akarja vitatni cselekvéseik tudatosságát. Pedig, ha elgondolásaik nem is gyökereztek olyan rendszeres fogalmi megalapozottságban, mint korunkban, ezt bőven pótolta az egyszerűbb és ennek következtében világosabb problémába állítás [sic!][62] s az akaratnak az intellektussal szemben érvényesülő fölénye. Legföljebb arról lehet tehát szó, hogy gondolatviláguk elméletileg még kevésbé tisztázott, hogy képzeteik és véleményeik alakulásában nagyobb szerepe van az intuitionak, ami viszont elméleti skrupulus híján a meggyőződést kétségektől és ellenmondásoktól mentesebben alakítja ki.

Minthogy a világi dolgokban még hiányzott minden elmélet, az csak nyers körvonalakban jutott kifejezésre, túlzás elméleti megfogalmazásokat keresni a kor olyan írásos megnyilatkozásaiban, amelyeknek célja is egészen más volt, minthogy ilyen elmélkedésekbe bocsátkozzanak. A kutatás súlypontját tehát a szavakról, ha a kor világába tényleg be akarunk pillantani, a tényekre kell áttolni.

Nagy hiány e részben, hogy a nyugati történettudomány nem vette figyelembe azokat a szívós harcokat, amelyeket a magyarság új hazájában való megtelepedésétől kezdve, különösen a nyugathoz csatlakozása után szinte szakadatlanul kénytelen volt megvívni az újabb nomád előretöréssel: bessenyőkkel [sic!], úzokkal, kúnokkal [sic!], mongolokkal, tatárokkal.

Pedig e harcok gondolatvilágának nagyon jellemző bizonyítékai vannak. Az az uralkodó, aki megtérése után a kereszténység eszmevilágát teljesen össze tudta egyeztetni a nemzeti fölfogással, Szent László volt (1077-1095). Az ő idejéig a hagyományos fölfogás még bizonyos fokig a pogányság felé nézett s a nemzeti önállóság védelmében még ismételten szembefordult a nyugat hatalmi törekvéseivel és azzal, amit vele egynek tartott, a kereszténységgel. Csak az ő idejében szűnik meg a bizalmatlanság a nyugattal szemben, s a király körül egy gazdag legendakör alakul, amely a nép száján is tovább él és mindenféle csodatetteket tulajdonít Szent Lászlónak, nem horvátországi hódításával, hanem a bessenyőkkel [sic!] és kunokkal vívott harcaival kapcsolatban. A magyarországi templomokban felfedezett középkori (nagyrészt XIV. századi) falfestmények főkép Szent László

☞ [62] Itt a kézirat – gépelési hiba következtében – némileg zavaros, betűtorlódás keletkezett, lehet, hogy eredetileg például problémaállítás szerepelt volna itt. A kéziratban egyéb helyeken is vannak nyilvánvaló elütési hibák, a gépelést szinte biztosan nem Domanovszky végezte, mert a kitűnő latinista történész nem valószínű, hogy critice-t írt volna, critico helyett, például Szentpétery Imre közismert, s általa nyilván gyakran forgatott oklevélkiadása esetében.]

harcait ábrázolják a kunok ellen. Az ő uralkodásának hagyományai tehát már a kereszténység védőbástyájának[63] gondolatvilágába vezetnek.

Ugyanez a mentalitás ütközik ki Szent Istvánnak éppen Szent László idején készült legendájából is, amikor elmondják, hogy álomlátás alapján „predixit… superventuros Christianorum hostes, videlicet, qui tunc Hungaris imminebant Bessos".[64] A II. Konrád elleni harcban is a „novellam plantationem Christianitatis"-t féltette és ajánlotta imájában a Szent Szűz oltalmába, amikor „armatos totius Hungarie" összehívta „ad tuendam patriam".[65]

Nem lehet tehát elvitatni, hogy a XI. században is elevenen élt már az ország lakosságában az a határozott tudat, amely nemcsak nyugat felé hitrokonaitól, de kelet felé fajrokonaitól is elválasztotta, tehát nem csak a kereszténység, hanem a kereszténység érdekében is saját országa (patria) védelmére kötelezte.

IV. Béla király 1254-ben helyesebben 1250-ben[66] panaszos levéllel fordult IV. Ince pápához, melyben figyelmeztette őt, hogy a latin császárság és a Szentföld elveszte nem volna Európa lakóinak olyan nagy kárára, mint ha Magyarország megint a tatárok hatalmába esnék, ami a kereszténységnek „ultima necessitas"-át jelentené, mert a tatárok tervei az egész kereszténységet fenyegetik és seregeikkel az egész Európa megtámadására készülnek. E levél gondolatmenete középpontjában a kereszténység veszedelmének képével és az ország magárahagyottságának felpanaszolásával, ugyanabban az atmospherában keletkezett, mint Szent László legendaköre és Szent István legendáinak szövege, és ugyanazt a lelkiséget [!!!] tükrözi. Ebben tekintetben tehát a kereszténység befogadásától a XV. század határozott fogalmazásáig töretlen vonalban kimutatható a kontinuitás. Csak a szavak változtak, a XIII-XIV. században a pápák a magyar királyokhoz intézett bulláikban őket nevezték „athleta Christi"-nek, amit a XV. században fölváltott – az országra vonatkoztatva – a „clipeus, murus, antemurale, propugnaculum Christianitatis."[67]

☞ [63] [Lásd a korábbiakat, főként a bevezetést minderről.]

[64] Leg. maior c. 14.

[65] Leg. maior c 14., Leg. Hartvici c. 17. [*Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. MTA, Budapestini, 1937–38. Vol. II. 377–440. Magyar fordítása in Árpád-kori legendák és intelmek. (Ford. Kurcz Ágnes.) Szépirodalmi, Budapest, 1983, 16–53, a konkrét idézetek: 30, 31.]

[66] E. Szentpétery: Regesta regum stirpis Arpadianae critice- [sic!] diplomatica. Budapestini 1923. I. p. 287. [Szentpétery Imre (szerk.): *Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica. / Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke.* I. köt. *1001–1270.* 1. füzet. MTA, Budapest, 1923.]

[67] [Itt valahol egy lábjegyzet kimaradt az eredetiben Domanovszkynál, pontosabban az irodalmi hivatkozásokban megvan, de a szövegben hiányzik a 15. lábjegyzet pontos helyének megjelölése. Az alábbi szöveg az irodalmi hivatkozások 15. számú jegyzete:] „…quod non solum contra nos…ymmo eciam contra totam Christianitatem condicerunt, et prout a quampluribus fide dignis pro certo dicitur, brein proposuerint contra totam Europam suum innumerabilem exertitum destinare." Fejér: Cod. Dipl. IV. 2. p. 219–220. [Fejér György: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiaticus ac civilis I–II.* Prodromus, Buda, 1829.]

A nemzeti öntudat szempontjából az is mellékes, hogy az kiken át szólal meg? Elhibázottnak tartom azt a szemléletet, amely ezt a tudatot kezdetben kizárólag a dinasztia privilégiumának tekinti és úgy hiszi, hogy pl. Magyarországon is csak a rendiség kialakulásakor, a XIII. század első felében megy át ez a tudat a rendi alkotmány részes elemekre. [sic!] Itt is az az eset, hogy a dinasztia mellett akkor még csak az egyház fektet le bizonyos tételeket – de nem nagy elméleteket – írásban. Hogy az írásbeliség nagy lendületével a XVIII. század elejétől a népi tudat is előtérbe lép a „communitas" hangsúlyozásával[68] sok tekintetben éppen a dinasztiával szemben, nem azt jelenti, hogy csak akkor ébredt. Az a tény, hogy a rendiség előretörése az írásbeliség lendületével éppen összeesik, mindenesetre amellett látszik szólani, hogy a közösségtudat ezzel a mozgalommal kapcsolatosan keletkezett.

A bizonyítást e részben megnehezíti, hogy királykrónikáink legrégibb ránk maradt fogalmazása is a XIII. századból való. Ámbár kétségtelen, hogy már a XI. század közepén és végén egy-egy része már le volt zárva, ezek és a későbbi folytatások és átalakítások a XIII. századi megfogalmazásban mégis újabb átdolgozásokon mentek át. A communitasról szóló részek úgy a hun, mint a magyar történetben kétségtelenül ebben az időszakban kerültek a krónikába. De a nemzeti öntudat élhetett a népben alkotmányos formák nélkül is. S ennek a krónikában számos jelét is találjuk, olyan kapcsolatokban, amelyeknél nem merül föl a gyanú, hogy változtatások következményei lennének, sem a dinasztia egyes ágainak belső küzdelmeivel, amelyek időnként a krónika átfogalmazására okot adtak. Ha pedig ilyen a tendentiából eredő okok nem léptek előtérbe, a középkori író görcsösen ragaszkodott forrásához. Minthogy a XIII. századi átdolgozót a régibb idők történetének aprólékos elbeszélései és személyi adatai már nem érdekelték, s ezeket kihagyta, különös súllyal esnek latba a Képes krónika interpolációi, amelyek e régi szövegeknek egykorú oklevelekkel is egybehangzó egyes részleteit tartották fönn.

Már a krónika legelső részéből, amely forrásul használta Regino continuatorát és az Annales Albahenses maiorest, erős nemzeti önérzet és büszkeség ütközik ki. Elmondva a szerencsétlen kimenetelű 955-i augsburgi csatát, ehhez Regino continuatorának a 915. 917. 932. és 954. évekhez följegyzett adataiból egy diadalmas bosszuló hadjáratot konstruált,[69] amelynek hőse a magyar sereg egy állítólagos elszakadt része. S amikor utóbb Byzanc megsarcolása során elmondja a Botond mondát, az ő győzelmét a krónikás a görög császárra olyan szégyennek

[68] Vö. a magyar krónikák idevonatkozó helyeit a hunok bíróválasztásánál és a magyar nemzetségek (genus) felsorolása előtt.

[69] Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. Budapestini, 1937. Vol. I. p. 308–309. [*Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum,* i. m. Vol. I. A következő jegyzetekben hasonlóképpen.]

tekintette, hogy fejét elfordítva eltávozott a várfalról (quod ingenti verecundia reputantes averterunt facies suas, pergentes in palacium.)[70]

E helyeken csak a nemzeti büszkeségről van szó, Péter és Aba uralmánál azonban a nemzeti keserűség tör át a szentírásból kölcsönzött frazeológián. Pétert Gizella királyné emeli a trónra azzal a célzattal, „ut regnum Hungariae amissa libertate Teutonicis subderetur".[71] A királyt a trónón a „furor Teutonicus" vezeti,[72] amire „videntes principes Vugarie mala gentis sue" ellene fordulnak,[73] Péter azonban haragjában megfogadja „in regno Hungariae Teutonicos constitutam et terram eius hospitibus implebo".[74] Hű tanácsosát Budát „cuius consilio Petrus Ungariam afflixerat",[75] megölik és III. Henrik, mikor visszasegíti a trónra „concessit petentibus Ungaris Hungarica scita servare".[76] Igaz, hogy ez a nationalis érzés itt nincs formulába öntve, de a szövegből az események lüktetésén át annál elevenebben kiérezhető.

I. Endre és I. Béla valamint fiaik viszályában már a nemzeti érdek alig van veszélyeztetve, a krónikás mégis szükségesnek tartja megjegyezni, hogy a testvérek megütközésénél Endre „Hungaros autem non multos habebat",[77] az őt trónon követő Bélánál pedig kiemeli hogy alatta „Hungaria quamplurimum locupletata super omnes circumdiacentes regiones caput extulit."[78] Belgrád ostrománál, amikor a vár védelméért küzdő sarracen harcosok egy elesett társuk holttestéért nagy elkeseredéssel küzdenek, Salamon és a hercegek így kiáltanak föl: „Utinam sanguis et sor Machabeorum efferbesceret in militibus…ut Hungari cadaver Sarraceni raperent."[79] A nemzeti lelkesedés adja annak a fogoly magyar lánynak is a kanócot a kezébe, aki a várost fölgyújtja.[80]

De a nemzeti érzés megnyilatkozásának legközvetlenebb megnyilvánulása az az adoma, amelyet Nyitra ostrománál mond el a krónika Salamonról. Harcosai közül Opos tűnt ki leginkább, a kor ünnepelt lovagi hőse. Tettei láttára IV. Henrik császár megkérdezi Salamont, vajjon a hercegek táborában is vannak-e ilyen kiváló vitézek, amire „Salamon autem intendens laudare Hungaros" azzal felel: „multi sunt, etiam multo meliores."[81]

☞ [70] Scriptores I. p. 311.
[71] Scriptores I. p. 322.
[72] Scriptores I. p. 323.
[73] Scriptores I. p. 323.
[74] Scriptores I. p. 324.
[75] Scriptores I. p. 325.
[76] Scriptores I. p. 333.
[77] Scriptores I. p. 356.
[78] Scriptores I. p. 359.
[79] Scriptores I. p. 372.
[80] Scriptores I. p. 373.
[81] Scriptores I. p. 399.

Nem folytatom. A fölsorolt adatok elég bizonyságot szolgáltatnak arra, hogy a nemzeti együvétartozás érzése a XIII. század előtt is elevenen élt nem csak a dinasztia tagjainak, hanem elég széles rétegek tudatában. A társadalmi alakulatok lényegi sajátsága, hogy tudatuk az egyedekbe szétszórtan, nem nyilvánulhat meg teljes egyöntetűséggel.[82] Irodalmi műveltség hijján ez az egyöntetűség más segédeszközökre szorult. Ilyenek voltak egyrészről a monarchikus szervezet, a fejedelem iránti hűséggel és korlátlan akaratnyilvánításával, másrészről a familiaritási viszony, amelyek az irodalmi műveltség hiányát jórészt pótolni is tudták. A nemzeti öntudat tehát más kulturális viszonyok közt bizonyára a maitól eltérő formák közt élt, de ezek a formák is mindig ismerték jelentőségét és elégséges eszközökkel rendelkeztek érvényesítésére.

Aki ez öntudat létét magyar viszonylatban tagadná, megfeledkeznék azokról az évtizedes harcokról, amelyeket Magyarország a XI. század közepén vívott a német, egy évszázaddal később pedig a byzánci császárság ellen. Mindkét esetben belső trónviszály volt segítségére az idegen hatalmi törekvéseknek, nem a dinasztia erején múlott tehát, hogy Péter elűzték, hogy Béla kerekedett felül I. Endrével szemben, vagy hogy a gyermek III. István ellen nagybátyjai nem tudtak sikert elérni.

Nem csak a XIII. században volt tudatos a nemzeti politika, amikor II. Endre 1225-ben a német lovagrendtől neki adott barcasági birtokait, amelyeket az országtól függetleníteni akart, fegyveres erővel is visszaszedte,[83] vagy amikor IV. Béla a dominikánus barátokat elküldte a magyarság keleten visszamaradt fajtestvéreinek fölkutatására,[84] vagy 1298-ban, amikor a nyugati határvillongások hatása alatt az országgyűlés a király kötelességévé tette, hogy az ország területét megvédelmezze.[85]

Julianus barát küldetése el sem képzelhető erős nemzeti tradíció nélkül. A pogány korról tudjuk, hogy vándor énekesek tartották fönn a harcok hősi emlékeit. A Pozsonyi krónika följegyezte, hogy ezeket a pogány énekmondókat hogyan helyezte Szent István egyházi felügyelet alá, eltiltva mesterségük további folytatását.[86] De keresztény szellemmel[87] áthatva ez az intézmény az igricek, ioculatorok és hegedősök tevékenységében tovább élt. A kereszténység fölvétele tehát

[82] [Itt is világos Domanovszky gondolatának alapvető üzenete, amely a nemzeti összetartozás érzésének hangsúlyozására irányul.]

[83] Zimmermann-Werner: Urkundenbuch zur Gesch. der Deutscher [sic!] in Siebenbürgen. I. S. [Franz Zimmermann – Carl Werner (Hrsg.): *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. I. Band. Böhlau, Köln, 1892.]

[84] De facto Ungariae Magne a fratre Ricardo invento tempore domini Georgii pape noni. Theiner Mon. Hung. I. p. 151–153. [Lásd erre Theiner művének pontos címleírása a korábbiakban.]

[85] Fejér: Cod. Dipl. VI. 2. p. 135.

[86] Chronicon Posoniense c. 92. Scriptores II. p. 50. [Lásd ehhez Domanovszky 1905.]

[87] [Itt is a szellemre való hivatkozásra hívnám fel a figyelmet.]

ebben a tekintetben szakítást jelentett a múlttal, de csak a pogány hittel és életmóddal. Szent István Intelmeiben azt vallotta: 'Quis Grecus regeret latinos grecis ritibus? aut quis latinus grecos latinis regeret moribus? Nullus. Idcirco consuetudines sequere meas, ut inter tuos habearis precipuus et inter alienos laudabilis', mert a királyság legfőbb diszének tartotta: 'sequi autecessores reges et honestos imitari patres.'[88] Nem a nemzeti hagyomány megfogalmazása ez?

Pedig ez a nemzeti hagyomány kétségtelenül az ő reformjai kapcsán szenvedte el legnagyobb válságát. Legyen szabad tehát ezzel kapcsolatban rámutatnom mi volt az a nationalismus, amelyet ő talált?

A turáni népek államalakulásai keletkezésükre és összetételükre sokban különböztek a többi európai államalakulásoktól. A steppe harci zónájában nem lassú kijegecesedés eredményei, hanem küzdelmek viharában, folytonos mozgás közben keletkeztek. Ez a körülmény a determinánsa ott a nemzetalakulásnak. A kultúra hasonlósága mellett ebben a forgatagban a politikai szervezet az elválasztó és összetartó tényező. Az ott keletkezett nemzetek tehát a legkifejezettebben Staatsnation-ok.[89] A származásra, faji összetételre és nyelvre azonos nép a küzdelemben szétszakad, különböző részei más elemekkel egyesülnek. A magyarság a besenyők 889-iki támadása után Konstantinos Porphyrogenetos tanúsága szerint is kettészakadt.[90] Hogy hány ilyen válságon mentek át az őt alkotó elemek azelőtt, azt nem tudjuk, mert ez volt születésének pillanata. Addig kazár fennhatóság alatt élt, most hét törzsre egy fejedelem vezetése alatt önállósult. Összetételükre a nyelvtudomány vet világosságot. A nevek alapján Német [sic!] Gyula megkísérlette egyes elemeiket szétválasztani.[91] Eredményei szerint a legerősebb vezető törzsek finn-ugor eredetűek voltak, mások ogur törökök, egy részük pedig belső-ázsiai származású. A katonai szervezet kiépítőit ez utóbbiak közt kell keresni, a már a steppén is békés földművelést folytatók bizonyára a finn-ugorokból kerültek ki. Ennek kellett számra nézve a legjelentékenyebbnek lenni, mert a nyelv szerkezete finn-ugor maradt, a török elem csak a szókincset gyarapította. A honfoglalás kori sírok anthropológiai anyaga azonban ezt a két elemet meglehetősen egyensúlyban lévőnek mutatja. A közszellemben azonban

☞ [88] Instituti [sic!] morum c. 8. [*Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*, i. m. Vol. II. 619–627. Magyar fordítása in *Árpád-kori legendák és intelmek*, i. m., ford. Kurcz Ágnes, 54–61, a konkrét idézet: 60.]

[89] [Ez a kifejezés is kifejezetten Friedrich Meineckéhez kötődik, aki tudatosan tett különbséget Staatsnation és Kulturnation között, illetve a 19. századi német fejlődés egyfajta eszenciájaként a kultúrnemzetből államnemzetté való fejlődést jelölte meg. Lásd Meinecke: i. m.]

[90] De administrando imperio. c. 38. [Marczali 1901. A Marczali által kiválasztott részletek a magyarokra vonatkoznak. A Domanovszky által itt és a következőkben utalt cikkelyek (38–39. fejezetek) magyar fordítása uo. 47–49, illetve 49–50.]

[91] Németh Gyula: A honfoglaló magyarság kialakulása. [Magyar Tudományos Akadémia,] Budapest 1930.

finn-ugorok fölényére kell következtetnünk abból is, hogy a fejedelemválasztás előtti törzsközösségnek is finn-ugor törzs (nyék) volt a vezetője s a fejedelemválasztással is finn-ugor törzs (Megyer) valósította meg az egységet.

Így alakultak a délolaszországi [sic![92]] steppéken más népek is szétdarabolódva vagy egész népeket is beolvasztva. A beolvadások őszinték voltak s a beolvadó teljes hűséggel szolgálta az új közösséget, amelyhez saját boldogulását is kötötte. A fejedelemválasztás előtt a hét magyar törzs 20.000 lovast állított a kazár khánnak ámbár a kazár haderő csak 10.000 főnyi volt.[93] A szervezeti egység tehát fontosabb tényező volt, mint a származás és a nyelv. A részek különböző nyelve sem volt akadálya az erős összeműködésnek. A magyarság alakulásában mégis ennek a szempontnak is nagy jelentőséget kell tulajdonítanunk nem csak a fent elmondottak miatt, hanem különösen Konstantin császár egy adata alapján. E szerint a magyarokhoz csatlakozott a kazarok [sic!] három föllázadt törzse s a császár kiemeli, hogy ezek megtanulták a magyarok nyelvét, valamint azok is az övéket.[94] Ebből az következtethető, hogy Konstantinosz idején – Bury szerint a magyarokra vonatkozó adatai 948. és 952 közti időből valók[95] – már nyelvi egységről is lehet beszélni.

Nem mond ellent ennek az Institutio morum-nak az a híres és sokat emlegett szakasz sem, hogy 'unius lingae uniusque moris regnum imbecille et fragile est', mert a hangsúly ebben a tételben a 'mores'-en van. A hospesek Szent István szerint ugyanis annyiban képviselnek értéket, hogy 'diversas linguas et consuetudines, diversaque documenta et arma secum ducunt, quae omnia regiam ornant et magnificant aulam et perterritant exterorum arrogantiam.'[96] Nem idegen népi tömegek befogadását dicséri tehát, hanem kis hospes csoportokét, akik uj életformákat, foglalkozásokat és harcmodort honosítanak meg, nem kinn az országban, hanem a királyi udvar közelében.

Nincs is semmi adatunk, amelyből azt lehetne következtetni, hogy a honfoglalók népe az ő idejében többnyelvű volt. Még az itt talált bolgár, szlovén és avar néptöredékek önállóságának is kevés nyoma maradt. A XIII. századig az is beolvadt. A besenyő település pedig alig kezdődött Szent István előtt, akkor is csak kisebb rajokban.

☞ [92] [Ez nyilvánvaló elírás dél-oroszországi helyett. Lásd még az előadás német nyelvű változata, MTA KIK Kt, Ms 4530/38. Itt a 17. oldalon „südrussischen" szerepel.]

[93] V. ö. Gardizi és Ibn Rosteh adatait. Magyar honfoglalás kútfői 167 és 136. l. [Pauler Gyula – Szilágyi Sándor (szerk.): *A magyar honfoglalás kútfői.* (A honfoglalás ezredéves emlékére.) Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1900.]

[94] De administrando imperio. c. 39.

[95] Byzantinische Zeitschrift. 1906. S. 517–577. [John, Bagnell Bury: The treatise De administrando imperio. *Byzantinische Zeitschrift*. Vol. 15. 1906. 517–577.]

[96] Institutio morum c. 6. [*Scriptores rerum Hungaricarum,* i. m. Magyar fordítása in Árpád-kori legendák és intelmek, i. m., ford. Kurcz Ágnes, a konkrét idézet: 59.]

Tervszerű beolvasztásról csak ott tudunk, ahol a beolvasztandókat a későbbi időben vallási különbség is elválasztotta a keresztény lakosságtól; a XII. század elején az izmaelitákéról és a XIII. század második felében a kunokéról. Ez esetben tehát térítésről van szó, de a tényleges intézkedések túlmennek ezen. Kálmán király törvénye az izmaeliták tekintetében nem csak keresztény szokások betartására kényszerítette őket, főkép a disznóhúsevésre, de falvaikat szétválasztva keresztény lakossággal telepítette őket össze[97] és egymásközti házasságukat is megtiltotta,[98] amivel tökéletes elkeseredésükre törekedett. Ahol ilyen rendszabályokat ismertek és léptettek életbe, ott nem lehet szó arról, hogy nemzeti szempontok tudatosan nem érvényesültek. A Wille zur Nation[99] teljes mértékben megvolt.

A tények tehát erős nemzeti öntudat mellett bizonyítanak, amely a nemzetté alakulás körülményeiben igen kifejezetten adva volt. A kereszténység felvétele Szent István idejében a jelleget kulturális irányban erősen átalakította, de politikai tekintetben a régi nyomokon haladt s a hanyatló központi hatalom tekintélyének föltétlen helyreállításával a királyságát az átöröklött tudatos államnemzeti alapra fektette le. Ez a tradíció élt tovább Péter és Aba küzdelmeiben, az elmenekült Árpádfiak trónra emelésében, a III. Henrik és a Mánuel császár ellen vívott függetlenségi harcokban. Ez olvasható ki az Institutio morum, a Szent István legenda és a krónika szövegéből is, nem irányzatos beállításban, de egészen tendentiamentes őszinte fordulatokból.

Ha a tatárjárás után ez a nemzeti tudat határozott megfogalmazást nyert, azt az írásbeliség fellendülésén kívül különösen annak a keserűségnek kell betudni, amely a magárahagyottság érzéséből fakadt és IV. Béla 1254-iki IV. Ince pápához írt leveléből oly elementáris erővel tör elő. Ez az elkeseredés magyarázza meg a királynak a pápához intézett intő szavait is: 'admiratur enim quam plurimum sapientium multitudo eo, quod rebus ut nunc sic se habentibus, regem Franciae… de Europe finibus vestra paternitas licenciari sustinuit. Admiratur inquam et admirari non desinit eo, quod apostolica clementia multis provideat, sicut Constantinopolitano imperis et ultramarinis partibus, quae si ammitterentur, quod absit, non tantum noceret Europe habitatoribus, quantum si regnum nostrum solum a Tartaris contingeret possidere.'[100]

☞ [97] Decretum Colomanni §. 47. [*Corpus iuris hungarici,* 1896; Závodszky 1904.]

[98] Decr. Colomanni §. 48.

[99] [Lásd a korábbiakban is többször. A Friedrich Meineckére való hivatkozás tehát nyilván nem véletlenszerű, hanem alapvető jelentéskonstituáló tényező Domanovszky szövegében.]

[100] Fejér: Cod. Dipl. IV. 2. p. 222. [Lásd minderre Nagy 2003, 196–198. Az itt utalt oldalakon IV. Béla IV. Ince pápához írott levelének teljes szövege megtalálható magyar fordításban. A Domanovszky által idézett részletekre lásd uo. 198. Viszont a levél keltezése nem 1254, hanem 1250. november 11. Az elírás talán itt is a szöveg gépelőjétől származik, másutt több helyen előfordulnak javítások, ezek – valószínűleg – Domanovszky korrekciói. Itt talán elnézte, s ezért nem vette észre a hibát.]

HIVATKOZOTT IRODALOM

Alföldi 2004: Alföldi András: *Magyarország népei* és *a Római Birodalom. Keletmagyarország a római korban.* Attraktor, Máriabesnyő–Gödöllő.

Árpád-kori legendák és *intelme*k. Kiad. Érszegi Géza, Szépirodalmi, Budapest.

Benda 1937: Benda Kálmán: *A magyar nemzeti hivatástudat története a XVI–XVII. században.* Bethlen Nyomda, Budapest.

Berger–Conrad 2015: Stefan Berger – Christoph Conrad: *The Past as History. National Identity and Historical Consciousness in Modern Europe.* (Writing the Nation.) Palgrave Macmillan, Basingstoke.

Berger 2019: Stefan Berger (ed.): *The Engaged Historian.* Palgrave Macmillan, Basingstoke.

Corpus iuris hungarici, 1896: *Corpus iuris hungarici.* Ed. Márkus Dezső et al., Franklin Társulat, Budapest. 92–101.

Deér 1934: Deér József: Közösségérzés *és* nemzettudat a XI–XIII. századi Magyarországon. In Angyal Dávid (szerk.): *A Gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve,* IV. évf., Budapest, 93–111.

Deér 2005: Deér József: *Királyság* és *nemzet. Tanulmányok I–II. 1930–1947.* Attraktor, Máriabesnyő–Gödöllő. (A köteteket szerkesztette, a szövegeket gondozta és a jegyzeteket írta Bárány Attila.)

Dénes 2015: Dénes Iván Zoltán: *A történelmi Magyarország eszménye. Szekfű Gyula a történetíró és ideológus.* Kalligram, Pozsony.

Domanovszky 1905: Domanovszky Sándor: „A Pozsonyi krónika és a kisebb latin nyelvű prózai szerkesztések." *Századok*, XXXIX. évf., 5. sz., 402–419., 6. sz., 518–525.

Domanovszky 1908: Domanovszky Sándor: „Hans Ferdinand Helmolt: Weltgeschichte. I-X." *Századok*, XXXI. évf., 7. sz., 615–636.

Domanovszky 1920a: Domanovszky Sándor: „Európa pajzsa. Nyílt levél Deschanel Pál elnök úrhoz." *Szózat*, január 23.

Domanovszky 1920b: Domanovszky Sándor: *A magyar kérdés történeti szempontból tekintve*. Kiadja Magyarország Területi Épségének Védelmi Ligája, Budapest.

Domanovszky 1923: Alexandre Domanovszky: *Die Geschichte Ungarns*. Rösl, München–Leipzig.

Domanovszky 1933: Sándor Domanovszky: *La formation de la classe nobiliaire en Hongrie. Résumés des communications présentées au congrès Varsovie 1933.* Varsó, II, 32–35.

Domanovszky 1938a: Alexandre Domanovszky*: „L'origine et la patrie première des Roumains".* Archivum Europae Centro-Orientalis, IV, 508–514.

Domanovszky 1938b: Alexandre Domanovszky: *La méthode historique de M. Jorga*. *A propos d'un compte rendu.* Budapest, 1938.

Dupont-Ferrier 1944: Gustave Dupont-Ferrier: „Gabriel Hanotaux (1853–1944)." *Bibliothèque de L'École des chartes,* CV, 347–350.

Erős 2013: Erős Vilmos: „Bűvölet nélkül – félúton. Elmélkedések Romsics Ignác könyvéről." *Valóság*, LIX. évf., 5. sz., 80–92.

Erős 2016: Erős Vilmos: „Menekülés a hallgatásba… és a szellemtörténetbe. Domanovszky Sándor történeti-politikai nézetei az 1930/1940-es évek fordulóján.” *Aetas,* XXXI. évf., 4. sz., 77–97.

Erős 2019: Erős Vilmos: „A múlt mint történelem. Megjegyzések Stefan Berger könyvéhez.” *Aetas,* XXXIV. *évf.,* 2. sz., 148–157.

Erős 2021: Erős Vilmos: „A kereszténység védőbástyája” és Westungarn. Trianon Domanovszky Sándor történeti/történetpolitikai gondolkodásában. In Hőnich Henrik – Nagy Ágoston (szerk.): *Trianon után. Politikai gondolkodás* és *történetírás*. Századvég, Budapest, 81–121.

Frank–Hadler 2011: Tibor Frank – Frank Hadler (eds.): *Disputed Territories and Shared Pasts. Overlapping National Histories in Modern Europe.* Palgrave Macmillan, Basingstoke, 247–272.

Galasso 2002: Giuseppe Galasso: *Croce e lo spirito del suo tempo.* Laterza, Roma–Bari, 2002.

Gerics 1978: Gerics József: „Domanovszky Sándor az Árpád-kori krónikakutatás úttörője.” *Századok,* CII. évf., 2. sz., 234–250.

Glatz 1980: Glatz Ferenc: *Történetíró* és *politika*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Granasztói 1984: Granasztói György: „Egy történész időszerűsége. Domanovszky Sándor.” *Történelmi Szemle,* XXVI. évf., 1–2. sz., 303–312.

Győri 1933: Győri János: *A Kereszténység Védőbástyája. Magyarország képe a XVI. századi francia irodalomban*. Minerva, Budapest.

Iorga 1938: Nicolae Iorga*: L'origine et la patrie première des Roumains*. Bucarest.

Iorga 1939: Nicolae Iorga: *Pour Éclarer M. Domanovszky par les Siens*. (Extrait de la „Revue Historique du Sud-Est Européen”, 1939. n-os 1–3.) Bucarest.

Iorga 1992: Nicolae Iorga: *A nemzetek közötti gyűlölködés ellen*. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest. (Makkai László és Miskolczy Ambrus előszavával.)

Kämmerer 2014: Wolfgang Kämmerer: *Friedrich Meinecke und das Problem des Historismus.* Peter Lang, Frankfurt am Main.

Kosáry 1939: Kosáry Domokos: „A VIII. nemzetközi történettudományi kongresszus.” *Századok*, LXXIII. évf., 1–3. sz., 132–135.

Ludanyi 2011: Andrew Ludanyi: The Legacy of Transylvania in Romanian and Hungarian Historiography. In Tibor Frank – Frank Hadler (eds.): *Disputed Territories and Shared Pasts. Overlapping National Histories in Modern Europe.* Palgrave Macmillan, Basingstoke, 247–272.

Mandrut–Graf 2010: Stelian Mandrut – Rudolf Graf (Hrgs.): *Zwischen Wissenschaft und Politik. Fritz Valjavec's Briefwechsel mit Rumaenischen Gelehrten (1935–1944).* Academia Romana/ Rumaenische Akademie, Cluj-Napoca/Klausenburg, 2010.

Marczali 1901: Dr. Marczali Henrik (szerk.): *Enchiridion Fontium Historiae Hungarorum*, composuit Dr. Henricus Marczali. (A Magyar Történet Kútfőinek Kézikönyve.) Athenaeum, Budapest.

Marza 2014: Radu Marza: *Romanian Historians and Propaganda (1914–1946). The Case of Transylvania.* ATEPress, Bratislava.

Miskolczy 2000: Miskolczy Ambrus: *A legendák varázsa*. *Jules Michelet kelet-európai mítoszai és a magyar–román párbeszéd a 19. század derekán.* Universitas, Budapest.

Monostori 2017: Monostori Imre: *Szekfű Gyula a változó időkben*. *Életmű – fogadtatás – utókor 1913–2016.* Pannónia Könyvek, Pécs.

Nagy 2003: Nagy Balázs (szerk.): *Tatárjárás.* Osiris, Budapest.

Péter 1992: László Péter (ed.): *Historians and the History of Transylvania*. (East European Monographs.) Columbia University Press, New York.

Popper 1989: Karl Popper: *A historicizmus nyomorúsága*. (Ford. Kelemen Tamás.) Akadémiai, Budapest.

Rácz 1989: Rácz István: Magyarország a kereszténység védőbástyája: In *Parasztság* és *magyarság. Tanulmányok Szabó István történetíró születésének 90. évfordulója tiszteletére.* Szerk. Rácz István. Történelem és Klasszika Filológiai Intézet, Debrecen, 94–105.

Romsics 2005: Romsics Ignác: A kereszténység védőbástyájától az uniós tagságig: Helyzetértékelés és szerepfelfogás a magyar politikai gondolkodásban. In Romsics Ignác – Szegedy-Maszák Mihály (szerk.): *Mi a magyar?* Rubicon, Budapest, 202–230.

Romsics 2011: Romsics Ignác: *Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel.* Osiris, Budapest.

Sándor 1954: Sándor Pál: „A magyar agrár- és paraszttörténet polgári irodalmának kritikájához." *Századok,* LXXXVIII. évf., 2–3. sz., 373–419.

Strupp 2000: Christoph, Strupp: *Johan Huizinga*. *Geschichtswissenschaft als Kulturgeschichte.* Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.

Sutyák 2007: Sutyák Tibor: *Michel Foucault gondolkodása*. Attraktor, Máriabesnyő–Gödöllő.

Száraz 2012: Száraz Orsolya: „A kereszténység védőbástyája." *Studia Litteraria*, 1–2. sz., 51–67.

Székely 1927: János Székely: „Mitita Constantinesco: L'évolution de la propriété agraire en Roumanie. Bucuresti, 1925." *Revue des* Études *Hongroises et Finno-Ougriennes*, 164–196.

Szűcs 1984a: Szűcs Jenő: *Nemzet és történelem. Tanulmányok.* (2. kiadás.) Gondolat, Budapest.

Szűcs 1984b: Társadalomelmélet, politikai teória és történetszemlélet Kézai Gesta Hungarorumában. A nacionalizmus középkori genezisének elméleti alapjai. In Szűcs 1984a, 413–555.

Talavera 1998: Nicholas M. Nagy Talavera: *Nicolae Iorga. A biography.* The Center for Romanian Studies, Iasi–Oxford–Portland.

Terbe 1936: Terbe Lajos: „Egy európai szállóige életrajza. Magyarország a kereszténység védőbástyája." *Egyetemes Philologiai Közlöny*, LX. évf., 297–350.

Wegener 1974: Wilhelm Wegener: Hugelmann, Karl, Gottfried. In *Neue Deutsche Biographie.* Herausgegeben von der Historischen Komission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Berlin, 10, 9.

Závodszky 1904: Závodszky Levente: *A Szent István, Szent László* és *Kálmán korabeli törvények* és *zsinati határozatok forrásai.* Szent István Társulat, Budapest, 181–194.

A SZELLEMTÖRTÉNET DEBRECENBEN: IFJABB RÉVÉSZ IMRE

Az alábbi tanulmányban ifjabb Révész Imre és a szellemtörténet kapcsolatát járom körül. Az ifjabb Révész Imrével foglalkozó irodalom alapjában jelzi ezt a kapcsolatot, s a szellemtörténetet Révész történetszemlélete sarkkövének tekinti, ugyanakkor a kérdésről mélyebb elemzés/tanulmány még nem született.[1]

A szellemtörténethez való kapcsolódással a történészek, különösen az egyháztörténészek körében ifjabb Révész Imre meglehetősen egyedül állt; másnál ez az alapvető hatás nem mutatható ki, sőt – amint ez a következőkből részben kiderül – a szellemtörténetet Debrecenben lényegében negatívan fogadták, elutasították, lényegét és jelentőségét nem ismerték fel.

IFJABB RÉVÉSZ IMRE ÉS A SZELLEMTÖRTÉNET

Ifjabb Révész Imre történetírói/történészi pályafutásában a szellemtörténetnek kezdettől fogva alapvető jelentősége volt, s lényegében már az első világháború előtt szellemtörténésznek vallotta magát. Ezzel összefüggő elképzeléseit már 1913-ban kifejtette „A tudományos egyháztörténet-írás alapjai" című tanulmányában,[2] ahol a magyar református egyháztörténetírás tudományos alapokra fektetését a szellemtörténeti módszer meghonosításával kívánta megvalósítani. Ebből a tanulmányból is kiderült, hogy Révészre alapvetően az ún. Erdélyi iskola[3] volt döntő hatással (még kolozsvári éveiből), kitüntetetten Böhm Károly,[4] aki a pozitivizmussal szemben a neokantiánus iskola, főként Heinrich Rickert és Wilhelm Windelband, valamint Wilhelm Dilthey nézeteiben látta a tudományos módszer lényegét. Alapvető jelentősége van itt a szellemtudományok és a természettudományok különbségének

☞ [1] Révészhez irodalom: Pusztai 2018; Balogh 1967; Bucsay 1967; Dr. Kathona 1967; Kocsis 1989; Czeglédy 1989; Barcza 1989a; Barcza 1989b; Juhász 1967; Szabó 1967; Kósa 2011; Révész 1990. Révész műveinek bibliográfiáját lásd *Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, Ms 91/1. Révész Imre gyűjtése nyomán összeállította Ferenczy Károly*. Debrecen, 1968. Kifejezetten Révész életrajzi vonatkozásairól, de életművének áttekintéséről is lásd *Hit – Tudomány – Közélet,* 2014, 103–119.

[2] Joó Tibor is utal e mű szellemtörténeti jellegére, szerinte azonban az írás befejezetlen. Joó 1935, 103; Révész 1913.

[3] Révész később is figyelemmel kísérte az iskola működését, lásd az ismertetéseket Tavaszy Sándor könyveiről, például Révész 1930.

[4] Gyimesi 2010 (2012).

(idiografikus és nomotetikus tudományokról beszél az elmélet), az élményszerűség és az intuíció jelentőségének, valamint például az értékvonatkoztató módszernek.[5]

Hangsúlyozni lehet, hogy ifjabb Révész Imre későbbi teoretikus írásaiban is ezen a nyomon halad tovább, így az 1924-ben született, „A magyar protestáns egyháztörténeti irodalom feladatai", illetve „A magyar protestáns egyháztörténeti irodalom a háború óta" című írásokban is,[6] ahol a szellemtörténetre oly jellemző szintézisre törekvő igény mellett a részletkutatások, a forrásfeltárás nagy jelentőségét / aktuális tennivalóit is aláhúzta, valamint számos konkrét javaslatot is megfogalmazott erre vonatkozóan. (Mindezek – mármint a forrásfeltárás és a szintetikus látásmódra való igény – a szellemtörténetben nem állnak ellentétben egymással.) Fontos még megjegyezni, hogy a lehetséges minták közül Pokoly József (akiről később búcsúztató előadást is tartott[7]) és az erdélyi szász történetíró, Friedrich Teutsch munkáit említi példaként, akik szerinte roppant gyümölcsözően hasznosították a szellemtörténeti módszerben rejlő előnyöket.[8]

Ifjabb Révész Imre teoretikus fejtegetései egyfajta csúcspontjának tekinthető (legalábbis az országos reprezentativitás szempontjából, még ha teoretikus mélység tekintetében kevésbé is) a Hóman Bálint szerkesztésében megjelent, *A magyar történetírás új útjai* című kötetben publikált írása.[9] A Hóman-féle kötet az új utakat a szellemtörténet érvényesítésében látta, de ennek a kötet több tanulmánya (Mályusz Elemér, Tompa Ferenc, Szentpétery Imre) nem vagy csak részben tett eleget,[10] ifjabb Révész Imre azonban száz százalékig igen, különösen az individualizálás / megértő módszer és az egyén történetalkotó szerepe, valamint a történetírói szubjektivitás jelentőségét hangsúlyozta írásában. (A kötet debreceni visszhangjáról még szó esik a következőkben.[11])

Részlet Révész írásából:

> A helyes történelem megértésének […] nem a személytelen elvonatkozás, hanem ellenkezőleg a rokonszenves elmélyedés, a tárggyal való szerető azonosulás az alapvető föltétele. Csakis ez teszi lehetővé, hogy a történetíró, miután analítikus munkájával a tárgyalt történeti jelenséget részeire bontotta és alkatelemeiben kritikailag megismerte,

☞

[5] Gyurgyák–Kisantal 2006, 134–152, 193–268; Erős 2008.

[6] Révész 1924; 1925a; 1925b.

[7] Révész 1936a. Megjegyzendő persze, hogy ebben az írásában, illetve beszédében Révész inkább a pozitivizmus képviselőjének tartja Pokolyt, s a róla elmondottak inkább saját szellemtörténeti pozíciójának kifejtésére adnak alkalmat számára.

[8] Teutsch 1921–1922; erről Révész ismertetése: *Hit és Élet*, III. évf., 1923. 1. sz. 29. Teutschhoz lásd Szekfű 1943; Möckel 1967.

[9] Révész 1931e.

[10] Uo.

[11] Lásd a Szekfű Gyula és Révész Imre kapcsolatát elemző fejezetet kötetünkben.

> szintétikus munkát is végezhessen, tehát elérhesse a történelmi megismerés végső célját: egy szellemi életegész rekonstruálását. Ehhez pedig nemcsak értelmi, logikai munka, hanem fantázia és intuíció is szükséges, amire viszont csak a tárggyal való valamely vonatkozásban rokon lélek, azt szerető és azzal egybeforrni tudó lélek képes. Csak az ilyen lélek tud elhatolni a tárgyalt személyiségnek emberileg egyáltalán megközelíthető középponti magváig, tudja megragadni és megláttatni egy eszmevilág sajátos „energiáját", egy korszak „lelkét", „szellemét", egy népnek az „egyéniségét", egy intézménynek életfönntartó „mozgató erőit".[12]

Fontos rámutatni: Révész a szellemtörténet jelentőségét egyéb írásaiban állandóan hangsúlyozza; így a közép- és általános iskolák számára írott, különböző időpontokban megjelent tankönyvek bevezetőiben (például 1931-ben, 1936-ban),[13] amelyekben kifejti az alkalmazott szellemtörténeti módszer szükségességét és azt, hogy a különböző átdolgozások legfőbb célját éppen a szellemtörténeti módszer/megközelítés elmélyítése képezte.[14]

Révész szellemtörténettel kapcsolatos fejtegetéseinek fontos eleme a Ravasz László emlékkönyvben „A református történetszemlélet" címmel publikált írása is az 1940-es évek elejéről.[15] Ez további hitvallás a szellemtörténet mellett, amelyet a református történetszemlélet alapkövének tekint, s az írásban Giambattista Vico, Leopold von Ranke Eduard Spranger és Friedrich Meinecke az alapvető hivatkozási pontok. Ranke kapcsán írja itt Révész:

> Keresztyén alapon lehetetlen igazat nem adni Rankénak: „az eszmék kétségtelenül mindig az eleven szellem erői, amelyek a világot alapjában véve mozgatják", és lehetetlen el nem ismerni minden idők ez egyik legnagyobb történészének divinatív éleslátását ebben a hihetetlenül mély mondatban: *„Jede Epoche ist unmittelbar zu Gott"* a történet egyik korszaka sem esik messzebb Istentől, mint a másik; Isten keze és gondolata mindegyikben szabadon érvényesül, minden emberi tagadással és ellenállással dacolva.[16]

☞

[12] Révész 1931e, 156. E szövegrészlet is mintegy tobzódik a szellemtörténeti fogalmakban, például a megismerés alanyának és tárgyának azonossága (mint a megismerés/megértés előfeltétele), a korszellem, szintézisre törekvés, népi individualitás. Az alany és tárgy azonosságáról mint a megismerés előfeltételéről a szellemtörténeti pozícióban lásd például Collingwood 1987. De persze még szerzők hosszú sorára hivatkozhatnánk, egészen Wilhelm von Humboldtig, sőt még tovább.

[13] Révész 1921a. Ugyanennek átdolgozott kiadásai 1946-ig megjelentek Debrecenben: *Egyháztörténelem.* II. könyv. *Az ellenreformációtól napjainkig, különös tekintettel a magyar protestantizmus történetére*.

[14] Révész 1936d.

[15] Révész 1941 (Református történetszemlélet). (Az írásban felbukkannak a keresztény perszonalizmus gondolatai, és közeledés figyelhető meg a népiségtörténethez is.)

[16] Uo. 196. A szövegben egyébként Kornis Gyulát idézve beszél Rankéról. Megjegyezhető, hogy Révésznek az 1950-es évek elejéről fennmaradt egy feljegyzése/referátuma, amelyet Fogarasi

Nem szorul különösebb bizonyításra, hogy ifjabb Révész Imre ezeket a teoretikus/metodikai fejtegetéseket a konkrét történeti kérdésekkel foglalkozó munkáiban a lehető legnagyobb következetességgel érvényesítette. Mindezt tárgyalhatjuk (itt inkább jelezhetjük és felsorolhatjuk persze) kronologikusan, időbeli egymásutánisságában, kezdve a szintén az első világháború előtt és alatt publikált munkákkal, mint a Bod Péterről vagy a Dévai Bíró Mátyásról írott életrajzok,[17] folytatva a húszas évek és a harmincas évek különböző összefoglalásaival a reformáció történetéről. Utóbbiak közül kettő (talán a két legfontosabb) látványos helyen és sokatmondóan, a Hóman Bálint által szerkesztett *A Magyar Történettudomány Kézikönyvé*ben (1925),[18] illetve a Szekfű Gyula és szintén Hóman szerkesztésében kiadott „Magyar Szemle Kincsestára" című sorozatban jelent meg.[19] Külön szeretném felhívni a figyelmet a nagyapjáról, idősebb Révész Imréről írott életrajzra (1926),[20] amely annak születése centenáriumára jelent meg. Itt Révész nemcsak bőségesen él szellemtörténeti kategóriákkal (például említhetjük általában a szellem/szellemi fogalmának gyakori használatát vagy a „korszellem"-re, jelen esetben a romantikára való hivatkozást), hanem magát idősebb Révész Imrét is szellemtörténészként aposztrofálja – ami viszont anakronizmus –, aki munkáiban mindig alapvetőnek tartotta a szellemi, értsd művelődési, kulturális viszonyok bemutatását, azoknak elemzését.[21]

Külön felhívom a figyelmet Révész közép- és általános iskolai tankönyveire,[22] amelyekről már esett szó, s amelyek az előszó útmutatásának megfelelően minden lényeges fejezetben nemcsak kitérnek a szellemi-kulturális viszonyok bemutatására, hanem egyik alapvető szintézisteremtő kategóriájuk a szellemtörténet által központi jelentőségűnek tekintett *Weltanschauungslehre*, azaz művészeti-világnézeti kategóriák,

Béla előadásához készített, s amelyben alapvetően megtagadja a szellemtörténetet. „Filozófiai ideálizmusból, szalonklerikalizmusból, habsburgi legitimizmusból, sovén irredenta nacionalizmusból, keselyűszárnyait bontogató fasizmusból s a mindezeket tápláló feudálkapitalizmus és finánctőke aranyborjának csöndes imádatából összeszövődött" ideológiájaként aposztrofálja azt. Vö. Révész Imre korreferátuma Fogarasi Béla előadásához, 1952. MTA KIK Kt), Ms 5966/11. (Az előadás szövegét a jelen tanulmány szerzője külön írásban kívánja publikálni.) Amint a következőkből kiderül azonban, Révész a szellemtörténetet az 1950–1960-as években sem tagadta meg. Vö. Révész Imre levelei Zolnai Bélának. MTA KIK Kt, Ms 4126/417–432.; Bevezetés II. Rákóczi Ferenc „Vallomásai"-nak új kiadásához (1959). Uo. Ms 5431/2–3. Ezekből ugyanis egyértelmű, hogy – Lamennais kapcsán is – követte az eszmetörténeti/szellemtörténeti hagyományokat, hiszen például Rákóczit, Zolnai Béla nyomán, egyértelműen a janzenizmusból bontja ki (lehet, hogy ezért nem jelent meg végül a nagy terjedelmű kézirat). Lamennais-ról egyébként a Fogarasi előadásához fűzött, itt említett referátumban is megemlékezik.

[17] Révész 1915; 1916.

[18] Révész 1925b.

[19] Révész 1932 (A reformáció).

[20] Révész 1926.

[21] Magyar 2016. A szerző rámutat arra, hogy számos vélemény szerint id. Révész Imre elfogult volt Kálvin irányában, ez hathatott ifj. Révész Imrére még az 1930-as években is.

[22] Lásd Révész 1936d.

mint például – kisebb mértékben – a gótika, valamint a reneszánsz, barokk, felvilágosodás, romantika stb. alkalmazása. (Megjegyzendő, hogy Révész, amikor például a reformációtörténeti összefoglalásait készíti, leszögezi: a vallási jelenségek története, például a reformáció különböző momentumainak és alakjainak, de legfőképpen irányzatainak, mint például a lutherizmus, kálvinizmus, unitarizmus [antitrinitarizmus], anabaptizmus stb. boncolgatása önmagában is szellemtörténet, és szellemtörténeti diszpozíciót kíván.) Látványosan a szellemtörténet jegyében született a harmincas évek második felében nagy összefoglalása a reformáció 16. századi történetéről (1938)[23] vagy a Domanovszky Sándor főszerkesztésében megjelent *Magyar Művelődéstörténet*be írt fejezete a reformáció és ellenreformáció magyarországi történetéről.[24] Szintén a szellemtörténet jegyeit viselik magukon akadémiai székfoglaló értekezései. A levelező tagsági 1936-ban Debrecen „lelki válság"-áról szólt a 16. század második felében.[25] (Itt már a cím is jelzi a szellemtörténeti felütést, hiszen a „lelki alkat"-ra, a belső lelki vonatkozásokra való hivatkozás ennek lényegi elemét képezi.[26]) De a rendes akadémiai tagsági értekezése is szellemtörténeti-eszmetörténeti indíttatású (lényegében a háború alatt készült, de csak a háború után jelenhetett meg) a puritanizmus eszméinek magyarországi elterjedéséről a 17. században.[27] Az 1940-es években megjelennek már persze a marxista fogantatású „társadalomtörténet" szempontjai is munkáiban, például akár az ún. „második jobbágyság" ideologikus tézise, mindez azonban inkább marginális, vagy pedig (legalábbis a társadalomtörténeti megfontolások – szintén inkább marginálisan) már a korábbi munkákban is jelen voltak.[28]

Nem tartozik kifejezetten a jelen tanulmány tárgyköréhez Révész 1948/49-es „fordulatának" elemzése, amelyet Kósa László egy 2011-ben is megjelent tanulmányában[29] részletesen és korrekt módon elvégzett. Ugyanakkor egyetérthetünk megállapításával (s ez a jelen problémához tartozik), miszerint a „fordulat" ellenére Révész 1950–60-as évekbeli munkái is lényegében a szellemtörténet jegyében születtek (e tekintetben tehát éppenséggel nem volt nagy fordulat[30]), kezdve az utópista szocializmus magyarországi elterjedésétől (Litkei Tóth Péterről) írt tanulmányával,[31] a Lamennais-tanulmányokon[32] keresztül a három utolsó nagyszabású (bár

☞

[23] Révész 1938 (Magyar református egyháztörténet).

[24] *Révész 1940a*. A *Magyar Művelődéstörténet*ről lásd például Kövér 2017.

[25] Révész 1936b; 1937a.

[26] Révész 1944 (Tegnap és ma és örökké); 1942 (A debreceni kollégium és a magyar lélek).

[27] Révész 1948.

[28] Révész 1947.

[29] Kósa 2011. (A tanulmány először 2003-ban jelent meg. Lásd Kósa 2003.)

[30] Szellemtörténet és eszmetörténet viszonyához lásd például Erős 2016c.

[31] Révész 1951.

[32] *Études Historiques,* 1957 (benne a Lamennais-tanulmányokkal). Révész Imre a Ferenczy Károlyféle bibliográfiában (amelynek anyagát jelentős részben maga Révész állította össze) hivatkozik a következő kéziratra: „Lamennais: »Paroles d'un Croyant« c. művének teljes új fordítása. KI.

csak rész- vagy előzetes tanulmánynak szánt) munkáig Sinairól, a Bach-korszak egyházpolitikájáról vagy a lényegében Domokos Lajos „világnézetét", eszméit központba helyező *Bécs Debrecen ellen* című művéig.[33]

RÉVÉSZ IMRE ÉS SZEKFŰ GYULA

A következőkben ifjabb Révész Imre három kiterjedt levelezésével foglalkozom, amelyet történészekkel folytatott, s amelyek – véleményem szerint – alapvető fontosságúak a vizsgált probléma elemzéséhez. A levelezések – az alábbiak sorrendjében – a Budapesti Egyetemi Könyvtárban, az MTA KIK Kézirattárában és a Ráday Levéltárban találhatók (tehát mind Budapesten), de – sajnálatos módon – különböző okok miatt a „párjuk", azaz a szóban forgó történészek levelei/válaszai nem hozzáférhetők, így nem ismertek.[34]

Az első levelezés Szekfű Gyulával folyt, s egyik tanítványommal, Gyimesi Pálmával a *Lymbus* 2010-es évfolyamában már publikáltuk egy rövid bevezető, értelmező tanulmány kíséretében,[35] illetve több részletét felhasználtam 2016-os tanulmányomban, mely Szekfű *Bethlen Gábor* című kötetének (1929) nem utolsósorban debreceni visszhangját dolgozta fel.[36] Amint ezekben az írásokban kifejtettük, Szekfű és Révész kapcsolata már *A száműzött Rákóczi* időszakáig visszanyúlik, amikor Révész – az alapvetően támadó, sőt uszító debreceni fogadtatással szemben – (ekkor még Rugonfalvi Kiss Istvánnal együtt) védelmébe vette Szekfű meghurcolt művét.[37] A kapcsolat következő csomópontja, illetve a levelezés szerinti kulcspontja Szekfű

Autográf, külön nagyalakú füzetben. Készült 1950–52 táján. Néhány szemelvényt közöltem belőle »Lamennais és a magyarok« c. tanulmányomban." (A KI rövidítés a kéziratot jelenti. A szöveg a jelen sorok írója számára ez ideig nem volt fellelhető.)

[33] Révész 1954; Révész 1965. Vö. Révész Imre levelei Zolnai Bélának. MTA KIK Kt, Ms 4126/417–432. Bevezetés II. Rákóczi Ferenc „Vallomásai"-nak új kiadásához (1959). Uo. Ms 5431/2–3. Amint erről szó esett, végül nem jelentek meg (esetleg éppen a szellemtörténeti vonatkozások miatt?) a Rákóczi művéből Révész által lefordított részletek sem. Jellemzőnek tartom Révész Zolnainak írt leveleinek egyik sorát, amelyben világosan kifejezi, hogy Rákóczi janzenizmusának kérdésében (amelynek alapján értelmezi Rákóczi „Vallomásai"-t) alapvetően egyetért Zolnaival: „Rákóczi janzenizmusának »módja és mértéke felől egy álláspontot vagyunk« lényegileg." Révész Zolnainak, Budapest, 1959. november 20. Uo. Ms 4126/432. Zolnairól lásd Miskolczy 2001; Zolnai 2009. (Ifjabb Révész Imre említett, nagylélegzetű bevezetését a jelen sorok szerzője külön tanulmányban kívánja értelmezni és közreadni.) A hatvanas évekhez lásd még Révész 1966; 1959; 1962.

[34] A jelen tanulmány szerzőjének egyelőre nincs tudomása arról, hol lelhetők fel Mályusznak és Szekfűnek Révészhez írott (válasz)levelei.

[35] Szekfű és Révész kapcsolatához részletesen lásd Gyimesi 2011 (2012); a levelekről lásd Erős–Gyimesi 2009; Szekfűhöz lásd Dénes 2015; Monostori 2017.

[36] Erős 2016a (lásd jelen kötetben is).

[37] Gyimesi 2011 (2012), 79–80.

említett műve Bethlen Gáborról 1929-ben, illetve a már szintén szóba került *A magyar történetírás új útjai* című kötet, azaz a szellemtörténeti módszernek a magyar történetírásban megvalósítani kívánt úttörése. Debrecenben alapvetően mindkettőt elutasították,[38] de különösen a *Bethlen Gábor*-monográfia ellen indítottak hajszát, sőt Debrecen a könyv meghurcolásának (amely – bár kisebb léptékben – hasonló *A száműzött Rákóczi* körüli hajszához, ezért adtam 2016-os tanulmányomnak „A második »száműzött Rákóczi« vita" címet[39]) fő központja, centruma lett. A hajsza különböző fórumokon folyt, leginkább a protestáns folyóiratokban, napi- és hetilapokban, de például Balthazár Dezső püspök a szószékről ítélte el Szekfű művét, s különböző tömegrendezvényeket is szerveztek tiltakozásul.[40] A szakmához közelebb álló kritika (bár hangvételében ez is szélsőséges sokszor) Rugonfalvi Kiss István tollából származott, aki *Az átértékelt Bethlen Gábor* című, saját kiadásában megjelent művében[41] sorra támadja Szekfű állításait (törökösség stb.), Bethlent sárba rángatónak titulálja, s egy történészbizottság felállítását indítványozza (amiben Marczali Henrik, Károlyi Árpád és Angyal Dávidd venne részt) annak eldöntésére, ki a jobb történész: ő vagy Szekfű.[42] R. Kiss egyébként kitér Szekfű szellemtörténeti módszerére is, s azt a protestáns Meinecke üres, öncélú, haszontalan „bűvészmutatványaként" aposztrofálja (Szekfű főként a koncepciójában alapvető szerepet játszó „államraison" fogalmát kölcsönözte Meineckétől).[43]

Révész Szekfűhöz intézett leveleiben kifejti, hogy kimondhatatlan fájdalmat érez protestáns hitsorsosai harsány szűklátókörűsége miatt. (Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a *Bethlen Gábor*t nemcsak protestánsok, hanem katolikusok is támadták, például Pompéry Aurél[44], akinek pamfletjéről Révész ismertetést is közölt a *Protestáns Szemlé*ben; másrészt a protestáns Hajnal István vagy Móricz Zsigmond is roppant pozitívan nyilatkozott Szekfű könyvéről.[45]) De nemcsak magánlevelekben nyilatkozott így Révész, hanem felszólalásaiban, illetve cikkekben is, amelyekben élesen visszautasítja például azt a vádat, hogy a szellemtörténet csak a magyar történelem katolikus szellemben történő újraértékelését jelentette volna.[46] Nincs tér itt az összes vitakérdésnek még csak az ismertetésére sem, csak a Debrecenben oly fontos vallási türelem problematikájára utalok, amelyben Révész szintén inkább

☞ [38] Gyimesi 2011.

[39] Erős 2016a.

[40] Gyimesi 2011 (2012), 80.

[41] Lásd Rugonfalvi 1929a. Ugyanez a munka megjelent az Attraktor Kiadónál is 2008-ban, mindenféle értelmezés nélkül, ami, amint 2016-os tanulmányomban is jeleztem (Erős 2016a), elfogadhatatlan gyakorlat. Lásd Rugonfalvi 2008, 65–180. Szekfű válaszát lásd Szekfű 1929.

[42] Erős 2016a.

[43] Meineckéről újabban Kämmerer 2014.

[44] Révész 1931a, 307. Lásd ehhez Pompéry 1930. (Utóbbi katolikus volt, s Szekfűt támadta, világos tehát, hogy a vitában nem a felekezeti szempont a kizárólagos, sőt akár a meghatározó.)

[45] Erős 2016a, 9–10.

[46] Gyimesi 2011 (2012), 81–82.; Révész 1931b.

Szekfű oldalára áll, elfogadva, hogy a tordai országgyűlés paragrafusai többnyire csak deklarációk, diplomatikusan és óvatosan megjegyezve, hogy a vita eldöntésére további kutatások szükségesek.[47]

Megjegyzendő, hogy Szekfű Gyula a *Magyar történet* harmadik kötetének irodalomjegyzékében is igen pozitívan nyilatkozik Révész Imréről. A főrészben a vallási türelem kérdéseit taglalja, s az irodalomjegyzékben mindenekelőtt Pokoly József nézeteit bírálja, aki ragaszkodott a hagyományos protestáns álláspontho: a protestánsok képviselték a vallási toleranciát, a katolikusok türelmetlenek, elnyomók voltak. Szekfű szerint ennek mind az erdélyi szász történetíró, Friedrich Teutsch, mind Révész Imre ellentmond, amikor kijelentik, hogy egyik oldal sem valósította meg igazából a vallási türelmet. (Szekfű persze hozzáteszi, hogy – Révész fogalmait használva – a nem református protestantizmus esetében ez nem releváns, de nem ez a döntő.)

> E cikkemmel egyidejűleg jelent meg – írja Szekfű – Révész Imre tanulmánya, A protestantizmus és vallásszabadság, Prot. Szemle, 1934, 478.l., ahol ő a troeltschi Alt- és Neuprotestantizmus helyében református és nem-református protestantizmust különböztet meg, s az előbbire nézve megállapítja, mint természetes dolgot, hogy nem a „szabad vallás gyakorlatát" követelte, hanem ellenkezőleg: a saját hitének kizárólagos érvényesítését; álláspontja a XVI. századi protestantizmusnak a Tekintély, nem a Szabadság, mert, objektív- és autoritatív felfogás, szubjektivizmus és individualizmus leghalványabb árnyéka nélkül szerinte is minél inkább érvényesül a XVI–XVII. században, ez az eredeti és hiteles református protestantizmus, annál kevésbé találkozunk az illető pontokon bármiféle vallási szabadságnak, illetőleg türelemnek még csak a rezdülésével is. „Ezt a tényt a történelemből – teszi hozzá – kétségbevonhatatlan elvi alapjánál fogva, egyszer már végérvényesen el kellene fogadnunk minden szemérmes szépítgetés és szégyenlős leplezés nélkül." Szerinte is (mint én is megírtam), nem lehet sérelemnek tartani, ha protestánsról e korban megállapíttatik, „hogy nem volt elvileg a vallásszabadság híve, sőt éppen türelmetlen volt." Ezen nyilatkozat után, azt hiszem, az én elvi álláspontom és annak következtetései nem lehetnek többé nálunk sem tudományos vita tárgyai, – legfölebb a tudatlanság hadakozhatik ellenük. Természetesen soha nem tagadtam, amit Révész a nem református protestantizmusról állít, hogy t. i. ez a „vallásszabadság és a vallástürelmi eszmék melegágya" volt.[48]

[47] Gyimesi 2011 (2012), 88.

[48] Hóman–Szekfű 1935–1936/3, 600. Munkájának 601. oldalán Szekfű még további dicsérő hivatkozásokat tesz Révészre, például a Krisztus és az Antikrisztus, Bucer Márton, Kálvin legelső támadója kérdésköreit tárgyaló (amúgy kifejezetten szellemtörténeti indíttatású) írásaira, s döntő jelentőségű tanításként aposztrofálja a magyar kálvinizmus eredetét elemző munkáját is. Vö. Révész 1933a; 1934a. Szekfű további műveit a kérdésről lásd Szekfű 1934; 1935.

Szekfű és Révész további kapcsolatához hozzáfűzhető (ehhez is több adalék található a levelezésben), hogy Révész több ismertetést/cikket közölt a harmincas években a *Magyar Szemlé*ben,[49] többnyire a hitleri rezsim vallásellenességéről és protestánsüldözéseiről, valamint ő (is) búcsúztatta Szekfűt 1955-ben bekövetkezett halálakor, s a nekrológ szövege meg is jelent az *Akadémiai Értesítő*ben.[50]

RÉVÉSZ IMRE ÉS MÁLYUSZ ELEMÉR

A másik levelezés, amely a tanulmány címében felvetett probléma tisztázásához/körüljárásához relevánsnak tűnik, Mályusz Elemérrel[51] folyt. A Révész által írott levelek, amint erről korábban szó esett, az Akadémia Kézirattárában találhatók, s egyelőre publikálatlanok.[52] A levelezés tulajdonképpeni apropója az volt, hogy a magyar történettudomány vezető folyóiratának szerkesztését 1929-től Domanovszky Sándor, Mályusz Elemér és Hajnal István vette át.[53] A trió legfontosabb törekvése az volt, hogy történetírásuk általános jellegének megfelelően a hagyományos politikai eseménytörténeti orientáció helyett (amely a *Századok* korábbi évfolyamait inkább jellemezte) sokkal nagyobb teret adjanak a modernebb, az európai történetírás újításaihoz sokkal közelebb álló gazdaság-, társadalom- és szellemtörténeti (később népiségtörténeti) tanulmányoknak. Mályusz Elemér minden bizonnyal ennek kapcsán kereste meg levélben Révész Imrét (akinek ilyen – tehát szellemtörténeti – irányú tájékozódását nyilvánvalóan korábbról ismerte, s nem utolsó szempont volt a protestáns/református egyháztörténettel való foglalkozás, hiszen Mályusz evangélikus volt – ugyanakkor biztosan nem ez volt a perdöntő, hiszen akkor miért nem Zoványi Jenőt vagy R. Kisst kereste meg Mályusz[54]), hogy felkérje hosszabb távú együttműködésre. Révész örömmel válaszolt, s biztosította Mályuszt, hogy a *Századok*ból nagyon sokat lehet tanulni szaktörténészi szempontból (különösen neki, akinél némileg túlteng a teológiai végzettség súlya[55]). A levelezés igen nagy részét egyezkedés teszi ki: mely könyvek beszerzését, megküldését kéri Révész recenzió elkészítése céljából (hiszen ez jó alkalom lehetett saját és szemináriumi könyvtárának bővítésére,

☞ [49] Erős–Gyimesi 2009.

[50] Gyimesi 2011 (2012), 93; Révész 1955.

[51] Mályuszról lásd Erős 2013; 2014–2015; lásd még Mályusz 2021.

[52] Lásd MTA KIK Kt, Ms 6405/126–157.

[53] A *Századok*hoz lásd Erős 2009; Pál 2015; Mályusz 2021, 271–286 és passim.

[54] Mályusz egyháztörténeti munkásságáról lásd Halmágyi 1999; Mályusz 2021, 345–373.

[55] Lásd Révész levele Hajnal Istvánhoz, Debrecen, 1933. február 10. MTA KIK Kt, Ms 6405/132. A levelet Révész Hajnal Istvánhoz írta, talán véletlenül keveredett a Mályuszhoz írott levelek közé. Révész így nyilatkozik: „A Századok-ból rengeteget lehet tanulni éppen minekünk, kevésszámú magyar protestáns egyháztörténészeknek. Mi nem részesülünk olyan módszeres tudományos kiképzésben, mint a Ti gárdátok s minden lépten-nyomon érezzük autodidaktavoltunk hátrányait.”

fejlesztésére is). A döntően német és francia nyelvű könyvek nagy részét Révész valószínűleg kézhez kapta, mert a *Századok* – utóbb készült – repertóriuma szerint egészen a negyvenes évek elejéig több ismertetés is megjelent ezekről.[56] (Természetesen magyar nyelvű, mindenekelőtt protestáns egyháztörténeti, részben Debrecenhez kötődő munkákat is ismertetett Révész.[57]) E könyvek szinte kizárólagos jellegzetessége (a magyar nyelvűek kivételével) az, hogy a szellemtörténet jegyében születtek, de azokról persze Révész nem mindig volt különösebben jó véleménnyel. Akadt azonban közöttük olyan is, amelyről kifejezetten elragadtatással és jelentős terjedelemben nyilatkozott[58] – éppen a szellemtörténetnek szerinte leginkább gyümölcsöző módon való alkalmazása miatt –, sőt ezért (némi huzavona miatt) Hajnal Istvánnal is hajlandó lett volna némiképp ujjat húzni.[59] A levelezés természetesen más tartalmak miatt is érdekes: sok szempontból fényt vet ugyanis Révész egyéniségére, műveltségére, s különösen érdekfeszítőek a Történelmi Társulatban betöltött pozíciójához, valamint a Corvin-lánc elnyeréséhez kapcsolódó részletek,[60] amelyek mind Mályusz támogatásának, részben egyenesen kezdeményezésének voltak köszönhetők. Nagyon fontosak a Révész akadémiai tagságával kapcsolatos momentumok a levelezésben,[61] mert kiderül, hogy ennek fő kezdeményezője szintén Mályusz Elemér volt, sőt akadémiai székfoglaló témájára is ő buzdította. (Megjegyzem, *par excellence* debreceni és szellemtörténeti téma, mutatja már a címe is: Debrecen lelki válsága.) Első változata a *Századok*ban jelent meg.[62]

Megjegyzendő az is, hogy Révész részint vitatkozik is Mályusz felfogásával, különösen a tolerancia gondolatát illetően, illetve a reformáció középkori vagy újkort megalapozó voltáról, de a lehető legkorrektebb hangnemben és egyébként *par excellence* szellemtörténeti keretekben. Erre vonatkozó levelében írja a következőket:

> Amint élőszóval is mondottam, igen meggazdagított „A történettudomány mai kérdései" c. előadásod. Jól esett, hogy a szellemtörténetet lényegére nézve tökéletesen egyetértek Veled. Roppantul sokat tanultam arról a pár lapról, ahol a helytörténet fontosságát emeled ki és néhány sorban végtelenül értékes útmutatásokat adsz. Valóban szeretném magamat megduplázni s egyik példányomat kizárólag a helytörténeti kutatások szervezésére s irányítására szentelni. Sajnos, ez idő szerint senki segítségem nincs.
>
> Amiben eltérek Tőled, hadd mondjam meg teljes őszinteséggel.

☞ [56] Lásd például Révész 1936c; 1935; 1937c; 1937d.
[57] Lásd például Rácz 1931. Révész Imre ismertetése Incze és Rácz munkáiról: Révész 1933b.
[58] Lásd MTA KIK Kt, Ms 6405/132. Révész levele Hajnal Istvánhoz; Révész 1934b.
[59] Lásd *Révész levele Hajnal Istvánhoz*. MTA KIK Kt, Ms 6405/132.
[60] Lásd Révész levele Mályuszhoz, Debrecen, 1935. február 17. MTA KIK Kt, Ms 6405/143. A Corvin-láncról és a Corvin-koszorúról bővebben lásd Büky 2015.
[61] Lásd például Révész levele Mályuszhoz, Debrecen, 1935. július 30. MTA KIK Kt, Ms 6405/148.
[62] Révész 1936b; 1937a.

[…] „a reformáció és az ellenreformáció ismét a középkorhoz jelent visszatérést.” (8.l.) Troeltsch szerint igen: de ez a thesise nagy mértékben egyoldalú. Egész irodalom támadt ez egy állítása körül (csak a Holl nevét említsem!) s úgy szétszedték, hogy ma már, ha élne, ő sem igen ragaszkodnék hozzá. A reformációban bármennyi középkori vonás volt is: a középpontjában robbantotta fel a középkort (pápai világhatalom és egyházjog megsemmisítése, egyházi és világi hatalom koordinálása szubordinálás[63] helyett – és, ami mindezeknek alapja és gyökere: az egyház Krisztushelyettesítő jogának tagadása!). Én sem állítom – mert épp oly egyoldalúság – hogy a reformáció *teremtette meg* az újkort; de állítom, hogy az újkor reformáció nélkül nem lett volna azzá, amivé lett. De még a római egyház sem. A reformáció *nélkül* lehet, Loyola is a Savonarola sorsára jutott volna.

Azt már említettem, hogy a Szekfűről szóló megnyilatkozásaidba – itt is, egyebütt is, – szerény nézetem szerint egy kissé erősen beleszólt a resentus[64]. Mondtam, hogy ezt mindkettőtök miatt igen fájlalom. Ehhez most is csak annyit hadd tegyek hozzá, hogy akárhányszor olvasom el újra a vonatkozó fejezetét Szekfűnek, nem bírom belátni, hogy nála „a reformáció jelentéktelen intermezzóvá lesz”. Nem hiszem, hogy azokat a fejezeteket protestáns hitvallású történész *lényegileg* másképp írhatta volna meg (értem a XVI. századot). Bizonyára másként *színezte* volna, de *tárgyilag* bajosan jelölhette volna ki a reformáció szellemtörténeti helyét a magyar történet egészében másként.[65]

Révész véleményt nyilvánít a Szekfű–Mályusz-vita[66] éppen akkor folyó fejezetéről, azaz a barokk és reneszánsz magyarországi fejleményeiről (tehát szintén tősgyökeres szellemtörténeti problémákról), egyértelműen egyikük mellett sem foglalva állást, inkább a vita „gyönyörű” (tehát szakmai s nem felekezeti) jellegét emeli ki.[67] A levelezés utolsó darabja Mályusz nagy szellemtörténeti szintéziséről, „A türelmi rendelet”-ről, illetve annak nagylélegzetű pandant-járól, a türelmi rendelet iratairól szól,[68] amelyről Révész felsőfokú jelzőkkel nyilatkozik. S hogy mindez nem csupán üres szócséplés, azt világosan bizonyítják az 1950–60-as években megjelent, a korszakról (18. század, Sinai, majd Domokos Lajos) szóló,[69] amúgy szembeszökően debreceni témájú eszme- (s így szellem-) történeti monográfiák. Különösen az utolsóban feltűnő Mályusz gyakori idézése s a felvilágosodásról való koncepciójának adaptálása az obligát, a történettudományban akkoriban még mindig gyakori

☞ [63] ’Alárendelés’ (latin).

[64] ’Megbántódás’ (latin).

[65] Révész levele Mályuszhoz. Debrecenben, 1936. december 26. MTA KIK KK, Ms 6405/153. (A kiemelések – az eredetiben aláhúzással – Révész Imrétől valók.) A levélben utalt művekre lásd Mályusz 1936a; Szekfű 1936; Mályusz 1936b. A levélben egyébként minden bizonnyal Karl Holl (1866–1926) német teológusról és egyháztörténészről van szó.

[66] Erős 2000.

[67] MTA KIK KK, Ms 6405/154.

[68] Mályusz 1939; 1940.

[69] Lásd Révész 1966.

Marx-, Engels- és Lenin-citátumok helyett. (Utóbbiból, ha jól látom, egy sem szerepel a szóban forgó műben.[70])

RÉVÉSZ IMRE ÉS ZOVÁNYI JENŐ

A harmadik nagyobb levelezés, amely az itt felvetődő problémák szempontjából releváns lehet, az ifjabb Révész Imre és a nagy vitatkozó, Zoványi Jenő[71] közötti számos levélváltás. A levelezés (mindkét fél által írott levelek fellelhetők a Ráday Levéltárban) elemzése előtt előre bocsátom, hogy az itt következők jelentős részben Gyimesi Pálma alapos kéziratára támaszkodnak.[72]

Ifjabb Révész Imre és Zoványi Jenő számos egyháztörténeti kérdésben vitát folytatott egymással (ez a vitatkozó hangnem azonban a levelezést kevésbé jellemzi, e levelek inkább konciliáns hangvételűek, sőt egyenesen a vitatott kérdések megkerülése érhető tetten). Gyimesi Pálma kutatási eredményei szerint a közöttük folyó vitáknak, pengeváltásoknak három fő szakasza különíthető el: egyrészt az 1918–1919 körüli etap,[73] amikor Zoványi nemcsak Révész Imrével, hanem jóformán az egész református egyházi vezetéssel és fő iránnyal (így Ravasz Lászlóval is) „tengelyt akaszt".[74] A vita fő kiindulópontja és tartalma az, hogy Zoványi az egész reformáció jelentőségét kétségbe vonja, annak fő tartalma ugyanis szerinte egyfajta racionalizmus, amely csak a 18. században, a felvilágosodással karöltve hoz igazi áttörést a modernitás és a szabadság irányában az egész református egyháztörténetben.[75]

A Zoványi és a Révész közötti viták másik csomópontja (és kulminációja) az 1920-as évek végére[76] és a harmincas évek elejére esik, és számos szállal kapcsolódik a korábban Szekfű Gyula kapcsán itt érintett problémákhoz. Zoványi ekkor azonban nem elsősorban Szekfű Bethlen Gáborról írt munkáját pellengérezi ki, hanem a Hóman Bálint és Szekfű által készített *Magyar Történet*et[77] (de csak Szekfű fejezeteit

☞ [70] Erre a gyakorlatra (azaz a citatológiára) lásd még Vörös 2012.

[71] Zoványiról lásd Révész 1965. Valamint *Hit – Tudomány – Közélet*, 2014, 156–162. Vö. még Ifjabb Révész Imre és Zoványi Jenő levelezése. Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára C/101; Zoványi 1977; 2005; 2004.

[72] A kézirat Gyimesi Pálma PhD-ösztöndíjának keretein belül készült. Itt mondok köszönetet a kézirat rendelkezésre bocsátásáért.

[73] Korábban Zoványi és Révész Kálmán (Révész Imre édesapja) folytatott vitát még az 1880-as években. Lásd Gyimesi Pálma említett kéziratát. Ifjabb Révész Imre kritikáihoz lásd Révész 1928.

[74] Ravaszhoz lásd például Hatos 2005; 1992; Ravasz 1918. Zoványi álláspontjához lásd Zoványi 1918; 1921.

[75] Révész 1921b.

[76] Révész 1928.

[77] Zoványi 1938; vö. Erős 2016a. Szekfűék említett műve természetesen a már említett *Magyar történet*.

támadja), illetve az ennek módszertani párjaként publikált *A magyar történetírás új útjai* című kötetet, azaz a szellemtörténeti módszert.[78] Zoványi mindezek lejáratására – néha R. Kiss Istvánéhoz hasonló hangnemben – számos cikket és tanulmányt közöl (azok 1938-ban egybegyűjtve jelentek meg), s a zavart fokozandó, ezek közül néhányat az egyébként baloldali-liberális *Századunk* című folyóiratban jelentet meg.[79] Zoványi számos konkrét kérdésben törekszik ízekre szedni Szekfű állításait, például azt, hogy a jezsuiták a felvilágosodás előharcosai lennének a 18. században, de vitatja Martinovics Ignác „szellemtörténeti" átértékelését is, általában a magyar történelem liberális és szabadságharcos hagyományainak leértékelését.[80] *A magyar történetírás új útjai* című kötettel szembeni legfontosabb módszertani ellenvetése az, hogy a szellemtörténet által oly sokszor hangoztatott átértékelésen pusztán az egész magyar történelem katolikus szempontból történő átretusálását értik, amit kora reakciós viszonyaival is összefüggésbe hoz.[81] Zoványi egyébként a szellemtörténet egyéb „újdonságainak" új voltát is megkérdőjelezi, így az eszmékről szóló tant, mert szerinte ő már sokkal korábban érvényesítette mindezt, például a felvilágosodás tárgyalása kapcsán.[82]

Két részlet Zoványi ilyen jellegű írásaiból:

> Felettébb kényes helyzetben vagyok, midőn hozzászólok ez ügyhöz. Nemcsak azért, mert a Calvinus János értékelésében elfoglalt s eléggé ismeretes álláspontomból némelyek szerint talán önként következnék, hogy híve legyek mindenféle átértékelési törekvésnek. Hanem főleg az teszi kényessé helyzetemet, hogy egyik oldalról Révész Imre, aki Szekfűt nem tartja elfogulatlannak a protestantizmus irányában, az én egyháztörténeti munkásságomról egy ízben azon az alapon vonta meg a tudományos jelleget, mivel szerinte elfogult vagyok a saját egyházammal szemben, a másik oldalról pedig Szekfű Gyula az átértékelő történet IV. kötetében azt állapította meg rólam, hogy 'a tényeket feltűnő egyoldalúsággal kommentálom' (persze nem a saját egyházammal szemben). Így hát igazán nem tudom aztán, hogy a kettő közül melyiknek higyjek, melyiknek a kedvére igyekezzem megjavulni. Az a gyanúm, hogy most kezet fogva fognak hibát találni állásfoglalásomban.
>
> És a magyarországi ú.n. szellemtörténeti mozgolódásnak ez a származási bűne [hogy ti. katolikus szempontból elfogult, illetve átértékelésen a katolikus szempontok érvényesítését érti] minden ily irányú megnyilatkozást a priori gyanússá tesz, még akkor is, ha protestáns oldalról kerül ki a védelme és dícsérete, sőt ha oldozkodik [sic! – nyilván:

[78] Hóman 1931.
[79] Zoványi, 1938.
[80] Lásd Monostori 2017, 195–196; Csuday 1932.
[81] Zoványi 1938, 25.
[82] Lásd például Révész Imre levele Zoványi Jenőhöz, Debrecen, 1931. június 18. Ráday levéltár, Zoványi-hagyaték, 21. sz. levél.

ódzkodik] is valaki az átértékelés szótól [ti. Révész Imre inkább revíziót javasol], mert ha előzetesen van célul kiszabva ez vagy efféle, eo ipso irányzatosnak kell lenni.[83]

Ifjabb Révész Imre (aki e támadásokban persze vaskosan érintve volt) Zoványi attakjaira több fórumon válaszolt (ezekről részben már szintén esett szó), s kemény hangon visszautasította az inkriminált kifogásokat, legfőképpen azt, hogy a szellemtörténet kizárólag a katolikus felekezeti szempontokat tolná előtérbe.[84]

Mindezekhez a lehető legszorosabban kapcsolódott a Zoványi–Révész-vita harmadik szakasza az 1940-es évek elején,[85] amikor a személyeskedő hangnem (főként Zoványi részéről) a leginkább szembeötlővé válik. Révész ekkor a *Teológiai Lexikon* előkészítő munkálatai kapcsán több fórumon jelezte, hogy Zoványit pusztán adatokra vonatkozó lexikonszócikkek írására kérjék fel,[86] mert (a szellemtörténet számára oly fontos) elméleti-módszertani felkészültség, illetve szintetizáló készség híján van, így csak adathalászásra alkalmas.[87] Zoványi – egyfajta viszonzásul – Révész szemére vetette (számos egyéb mellett), hogy ekkor már nem is történész, hiszen püspökké szentelése (1938) után lemondott egyetemi tanári állásáról, másrészt számos korábbi szakirodalmi részletet idézett Révésztől, amelyek azt bizonyították, hogy adatait (általa is elismerten) nagy részben Zoványitól vette át, s róla pozitívan nyilatkozott.[88]

A Révész és Zoványi közötti levelezés mindezek dacára sem szakadt meg véglegesen, sőt az 1950-es években még intenzívebbé vált. Igaz, elvi kérdésekről ezekben a levelekben nem esik szó, inkább adatokat cserélnek egymással, ezeket főként Zoványi szállítja Révésznek.

A kapcsolat záróakkordja Révész 1965-ös centenáriumi megemlékezése Zoványiról a *Századok*ban,[89] ahol alapvetően igen elismerően nyilatkozik akkor már elhunyt idősebb pályatársáról, de némi kritikával ekkor is megemlíti a „történeti

☞

[83] Zoványi: Néhány szó a Szekfű-kérdéshez, in Zoványi 1938, 26–30; Zoványi: A tizennyolcadik század, in Zoványi 1938, 37–38.

[84] Révész 1931b, 507–510; 1931c.

[85] Lásd Gyimesi Pálma említett kéziratát; valamint Zoványi 1940; 1943; Révész 1940b.

[86] Lásd Révész Imre: Adalékok a következő című kiadvány előtörténetéhez: Zoványi Jenő cikkei a „Theológiai Lexikon" részére a magyarországi protestantizmus történetéből. Kézirat gyanánt. Budapest, 1940. MTA KIK Ms 4764/333.

[87] „Másodszor roppantul meg vagyok döbbenve, hogy a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság egyáltalában foglalkozik azzal a gondolattal, hogy Zoványi Jenőtől forráspublikáción és lexikai anyaggyűjtésen kívül akármit is kiadjon." Révész Imre levele Török Pálnak, Debrecen, 1942. június 19. MTA KIK Kt, Ms 4754/230.

[88] Lásd Zoványi 1943.

[89] Lásd Révész: Zoványi Jenő centenáriumára, i. m.; uő: Néhány megjegyzés néhai Zoványi Jenő „Cikkek a Theológiai Lexikon" részére a magyarországi protestantizmus történetéből" c. művéről, egy nagyon szükséges és nagyon remélt második kiadás előkészületeihez. (Kézirat, 1964. november 17–19.) Sárospataki Tudományos Gyűjtemény, An. 6997.

látószög" hiányát munkáiban, s részben a korábban megidézett, kissé öncélú adathalmozó jellegre is utal.[90]

KÖVETKEZTETÉSEK

Hogyan összegezhetők a fentiek, s mi ifjabb Révész Imre és a szellemtörténet kapcsolatának üzenete?

Mindenekelőtt leszögezhető, hogy ifjabb Révész Imre történetírói módszerét/pozícióját valóban alapvetően a szellemtörténet határozta meg.[91] Ennek leszögezése azért fontos, mert több tanulmány[92] őt a magyar protestáns egyháztörténet-írás legjelentősebb képviselőjének tekinti, s bár többnyire megemlítik emellett szellemtörténészi mivoltát is, a kettőt nem kapcsolják össze. Márpedig ifjabb Révész Imre azért lehet a református/protestáns egyháztörténet-írás leginkább kiemelkedő képviselője – ha annak tekinthető –, mert a sok tekintetben európai szempontokat, sőt értékeket megtestesítő/üzenő szellemtörténet jegyében alkotott,[93] ráadásul ezt tudatosan tette, hiszen – mint látható volt az előzőkben – már első írásaitól kezdve, már az első világháború előtt igyekezett módszertanilag is tisztázni történetírói/történészi pozícióját.[94]

Jelen tanulmány szempontjából roppant fontosságú viszont – s ezzel mind a magyar szellemtörténet, mind ifjabb Révész Imre munkái speciális jelentést és kontextust nyernek –, hogy mindezt alapvetően Debrecenben tette, amelynek szellemi arculatát lényegileg szellemtörténet-ellenes irány jellemezte,[95] és sok vonatkozás-

☞

[90] Látható volt, hogy a történeti látószöget hiányolta Révész már vitájuk első szakaszában, 1918–1921 körül is.

[91] Révész Imre korábban említett önéletrajzi vázlatában két történész kiemelkedő hatását emeli ki saját pozíciójának vonatkozásában: Egyrészt Émile Doumergue-ét, másrészt Ernst Troeltschét. Doumergue csak részben (illetve nagy jóindulattal) nevezhető szellemtörténésznek, Troeltsch viszont telivér módon az. Révész 1931d; 1937b. A szellemtörténetről Erős 2000; 2008; Iggers 1988; Lackó 1996; H. Lukács 1971; Miskolczy 2001; Perecz 1998; Rugási 2001. A régi marxista irodalomból lásd Szigeti 1964. A nem magyar nyelvű irodalomból, friss szemlélettel lásd különösen Beiser 2011; Tessitore 2003; 2001; Čtvrtnik 2010.

[92] Lásd például Pusztai 2018. Egyértelműen szellemtörténészként értékeli Révészt még a *Hit – Tudomány – Közélet* is, azonban ennek mibenlétét nem elemzi, igaz, nem is ezzel a céllal készült.

[93] Lásd Révész 1940d.

[94] Ahogy erre már kitértem, ez a pozíció 1945, illetve 1948 után is jellemezte Révészt. Lásd például a „Vallomások"-hoz írott, már említett nagylélegzetű, publikálatlan bevezetését.

[95] Nyilvánvalóan felvetődik az a kérdés, hogy a szellemtörténet mennyiben értékelhető a történetírás európai jellegű, európai színvonalú kánonjaként. A 91. sz. jegyzetben említett szerzők túlnyomó része így foglal állást, de – Georg G. Iggersszel szemben – így érvel a neves holland történész/filozófus, Frank Ankersmit is. Az utóbbiak vitája ugyan a historizmusról szól, de egyértelműen magában rejti a szellemtörténettel összefüggő pozíciót/értékelést is. Lásd Ankersmit 1998. A vitáról magyarul Erős 1997. Szintén alapvetően pozitívan értelmez Mannheim 2000; Dockhorn 1954. Magyarul legújabban lásd Törő 2020.

ban megrekedt a hagyományos, nemesi romantikus, protestáns hazafias, az európai és például a szociológiai/fogalmi/elméleti megközelítést (vagy gazdasági és társadalomtörténeti aspektusokat) negligáló, egyoldalúan politikai-eseménytörténeti szempontokat érvényesítő történetírás kereteiben. Említhetjük példaként a már felidézett Rugonfalvi Kiss Istvánt és Zoványit, sőt akár Karácsony Sándort,[96] akik mindannyian Révész ellenfelei és kritikusai voltak. Mivel Révész ezekben a vitákban nagyrészt védekező és kisebbségi pozícióba került (s ezért is fordult védelemért vagy szövetségesként olyan országos tekintélyekhez, mint Szekfű Gyula, Mályusz Elemér és Domanovszky Sándor[97]), úgy tűnik, Debrecenben a Révésszel ellentétes pozíció volt az uralkodó. Révész erőfeszítései tehát a szellemtörténeti szempontok érvényesítésére úgy is értékelhetők, hogy a sok tekintetben provinciális Debrecenben domináló szemléletet igyekezett európai színvonalra, de mindenképpen országos távlatokba emelni.[98]

Nem ifjabb Révész Imre volt azonban az egyedüli, aki a szellemtörténet jegyében alkotott Debrecenben, hiszen ebben a vonatkozásban megemlíthető a nagy tekintélyű idősebb Barta János[99] (igaz, ő alapjában nem debreceni gyökerekkel), a Horváth János-tanítvány Kerecsényi Dezső,[100] részben Hankiss János,[101] sőt akár Karácsony Sándor,[102] a germanista Pukánszky Béla[103] vagy a művészettörténész-bizantinológus Kádár Zoltán is.[104] Igaz viszont, hogy ők nem folytattak olyan jelentős vitákat a helyi „szellem"-mel, mint Révész, s jelentős részben „idegen zárványok" voltak; akadt közülük, aki csak néhány évig oktatott Debrecenben, s kutatási témáik alapvetően nem debreceni vonatkozásúak voltak.[105]

Azt is érdemes megjegyezni természetesen, hogy nem csak az ifjabb Révész Imre által képviselt szellemtörténeti pozíció kínált országos színvonalú alternatívát a

☞ [96] Gyimesi 2011. Lásd még Révész Imre levele Török Pálhoz, Debrecen 1935. november. 2. MTA KIK Kt, Ms 4754/217. (Itt Révész bírálja a protestáns Muraközy Gyula Szekfű-ellenes kirohanásait.)

[97] Erős 2016a. Domanovszkyhoz: Erős 2016b (lásd jelen kötetben is); 2021 (lásd jelen kötetben is); Révész Imre levele Domanovszky Sándorhoz, Debrecen, 1939. május 5. MTA KIK Kt, Ms 4527/50. Megjegyzendő, hogy e levélből némi antiszemitizmus olvasható ki (Révész nehezményezi a *Magyar Művelődéstörténet* zsidó ügynökök általi terjesztését), amely azonban Révészre alapvetően nem jellemző.

[98] Amúgy Révész mindezt döntő mértékben debreceni témákon valósítja meg még az 1960-as években is. Lásd például Révész 1966.

[99] Lásd Imre 2011.

[100] *Kerecsényi Dezső válogatott írásai,* 1979.

[101] Lásd Hankiss 1932.

[102] Lásd Lányi 2000; újabban Győri 2020.

[103] Lásd például Pukánszky 1932.

[104] Lásd Olajos 1995.

[105] A fenti névsor természetesen kiegészíthető, például Alföldi Andrással. Lásd róla Forisek 2007. Szabó István egyébként a harmincas években élesen bírálja a szellemtörténetet, igaz, inkább csak annak dilettáns, kontár változatát. Lásd Szabó 1933/34.

hagyományos debreceni szemlélettel szemben, hiszen legalább ilyen fajsúlyú volt Szabó Istvánnak a népiségtörténeti, de gazdaság- és társadalomtörténeti szempontokat érvényesítő történetírása.[106] Igaz, az ő munkáit alapvetően a marxista történetírás felől érték heves kritikák.[107]

Szabó István és ifjabb Révész Imre pozíciója között egyébként (talán nem véletlenül) nem voltak kibékíthetetlen ellentétek. Ezt bizonyítja többfrontos együttműködésük például *A szabadságharc fővárosa Debrecen* című kötet vagy a *Kossuth Emlékkönyv* kapcsán.[108] Nem véletlen, hogy (Erdei Ferenc felkérésére) Szabó István írja meg Révész egyik nekrológját 1967-ben.[109]

Egyébként mind Révészről, mind Szabóról roppant lesújtóan nyilatkozott Mályusz Elemér az 1970-es évek közepén készült s nemrégiben publikált visszaemlékezéseiben. Mályusz azt is kétségbe vonta ekkor, hogy Révész igazából történész volt-e, s különösen azon „élcelődött", hogy Révészt 1936-os akadémiai székfoglalójának („Debrecen lelki válsága") *Századok*-beli publikációja során főként honoráriumának elintézése foglalkoztatta. Egyúttal mind Szabót, mind Révészt a „debreceni föld/táj" szülötteiként aposztrofálta, amit ő a földhözragadtsággal, a társasági modorban való járatlansággal azonosított, amely „szükség esetén neveltetése hiányait szervilizmussal pótolta". Az itt felidézendő oldalakon Mályusz először Szabóról nyilatkozik negatívan, majd Révészről írja következőket: „Ilyen kollégákra [ez Szabóra vonatkozik] pazaroljam a jövőben érzelmeimet, vagy egy Révész Imre-félére, akiről annak idején, amikor a Századok szerkesztőségének tagja voltam, elhitettem Domanovszkyval és Hajnallal, hogy történetíró. Rábeszéltem őket, hogy hozzuk be az Akadémiára. Megfogalmaztam levelező tagsági ajánlását, korteskedtem érdekében, sőt székfoglalóját is kiadattam a Századokban, amivel egyébként jó alkalmat nyertem megismerni, mi rejlik kenetteljes pietista szószátyárkodása mögött. Mivel kiderült, miszerint legfőbb gondja az volt, hogy kisebb a honoráriuma, amelyet a folyóirat (a különnyomatokkal együtt) kiutalt a számára, mint amekkorát akkor kapott volna, ha felolvasása az akadémiai értekezések sorozatában jelenik meg. Igaz, Szabó is, Révész is debreceniek voltak, annak a tájnak a szülöttei, amely híres volt földhöztapadtságáról és a társasági modorban járatlanságáról, s amely szükség esetén neveltetése hiányait szervilizmussal pótolta."[110] Mályusz minősítését nyilvánvalóan nagyban befolyásolta, hogy Révész az 1950-es években jelentős mértékben

☞ [106] Igaz azonban, hogy Szabó is részben nemzeti romantikus pozícióból indult. Lásd Erős 2020 (valamint jelen kötetben „Szabó István debreceni identitásai").

[107] Szabó és a szellemtörténet viszonya nem mindig negatív, például Huizinga, Croce és Spengler is pozitív megvilágításban szerepel egyik előadásában. Lásd *Történelem és élet,* 1999.

[108] Természetesen további közös pont közöttük a protestantizmus pozitív értékelése vagy az ún. tiszai magyarokról való felfogás. Lásd Révész 1940c.

[109] Szabó 1967.

[110] Mályusz 2021, 487.

azonosult az új, marxista–sztálinista történetírással (egyedül maradhatott akadémikus a régi, „polgári" gárdából[111]), míg Mályusz 1945 után marginális pozícióba került. Másrészt Szabó Istvánról a visszaemlékezések egyéb lapjain alapvetően igen pozitíven nyilatkozott,[112] s nem kétséges, hogy 1956 után is őt tekintette egyik fő riválisának. Egyébként írásának egyik helyén Szűcs Jenőről a Révészről és Szabóról elmondottakhoz hasonló hangnemben nyilatkozott, s őt is egyfajta debreceni provincializmussal azonosította[113] (pedig Szűcs sok vonatkozásban európai látókörű s Európában is ismert és elismert történész volt).[114]

Végül érdemes azt is megjegyezni, hogy Szekfű Gyula – amint erről már esett szó – éppen a jelen tanulmányban leginkább körüljárt időszakban, tehát az 1930-as évek közepén Révésznek a szellemtörténet jegyében fogant vallástörténeti munkáit – Pokoly Józseféivel szöges ellentétben – mintaszerűnek nevezte (például a *Magyar Történet*ben), mivel Troeltsch nyomán is világosan bizonyította egyebek mellett, hogy a 16. században sem a protestáns, sem a katolikus gyakorlatban nem beszélhetünk tényleges vallási türelemről.[115] Szekfű tehát, úgy tűnik, Mályusszal ellentétben Révészt valóban országos kaliberű történészként tartotta számon,[116] nyilvánvalóan a debreceni történész alapvetően szellemtörténeti pozíciójával is összefüggésben.

☞ [111] Lásd mindehhez a korábban említett előadást 1952-ben. MTA KIK Kt, Ms 5966/11., illetve Révész pozitív megnyilatkozásait Andics Erzsébettel kapcsolatban: Révész 1953; Andics–Révész 1951.

[112] Mályusz 2021, 313–315, 351–352, 425–426, 600–602.

[113] Uo. 559–560.

[114] Szűcsről lásd például Romsics 2011, 603–604.

[115] „Meggyőződésem, hogy a vallási elvekből és erős hitből származó türelmetlenség az elmúlt századoknak egyik félre sem lehet kompromittáló, s annak eltagadása egyik félre sem dicsőség vagy előny. Katholicizmusnak és protestantizmusnak ma egész más problémákat ad fel az élet, s a multat [sic!] illetőleg mindkettőnek egy a feladata: az igazság keresése és a megtalált igazság bátor kimondása." Szekfű: *Magyar történet*, 3. köt. 600. Egyértelműen Révészre hivatkozik itt is Szekfű.

[116] Ugyanez volt a helyzet Szabó Istvánnal is, csak az ő esetében nem szellemtörténeti alapokon. Erős 2019 (lásd jelen kötetben is).

HIVATKOZOTT IRODALOM

Andics–Révész 1951: Andics Erzsébet – Révész Imre: „Kossuth Lajos születésének 150. évfordulója elé." *Századok*, LXXXV. évf., 1. sz., 190–196.

Ankersmit 1998: Franklin [Rudolf] Ankersmit. In Ewa Domanska: *Encounters. Philosophy of History after Postmodernism.* University of Virginia Press, Charlottesville–London, 67–99.

Balogh 1967: Balogh István: „Dr. Révész Imre (1889–1967)." *Alföld*, XVIII. évf., 1. sz., 93–94.

Bucsay 1967: Bucsay Mihály: „Révész Imre (1889–1967)." *Theológiai Szemle*, X. évf. [Új folyam] 3–4. sz., 83–86.

Barcza 1989a: Barcza József: „Révész Imre az egyháztörténész." *Confessio*, XIII. évf., 3. sz., 25–31.

Barcza 1989b: Barcza József: „Révész Imre életműve." *Theológiai Szemle*, XXXII. évf., 4. sz., 193–197.

Beiser 2011: Frederic C. Beiser: *The German Historicist Tradition*. Oxford University Press, New York – Oxford.

Bódi–Fazakas–Lapis 2020: Bódi Katalin – Fazakas Gergely – Lapis József (szerk.): *A „debreceniség" mintázatai és párhuzamai. Városi identitás és a kulturális emlékezet rétegei a kora újkortól napjainkig.* (Loci memoriae Hungaricae, IX.) Egyetemi Kiadó, Debrecen, 143–152.

Büky 2015: Büky Orsolya: *A szellem lovagjai*. Veritas, Budapest.

Collingwood 1987: Robin G. Collingwood: *A történelem eszméje.* (Ford. Orthmayr Imre.) Gondolat, Budapest.

Čtvrtnik 2010: Michael Čtvrtnik: *Geschichte der Geschichtswissenschaft: der tschechische Historiker Zdeněk Kalista und die Tradition der deutschen Geistesgeschichte*. Diplomica, Hamburg.

Czeglédy 1989: Czeglédy Sándor: „Révész Imre, az igehirdető." *Confessio,* XIII. évf., 3. sz., 17–25.

Csuday 1932: Csuday Jenő: *Nemzeti történetírásunk téves útjai.* Held János könyvnyomdája, Budapest.

Dénes 2015: Dénes Iván Zoltán: *A történelmi Magyarország eszménye. Szekfű Gyula a történetíró és ideológus.* Kalligram, Pozsony.

Dockhorn 1954: Dockhorn, Klaus: *Deutscher Geist und angelsächsische Geistesgeschichte. Ein Versuch der Deutung ihres Verhältnisses*. (Göttinger Bausteine zur Geschichtswissenschaft, 17.) Musterschmidt, Göttingen–Frankfurt–Berlin.

Erős 1995: Erős Vilmos: „Posztmodern historizmus (Postmodern historicism. About F. R. Ankersmit: Historicism. Georg G. Iggers: Comments on F. R. Ankersmit Paper, Historicism. F. R. Ankersmit: Reply to Professor Iggers. History and Theory 1995/3. 143–174.)" *Klió*, VI. évf., 2. sz., 15–18.

Erős 2000: Erős Vilmos: *A Szekfű–Mályusz vita*. Csokonai, Debrecen.

Erős 2008: Erős Vilmos: „A szellemtörténet." *Valóság*, LI. évf., 5. sz., 20–35.

Erős 2009: Erős Vilmos: „A magyar történetírás a két világháború közötti időszakban." *Valóság*, LII. évf., 2. sz., 48–69.

Erős 2013: Erős Vilmos: „Utak a népiségtörténethez: Mályusz Elemér és Szabó István." *Századok*, CXLVII. évf., 1. sz., 33–62.

Erős 2014–2015: Erős Vilmos: Ein Wegbereiter der modernen Gesellschaftsgeschichte in Ungarn. Elemér Mályusz (1898–1989). *Ungarn Jahrbuch*, Bd. XXXII., 229–242.

Erős Vilmos 2016a: „A második »száműzött Rákóczi« vita. Szekfű Gyula Bethlen Gábor című művének korabeli fogadtatása." *Századok*, CL. évf., 1. sz., 3–46.

Erős Vilmos 2016b: „Menekülés a hallgatásba… és a szellemtörténetbe. Domanovszky Sándor történeti-politikai nézetei az 1930/1940-es évek fordulóján." *Aetas*, XXXI. évf., 4. sz., 77–97.

Erős 2016c: Vilmos Erős: Spiritual history / Geistesgeschichte-intellectual history-cultural history-postmodern. In Vilmos Erős – Róbert Káli – László Dávid Törő (eds.): *Approaches to Historiography.* (Ethnographica et Folkloristica Carpathica, 19. – Műveltség és hagyomány, XXXVII.) Debrecen, 105–114.

Erős 2019: Erős Vilmos: „Szellemtörténet versus népiségtörténet. Szekfű Gyula és Szabó István különböző értelmezései a nemzetiségek magyarországi történetéről az 1940-es évek elején." *Történelmi Szemle*, LXI. évf., 3. sz., 479–498.

Erős 2020: Erős Vilmos: Szabó István debreceni „identitásai". In Bódi–Fazakas–Lapis 2020, 273–284.

Erős 2021: Erős Vilmos: „A kereszténység védőbástyája" és Westungarn. Trianon Domanovszky Sándor történeti/történetpolitikai gondolkodásában. In Hőnich Henrik – Nagy Ágoston (szerk.): *Trianon után. Politikai gondolkodás és történetírás.* Századvég, Budapest, 81–121.

Erős 2022: Erős Vilmos: *Populus, plebs, rusticus. Szabó István „harmadik utas" társadalomtörténete.* Ráció, Budapest, 2022.

Erős–Gyimesi 2009: Erős Vilmos – Gyimesi Pálma: Ifjabb Révész Imre levelei Szekfű Gyulának. *Lymbus, Magyarságtudományi folyóirat*, VI. évf., 2009, 233–257.

Études Historiques, 1957: *Études Historiques.* (Studia Historica, 15.) Budapest.

Forisek 2007: Forisek Péter: „Tudóssors 1945 után. Adalékok Alföldi András emigrációjához." *Debreceni Szemle*, XV. évf., 4. sz. Új folyam, október, 476–490.

Gyimesi 2010 (2012): Gyimesi Pálma: Böhm Károly hatása ifjabb Révész Imre történetelméletére. In Velkey Ferenc (szerk.): *Történeti Tanulmányok, XVIII.* Debrecen, 45–66.

Gyimesi 2011: Gyimesi Pálma: Debreceni színek a Bethlen Gábor-arcképhez. In Ujváry Gábor – Nagy József Zsigmond (szerk.): *A negyedik nemzedék és ami utána következik. Szekfű Gyula és a magyar történetírás a 20. század első felében.* Ráció, Budapest, 122–135.

Gyimesi 2011 (2012): Gyimesi Pálma: Szekfű Gyula és Ifjabb Révész Imre kapcsolata. In Erős Vilmos – Velkey Ferenc (szerk.): *„A historiográfia műhelyében". A 2010-es historiográfiai konferencia előadásai. Debrecen, 2010. november 25.* (Történeti Tanulmányok, XIX.) Debrecen, 77–94.

Győri 2020: Győri L. János: Debrecen mint Karácsony Sándor gondolatrendszerének kulcsmetaforája. In Bódi–Fazakas–Lapis 2020, 143–152.

Gyurgyák–Kisantal 2006: Gyurgyák János – Kisantal Tamás (szerk.): *Történetelmélet I–II.* Osiris, Budapest.

Joó 1935: Joó Tibor: *Bevezetés a szellemtörténetbe*. Franklin Társulat, Budapest.

Juhász 1967: Juhász Géza: „Révész Imre pályája." *Alföld*, XVIII. évf., 5. sz., 99–100.

Kathona 1967: Dr. Kathona Géza: „Emlékezés Révész Imrére, az egyháztörténetíróra." *Református Egyház*, XIX. évf., 7–8. sz., 165–166.

Kocsis 1989: Kocsis Elemér: „Révész Imre, az egyházkormányzó." *Confessio*, XIII. évf., 3. sz., 11–17.

Halmágyi 1999: Halmágyi Pál (szerk.): *Mályusz Elemér emlékezete 1898–1989.* (A Makói Múzeum Füzetei, 92.) Makó.

Hankiss 1932: Hankiss János: „Nemzetkép és irodalomkutatás." *Minerva,* XI. évf., 8–10. sz., 149–166.

Hatos 2005: Hatos Pál: „A magyar protestantizmus és eszmei fordulata Tisza Istvántól Ravasz Lászlóig." *Múltunk*, L. évf., 1. sz., 89–117.

Hit – Tudomány – Közélet, 2014: *Hit – Tudomány – Közélet. A Debreceni Tudományegyetem Református Hittudományi Kara (1914–1950) professzorainak életrajzi adattára és életútleírása.* (Magyarországi egyetemi tanárok életrajzi adattára 1848–1944, II.) Összeállították Kovács I. Gábor, Takács Árpád. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.

Hóman 1931: Hóman Bálint (szerk.): *A magyar történetírás új útjai.* Magyar Szemle Társaság, Budapest.

Hóman–Szekfű 1935–1936: Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.

Lányi 2000: Lányi Gusztáv: *Magyarság, protestantizmus, társaslélektan… Hagyomány és megújulás konfliktusa Karácsony Sándor életművében.* Osiris, Budapest.

H. Lukács 1971: H. Lukács Borbála: *Szellemtörténet és irodalomtudomány*. Akadémiai, Budapest.

Iggers 1988: Georg G. Iggers: *A német historizmus*. (Ford. Telegdy Bernát.) Gondolat, Budapest.

Imre 2011: Imre László: *A magyar szellemtörténet válaszútjai, feltételei és következményei. Barta János pályája és a szellemtörténet*. Pro Pannonia, Pécs.

Kerecsényi 1979: *Kerecsényi Dezső válogatott írásai*. Sajtó alá rendezte Pálmai Kálmán. Akadémiai, Budapest.

Kämmerer 2014: Wolfgang Kämmerer: *Friedrich Meinecke und das Problem des Historismus*. Peter Lang, Frankfurt am Main.

Kósa 2003: Kósa László: A történész Révész Imre fordulata. In Zemplényi Ferenc et al. (szerk.): *Látókörök metszése. Írások Szegedy-Maszák Mihály születésnapjára.* Gondolat Kiadói Kör, Budapest, 233–251.

Kósa 2011: Kósa László: A történész Révész Imre fordulata. In uő: *Művelődés, egyház, társadalom. Tanulmányok.* Akadémiai, Budapest, 408–436.

Kövér 2017: Kövér György: Szerkezet és szellem a Magyar Művelődéstörténetben. In Horváth Zita – Rada János (szerk.): *Társadalomtörténeti tanulmányok Tóth Zoltán emlékére.* Miskolci Egyetemi Kiadó, Budapest, 247–272.

Lackó 1996: Lackó Miklós: *Sziget és külvilág. Válogatott tanulmányok*. MTA Történettudományi Intézet, Budapest.

Magyar 2016: Magyar Balázs Dávid: „»Könyv kell hát, hadd ismerjük meg Kálvin szellemét.« Révész Imre Kálvin életrajzának keletkezése kiadása és recepciója." *Református Szemle*, CV. évf., 2. sz., 176-197.

Mannheim 2000: Mannheim Károly: A historizmus. In uő: *Tudásszociológiai tanulmányok.* Osiris, Budapest, 2000, 125–182.

Mályusz 1936a: Mályusz Elemér: „Magyar reneszánsz, magyar barokk." *Budapesti Szemle,* 241. köt., 703. sz., 159–179.; 704. sz., 293–318.; 242. köt. 705. sz., 86–104.; 706. sz., 154–174.

Mályusz 1936b: Mályusz Elemér: *A történettudomány mai kérdései. A Dunamelléki Református Egyházkerület tanárainak első összejövetelén tartott előadás*. Kecskemét.

Mályusz 1939: Mályusz Elemér: *A türelmi rendelet. II. József és a protestantizmus*. Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, Budapest.

Mályusz 1940: Mályusz Elemér (szerk.): *Iratok a türelmi rendelet történetéhez.* Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, Budapest.

Mályusz 2021: Mályusz Elemér: *Visszaemlékezések.* Sajtó alá rendezte Soós István. MTA Bölcsészettudományi Központ, Budapest.

Miskolczy 2001: Miskolczy Ambrus: *Szellem és nemzet. Babits Mihály, Szekfű Gyula, Eckhardt Sándor és Zolnai Béla világáról.* Napvilág, Budapest.

Monostori 2017: Monostori Imre: *Szekfű Gyula a változó időkben. Életmű – fogadtatás – utókor 1913–2016.* Pro Pannonia, Pécs.

Möckel 1967: Andreas Möckel: Geschichtsschreibung und Geschichtsbewußtsein bei den Siebenbürger Sachsen. In *Studien zur Geschichtsschreibung im 19. und 20. Jahrhundert.* (Unter Mitarbeit von Andreas Möckel, Harald Zimmermann, Hans Beyer, Hans Mommsen, Erwin Vierhaus und Ernst Wagner.) Herausgegen von Paul Philippi. Köln–Graz. (Karl Kurt Klein zum 70. Geburtstag. 6. Mai, 1967.) 1–23.

Olajos 1995: Olajos Terézia: Magyar bizantinológia a XX. században. In Koszta László (szerk.): *Kelet és Nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére.* Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 381–399.

Pál 2015: Pál Lajos: „Egy folyóirat a történész viták keresztтüzében, Századok (1931–1943). *Századok*, CIXL. évf., 1. sz., 33–86.

Perecz 1998: Perecz László: *A pozitivizmustól a szellemtörténetig. Athenaeum 1892–1947.* Osiris, Budapest.

Pompéry 1930: Pompéry Aurél: *Irányzatos-e a magyar protestáns történetírás*. I. Budapest.

Pukánszky 1932: Pukánszky Béla: „Hegel és magyar közönsége." *Minerva,* XI. évf., 1. sz., 3–21.

Pusztai 2018: Pusztai Ferenc*:* Felekezeti meggyőződés és modern történetírás. (Révész Imre és a református történetszemlélet.) In Kósa-Grimm András – Veres Kristóf (szerk.): *Opuscula Historiae II. Történeti tanulmányok a XVI. Eötvös Konferenciáról II.* ELTE Eötvös József Collegium Történész Műhely, Budapest, 122–139.

Ravasz 1992: Ravasz László: *Emlékezéseim*. Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest.

Ravasz 1918: Ravasz László: „A »Zoványi-ügyhöz«." *Protestáns Szemle*, XXVII. évf., 7–10. sz., 291–297.

Rácz 1931: Rácz Béla: *Két évszázad a magyar református igehirdetés történetéből (1711–1914).* Gyula.

Révész 1913: Révész Imre: *A tudományos egyháztörténetírás.* Stief Nyomda, Kolozsvár.

Révész 1915: Révész Imre: *Dévai Bíró Mátyás tanításai. Tanulmány a magyar protestáns theológiai gondolkozás kezdeteiről.* Stief Nyomda, Kolozsvár.

Révész 1916: Révész Imre: *Bod Péter, mint történetíró.* Stief Nyomda, Kolozsvár.

Révész 1921a: Révész Imre (ifj.): *A magyar protestantizmus története a keresztyénség egyetemes fejlődésének keretében*. Kolozsvár. (Középiskolai tankönyv, ugyanott több kiadásban is.)

Révész 1921b: Révész Imre: „Zoványi Jenő." *Hit és Élet*, I. évf., 15. sz., 3–4.

Révész 1923: Révész Imre ismertetése Teutsch, Friedrich: *Geschichte der evangelischen Kirche in Siebenbürgen*. I–II. W. Kraft, Hermannstadt, 1921–1922 című könyvéről: *Hit és Élet*, III. évf., 1. sz., 29.

Révész 1924: Révész Imre (ifj.): „A magyarországi protestantizmus tudományos történetírása. Eredmények és föladatok." *Protestáns Szemle*, XXXIII. évf., 1–9. sz., 473–489, 545–553. (A Debreceni Tisza István Tudományos Társaság kiadványai.) (Klny.) Debrecen.

Révész 1925a: Révész Imre (ifj.): „A magyarországi protestantizmus történetének irodalma az összeomlás óta." *Theologiai Szemle*, I. évf., 1. sz., 91–106.

Révész 1925b: Révész Imre: *A magyarországi protestantizmus történelme*. (A magyar történettudomány kézikönyve.) Magyar Történelmi Társulat, Budapest.

Révész 1926: Révész Imre: *Révész Imre élete 1826–1881. Születésének 100. évfordulójára.* Debrecen Szabad Királyi Város Nyomdája, Debrecen.

Révész 1928: Ifjabb Révész Imre: „Egész elvek és féligazságok. Zoványi Jenő történetfelfogásához." *Protestáns Szemle,* XXXVII. évf., 4. sz., 280–290.

Révész 1930: Révész Imre: „Dr. Tavaszy Sándor: A kálvinizmus világmissziója. Bp., 1929." *Debreceni Protestáns Lap*, XLII. évf., 2. sz., 56.

Révész 1931a: Révész Imre: Irányzatos-é a magyar protestáns történetírás? Protestáns Szemle, XL. évf., 4. sz., 300–311.

Révész 1931b: Révész Imre: „A történettudomány új útjai és a protestantizmus." *Protestáns Szemle*, XL. évf., 8–9. sz., 507–522.

Révész 1931c: Ifjabb Révész Imre: „Válasz Zoványi Jenőnek." *Protestáns Szemle,* XL. évf., 11. sz., 701–702.

Révész 1931d: Révész Imre: „Doumergue Emil." *Protestáns Szemle*, XL. évf., 3. sz., 177–186.

Révész 1931e: Révész Imre: Egyháztörténelem. In Hóman Bálint (szerk.): *A magyar történetírás új útjai.* Magyar Szemle Társaság, Budapest, 141–182.

Révész 1932: Révész Imre: *A reformáció.* Magyar Szemle Társaság, Budapest.

Révész 1933a: Révész Imre: *Bucer Márton és a magyar reformáció.* (Theológiai Tanulmányok, 32.) Debrecen.

Révész 1933a: Révész Imre ismertetése Incze és Rácz munkáiról: *Századok*, LXVII. évf., 1933. 1. sz., 74–79.Révész 1934a: Révész Imre: „Szempontok a magyar »kálvinizmus« eredetének vizsgálatához." *Századok,* LXVIII. évf., 7–8. sz., 257–275.

Révész 1934b: Révész Imre: „Andreas, Willy: Deutschland vor der Reformation. Eine Zeitenwende. Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart–Berlin, 1932." *Századok*, LXVIII. évf., 3. sz., 451–457.

Révész 1935: Révész Imre: „Haase, Roland: Das Problem des Chiliasmus und der dreissigjährige Krieg. Leipzig, 1933." *Századok*, LXIX. évf., 7–8. sz., 262–263.

Révész 1936a: Révész Imre: *Pokoly József emlékezete.* (Emlékbeszéd a Tisza István Tudományos Társaság közgyűlésén, 1935. június 2-án.) Debrecen.

Révész 1936b: Révész Imre: „Debrecen lelki válsága 1561–1571." *Századok,* LXX. évf., 1. sz., 38–75; 2. sz., 163–203.

Révész 1936c: Révész Imre: „Guggisberg, Kurt: Das Zwinglibild des Protestantismus im Wandel der Zeiten. Leipzig, 1934." *Századok*, LXX. évf., 1. sz., 121–122.

Révész 1936d: Révész Imre: *Az egyháztörténelem alapvonalai*. (Társszerző: dr. Segesváry Lajos.) Magánkiadás, Debrecen.

Révész 1937a: Révész Imre: „Félegyházi Tamás és a debreceni iskola válsága 1570–71-ben. Újabb adalékok Debrecen János Zsigmond korabeli lelki válságához." *Századok*, LXXI. évf., 7. sz., 273–303.

Révész 1937b: Révész Imre: „Patriotisme français et fraternité chrétienne. En souvenir d' Émile Doumergue." *Nouvelle Revue de Hongrie,* CVII. 2. sz., 208–216.

Révész 1937c: Révész Imre: „Schaeffler, Herbert: Die Reformation. Bochum-Landgreet, 1936." *Századok*, LXXI. évf., 1. sz., 94–96.

Révész 1937d: Révész Imre: „Heinrich Schaller: Die Weltanschauung des Mittelalters. München–Berlin, 1934." *Századok,* LXXI. évf., 2. sz., 241–243.

Révész 1938: Révész Imre: *Magyar református egyháztörténet*. I. köt. *1520 tájától 1608-ig.* (Református Egyházi Könyvtár, XX.) Magyar Református Egyház, Debrecen.

Révész 1940a: Révész Imre (ifj.): Reformáció és ellenreformáció. In Lukinich Imre (szerk.): *Magyar Művelődéstörténet.* III. köt. *A kereszténység védőbástyája.* Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 407–448.

Révész 1940b: Révész Imre: „Nyilatkozat dr. Zoványi Jenő »Új egyháztörténetírás« c. kiadványa tárgyában. *Protestáns Szemle*, IXL. évf., 3. sz., 88–91.

Révész 1940c: Révész Imre: „A Tiszántúl magyarja." *Protestáns Szemle,* IXL. évf., 2. sz., 97–101.

Révész 1940d: Emeric Révész: „L'âme de Debrecen." *Nouvelle Revue de Hongrie*, LXII., 6. sz., 455–460.

Révész 1941: Ifjabb Révész Imre: Református történetszemlélet. In *„És lőn világosság". Emlékkönyv Ravasz László születésének 60. évfordulójára.* Franklin Társulat, Budapest, 193-209.

Révész 1942: Révész Imre: „A debreceni kollégium és a magyar lélek." *Protestáns Szemle*, LI. évf., 3. sz., 65–70.

Révész 1944: Ifjabb Révész Imre: *„Tegnap és ma és örökké." Összegyűjtött tanulmányok az egyház múltjából és jelenéből.* Coetus Theologorum, Debrecen.

Révész 1947: Révész Imre: *A szatmárnémeti zsinat és az első magyar református ébredés*. Református Traktátus Vállalat, Budapest.

Révész 1948: Révész Imre: *Társadalmi és politikai eszmék a magyar puritanizmusban. Akadémiai rendes tagsági székfoglaló.* Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.

Révész 1951: Révész Imre: „Az utópikus szocialista gondolat magyarországi hatásaihoz." *Századok*, LXXXV. évf., 1. sz., 120–148.

Révész 1953: Révész Imre: „A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848/49-ben. Összegyűjtötte és szerk. Andics Erzsébet. Bp. 1952." *Századok*, LXXXVII. évf., 1. sz., 147–151.

Révész 1955: Révész Imre: „Szekfű Gyula (1883–1955)." *Akadémiai Értesítő*, LXII. évf., 507. sz., 355–357.

Révész 1959: Révész Imre: *Sinai Miklós és kora. Adalékok a XVIII. századvég magyar társadalomtörténetéhez.* Akadémiai, Budapest.

Révész 1962: Révész Imre: „Comenius unokája. David Ernestus Jablonski születésének háromszázados évfordulójára." *Századok*, XCVI. évf., 1. sz., 1–21.

Révész 1965: Ifjabb Révész Imre: „Zoványi Jenő centenáriumára." *Századok*, XIXC. évf., 6. sz., 1393–1404.

Révész 1965: Émérich Révész: *Entre l'Orthodoxie et les Lumières. Tolérance et intolérance dans le protestantisme calviniste des XVI–XVIII.siècles en Hongrie.* In Csatári Dániel – Katus László – Rozsnyói Ágnes (szerk.): Nouvelles Études Historiques. (A XII. nemzetközi történész kongresszus alkalmából. / Publiées á l'occasion du XIIe Congrés International des Sciences Historiques par la Comission de Historiens Hongrois.) Akadémiai, Budapest. 415–436. és különnyomat.

Révész 1966: Révész Imre: *Bécs Debrecen ellen. Vázlatok Domokos Lajos (1728–1803) életéből és működéséből.* Akadémiai, Budapest.

Révész 1990: Révész Imre: *Vallomások. Teológiai önéletrajz és válogatott kiadatlan kéziratok 1944–1949.* Szerk. Barcza József. Református Zsinat Sajtóosztálya, Budapest.

Romsics 2011: Romsics Ignác: *Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel.* Osiris, Budapest.

Rugási 2001: Rugási Gyula: Szellemtörténet és történetfilozófia. In Lackó Miklós (szerk.): *A tudománytól a tömegkultúráig. Művelődéstörténeti tanulmányok 1890–1945.* MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 9–42.

Rugonfalvi 1929a: Rugonfalvi Kiss István: *Az átértékelt Bethlen Gábor. Válaszul Szekfű Gyulának*. (Magánkiadás.)

Rugonfalvi 1929b: Rugonfalvi Kiss István: „Szekfű Gyula: Bethlen Gábor." *Protestáns Szemle*, XXXVIII. évf., 2. sz., 123–132.

Rugonfalvi 2008: Rugonfalvi Kiss István: Az átértékelt Bethlen Gábor. Válaszul Szekfű Gyulának. In uő: *Bethlen Gábor.* Máriabesnyő–Gödöllő, 65–180.

Szabó 1933/1934: Szabó István: Recenzió Komoróczy György: Nádasdy Tamás és a XVI. századi magyar nagybirtok gazdálkodása című könyvéről. *Századok,* LXVII. évf., 7–8. sz., 205–214.

Szabó 1967: Szabó István: „Révész Imre (1889–1967).” *Magyar Tudomány,* XII. (új folyam), 12. sz., 784–786.

Szekfű 1929: Szekfű Gyula: „Kritika és terror. I–II.” *Magyar Kultúra*, XVI. évf., 6. sz., 251–256.; 7. sz., 300–305.

Szekfű 1934: Szekfű Gyula: „Az erdélyi tolerancia körül.” *Katholikus Szemle*, XLVIII. évf., 11. sz., 662–668.

Szekfű 1935: Szekfű Gyula: „A vallási türelem és a hazai puritánizmus.” *Theologia*, II. évf., 4. sz., 303–314.

Szekfű 1936: Szekfű Gyula: „Válasz a Magyar Történet dolgában.” *Budapesti Szemle*, 706. sz., 371–384.

Szekfű 1943: Szekfű Gyula: „Az erdélyi szász történetírás. I–II.” *Magyarságtudomány*, 174–198, 325–373.

Tessitore 2003: Fulvio Tessitore: *Storicismo e storia della cultura*. Accademia Nazionale dei Lincei, Roma.

Tessitore 2001: Fulvio Tessitore: *Lo storicismo come filosofia dell'evento.* Accademia Nazionale dei Lincei, Roma.

Teutsch 1920–1922: Friedrich Teutsch: *Geschichte der evangelischen Kirche in Siebenbürgen*. I–II. W. Kraft, Hermannstadt.

Törő 2020: Törő László Dávid: *„A szellemtörténet is csak az adatokból indulhat ki.” Eckhart Ferenc történészi munkásságának főbb problémái*. Ráció, Budapest.

Szigeti 1964: Szigeti József: *A magyar szellemtörténet bírálatához*. Kossuth, Budapest.

Történelem és élet, 1999: Történelem és élet. Szabó István előadása. Közzéteszi: Erős Vilmos. (Történelmi Tanulmányok, VII.) Szerk. Takács Péter. Debreceni Egyetem Történelmi Intézet, Debrecen, 215–224.

Vörös 2012: Vörös Boldizsár: „Ha az egészet még be is kellett vonni marxista mázzal”. Néhány sajátos eljárás a szakmai eredmények közreadásánál az 1949–1989 közötti magyar történettudományban. In Erős Vilmos – Takács Ádám (szerk.): *„Tudomány és ideológia között.” Tanulmányok az 1945 utáni magyar történetírásról.* (Tálentum, 13.) ELTE-Eötvös Kiadó, Budapest, 62–74.

Zolnai 2009: Zolnai Béla: *Nemzet és szellemtörténet.* Válogatta, jegyzetelte és bevezetéssel ellátta Miskolczy Ambrus. Lucidus, Budapest.

Zoványi 1918: Zoványi Jenő: „Az evangéliumi protestantizmus egysége a reformáció különféle irányaiban.” *Protestáns Szemle,* XXVII. évf., 1–3. sz., 40–51.

Zoványi 1921: Zoványi Jenő: „Protestantizmus és humanizmus. Egyszersmind észrevételek némely támadásokra.” *Független Szemle*, I. évf., 3. sz., 277–285.

Zoványi 1938: Zoványi Jenő: *Szekfű és társai történetírása*. Viktória Nyomda, Budapest, 1938.

Zoványi 1940: Zoványi Jenő: *Új egyháztörténetírás.* (Klny.) Kolozsvár (Cluj), 69–75.

Zoványi 1943: Zoványi Jenő: *Akadémikus, céhbeli és dilettáns történetírók*. A szerző magánkiadása, Budapest.

Zoványi 1977: Zoványi Jenő*: Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon.* (3., javított és bővített kiadás.) Szerk. Dr. Ladányi Sándor. Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest. (Elektronikus kiadás: Tiszántúli Református Egyházkerület és Kollégiumi Nagykönyvtár Elektronikus Könyvtára, Debrecen, 2005.)

Zoványi 2004: Zoványi Jenő: *A magyarországi protestantizmus története*. I–II. Attraktor, Máriabesnyő–Gödöllő.

A SZELLEMTÖRTÉNET JEGYÉBEN, AVAGY ADALÉK A *SZÁZADOK* 1930-AS ÉVEKBELI TÖRTÉNETÉHEZ

Ifjabb Révész Imre levelei Mályusz Elemérnek (1930–1939)[1]

Az alábbi forrásközlés alapjául Ifjabb Révész Imrének[2] a Mályusz Elemérhez[3] az 1930-as években írott levelei szolgálnak, amelyek az Akadémia Kézirattárában találhatók, s eddig még publikálatlanok voltak.[4] A levelezésnek az a tulajdonképpeni apropója, hogy a magyar történettudomány vezető folyóiratának szerkesztését 1929-től Domanovszky Sándor, Mályusz Elemér és Hajnal István vette át.[5] A trió legfontosabb törekvése az volt, hogy történetírásuk általános jellegének megfelelően, a hagyományos politikai eseménytörténeti orientáció helyett (amely a Századok korábbi évfolyamait inkább jellemezte) sokkal nagyobb teret adjanak a modernebb, az európai történetírás újításaihoz sokkal közelebb álló gazdaság-, társadalom- és szellemtörténeti (később népiségtörténeti) tanulmányoknak.[6] Mályusz Elemér minden bizonnyal ennek apropóján kereste meg levélben Révész Imrét (akinek ilyen – tehát szellemtörténeti – irányú tájékozódását nyilván korábbról ismerte, s nem utolsó szempont volt a protestáns/református egyháztörténettel való foglalkozás, hiszen Mályusz evangélikus volt[7]), hogy felkérje egy hosszabb távú együttműködésre. Révész örömmel válaszolt a felkérésre, biztosította Mályuszt, hogy a *Századok*ból nagyon sokat lehet tanulni szaktörténészi szempontból (különösen neki, akinél némileg túlteng a teológiai végzettség súlya[8]), s a levelezés igen nagy részét egyezkedés teszi ki: mely könyvek beszerzését, megküldését kéri Révész recenzió elkészítése céljából (akinek ez jó alkalom saját és szemináriumi könyvtárának bővítésére, fejlesztésére is). A döntően német és francia nyelvű könyvek nagy részét Révész valószínűleg kézhez is kapta, mert a *Századok* – utóbb készült – repertóriuma szerint

☞

1 MTA KIK Kt, Ms 6405/126-157.

2 Révészhez irodalom: Pusztai 2018; Kósa 2011; Erős–Gyimesi 2009. (Itt a korábbi irodalom is, főként méltatások ifj. Révész Imre halálának alkalmából.) Életútjáról részletesebben pl. Révész 1990; Kovács 2014, 103–119.

3 Mályuszról lásd Erős 2013; 2016c; legújabban Mályusz 2021.

4 Lásd MTA KIK Kt, Ms 6405/126–157.

5 A *Századok*hoz lásd Erős 2009; Pál 2015; Mályusz 2021, pl. 271–286 és passim.

6 Ua.

7 Mályusz egyháztörténeti munkásságához lásd Halmágyi 1999; Mályusz 2021, 345–373.

8 Lásd MTA KIK Kt, Ms 6405/133. A levelet egyébként Révész Hajnal Istvánhoz írta, talán véletlenül keveredett a Mályuszhoz írott levelek közé.

is egészen a negyvenes évek elejéig több ismertetés is megjelent ezekről.[9] (Természetesen magyar nyelvű, mindenekelőtt protestáns egyháztörténeti, részben Debrecenhez kötődő munkákat is ismertetett Révész.[10]) E könyvek szinte kizárólagos jellegzetessége (a magyar nyelvűek kivételével), hogy a szellemtörténet jegyében születtek, amelyekről Révész nem mindig volt különösebben jó véleménnyel. De volt közöttük olyan is, amelyről kifejezetten elragadtatással és jelentős terjedelemben nyilatkozott[11] – éppen a szellemtörténetnek szerinte leginkább gyümölcsöző módon való alkalmazása miatt –, sőt ezért (a némi huzavona miatt) Hajnal Istvánnal is hajlandó lett volna némiképp ujjat húzni.[12] A levelezés persze más tartalmak miatt is érdekes, sok szempontból fényt vet ugyanis Révész egyéniségére, műveltségére, s különösen is érdekfeszítőek a Történelmi Társulatban betöltött pozíciójához, valamint a Corvin-lánc elnyeréséhez kapcsolódó részletek,[13] amelyek mind Mályusz támogatásának, részben egyenesen kezdeményezésének köszönhetők. Különösen érdekesek/fontosak a Révész akadémiai tagságához kapcsolódó momentumok a levelezésben,[14] mert ebből kiderül, hogy ennek fő kezdeményezője szintén Mályusz Elemér volt, sőt az akadémia székfoglaló témájára is ő buzdította (megjegyzem par excellence debreceni és szellemtörténeti téma, hiszen a cím: Debrecen lelki válsága[15]), illetve ennek első változata is a *Századok*ban jelent meg.

Megjegyzendő az is, hogy Révész részint vitatkozik is Mályusz felfogásával, különösen a tolerancia gondolatát illetően, illetve a reformáció középkori vagy újkort megalapozó voltáról, de a lehető legkorrektebb hangnemben és egyébként par excellence szellemtörténeti keretekben.[16] Révész véleményt nyilvánít a Szekfű–Mályusz vita[17] éppen akkor folyó fejezetéről, azaz a barokk és reneszánsz magyarországi fejleményeiről (tehát szintén tősgyökeres szellemtörténeti problémákról), igazából egyik mellett sem foglalva állást egyértelműen, s inkább a vita „gyönyörű" (tehát szakmai s nem felekezeti) jellegét emeli ki.[18] A levelezés utolsó darabja Mályusz nagy szellemtörténeti szintéziséről, *A türelmi rendelet*ről, illetve annak nagy lélegzetű pendant-járól, a türelmi rendelet iratairól szól,[19] amelyről Révész felsőfokú jelzőkkel nyilatkozik. S hogy mindez nem csupán üres szócséplés, azt világosan

☞

[9] Lásd pl. Révész Imre ismertetései Guggisberg, Haase, Schaeffler, Schaller műveiről az alábbiakban, pl. 124. lj.

[10] Lásd az alábbiak, pl. 203. lj.

[11] Lásd MTA KIK Kt, Ms 6405/133. Révész 1934e.

[12] Uo.

[13] Lásd MTA KIK Kt, Ms 6405/144. A Corvin-láncról és a Corvin-koszorúról bővebben lásd Büky 2015.

[14] Lásd pl. MTA KIK Kt, Ms 6405/147.

[15] Révész 1936e; 1937a.

[16] MTA KIK Kt, Ms 6405/154.

[17] Erős 2000.

[18] Uo. Valamint MTA KIK Kt, Ms 6405/154.

[19] Mályusz 1939, 1940.

bizonyítják az 1950-es, 60-as években megjelent, a korszakról (18. század, Sinai, majd Domokos Lajos) szóló,[20] amúgy szembeszökően debreceni témájú eszme- (s így szellem-) történeti monográfiák. Különösen az utolsóban feltűnő Mályusz gyakori idézése, s a felvilágosodásról való koncepciójának adaptálása, megjegyzem az obligát, a történettudományban akkoriban még mindig gyakori Marx-, Engels-, Lenin-citátumok helyett.[21]

Hozzá lehet tenni mindehhez, hogy Révészről roppant lesújtóan nyilatkozott Mályusz Elemér az 1970-es évek közepén készült s nemrégiben publikált visszaemlékezéseiben.[22] Mályusz azt is kétségbe vonta ekkor, hogy Révész igazából történész volt-e, s különösen azon „élcelődött", hogy Révészt 1937-es, akadémiai székfoglalójának („Debrecen lelki válsága") *Századok*-beli publikációja során főként honoráriumának elintézése foglalkoztatta. Egyúttal Révészt (Szabó Istvánnal együtt) a „debreceni föld/táj" szülötteiként aposztrofálta, amit ő a földhözragadtsággal, a társasági modorban való járatlansággal azonosított, amely „szükség esetén neveltetése hiányait szervilizmussal pótolta".[23]

Mályusz szóban forgó értékeléséhez a következők jegyezhetők meg: minősítését nyilván nagyban befolyásolta, hogy Révész az 1950-es években jelentős mértékben azonosult az új, marxista–sztálinista történetírással (egyedül maradhatott akadémikus a régi, polgári" gárdából),[24] míg Mályusz 1945 után marginális pozícióba került. Másrészt Szabó Istvánról a visszaemlékezések egyéb lapjain alapvetően igen pozitíven nyilatkozott,[25] s nem kétséges, hogy például 1956 után is őt egyik fő riválisának tekintette, arról nem beszélve, hogy írásának egyik helyén Szűcs Jenőről a Révészről és Szabóról elmondottakhoz hasonló hangnemben nyilatkozott, s őt is

☞ [20] Lásd Révész 1966.

[21] Lásd erre a gyakorlatra (azaz a citatológiára) még Vörös 2012.

[22] Mályusz 2021.

[23] Uo. 487. Az itt felidézendő oldalakon Mályusz először Szabó Istvánról szedi le a keresztvizet, majd Révészről írja következőket: „Ilyen kollégákra [ez Szabó Istvánra vonatkozik] pazaroljam a jövőben érzelmeimet, vagy egy Révész Imre-félére, akiről annak idején, amikor a Századok szerkesztőségének tagja voltam, elhitettem Domanovszkyval és Hajnallal, hogy történetíró. Rábeszéltem őket, hogy hozzuk be az Akadémiára. Megfogalmaztam levelező tagsági ajánlását, korteskedtem érdekében, sőt székfoglalóját is kiadattam a Századokban, amivel egyébként jó alkalmat nyertem megismerni, mi rejlik kenetteljes pietista szószátyárkodása mögött. Mivel kiderült, miszerint legfőbb gondja az volt, hogy kisebb a honoráriuma, amelyet a folyóirat (a különnyomatokkal együtt) kiutalt a számára, mint amekkorát akkor kapott volna, ha felolvasása az akadémiai értekezések sorozatában jelenik meg. Igaz, Szabó is, Révész is debreceniek voltak, annak a tájnak a szülöttei, amely híres volt földhöztapadtságáról és a társasági modorban járatlanságáról, s amely szükség esetén neveltetése hiányait szervilizmussal pótolta."

[24] Lásd mindehhez Révész előadása a szellemtörténetről 1952-ben, MTA KIK Kt, Ms 5966/11. Valamint Révész pozitív megnyilatkozásai Andics Erzsébettel kapcsolatban lásd Révész 1953; Illetve Andics–Révész 1951.

[25] Pl. Mályusz 2021, 313–315, 351–352, 425–426, 600–602.

egyfajta debreceni provincializmussal azonosította[26] (pedig Szűcs sok vonatkozásban európai látókörű, s Európában is ismert és elismert történész volt[27]).

Végül érdemes azt is megjegyezni, hogy Szekfű Gyula éppen az itt leginkább körüljárt időszakban, tehát az 1930-as évek közepén, Révésznek a szellemtörténet jegyében fogant vallástörténeti munkáit – Pokoly Józseféivel szöges ellentétben – mintaszerűnek nevezte (vö. Magyar Történet), aki Troeltsch nyomán is világosan bizonyította egyebek mellett, hogy 16. században sem a protestáns, sem a katolikus gyakorlatban nem beszélhetünk tényleges vallási türelemről.

Azaz Szekfű Mályusszal ellentétben – úgy tűnik – Révészt valóban országos kaliberű történészként tartotta számon,[28] s mindez nyilvánvalóan a debreceni történész alapvetően szellemtörténeti pozíciójával is összefüggésben volt.

Az ifjabb Révész Imrének Mályusz Elemérhez írott leveleit egyéb szöveggel is kiegészítettem, mert úgy gondolom, hogy árnyalják, illetve bizonyos szempontból mélyíthetik a róla kialakítandó képet. A Függelékben néhány részletet közlök Ifjabb Révész Imrének a *Századok*ban megjelent (s a levelezésben bőségesen érintett) recenziójából, amelyet Willy Andreas könyvéről készített,[29] s amely számos olyan elemet tartalmaz, amely világosan bizonyítja a szellemtörténeti pozícióval való mélységes azonosulását.

IFJABB RÉVÉSZ IMRE LEVELEI MÁLYUSZ ELEMÉRNEK (1930–1939)[30]

MTA KIK Kt, Ms 6405/126.

Debreczen, 1930. XI. 12.

Mélyen tisztelt Barátom,

Nagyon megtisztelő kedves leveledet köszönettel vettem. Örülök, hogy megadatott számomra a Veled való személyes érintkezés lehetősége: írásaidból már igen sokat tanultam. Kérlek, ne vedd tolakodásnak, hogyha az egyetemi kartársak közös szokásos, rokonlelkű historikusok között pedig magától értetődő bizalmas megszólítás elfogadását/viszonzását vagyok bátor Tőled kérni.

☞ [26] Uo. 559–560.

[27] Szűcsről lásd pl. Romsics 2011, 603–604. Az itteni fejtegetésekről részletesebben: Erős 2022 (lásd jelen kötetben is).

[28] Megjegyzendő, hogy Szabó Istvánt is, csak őt nem szellemtörténeti alapokon. Vö. Erős 2019 (lásd jelen kötetben is).

[29] Lásd alább még 53. lj.

[30] MTA KIK Kt, Ms 6405/126–157. A kiemelések a következőkben mind az eredetiben (ott aláhúzásokkal). A szövegben meghagytam a régies kifejezéseket, illetve a helyesírási hibákat is. A nyilvánvaló rövidítéseket (D. – Debrecen, bp-i – budapesti stb.) nem oldottam fel, de az idegen nyelvű kifejezéseket – lehetőség szerint – lefordítottam. E.V.

December 5-ikén és 6-ikán (délután 2-ig) én is Budapesten fogok tartózkodni és igazán nagyon boldog leszek, ha Veled találkozhatom. Légy szíves feljegyezni magadnak előrelátható bpesti szállásom címét: *Dr Szilády Zoltán IX. Mátyás-u. 20. III.* Egyébként pedig – minthogy a Szt. Ágoston emlékünnepélyen felolvasok s utána a MPIT. választmányi stb. ülésein is részt veszek – 5-ikén, pénteken d. u. ¾ 5-től legalábbis 8 – ½ 9 óráig egészen bizonyosan a Ref. Theol. Akadémia épületében (Ráday-u. 28.) fogok tartózkodni és ott leszek legkönnyebben megtalálható.

Asztalos Miklós urat[31] feltétlenül fölkeresem, ha óhajtod; de ezt legjobban szeretném vagy Veled, vagy Török Pállal együtt[32] megtenni, nehogy a dolognak bizonyos intrusio[33]-jellege legyen Asztalos dr. úrral szemben, kit személyesen ismerni nincs szerencsém, bár kutató munkáját szintén ismerem és értékelem.

A legnagyobb szeretettel köszönt
a viszontlátás reményében
igaz híved

Révész Imre

MTA KIK Kt, Ms 6405/127.

Mélyen tisztelt kedves Barátom!

A Századokat állandóan olvasom és kritikáiból nagyon sokat tanulok. Csekély közreműködésemet nagyon szívesen fölajánlom. Sajnos azonban, ebben a mostani dékáni esztendőmben nagyon korlátoltak a lehetőségeim. Incze Gábor könyvét[34] hosszasan recenzáltam a Protestáns Szemlében.[35] Úgy erről, mint a Rácz A.[36] és Soós B.[37] könyveiről szívesen írnék (esetleg összefoglalólag) a Századokban is, azonban most sejtelmem sincs, hogy mikor jutok hozzá.

Fontosabbnak tartanám azonban a külföldi szakirodalom figyelemmel kísérését. Nyomorúságos szemináriumi átalányomnak a felét az idén a központi egyetemre való beköltözés kapcsán bebútorozkodásra kellett fordítanom, így teljes lehetetlenség, hogy már tavalyról is fennálló tartozásaim mellett ez idén nagyobb mértékben tudjak könyvet vásárolni. Tehát számomra is nagy segítség volna, ha a Századok révén, mint recenziós példányhoz, juthatnék egy-egy olyan szakunkához, amely közelebbről belevág tanulmányi körömbe. Az a kérdés, megvan-é

☞ [31] Asztalosról lásd a későbbi jegyzetekben, illetve Révész 1934h.
[32] Török Pálhoz lásd a későbbiekben idézendő levél: Ms4754/217.
[33] 'Alkalmatlankodás' (latin).
[34] Incze 1931.
[35] Révész 1932a.
[36] Rácz 1931. Révész Imre ismertetése Incze és Rácz munkáiról 1933c.
[37] Soós 1932. Erről Révész ismertetése: Révész 1933a.

erre a lehetősége a Századoknak? Ha igen, úgy röviden összeállítanám azoknak az 1-2 éven belül megjelent dolgoknak a jegyzékét, amelyeknek recenzeálására vállalkozhatnám, de amelyeket meghozatni nem tudtam és nem tudok.

Milyen időközökben jelenik meg most a Századok, mikor van „lapzárta" és egyáltalában mik a belé dolgozás föltételei?

A tanszék átvétele után, amikor még több pénz állt rendelkezésemre, elsősorban a talált nagy hiányokat kellett a szemináriumomban pótolni, régebbi, de nélkülözhetetlen szakmunkák meghozatásával.

Egyébiránt nagyon köszönöm és megtiszteltetésnek veszem, hogy megkeresni méltóztattál. Nagyatyám is, Atyám is munkatársai voltak a Századoknak,[38] én már csak ezért is, de főleg a tudományos munkaközösség szempontjából, melyből mi theologusok sem vonhatjuk ki magunkat, őszinte örömmel állok munkatársai sorába. De nagyobbarányú munkával csak dékáni esztendőm letelte után tudok majd szolgálni.

Szeretettel és igaz tisztelettel
Debreczenben, 1932. XI. 21
Munkásságodat rendkívül nagyraértékelő
barátod

Révész Imre

MTA KIK Kt, Ms 6405/128.

Mélyen tisztelt Kedves Barátom,
nagy köszönettel vett újabb szíves soraidra hamarosan összeállítottam a mellékelt jegyzéket. Amint látod, oly könyveket igyekeztem kiválogatni, melyeknek egyike sem *csak* theol. érdekű, sőt van köztük egy,[39] címe után, kizárólag gazdaságtörténeti vonatkozású is, mely azonban a gazdasági és a vallási eszmék kapcsolataira is alighanem bőven kiterjeszkedik. – Méltóztassatok velük szerencsét próbálni, nagyon jó volna, ha bár egyet-kettőt kaphatnánk. Ha hozzájutok, később angolokra is kiterjesztem figyelmemet, ezt a jegyzéket azonban már most hirtelenében is össze tudtam ütni.

Ha csak lehet, a vakációban a Soós, Incze, Rácz-könyvek rövid recenzióját[40] megcsinálom.

Hogy hosszabb tanulmánnyal mikor tudok tisztelegni, az egészen kétséges, miután az én legspeciálisabb tanulmányaim annyira a theologiai ideatörténet

☞ [38] Lásd Révész 1926; 1990, 58. Idősebb Révész Imréhez újabban pl. Magyar 2016.
[39] Nem lehet megállapítani, hogy pontosan melyik kötetről is van szó.
[40] Lásd a korábbiak, pl. 36. lj.

körébe vágnak (a magyar ref. Egyház eszmei alapvetéséről tervezek egy nagy munkát[41]), hogy azok a Századokban nem foglalhatnának helyet. Azonban megtörténhetik, hogy nem hosszú idő múlva kialakulhatna egy kisebb tanulmányom a magyar reformáció politikai eszméiről, amikről még általános frázisokon kívül egyéb tudásunk nincs, pedig bőven van hozzá anyag. Ha sikerülne épkézláb dolgot kihoznom, azt már előre a Századoknak ajánlanám fel. Viszont Téged és Szekfű Gyulát annak idején barátilag megrohamozni szándékozlak[42], hogy itt felmerülő problémáim magyar politika-társadalom-gazdaságtörténeti oldalainak megvilágosításában legyetek szíves segítségül.

Szeretettel köszönt tisztelő igaz
barátod
D. 1932. XI. 26
Magoss György-tér 14.

Révész Imre

MTA KIK Kt, Ms 6405/129.

Mélyen tisztelt Kedves Barátom,
igen köszönöm szíves leveledet és kiegészítéseidet.[43] Persze, hogy a Hauser: Modernité-ja már volt ismertetve a Századokban[44] s nyílván én is onnan jegyeztem ki a magam kis repertoriumába, de a forrást nem írtam hozzá és elfeledkeztem róla.

A magyar reformáció politikai eszméiről való tanulmányomhoz sajnos, még hozzávetőleges terminust sem adhatok. Nagyon sok előmunkálatot el kell még végeznem hozzá. De elhatározott szándékom megcsinálni s mikor már annyira leszek vele, hogy jelentkezhetem, föltétlenül jelentkezni fogok az előjegyzésre.

Soós, Rácz, Incze könyvei mellett a K. Török Mihály könyve[45] ismertetésére is szívesen vállalkozom. Reményem van rá, hogy január 31-ig tudok szolgálni a kéziratokkal. Előbb aligha, mert a dékáni teendőkön kívül még 200 (kettőszáz) kollokvium is a nyakamon van. Nálunk ugyanis a kollokvium kötelező. (Félreértés kikerülésére: egyszersmind *ingyenes* is, nem úgy, mint a közgazdasági egyetemen).

Szeretettel és tisztelettel
D. 1932. XII. 8. igaz barátod

Révész Imre

[41] Valószínűleg Révész 1938b.
[42] A Révész–Szekfű viszonyhoz lásd Erős–Gyimesi 2009.
[43] Valószínűleg valamelyik recenzió adatainak Mályusz általi kiegészítéséről van szó.
[44] Valószínűleg Komoróczy 1931.
[45] K. Török 1933.

MTA KIK Kt, Ms 6405/130.

Debreczen, 1933. I/10
Magoss György tér 14.

Mélyen tisztelt Kedves barátom!
Rácz, Incze és Soós dolgozatainak ismertetését tisztelettel mellékelem.[46] A K. Török Mihály kis könyvéről is majdnem teljesen készen vagyok a nem nagy mondanivalómmal, de fennakadtam egy, Tisza Kálmánra vonatkozó, merész és hihetetlenül hangzó állításán, amelyet controllálni akarok s ehhez idő szükséges. E hó végéig ezt is megküldöm, mert addig kezemben lesznek az ellenőrző adatok a Tisza Kálmán állítólagos leveléhez, amelyet XIII. Leó pápához írt volna 1884 körül, hogy ennek a magyar szabadelvűség iránt quasi kortesszolgálatait kérje.[47]

W. Andreas könyvét, a Farel életrajzot és a Zwingli-kiadványokat[48] – tehát összesen 4 darabot – hálás köszönettel megkaptam. Tekintettel arra, hogy az Andreas könyve a bpesti szemináriumé, duplán hálás vagyok a leküldéséért s legelőször erről igyekszem megírni az ismertetést. Valóban fényes munka. Mihelyt pénz lesz, én is meghozatom a szemináriumnak, de ezen és még jövő éven is bebútorozás koldusai vagyunk és leszünk. Magam pedig sok minden egyéb bajnak vagyok a koldusa, de azért dolgozunk, ha Isten velünk marad, halálig. Azt hiszem, ha addig teljesen le nem égek egyéni és családi, meg az országos bajokkal, 1-2 éven belül mindenkit meglepő világításban fogom prezentálni a magyar reformáció kardinális szellemtörténeti kérdéseit.[49] Többek közt a politikai eszméket is.[50]

Istentől minden áldást gyönyörű munkádra!
Szeretettel és tisztelettel igaz barátod

Révész Imre

MTA KIK Kt, Ms 6405/131.

Mélyen tisztelt Kedves Barátom!
A K. Török M. könyvéhez még mindig nem kaptam meg, de remélem, hogy előbb-utóbb csak megkapom az ellenőrző adatokat. Így kérlek, hogy erről irandó

☞ [46] Lásd a korábbiak, pl. 36. lj.
[47] Sic!
[48] Andreasra lásd egyéb jegyzetek; Révész 1934a.
[49] Valószínűleg a következő jegyzetben is utalt munkáról van szó. Itt felhívnám a figyelmet arra, hogy Révész maga minősíti szellemtörténetinek a munkáját.
[50] Valószínűleg Révész 1938b.

kis ismertetésemre légy kegyes még várni.[51] Viszont az Andreas könyvét rendkívüli élvezettel elolvastam s ismertetését itt küldöm.[52] Őszinte köszönetet mondok Neked is, Hajnal Istvánnak[53] is, hogy a vele való foglalkozást számomra lehetővé tettétek. Ha Hajnal István még 1-2 hétig nélkülözhetné a könyvet, nagyon megköszönném: Soós Bélának szeretném odaadni, hogy Zwingli-életrajzának[54] egy most készülő s magántanári habilitáció alapjául is szolgáló új fejezetéhez vegye át Andreas néhány fejezetét. Mihelyst pedig kerül pénz a szemináriumomnak, első dolgom lesz meghozatni. De most már júliusig nincs egy fillérem sem.

Igen köszönöm kedves lapodat és hálásan nyugtázom az Autin könyvét.[55] Weisz Leó dolgait rég ismerem, igen érdemes ember s bár a theol. szakképzettség hiánya érzik nála, csak hálásak lehetünk a fáradozásáért.[56]

A Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus in Österreich[57] címét bizony nem tudom, de ez a cím minden valószínűség szerint azonos lesz a Dr. *Voelker Károly* egyetemi tanár[58] címével – aki jelenleg az osztrák prot. történetének legbuzgóbb művelője s az említetted kötet szerzője is – Wien, Evangelisch-theologische Fakultät gondolom Dorotheengasse.[59] Ha neki írsz, minden bizonnyal megküldi a könyvet, sőt általában hajlandó lesz a Jahrbücher[60] sorozatos küldésére is. Én pedig az ismertetésükre szívesen vállalkozom, mert az osztrák protestantizmus története, a régibb is, az újabb is, igen tanulságos kapcsolatokat tartalmaz a magyarhoz. Szépen mutatja ezt a Loesche bizarr, de érdekes könyve is, melyről két éve írtam hosszabban a Prot. Szemlébe.[61]

Még egyszer köszönettel és Hajnal Istvánt tisztelettel üdvözölve,
maradok
D. 1933. 1/29.
Szerető és tisztelő híved

Révész Imre

☞ [51] Lásd Révész ismertetése Révész 1934b.
[52] Révész 1934e.
[53] Hajnalhoz lásd Lakatos 1996; Glatz 2016.
[54] Lásd egyéb jegyzetek Soós Bélához.
[55] Révész 1933b.
[56] Lásd pl. Weisz 1929; Révész 1937b.
[57] *Jahrbuch für die Geschichte des Protestantismus in Österreich,* 1880-tól.
[58] Dr. Karl Völker (1886–1937), osztrák teológus, történész. Műve pl. Völker 1917. A 20. századi osztrák történetírásról lásd pl. Fellner–Corradini 2006.
[59] A kézirat itt nehezen olvasható. Elképzelhető, hogy valami rövidítésről van szó.
[60] Lásd 57. jegyzet.
[61] Révész 1931a.

MTA KIK Kt, Ms 6405/132.

Mélyen tisztelt kedves Barátom!
Nagyon köszönöm megtisztelő, kedves soraidat. Öröm, tisztesség és tanulság forrása számomra egyszerre az a tény, hogy befogadtatok Magatok közé.[62] A Te munkásságodat, amennyire bírtam, már régebben figyelemmel kísértem s Esterházy-könyvedről, mely rám mély benyomást tett, a Theologiai Szemlébe írtam is néhány évvel ez előtt egy, a tanulságokra rámutató rövid ismertetést.[63] Annál boldogabb vagyok, hogy most közelebbi munkaközösségbe is juthatok Veled.

Ami az eddig megküldött ismertetéseket illeti, mindegyiknél volt 1-2 olyan szempont, amely érthetővé, vagy legalább is menthetővé teszi a hosszabb lére eresztést. A W. Andreas könyvét épp ezért kívántam alaposabban bemutatni,[64] hogy a lekülönbözőbb szakembereknek a figyelme felhívódjék erre a nagyszerű synthesisre, mely 3-4 külön tanulmányt megérdemelne. Azt gondolom, az ismertetésem végén odatettem, hogy a részletekben bizonyára meg fog szólalni ellene a szakbírálat, épp úgy, ahogy Troeltsch-csel és Szekfűvel szemben megszólalt,[65] mindkettővel (nemcsak Szekfűvel) szemben elég kíméletlenül; de alapconceptiója ennek is, mint azokénak, időtállónak és termékenynek fog bizonyulni.[66] Specialiter egyháztörténelmi szempontból különösen a római katholikus nézőpont bizonyára fog kifogásolni valót találni művében s ez, ha megfelelő színvonalon történik, éppúgy hasznos tanulságokkal fog járni, amint pl. a Tóth László megjegyzései[67] a Paulinyi Oszkár-féle Magyar Prot. Egyháztörténeti Adattár-beli értékes dolgozathoz,[68] de én a részletekbe bocsátkozást nem tartottam fontosnak s keresztülvihetőnek sem gondoltam.

Egyébiránt: mivel én már majdnem 20 esztendeje foglalkozom az egyházi sajtóban a szerkesztés nem nagyon hálás munkájával[69] s a beküldött cikkekkel szemben szükség esetén a rövidítés operációját is gyakoroltam s azt tapasztaltam, hogy azt okos emberek értelmes emberektől sohasem vehetik rossz néven: hanc veniam *et do* vicissim[70] s egyszer s mindenkorra felhatalmazlak Benneteket a legteljesebb bizalommal, hogy írásaimon megkérdezés nélkül is rövidítsetek, ha

☞ [62] Ez Hajnal Istvánnak írott levél nyilvánvalóan. Lásd 8. lábjegyzet.
[63] Révész 1930, 540. Hajnalhoz és az Eszterházyakról való viszonyához legújabban lásd Viskolcz 2019.
[64] Lásd Révész 1934e.
[65] Szekfűvel kapcsolatban: Erős 2016a (lásd jelen kötetben is).
[66] Ua.
[67] Tóth 1932; Paulinyi 1930.
[68] Ua.; Mályusz 2021, 345–374.
[69] Lásd. pl. *Theológiai Szemle, Hit és Élet, Protestáns Szemle.* Minderről lásd Gyimesi 2011 (2012).
[70] hanc veniam et petimus danumque vicissim – ezt a kegyet kérjük és viszonzásul mi is megadjuk (Horatius), nyilván ennek egyfajta parafrázisa.

kell. Az a tudás és szeretet, mellyel minden munkátokat végzitek, teljes garantia nekem arra, hogy dolgozataimból az esetleges kihagyásokkal sem fogtok értelmetlen torzót csinálni.

Ezt a mostani ismertetést még ennyire sem nyujtottam volna el, hogyha nem lett volna a könyvnek egy passzusa, amelyet nem hagyhattam szó nélkül.[71]

A még nálam levő vagy ezután hozzám küldendő könyvek ismertetésénél pedig még fokozottabban lesz gondom arra, hogy a határt át ne lépjem. A most nálam levőknek különben már a természete is olyan, hogy a Századok számára egész röviden elintézhetők, nem úgy, mint az eddigiek.

A Századok-ból rengeteget lehet tanulni éppen minekünk, kevésszámú magyar protestáns egyháztörténészeknek. Mi nem részesülünk olyan módszeres tudományos kiképzésben, mint a Ti gárdátok s minden lépten-nyomon érezzük autodidakta-voltunk hátrányait. Gyakorlati egyházi szolgálatnak elútasíthatatlan igényei is folyvást zavarják és keresztezik tudományos munkánk folytonosságát. Ezért számomra különösen megbecsülhetetlen szolgálat a Századok-é. Szeretném, ha egyetemi működésem alatt, hova bizony későn és gyakorlati egyházi munkatérről kerültem be (kolozsvári theol. tanárságomat az oláh megszállás törte ketté![72]) még megadatnék nekem egy két elsőrendű fiatal erő fölfedezése és elindítása. De ezek egyelőre nem nagyon mutatkoznak (bár Soós Béla az én kolozsvári tanítványom volt) s míg e keserves időkön valahogy át nem kínlódunk – amikor pl. a mi karunkon 25%-os tanszékcsökkentés van és lesz! – addig a teljes intenzitású, nyugodt erőkifejtésnek tanár és diák részéről egyként sok lesz az akadálya.

Kérve továbbra is őszinte szíves bizalmatokat, maradok, M. Elemérnek is melegen köszöntve

Debreczen, Magoss György-tér 14.

1933. II/10 mélyen tisztelő híved

Révész Imre

MTA KIK Kt, Ms 6405/133.

Mélyen tisztelt kedves Barátom!

Csatoltan küldöm a még nálam levő négy könyv recenzióját,[73] amelyeket igyekeztem a lehető legrövidebbre fogni, lévén ezek a Századok számára – részben kisebb belértéküknél fogva is – kevésbé fontosak, mint a megelőzők, ahol, ha

☞ [71] Lásd a korábbiak, főként 64. lj.

[72] Lásd Révész 1990, 58.

[73] Pl. Révész 1935c.

egyik vagy másik ismertetésben a terjedelmi határt átléptem, ez úton is bocsánatot kérek érte: fontosságuknál foga tartottam érdekemnek azokat hosszabban ismertetni.

Szeretettel és tisztelettel
Debreczenben, 1933. 3. 5. kész barátod

Révész Imre

MTA KIK Kt, Ms 6405/134.

Mélyen tisztelt Kedves Barátom!
Nagyon köszönöm szíves soraidat.
Igen kevés dologra van okom büszkének lenni az én visszahúzódott, szegényes és most nagyon szomorú életemben, de arra mindig büszke voltam, vagyok és leszek, hogy ami tisztesség és előremenetel ért, azt sohasem kerestem, annál kevésbé könyököltem ki magamnak, az mind *jött* hozzám, szégyenkező, boldog meglepetésemre – annyira „jött", hogy egy részét csak nehezen és vonakodva fogadtam el, egy másik részét pedig (elég csinos kis listát sorolhatnék fel), á limine[74] *visszaküldtem*.

Így ér a Történelmi Társulat elnökségének az a kegyes jóakarata is, hogy választmányi tagnak kívántak elhívni s ez csak azon mult el,[75] hogy még eddig tag sem vagyok. Ez a jóakarat nekem elég kitüntetés és életgazdagodás, nem is elsőrendűen fontos, hogy valaha testet öltsön. Befelé élő ember vagyok, és az örökkévaló javakon kívül *ilyen* lelki dolgokból élek, tekintet nélkül arra, hogy a való világban aktualizálódnak-é valaha. Légy szíves Domanovszky és Lukinich őméltóságaiknak[76] – utóbbi kedves jó urambátyám is – forró köszönetemet tolmácsolni.

Teljesen függetlenül már most attól, hogy ez *önmagában* értékes jóakarat valósulására valaha még sor kerülhet-é, tagsági jelentkezésemet egyidejűleg elküldöm a Társulat titkári hivatalának. Röstellem, hogy erre még csak most került sor. Bizony nem tagadom, hogy az egyik főoka anyagi ok volt. Ama pár év alatt, amikor anyagilag kissé jobban ment a sorom, gyakorló lelkész voltam, a történettudománnyal csak úgy mellékesen, lopva tudtam foglalkozni, évekig nem is gondoltam arra, hogy valaha még kathedrára kerülök. Kolozsvári theol. és mostani egyet. tanári éveim[77] pedig jó részükben az anyagiakkal való keserves küszködést jelentik – akkor az in- most a defláció folytán. A Századok viszont szegény

[74] 'Eleve' (francia).
[75] Sic!
[76] Róluk, illetve a Révész Imrével való kapcsolatukhoz lásd egyéb jegyzetek.
[77] Révész 1990.

Apámnak[78] járván s könyvtári és egyéb réveken is állandóan hozzájutván, nem éreztem sürgős ösztönzést a tagul való belépésre. De akárhogy mosdatom a szerecsent: bizony mégis csak mulasztás volt, legalábbis az Apám halála után rögtön be nem lépni – no meg egy kis sunyiság is, amit anyagi bajaim, elég népes családom csak részben menthetnek. Jól esik, hogy épp ilyen megtisztelő á propos-ból[79] kifolyólag van alkalmam jóvátenni hibámat.

Azért is jobb, ha a v. tagság későbbre marad, mert szeretném, hogyha egy pár kisebb-nagyobb dolgom megjelenhetnék addig: ne mondhassa senki, hogy valami Ismeretlen Jánost húztak elő, csak az apja meg a nagyapja érdeméért. Mert bizony mi protestáns theologusok – jórészt a magunk hibájából – meglehetős ignota quantitasok[80] vagyunk a magyar tudományos irodalomban. Érdekes példa erre – bocsánat, hogy a magam esetével hozakodom elő – hogy 250 lapon megírtam ezelőtt 7 évvel a Nagyapám életrajzát,[81] benne egy csomó ismeretlen adattal a Pátens történetéhez[82] – s Berzeviczy[83] nemcsak ezt, de még a régebbi irodalom legnagyobb részét is szuverénül ignorálta s a nyomán persze Szekfű is.[84] Ez a könyvem 1926 nyarán jelent meg: Boldogult Ballagi Aladár talán ugyanazon év végén járt nálam[85] (kevéssel a halála előtt) s élénken megrótta előttem az egész magyar protestáns tudományosságot, amiért a R. I. életrajzát máig senki sem írta meg; erre eléjetettem könyvemet, amelyben az ő atyjával[86] is, eredeti levelezés alapján bőven foglalkozom – akkor látta először!

No de, mondom, jórészt ez is a mi hibánk: részben színvonaltalanságunk, részben szervezetlenségünk átka.

Örülök, hogy az Incze-Rácz könyvek ismertetése[87] máris jöhetett és köszönöm a tiszteletdíjat.

„A magyar reformáció politikai eszméi"[88] számára az 1934. évfolyamban kérek rezerválni annyi-amennyi, (2-3 ívnyi) helyet. Most előbb más dolgokon kell túlesnem, de azt hiszem, a jelen polg. év végéig, vagy jövő tavaszra ennek a kéziratát is szállíthatom.

☞ [78] Révész Kálmán.
[79] 'Alkalomból' (francia).
[80] 'Ismeretlen, elhanyagolható mennyiségek/tényezők' (latin).
[81] Lásd Révész 1926.
[82] Lásd ehhez még később Révész 1957.
[83] Valószínűleg Berzeviczy 1922.
[84] Valószínűleg Hóman–Szekfű 1928–34. Itt az utolsó kötetről lehet szó.
[85] Betoldva: „Leánya itt van férjnél Debrecenben." Ballagi Aladár (1853–1928), történész, nyelvész, Szekfű Gyula nagy ellenfele „A száműzött Rákóczi"-vitában. Műve ekkor pl. Ballagi 1916. Lásd Dénes 1976, passim.
[86] Valószínűleg Ballagi Mór (1815–1891), teológus, nyelvész, történész. Műve pl.: *A protestantismus harca az ultramontanismus ellen.* Osterlamm Károly, Pest, 1867.
[87] Lásd *Századok*, LXX. évf., 1. sz., 74–79.
[88] Valószínűleg Révész 1938b.

Még egyszer forró hálámat elfogadni és tolmácsolni kérve, maradok hűséggel szerető és tisztelő barátod

D. 1933. III.26

Magossy György-tér 14.

[Révész Imre[89]]

MTA KIK Kt, Ms 6405/135.

Debreczen, 1933. VI. 28.

Mélyen tisztelt Kedves Barátom!

A következő könyvcímeket próbáltam volna összeszedni, mint amelyeknek ismertetésére a Századokban helyénvaló volna, ha egyáltalán megszerezhetők volnának.

Hoffmann, H.: Reformation und Gewissensfreiheit Giessen, Töpfelman Alfred 1932. Südanlage 4.

W. H. Guiton: La Réforme á Paris, 1933. Kiadó a szerző, 76, Argenteuil, Asniéres, (Seine)

Kraus J. B. I. J.: Scholastik, Puritanismus u. Kapitalismus. Duncker-Humblot, München-Leipzig 1930.

Moore W. Gr.: La Réforme Allemande et la littérature française. Strasbourg 1930. (Faculté des lettres).

Pannier J.: L' Eglise Réformée de Paris sous Louis XIII. 2 vol. Paris, Honoré Champion 1932.

Aus fünf Jahrhunderten schweizerischer Kirchengeschichte. Zum 60. Geburtstag von Paul Wernle. Herausgeg. von der theol. Fakultaet des Universitat Patel. Basel. Helbig u. Liechtenhahn, 1932.[90]

Még többet is írhatnék, de – tekintettel az Általad multkor említett nagy nehézségekre – egyelőre talán elég lesz, ha ennyivel megpróbálkozunk.

Szeretettel és tisztelettel

igaz barátod

Révész Imre

☞ [89] Az eredeti kéziraton nincs aláírás.

[90] Lásd pl. Hoffmann 1932; Moore 1930. W. Henri Guiton (1880–1968) műve a szövegben szereplővel azonos címmel jelent meg. Lásd még Révész 1936b.

MTA KIK Kt, Ms 6405/136.

Mélyen tisztelt kedves Barátom!
Nagyon köszönöm kedves leveledet s az egész érdekes könyvet, amelynek recenzióját Deo Volente[91] mielőbb elkészítem.

Úgy érzem, hogy inkább nekem van szükségem mentegetőzésre, mert „A magyar reformáció politikai eszméi" több okból, főként pedig 6 hétig tartott s több kis, de fájdalmas műtéttel járt nyári betegeskedésem miatt bizony még nem indulhattak meg. Mindenesetre megvan azonban a reményem, hogy a jövő 1934. évfolyamba valamikor tisztelegni tudok velük. Mihelyt Méliusz theológiájának feldolgozásával – melyben már jól haladtam – készen leszek, azonnal ahhoz fogok hozzá.[92]

Asztalos Miklós barátunk dolgozatát[93] az itteni tört. szeminárium szívességéből olvastam még hónapokkal ezelőtt. Hát persze, hogy nincs igaza, nem csak a németnyelvi indok tekintetében, de azért sem, mert a XVI. századi magyar „kálvinizmus" egyszerűen nem létezik. Ha alkalmat adtok rá, szívesen hozzászólok a kérdéshez a Századokban,[94] de persze előbb kapnom kellene egy példányt az illető évkönyvből, azután meg szeretném a varsói előadásának[95] is elolvasni a kivonatát. Ha előbb nem, december első napjaiban 6-8 körül fent leszek Pesten, akkor volnék bátor Téged felkeresni, hogy a két könyvet átvegyem[96] s a hozzászólás formáját megbeszéljem Veled. Addig úgy is meglehetősen el vagyok halmozva másnemű megbízásokkal.

A viszontlátásig szeretettel és tisztelettel köszönt

Hű barátod

D. 933. IX. 21. Révész Imre

☞ [91] 'Isten segítségével' / 'ha Isten is úgy akarja' (latin).
[92] Valószínűleg Révész 1937c.
[93] Valószínűleg Révész 1934h. Asztalosról: Pomogáts 2001.
[94] Révész 1934h.
[95] Minden bizonnyal Asztalos 1933.
[96] Nyilván nem lehet beazonosítani ezeket a műveket, de a Mályusz és Révész kapcsolatára további bizonyítékok.

MTA KIK Kt, Ms 6405/137. (levelezőlap)

Mélyen tisztelt kedves Barátom,
légy kegyes a következő címre:
halmaji *Bor Jenő* vk. Őrnagy, Bp. I. *Tóth Lőrinc* u. 12. sz.
egy lapon megírni nekem, hogy pénteken, szombaton vagy hétfőn délelőtt (értve egész 1-ig) mikor találhatok meg néhány percre szemináriumodban, vagy egyebütt.

A viszontlátásig szeretettel kér és köszönt

tisztelő híved

D. 933. XII. 5. Révész Imre

MTA KIK Kt, Ms 6405/138.

Mélyen tisztelt Barátom!
Az Asztalos Miklós téves fejtegetéseivel kapcsolatban, de az egész kérdést általános érdekűvé kiszélesítve, nem polemizálás kedvéért – hiszen Asztalos munkásságát nagyon értékelem! – hanem hogy az úgy őnála, mint másoknál uralkodó fogalomzavar eloszlatásához hozzájáruljak, írtam – a Veled való megbeszélés szerint – ezt a kis tanulmányt a Századok számára. Örülnék, ha minél előbb közölni lehetne.[97]

Ebben már rátérek a magyar reformáció politikai eszméire is, amelyekre vonatkozólag külön tanulmányt is ígértem. Előbb-utóbb meglesz ez is, de megvallom, előbb a *theologiatörténet* kérdéseit szeretném tisztázni a magam és mások számára. A politikai eszmék történetére vonatkozólag, sajnos, még magyar anyaggyűjtéshez nem foghattam hozzá, nem is kicsi munka – de őszintén megvallom, itt bizonytalanabbnak is érzem jóval magamat, mint theologiai területen; legalábbis addig el fog tartani ez a bizonytalanságom, amig a politika *theologiai* oldaláról nem sikerül véglegesen bástyáznom annyit, hogy a principiumok szerint szivárgott-é be valami kálvini hatás *másunnan* – mert, amint épp ebben a most megküldött dolgozatban kimutatom, a *legfőbb* forrásokból ugyancsak *nem* szivárgott!

Most kezdtem írni A Debreceni Hitvallás és a Tridenti Zsinat c. dolgozatomat,[98] mely 2-3 szorosa lesz ennek a most megküldöttnek s természetesen jegyzetekkel is el lesz látva (amelyeket itt részben helykímélésért mellőztem). Ebben azt a – külföldi kutatóknak is feltűnt, de magyarázni még csak meg sem kísérelt – jelenséget igyekszem megvilágítani, miért hivatkozik Méliusznak ez az izzóan

☞ [97] Révész 1934h.
[98] Ez valószínűleg Révész 1934c.

antipapális irata 22-szer *helyeslőleg* (és *egyszer sem kárhoztatólag!*) a tridenti zsinatra, amely akkor már a protestáns tannal végérvényesen szakított (1561-62!). Szeretném, ha ez is helyet találhatna a Századokban, a theologián túlmenő s az egész 1560 körüli magyar életre bevilágító érdekessége miatt. Igyekszem úgy megfogalmazni, hogy semmi olyan színezete ne legyen, ami miatt a Századok nem vállalhatná.[99] A mi folyóirataink közül egyedül a Theol. Szemlébe találna, de ez most hoz a napokban tőlem egy 2 lex.-íves nagy tanulmányt, nem hiszem, hogy – tekintve egészen közeli megjelenését is – ezt a most készülőt is el tudnám benne egyhamar helyezni.[100] De azért is szeretném jobban, ha a Századokban jöhetne, mert, mint előre látva, ostoba embernek a Méliusz babérjainak a megtépdesését fogják benne látni – holott nem az lesz, csak némi illúziók eloszlatása – s az ilyen „képrombolásoknak" mégis inkább van helye ált. történettudományi folyóiratban.[101]

Természetesen ez nem tukmálás akar lenni, csak előre bejelentése annak, hogy néhány hét múlva egy másik kézirattal is kopogtatnék, ha programmodba vágna.

Szeretettel köszönt, Istentől megáldott ünneplést kíván

Debreczen, 1934. III/26. tisztelő igaz barátod

Magos György tér 14. Révész Imre

MTA KIK Kt, Ms 6405/139.

Mélyen tisztelt kedves Barátom!

Szíves soraidat igen köszönöm. A válasz kérdésében nem te vagy hibás, hanem én; t.i. a cikket gyermekeimmel a nagyhéten küldtem fel Pestre, amikor Te nem jártál be az egyetemre s így ők – az én meghagyásomhoz képest – nem akarták azt az egyetemen a kapusra bízni, hanem a sógoroméknál, Szilády Zoltánéknál hagyták, ők voltak szívesek aztán azt hozzád eljuttatni.[102]

A jegyzeteket magam is szükségesnek tartottam és csak azért akartam megspórolni, hogy kevesebb helyet foglaljon el a cikkem a nagyon igénybevett Századokban; de annál inkább örülök, hogy Te felszabadítasz rá s mivel egy gépkópiám marad itt a cikkből, ennek alapján a jegyzeteket – sajnos, kézírással – meg is csináltam s itt közlöm. Azonban Téged már most azzal a kéréssel kell, hogy terheljelek, hogy a jegyzetszámokat iktasd be a már ott levő gépiratba, a mellé csatold a jegyzeteket s ezt a kópiát aztán légy szíves visszaküldeni. Ezt azért vagyok

☞

[99] Valószínűleg Révész 1936e.

[100] Révész1934d; 1933d.

[101] Minden bizonnyal Révész 1936c.

[102] Valószínűleg még mindig Révész 1934h.

kénytelen kérni, mert a nálad levő gépiratban valamivel nagyobbszámú kézírásos javítás és beszúrás van s így az a hiteles és nyomda alá adható szöveg.[103]

Nagyon köszönöm a másik, nagyobb tanulmányom közlésére vonatkozó szíves készségteket is. Közben azonban úgy alakult a helyzet, hogy a Prot. Szemle mégis csak vállalta az ősz folyamán mellékletként leendő kiadását s így oda megyek vele, attól a főérdektől vezettetve, hogy így mégiscsak hamarább megjelenik, és – a nélkül, hogy különlenyomatra kellene költenem – önállóan jelenik meg.[104] Szándékozom én még a Századoknál compareálni[105] s a magyar reformáció politikai eszméi is folyvást programmomban vannak.[106]

Nem vagyok-e nagyon követelő, ha még két kérdéssel terhellek. 1; Küldhetnék-é be az idén is néhány könyvcímet, az esetleges ismertetés reményében? 2; Az Andreas-féle mű (Deutschland vor der Reformation) rég beküldött ismertetést fogjátok-e közölni?[107] Annak idején Hajnal t. barátom kifejezést adott abbéli aggodalmának, hogy talán túlságosan is megdícsértem; mire én, úgy emlékszem, rögtön írtam, hogy amennyiben a szerkesztőség nézetét nem fedné az én ismertetésem, a legkisebb ellenérzés nélkül lemondok a közléséről.[108] Ezt most is fenntartom, csak pótlólag az volna a kérésem, hogy ha tényleg akár ezen, akár más okból (pl. terjedelme miatt) nem óhajtjátok közölni, lennétek jók visszajuttatni a gépiratot (mert ebből nem vettem kópiát), a Prot. Szemlében való elhelyezés céljából. Nb. a Hajnal István aggodalmát meghallván, a rendelkezésemre álló külföldi (nem *csak* theologiai) folyóiratokban gondosan figyelemmel kísértem a műről ott megjelent recenziókat, melyek elég súlyos tollakból jöttek s valamennyi az én értékelésemmel egybehangzóan nyilatkozott róla, mindössze *egy* élesen bíráló[109] megjegyzést reá nem recensióban, hanem egy más tárgyú tanulmányban. Azt hiszem, ez a mindenkori synthesisek közös sorsa: a részletkutatások az általuk ex asse[110] ismert kérdésekben mindig találnak bennük kifogásolni valókat, felületességet, elrajzolást, tudatos v. tudattalan tendenciát – de *egészben* való értéküket mégsem ez dönti el. De, mondom, pillanatnyi ellenérzés nélkül belenyugszom, ha nem közölhetitek, csak éppen a visszaküldéséért esedezem.

☞ [103] Mindez betekintést enged a *Századok*ban folyó technikai szerkesztés részleteibe is. Lásd még utóbbihoz Pál 2015.

[104] Lásd talán *Németország félszázaddal ezelőtt debreceni theológus szemmel nézve. (Dr. Révész Kálmán püspök külföldi naplójából.)* Debrecen, 1935.

[105] 'Megjelenni' (latin).

[106] Valószínűleg itt is Révész 1938b.

[107] Lásd a korábbiak, pl. 53. lj.

[108] Ua.

[109] A kézirat itt nehezen olvasható. A hiányzó szó valószínűleg: kritikus/bíráló.

[110] 'Teljesen, egészében, alaposan' (szó szerint 'az utolsó fillérig') (latin).

Szívességeidet igen köszönöm, maradok
D. 1934. IV. 29. szerető és tisztelő híved

Révész Imre

MTA KIK Kt, Ms 6405/140.

Mélyen tisztelt kedves Barátom!
Legelőször is igen mélyen köszöntelek budapesti ny. r. tanárrá kineveztetésed alkalmából.[111] Én már eddig is annak tekintettelek, mert én nem ismerek különbséget rendes és rendkívüli tanár között, csak rendes és rendetlen tanár között. Te a tudományban nekünk idősebbeknek is sok tekintetben mértékünk vagy – adja Isten, hogy e kedvezőbb helyzetedben az maradj és légy minél nagyobb mértékben.

Mellékelem, amit kívántál. Sajnos, magyarul, mert én sohasem tudtam odáig vinni, hogy a 4 európai nyelv közül melyeken olvasok, bármelyiken is irodalmi biztonsággal tudjak fogalmazni. Arra azonban szívesen vállalkozom, hogy a „Szempontok…"[112] fordítását, egyes theologiai mellőzhetetlen kifejezésének hű visszaadását ellenőrizendő, korrektúrában átnézzem. Sőt kérem is ennek lehetővé tételét.

„A kálvinista Róma"[113] c. dolgozatomat a nyár elején megküldöttem címedre, a bölcsészeti karra. Nem tudom, nem érte-é a nyári elkallódás sorsa? Ha megkaptad, ne írj, mert nem a megköszönést akarom provokálni.

De ha nem kaptad meg, tudasd, mert akkor küldök még egyet: szeretném, ha elolvasnád.

Szeretettel és tisztelettel köszönt
D. 1934. IX. 17. igaz barátod

Révész Imre

MTA KIK Kt, Ms 6405/141.

Mélyen tisztelt kedves Barátom,
igen hálásan köszönöm szíves, kedves leveledet, szívből viszonzom Isten színe előtt újévi jókívánságaidat.

Mellékelve küldök a gyűjtésemből kiirogatva olyan 3-4 esztendőn belüli könyvcímeket, amelyeknek bármelyike érdekelne engem is, a Századok olvasóközönségét

☞ [111] Lásd Mályusz 2021, passim.
[112] Révész 1934h.
[113] Révész 1934d.

is. Nagyon jó volna, ha mégis legalább 1-2-höz hozzá lehetne jutni s ezeknek ismertetését szívesen ígérem.

Hosszabb lélekzetű dologgal most nem egyhamar szolgálhatok. A „politikai eszméket" más munkáim miatt, amelyek terminushoz vannak kötve, kénytelen vagyok halasztani.[114] A lexikonok közül forgatom, de persze, úgy még soha nem tanulmányoztam, hogy valamiféle rendszeres ismertetést és méltatást tudnék róla cselekedni s ehhez egyhamar nem is tudnék szakítani időt. A Wetzer-Welte[115] viszont – elég kár! – nincs meg sem a kollégium, sem az egyetem könyvtárában, pedig nekem is sokszor kellene.[116] A pápista plébánián bizonyosan megvan, vagy a piaristáknál, de ott úgysem tudok hozzáférni.

Kedves jó barátom, pillanatnyi kellemetlenséget se érezz a Tört. Társulati dolog miatt, aminthogy én sem érzek. Még ha a szavazás során buktam volna meg, akkor sem annyira a magam személye szempontjából bántana a dolog, mint inkább csak abból a szempontból, hogy egyetemi tanárnak egy kicsit mégis kényes dolog éppen tudományos gyülekezetbe való választásnál, pláne nem tanár-emberrel szemben, elhasalni.[117] Mivel azonban leveledből úgy értem, hogy szavazásra a dolog nem is került, az egész eset szót sem érdemel. Belőlem talán még (e világ eszével szólva) a kelleténél is jobban hiányzik az, hogy én *valami* akarjak lenni: pozíciók, kitüntetések, sohasem érdekeltek, akárhányat el is dobtam magamtól vagy még viseletlen vagy viselve és hamar elúnva. Nekem egy vágyam volt, az egyetemi tanárság, ezt Isten megadta érnem, most már csak azt szeretném, ha olyan egyetemi tanár tudnék lenni, amilyennek elképzeltem magamat. A többi mind hidegyen hagy. Aztán személyes életemben épp elég bajom, gondom és keserűségem van ahhoz, hogy efféle cifraságok miatti törődéseket is beeresszék még a lelkembe, még jobban növelni azt ott néha más okokból úgyis elég nagy hangzavart.[118]

Szóval: spongyát rá egyszer s mindenkorra! De a Te szíves fáradtságodat annál melegebben köszönöm és csak azt sajnálom, hogy kellemetlenségeid voltak miatta.

Küldettem egy db „Kálvinista Rómát". Ha Tóth László urat[119] érdekli „A Debr. Hitvallás és a Tridentinum"[120] c. dolgozatomból is (amely a P. Sz. mellékleteként, de külön kiadásban is megjelent) szolgálhatok ismertetési célra egy példánnyal.

☞ [114] Valószínűleg itt is Révész 1938b.

[115] Valószínűleg Wetzer–Welte 1850. (Több kötete a későbbi években.)

[116] Révész 1938a.

[117] A Magyar Történelmi Társulathoz lásd pl. Glatz 1967.

[118] Révész 1990.

[119] Tóth 1938; 1944. Igaz, ekkor már Eckhart Ferenc szerkeszti a *Századok*at. Eckharthoz lásd Törő 2020.

[120] Lásd 90. lj.

Szeretettel, tisztelettel, barátsággal

kész híved

D. 935. 1/5. Révész Imre

MTA KIK Kt, Ms 6405/142.[121]

Debrecen, Magoss György-tér 14. 1935.1.24.

Mélyen tisztelt kedves Barátom,
Az RGG[122] ismertetésére nézve, ha az általam is nagyon méltányolt szempontokból ragaszkodol hozzá, bizony jókora türelmet kérek. *De meg fogom csinálni.* Azt remélem hátha mégis hozzá tudok jutni a kath. Kirchenlexikonhoz,[123] mert mégiscsak úgy volna épkézláb dolog, ha összehasonlításokat tehetnék.

A két levelezőlapot visszamellékelem, mert sajnos, sem az intézetem, sem a magam terhére nem tudom vállalni még a félárat sem. Ellenben a Guggisberg könyvét[124] Dr. Weisz Leó útján mégis csak meg fogom én kapni s akkor föltétlenül és mielőbb írok róla a Századoknak. Ugyanezt fognám tenni Hasennel[125] is, Schaefflerrel[126] is, ha megkaphatnám az Egyetemi Könyvtárból a Ti utatokon.

Légy kegyes Dr Gillemot Katalin kisasszonynak őszinte köszönetemet tolmácsolni derék munkájáért. A Protestáns Szemlébe föltétlenül írok róla,[127] csak ő is írjon, még pedig haladék nélkül, egy levelet Áprily Lajosnak[128] (II. Lóránthy Zs. u. 3.), hogy a könyvet közvetlenül hozzám küldte és ismertetés közlését kéri.
- - -
Nagyon örülök, hogy már a multkori levelemben elmondtam Neked a gondolkozásomat mindenféle kitüntetésről és hasonló jókról. Így most rövidebb lehetek (attól félek, mégis hosszu leszek).

Ha csak szubjektiv érzelmeimre hallgatnék, egész egyszerűen arra kérnélek Titeket, hogy a dologgal hagyjatok fel. Egyfelől az az érzésem, hogy a dolog *a mai helyzetben* nem fog könnyen menni, másfelől – nekem nagyon kellemetlen

☞ [121] Gépelt levél.
[122] Révész 1935d.
[123] Wetzer–Welte 1850.
[124] Révész 1936a.
[125] Valószínűleg Révész 1935c.
[126] Révész 1937d.
[127] Révész 1935b.
[128] Áprily Lajos (1887–1967), költő műfordító. Ekkor a *Protestáns Szemle* szerkesztője is.

hónapokig „nap alatt" lenni abban a tudatban, hogy mint Magad írod, „az eredményt természetesen nem lehet garantálni."[129]

De azt is érzem, nem volna szép dolog részemről s Ti jóságotokat egy merev visszakozással viszonozni s ab ovo elzárkózni a lehetőség elől, hogy személyemben és munkámban egyházamat, iskolámat és a magyar református theologiai tudományt az egyik legnagyobb magyar tudományos megtiszteltetés érje. Úgy tudom, hogy protestáns *theologiai tanár* az Akadémia működésének második korszaka óta egyáltalán nem volt tag (t.i. a Bach-korszak vége óta).[130]

Jobbról-balról mérlegelve a dolgokat, arra a megoldásra jutottam, hogy: nem tiltakozom ellene, ha az ajánlási értekezleten a nevemet szóba hozzátok. Arra azonban nagyon nyomatékosan kérlek Benneteket – s eddig tapasztalt baráti indulatotokra gondolva, tudom, nem is hiába kérlek – hogy ezen *túl* csak azon egy esetben engedjétek a dolgot menni, ha *emberileg abszolút bizonyosság* mutatkozik. A lapokba jelöltként bekerülni s aztán a választásokon megbukni olyan ütés volna, amilyenhez az élet nem szoktatott hozzá s amilyet épp ezért nagyon nehéz volna békével elviselnem. Nem is érdemelném meg semmiképpen, mert akadémiai tagságról soha e földi életben nem álmodoztam – Isten a tudója! –, érette lépéseket sem közvetett, sem közvetlen formában nem tettem, tenni soha nem is szándékoztam. Én azt, hogy Krisztus szolgája vagyok, szeretem az ilyen dolgokra is kiterjeszteni. Viszont a megaláztatásnak azt a formáját, hogy a külvilág előtt óvhatatlanul egy olyan szekér után szaladónak tünjek fel, amelyik nem akar fölvenni (bukásom esetén t.i.) – Krisztus nem kívánja tőlem (Ő az Ő szolgáitól egészen másfajta megaláztatást kíván!), az embereknek pedig nincs joguk kívánni.

Amikor nem Szekfű mellett, hanem az igazság mellett 1931-ben egy budapesti előadásomban[131] szót emeltem, a Kálvinista Szemlében[132] durván megtámadtak s nyiltan meggyanusitottak, hogy „akadémiai koszorúra" pályázom.[133] Ez a felfogás bizonyos hang-, sőt sajnos, néhol *mérv*adó körökben ma is él. Beteggé tenne, ha azt a tudatot kellene hordoznom, hogy akadémiai kudarcomnak legjobban e kedves hitfeleim tapsolnak.

De az egyetemen, saját karom előtt is kétes helyzetbe kerülnék. Kari kollégáim mindenike alattam van ugyan, mégpedig meglehetős mélyen, tudományos irodalmi termelés tekintetében, de egy kivétellel: Dr Varga Zsigmond kollégám,[134] régi jó barátom, noha csak három évvel idősebb nálam, tudományos irodalmi

☞ [129] Mályusz Révészhez intézett leveleiről jelen sorok szerzőjének nincsen tudomása, az MTA KIK Kézirattárában és a Debreceni Református Kollégium Levéltárában a nyilvántartások szerint nem fellelhetők.

[130] Lásd mindezekről később Révész 1957.

[131] Erős 2016a (lásd jelen kötetben is); Gyimesi 2011 (2012).

[132] Ua.

[133] Erős 2022.

[134] Varga Zsigmondhoz lásd Baráth 2018; Kovács 2014, 142–145.

termelésének mennyiségével, az általános vallástörténeti, a keleti művelődéstörténeti és sumirologiai szakban dolgozván, az enyémnek a mennyiségét messze fölülmulja. Neki, minden kollegialitása mellett is, már maga az rosszul fog esni, hogyha én egyáltalában szóbahozatom akkor, amikor ő reá az Akadémia figyelme még – tudtommal – egyáltalában nem terjedt ki (noha egyik nagy munkáját az Akadémia már 1921-ben megkoszoruzta).[135] Ha pedig szóbahozatom és megbukom, őneki lesz különös elégtétele: miért kapaszkodtam (mert kívülálló ezt óvhatatlanul *így* fogja fel!) én, de *épp ezért* sem szeretném, ha a köztünk lévő baráti és kartársi összhang e dolog miatt megzavartatnék, ha mindjárt csak átmenetileg is.

Itt Debrecenben, legalább is az egyetemen, meglehetősen köztudomású, milyen meleg viszonyban vagyok én (boldogult Atyám révén, kinek egyik legjobb barátja volt) Balogh Jenővel.[136] Emberi dolog, ha az Akadémián való esetleges jelöltetésemet elsősorban evvel a személyes viszonnyal hozzák kapcsolatba. Azt pedig én senkinek, akire nem tartozik, az orrára nem köthetem, a nyilvánosságnak még kevésbé kiálthatom ki, hogy Jenő bátyám, kb. két év óta, ahányszor csak találkoztunk – az igaz, hogy összesen 4-5 alkalommal találkoztunk – *tényleg* előhozta nekem, hogy: „nagyon szeretném, ha az Akadémiára bekerülnél és be is fogsz kerülni, mert minden befolyásos tényező egyformán akarja" – de én erre a mindig sua sponte[137] előhozott nyilatkozatra kivétel nélkül mindig elkövettem azt az udvariatlanságot, hogy egy nyájas mosollyal és egyetlen legkisebb reflexió nélkül azonnal átvittem a beszédet más témára, ha nem adódott különb, az időjárásra – és az egész dologról azután is hallgattam, mint – Gárdonyiként[138] – a fagyott zsír. A Feleségem után Te vagy az első ember, akinek elmondom. Neked is csak azért, hogy a fenti „nyomatékaimat" ezzel is megszaporítsam: kimondhatatlanul fájna nekem, ha az én bukásom miatt azt a drága jó embert keserűség érné s ha másfelől olyan kommentárok kísérnék a kudarcot, hogy íme még a B.J. szárnyai alatt sem tudott bekerülni! Úgy kell neki!

Egyszóval, kedves jó Barátom, ha már Magatokra vállaltátok ezt a nem könnyű hivatalt, engedjétek meg, hogy azzal a kéréssel terheljelek mind a Kettőtöket: *fordítsatok a fenti szempontokra különös nagy gondot.* Tinektek elvégre módotok van a helyzetet már az első értekezleten és az után meglehetős tisztán látni, Balogh Jenővel, Károlyi Árpáddal[139] bizalmasan is érintkezni: *az emberileg biztos kilátás nélkül ne engedjétek nevemet a zártkörön túlmenőleg forgalomba jutni és különösen a*

☞ [135] Ua.

[136] Balogh Jenő (1864–1953), jogász, 1920–1935 között az Akadémia főtitkára.

[137] 'Saját akaratából, önként' (latin).

[138] Valószínűleg az író Gárdonyi Gézáról van szó.

[139] Róla lásd pl. Szekfű 1923.

lapokba bekerülni. Neked, mint evangélikus testvérnek[140] még külön is hadd ajánljam azt figyelmedbe, hogy a mai példátlan és sokszor farizeusi felekezeti érzékenység idején az én esetleges bukásomat egyes protestáns körök még „felekezeti sérelem"-ként is kommentálni találnák (lehet, ugyanazok, akik titokban örvendenének neki!) – ami aztán a tetőpontja volna egyfelől a komikumnak, másfelől, reám nézve, a vérig bántó bosszúságnak.

Barátságtokat egyelőre nem hálálhatom meg egyébbel, csak azzal, hogy kívánságtokra csatolom a mellékelt kis kimutatást. De megvallom, nem az ügy érdekében, csak a Ti irántatok való baráti engedelmességből fanyalodtam rá, hogy időt töltsek vele.

Hajnal Istvánt és Téged igaz szeretettel és tisztelettel köszönt[141]

mindig hívetek

Révész Imre

MTA KIK Kt, Ms 6405/143.

D. 35. 1. 25.

Mélyen tisztelt kedves Barátom,
most kapok észbe, hogy 1., a ma reggel elküldött nem a megadott lakáscímedre küldtem, hanem – megszokásból – a bölcs. Karhoz, tehát ott keresd – 2., ezt a két lev. lapot kifelejtettem, amit sietek pótolni.

Szeretettel tisztel

RI

MTA KIK Kt, Ms 6405/144.

D. 935. II/17.

Mélyen tisztelt kedves Barátom!
Igen hálásan köszönöm kedves értesítésedet.[142]
Hivatalosan még nem adták hírül, de egyesek túlbuzgósága miatt már helyi és fővárosi lapokba bekerült s így talán Te is hallhattál róla, hogy a Corvin-rend

[140] Mályusz egyháztörténeti kutatásairól és tevékenységéről lásd Mályusz 2021, 345–374.
[141] Tehát minden bizonnyal Hajnal István a másik ajánló.
[142]

fölvett a tagjai közé.[143] Engem a dolog villámcsapásként ért: Orsós kollegám[144] egy táviratából (ő a rend régebbi tagja) értesültem róla a választás megtörténte után. Nemcsak hogy nem sejtettem róla semmit, hogy ilyesmi készül, de legvadabb álmaimban, mint „Wunschbild"[145] sem fordult meg soha. Igazában most sincs halovány sejtelmem sem róla, mit követtem el, hogy éppen engem kellett fölvenni ebbe az illusztris társaságba, ahová *legalább,* ugyanolyan jusson fel lehetne venni vagy 200 egyetemi tanártársamat.

Ennél a koszorúnál is, meg minden más efféle cifraságnál is, *ezerszer* többnek nézem az akadémiai tagságot. S a megkoszorúzás ténye, mely önmagában is kényelmetlen, azért is bánt, mert nem tartom egészen bizonyosnak, hogy kedvező befolyással lesz-é akad. megválasztásomra. Sokan mondhatják s tán némi látszatos joggal: miként siet ez az ember magának egyszerre kiszorítani magának két ilyen dolgot is? Hát még ha felekezeti íz is talál a dologba keveredni… No de mindezt csak azért írom meg, hogy tisztában légy a Corvin-koszorú körüli érzelmeimmel („feleljétek azt, ha kérdik: elkopott a lába térdig!"), egyébként pedig: békén kiállok mindent, ami még következik, a félremagyarázásokat is beleértve. Jól esik tudnom, hogy Tenálad s Általad néhány Hozzád hasonló embernél, minden félremagyarázástól mentve vagyok.

Az azonban bizonyos, hogy ha a Corvin-dologban megkérdeztek volna – mint Te az akadémiával tenni szíves voltál –, föltétlen *refus*[146] lett volna a válaszom, annyira nincs semmi efféle az egyéniségemhez s a gondolkozásomhoz szabva. – Ebből is láthatod, mily magasan áll szememben az akadémiai tagság a Corvin-koszorú fölött; mert a Te első leveledre e tárgyban nem visszakoztam, mindössze bizonyos emberileg elérhető garanciát kértem. Mostani kedves leveled szerint e garanciák megvannak. Ha esetleg később a helyzet *másként* alakulna, légy szíves azt is ugyanolyan őszinte barátsággal – és engem ugyanoly hálára kötelezve – tudatni.

A Corvin-dolgot – Orsós Ferenc[147] szerint – állítólag Hóman és Szekfű barátainknak köszönhetem.[148] Jól esik, most látom, hogy *becsülnek* – de rosszul esik, mert látom, hogy *nem ismernek.*

☞ [143] Révész Imre 1935. május 13-án kapta meg a Corvin-koszorút. Lásd erről Debreceni Egyetemi Könyvtár Levéltára, Egyetemtörténeti fotóalbum. http://hdl.handle.net/2437/82856 (letöltés ideje: 2021. július 22.). A Corvin-láncról és a Corvin-koszorúról bővebben lásd Büky 2015.

[144] Orsós Ferenc (1879–1962). Az MTA tagja 1928 és 1945 között. Antiszemita, faji nézeteken nyugvó tevékenysége miatt 1945-ben Németországba menekült.

[145] 'Álomkép' (német).

[146] 'Visszautasítás' (francia).

[147] Lásd a korábbiak.

[148] Révész–Szekfűre lásd a korábbiak. Révész írt a Hóman szerkesztette, a szellemtörténetet mint alapvető módszertani megközelítést propagálni kívánó kötetbe is, s a Magyar Szemle Kincsestárában jelent meg a reformáció történetéről készített összefoglalása is. Lásd Révész 1931b;

Mihelyt a Prot. Szemle számára készítendő pár kisebb és nagyobb ismertetni valóval készen leszek,[149] örömmel szolgálok a Századoknak is, ha lesz mit. A legelső pesti utamat pedig igyekszem lehetőleg a kath. Lexiconnal[150] való megismerkedésre is fölhasználni, mert itt, úgy látom, nem igen juthatok hozzá; ámbár az Egyetemi vagy a Kollégiumi Könyvtár *jövő* évi költségvetésébe esetleg, csodaképen, még sikerülhet beszoríttatnom.

Szeretettel és tisztelettel hálás barátod

Révész Imre

MTA KIK Kt, Ms 6405/145.

D. 935. II/22

Mélyen tisztelt kedves Barátom, köszönöm nagyon jóleső gratulációdat, szíves értesítésedet.[151] A két ügy közül az előbbin már nem segíthetek, az utóbbira nézve: „betűzöm a szövegem tetejét, csak úgy nézem az időt alóla, még a jég is visszapattog róla." Akárhogy dől is el a dolog: a Ti barátságtok nekem igazi eredmény és maradandó érték. Csak bár meg tudnám valaha szolgálni!

A Századokbeli kis dolgomról, megvallom, félig már el is felejtkeztem.[152] Ezen és minden további dolgozataimra nézve teljes bizalommal hatalmazlak fel az egész tetszésed szerinti időben való közlésre.

Még egyszer hálás köszönet szerető és tisztelő barátodtól

Révész Imrétől

MTA KIK Kt, Ms 6405/146.

Debrecen, 1935. május 12.

Mélyen tisztelt kedves Barátom, hálásan köszönöm nagyszabású dolgozatodat. Nagy tanulsággal lvasgatom. Pompás és igen szükséges dolog volt a vallástürelmi

1932b. De már 1925/26-ban is írt összefoglalást a Hóman szerkesztette *A Magyar Történettudomány Kézikönyve* számára. Lásd Erős 2022.

149 Talán Révész 1934f; 1934g.

150 Valószínűleg Wetzer–Welte 1850.

151 Lásd a korábbi megjegyzést (129. lj.) Mályusz Révészhez írott leveleiről, illetve annak fellelhetőségéről.

152 Esetleg Révész 1935c.

kérdést így megvilágítani.[153] Rákóczi F. nemcsak a vallástürelem, de a vallásegység gondolatvilága iránt is fogékony volt, értve a vallásegységen a kényszerítés nélküli prot.-kath. Reuniót. Jablonszky Dániel Eskühöz való viszonya is ebbe a Calixtus-Leibniz féle[154] gondolatvilágba utal: ábrándos, de nemes gondolatvilág!

Magam most egy hosszabb dolgozatban ülök, melyben egy elég érdekes megállapításra jutottam nagyobbrészt már ismert, de kellőleg nem értékelt adatok nyomán: Debrecenbe 1561-70 közt nemcsak az antitrinitárizmus, de az anabaptizmus is be akart férkőzni s a Karácsony György („fekete ember") rejtélyes mozgalma is ezzel kellett, hogy álljon s egyes világos nyomok szerint állt is benső összefüggésben.[155]

Szeretettel és köszönettel:

Tisztelő barátod RI.

MTA KIK Kt, Ms 6405/147.

D. 1935. V. 18.

Mélyen tisztelt kedves Barátom!
Szívem mélyéből köszönöm nagyon kedves leveledet, két rendbeli sürgönyi üdvözlésedet, valamint azt az egész nemes baráti indulatot, amellyel akadémiai tagságom ügyét lelkeden hordoztad. Kérem Istent, ne engedje, hogy valaha is csalódásnak kelljen érezned Magadat bennem és szégyenkezned miattam.[156]

A holnapi ünnepélyre és ebédre nem mehetek föl, több komoly ok tart vissza, egyikül az, hogy csak éppen azt a néhány pár órát tudnám most Pesten tölteni, itteni lekötöttségem miatt.

Úgy tervezem azonban, hogy a vizsgák és colloquiumok özönében junius 3-6 közt egy kis sziget mutatkozván, e napokat Pesten tölteném, hol már október óta nem voltam s elintézni valóim igen felgyűltek.

E napokon szeretnék Nálad is tisztelkedni s kérlek, ne sajnáld egy lapon megírni, hogy akkor Pesten leszel-é és leginkább mikor és hol találhatlak meg.

Addig is a legnagyobb hálával köszönt

szerető és tisztelő barátod

Révész Imre

☞ [153] Mályusz 1935.
[154] Georg Calixtus (1586–1656), lutheránus teológus.
[155] Nyilván Révész 1936e.
[156] Lásd a bevezető, illetve Mályusz későbbi lesújtó véleménye Révészről.

MTA KIK Kt, Ms 6405/148.

Debrecenben, 1935. VI. 14.

Mélyen tisztelt kedves Barátom!
Nem tudom, a Te elgondolásodnak mennyiben felel meg a lexikonokról szóló ismertetés s így kissé félve is küldöm.[157] Ha hasznát veheted, jó, ha nem, tedd félre nyugodtan. – A Soós B. mostani dolgozatáról[158] azért írtam[159] csak ilyen kis Notiz-ot, mert az elsőről igen terjedelmesen írtam annak idején. Akkora anyagot tömörített össze, hogy vége-hossza nincs a részletezésnek, ha egyszer belemegy az ember. Remélem, Neked ill. a Századoknak már küldött példányt, mert mondta, hogy küldeni fog s habilitációja már ma egy hete megtörtént. – Ha esetleg még nem kaptad volna meg, abnormis lelkészi elfoglaltságának tulajdonítsd; én holnap-holnapután megint eszébe juttatom.

Hergecz Irén (Herczegnek a Magyary Rossa Gyula Oroszi emlékezéseiben van írva, és vezetett félre!) és Seni Valér anabaptista-könyveit[160] megkértem ugyan egy csomó egyéb könyvvel együtt az egyetemi könyvtárnak útján a budapesti nagy könyvtáraktól; de mivel biztos a biztos és a kezdődő nyári adminisztráció miatt a dolog hetekig is elhúzódhatik: nagyon kérlek, ha terhedre nem esik, vétesd ki szemináriumaitokból a kedves Gillemot dokiratcsomaggal[161] ezt a két művet és küldesd el bérmentetlenül címemre; a legrövidebb idő alatt visszaküldöm. – Tulajdonképen már fentlétemkor, szíves felhatalmazásod alapján, elkérhettem volna a kisasszonytól mindakettőt, de abban reménykedtem, hogy a helyes Hergecz név alatt mégis csak meglesz itthon a disszertáció valamelyik könyvtárunkban, a Seni-re meg emlékezni is véltem, hogy megvan. Azután kisült, hogy bizony nincs meg sem az egyik, sem a másik: a Seni-t, mint jobban utánanyomoztam megállapítám, még Kolozsvárt forgattam, sőt az ottani theologia könyvtárnak tán magam is szereztem be.

Jóságodat előre is hálásan és viszontszolgálatra mindig köszöni
szerető és tisztelő barátod

Révész Imre

Gillemot kisasszonyt szívesen üdvözlöm: meg kell írnom, hogy lekötelező udvariassággal és végtelen tapintattal volt segítségemre.[162]

☞ [157] Lásd a korábbiak, pl. 123. lj.
[158] Révész 1935a.
[159] Ua. Notiz: 'megjegyzés/jegyzet' (német).
[160] Lásd feltehetőleg Séni 1907.
[161] Lásd 127. lj. Gillemot Katalin (1911–1993), később a Szabó Ervin Könyvtár könyvtárosa. Doktori értekezése: *Gróf Széchenyi Ferenc és bécsi köre.* Türk Sándor, Budapest, 1933. Erről írta Révész Imre a korábban említett recenziót a *Protestáns Szemlé*be. Lásd még Mályusz 2021, 383, 388.
[162] Lásd 127. lj.

MTA KIK Kt, Ms 6405/149.[163]

Debrecenben, 1935. VII. 30.
Mélyen tisztelt kedves Barátom,

Weisz Leo[164] szivességéből mégis csak sikerült megkapnom a legújabb Zwinglimonográfiát,[165] természetesen azzal a kötelezéssel, hogy a Századokban ismertessem, amit ezennel meg is csináltam[166] és küldöm, talán nem lesz túl hosszú. Hogy némi, általam különben nem kedvelt aprólékoskodásba belementem a végén, annak, megvallom, az az oka, hogy majd ha a szerző megkapja az ismertetés megjelent példányát, még magyarul nem tudva is megállapíthatja a szövegből, hogy nemcsak általános szalmázás van az ismertetésben, hanem egy *elolvasott* könyvhöz való hozzászólás.

Megkérlek szépen, hogy majd amikor a szezon megindul, légy kegyes szót érteni Lukinich Imre[167] bátyánkkal a felől, hogy székfoglalóm[168] közlését mikorra jegyzed elő. A megtartása a sz.f.-nak csak a jövő év első negyedében történhetik meg s azt hiszem, a közlésről szó sem lehet a székfoglaló megtörténte előtt, noha természetesen ott nem ezt a kb. 4-6 íves dolgozatot, hanem annak egy kivonatát fogom csak felolvasni. A szöveg már első fogalmazásban kész, de még most is várok hozzá Bécsből, Zürichből adatokat, még pedig elég kardinális pontok homályban maradt részeire nézve – tehát az egészet föltétlenül átgyúrom még egyszer és letisztázom vagy tisztáztatom, a nyomdába adásnak Általad megjelölendő, ill. Lukinich bátyánkkal megállapítandó idejére. Természetes, hogy egy fac-simile és egy önálló forrásközlés, mint függelék, már csak különnyomatban jöhet.

Az a nagy kérésem volna, hogy ha „Geschichte des Bürgertums is Ungarn" c. tanulmányodból[169] van egy, akár nélkülözhető, akár egy kissé hosszabb időre kölcsönözhető példányod (természetesen nem a kézi példány, mert attól senki sem örömest válik meg akár csak kölcsönül is), légy jó azzal engemet megörvendeztetni. Itt az Egyetemi Könyvtárban nemcsak az illető Vierteljahrschrift,[170] de – sajnos és szégyenletes – semmi egyéb munkád sincs meg. A szemináriumokban való zörgetést, ami kissé körülményes, majd csak akkor kezdem meg, ha Tőled sem sikerül megkapnom dolgozatodat, mely a reformációtörténeti kapcsolatok szempontjából érdekel erősen.

☞ [163] Gépelt levél.
[164] Lásd a korábbiak, pl. 56. lj.
[165] Lásd a korábbiak, illetve Révész 1936a.
[166] Ua.
[167] Lukinichról lásd pl. Vardy 1976, 259–261.
[168] Révész 1936e.
[169] Mályusz 1927.
[170] Ua.

Jóságodat előre is hálásan köszöni és – ibi, ubi[171] – Istentől megáldott üdülést kíván

szerető és tisztelő barátod

Révész Imre

MTA KIK Kt, Ms 6405/150.

Debrecen, 1935. november 2.

Mélyen tisztelt kedves Barátom, L. I. bátyánkkal[172] megállapodtam a székfoglalóm márc. 9-i. dátumában. Februárra, sajnos, nem tehettem, mert az a dátum összeesik itteni félévi vizsgáimmal. L. I. azonban azt mondja – s azt hiszem, jól mondja – hogy a Századoknak nem szükséges pontban a hó 1-re megjelenni s így székfoglalóm közlését, azt hiszem, nyugodtan meg lehet a márc. számban kezdeni. Ezt azonban méltóztassál igazítani teljesen bölcs tetszésed szerint, én – a fenti bejelentés mellett – most csak azt jelentem még, hogy kb. egy hónap múlva gépelt és teljesen nyomdakész állapotban meg fogom Neked a székfoglalómat küldeni: azért ilyen hosszú határidőt írok, mert a bölcsészethallgató lányom[173] kopogtatja lassan, amikor ráér. Azonban, ugyebár, a két melléklet – egy fac-simile és Méliusnak egy kiadatlan röpirata (melyek dolgát már L.I.-vel megbeszéltem), a Századokba nem jöhet, csak majd a különnyomatba – vagy igen? – Szerettem volna még a bécsi levéltárból kiegészítő adatokat kapni K. Gy.,[174] az anabaptista „fekete ember" dolgaihoz – de P. O.,[175] akihez ez ügyben még június folyamán fordultam levéllel, mélyen hallgat, pedig vagy 1 ½ évvel ezelőtt egy másik ügyben igen nagy készséggel volt segítségemre. Bizonyára komoly oka van, hogy miért nem válaszolt.

Szeretettel és tisztelettel köszönt

hűséges barátod

Révész Imre

☞ [171] 'Ott, ahol (vagy)' (latin).

[172] Nyilván Lukinich Imréről van itt szó. A székfoglalóról, illetve Kornis Gyula köszöntéséről lásd *Akadémiai Értesítő,* 46. sz. 1936, 206–207.

[173] Valószínűleg Révész Gabriella. Róla lásd Kovács 2014, 106.

[174] Karácsony György.

[175] Minden bizonnyal Paulinyi Oszkár. Róla lásd a korábbiak, pl. 67. lj.

MTA KIK Kt, Ms 6405/151.

Debr. 1935. XI. 16.

Mélyen tisztelt kedves Barátom, örülök, hogy a kéziratnak csak január elejére kell bemennie, mert a lányom bizony lassabb tempóban másolgatja, mint először hittem; de akkorára föltétlenül készen lesz. Küldeni fogom vele az egy lapnyi facs. készíttetésére alkalmas kicsi, éles fényképet, melyről tetszésszerinti nagyításban készíthető cliché (még a lencse is megvan) és a talán csak egy nyomt. *félívet* elfoglalandó Mélius-irat pontos kézírásos másolatát. A Schaeffler-könyv[176] elküldéséért hálás lennék, mert márciusig aligha lesz útam Pestre; a tanítványod disszertációja is érdekel, szívesen írok róla, mihelyt alkalmam lesz rá, a P. Sz.-be.[177] A Csernák könyvét[178] ellenben azért nem vállalhatom, mert már írtam róla egy gyakorlati egyházi folyóiratba s ott természetesen a szerzőnek, aki gyakorló lelkipásztor, azt az érdemét emeltem ki főkép, hogy egyáltalán *foglalkozik* ily dolgokkal. A Sz.-ba természetesen már tisztán tudományos mélyre kellene tennem, itt a bírálat már nem lehetne annyira kedvező, bár bizonyos alsóbb mértéket kétségtelenül *nem* egyházi szempontból is megüti; de nem szeretném, ha a derék szerző váradi lpásztor, egyházkor. főjegyző – azt találná gondolni, hogy második bírálatommal lerontom az első értékét. – P.O.-tól[179] végre kaptam levelet, sajnos, negatív eredménnyel, de mégis annyiban haszonnal, hogy a Takáts S.[180] egy pontatlan idézetét veri- és rectifikáltam.[181] Szeretettel és tisztelettel köszönt igaz barátod

Révész Imre

MTA KIK Kt, Ms 6405/152.

Debrecen, 1935. december 30.

Mélyen tisztelt kedves Barátom, a székfoglaló gépirata készen van, most már csak egyetlen átolvasásra van szükség az esetleges géphibák kijavítására s azután az egészet *azonnal* küldhetem. Légy kegyes egy lapon tudatni, küldjem-e tényleg

☞ [176] Révész 1937d. Ez a könyv is a szellemtörténet jegyében készült egyébként, s Révész pozitív ismertetést írt róla.

[177] Elképzelhető, hogy Révész 1936/d. Barta István valóban Mályusz tanítványa volt, lásd pl. Mályusz 2021, 487–489, 546–547.

[178] Valószínűleg Csernák 1934; 1992.

[179] Azaz Paulinyi Oszkártól.

[180] Takáts Sándor. Lásd róla Vardy 1985.

[181] Részben lefordíthatatlan szójáték: kb. 'utánanéztem (hitelességének), és javítottam' (latin).

azonnal postán, vagy esetleg ráér a dolog jan. 15-ig, amikor Deo Volente[182] dolgom lesz Pesten és esetleg személyesen vinném fel, minthogy jan. 16. 17. vagy 18. napjait (ez utóbbit csak félig) Pesten vagyok töltendő s Téged a kézirattal vagy a kézirat nélkül egyképen szeretnélek felkeresni az egyetemen, ha akkor ott vagy és nem alkalmatlan a látogatásom.

Egészen meglepett a Tört. Társ. ig. választmányi tagjává választatásom.[183] Azt hiszem, legnagyobb részben ez is a Te jóakaratod és bizalmad műve.[184] Csak attól félek, hogy legalábbis egyelőre – amíg ilyen rossz világ lesz – nem veszitek sok hasznomat, *ha* ugyan egyáltalán veszitek.

Istentől megáldott új esztendőt kíván szerető és tisztelő barátod

Révész Imre

MTA KIK Kt, Ms 6405/153.

D. 1936. 1. 1.
Mélyen tisztelt kedves Barátom!

Ma vett kedves lapod értelmében a kéziratot azonnal küldöm. Vivője Váltingi László fővárosi napidíjas mérnök, kedves kis barátom.

Bár még abban nem döntöttek, hogy a kézirathoz csatolt mellékleteket is *már a Századokban* közlitek-é,[185] ezeket is csatolom, hogy lássad, miről van szó. Amíg személyesen is találkozhatunk, bizonyosan eldől a dolog. – A fényképmásolatnak a lemeze is megvan, ha a megfelelő alakú nagyítóhoz ez is szükséges.

Domanovszky Sándor úrral[186] mindenesetre szeretnék megismerkedni; de addig sem hozzá, sem Hajnal Istvánhoz nem megyek, amíg Veled nem találkoztam. Ezért arra kérlek, hogy – ha nem esik terhedre nyilvántartani – e hó 15-e előtt pár nappal tudasd velem, hogy *előreláthatóvalószínűség szerint mikor és hol talállak meg 16-án, 17-én (v. esetleg 18-án d.e.).* Adjál talán több lehetőséget is, hogy válogassak benne: én viszont idejében híradással leszek.

Igaz szeretettel és tisztelettel kíván Istenben boldog új évet

hű barátod

Révész Imre

☞ [182] 'Isten segítségével / 'ha Isten is úgy akarja' (latin).
[183] A Magyar Történelmi Társulatról lásd még pl. Ember 1967.
[184] Tehát Mályusz Elemér alapvető szerepet játszott a tisztség elnyerésében.
[185] Lásd Révész 1936e; 1937a.
[186] Révész és Domanovszky viszonyához lásd pl. MTA KIK Kt, Ms4527/50. A levélben Révésznek a *Magyar Művelődéstörténet*ben való részvételéről van szó, bizonyos zsidóellenes kitétellel Révész részéről, ami azért rá nem jellemző. Lásd még Révész 1940a. Domanovszkyról újabban Erős 2016b (lásd jelen kötetben is).

MTA KIK Kt, Ms 6405/155.

Debrecenben, 1936. XII. 26.

Mélyen tisztelt kedves Barátom!
Az októberi találkozásunkkor megígért levelet még csak most tudom megírni. Egyéb okok mellett főként azért haladt idáig a megírása, mert mostanig vártam annak a két dolognak a megjelenésére, amelyeket egyidejűleg vagyok bátor címedre postázni, kérve szíves elfogadásukat.

Az egyik a készülő Magyar Ref. Egyháztörténetemnek[187] első néhány fejezete. Addig, míg könyvalakban megjelennék, egyetemi előadások alakjában sokszorosítják hallgatóim, folytatólagosan. A sokszorosítás, fájdalom, a rossz gépük miatt igen gyarló. De talán mégsem fáraszt nagyon, ha itt-ott belepillantasz. Boldog lennék, tartózkodás nélkül lennél szíves közölni róla az előttem mindíg [sic!] nagyban mérvadó véleményedet – a középkort illetőleg még különösen is.

A másik a most *nagyon* átdolgozott középiskolás egyháztörténetem I-II. könyve.[188] Ezeket különösen azért küldöm, mert látom, hogy a középiskolai történettanítás minden vonatkozásban nagyon érdekel. E könyveimet az erdélyi középiskolákban már 1922, a csonkaországiakban 1926 óta tanítják.[189]

Amint élőszóval is mondottam, igen meggazdagított „A történettudomány mai kérdései"[190] c. előadásod. Jól esett, hogy a szellemtörténetet lényegére nézve tökéletesen egyetértek Veled.[191] Roppantul sokat tanultam arról a pár lapról, ahol a helytörténet fontosságát[192] emeled ki és néhány sorban végtelenül értékes útmutatásokat adsz. Valóban szeretném magamat megduplázni s egyik példányomat kizárólag a helytörténeti kutatások szervezésére s irányítására szentelni. Sajnos, ez idő szerint senki segítségem nincs.

Amiben eltérek Tőled, hadd mondjam meg teljes őszinteséggel.

„A világ és a földi élet az eredendő bűn következménye…" (6.l.). Ezt soha keresztyén theologia egyik formájában sem tanította. Ez gnostikus-manichaeista tanítás. Ker. hit és tan szerint a *halál* és a *kárhozat* az eredendő bűn következmény.

☞ [187] Lásd valószínűleg Révész 1938b.
[188] Révész 1993.
[189] Uo.
[190] Lásd Mályusz 1936b.
[191] Mályusz előadása egyébként tökéletes cáfolata Gyáni Gábor értelmezésének, aki szerint Mályusz esetében a szellemtörténet csak „mimikri". Lásd Gyáni 2016. Lásd még Erős 2024.
[192] Mályusz Elemér már korábban is fontos tanulmányt írt a helytörténetírásról, s Váczy Péterrel heves vitába is keveredett minderről. Lásd Váczy 1931; Mályusz 1923–1924.

„a reformáció és az ellenreformáció ismét a középkorhoz jelent visszatérést." (8.l.)[193] Troeltsch[194] szerint igen: de ez a thesise nagy mértékben egyoldalú. Egész irodalom támadt ez egy állítása körül (csak a Holl nevét említsem![195]) s úgy szétszedték, hogy ma már, ha élne, ő sem igen ragaszkodnék hozzá. A reformációban bármennyi középkori vonás volt is: a középpontjában robbantotta fel a középkort (pápai világhatalom és egyházjog megsemmisítése, egyházi és világi hatalom koordinálása szubordinálás[196] helyett – és, ami mindezeknek alapja és gyökere: az egyház Krisztushelyettesítő jogának tagadása!). Én sem állítom – mert épp oly egyoldalúság – hogy a reformáció *teremtette meg* az újkort; de állítom, hogy az újkor reformáció nélkül nem lett volna azzá, amivé lett. De még a római egyház sem. A reformáció *nélkül* lehet, Loyola[197] is a Savonarola sorsára jutott volna.

Azt már említettem, hogy a Szekfűről szóló megnyilatkozásaidba – itt is, egyebütt is, – szerény nézetem szerint egy kissé erősen beleszólt a resentus.[198] Mondtam, hogy ezt mindkettőtök miatt igen fájlalom. Ehhez most is csak annyit hadd tegyek hozzá, hogy akárhányszor olvasom el újra a vonatkozó fejezetét Szekfűnek, nem bírom belátni, hogy nála „a reformáció jelentéktelen intermezzóvá lesz." Nem hiszem, hogy azokat a fejezeteket protestáns hitvallású történész *lényegileg* másképp írhatta volna meg (értem a XVI. századot).[199] Bizonyára másként *színezte* volna, de *tárgyilag* bajosan jelölhette volna ki a reformáció szellemtörténeti helyét a magyar történet egészében másként.[200]

A Szekfű barokk koncepcióját[201] nem védem, ebben nem vagyok eléggé otthon. A Budapesti Szemlében[202] lefolyt gyönyörű vitátokra nézve csak annyit – a Prot. Szemlében[203] már pedzettem is – hogy a türelem kérdésében *türelmesen* kell tovább kutatnunk; eddigi ismereteink alapján nem mondhatunk végleges ítéletet.

☞ [193] Mályusz 1936a; Szekfű 1936.

[194] Troeltschre még Joó 1935, 83–88; 1931; Iggers 1988, 268–300. Az újabb német irodalomból Drescher 1991.

[195] Minden bizonnyal Karl Holl (1866–1926) német teológus és egyháztörténészről van szó.

[196] 'Alárendelés' (latin).

[197] Loyola még Révésznél lásd Révész Imre: *„Akikre nem volt méltó a világ". Képek a keresztyénség történetéből.* Eredetileg Erdélyi Református Egyházkerület, Cluj–Kolozsvár, 1921. Reprint: Debrecen, 1993. 83–85.

[198] Lásd erről Erős 2000.

[199] Természetesen a *Magyar Történet*ről van szó. Lásd Erős 2000; Hóman–Szekfű 1928–1934.

[200] Tehát itt is alapvető a szellemtörténeti pozícióra való hivatkozás.

[201] Lásd erről Erdősi 2003.

[202] Lásd Erős 2000; Mályusz 1936a. Lásd még mindehhez Ms 4754/217. Révész Imre levele Török Pálhoz. A levélben valószínűleg Muraközi Gyuláról van szó, akinek műveit Révész ugyan pozitív hangnemben ismertette, ugyanakkor Szekfű-ellenes kirohanásait alapvetően elutasította. (Ez is alátámasztja, hogy a Szekfű-ellenes támadások nem feltétlenül felekezeti alapon folytak, hiszen mind Török Pál, mind Ifjabb Révész Imre protestánsok voltak, mégis inkább Szekfűvel értettek egyet.) Lásd pl. Révész 1929.

[203] Révész 1934i.

Azt nem igen merném állítani, a források ismeretében, hogy a Tolnai-Medgyesiféle puritánizmusnak[204] egyenes toleranciaképző hatása lett volna. Ez az egész mozgalom merőben *másra* irányult, az egyház belső elmélyítésére és megerősítésére; híveit egyelőre még inkább antikatholikus irányban fanatizálta. (Hiszen pl. a püspökség, a róm. kath. szertartásmaradványok stb. ellen harcolt!). A cromwelli tolerancia eszméköre (amelybe ugyan rk.-ok és unit.-ok nem értődtek bele!) nálunk eddigi tudomásom szerint, nem vert irodalmi visszhangot. Én úgy képzelem, hogy minálunk a tolerancia kiképződésében helyzeti energiák és nem eszmei erők vitték a főszerepet; utóbbiak irodalmi hatása a XVII. század előtt nem igen mutatható ki. Mindennél óriásibb hatásának kellett lenni a magyar elmékre annak a körülménynek, hogy Erdély *reálpolitikai* okokból már az 1570-es évektől *megcsinálta* a toleranciát. A tolerancia nyugati ideológiája itt igazán csak „Überbau" volt, később.[205]

Ezeket kívántam Neked elmondani, igaz baráti tiszteletből, nagyrabecsülésemtől indíttatva. Boldog leszek, ha egyszer Te is elmondod nekem, – nem is szükséges levélben – hogy e pontokban miért gondolkodol másként. Abból én csak tanulhatok.[206]

Az Isten adjon Neked boldog új esztendőt, sok szép új munkával. Az egyházkerületi levéltárban igaz örömmel fogok bármikor rendelkezésedre állani, csak parancsolj velem.

Szerető és tisztelő barátod

Révész Imre

MTA KIK Kt, Ms 6405/156.[207]

Debrecenben, 1939. julius 10.
Mélyen tisztelt kedves Barátom!

Azt szerettem volna, hogyha a türelmi rendeletről[208] írt művedet úgy köszönhetem meg Neked, hogy megelőzőleg többet vagy kevesebbet el is olvassak belőle. Ez a vágyam és reménységem azonban meghiúsult, hosszú hetek óta képtelen vagyok hozzájutni bármilyen komolyabb és összefüggőbb olvasmánynak. Ha egyrészt nagyon lever is a tudományos életből való kényszerű és reménytelen

☞ [204] Minderről újabban lásd pl. Fazakas–Győry L. 2008. Ugyanott részletes áttekintés az újabb irodalomról is.
[205] Révész 1934i. Überbau: 'felépítmény' (német).
[206] Mályusz leveleiről Révészhez lásd a korábbiak, főként a 129. lj.
[207] Géppel írott levél.
[208] Lásd Mályusz 1939.

kikapcsoltatásom, másrészt annál tisztább és boldogabb örömmel tölt el, hogy a Te nagyszerű munkásságod egyháztörténet írásunkban is[209] Isten kegyelméből fölös mértékben kipótolja az én onnan való kikapcsoltatásom következtében esetleg támadható valamelyes hézagot. Abban a reményben, hogy talán a most következő hetekben műved komoly áttanulmányozásához mégiscsak hozzájuthatok, tisztelettel és örömmel üdvözöllek az újabb nagyszabású teljesítményed után, amelynek a magyar protestáns történeti tudatunk hatalmas erőgyarapodását és elmélyülését fogjuk köszönhetni.[210] Kérem Istent, ne ez legyen az utolsó ajándék, amit Tőled egyházunk és a magyar evangéliumi gondolat kap.[211]

Hálás köszönettel tisztelő igaz barátod:

Révész Imre

MTA KIK Kt, Ms 6405/157.

D. 1940. II/23.

Mélyen tisztelt kedves Barátom!
Igen boldog vagyok, hogy a szónak nem sablonos értelmében *monumentális* művedhez[212] most már az Iratok[213] is megjelentek s hogy azoknak megküldésével is szíves voltál megtisztelni. Valóban hálával tartoznak Neked, hogy elvégzed azt, amire mi theologus-egyháztörténészek részben fatálisan ritkuló számunknál fogva, részint egyéb okokból, ezidőszerint képtelenek volnánk.

Tőlem most már csak ilyen forgácsok hullanak le, amelyek tudományos szempontból semmik, de amelyekkel mégis gondolok Neked némi örömet szerezhetni. Az egyikkel bizonyos aktualitások miatt, a másikkal meg azért, mert pátriáddal van kapcsolatban, amelyet az ősszel megvindikáltam,[214] sok szomorú és kevés örvendetes tapasztalatot szerezvén református vonatkozásban.

Ismételt hálás köszönettel

tisztelő régi barátod

Révész Imre

[209] Mályusz 2021, 345–373.
[210] Ahogy erről a bevezetőben esett szó, Révész később is sokszor idézi Mályuszt, még az 1960-as években is, lásd Révész 1966.
[211] Nem ez volt az utolsó egyháztörténeti műve Mályusznak, lásd pl. Mályusz 1971.
[212] Lásd Mályusz 1939.
[213] Lásd Mályusz 1940.
[214] Esetleg Révész 1940b.

FÜGGELÉK

Az alábbiakban részleteket közlök Révész Imre Willy Andreas könyvéről írott recenziójából, amelyek világosan bizonyítják, hogy a német szerző művét szellemtörténetinek tartja, s alapvetően pozitív (majdhogynem rajongó) véleménye is alapvetően ennek szól.

> Nem állhatott volna viszont elő ennek a könyvnek nagyszerű kompozíciója a szellemtörténeti irány kialakulása nélkül, amely a legkülönbözőbb jellegű történeti életfolyamatok együttnézésére, kölcsönhatásaikat felismerő egységes értelmezésére és szemléltetésére törekszik, anélkül, hogy akár régebbi, hegelianus vagy marxi dogmatikus előfeltételektől vezettetné, akár újabb iskolás lélektani vagy egyéb schémának uralma alá adná magát (ami pl. az egyébként nagyszerű Lamprechtnek volt súlyos eltévelyedése).[215]
>
> Műve célját a következőképen jelöli meg: „Darstellung des gesamtdeutschen Geisteslebens, ein Stück Volksgeschichte also". Módszere: „eine synthetisch verknüpfende Betrachtungsweise, die bei aller Freude an der farbigen Aussenseite der Dinge zu ihrem geistigen Kern vordringt." Tehát a valódi, minden doktrinerizmustól ment szellemtörténeti módszer, amely nem érheti be a puszta analízissel – ez csak föltétlen előföltétele –, hanem „unbedingte Anschaulichkeit"-re, „greifbare, sinnliche Lebens-nähe" ábrázolására törekszik (632-4. 1.). A szintetikus szemléletességre törekvés a mű külső formájára is kihat: a „lábjegyzeteknek" aprólékos tudományos apparátusa – néha már inkább csak cafrangja – eltűnik s helyüket (éppúgy, mint a Hóman-Szekfű-féle Magyar Történetben, a mellyel a mű

☞ [215] Révész 1934e, 451. Hozzá lehet itt fűzni, hogy Mályusz nagy későbbi vitatkozótársa, Mezey László szerint Mályusz erre a munkára építette koncepcióját Gyöngyössy Gergelyről és a „devotio moderna"-ról 1945-ös, nagylélegzetű tanulmányában. A tanulmány teljes egészében a szellemtörténeti megközelítés jegyében készült, de Andreas Willy művére Mályusz (aki pedig ilyesmire, a filológiai alaposságra, igen kényes volt) nem hivatkozik. Hivatkozik viszont rá, négyszer is, nagyszabású összefoglalásában a középkori egyházi társadalomról (ennek alapszövege szintén 1945 körül készült), amelybe alapvetően beépíti (néha szó szerint ismétli) 1945-ös tanulmányát, de ezek a hivatkozások nem a pálosokról, illetve a Gyöngyössy Gergelyről szóló szövegekben találhatók. Mindenesetre könnyen elképzelhető, hogy Andreas könyve éppen az Ifjabb Révész Imrével való levélváltás, illetve a *Századok*-beli recenzió nyomán került Mályusz kezébe, s erősíti Mályusz 1945-ös tanulmányának szellemtörténeti alapállását is. Lásd mindezekhez Mályusz 1945; 1971, 148, 154, 157, 233; Mezey, 1979, 202, 57. lj. (Mezey László persze csak saját föltevéseként írja [„úgy látszik"], hogy Mályusz itt Andreas nézeteit és módszereit hasznosítja, s egyébként szép tanulmánynak minősíti Mályusz írását.)

egyébként koncepciójában és módszerében is a legszorosabban rokon[216]) a könyv végén az egyes fejezetekhez fűzött, a kútfőirodalomról, a kutatás jelenlegi állásáról, módszeri kérdésekről és egyéb „műhelytitkokról" tanulságosan tájékozó összefoglaló jegyzetek foglalják el.[217]

A szinte áttekinthetetlen tarkaságú német politikai szétdarabolásban egységes, nagyvonalú szempontok szerint teremt rendet a megértés és a szemlélet számára. Politikai eszmeáramlatok, újra meg újra felvetődő s megint csak zátonyra jutó birodalmi reformtörekvések mellett hatalmas arányú s a részletekben különösen finom kidolgozású képet fest I. Miksa császárról, „az utolsó lovagról", akinek lelkiségében, eszmevilágában, törekvéseiben megint csak pompásan szembeszökik a közép- és újkor ölelkezése, ennek az egész „kor-mesgyének" kiváló mértékben átmeneti jellege. Az abszolutizmusra hajló német Landesherr alakja, a tartományi bürokrácia kialakulása a német jogéletben a római jog befogadása által bekövetkezett végzetes fordulat megvilágítása után a rendiség és különösen a haldokló lovagvilág rajza következik, a lovaglelkiség és lovagi életformák művészi és szolid megalapozású képe, amelyek ellenállhatatlan vonzóerővel voltak a polgárságra is.[218]

Végül a kor szellemi életét, művészetét foglalja össze. Természetesen „szellemi élet" volt az is, amit eddig bemutatott, mert hiszen mindenütt, a gazdasági tevékenység ismertetésénél is leásott az értékelő és értéktermelő lelkiség gyökeréig. Most azonban a szellemi élet legarisztokratikusabb nyilvánulásait veszi külön is vizsgálat alá: a német humanista eszmevilágot és annak szellemtudományi törekvéseit és termelését, továbbá a természettudományi és természetbölcseleti renaissance kísérleteket, végül „Der Ausklang der Gotik" sokatmondó címe alatt a képzőművészet életét és alkotásait. Különös finomsággal mutatja meg itt a humanizmus sokarcúságát: miként keveredik éppen a német humanizmusban erős egyházi tradícionálizmus a biblikus-evangéliumi egyház- és vallásreform türelmetlen követelésével, skolasztikus hagyományok pogány filozófiai hatásokkal, misztika és racionalizmus, erős ethikai szenvedély és érzéki szomjúság, hűvös kriticizmus és reflektálatlan életöröm.[219]

☞ [216] A Hóman–Szekfűről lásd a korábbi jegyzetek. Amint azokból is kiderül, Révész Szekfűék művét is alapvetően a szellemtörténeti szempontok érvényesítése miatt tartja kiemelkedőnek, tehát ez a megjegyzése is a szellemtörténet iránti vonzódására utal.

[217] Révész 1934e, 453–454.

[218] Uo. 455. A bevezetőben még kiemeli Révész, hogy Wilhelm Windelband, Walter Goetz és Karl Hampe tanítványáról van szó, mindnyájan par excellence szellemtörténészek.

[219] Uo.

Merjük tudománytörténeti fordulópontnak tekinteni ezt a könyvet, mert egy oly magas fokban sikerült, annyira szolid részletalapvetésen nyugvó s másfelől a rendező szempontok és a rekonstruktív szemlélet erejével annyira átvilágított szintézis, hogy mellette ennek a hatalmas tárgykörnek egyetlen ezutáni kutatója sem fog büntetlenül elmehetni. Részleteiben nem egy jogosult s talán kemény bírálat fogja majd érni – ahogy érte pl. húsz év óta a Troeltsch nagy standard-könyvét –, de egészében, éppúgy, mint amaz, nagyon sokáig útjelző marad.[220]

HIVATKOZOTT IRODALOM

Andics–Révész 1951: Andics Erzsébet – Révész Imre: Kossuth Lajos születésének 150. évfordulója elé. *Századok,* LXXXV. évf., 2. sz., 190–196.

Asztalos 1933: Miklós Asztalos: Die öffentliche Moral in der Frühzeit des ungarischen Altprotestantismus. In *Résumés des communications présentées au congrés Varsovie 1933.* Warszawa, I. köt. 252–255.

Ballagi 1916: Ballagi Aladár: *Az igazi Rákóczi.* Rényi Károly, Budapest.

Ballagi 1867: Ballagi Mór: *A protestantismus harca az ultramontanismus ellen.* Osterlamm Károly, Pest.

Baráth 2018: Baráth Béla Levente: „Varga Zsigmond teológia professzor a Debreceni M. Kir: Tisza István Tudományegyetem 1932/33. évi rector magnificusa." *Gerundium,* IX. évf., 1. sz., 3–22.

Berzeviczy 1922: Berzeviczy Albert: *Az abszolutizmus kora Magyarországon 1849–1865.* Franklin, Budapest.

Büky 2015: Büky Orsolya*: A szellem lovagjai*. Magyar Napló, Budapest.

Csernák 1934: Csernák Béla: *A református egyház Nagyváradon, 1557–1660.* Kálvin Nyomda, Nagyvárad. (Új, javított kiadása: Nagyvárad, 1992.)

Dénes 1976: Dénes Iván Zoltán: *A realitás illúziója. A historikus Szekfű Gyula pályafordulója.* Akadémiai, Budapest.

Drescher 1991: Hans-Georg Drescher: *Ernst Troeltsch. Leben und Werk.* Vandenhoeck-Ruprecht, Göttingen.

Ember 1967: Ember Győző: „A Magyar Történelmi Társulat száz éve." *Századok,* CI. évf., 6. sz., 1140–1169.

Erdősi 2003: Erdősi Péter: „Barokk és neobarokk. Két fogalom kölcsönhatása Magyarországon." *Korall,* VII. évf., 155–186.

Erős 2000: Erős Vilmos: *A Szekfű–Mályusz vita.* Csokonai Kiadó, Debrecen.

☞ [220] Uo. 456. Révész itt minden bizonnyal Troeltsch 1977-re utal. Troeltsch (s különösen az itt említett műve) egyébként mind Mályuszra, mind ifjabb Révész Imrére alapvető hatással volt, éppen a szellemtörténetet az egyháztörténet területén is megalapozó pozíciója miatt.

Erős 2009: Erős Vilmos: A magyar történetírás a két világháború közötti időszakban. *Valóság*, LII. évf., 2. sz., 48–69.

Erős 2013: Erős Vilmos: Utak a népiségtörténethez: Mályusz Elemér és Szabó István. *Századok,* CIIIL. évf., 1. sz., 33–62.

Erős 2016a: Erős Vilmos: „A második »száműzött Rákóczi« vita. Szekfű Gyula Bethlen Gábor című művének korabeli fogadtatása." *Századok*, CV. évf., 1. sz., 3–46.

Erős 2016b: Erős Vilmos: „Menekülés a hallgatásba… és a szellemtörténetbe. Domanovszky Sándor történeti-politikai nézetei az 1930/1940-es évek fordulóján." *Aetas,* XXXI. évf., 4. sz., 77–97.

Erős 2016c: Vilmos Erős: „Ein Wegbereiter der modernen Gesellschaftsgeschichte in Ungarn. Elemér Mályusz (1898–1989)." *Ungarn Jahrbuch,* Band XXXI (2014–2015). München–Regensburg, 229–242.

Erős 2019: Erős Vilmos: „Szellemtörténet versus népiségtörténet. Szekfű Gyula és Szabó István különböző értelmezései a nemzetiségek magyarországi történetéről az 1940-es évek elején." *Történelmi Szemle* LXI. évf., 3. sz., 479–498.

Erős 2022: Erős Vilmos: A szellemtörténet Debrecenben: Ifjabb Révész Imre. *Aetas,* XXXVII. évf., 3. sz., 79–96.

Erős 2024: Erős Vilmos: „Történelem és filozófia: Mályusz Elemér szellemtörténeti 19. százada. Forrásközlés és interpretáció." *Történelmi Szemle*, LXVI. évf., 2. sz., 273–292.

Erős–Gyimesi 2009: Erős Vilmos: „Ifjabb Révész Imre levelei Szekfű Gyulának." (Gyimesi Pálmával közösen.) *Lymbus, Magyarságtudományi folyóirat,* VII. évf., 233–257.

Fazakas–Győri L. 2008: Fazakas Gergely – Győry L. János (szerk.): *Medgyesi Pál redivivus. Tanulmányok a 17. századi puritanizmusról.* Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtár, Debrecen.

Fellner–Corradini 2006: Fritz Fellner – Doris A. Corradini: *Österreichische Geschichtswissenschaft im 20. Jahrhundert. Ein biographisch-bibliographisches Lexikon.* Böhlau, Wien.

Gillemot 1933: Gillemot Katalin: *Gróf Széchenyi Ferenc és bécsi köre.* Türk Sándor, Budapest.

Glatz 1967: Glatz Ferenc: „A Magyar Történelmi Társulat megalakulásának története." *Századok,* CI. évf., 1–2. sz., 233–267.

Glatz 2016: Glatz Ferenc: *Konzervatív reform. Klebelsberg, Domanovszky, Szekfű, Hóman, Hajnal.* Kossuth, Budapest.

Gyáni 2016: Gyáni Gábor: A kánonromboló Mályusz Elemér választásai. In Papp Gábor (szerk.): *Konzervatív gondolkodók. Egy akadémiai ülésszak előadásai.* Kossuth, Budapest, 215–229.

Gyimesi 2011 (2012): Gyimesi Pálma: Szekfű Gyula és Ifjabb Révész Imre kapcsolata. In *„A historiográfia műhelyében". Történeti Tanulmányok, XIX*. Szerk. Erős Vilmos és Velkey Ferenc. Történelmi Intézet, Debrecen, 77–94.

Halmágyi 1999: Halmágyi Pál (szerk.): *Mályusz Elemér emlékezete 1898–1989.* (A Makói Múzeum Füzetei, 92.) Makó.

Hoffmann 1932: Heinrich Hoffmann: *Reformation und Gewissensfreiheit.* De Gruyter, Giessen.

Hóman–Szekfű 1928–1934: Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet.* IV. *A tizenhatodik század;* V. *A tizenhetedik század;* VI. *A tizennyolcadik század;* VII. *A tizenkilencedik és huszadik század.* Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.

Iggers 1988: Georg G. Iggers: *A német historizmus.* (Ford. Telegdy Bernát.) Gondolat, Budapest.

Incze 1931: Incze Gábor: *A magyar református imádság a XVI.* és *XVII. században*. Debrecen. (Klny. Eredetileg: *Theológiai Szemle,* XXXI. évf., 1931, 5–199.)

Joó 1931: Joó Tibor: *A történetfilozófia feladata* és *Ernst Troeltsch elmélete.* Az Egyetem Barátainak Egyesülete, Szeged.

Joó 1935: Joó Tibor: *Bevezetés a szellemtörténetbe.* Franklin-Társulat, Budapest.

Kecskeméthy 1917: Kecskeméthy István (szerk.): *A mi vallásunk: a nagy reformáció négyszázados* évfordulójára. Kolozsvári Református Theológiai Fakultás, Kolozsvár.

Komoróczy 1931: Komoróczy György: „Henri Hauser: La modernité du XVIe siécle. Paris, 1930." *Századok,* LXVIII. évf., 9–10. sz., 317–319.

Kósa 2011: Kósa László: A történész Révész Imre fordulata. In uő: *Művelődés, egyház, társadalom. Tanulmányok.* Akadémiai, Budapest, 408–436.

Kovács 2014: Kovács I. Gábor. (szerk.): *Hit – Tudomány – Közélet. A Debreceni Tudományegyetem Református Hittudományi Kara (1914–1950) professzorainak életrajzi adattára és életútleírása.* (Magyarországi egyetemi tanárok életrajzi adattára 1848–1944, II.) Összeállították Kovács I. Gábor, Takács Árpád. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 103–119.

K. Török 1933: K. Török Mihály: *A magyar egyházpolitikai harc története.* Szent István Társulat, Budapest.

Lakatos 1996: Lakatos László: *Az élet és a formák. Hajnal István történelemszociológiája.* Új Mandátum, Budapest.

Magyar 2016: Magyar Balázs Dávid: „»Könyv kell hát, hadd ismerjük meg Kálvin szellemét.« Révész Imre Kálvin életrajzának keletkezése kiadása és recepciója." *Református Szemle,* CV. évf., 2. sz., 176–197.

Mályusz 1923–1924: Mályusz Elemér: „A helytörténeti kutatás feladatai." *Századok,* LVII-LVIII. évf., 1–6. sz., 538–566.

Mályusz 1927: Mályusz Elemér: „Geschichte des Bürgertums in Ungarn." *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftgeschichte,* XX., 356–407.

Mályusz 1935: Mályusz Elemér: A Rákóczi kor társadalma. In Lukinich Imre (szerk.): *Rákóczi emlékkönyv halálának kétszáz éves évfordulójára II.* Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 25–58.

Mályusz 1936a: Mályusz Elemér: „Magyar reneszánsz, magyar barokk." *Budapesti Szemle* 241. köt., 703. sz., 159–179; 704. sz., 293–318; 242. köt., 705. sz., 86–104; 706. sz., 154–174.

Mályusz 1936b: Mályusz Elemér: *A történettudomány mai kérdései. A Dunamelléki Református Egyházkerület tanárainak első összejövetelén tartott előadás.* Kecskemét.

Mályusz 1939: Mályusz Elemér: *A türelmi rendelet. II. József és a protestantizmus.* Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, Budapest.

Mályusz 1940: Mályusz Elemér (szerk.): *Iratok a türelmi rendelet történetéhez.* Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, Budapest.

Mályusz 1945: Mályusz Elemér: „A pálosrend a középkor végén." *Egyháztörténet,* III. évf., 1–4. sz., 1–53.

Mályusz 1971: Mályusz Elemér: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Mályusz 2021: Mályusz Elemér: *Visszaemlékezések.* Szerk. Soós István. Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, Budapest.

Mezey 1979: Mezey László: *Deákság* és *Európa. Irodalmi műveltségünk alapvetésének vázlata.* Akadémiai, Budapest.

Moore 1930: Will Grayburn Moore: *La réforme allemande et la littérature française.* Publications de la Faculté de Lettres de l'Université de Strasbourg, Strasbourg.

Németország félszázaddal ezelőtt debreceni theológus szemmel nézve. Dr. Révész Kálmán püspök külföldi naplójából. Debrecen, 1935.

Paulinyi 1930: Paulinyi Oszkár: Iratok Kassa sz. kir. Város 1603–1604-ben megkísérelt rekatolizálásának történetéhez. In Mályusz Elemér (szerk.): *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár XIV.* Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, Budapest, 4–110.

Pál 2015: Pál Lajos: Egy folyóirat a történész viták kereszttüzében, Századok, (1931–1943). *Századok,* CIL. évf., 1. sz., 33–86.

Pomogáts 2001: Pomogáts Béla: Emlékezés Asztalos Miklósra. In uő: *Változó Erdély. Tanulmányok Erdélyről.* Lucidus, Budapest, 201–227.

Pusztai 2018: Pusztai Ferenc: Felekezeti meggyőződés és modern történetírás. Révész Imre és a református történetszemlélet. In *Opuscula Historiae. II.* Szerk. Kósa-Grimm András, Veres Kristóf. ELTE Eötvös József Collegium Történész Műhely, Budapest. 122–139.

Rácz 1931: Rácz Béla: *Két évszázad a magyar református igehirdetés történetéből (1711–1914).* Gyula.

Révész 1921: Révész Imre: *„Akikre nem volt méltó a világ". Képek a keresztyénség történetéből.* Erdélyi Református Egyházkerület, Cluj–Kolozsvár. (Reprint: Debrecen, 1993.)

Révész 1926: Révész Imre: *Révész Imre* élete *1826–1881. Születésének 100.* évfordulójára. Debrecen Szabad Királyi Város Könyvnyomdája, Debrecen.

Révész 1929: Ifjabb Révész Imre: „Muraközy Gyula: A Prédikátor könyve. Kecskemét, 1929." *Debreceni Protestáns Lap,* XIL. évf., 423.

Révész 1930: Révész Imre: „Hajnal István: Esterházy Miklós nádor lemondása. Bp. 1929." *Theologiai Szemle*, VI. évf., 1–3. sz., 540.

Révész 1931a: Révész Imre: „Dr. Loesche György: Geschichte des Protestantismus in vormaligen und im neuen Österreich. III. kiad. Wien–Leipzig, 1930." *Protestáns Szemle,* LIX. évf., 2. sz., 134–139.

Révész 1931b: Révész Imre: Egyháztörténelem. In Hóman Bálint (szerk.): *A magyar történetírás* új útjai. Magyar Szemle Társaság, Budapest, 141–182.

Révész 1932a: Révész Imre: „Incze Gábor: A magyar református imádság a XVI. és XVII. században." *Protestáns Szemle,* LX. évf., 4. sz., 269.

Révész 1932b: Révész Imre: *A reformáció*. Magyar Szemle Társaság, Budapest.

Révész 1933a: Révész Imre: „Soós Béla: Zwingli és Luther találkozása Marburgban." *Századok* LXVII. évf., 2. sz., 230–232.

Révész 1933b: Révész Imre: „Autin, Albert: L'Institution Chrétienne du Calvin, Paris, 1929." *Századok*, LXX. évf., 7–8. sz., 352.

Révész 1933c: Révész Imre ismertetése Incze és Rácz munkáiról. *Századok,* LXX. évf., 1. sz., 74–79.

Révész 1933d: Ifjabb Révész Imre: *Bucer Márton* és *a magyar reformáció.* Beke Nyomda, Debrecen.

Révész 1934a: Révész Imre: Delattre S.: Guillame Farel, Réformateur de la Suisse romande, du pays de Montbéliard et de Gap. Privas, 1931. művéről. *Századok,* LXXI. évf., 1. sz., 120.

Révész 1934b: Révész Imre ismertetése K. Török Mihály Miklós könyvéről. *Századok,* LXXI. évf., 3. sz., 247–249.

Révész 1934c: Révész Imre: *A debrecen-egervölgyi hitvallás* és *a Tridentinum.* Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, Budapest.

Révész 1934d: Révész Imre: „A »kálvinista Róma«. Két elnevezés története." *Theologiai Szemle*, IX. évf., 1–2. sz., 75–108.

Révész 1934e: Révész Imre: „Andreas, Willy: Deutschland vor der Reformation. Eine Zeitenwende. Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart-Berlin, 1932." *Századok,* LXVIII. évf., 9–10. sz., 451–457.

Révész 1934f: Révész Imre: „Püspöki jelentések a magyar Szent-Korona országainak egyházmegyéiről 1600–1650. Összegyűjtötte, a bevezető tanulmányt és a magyarázatokat írta dr. Vanyó Tihamér. Pannonhalma, 1933." *Protestáns Szemle,* LVII. évf., 1. sz., 42–45.

Révész 1934g: Révész Imre: „Niebergell: Erdélyi emlékfüzet. Kolozsvár, 1934." *Protestáns Szemle,* LXII. évf., 8. sz., 373–375.

Révész 1934h: Révész Imre: Szempontok a magyar 'kálvinizmus' eredetének vizsgálatához. *Századok,* LXVIII. évf., 7–8. sz., 257–275.

Révész 1934i: Révész Imre: „A protestantizmus és a vallásszabadság." *Protestáns Szemle,* LXII. évf., 10. sz., 473–481.

Révész 1935a: Révész Imre: „Soós Béla: Ulrich Zwingli küzdelme a római katholikus egyház ellen 1519–1524. Debrecen, 1935." *Századok,* LIXX. évf., 9–10. sz., 501.

Révész 1935b: Révész Imre: „Gillemot Katalin: Gróf Széchenyi Ferenc és bécsi köre. Budapest." *Protestáns Szemle,* LXIII. évf., 6. sz., 328.

Révész 1935c: Révész Imre: „Haase, Roland: Das Problem des Chiliasmus und der dreissigjährige Krieg. Leipzig, 1933." *Századok,* LXXII. évf., 4–6. sz., 262–263.

Révész 1935d: Révész Imre: „Die Religion in Geschichte und Gegenwart. Handbuch für Theologie und Religionswissenschaft. Lexikon für Theologie und Kirche." *Századok*, LIXX. évf., 7–8. sz., 378–379.

Révész 1936a: Révész Imre: „Guggisberg, Kurt: Das Zwinglibild des Protestantismus im Wandel der Zeiten. Leipzig, 1934." *Századok,* LXX. évf., 1. sz., 121–122.

Révész 1936b: Révész Imre: „Pannier, Jacques: Les origines de la Confession de Foi et la Discipline des Églises Réformées de France. Paris, 1936. 171 l." *Protestáns Szemle,* LXIV. évf., 7–9. sz., 341.

Révész 1936c: Révész Imre: *Méliusz* és *Kálvin. Viszonyuk a Stancaro elleni harcban, a szentháromság elleni küzdelemben* és *némely másodrendű theológiai vitakérdésekben.* Erdélyi Múzeum Egyesület, Cluj–Kolozsvár.

Révész 1936d: Révész Imre: „Barta István: Egyház és állam viszonya Magyarországon a középkor végén. Bp., 1935." *Protestáns Szemle*, LXIV. évf., 7–9. sz., 357–358.

Révész 1936e: Révész Imre: Debrecen lelki válsága 1561–1571. *Századok,* LXX. évf., 1. sz., 38–75, 163–203.

Révész 1937a: Révész Imre: Félegyházi Tamás és a debreceni iskola válsága 1570–71-ben. Újabb adalékok Debrecen János Zsigmond korabeli lelki válságához. *Századok,* LXXI. évf., 2. sz., 273–303.

Révész 1937b: Révész Imre: „Leo Weisz: Nach der Schlacht von Kappel. Zürich, 1937." (Ismertetés.) *Protestáns Szemle*, LXV. évf., 5. sz., 243.

Révész 1937c: Révész Imre: *Méliusz igehirdetéséről.* Bethlen Nyomda, Debrecen.

Révész 1937d: Révész Imre: „Schaeffler, Herbert: Die Reformation. Bochum-Landgreet, 1936." *Századok,* LXXI. évf., 1. sz., 94–96.

Révész 1938a: Révész Imre: „Weber, Hans Emil: Reformation, Orthodoxie und Rationalismus. I. Teil. Gütersloh 1937." *Századok,* LXXII. évf., 7–8. sz., 371–373.

Révész 1938b: Révész Imre: *Magyar református egyháztörténet.* I. köt. *1520 tájától 1608-ig.* Debrecen.

Révész 1940a: Révész Imre (ifj.): Reformáció és ellenreformáció. In Lukinich Imre (szerk.): *Magyar Művelődéstörténet.* III. *A kereszténység védőbástyája.* Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 407–448.

Révész 1940b: Révész Imre: „Horthy Miklós és kora. Ünnepi beszéd Debrecen sz. kir. Város törvényhatóságának rendkívüli közgyűlésén." 1940 márc. 1. – utóbbi Révész Imre s.k. megjegyzése a bibliográfiájában. *Debreceni Protestáns Lap*, LX. évf., 43.

Révész 1953: Révész Imre: „A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848/49-ben. Összegyűjtötte és szerk. Andics Erzsébet. Bp. 1952." (Recenzió.) *Századok,* LXXXVII. évf., 1. sz., 147–151.

Révész 1957: Révész Imre: *Fejezetek a Bach-korszak egyházpolitikájából.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Révész 1966: Révész Imre: *Bécs Debrecen ellen. Vázlatok Domokos Lajos (1728–1803) életéből és működéséből.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Révész 1990: Révész Imre: *Vallomások. Teológiai önéletrajz és válogatott kiadatlan kéziratok 1944–1949.* Szerk. Barcza József. Református Zsinat Sajtóosztálya, Budapest.

Révész 1993: Révész Imre: *Egyháztörténelem.* I. köt. *Az* őskereszténységtől *az ellenreformációig;* II. köt. *Az ellenreformációtól napjainkig (az 1930-as* évekig). *Különös tekintettel a magyar protestantizmus történetére.* Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kara – Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Budapest.

Romsics 2011: Romsics Ignác: *Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel.* Osiris Kiadó, Budapest.

Séni 1907: Séni Valér: *Az anabaptizmus.* Községi Nyomda, Budapest.

Soós 1932: Soós Béla: *Zwingli és Luther találkozása Marburgban*. Debrecen.

Szekfű Gyula: „Egy hetvenéves történetíró. Károlyi Árpád." *Napkelet,* I. évf., 8. sz., 786–789.

Szekfű 1936: Szekfű Gyula: „Válasz a Magyar Történet dolgában." *Budapesti Szemle,* 243. köt., 706. sz., 371–384.

Tóth 1932: Tóth László: „A kassai székesegyház rekatolizálása 1604-ben." *Százado*k, LIXX. évf., 9–10. sz., 487–492.

Tóth 1938: Tóth László: „Révész Imre: A kálvinista Róma című cikkéről." *Századok,* LXXII. évf., 1. sz., 127.

Tóth 1944: Tóth László: „Révész Imre: Egy fejezet a magyar református ébredés című könyvéről." *Századok,* LXXVIII. évf., 7–9. sz., 564.

Törő 2020: Törő László Dávid: *„A szellemtörténet is csak az adatokból indulhat ki." Eckhart Ferenc történészi munkásságának főbb problémái*. Ráció Kiadó, Budapest.

Troeltsch 1977: Ernst Troeltsch: *Die Soziallehren der Christlichen Kirchen und Gruppen.* (Gesammelte Schriften, I.) (3. Neudruck der Ausgabe Tübingen, 1922.) Aalen.

Vardy 1976: Steven Bela Vardy: *Modern Hungarian Historiography*. Columbia University Press, New York – Guildford.

Vardy 1985: Steven Bela Vardy: The Ottoman Empire in European Historiography: A Reevaluation by Sándor Takáts. In uő: *Clio's Art in Hungary and Hungarian America*. (East European Monographs.) Columbia University Press, New York, 129–145.

Váczy 1931: Váczy Péter: „A helytörténeti kutatás problémái." *Budapesti Szemle,* 223. köt., 647. sz., 53–82.

Völker 1917: Karl Völker: *Die Entwicklung des Protestantismus in* Österreich. Haase, Leipzig.

Vörös 2012: Vörös Boldizsár: „Ha az egészet még be is kellett vonni marxista mázzal". Néhány sajátos eljárás a szakmai eredmények közreadásánál az 1949–1989 közötti magyar történettudományban. In Erős Vilmos – Takács Ádám (szerk.): *„Tudomány* és *ideológia között." Tanulmányok az 1945 utáni magyar történetírásról.* ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 62–74.

Weisz 1929: Weisz Leó: „Die Anfänge des schweiz. Einflusses auf die Reformation in Ungarn." *Neue Zürcher Zeitung,* április 18–19.

Wetzer–Welte 1850: *Kirchen-Lexikon oder Enzyklopaedie der katholischen Theologie und ihrer Hilfswissenschaften.* Hrsg. Unter Mitw. Der ausgezeichnetsten kath. Gelehrten Teutschlands von Heinrich Joseph Wetzer und Benedikt Welte. Herder'sche Verlagshandlung, Freiburg im Breisgau.

SZABÓ ISTVÁN DEBRECENI „IDENTITÁSAI”

Az alábbi tanulmány Szabó István debreceni identitásaival foglalkozik. A tanulmány kereteinek tisztázásához rögzíteném, hogy nem célom Szabó István és Debrecen kapcsolatának[1] teljes körű felgöngyölítése, ezt egy 2017-ben a *Valóság*ban megjelent tanulmányomban megközelítőleg elvégeztem (bár ott sem törekedtem teljességre). Ebben a tanulmányban is jeleztem, hogy mindez része egy Szabó Istvánról készülő nagyobb monográfiának, amely végül 2022-ben jelent meg.[2]

Mindennek tárgyalása azért is legitim, mert a konferencia[3] egyik inspirálója Balogh István, illetve az ő 1969-ben megjelent, debreceniségről szóló tanulmánya. Márpedig Balogh István Szabó István legközelebbi debreceni munkatársa, sőt barátja volt, aki legalább 1942-től nyomon követte Szabó István életművét, és annak számos elemében személyesen is közreműködött.[4] Ő állította össze 1978-ban Szabó István debreceni vonatkozású munkáinak bibliográfiáját is, ez azonban már több vonatkozásban kiegészítésre szorul.[5]

Szintén egyfajta előzetes megjegyzésként szögezném le, hogy Szabó István Debrecenre vonatkozó nézeteit nem különítem el az Alfölddel kapcsolatos felfogásától, amint az a következőkből egyértelműen ki fog derülni: előbbi utóbbinak szerves, integráns része volt.[6]

Mindenekelőtt pásztázzunk végig Szabó István Debrecennel foglalkozó, illetve az Alföldre vonatkozó írásain. Ennek során kiderül, hogy a kérdésnek Szabó István egész életművében alapvető jelentősége volt, bár az 1950–60-as években megritkulnak ezzel kapcsolatos írásai.

Az 1920/30-as évekből mindenekelőtt az újságíró, illetve a pályakezdő történész munkáit kell megemlítenünk. Az ekkor készült újságcikkeiből számos korábban is ismert volt (a *Hajdúföld,* a *Debreczen,* a *Debreczeni Független Újság* hasábjain jelentek meg, ezek közül egyiknek szerkesztési munkáiban is részt vett Szabó), jómagam

☞

1 A korábbi irodalomból lásd pl. Orosz 1999.

2 Lásd Erős 2017a; a megjelent monográfia: Erős 2022.

3 A szóban forgó konferencia, ahol a tanulmány alapjául szolgáló előadás elhangzott: A „debreceniség” mintázatai és párhuzamai. (Városi identitás és a kulturális emlékezet rétegei a kora újkortól napjainkig.) Debreceni Egyetem, Irodalom- és Kultúratudományi Intézet / Magyar Emlékhelyek Kutatócsoport konferenciája. Debrecen, 2018. január 26.

4 Lásd *A szabadságharc fővárosa Debrecen, 1849. január-május,* 1948; *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában (1849–1914), I–II.* Balogh Istvánhoz, illetve a Szabó Istvánnal kapcsolatos viszonyához lásd még Balogh 2012; Orosz 2017.

5 Balogh 1978. Szabó István műveinek teljességre törekvő (de korántsem teljes) bibliográfiája lásd Bitskeyné 1982. További bibliográfiai adatok lásd Erős 2022.

6 Lásd a következők, pl. Szabó 1954a; ill. Erős 2017a.

2006-ban mindezt több írással kiegészítettem.[7] E tevékenység egyfajta összegzése volt Szabó 1928-as doktori értekezése, „Debrecen 1848/1849-ben" címmel. Már ekkor is mély érdeklődést mutatott a tanyakérdés iránt (vö. „A debreceni tanyarendszer kialakulása", 1929), majd az 1930-as években, az Országos Levéltárba való kerülése után is több tanulmányt publikál Debrecen történetéről. Így „A tokaji rév és Debrecen" (1934), „A debreceni uradalom kialakulása" (1935), „A debreceni közösség" (1940), „Debrecen szabad és királyi városi rangra emelése" (1939) című írásokat lehet itt megemlíteni.[8]

(Ehhez kapcsolhatjuk még több recenzióját a *Századok*ban és a *Protestáns Szemlé*ben, kéziratban maradt, recenzió értékű levelét Schleich Lajos helytörténeti dolgozatáról, valamint pl. Konrad Schünemann-nal folytatott vitáját a *Föld és Ember* 1930-as évfolyamában.[9])

Az 1940-es/1950-es években Szabó Debrecennel összefüggő érdeklődése némileg lanyhul, illetve beleilleszkedik népiség-, valamint kezdődő parasztságtörténeti tanulmányaiba (ezekről még bővebben lesz szó a következőkben).

1943-ban lát napvilágot a „Das Ungarntum des ungarischen Tieflandes" című írása, 1948-ban pedig „A szabadságharc fővárosa Debrecen" című kötet, amelynek szerkesztője és részben szerzője volt, s amely nagy vitát váltott ki. Ezzel összefüggésben számos korábban ismeretlen, alapvető jelentőségű dokumentumot publikáltam, illetve dolgoztam fel korábbi írásaimban, így pl. Szabó ekkor nem közölt, tanulmány értékű válaszát a *Társadalmi Szemlé*ben, az 1949-es, Debrecenbe kihelyezett Történeti Társulati ülés részleteit (ennek fő célja az volt, hogy Szabót és munkatársait önbírálatra / nézeteik megtagadására kényszerítsék), Szabó akkori előadását a szabadságharc bukásának katonai okairól (ebben tkp. tagadja a belső árulók szerepét), felszólalásvázlatát a tudományos magatartásról (amelyről nem tudjuk, hogy elhangzott-e).[10]

Alapvető jelentőségű, 1954-es, az *Élet és Tudomány* hasábjain megjelent „Debrecen a történelemben" című cikke, valamint az 1960-ban, a szintén általa szerkesztett *Agrártörténeti tanulmányok*ban publikált írása az alföldi tanyarendszer felszámolására irányuló kísérletekről az 1850-es években.[11] (Az alföldi tanyásgazdálkodásról tartott 1964-es, valószínűleg szegedi előadásának kéziratát is jelen sorok szerzője tette közzé 2006-ban.[12])

Milyen kép bontakozik ki mindebből Szabó István Debrecenre, illetve az Alföldre vonatkozó nézeteit illetően? (Természetesen itt sem célom a teljes rekonstrukció,

☞ [7] *A harmadik út felé*, 2006.
[8] Lásd pl. Szabó 1934a; 1938; 1929.
[9] Lásd erre Erős 2017a.
[10] Lásd *A harmadik út felé,* 2006.
[11] Szabó 1954a; 1960, 139–207.
[12] Lásd *A harmadik út felé,* 2006, 386–389.

csak néhány, ugyanakkor általam legfontosabbnak tartott jellemvonás felvillantására szorítkozom.)

Az egyik szembeszökő jellegzetesség a fenti művek számbavétele során: Szabó nézetei olyan értelemben mélyülnek, hogy kezdetben inkább a politikatörténet vagy az eseménytörténet („histoire évènementielle"), illetve az érdekességek („drum and trumpet") dominálnak, természetesen elsősorban hírlapi cikkeiben, de részben doktori értekezésében is.[13] Mindez 1928, az Országos Levéltárba való kerülése után jelentősen megváltozik, és sokkal inkább az elemző gazdaság- és társadalomtörténeti, illetve a népiségtörténeti szempontok kerülnek előtérbe.

Minderre utal Mályusz Elemér is egy Eperjessy Kálmánhoz írott 1943-as levelében, ugyanakkor ez a megállapítás csak bizonyos korlátok között érvényes. A gazdaság- és társadalomtörténeti kérdések iránti (igaz, talán nem kifejezetten módszeres) érdeklődés már némely napilapcikkében is fellelhető, leginkább azonban 1929-es, „A debreceni tanyarendszer kialakulása" című tanulmányban. Egy szintén Eperjessy Kálmánhoz (a szegedi *Föld és Ember* ekkori szerkesztőjéhez) írott leveléből megtudhatjuk, hogy Szabó ekkor egy átfogó tanya-monográfia megírására készült, talán ennek egy részlete 1960-as tanulmánya, amelyben viszont keverednek a politikai történeti / nemzeti függetlenségi megfontolások a gazdaság- és társadalomtörténetiekkel.[14]

Egy másik általános jellemvonásaként tartom számon Szabó István szóban forgó írásainak, hogy az 1930-as évek első felétől/közepétől mindez egy, a teljes magyar fejlődésről kialakított összképbe illeszkedik, illetve azon belül értelmezhető.

A szakirodalom számára ismeretlen (Bitskey Istvánné 1982-es bibliográfiája sem tartalmazza, jómagam 2006-ban teljes egészében publikáltam), hogy Szabó István 1934-ben, a *Protestáns Szemlé*ben recenziót közölt Szekfű Gyula *Három nemzedék*ének újabb kiadásáról (ez már a nevezetes V. könyvet is tartalmazza).[15]

Ebben sok vonatkozásban egyetért Szekfűvel, annak egyik alapvető álláspontját mégis kifogásolja: nevezetesen a nagymagyar–kismagyar (dunántúli–tiszántúli) magyarról kifejtett oxymoront,[16] miszerint a modernet, európait a magyar történelemben mindig a katolikus, Habsburgokkal kiegyező, nemritkán arisztokrata, nyugati fél/országrész testesítette volna meg.

Szabó ezzel szemben fejti ki, hogy a Szekfű által kismagyarként aposztrofált keleti, protestáns, tiszai/tiszántúli, nemzeti függetlenségi hagyomány legalább olyan fontos szerepet játszott a magyarság történetében. Szabó azonban nem áll meg egy egyszerű recenziónál, hanem mindez – véleményem és számos szövegszerű bizonyítékom szerint – kulcsszerepet játszik egész életművének értelmezésében. Azaz

☞ [13] Szabó 1928.
[14] Szabó 1960.
[15] Szabó 1934b.
[16] Szekfű 1931; Dénes 2015.

felfogását az egész magyar történelemre (nem csak az újkorra) kiterjeszti, s kifejezetten Szekfűvel (illetve az így értelmezett szellemtörténettel) szemben azt fogalmazza meg, hogy a magyarság nemzeti függetlenségi és forradalmi törekvései mindig (!!!) az ország keleti/tiszántúli feléből indultak ki / itt fogantak, ez képviseli tehát részben az igazi, autochton magyarságot, részben pedig az európai, modernizációs törekvéseket is.[17]

A Szabó Istvánnal foglalkozó korábbi irodalom ezt a momentumot soha nem vette észre, pedig mindezt szövegszerűen bizonyítani lehet, még az 1950-es évekből is, pl. „A Debrecen a történelemben” című, említett 1954-es írásban, vagy az 1950-es években tartott egyetemi előadásaiban (utóbbi szövege több változatban maradt fenn, Bitskey Istvánné adatai kiegészítésre szorulnak itt is).

Utóbbiból idézek egy részletet, amely világosan bizonyítja, hogy Szabó nézeteit a teljes magyar történelemre kiterjeszti, azaz (Szekfűvel némiképp ellentétben) a középkorra, a 11–12. századi viszonyokra is.

> László uralmával és Salamon bukásával lezáródott a magyar történelemnek az a korszaka – summázza Szabó az István halálát követő politikai eseménytörténetet – amelyben István király halála után sokszor magáról a magyar állam létéről volt szó. A trón körül lejátszódott testvérharcok különösen két veszedelem előtt nyitottak utat. Az egyik a hatalma csúcspontján álló német birodalom hűbéri igénye volt. Rövid időre ez az igény testet is tudott ölteni. A másik ok az István újításai által lappangó ellenállásra szorított pogány törzsiségnek nyílt feltámadása volt. Az országot nem egyszer rázta meg belső háború. A német veszedelem és a pogány törzsi reakció szoros vonatkozásba is kerültek egymással. Három évtizeden keresztül láthatjuk ugyanazt a pártcsoportosulást: A királyi hatalom birtokosa már földrajzi helyzeténél fogva is az ország *nyugati* részére s a német birodalom segítésére [támaszkodott]. Ezt a segítséget a birodalom a maga hatalmi érdekeinek szem előtt tartásával kész is volt megadni. Viszont a másik oldalon a dinasztia ellentagja állott. Az ország *keleti* [kiemelés – E. V.] részére kell támaszkodnia, külpolitikai kapcsolataiban a keleti szláv és a déli görög birodalom játszik szerepet s mellette állnak az országban az idegen uralom ellen forrongó [!], ősi hagyományaikat, sőt magát a pogányságot is melengető magyarok. Az ellenkirály oldalán a félreállított régi pogány rend, törzsi szellem és nemzetségi társadalom is kilépett a porondra. Mivel a másik oldalon a német irányzattal került szembe, ezek a keleti mozgalmak egyúttal nemzeti jelleget vettek fel magukra. A *keleti Tiszavidéknek* ezek a korán meghatározó vonásai tovább öröklődtek s történetünk későbbi során az adott történeti feltételeknek megfelelően újabb hasonló mozgalmak által meg-megújultak. Az István halálát követő évtizedeknek zavarai szinte kijelölték a *keleti Tiszavidéknek* [sic!] azt a szerepet, hogy a nyugati tájékozódáshoz

☞ [17] Erős 2017a.

> közelebb eső dunai vidékkel szemben később is forrásai legyen [sic!] a társadalmi és nemzeti mozgalmaknak.[18]

Egy következő fontos kérdésként vetődik fel Szabó és a népiségtörténet viszonya, illetve Debrecennek és az Alföldnek ezekben (a népiségtörténeti tanulmányokban) betöltött szerepe.

Szabónak a második világháború végéig / 1945-ig számos népiségtörténeti írása jelent meg, ezek nagy részét 2005-ben külön kötetben publikáltam (amely Szabó Istvánnak egy saját kezűleg összeállított kolligátuma alapján készült), de természetesen ennek alapvető darabjai az „Ugocsa megye" (1937), illetve „A magyarság életrajza" (1941).[19]

Nincs itt tér a népiségtörténet általános fogalmának kifejtésére, jelen keretek között elég annak felidézése, hogy a programot Magyarországon Mályusz Elemér dolgozta ki, ugyanakkor Szabó István 1941-es szintézise ennek a legjelentősebb alkotása. Igaz egyúttal az is, hogy Szabó 1943/44-es cikksorozatában („Nemzetszemlélet és magyarságtudat", ezt korábban soha senki nem elemezte, jószerével nem is említette) Mályusz Elemér népiségtörténetét tekinti az általa korszerűnek tartott s a *politikai nemzet* fogalmával szembeállított *népi nemzet* fogalom megtestesítőjének/reprezentánsának a történettudományban, tehát egyértelműen Mályusz itt a kezdeményező. (Szabó egyéb képviselőket is fontosnak tart azonban a két világháború közötti időszakban, így az említett Szekfűt, valamint pl. Horváth Jánost, Györffy Istvánt, s természetesen Bartókot és Kodályt, mint akik sokat tettek a népi gondolat megvalósítása ügyében.[20])

Nem lehet kétséges, hogy Szabó népiségtörténeti programjában, illetve kutatásaiban (ebben viszont különbözik Mályusztól) alapvető szerepe van Debrecennek és az Alföldnek. Már a népiségtörténeti program koncipiálója, Mályusz is azon a véleményen volt egyébként, hogy a népiségtörténetnek a helytörténetből kell kinőnie.

Szabó István történetírása ezt kellőképpen alátámasztja. Ennek igazolására elég felidézni 1930-as, szintén a *Föld és Ember* hasábjain lefolytatott vitáját Konrad Schünemann német történésszel, illetve az 1930-as évek elején egy debreceni helytörténész, Schleich Lajos munkájáról készült, recenzióval felérő levelét (ami korábban szintén tökéletesen ismeretlen volt a Szabó István-irodalomban).[21]

Előbbiben érces szavakkal cáfolja (főként Györffy István eredményeire támaszkodva) a tézist, miszerint a magyarság nem volt képes önálló városalapításra, s hogy mindez elsősorban külföldi/idegen, főként német mintákra, illetve közvetítéssel történt. Szabó szerint Debrecen – és pl. Szeged – alaprajza, amelyek gyökeresen

[18] Szabó 1950–1951, 49.
[19] Szabó 1941; 1990; 2005.
[20] Erős 2017b; 2017c.
[21] *A harmadik út felé,* 2006; Erős 2017a.

eltérnek a német alapítású városokétól, világosan bizonyítja, hogy létezik autochton magyar városfejlődés (igaz, hogy Schünemann Debrecent s az alföldi településeket nem tartja városnak).

Roppant beszédes Szabónak a Schleich Lajoshoz írott levele is. Utóbbi egy helytörténeti munkájában a németségnek a város alapításában, kultúrájában, gazdaságában, népi összetételében játszott alapvető fontosságát szerette volna bizonyítani. Szabó e téziseket pontról pontra, kemény szavakkal, néhol vitriolosan bírálja, illetve cáfolja. Végső konklúziójaként azt fogalmazza meg, hogy Debrecen mindig is a magyarság „őrvárosa” volt, azaz a magyarság szerepe alapvető benne, a német kultúra nyomai pedig egyenesen elhanyagolhatók. Nem véletlen volt Kossuthnak is legkedvesebb városa, azaz 1848/49-nek is fellegvára.[22]

Hozzá kell fűzni mindehhez ugyanakkor, hogy Szabó vonatkozó nézeteiben/tanulmányaiban felbukkannak a népiségtörténet gyanús, pl. Szekfű Gyuláék és a szellemtörténet (Joó Tibor, de pl. Hóman Bálint) által több tekintetben joggal kárhoztatott, „etnoprotekcionista” fogalmai és tézisei is.[23]

Ezek közül itt most csak azt emelném ki, hogy Szabó szerint alapvető kontinuitás van a török, illetve Mohács előtti és utáni magyarság között. Azaz a török hódítás számottevő vérségi keveredést nem idézett elő (legalábbis idegen vér nem került a magyarság testébe/néptörzsébe, s csak „sajátvérű keveredés”-ről beszél Szabó), amivel párhuzamos jelenség, hogy a török hódítás után a jobbágyok arra a földre (főként az Alföldre) költöztek vissza, amellyel korábban is, „vérmérsékletük” és alkatuk okán szoros kötelékben álltak. Azaz a török előtti és török utáni magyarság között etnikai folytonosság állt fenn, amely különösen az ország keleti felében – vö. a korábbiak –, illetve az Alföldön nyilvánul meg.[24]

Sajnálatos, hogy mindezek során felbukkannak (persze a „sajátvérű keveredés” is minimum gyanús) olyan fogalmak, mint a „néptalaj”, rejtetten több helyen kultúrtalaj, ami expressis verbis a német Volksgeschichte, Volkstumskunde ideológiailag roppant terhelt és vállalhatatlan rekvizituma.[25]

Mindezek illusztrálására részlet *A magyarság életrajzá*ból a 16–17. századi viszonyok tárgyalása kapcsán:

> A XVI-XVII. századi nagy pusztulásból mégis földjén megmaradt magyarságot tehát idegen vér [!!!] nem érintette olyan mértékben, hogy vérségi és alkati tekintetben közte

☞ [22] Szabó 1952.

[23] Lásd Erős 2000. Szekfűhöz lásd még Monostori 2017.

[24] Szabó munkájában a Hortobágy is mint az autochton magyarság, az igazi/ősi magyarság megtestesítője jelenik meg. Ebben jelentős hatása lehetett (Balogh István közvetítésével) egykori munkatársának, részben mesterének, Ecsedi Istvánnak. Ecsediről lásd Balogh 1985.

[25] A Volkstumskunde irodalmából lásd pl. Oberkrome 1993; Hettling 2003; Fahlbusch 1999; Haar 2002.

> és a mohácsi vész korának magyarsága között nagy lenne a különbség. A nagy belső vándorlás következtében egy-egy vidék vagy éppen helység magyar lakossága szinte visszaelemezhetetlenül összekeveredett, azonban a keveredésben az idegen népi elemnek nem sok szerepe volt. Debrecen városába az 1564-1640. év között betelepedett 415 lakos korábbi lakóhelye például 350 esetben a várost és birtokait is magában foglaló Szabolcs és Bihar megyében volt, a többi 65 új lakos közül 59 esik az Alföld közepére és keleti felére, 3 marad Erdélynek, 2 Pécsnek és 1 Morvaországnak. A lakosok 99%-a tehát a középső tiszántúli vidékről került ki, olyan területről, mely a XVI-XVII. században folyton pusztulva és néptelenedve ugyan, de osztatlanul magyar maradt. A csapások alatt meg-megfogyó Debrecen tehát abból a *néptalajból*[26] [!!!] merített, amelyből eredetileg is összetevődött. Kecskemét, Nagykőrös, Cegléd, Mezőtúr és a többi el-elfogyó és meg-megduzzadó, töröktől sohasem lakott alföldi mezőváros hasonló módon tevődött össze *egynépű* [!!!] környékéből.[27]

Nem lennénk igazságosak Szabó Istvánnal szemben, ha mindebben csak az ideológiai motívumokra mutatnánk rá, hiszen számos vonatkozásban társadalomtörténeti relevanciája is van e tanulmányoknak.

Expressis verbis társadalomtörténeti vonatkozásúak Szabó parasztságtörténeti munkái, az ezekben érvényesített koncepció kialakításában szintén alapvető Debrecen és az Alföld szerepe. Ezek a tanulmányok kb. a harmincas évek végétől, a középkor végi pusztásodás és a jobbágyság hanyatlását elemző munkáktól, 1948-as kötetein (itt a kora újkori fejlődés áll a középpontban), illetve pl. a hajdú-tanulmányokon keresztül egészen 1848/49 jobbágy-problémáiig, illetve a tanyakérdést elemző, már említett írásaiig húzódnak.[28]

☞ [26] Ez az említett Volkstumskunde meglehetősen gyanús, politikailag igencsak terhelt fogalomtárából származik.

[27] Szabó 1941, 117. Mindehhez lásd még Szabó Debrecennel és a hajdúsággal kapcsolatos, már említett tanulmányait. Hozzá lehet még tenni mindehhez, hogy Szabó István 1944-es német nyelvű könyvében (amely *A magyarság életrajzá*nak a fordítása) a néptalaj helyett többnyire a Volksgebiet fogalom szerepel, nyilvánvalóan a Volksboden politikailag-ideológiailag terhelt volta miatt. Lásd Szabó 1944. Másrészt Szabó szóban forgó könyvében, néhány oldallal előbb például a városoknak (köztük Debrecennek) az idegen beköltözőkkel szembeni elzárkózási törekvéseit nem népi, hanem társadalmi, gazdasági és vallási tényezőkkel magyarázza. „Mikor a magyar tömb szélein vagy azon kívül eső német lakosú városok a magyar letelepülőket nem akarják maguk közé fogadni, legtöbb esetben nemcsak a magyar embert igyekeznek távoltartani, hanem a magyar urat is, aki kiváltságos közjogi helyzetével áttörte a város zárt közösségét és kiváltságai rendszerét s esetleg a közösség vallási egységét is. Debrecen, a környéke magyar falvainak lakói előtt nyitva álló »köztársaság« küzdelmében is, melyet a kiváltságokkal közéje települő s így a közösségben új közösséget alkotó balkáni görög kereskedők betelepítés ellen évtizedeken át – végül is eredményesen – folytatott, kétségtelenül nem népi, hanem társadalmi, gazdasági és vallási tényezők léptek fel.” Szabó 1941, 114.

[28] Szabó 1950.

Szabó ezekben kifejtett nézeteire egy parasztpolgári koncepció a jellemző, amely számos vonatkozásban rokon a népi írók felfogásával, de a történész Hajnal István (akit Németh László „tejtestvéré”-nek nevezett) alapvető hatása is nyilvánvaló, illetve bizonyítható.[29]

Ennek a parasztpolgári koncepciónak egyik alapvető tézise, hogy a parasztság/jobbágyság középkori helyzete Szabó szerint a középkorban is inkább emelkedő Magyarországon, s ennek egyik döntő megnyilvánulása a szabad költözködési jog. (Székely Györggyel való vitája során állítja, hogy az 1351-es törvények nem a szabad költözködés kivívásáról, s így a jobbágyok és földesurak közötti osztályharcról szólnak, hanem a kilenced beszedésének a kötelezettségéről, tehát a köznemesség érdekeinek érvényesítéséről. Utóbbiak ugyanis a nagybirtokosokkal szemben nem engedhették meg, hogy a kilenced elengedésével a birtokaikra csábítsák más jobbágyait az 1348/49-ben pusztító pestis következtében beálló munkaerőhiány pótlására.[30]) Ez lehetőséget ad a parasztság „igyekvő”, „leginkább értékes”, feltörekvő elemeinek a magasabb életformát biztosító városokba való költözéséhez. Ennek a városiasodásnak alapvető formája a magyar társadalmi és gazdasági fejlődésben a mezőváros, amely egyfajta átmenti modell a nyugat- és kelet-európai fejlődés között.[31]

Szabó szerint a parasztság emelkedő helyzete / az emelkedés lehetőségei nem szűnnek meg 1514 után sem, a jobbágyköltözést tiltó törvényeket rövidesen feloldják vagy lazítják, a jobbágy ebben az időszakban számos tulajdonlási/birtokbírhatási (szőlő, irtásföldek, különböző bérlemények) lehetőséggel, alkalmanként joggal rendelkezett. Megmaradt a mezővárosba való költözés,[32] kialakult a földesúri fennhatóságot szintén nem ismerő hajdúvá válás vagy a végvári katonai rendbe emelkedés lehetősége, illetve a kifejlődő magánkezelésű földesúri birtok (Gutsherrschaft) sem vált kizárólagossá (azaz számos vonatkozásban megmaradt a jobbágytelek/jobbágyüzem önállósága), a parasztoknak a földjüktől való erőszakos elűzésére (Bauernlegen) alig került sor, eltérően Kelet-Európa egyéb országaitól. A 18. századtól kezdődően főleg az ország keleti felében (Alföldön) kialakuló tanyás gazdálkodás pedig sok tekintetben az egyéni autonómia / az önálló gazdálkodás egyik letéteményese is volt.[33]

Több korábbi tanulmányomban bizonyítottam már,[34] hogy mindennek hátterében egy *harmadik utas* fejlődésről kialakított koncepció állt, azaz a népi irányzat, s pl. Hajnal István hatása itt érhető leginkább tetten, ami azonban csak a második világháború után került előtérbe Szabó nézeteiben (a népiségtörténeti tanulmányokban ezekről nincs szó, mint ahogy Mályusz Elemérnél sem).

☞ [29] Hajnalhoz lásd Lakatos 2001; 1996. Legújabban (bár alapvetően saját régebbi írásait feleleventve) Glatz 2016.

[30] Erős 2017b; 2017c; Szabó 1954b.

[31] Szabó 1947.

[32] Szabó 1940.

[33] Szabó 1929.

[34] Lásd pl. Erős 2003; 2017b; 2017c.

Ebből magyarázható azután Szabó összeütközése a marxista történetírással, illetve az ellene indított s őt szüntelenül „narodnyiknak" minősítő támadások. Ez a marxista történetírás (Pach Zsigmond Pál, Székely György, Sándor Pál) a magyar fejlődést Kelet-Európához sorolta, s a fennálló hatalomhoz legszorosabban kötődő „mesternarratívája" az „elkanyarodás" és a „második jobbágyság" tézise volt, amelyeket Szabó különösen vehemensen cáfolt 1950-es évekbeli lektori véleményeiben és leveleiben, de mindennek nyomai publikált írásaiban (vö. 1948-as kötet különösen), illetve egyetemi előadásaiban is látványosan fellelhetők.[35]

S hogy e felfogásban/koncepcióban kulcsszerepe van a Debrecenre és az Alföldre vonatkozó tanulmányainak, arra egy szövegrészletet szeretnék felhozni. (De az előzőkből is számos kapcsolódási pont egyértelmű, hiszen pl. „A tokaji rév és Debrecen" című tanulmányban, de az ötvenes évekbeli egyetemi előadásaiban vagy a „Debrecen a történelemben" című 1954-es írásban is Debrecen mint a mezővárosi – azaz parasztpolgári – fejlődés mintapéldája szerepel,[36] illetve Erdei Ferenc felfogása is megemlíthető itt párhuzamként, aki viszont a tanyai és a mezővárosi fejlődést hozta összefüggésbe egymással.[37])

A szövegrészlet Szabó 1938-as tanulmányából való, de felvette 1976-os kötetébe is, tehát bizonyosan ragaszkodott élete végéig az itt kifejtettekhez.[38]

Az egész tanulmánynak az a fő mondanivalója, hogy a középkor végi pusztásodást nem a parasztság romló helyzete (későbbi narratíva szerint: fokozott kizsákmányolása), hanem éppen ellenkezőleg, a magasabb életforma igénye és lehetősége, a mezővárosokba költözés, a városok felszívó hatása idézte elő, amelynek példájaként Szabó az alföldi városokat, mindenekelőtt Debrecent jelöli meg.

> A város felé törekvő jobbágyságot – írja tanulmányában Szabó – a „városi szabadság" vonzza, mely mindenekelőtt személyi függetlenséget s e mellé az élet és a vagyon számára nagyobb biztonságot, a munka jobb és dúsabb gyümölcsét, a szerzemény befektetésének és megtartásának kedvezőbb módjait, az élet színesebb és magasabb lehetőségeit ígéri: több emberséget, az új életideát. A város tehát menedék a parasztság számára, biztatás, hogy szorgalmával kiemelkedhetik a jobbágyság személyes függésben élő tömegéből. Valóban, a városok jobbágyságunknak *igyekvő, értékes* elemeit veszik fel s ezekkel együtt a parasztság kezében felhalmozódó tőke is a városba vonul. […]
>
> A fölemelkedő mezőváros ez alapot vető kiváltságok mellé kedvező fejlődési ösztönzések esetén olyan gazdasági kiváltságokat is megszerez (vámmentesség, vásártartás, céhlevelek), melyek már kétségkívül a városi élet meggyökeresedésének jelei. Miként Debrecen fejlődése tanítja, ez esetben a földesúri mezőváros jelentékeny ipar és

☞

[35] Erős 2018.
[36] Szabó 1948a.
[37] Erdei ilyen jellegű nézeteiről lásd Dénes 1988.
[38] Lásd Szabó 1976.

kereskedelem táplálója lesz, s az ilyen helység a „város”, lakosa pedig a „polgár” nevet valóban megérdemelten viseli.[39]

Hogyan lehet összegezni az itt elmondottakat, s végül is milyen választ lehet adni a Szabó István és Debrecen kapcsolatát firtató, a címben jelzett problémára?

Mindenekelőtt leszögezhető, hogy Szabó István nem objektív és tárgyilagos történetíró (ilyen amúgy egyébként sem létezik). Ennek rögzítése azért fontos, mert a tanítványok részéről unos-untalan elhangzik ez a megállapítás, igaz, különösebb aggály nélkül (mondjuk egy másik tanulmányban) hozzáteszik, hogy Szabó István pártos (néha eklektikus), nemzeti/hazafias, modern, alkalmanként marxista, majd – ugyanezen szerző szerint – nem marxista történetíró, akinek számára a múlt „nem az enyészet őre”.[40] Hozzáfűzném, hogy a nem Szabó István-tanítvány Romsics Ignác is úgy minősíti Szabó népiségtörténeti munkáit, hogy a szellemtörténet irracionalista/fellegjáró konstrukcióival szemben a tárgyilagos, tudományos álláspontot testesíti meg, amelynek megállapításai máig érvényesek.[41]

Nem gondolnám, hogy a nyugati/dunántúli/nagymagyar állásponttal szemben az ún. tiszántúli, keleti, függetlenségi és protestáns hagyományra építő koncepció (láthattuk ez alapvető Szabónál) tudományosabb, objektívebb, előfeltevésektől mentesebb lenne. Az már egy másik kérdés, hogy amúgy mindkettő alapvetően szemben állt egy tradicionális, „nemzeti romantikus” politikai eseménytörténettel, de Szabónál ez is – láthattuk – csak fokozatosan alakult ki.[42]

☞ [39] Lásd Szabó 1976, 180, 181 (kiemelés – E. V.); Erős 2017a.

[40] Lásd pl. Rácz 1989; 1998; 1999; 2002; Orosz 1978. Jelen sorok szerzője a Szabó Istvánról szóló irodalmat külön monográfiájának bevezetésében dolgozza fel és elemzi. Lásd Erős 2002, 13–41.

[41] Romsics 2011, 336–337.

[42] A nemzeti romantikus iskoláról Vardy 1976, 121–128. További példa arra, hogy Szabó István számára Debrecen és az Alföld a társadalmi progresszió letéteményese, egy 1948-ból származó tanulmánya a parasztfalu önkormányzatának válságáról. Ebben módszeresen végigveszi a falusi autonómia (pl. szabad bíróválasztás) ellen irányuló, végül sikeres földesúri támadásokat a szóban forgó időszakban.

Egy jelenség azonban módosít e szomorú képen: a mezővárosokban és egyes falvakban megmaradt az önkormányzatiság és az autonómia több eleme. Kiemelten felhívja a figyelmet Szabó a török hódoltság földesurat nem ismerő, alföldi (!!!) paraszti térségeire, ahol a parasztfalu (parasztvármegye) kényszerűségből is ellátott önkormányzati feladatokat: „A magyar parasztfalu önkormányzata valósággal elenyészett, belső életének rendezése nagy mértékben ki is siklott a kezéből. Azonban a falu közösségének megmásíthatatlan alapjai vonták maguk után, hogy a falu minden önállóságot és önigazgatási lehetőséget még ilyen körülmények között sem ejtett ki a maga életéből. Mezővárosokban és egyes falvak életében az autonómiának viszonylagos bőségével lehet a hanyatlás korában is találkozni. A falu életének a közigazgatást nehezen viselő, de közös akaraton nyugvó berendezkedést követelő egysége mellett tekintenünk kell a török hódoltság vonala alatt minden földesúri és hatósági közigazgatást nélkülöző, csupán a török földesúr adót és munkát sanyargató felsőbbségétől kötött alföldi [!!!] parasztságra is.

Az alföldi parasztfalu életének minden vonatkozásában magára hagyatva volt kénytelen az együttélés nyomán fakadó önkormányzati feladatokat ellátni. A magyar parasztság

Különösen nem tekinthető minden további nélkül tudományosnak, vagy legalábbis a szellemtörténetnél tudományosabbnak a népiségtörténet, amely a Szabónál is felbukkanó ideologikus fogalmaival minimum gyanús, de mindenképpen a korban generált diskurzusok alapszintű ismeretét tételezi fel.[43] Az már szintén egy másik kérdés (illetve mindehhez kapcsolódik), hogy Szabó István Szekfű köréhez Mályusznál sokkal közelebb állt, s már népiségtörténeti tanulmányaiból is publikálhatott a németellenes *Revue d'Histoire Comparée*-ban, de az újkori uradalomtörténetről szóló nagy tanulmánya is először itt jelenik meg. Nem beszélve 1948-as kötetéről, amelyet a még mindig a Kosáry Domonkos jelentős befolyása alatt álló Teleki Intézet adott ki.[44]

Nem tekinthető par excellence tudományos, elfogulatlan, előfeltevések nélküli álláspontnak a „harmadik út" tézise sem, hiszen mára minden relevanciáját elvesztette, de sohasem is volt az egyedül érvényes alternatívának tekinthető.[45]

Az viszont szinte 100%-os biztonsággal állítható, hogy végül mégiscsak a fenti álláspontok köré rendezhetők Szabó nézeteinek alapelemei, s ebből magyarázhatók a különböző konfrontációi is, amelyek lehetőséget adnak életművének a foucault-i értelemben vett monumentumok, tehát nem dokumentumok alapján történő értelmezésére.[46]

Ennek alapján pedig Szabó felfogása – egy (szintén Debrecen-központú) nemzeti romantikus / romantikus nacionalista, politikai eseménytörténet centrikus kezdeti periódus után – a Szekfű Gyula által reprezentált szellemtörténeti felfogással szemben konstituálódott, amely az ország keleti felében és az Alföldben, illetve a parasztságban és a politikai nemzettel szembeállított népi nemzet kialakításában látta a magyar fejlődés fő bázisát. Mindez a háború után a marxista „történettudomány"-nyal, illetve ennek mesternarratívájával találta szembe magát, s így új értelmet is kapott. Ez a marxista történetfelfogás főként a „második jobbágyság", illetve az elkanyarodás tézisében kifejezetten a magyar fejlődésnek a kelet-európaiba való betagozódását hirdette, amellyel szemben Szabó István az átmenetiség hangsúlyozásával, illetve az osztályharc mindenek felettiségének a tagadásával, valamint a különböző társadalmi rétegek kölcsönösségének, a tönniesi értelemben vett „közösségnek" a hangsúlyozásával, az egyéni autonómia és a közösségi értékek összhangba hozására irányuló törekvésével egy harmadik utas, Németh László,

autonómiára való képességében nem becsülhetjük alá ennek a magára hagyatott alföldi parasztságnak a lelki hagyatékát és az ország egész parasztságára kisugárzó tanító hatását." Szabó 1948b, 310.

[43] A népiségtörténetről újabban Gyáni 2016. Mindennek kritikáját és cáfolatát lásd Erős 2022, 164–180.

[44] Minderről bővebben Erős 2020.

[45] Az ezzel kapcsolatos kiterjedt irodalomból lásd Salamon 2002. Számos művet említ még újabban ezzel kapcsolatban Papp 2012.

[46] Sutyák 2007.

Hajnal István, Bibó István, később Szűcs Jenő[47] nézeteihez is sok szempontból köthető parasztpolgári fejlődés alternatívája számára fogalmaz meg / jelent történeti munícióit.[48]

Utóbbi (tehát Szabó István magyar történelemről alkotott felfogásának) szinte minden egyes (háború előtt kidolgozott) elemében (is) alapvető szerepe volt Debrecennek és az Alföldre vonatkozó tanulmányainak, illetve ezekre vonatkozó nézeteinek, sőt mindennek gyökere is egyenesen itt keresendő.

Befejezésként azt szeretném megemlíteni, hogy Szabó István Debrecenhez fűződő viszonya, Debrecennel való azonosulása cseppet sem probléma nélküli és magától értetődő. Csak példaként szeretném felidézni, hogy 1928-ban Budapestre költözött, s azután az Országos Levéltárban dolgozott, ami módszertani szempontból is alapvető fordulat a pályáján.[49] Nem tekinthetők problémamentesnek debreceni egyetemi tanári évei sem, először B-listázni akarták 1945-ben,[50] s folyamatosak voltak az ellene indított debreceni támadások 1949-ben, valamint az 1950-es években is, amikor Kondor Imre, Karácsony Sándor, Kovács Máté, Kádár László társaságában ismételten „narodnyik”-nak minősítették.[51] De nem véletlen az sem, hogy Szabó István az első adandó alkalommal nyugdíjba vonult (1958-ban), és visszaköltözött Budapestre, főként hogy az 1930-as években feltárt hatalmas forrásanyagát a középkori magyar falu kérdéseire vonatkozóan monográfiákká formálja.[52] Tanszéki utódja, a hajdú- és az Alföld-kérdés szintén elkötelezett kutatója pedig még 1971-ben is fő feladatának tartotta, hogy cáfolja a magyar jobbágyság középkor végi emelkedési lehetőségeit, s a magyar fejlődésnek a kelet-európaiba való tartozását hangoztatta.[53]

☞ [47] Lásd mindezekhez pl. Lányi 2002; Szűcs 1983; Bognár 2012. Németh László és Szabó István kapcsolatáról lásd Erős 2005, 37.

[48] Kovács 2000; 2002.

[49] Lakos 1996

[50] *A harmadik út felé,* 207.

[51] Lásd Balogh 1998.

[52] Szabó 1969.

[53] Szendrey 1973.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Agrártörténeti tanulmányok, 1960: *Agrártörténeti tanulmányok.* Szerk. Szabó István. Tankönyvkiadó, Budapest.

A harmadik út *felé*, 2006: *A harmadik* út *felé. Szabó István történész cikkekben és dokumentumokban.* Válogatta, jegyzetekkel ellátta és szerkesztette Erős Vilmos. Lucidus Kiadó, Budapest.

A szabadságharc fővárosa Debrecen, 1849. január–május. Szerk. Szabó István, Debrecen, 1948.

A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában (1849–1914), I–II. Szerk. Szabó István. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1965.

Balogh 1978: Balogh István: Szabó István debreceni vonatkozású munkássága. In *A debreceni Déri Múzeum évkönyve.* Debrecen. 453–458.

Balogh 1985: Balogh István: *Ecsedi István élete és munkássága*. (Folklór és etnográfia, 20.) KLTE Néprajzi Tanszék, Debrecen.

Balogh 1998: Balogh István: Alkotás és tudományszervezés a politika szorításában. In *Szabó István Emlékkönyv.* Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen. 37–52.

Balogh 2012: Balogh István: *„Nekem szerencsém volt…" A 100 éve született Balogh István emlékére.* Bevezetés *és* szöveggondozás: Filep Tibor. Nyíregyháza, Jósa András Múzeum *és* Levéltár.

Bitskeyné 1982: Bitskey Istvánné: *Szabó István 1898–1969.* (A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem tanárainak munkássága, I.) Debrecen.

Bognár 2012: Bognár Bulcsú: *A népies irányzat a két háború között. Erdei Ferenc* és *a harmadik* út *képviselői*. Loisir, Budapest.

Dénes 1988: Dénes Iván Zoltán: A paraszti polgárosodás modellje. In uő: *Az* önrendelkezés érvényessége. Magvető, Budapest, 256–304.

Dénes 2015: Dénes Iván Zoltán: *A történelmi Magyarország eszménye. Szekfű Gyula a történetíró* és *ideológus*. Kalligram, Pozsony.

Erős 2000: Erős Vilmos: *A Szekfű–Mályusz vita*. Csokonai, Debrecen.

Erős 2003: Erős Vilmos: „Szabó István és 1848/49." *Valóság*, XLVI. évf., 7. sz., 94–108.

Erős 2005: Erős Vilmos: Bevezetés Szabó István népiségtörténeti tanulmányaihoz. In Szabó 2005, 7–44.

Erős 2017a: Erős Vilmos: „A helytörténettől a népiségtörténetig… és tovább. Szabó István Debrecennel és az Alfölddel kapcsolatos tanulmányai." *Valóság,* LX. évf., 2. sz., 19–52.

Erős 2017b: Erős Vilmos: „»A magyarság létét tápláló népi forrás«. Szabó Istvánnak a magyar parasztság középkori történetével kapcsolatos munkái." *Valóság*, LX. évf., 9. sz., 33–63.

Erős 2017c: Erős Vilmos: „»A magyarság létét tápláló népi forrás«. Szabó Istvánnak a magyar parasztság középkori történetével kapcsolatos munkái." *Agrártörténeti Szemle*, LVIII. évf., 1–4. sz., 89–124.

Erős 2018: Erős Vilmos: „Plebs és populus között. Szabó Istvánnak a parasztság újkori történetével kapcsolatos tanulmányai. I–II." *Valóság,* LXI. évf., 3. sz., 32–58; II. LXI. évf., 4. sz., 54–84.

Erős 2020: Vilmos Erős: „»Geistesgeschichte« versus »Volksgeschichte« im Ungarn der frühen 1940-er Jahre. Gyula Szekfű und István Szabó über die Geschichte der ungarländischen Nationalitäten." *Ungarn Jahrbuch,* Band XXXV, 2019. Hg. von Zsolt K. Lengyel. Pustet Verlag, Regensburg, 209–227.

Erős 2022: Erős Vilmos: *Populus, plebs, rusticus. Szabó István „harmadik utas" társadalomtörténete.* Ráció Kiadó, Budapest.

Fahlbusch 1999: Michael Fahlbusch: *Wissenschaft im Dienst der nationalsozialistischen Politik? „Die Volksdeutschen Forschungsgemeinschaften" von 1931–1945*. Nomos Verlag, Baden-Baden.

Glatz 2016: Glatz Ferenc: *Konzervatív reform. Klebelsberg, Domanovszky, Szekfű, Hóman, Hajnal.* Kossuth, Budapest.

Gyáni 2016: Gyáni Gábor: A kánonromboló Mályusz Elemér választásai. In Papp Gábor (szerk.): *Konzervatív gondolkodók. Egy akadémiai ülésszak előadásai.* Kossuth Kiadó, Budapest, 215–229.

Haar 2002: Ingo Haar: *Historiker im Nationalsozialismus. Deutsche Geschichtswissenschaft und der „Volkstumskampf" im Osten*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.

Hettling 2003: Manfred Hettling (Hg.): *Volksgeschichten im Europa der Zwischenkriegszeit.* Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht.

Kovács 2000: Kovács Gábor: „Szokásszerű és okszerű társadalom." *Világosság,* XXXXI. évf., 2. sz., 3–21.

Kovács 2002: Kovács Gábor: „Harmadik utas magyar gondolkodók." *Liget*, XV. évf., 8. sz., 64–75.

Lakatos 1996: Lakatos László: *Az* élet és *a formák. Hajnal István történelemszociológiája*. Új Mandátum, Budapest.

Lakatos 2001: Lakatos László (szerk.): *Hajnal István*. Új Mandátum, Budapest.

Lakos 1996: Lakos János: *A Magyar Országos Levéltár.* Magyar Országos Levéltár, Budapest.

Lányi 2002: Lányi Kamilla: „Bibó István harmadik útjai." *Világosság*, XXXXIII. évf., 2–3. sz., 3–15.

Monostori 2017: Monostori Imre: *Szekfű Gyula a változó időkben. Életmű–fogadtatás–utókor 1913–2016.* Pannónia Könyvek, Pécs.

Oberkrome 1993: Willi, Oberkrome: *Volksgeschichte: Methodische Innovation und völkische Ideologisierung in der deutschen Geschichtswissenschaft. 1918–1945.* Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.

Orosz 1978: Orosz István: „A történetíró munkássága." *Alföld*, XXIX. évf., 7. sz., 50–56.

Orosz 1999: Orosz István: „Szabó István és Debrecen." *Debreceni Szemle*, VII. évf. (Új Folyam), 1. sz., 104–108.

Orosz 2017: Orosz István: „Az agrártörténeti kutatások megalapozói Debrecenben: Szabó István és Balogh István." *Századok*, CVI. évf., 1. sz., 39–48.

Papp 2012: Papp István: *A magyar népi mozgalom története. 1920–1990*. Jaffa, Budapest.

Rácz 1989: Rácz István: Előszó. In uő (szerk.): *Parasztság* és *magyarság. Tanulmányok Szabó István történetíró születésének 90. évfordulója tiszteletére.* Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen. 9–12.

Rácz 1998: Rácz István: Előszó. In uő (szerk.): *Szabó István Emlékkönyv.* Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen. 11–14.

Rácz 1999: Rácz István: „Szabó István emlékezete." *Debreceni Szemle*, VII. évf. (Új Folyam), 1. sz., 96–103.

Rácz 2002: Rácz István: Szabó István emberközelben. In Egey Tibor – Horváth M. Ferenc (szerk.): *Emlékkönyv Borosy András nyolcvanadik születésnapjára*. Pest Megyei Levéltár, Budapest, 9–16.

Romsics 2011: Romsics Ignác: *Clio bűvöletében*. Osiris, Budapest.

Salamon 2002: Salamon Konrád: *A harmadik út küzdelme. Népi mozgalom 1944–1987.* Korona, Budapest.

Sutyák 2007: Sutyák Tibor: *Michel Foucault gondolkodása*. Attraktor, Máriabesenyő–Gödöllő.

Szabó 1928: Szabó István: *Debrecen 1848–49-ben.* Városi nyomda, Debrecen.

Szabó 1929: Szabó István: „A debreceni tanyarendszer kialakulása." *Föld és Ember*, IX. *évf.,* 5. sz., 214–244.

Szabó 1934a: Szabó István: „A tokaji rév és Debrecen 1565–67-ben." *Debreczeni Képes Kalendárium*, XXXIV. évf., 89–97.

Szabó 1934b: Szabó István: „Három nemzedék után." *Protestáns Szemle*, XLIII. *évf.,* 8. sz., 364–368.

Szabó 1938: Szabó István: „Debrecen szabad királyi rangra való emelése, 1693." *Debreceni Szemle,* XII. évf., 244–256.

Szabó 1940: Szabó István: „A debreceni közösség." *Debreczeni Képes Kalendárium*, XL. *évf.,* 73–77.

Szabó 1941: Szabó István: *A magyarság életrajza*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest. (Reprint kiadás: 1990.)

Szabó 1944: Stefan Szabó: *Ungarisches Volk. Geschichte und Wandlungen.* Herausgegeben von dem Ungarischen Institut für Geschichtsforschung, Budapest–Leipzig.

Szabó 1947: Szabó István: *A jobbágy birtoklása az örökös jobbágyság korában*. MTA, Budapest.

Szabó 1948a: Szabó István: *Tanulmányok a magyar parasztság történetéből.* Teleki Pál Tudományos Intézet, Budapest.

Szabó 1948b: Szabó István: A parasztfalu önkormányzatának válsága az újkorban. In Szabó 1948a, 265–310.

Szabó 1950–1951: Szabó István: *Magyar történelem az* államalapításig. (1–2. félév. Kőnyomatos egyetemi jegyzet.) Debrecen.

Szabó 1950: Szabó István: „A hajdúk 1514-ben." *Századok,* LXXXIV. évf., 1–4. sz., 178–198, 478–488. (Ugyanez in Szabó 1976, 201–222.)

Szabó 1952: Szabó István: „Kossuth és a jobbágyfelszabadítás." *Századok*, LXXXVI. évf., 3–4. sz., 509–532.

Szabó 1954a: Szabó István: „Debrecen a történelemben". Élet és Tudomány IX. évf., 52. sz., 1635–1639.

Szabó 1954b: Szabó István: „Az 1351. *évi* jobbágytörvények." *Századok*, LXXXVIII. évf., 4. sz., 497–527.

Szabó 1960: Szabó István: Kísérletek az alföldi tanyarendszer megszüntetésére az 1780-as és 1850-es években. In *Agrártörténeti tanulmányok*, 139–207.

Szabó 1969: Szabó István: *A középkori magyar falu*. Akadémiai, Budapest.

Szabó 1976: Szabó István: *Jobbágyok–parasztok*. Akadémiai, Budapest.

Szabó 2005: Szabó István: *Népiségtörténeti tanulmányok*. (Erős Vilmos bevezető tanulmányával.) Lucidus, Budapest.

Szekfű 1931: Szekfű Gyula: A politikai történetírás. In Hóman Bálint (szerk.): *A magyar történetírás* új útjai. Magyar Szemle Társaság, Budapest, 397–444.

Szendrey 1973: Szendrey István: „Röghözkötési törekvések hazánkban 1514 előtt." In *Magyar Történeti Tanulmányok VI.* Szerk. Szendrey István. Debrecen, 74–77.

Szűcs 1983: Szűcs Jenő: *Vázlat Európa három történeti régiójáról*. Magvető, Budapest.

Vardy 1976: Steven Bela Vardy: The National Romantic School. In uő: *Modern hungarian Historiography.* Columbia University Press, New York, 121–128.

EGY „POLGÁRI" TÖRTÉNÉSZ VISZONTAGSÁGAI AZ 1950–60-AS ÉVEKBEN[1]

Szabó István a 20. századi magyar agrártörténet-írás egyik legjelentősebb képviselője volt.[2] Életműve három fő területre terjed ki: a Debrecen történetére vonatkozó kutatások, a népiségtörténeti tanulmányok, valamint (és talán legfőképp) a magyar parasztság történetével kapcsolatos munkák.[3] Az alábbi írás az ellene folyó, főként az 1940-es és 1950-es években zajló támadásokat elemzi, amelyek lehetőséget adnak életművének ebből a szempontból történő mélyebb megértésére/elemzésére is.

Jelen sorok szerzőjének előzetes megjegyzése az alábbi tanulmányhoz, hogy jóllehet az írás apropóját különböző konferenciákon tartott előadások adják (amelyek során a konferenciák többé-kevésbé eleve tematizálták a referátumokat), az itt következő fejtegetéseknek némileg általánosabb üzenetük is lehet. Például az, hogy kifejezetten az agrár- és társadalom-, illetve gazdaságtörténetben milyen elvi alapokon nyugodott a régi, úgynevezett „polgári" történészek állandó zaklatása az 1948–1949-es „gleichschaltolás"-t követően a magyar történettudományban. Az alábbiakból ugyanis kitűnik, hogy az ekkor már főként agrártörténész Szabó István állandó támadásoknak volt kitéve, jószerével még az 1960-as években is. Ezek ráadásul bizonyos esetekben az ilyen-olyan mérvű zaklatásokon túlmenve azzal fenyegettek, hogy derékba törik akár a személyes egzisztenciáját, a tudományos karrierjét is, hiszen – bár Szabó Istvánt közvetlen atrocitás lényegében nem érte – munkatársai közül ketten is (Módy György és Borosy András) súlyos börtönbüntetést szenvedtek el Recsken az 1950-es években, nem utolsósorban éppen a Szabó Istvánnal történő együttműködés miatt.

De a szembesülés Szabó István nézeteivel, illetve az ellene irányuló támadásokkal egy másik szempontból is releváns lehet: amint a következőkből kitűnik, jelen sorok szerzője a támadások elvi hátttereként Szabó nézeteinek „harmadik utas" jellegét jelöli meg, ami a népi ideológiának volt alapvető koncepciója. Ez a „harmadik út" azonban az 1945 előtti, Mályusz Elemér által megalapozott népiségtörténetben,[4] aminek egyik elvi bázisa szintén az úgynevezett „népi nemzet" volt, szinte egyáltalán nem tapintható ki, mindez tehát 1945 és 1948 után került fokozatosan Szabó

[1] A tanulmány alapja két előadás erről a kérdésről. Az egyik angol nyelven hangzott el az „Academic Freedom in Historical Perspective". The Anniversary Conference of European Review of History / Revue d'Histoire Européenne című konferencián (CEU, Budapest, 2018. november 8–10.). A másik magyarul a II. Nemzetközi Historiográfiai Konferencián (Debrecen, Debreceni Egyetem BTK, Történelmi Intézet, 2019. október 17.).

[2] Balogh 1993.

[3] Für 1976.

[4] Lásd ehhez Erős 2013a.

nézeteinek előterébe. A Szabó István elleni támadásoknak tehát ilyen értelemben is jelentős, sőt talán alapvető hatásuk volt, s mindenképpen felerősítették, „kiélesítették" a Szabó nézeteiben talán már 1945 előtt is lappangó gondolatokat, amelyek – jelen sorok szerzőjének értelmezése szerint – életműve 1948 utáni részének „vezérmotívumai".

TÁMADÁSOK SZABÓ ISTVÁN ELLEN AZ 1940-ES ÉS 50-ES ÉVEKBEN

A Szabó István ellen intézett akadémiai támadások már 1945–1946-ban megkezdődtek. A háború befejezését követő egyetemi igazolások során (Szabó 1943-tól a Debreceni Egyetem professzora volt[5]) – állítólag egy kommunista egyetemista/hallgató feljelentése miatt – a háború alatti tevékenységét nem kívánták igazolni, s B-listára szerették volna tenni.[6]

A személye elleni támadások azonban igazából 1948-ban indultak.[7] A támadások apropója Szabó Istvánnak a centenáriumi évre megjelent két munkája volt: az egyik egy általa szerkesztett kötet, amelynek címe *A szabadságharc fővárosa Debrecen,*[8] s amely a forradalom és szabadságharc debreceni eseményeit dolgozza fel igen részletesen (munkatársak: Balogh István, Juhász Géza, Hankiss János, Csobán Endre, Módy György, Tóth Endre, Varga Zoltán, Borosy András, Kónya József[9]). A kötettel szemben a *Társadalmi Szemle,* a *Valóság,* részben a *Századok* és egyéb helyi lapok hasábjain jelent meg heves kritika Balázs Vera és Tibor, Csabai Tibor és mások tollából.[10] A kötettel szemben számos kifogás fogalmazódott meg: túlságosan „pozitivista" (Csabai Tibor[11]), azaz sok adatot felhalmoz, de nem képviseli a dolgozó nép igazi érdekeit (nem „pártos"), s nem mutatja be a szabadságharc legradikálisabb irányzatának, a baloldali jakobinusoknak (Madarász József, Táncsics Mihály)

☞

[5] Lásd *Szabó István Emlékkönyv,* 1998.

[6] Lásd Bay Zoltán levele Keresztury Dezső vallás- és közoktatásügyi miniszterhez. In *Szabó István Emlékkönyv,* 21–22. (A levél Budapest, 1946. július 22-i keltezésű.) Bay Zoltán, a világhírű fizikus, Szabó István sógora volt.

[7] Az 1945 utáni magyar történetírásról lásd Erős 2015, 377–408.

[8] Orosz 1998. 1848 centenáriuma egyébként a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) emlékezetpolitikájában alapvető szerepet játszott, de például az úgynevezett polgári történészekkel szemben mindezt egy optimista szemlélet jellemezte, azaz 1848–49-et, a bukás ellenére, egyfajta sikertörténetként s a magyar „nép" szabadságvágyának kifejezéseként tekintette. Ehhez képest bírálták Szabó István mellett Eckhart Ferencet is, aki centenáriumi kötetében – a bírálók szerint – inkább pesszimistán értékelt, s majdhogynem eleve kudarcra ítélt vállalkozásként interpretálta a forradalmat és szabadságharcot (némileg Szekfű Gyulához hasonlóan). Lásd minderről részletesebben Gerő 1998. Eckharthoz: Törő 2020, 189–191; Eckhart 1948.

[9] Uo.

[10] Balázs V. – Balázs T. 1948; Csabai 1948; Radó 1948.

[11] Hozzá lásd Csabai 1961.

a tevékenységét, illetve arról alkalmanként túlságosan is ironikusan beszél.[12] Ezzel szemben apologetikus (tehát nem eléggé kritikus) az úgynevezett „békepárt" (Kemény Zsigmond, Jókai Mór) „hazaáruló" törekvéseivel szemben. Ezenfelül a kötetet egyfajta cívis apológiával is vádolták, miszerint Debrecen szerepét eltúlozza, pedig a forradalom igazi motorja és megtestesítője Pest, a pesti utcák „népe" volt.[13]

Mindezzel párhuzamosan zajlott egy másik támadás Szabó szintén 1948-ban megjelent kötete ellen,[14] amely főként a *Századok* hasábjain folyt le, és amelynek során Spira György és Hanák Péter, valamint S. Sándor Pál voltak a protagonisták.[15] Szabó ebben a *Tanulmányok a parasztság történetéből Magyarországon* címmel kiadott kötetében korábbi, a magyar parasztság szinte teljes történetére (középkor, kora újkor, újkor) kiterjedő írásait adta közre. A támadás itt is különösen az 1848–1849-cel összefüggő értékelésre irányult.[16] Szabó itt azt fejtette ki, hogy mindent mérlegre téve az 1848–1849-es forradalom jobbágyfelszabadításra vonatkozó törvényei összes ellentmondásukkal együtt – főként azzal, hogy a majorsági jobbágyság felszabadításáról nem rendelkeztek, csak az úrbéres viszonyok eltörlését mondták ki – Kelet-Európában a leghaladóbb módon kívánták megoldani a jobbágyfelszabadítás problémáját.[17]

A támadók szerint Szabó mindezzel a földbirtokosok és a nemesség érdekeit védte. Szerintük ugyanis a leginkább radikális megoldás a „földosztás" lett volna, amely tulajdonhoz juttatta volna az ekképpen hiába felszabadítottakat. Ez a radikális baloldal, legfőképpen Táncsics álláspontja volt.[18] Szabó későbbi tanulmányaiban[19] Kossuthnak a kérdéskörre vonatkozó nézeteit elemezve azt fejti ki: Kossuth álláspontja volt helyes, amely az „érdekegyesítés" jegyében nem a földosztásra törekedett (ezzel ugyanis elidegenítette volna a nemességet a szabadságharc ügyétől), hanem a liberális elveknek megfelelő „szabad" földtulajdon megteremtésére.[20]

Az 1948–49 kapcsán Szabót ért támadások részleteihez még hozzátartozik, hogy 1949-ben a Magyar Történelmi Társulat ülést szervezett Debrecenben,[21] ahol Szabót önkritikára, nézetei visszavonására szerették volna rábírni, sikertelenül. Az ülésen

☞ [12] Később lásd minderre, korábbi nézeteit lényegében fenntartva: Spira 1998.

[13] Lásd Erős 2020c (lásd jelen kötetben is).

[14] Uo. Itt megjegyezhető, hogy a könyvszakmát még nem államosították teljes mértékben ebben az időben, és Szabó munkái is alapvetően a nem feltétlenül a marxista ideológiához kötődő kiadóknál jelentek meg. A könyvkiadás ekkori viszonyairól lásd Varga 1985, különösen „A könyvszakma államosítása (1948. március 25. – 1952. április 17.)" című alfejezet: 101–217.

[15] Balázs T. – Balázs T.-né – Hanák – S. Sándor – Spira 1948.

[16] Szabó 1948a.

[17] Szabad 1998.

[18] Lásd erről részletesen Erős 2003.

[19] Szabó István 1959.

[20] Szabad 1998.

[21] Lásd erről Erős 2017.

Szabó István is előadást tartott a szabadságharc bukásának katonai okairól.[22] Ebben a legkülönfélébb tényezőket taglalta – így az ország elmaradott iparát, gyarmati helyzetét, a külpolitikai viszonyokat és a szervezetlenséget –, de a nemesség árulásáról nem beszélt, pedig az uralkodó pozícióban lévő narratíva ezt kívánta volna meg.[23]

A Szabó István ellen intézett támadások mindezzel nem szűntek meg, sőt egyesek szerint a kizárólagosságra, a magyar történetírás „gleichschaltolására" törekvő marxista–sztálinista történettudomány[24] egyenesen őt tekintette legfontosabb ellenfelének.[25]

A támadások egyik fontos következménye volt, hogy az 1950-es években kivették a kezéből az úgynevezett Paraszt-Fontes köteteinek szerkesztését,[26] amelyek tervét pedig ő maga állította össze még közvetlenül a háború után, 1946-ban. A kötetek végül H. Balázs Éva *(Jobbágylevelek),* Varga Endre *(Úriszéki iratok),* illetve Maksay Ferenc *(Urbáriumok)* szerkesztésében láttak napvilágot.[27] Szabó ellen a legfőbb vád az volt, hogy ezekben a forráskiadványokban túlságosan patriarchálisnak mutatja be földesúr és jobbágy viszonyát, azaz nem hangsúlyozza eléggé a kibékíthetetlen ellentétüket és a köztük folyó osztályharcot.[28]

1954-ben Szabó István folyóiratvitába keveredett Székely Györggyel,[29] aki az 1950-es évek elején közzétett munkáiban[30] sorra bírálta, sőt egyenesen pellengérre állította a „polgári" történészeket, legfőképpen Szabót, mert elhallgatták a parasztság osztályharcát és szörnyű helyzetét. A vita az 1351. évi törvények értelmezéséről folyt,[31] s ennek során Szabó – 1938-as írására is utalva, illetve annak fő konklúzióit megismételve – leszögezte: nem a szabad költözésről szólnak a törvények, hanem a földesúri bírói joghatóságról, illetve nem a kilenced fizetésének, hanem a beszedésének a kötelezettségét mondják ki.[32]

[22] Lásd *A harmadik út felé,* 2006, 274–278.

[23] A kérdéskörhöz tartozik, hogy Szabó István az eseményen egy előadást is kívánt tartani a tudományos magatartásáról, amely végül nem hangzott el. Az előadás a történetírói hitvallásnak egyfajta gyöngyszeme, amelyben Szabó kifejti többek között, hogy mindig is a *nép* történetével kívánt foglalkozni (maga is onnan származott), ez a *nép*fogalom azonban gyökeresen különbözött a fennálló hatalom népfogalmától, amely az ő fogalmi rendszerében inkább a plebsnek felelt meg. Lásd minderről részletesen Erős 2020c. Továbbá: *A harmadik út felé,* 2006, 278–281.

[24] Romsics 2011a; Klimó 1999.

[25] Balogh 1998.

[26] Lásd *A harmadik út felé,* 2006, 203–207, 342–347.

[27] Erős 2018.

[28] Sándor 1954. Sándor véleményét nagyjából egyetértően idézi Romsics 2011b, 318. Utóbbihoz lásd Erős 2013b (lásd jelen kötetben is).

[29] Szabó 1954.

[30] Székely 1953a; 1953b.

[31] Lásd Mályusz Elemér lektori véleménye Szabó István tanulmányáról: MTA KIK Kt, Ms 5440/43. 1954. szept. 14.; *A harmadik út felé,* 2006, 309–310.

[32] Szabó 1938.

A leghevesebb támadást Szabó ellen S. Sándor Pál intézte 1954-ben,[33] aki a Domanovszky Sándor-féle művelődéstörténeti iskolával is le kívánt számolni.[34] Itt is felvetődött, hogy az iskola nagybirtoktörténeti tanulmányaiban túlságosan is patriarchálisnak állítja be földesúr és jobbágy viszonyát.[35] Szabó ellen pedig az 1948-ban már kifejtett invektíva köszön vissza: 1848–49-re vonatkozóan nem tekinti aktuálisnak a földosztást, tehát tulajdonképpen nem is kapcsolható a népi mozgalomhoz, sőt egyenesen a „Horthy-fasizmus" „népi egység"-et hirdető ideológiájának egyfajta szócsöve.[36]

Utóbbi részleteihez tartozik Szabó István indignált hangvételű levele a Magyar Történelmi Társulathoz, amelyben a cikkre hivatkozva le kíván mondani társulati tisztségeiről, például a kelet-magyarországi helytörténeti bizottság vezetéséről, valamint a Kossuth Lajos Tudományegyetem (KLTE)[37] rektorához intézett levele is.[38]

Szintén az ötvenes évekből meg lehet említeni az 1952-es, részben már érintett Kossuth-tanulmánnyal kapcsolatos ügyét.[39] Az affér kiindulópontja az volt, hogy Szabó felkérést kapott a *Kossuth Emlékkönyv*be egy Kossuthnak a jobbágykérdésre vonatkozó nézeteit elemző tanulmány elkészítésére.[40] A kézirat hosszas huzavonát eredményezett, az ügyben újra megnyilvánul Spira György, de rajta kívül hozzászólt Ember Győző, I. Tóth Zoltán, valamint Andics Erzsébet is. Utóbbiak arra próbálták rábírni Szabót, hogy részesítse erőteljesebb bírálatban Kossuthot, aki a szabad föld megteremtésére irányuló programot fogalmazott meg.[41] Spira Györgyék szerint ehelyett a radikális baloldal „földosztó" programja lett volna aktuális (hiszen a parasztságban tombolt a „földéhség"[42]). Szabó hajlandó volt cikkének átalakítására, érdemi „megnyomorítására", s akár az utolsó rész teljes elhagyására. Tanulmánya mégsem jelenhetett meg a *Kossuth Emlékkönyv*ben, csak a *Századok*ban (1952), illetve az utolsó fejezet 1959-ben, a KLTE Történelmi Intézetének Évkönyvében.[43]

Hozzá lehet tenni mindehhez, hogy Szabó István 1956-ban az egyetemi forradalmi bizottság társelnöke volt,[44] s tanítványai – legfőképpen Für Lajos[45] – jelentős,

☞ [33] Sándor 1954.

[34] Domanovszkyhoz újabban lásd Erős 2016a (lásd jelen kötetben is). Itt a vele összefüggő irodalmat is áttekintem.

[35] Lásd erről újabban Erős 2020d.

[36] Uo. 621–623.

[37] A Debreceni Egyetem 1952-ben vette fel Kossuth Lajos nevét.

[38] Lásd *A harmadik út felé,* 2006, 323.

[39] Erős 2003.

[40] Uo.; Erős 2022.

[41] Lásd *A harmadik út felé,* 2006, 288–299. A végül megjelent kötetek: I. Tóth 1952.

[42] A fogalom az 1950-es évek agrártörténeti irodalmának állandó metaforája volt.

[43] Szabó 1952; 1959.

[44] Lásd mindezekhez Filep 2006.

[45] Lásd Für 2007. A kötetben Für Lajos, aki vezető szerepet játszott 1956 debreceni eseményeiben, felidézi, hogy még mielőtt aktív szerepet vállalt volna, hosszasan beszélgetett erről Szabó Istvánnal.

alkalmanként vezető szerepet játszottak a forradalom debreceni eseményeinek irányításában.[46] Őt magát ugyanakkor a forradalom leverését követően nem bántották, sőt 1957-ben meghívták az ELTE középkori magyar történeti tanszékének vezetésére, amit végül nem vállalt el.[47] Für Lajost azonban egyetemi állásából elbocsátották, s rövid emigrációjából történő hazatérése után is sokáig, alapvetően az 1980-as évekig marginális munkakörökben dolgozott, először fizikai munkásként, majd könyvtárosként és általános iskolai tanárként, később pedig a Mezőgazdasági Múzeum munkatársa lett.

A Szabó István ellen intézett támadások az 1960-as években már nem voltak ennyire élesek, veszélyesek, köszönhetően annak is, hogy a rákosista–sztálinista rendszert a puhább, kádári diktatúra váltotta fel, de erőteljes politikai-ideológiai töltetű kritikák, támadások Szabó ellen ekkor is előfordultak.

Szabó 1960-ban francia nyelvű demográfiai tanulmányt publikált,[48] amelynek kapcsán a Történettudományi Intézetben külön ülést tartottak az írás „narodnyik" szemlélete miatt.[49] Az 1965-ben megjelent *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában* című kötetek[50] is meglehetősen vontatottan, csikorogva készültek el, mert a Történettudományi Intézetből többen (Vörös Antal, Pölöskei Ferenc, Puskás Julianna, Somlyai Magda, Varga János) visszamondták a közreműködést.[51] A kötetek tanulmányai/szerzői közül pedig Gyimesi Sándor meglehetősen heves vitába keveredett a lektorral, Szuhay Miklóssal. Utóbbi a szövetkezeti mozgalmak tárgyalása során hiányolta az osztályharc elemzését (ami az egész vállalkozásból kimaradt[52]), Gyimesit pedig lényegében antimarxistának aposztrofálta.[53]

Ezenfelül meg lehet említeni számos más kritikát is ebből az időszakból: így Gombár Józsefét és Szendrey Istvánét még az 1948-as debreceni kötet kapcsán,[54] Sápi Vilmosét, aki a 16–18. századi viszonyok elemzése során narodnyik „osztályhamisítás"-t vetett Szabó szemére;[55] Horváth Miklósét, aki 1966-os, a *Hadtörténeti Közlemények*-ben megjelent, kétrészes tanulmányában az ellenforradalmi rendszer hadtörténetírójaként (!) aposztrofálta Szabót,[56] végül Kristó Gyuláét és főként Sinkovics Istvánét.

☞ [46] Für Lajosról lásd Gebei 2000.

[47] Lásd *A harmadik út felé,* 2006, 351–352.

[48] Szabó 1960b.

[49] Lásd Balogh 1998, 47–48.

[50] Lásd Szabó 1965.

[51] Lásd Balogh 1998, 46–48; Erős 2020a; Pölöskei 1961.

[52] Lásd *A harmadik út felé,* 2006, 414–416.

[53] Erős 2020b, 213.

[54] Szendrey 1961; Gombár 1962.

[55] Lásd Szabó István lektori véleménye Sápi Vilmos *A mezőgazdasági munkásság jogviszonyai Magyarországon a XVI. századtól 1848-ig* című munkájáról és levélváltása az Akadémiai Kiadóval. Sápi Vilmos válasza Szabó István lektori véleményére. MTA KIK Kt, Ms5440/25-29. 1964–1967.

[56] Szabó István levele a *Hadtörténelmi Közlemények* szerkesztőségének. Budapest, 1966. február 8. MTA KIK Kt, Ms 5438/108.; Az inkriminált cikk Horváth 1965–1966. Lásd még e tanulmány függelékét.

Utóbbi lektori véleményében Ferdinand Tönnies „Gemeinschaft-Gesellschaft" elméletének alkalmazását találja kevésbé helyénvalónak *A középkori magyar falu*ban.[57]

Érdemes rámutatni arra, hogy a Szabóval többnyire szimpatizálók, munkáit pozitívan értékelők gyakran a marginális pozícióban lévők – Dienes István, Eperjessy Kálmán, Méri István, Wellmann Imre, Benda Kálmán, Kosáry Domokos[58] – vagy a régi, úgynevezett „polgári" történetírás képviselői (Fügedi Erik, Maksay Ferenc, Ila Bálint, Berlász Jenő, Jakó Zsigmond, László Gyula, Varga Endre[59]) közül kerültek ki. Illetve Szabó maga is szívesen együttműködött a politikai szerepet vállaló, s ott inkább ellenzéki pozícióba kerülő történészekkel, így Tóth Endrével (1948-as kötet[60]), Für Lajossal (1960–1965-ös kötetek[61]), a már említett Módy Györggyel és Borosy Andrással (szintén az 1948-as kötet[62]) vagy Balogh Istvánnal, aki 1945–48-as szereplése után soha nem kapott katedrát a Debreceni Egyetemen, s a Nyíregyházi Levéltárban dolgozott nyugdíjazásáig, egyfajta „száműzetésben".[63]

A „MÁSODIK JOBBÁGYSÁG" ÉS AZ „ELKANYARODÁS" TÉZISE

Joggal vetődik fel a kérdés: végül is milyen ideológiai megfontolások álltak a Szabó elleni támadások hátterében?

☞ [57] Lásd Tönnies 1983. Tönnies elmélete szerint a középkort inkább a „közösségi" társadalomszervezési modell jellemezte (Gemeinschaft), amelyben az egyes társadalmi rétegek lényegileg egymásra utaltak (de semmiképpen nem a köztük lévő szembenállás a domináns, nem beszélve az osztályharcról). Az újkori társadalomszerveződésre ezzel szemben sokkal inkább az osztályokra szabdaltság jellemző (Gesellschaft), ahol az eltérő „racionális" érdekek szembeállítják a társadalom különböző csoportjait. Tönnies egyértelműen a középkorit tartja ideálisnak, és Szabó (amint erről esik még szó a későbbiekben) – Hajnal Istvánhoz hasonlóan – sok tekintetben követi ebben a német szociológust. Szabó szóban forgó művéhez lásd még Kristó 1968; 1970. Kristó későbbi kritikája lásd Kristó 1995; Sinkovics István: Jelentés Szabó István „A középkori magyar falu" c. kéziratáról. MTA KIK Kt, Ms 5440/55. 1968. aug. 2. – Nem éppen támadás Szabó István ellen, de jól tükrözi nézeteinek ideológiai vonzatát is egy 1955-ből származó lektori véleménye Szántó Imre (végül el nem fogadott) kandidátusi disszertációjáról. Szabó itt hevesen kritizálja a szerző ortodox sztálinista tételeit az Eszterházy-birtokokon történő fokozott kizsákmányolásról, a nagybirtokosok ellenforradalmi szerepéről stb., s rámutat arra, hogy a szerző adatai önmagukban cáfolják meg ezen előre kigondolt téziseket, legfőképpen a mezőgazdaság „porosz utas" fejlődésének interpretációját; Szabó szerint például a parasztok telkükről való erőszakos elűzésére alig van adat, s a telkes jobbágyok száma ebben az időben a szóban forgó birtokon nem csökkent, hanem egyenesen jelentős mértékben nőtt. Lásd minderről részletesen forrásközlésemet: Erős 2019a.

[58] Lásd mindehhez például Őze 2014. Őze munkáit persze óvatosan kell kezelni, de sok releváns forrást közöl.

[59] Lásd *A harmadik út felé,* 2006, 323–324, 341–347.

[60] Lásd *A szabadságharc fővárosa Debrecen*.

[61] Lásd Für 1960; 1965.

[62] Lásd Erős 2003; 2000; Borosy 2003.

[63] Önéletrajzát lásd Balogh 2012.

A támadók/kritikusok „érveléseit" latolgatva, az egyik leginkább gyakori vád Szabó népi, avagy „narodnyik" szemlélete, amely jelentős részben az 1945 előtt virágkorát élő, Mályusz Elemér vezette „népiségtörténeti" kutatásokra utalt,[64] amelyeknek Szabó tevékeny és többnyire elkötelezett képviselője volt. Megjegyezhető azonban, hogy a népiségtörténeti kutatások 1945 után megszűntek (Mályusznak és Szabónak ezt megelőzőleg is sok kritikusa volt), és Szabó 1945 után megtámadott munkái nem tartoznak kifejezetten a népiségtörténet tematikájába.[65]

Felvetődhet a „polgári történetíró" vádja is Szabó ellen (fel is vetődött), mint aki nem ismeri el az osztályharc mindenhatóságát a történelemben, így a földesúr és jobbágy, „úr és paraszt" viszonyát patriarchálisnak ábrázolja, illetve nem eléggé kritikus a nemesség – alkalmanként az arisztokrácia – és a nagybirtok történeti szerepét illetőleg.[66]

A támadásokat leginkább átfogó, annak legtöbb elemére kiterjedő momentum azonban szerintem az úgynevezett „második jobbágyság", illetve az „elkanyarodás" és vele összefüggésben a „porosz út" tézise, amelyek főként 1948 után váltak az újonnan kizárólagos hatalmi pozícióba került marxista–kommunista történetírás mesternarratívájává.[67]

A narratíva több elemében támaszkodik a Domanovszky Sándor vezette művelődés-, illetve mezőgazdaság-történeti iskola eredményeire, amely először alkalmazta a magyar fejlődésre a *Grundherrschaft* és *Gutsherrschaft* fogalmait és modelljét.[68] E modell szerint (szemben a szellemtörténettel, amely a magyar fejlődésnek inkább a nyugat-európai modellbe tartozását hangsúlyozta) a 16–17. században a földesúri magánkezelésű nagybirtok (Gutswirtschaft, termeltető nagybirtok) került újból előtérbe, ezzel egyfajta refeudalizálódás, de mindenképpen a nyugat-európaitól eltérő gazdasági és társadalmi modell nyert teret.[69]

A marxista történetírás ezt az interpretációt a végletekig feszítette, s nem egyszerűen a nyugat-európaitól eltérő modell kereteibe terelte a magyar fejlődést, hanem kifejezetten és alapvetően kelet-európai modellről beszélt, amelynek fő elemei az alábbiak voltak: a földesúri magánkezelésű nagybirtok túlsúlya, ezzel párhuzamosan a jobbágyság helyzetének rohamos súlyosbodása, a munkajáradék, a robot túlsúlyba kerülése, a jobbágyoknak a földjeikről való erőszakos elűzése (a „Bauernlegen"),

☞ [64] Mályuszról lásd legújabban például Erős 2016b.

[65] Ebben a vonatkozásban említeni lehet például Szabó 1966; 1969. Ezek inkább azonban településtörténetiek, semmiképpen nem tekinthetők a népiségtörténet expressis verbis munkáinak.

[66] Lásd Sándor Pál és Romsics Ignác megjegyzései minderről a korábbiakban.

[67] Köbli 1985; Gyáni 2002a; Niederhauser 2006.

[68] A Domanovszky Sándorral kapcsolatos irodalmat röviden összefoglalom: Erős 2016a; Vö. még Vardy 1976.

[69] Lásd Wellmann 1937; 1999; Glatz 2016.

a kisebb királyi haszonvételek (mészárszék, borkimérési, malomtartási jog stb.), valamint egyéb monopóliumok fokozott érvényesítése.[70]

Szabó István (aki egyébként több szállal is kapcsolódott a Domanovszky-iskolához[71]) e tételeket fokozatosan és sorozatosan cáfolta. A korszak marxista történetírása számára e magyarázat jelentőségét az adta, hogy mindezzel indirekt módon a magyar politikai rendszernek a szovjet érdekszférába tartozását is alátámaszthatta. (Sőt, voltak történészek, akik e modell mellett az 1990-es években is kitartottak.[72])

Szabó már 1947-es tanulmányában,[73] illetve ekkoriban tartott előadásában,[74] valamint 1948-as kötetében azt veti fel, hogy a magyar jobbágy helyzete a középkor végén egyfajta köztes, átmeneti állapotot képviselt Nyugat- és Kelet-Európa között, s a középkor végi pusztásodást sem a fokozódó kizsákmányolás, hanem a mezővárosok felszívó hatása, az emelkedés lehetősége idézte elő, ami végül is a középkor végi parasztlázadások előidézője is lett.[75]

Hasonló kijelentéseket fogalmazott meg a 16–18. századra vonatkozóan is a különböző tanulmányaiban.[76] Eszerint bár Werbőczy a Dózsa György-féle parasztháború után „örökös jobbágyság"-ról és röghöz kötésről beszélt, ezt a való életbe teljes mértékben nem sikerült átültetni, hiszen a jobbágy megszökhetett, illetve fokozatosan számos birtoklási és tulajdonlási lehetősége adódott, így szőlőre és irtásföldre tehetett szert, de zálogolt és bérelt földeket is birtokolhatott.[77] 1848-ra vonatkozóan pedig azt húzta alá, hogy bár az 1848-as jobbágyfelszabadításnak számos hiányossága volt (legfőképpen az, hogy – amint erről már szó volt – csak az úrbéres földeken szabadította fel a jobbágyokat, de a majorsági földekhez – azt magánjogi természetűnek minősítve – nem nyúlt), s radikalizmusában nem mérhető a franciához,[78] a kelet-európai hasonló intézkedéseket jelentős mértékben felülmúlta.[79]

☞ [70] Lásd Maksay 1958a; 1958b. Lásd még Szabó levele Maksay Ferenchez, illetve lektori véleménye ezekről a művekről. In: *A harmadik út felé,* 2006, 347–349, 356–361. Szabó István ezekben világosan kifejti, hogy a magyar fejlődést Nyugat- és Kelet-Európa *között* helyezi el, s nálunk a parasztok telkeikről való elűzésére (Bauernlegen) a 16–18. századokban alig van példa. (Amint a Szántó-féle lektori véleményből kitűnik, a 19. század első felében sem, felfogása szerint.)

[71] Lásd még Kövér 2018.

[72] Lásd még Krausz 2012. Hozzátenném még mindehhez, hogy a marxista felfogás „spiritus rectora" (Szabó István talán legfőbb elvi ellenfele), Pach Zsigmond Pál az 1990-es években (tehát a politikai rendszerváltás után) ismételten hangsúlyozta nézeteinek (tehát például a „második jobbágyság" tézisének) kifejezett, sőt kizárólagos szakmai megalapozottságát. Vele szemben joggal mutatott rá Gyáni Gábor a vitájukban, hogy Pach itt a főszövegben jelzett ideológiai álláspont képviselője. Lásd mindezekhez Pach 1991; Gyáni 2002a.

[73] Lásd Szabó 1947.

[74] Szabó 1998.

[75] Szabó 1948c.

[76] Lásd Szabó 1948d.

[77] Lásd Szabó 1947.

[78] A francia viszonyokról az 1950-es években a magyar történészek Bouthonnier művét emlegették. Lásd Bouthonnier 1949.

[79] Lásd ehhez még Orosz 2000.

A „második jobbágyság" tézisével Szabó az 1950-es években számolt le. Ez a folyamat követhető nyomon a Székely Györggyel folytatott 1954-es vitájukban, és még nyíltabban kifejeződött az egyetemi tankönyvhöz írott lektori véleményeiben, egyetemi előadásaiban, valamint levelezésében. E szempontból különösen az ekkor a Magyar Országos Levéltárban dolgozó Maksay Ferenccel váltott levelei érdemelnek figyelmet.[80]

Ezekben a dokumentumokban Szabó egyértelműen szögezi le: „zweite Leibeigenschaft"-ról a magyar társadalmi fejlődésben azért sem beszélhetünk, mert első sem volt.[81] A jobbágy helyzete a középkorban is inkább emelkedő volt, a paraszti társadalom legalábbis differenciált, a mindenétől megfosztott jobbágyról (Leibeigene) alig beszélhetünk.[82] A 16–18. századra vonatkozóan ugyancsak kétséges a kategória, hiszen – mint láthattuk – Szabó szerint a Gutsherrschaft és a majorsági gazdálkodás nem kizárólagos, a robot nem feltétlenül (és mindig) növekvő és súlyos, a majorsági termelés igen jelentős mértékben jobbágyüzemeken nyugodott, ahol a földesúrnak nem érdeke a jobbágynak a telkéről való elűzése, a Bauernlegen (hiszen jövedelme ennek szolgáltatásain alapult). A jobbágy előtt ekkor is számos felemelkedési lehetőség állt (hajdú, végvári katonaság, mezővárosok),[83] és birtoklása is számottevő lehetett (szőlő, irtás, zálogolt, bérelt föld), tehát nem tekinthető „örökös jobbágy"-nak. Sőt sok vonatkozásban a jobbágyi helyzetből is kitörhetett, például manumissio, exemptio, taksa, inscriptio útján,[84] s a 18. században a betelepítések is a jobbágyi kötöttségek enyhítését vonták maguk után.[85]

Külön kérdés, hogy Szabó osztotta-e a „második jobbágyság"-gal a lehető legszorosabban összefüggő[86] „porosz út" tézisét, amely elsősorban a 18–19. századi viszonyokra érvényes, s amelynek kutatása főleg az 1960-as években került előtérbe Szabó István tevékenységében.[87]

☞ [80] Lásd a korábbiak, pl. 70. lj., ill. Erős 2018.

[81] Persze Szabó nem feltétlenül idealizálja a jobbágyság középkori helyzetét. 1963-as tanulmányában például egyértelműen hívja fel a figyelmet arra, hogy az Erdélyi László és Tagányi Károly közötti vitában utóbbinak van igaza, aki világosan bizonyította a rabszolgasághoz közeli társadalmi réteg meglétét az Árpád-kori magyar társadalomban. Lásd Szabó 1963.

[82] Szabó 1948b; 1948c.

[83] Debrecen ebben a tekintetben különösen fontos és példamutató volt Szabó István számára, részben ezért is egyik kutatásai területe. Lásd mindezekhez Erős 2019b (lásd jelen kötetben is); Szabó 1956.

[84] Lásd például Szabó 1941b. Az itt említett fogalmak részletesebb és pontosabb értelmezésére lásd Varga 1969, 226, 319, 412, 429.

[85] Szabó 1940a; 1940b. Szabó e munkái ugyan 1945 előtt születtek, ugyanakkor számos korábbi tanulmányom egyik mondanivalója és eredménye, hogy alapvető a kontinuitás Szabó István 1945 előtti és utáni munkái között. Legújabban lásd erre Erős 2022.

[86] Egyes történészek – így Krausz Tamás, Köbli József, Pach Zsigmond Pál – szerint a „porosz út" azonos a „második jobbágyság" tézisével.

[87] Pach 1958a; 1958b.

A Szabó István által szerkesztett ekkori kötetekben[88] meglehetősen gyakran felbukkan a „porosz út" tézise, ráadásul inkább pozitív, helyeslő értelemben, s egy alkalommal maga is beszélt erről, egyetértően.[89]

Ugyanakkor több tanulmány ennek kifejezetten ellentmond, például Orosz Istváné a tokaj-hegyaljai mezővárosok társadalmáról,[90] Varga Gyuláé egy szabad paraszti közösségről, Kismarjáról.[91] Az egyik lektor, Szuhay Miklós – ahogy erről korábban már szó esett – egyenesen antimarxistának titulálta Gyimesi Sándornak a szövetkezeti mozgalmakról szóló tanulmányát, azzal érvelve, hogy a Károlyi Sándor-féle szövetkezeti mozgalmak, amelyeket Gyimesi inkább pozitívan értékelt, a paraszti osztályharc leszerelésére szolgáltak.[92] Külön kérdés Szabad György ügye, aki 1956-ban a „porosz út" tézisét lényegében cáfoló kandidátusi disszertációt készített (Szabó opponense és lektora is volt a kötetnek, illetve a disszertációnak[93]), és aki az *Agrártörténeti tanulmányok* lektora és az 1965-ös kötet tevékeny közreműködője volt. Szabó Pach Zsigmond Páltól eltérően nyilvánvaló szellemi rokonságban volt Szabaddal, a „porosz út" igazolását sohasem kérte számon,[94] s különösen szembetűnő az eszmei egyetértésük az 1848-as jobbágyfelszabadítás, illetve Kossuth erre vonatkozó politikájának megítélésében.[95]

Igen fontos, sőt akár perdöntő momentumnak tartom mindebben Szabónak a tanyákra vonatkozó koncepcióját, amelyről már 1929-ben jelentős tanulmányt közölt, s az 1960-as években többször visszatért a témához (külön, általam először publikált előadásban is).[96] A tanyákban a szabad paraszti fejlődés egyik lehetőségét látta, amely így a „porosz út"-tal szembeállított „amerikai utas" fejlődés letéteményese. Ez összefüggésben áll Szabó régi tételével, miszerint az ország fejlődésében – Szekfű Gyula nézeteivel homlokegyenest ellenkezőleg – mindig is az ország keleti fele, az Alföld volt a zászlóvivője a nemzeti függetlenségi, valamint a társadalmi haladást képviselő programjainak, azt bizonyítja: az „amerikai út" / a tanyák nem egyszerűen színezik a „porosz utas" fejlődést, hanem annak legalábbis egyénértékű, de mindenképpen releváns alternatíváját nyújtják.[97]

☞ [88] Lásd Erős 2020a, 66–70.
[89] Lásd uo.; Szabó 1976, 354.
[90] Orosz 1960.
[91] Varga 1960.
[92] Lásd Erős 2022, illetve a korábbiakban pl. 53. lj.
[93] Orosz 2018.
[94] Bár néhány kérdésben eltérő volt a véleményük.
[95] Szabad 1998.
[96] Szabó 1929; 1960a.
[97] Lásd mindezekhez Erős 2019b.

POROSZ ÚT KONTRA „HARMADIK ÚT"

Hogyan összegezhetők a fentiek, s tulajdonképpen mi volt Szabó István álláspontjának politikai-ideológiai vonzata?

Jelen sorok szerzője számára egyértelmű, hogy Szabó István nézeteinek hátterében egy, a népi irányzathoz, ideológiához köthető „harmadik utas" felfogás húzódik meg.[98] Szabó és a népiek rokonságát több tanulmány is felveti (főként Für Lajosé és Balogh Istváné[99]), de számos dokumentummal is rendelkezünk a Móricz Zsigmonddal, Veres Péterrel, Erdei Ferenccel fennálló kapcsolatról, s egy 1940-es évekbeli tanulmányában maga Szabó is utal hatásukra.[100]

Nincs itt tér a „harmadik út" gondolatának behatóbb elemzésére (sőt felvázolására sem[101]), annyi szögezendő le csupán, hogy jelent részint egyfajta földrajzi-geográfiai megközelítést, amely szerint a magyar fejlődés Nyugat- és Kelet-Európa között (más nemzetekkel – csehekkel, lengyelekkel együtt) egy önálló régiót képez.[102] De jelent egyfajta politikai, társadalompolitikai és kulturális alternatívát is a nyugati és keleti fejlődéssel szemben, legfőképpen egy átmeneti formát a kapitalizmus, egyéni és közösségi elv, liberalizmus és totalitarizmus (állami omnipotencia), polgári demokrácia és sztálinizmus (1943-ban német és orosz alternatíva[103]), egyéni gazdálkodás és szövetkezeti forma, illetve állami gazdaság, extrém esetben (lásd Németh László és Hajnal István) fizikai és szellemi munka között.[104]

Igen fontos megjegyezni viszont, hogy 1945 után az egyik legjelentősebb teoretikusa a „harmadik út" ideológiájának (Szabó Dezső s főként Németh László nyomán, bár nyilván jelentős, itt most nem tisztázandó különbségekkel[105]) Bibó István volt, s leginkább hozzá kapcsolható az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc tulajdonképpeni eszmei háttere, elméleti bázisa.[106]

Szabónak és esetleges eszmetársainak (alkalmanként tanítványainak) a fentiekben kifejtett nézetei, azaz a magyar fejlődésnek a kelet-európairól való leválasztása így mindenképpen a sztálinizmus, a totalitárius diktatúra elleni tiltakozás (is)

☞

[98] A hatalmas Németh László-irodalomból csak jelzésképpen: Monostori 1989; Grezsa 1985; Görömbei 1994.

[99] Für 1976; Balogh 1998.

[100] *A harmadik út felé*, 2006, 235–249.

[101] Lackó 1996; Salamon 2002; 2012.

[102] Erős 2020b.

[103] A „harmadik út" gondolatának egyik leghevesebb megvitatása és így kifejtése (közismerten) 1943-ban, a szárszói találkozón történt. Lásd erről Sipos–Tóth Pál 1997.

[104] Kovács 2002.

[105] Szabó Dezsőhöz lásd Kovács 2017. Németh Lászlóhoz pedig lásd a 99. jegyzetben említett irodalmat.

[106] Lásd Kovács 2002; Borbándi 1992.

volt.[107] (Nem véletlen, hogy ez ellen elkeseredett harcokat folytattak még az 1960-as években is, például a Molnár Erik-vitában.[108])

E szemponthoz kötődik Szabó István (és az úgynevezett régi polgári történészek,[109] valamint az ifjak, így Szűcs Jenő, Varga János, Szabad György[110]) itt kifejtett nézeteinek akár jelenbeli relevanciája is: mert bár a „harmadik út" gondolata nem tekinthető minden további nélkül alternatívának a jelenbeli politikai (és egyéb) problémák megoldásához, az 1950-es – és bizonyos tekintetben az 1960-as, sőt még az 1970-es – évekbeli pozitív szerepe az volt, hogy egyfajta „ellentörténet" megfogalmazásával jelentős mértékben megakadályozta a magyar történettudomány „gleichschaltolását",[111] s például a társadalomtörténeti (de professzionális) szempontok felszínen tartásával is sokkal inkább utat talált a modern nyugat-európai történetírói, történettudományos iskolákhoz (így az Annales-iskolához[112]), mint az uralkodó pozícióban lévő hivatalos történetírás. Ez pedig jelentősen elősegítette, hogy az 1990-es rendszerváltást követően a magyar történettudomány is könnyebben tudott kapcsolódni a nyugat-európai trendekhez.[113] Nem véletlen, hogy a mindezt több vonatkozásban reprezentáló tömörülés, a Hajnal István Kör[114] a két világháború közötti időszak ilyen jellegű tradícióihoz nyúlt vissza, már a névadó megválasztásában is, aki egyébként az itt tárgyalt Szabó István egyik legjelentősebb szellemi szövetségese volt 1945 után is.[115]

☞ [107] Gyáni 2002b.

[108] Lackó 2008. Szabó István és Molnár Erik viszonyához lásd egyébként *A harmadik út felé*, 2006, 351–352; MTA KIK Kt, Ms 5438/12. MTA KIK Kt, Ms 5438/24. Itt jelen sorok szerzője Molnár Erik és Szabó István 1957. október–novemberi levélváltását közli. A levelekben arról van főként szó, hogy Szabó István lemondana a *Századok* szerkesztőbizottsági tagságáról, ami Molnár Erik olvasatában azt tükrözné, hogy nem ért egyet a *Századok* „új irányával". Szabó neve azután 1959-ben le is kerül a folyóirat fejlécéről. Szabó István lányának, dr. Jakucs Pálnénak (szintén a jelen sorok szerzőjének tett) szóbeli közlése szerint egyébként a debreceni történész (finoman szólva) nem igazán becsülte Molnár Erik „társadalomtörténeti" összefoglalásait, igaz, az 1960-as években készült demográfiai munkájában többször idézi, s nem is igazán távoli végső következtetésük sem a középkor végi magyarországi népességi viszonyokat illetően. Utóbbihoz lásd részletesebben, könyvészeti hivatkozásokkal Erős 2022.

[109] *A harmadik út felé*, 2006, 258–259, 323–324.

[110] Róluk lásd Szabad 2008.

[111] Romsics 2011a.

[112] Pamlényi 1969.

[113] Trencsényi–Apor 2007.

[114] Lásd ehhez Kövér 1997.

[115] Hajnal István és Szabó István kapcsolatához lásd *A harmadik út felé*, 2006, 249–253 (Szabó István levelei Hajnal Istvánhoz 1946–1947-ből, illetve az azokhoz írt jegyzetek); Erős 2023; 2022, passim. Hajnal és Szabó nézeteinek párhuzamossága még az 1960-as évekre vonatkozóan is kimutatható, amikor Szabó István falutörténeti monográfiájában az egyéni autonómia és a tönniesi értelemben vett „közösség" szintézisére építve fogalmaz meg koncepciót (szembeszökően utal is a német szociológusra, aki Hajnal számára is alapvető), az úgynevezett „szokásszerűség"-et is gyakorta emlegetve. Ez szépen beilleszthető mindkettőjük korábbi értelmezésébe a magyar fejlődésnek a Nyugat és Kelet közötti átmenetiségéről – jelen sorok szerzőjének

FÜGGELÉK

Az alábbiakban egy levelet közlök, amelyet Szabó István 1966-ban írt a *Hadtörténelmi Közlemények* szerkesztőségének. A levélben Szabó sérelmezi, hogy hadtörténésznek minősítik, aki ráadásul az ellenforradalmi rendszer (tehát a Horthy-korszak) szellemében művelt historiográfiát, a magyar nép egyfajta felsőbbrendűségét sugallva a honfoglalást követően az itt talált szláv népekkel szemben. A levélben vannak humoros megnyilvánulások is (bár Szabó István – érezhetően – nem volt éppen humoros kedvében), amennyiben Szabó nehezményezi, hogy Horváth Miklós az ő és általában a népiségtörténet „néptalaj" fogalmát „néptulajdon"-nak fordította, s láthatóan „halvány fogalma" sem volt a népiségtörténetről (hiszen mindezt hadtörténetként aposztrofálta).

A levél ugyanakkor arra is „evidencia", hogy a Szabó István elleni, sok esetben mérhetetlenül leegyszerűsítő és „ráolvasás"-jellegű támadások az 1960-as években is folytatódtak, igaz, messze nem azzal a hevülettel, mint az 1940-es évek végén.

Szabó István a Hadtörténelmi Közlemények szerkesztőségének, Bp. 1966. február 8.[116]

Dr. Horváth Miklós a Hadtörténelmi Közlemények 1965. évfolyamában a 641. lapon[117] az ellenforradalmi hadtörténetírás szemére veti, hogy politikai tendenciából azt akarták bizonyítani, hogy „ahol szláv helynevek vannak – s ez a határőrvidékekre hangsúlyozottan is vonatkozik –, annak nincs jelentősége /minek? a szláv helyneveknek? de akkor: azoknak. Sz. I.[118]/, mert ezeket később mindenhol megtörténő /így: Sz. I.[119]/ magyar települések felszívták." /a szláv helyneveket? Sz. I.[120]/ A zavarosan fogalmazott mondat alátámasztásául idézi „A magyarság életrajza" című munkám német nyelvű kiadásának[121] néhány magyarra visszafordított sorát a következőképpen: „a szláv, avar és egyéb szétszórt néptöredékek,

értelmezése szerint – a „harmadik út" jegyében. Hajnal István nézeteinek „harmadik utas" jellege mellett érvel Kovács Gábor is a korábbi jegyzetekben említett műveiben. Hajnalhoz lásd még Lakatos 1992; 1996; Glatz 2016, 706–837. Szabó hatvanas évekbeli, utalt monográfiája lásd Szabó 1969 (a *Tönniesre való szövegszerű és meglehetősen bőséges hivatkozás:* uo. 78).

116 MTA KIK Kt, Ms 5438/108.

117 Horváth 1965–1966.

118 Szabó István közbeszúrt megjegyzése.

119 Ua.

120 Ua. Szabó István közbevetett megjegyzéseiben érezhető az indulat, mint ahogy persze az egész levélből is.

121 Lásd Szabó 1944b.

melyek a honfoglaláskor az országban éltek, úgy éltek a magyar néptulajdonban,[122] mint szigetek, amelyeket tenger vesz körül."

Kívánom a következő megjegyzéseket a szerkesztőséggel közölni:

1./ Munkám német nyelvű kiadásában a megfelelő helyen „Volksboden" szerepel, de ez a szerző cikkében meghökkentő torzítással „néptalaj" helyett „néptulajdon" szóval jelenik meg.[123] Mondatom így hamis értelmet kapott, ha nem lett egyáltalában értelmetlen.

2./ Munkámban az idézett sorok előtt leírtam annak a területnek a határait, amelyen a honfoglaló magyarok megtelepedtek s nem hagytam fenn kétséget afelől, hogy nem általában az országban talált összes nem magyar népelemeknek, hanem csak azoknak a szláv, avar és más népszórványoknak a magyarok által történt felszívásáról van szó, melyek a magyarok saját településterületén éltek, sőt a felszívódás a megjelölt települési határok között, éppen a „határőrvidék"-en – hangsúlyoztam – nem volt minden helyen teljes.[124] A szerző önkényes és hiányos idézése munkám szóban forgó megállapításának megtévesztő értelmet adott.

3./ A szerző munkám idézett sorait az „ellenforradalmi hadtörténetírás" jellemzésére tartotta szükségesnek idézni, viszont nem hallgathatom el azt a szerény megjegyzésemet, hogy a szóban forgó munkámnak, mint általában munkásságomnak, mi köze sincs a hadtörténetíráshoz,[125] e tekintetben valamennyire is tájékozott olvasó nem téveszthető meg. (Kérdéses marad még mindig, hogy a szerző „ellenforradalmi" jelzője nem ellenforradalom korinak értendő-e?).

A szóvá tett torzítások és torzulások tudományos vitára nem adnak módot, legfeljebb rektifikációt[126] kívánhatnak. Magam azonban a rektifikációt annyi idő után – munkám magyar nyelvű kiadása negyedszázaddal, német nyelvű kiadása pedig két évtizeddel ezelőtt jelent meg[127] – nem tartom szükségesnek. Ez az állásfoglalásom azonban mit sem tud változtatni a tudományos felelősségen, melyet – a nyilvánosság ellenőrzése alatt álló szövegekről lévén szó – bárkinek módjában van megállapítani.

☞ [122] Ez valóban címeres félrefordítás.

[123] Az ironikus felhang mellett azonban megjegyezném, hogy itteni sorainak tanúsága szerint Szabó István tisztában lehetett azzal, hogy az általa néhány alkalommal használt „néptalaj"-fogalom a német „Volksboden" tükörfordítása. Ez némi óvatosságra inthette volna a fogalom használatát illetően. Lásd minderre még Erős 2005.

[124] Szabó 1944b, 5–23.

[125] Mivelhogy ez alapvetően politikai eseménytörténet-centrikus, és Szabónak mind parasztság-, mind népiségtörténeti munkái elsősorban társadalomtörténeti megközelítésűek. Hadtörténeti aspektusa csak néhány, korábban készült, Debrecen történetével kapcsolatos cikkének van. Lásd *A harmadik út felé*, 2006, 31–66.

[126] 'Helyesbítés, kiegészítés' (latin).

[127] Lásd Szabó 1941a; 1990.

Fogadja a Szerkesztőség kiváló tiszteletem nyilvánítását.

Budapest, 1966. február 8.
Szabó István
nyug. egyetemi tanár
a történeti tudományok doktora[128]

HIVATKOZOTT IRODALOM

A harmadik út felé, 2006: *A harmadik út felé. Szabó István történész cikkekben* és *dokumentumokban.* Válogatta, jegyzetekkel ellátta és szerkesztette Erős Vilmos. (Kisebbségkutatás Könyvek.) Lucidus Kiadó, Budapest.

Agrártörténeti Tanulmányok, 1960. Szerk. Szabó István. Tankönyvkiadó, Budapest.

Balázs – Balázs T.-né – Hanák – S. Sándor – Spira 1948: Balázs Tibor – Balázs Tiborné – Hanák Péter – S. Sándor Pál – Spira György: „1848 centenáriumának történeti irodalma." *Századok,* LXXXII. évf., 1–4. sz., 336–348.

Balázs V. – Balázs T. 1948: Balázs Vera – Balázs Tibor: „Az 1848-as békepárt és mai ideológusai." *Társadalmi Szemle,* III. évf., 12. sz., 823–832.

Balogh 1993: Balogh István: „Adalékok egy korszak történetírásához." *Debreceni Szemle,* II. *évf.* (Új folyam), 1. sz., 119–134.

Balogh 1998: Balogh István: Alkotás és tudományszervezés a politika szorításában. In Rácz 1998, 37–52.

Balogh 2012: Balogh István: *„Nekem szerencsém volt." A 100 éve született Balogh István emlékére.* Szerk. Henzsel Ágota. Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár, Nyíregyháza.

Borbándi 1992: Borbándi Gyula: Bibó István. In Kozák Gyula (szerk.): *Szemle. Válogatás a brüsszeli Nagy Imre Intézet folyóiratából.* Budapest, 176–188.

Borosy 2003: Borosy András: Emlékezés Szabó Istvánra. In Takács Péter (szerk.): *Történeti tanulmányok.* X. Debrecen, 161–163.

Bouthonnier 1949: Paul Bouthonnier: A parasztok a forradalomban. In Maurice Thorez et al.: *Tanulmányok a francia forradalomról 1789.* (Ford. Rába György.) Szikra, Budapest, 49–72.

☞ [128] A dolog egyfajta pikantériájaként hozzáfűzhető, hogy a Debreceni Egyetem bölcsészkarán működő titkos besúgó arról jelentett az 1970-es években, hogy a Történelmi Intézet oktatói kapcsolatban vannak a volt Szabó István-iskola „ellenforradalmár" tagjaival, például Für Lajossal. Tehát Szabó István ellenforradalminak minősítése még itt is kísért, igaz, immár 1956-ra és tanítványaira vonatkozóan. A szövegszerű jelentés így hangzott: „Irinyi Károly, Orosz István, Rácz István, Balla Lajos Történelmi Intézeti oktatók kapcsolatot tartanak a volt »Szabó Iskola« ellenforradalmár tagjaival, köztük Für Lajos disszidens visszatérő személlyel, és elsődleges adatok alapján a marxista oktatók lejáratására törekednek környezetükben." Lásd Filep 2011, 232. Nevezett tanítványok közül jelentettek még például Balla Lajosról is: uo. 313.

Csabai 1948: Csabai Tibor: „Haladó tudományt az egyetemen is." *Tiszántúli Néplap,* október 10.

Csabai 1961: Csabai Tibor: *Kossuth Lajos* és *az irodalom*. Gondolat Kiadó, Budapest.

Eckhart 1948: Eckhart Ferenc: *1848, a szabadság* éve. Káldor Kiadó, Budapest.

Erős 2000: Erős Vilmos: „Szabó István körül." *Aetas,* XV. évf., 3. sz., 110–126.

Erős 2003: Erős Vilmos: „Szabó István és 1848/49." *Valóság,* IVL. évf., 7. sz., 94–108.

Erős 2005: Erős Vilmos: Bevezetés Szabó István népiségtörténeti tanulmányaihoz. In Szabó István: *Népiségtörténeti tanulmányok*. Lucidus Kiadó, Budapest, 7–44.

Erős 2013a: Erős Vilmos: „Utak a népiségtörténethez: Mályusz Elemér és Szabó István." *Századok,* CIIIL. évf., 1. sz., 33–62.

Erős 2013b: Erős Vilmos: „Bűvölet nélkül – félúton. Elmélkedések Romsics Ignác könyvéről." *Valóság,* LVI. évf., 5. sz., 80–92.

Erős 2015: Erős Vilmos: *Modern historiográfia*. *Az újkori történetírás egy története.* Ráció Kiadó, Budapest.

Erős 2016a: Erős Vilmos: „Menekülés a hallgatásba… és a szellemtörténetbe. Domanovszky Sándor történeti-politikai nézetei az 1930/1940-es évek fordulóján." *Aetas,* XXXI. évf., 4. sz., 78–98.

Erős 2016b: Vilmos Erős: „Ein Wegbereiter der modernen Gesellschaftsgeschichte in Ungarn. Elemér Mályusz (1898–1989)". *Ungarn Jahrbuch*, Band XXXII, 2014–2015, München–Regensburg, 229–242.

Erős 2017: Erős Vilmos: „A helytörténettől a népiségtörténetig… és tovább. Szabó István Debrecennel és az Alfölddel kapcsolatos tanulmányai." *Valóság,* LX. évf., 2. sz., 19–52.

Erős 2018: Erős Vilmos: „Plebs és populus között. (Szabó István kora újkorra vonatkozó parasztságtörténeti tanulmányai.)" 1–2. rész. *Valóság,* LXI. évf., 3. sz., 32–58; 4. sz., 54–84.

Erős 2019a: Erős Vilmos: „A „porosz utas" fejlődés »lassú« változata. Szabó István opponensi véleménye 1955-ből Szántó Imre könyvéről." *Aetas,* XXXIV. *évf.,* 4. sz., 106–134.

Erős 2019b: Erős Vilmos: „Szabó István debreceni identitásai." *Valóság,* LXII. évf., 12. sz., 49–59.

Erős 2020a: Erős Vilmos: „Populus, plebs, rusticus. Parasztság és kapitalizmus. Szabó István életművének utolsó évtizede." *Valóság,* LXIII. évf., 4. sz., 62–93.

Erős 2020b: Erős Vilmos: A „harmadik út" öröksége az 1945 utáni magyar agrár-történetírásban. In Szívós Erika – Veres Dániel (szerk.): Örökség, *történelem, társadalom. Egy képzelt múlt felé?* Hajnal István Kör, Budapest, 206–224.

Erős 2020c: Erős Vilmos: Populizmus és emlékezetpolitika egy 1948-as centenáriumi kötet kapcsán. In B. Kádár Zsuzsanna (szerk.): *Populizmus* és *emlékezetpolitika*… Wesley János Lelkészképző Főiskola, Budapest. 75–88

Erős 2020d: Erős Vilmos: „Szabó István a magyar történeti irodalomban." *Századok,* CLIV. évf., 3. sz., 621–644.

Erős 2022: Erős Vilmos: *Populus, plebs, rusticus. Szabó István „harmadik utas" társadalomtörténete.* Ráció Kiadó, Budapest.

Filep 2006: Filep Tibor: *Forradalom a debreceni egyetemeken 1956*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.

Filep 2011: Filep Tibor: *A politikai rendőrség Hajdú-Biharban 1957–1989. III/III.* Magánkiadás, Debrecen.

Für 1960: Für Lajos: A majorsági zsellérkérdés rendezése. In *Agrártörténeti tanulmányok*, 415–543.

Für 1965: Für Lajos: Jobbágyföld – parasztföld. In Szabó 1965/I, 33–153.

Für 1976: Für Lajos: Bevezető. Szabó István-pályakép. In Szabó István: *Jobbágyok–parasztok. Értekezések a magyar parasztság történetéből.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 7–30.

Für 2007: Für Lajos: *„Fölrepülni rajban". Utak a Fórumba. Az* én *történelmem, 2.* Püski Kiadó, Budapest.

Gebei 2000: Gebei Sándor (szerk.): *Hagyomány és történelem. Ünnepi kötet Für Lajos 70. születésnapjára*. Eszterházy Károly Főiskola, Eger.

Gerő 1998: Gerő András: *Az* államosított *forradalom. 1848 centenáriuma*. Új Mandátum Kiadó, Budapest.

Glatz 2016: Glatz Ferenc: *Konzervatív reform. Klebelsberg, Domanovszky, Szekfű, Hóman, Hajnal.* Kossuth Kiadó, Budapest.

Gombár 1962: Gombár József: *Debrecen agrárviszonyai és agrártársadalma a XIX. század első felében.* Déri Múzeum Baráti Köre, Debrecen.

Grezsa 1985: Grezsa Ferenc: *Németh László háborús korszaka (1938–1944)*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.

Görömbei 1994: Görömbei András (szerk.): *Németh László irodalomszemlélete*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.

Gyáni 2002a: Gyáni Gábor: Érvek az elkanyarodás elmélete ellen. In uő: *Történészdiskurzusok*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 241–248.

Gyáni 2002b: Gyáni Gábor: Történészviták hazánk Európán belüli hovatartozásáról. In Gyáni 2002a, 231–240.

Horváth 1965–1966: Horváth Miklós: „A magyar hadtörténetírás fejlődése és feladatai. (Tervtanulmány)." I–II. rész. *Hadtörténelmi Közlemények,* XII. évf., 4. sz., 631–663; XIII. évf., 1. sz., 64–90.

I. Tóth 1952: I. Tóth Zoltán (szerk.): *Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára*. I–II. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Klimó 1999: Árpád von Klimó: „La statalizzazione della Storia. I tentativi di creare una storia ungherese nazionale 1948–56." *Le Carte e la Storia,* 2. sz., 24–35.

Kovács 2002: Kovács Gábor: „Harmadik utas magyar gondolkodók." *Liget,* XV. évf., 8. sz., 64–75.

Kovács 2017: Kovács Dávid: *Nemzetfelfogás* és *történetszemlélet a 20. századi Magyarországon*. Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan Kiadó, Budapest.

Köbli 1985: Köbli József: „»Porosz utas« volt-e gazdaságfejlődésünk?" *Medvetánc,* V. évf., 2–3. sz., 17–38.

Kövér 1997: Kövér György: „Milyenek vagyunk? – A »Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület« tíz év múltán." *Századvég* (Új folyam), 4. sz., 43–54.

Kövér 2018: Kövér György: *Patrónus* és *tanítványi gárda: A Domanovszky-iskola*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.

Krausz 2012: Krausz Tamás: „A magyar történetírás és a marxizmus. Megjegyzések a „kelet-európaiság" problémájához." *Eszmélet,* 94. sz., 182–244.

Kristó 1968: Kristó Gyula: Ismertetés Szabó István: A falurendszer kialakulása Magyarországon X–XV. század című művéről. *Békési* Élet, III. évf., 130–131.

Kristó 1970: Kristó Gyula: Ismertetés Szabó István: A középkori magyar falu című könyvéről. *Békési* Élet, V. évf., 539–540.

Kristó 1995: Kristó Gyula: „A honfoglaló magyarok *életmódjáról*." *Századok,* CXXIX. évf., 1. sz., 3–62.

Lackó 1996: Lackó Miklós: Népiek tegnap *és* ma. In uő: *Sziget és külvilág. Válogatott tanulmányok.* MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 165–190.

Lackó 2008: Lackó Miklós: „Molnár Erik és a 60-as évek történész-vitája." *Századok,* CXXXXII. évf., 6. sz., 1483–1536.

Lakatos 1992: Lakatos László: „Középkorimádat vagy népiesség. Hajnal István történetszemléletéről." *Valóság,* XXXV. évf., 11. sz., 30–46.

Lakatos 1996: Lakatos László: *Az* élet és *a formák. Hajnal István történelemszociológiája*. Új Mandátum Kiadó, Budapest.

Maksay 1958a: Ferenc Maksay: „Gutswirtschaft und Bauernlegen in Ungarn im 16. Jahrhundert." *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte,* Band VL., 1. sz., 37–61.

Maksay 1958b: Maksay Ferenc: *Parasztság* és *majorsági gazdálkodás a XVI. századi Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Monostori 1989: Monostori Imre: *Németh László Tanú-korszakának korabeli fogadtatása*. Magvető Kiadó, Budapest.

Niederhauser 2006: Niederhauser Emil: A „második jobbágyság" – mítosz vagy valóság? In Búza János – Estók János – Varga Zsuzsanna (szerk.): *Agrártörténet – agrárpolitika. Tanulmányok Szuhay Miklós emeritus professzor tiszteletére.* Budapesti Corvinus Egyetem – Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Alapítvány – Miskolci Egyetem Gazdaságtudományi Kara, Budapest, 15–22.

Orosz 1960: Orosz István: A hegyaljai mezővárosok társadalma a XVII. században. Különös tekintettel a szőlőbirtok hatásaira. In *Agrártörténeti tanulmányok*, 3–70.

Orosz 1998: Orosz István: Egy centenáriumi kötet kálváriája. In Szabó István (szerk.): *A szabadságharc fővárosa Debrecen. 1849. január–május*. (Reprint kiadás.) Multiplex Média, Debrecen, 597–609.

Orosz 2000: Orosz István: Jobbágytörvények az 1848–49. évi országgyűléseken. In Angi János – ifj. Barta János (szerk.): *Emlékkönyv L. Nagy Zsuzsa 70. születésnapjára.* Multiplex Media – DUP, Debrecen, 149–156.

Orosz 2018: Orosz István: Szabó István és Szabad György történetírói kapcsolatáról. In Dénes Iván Zoltán (szerk.): *Kitörés a kánonból. Szabad György történetírói munkássága*. Ráció Kiadó, Budapest, 34–40.

Őze 2014: Őze Sándor: *Történészek az állambiztonság célkeresztjében – Benda Kálmán megfigyelése*. Az Európai Néppárt Európai Parlamenti Képviselőcsoportja – Hamvas Béla Kultúrakutató Intézet, Budapest.

Pach 1958a: Pach Zsigmond Pál: „A földesúri gazdaság „porosz utas" fejlődése Oroszországban a 19. század második felében." *Századok,* LXXXXII. évf., 1–4. sz. 146–173.

Pach 1958b: Pach Zsigmond Pál: „A magyarországi és oroszországi porosz utas agrárfejlődés egyező és eltérő vonásairól a 19. század második felében." *Közgazdasági Szemle,* V. évf., 1. sz., 79–90.

Pach Zsigmond Pál: „A közép-kelet-európai régió az újkor küszöbén." *BUKSZ,* III. évf., 3. sz., 351–361.

Pamlényi 1969: Pamlényi Ervin: „Szabó István halálára." *Magyar Nemzet,* március 2., 12.

Papp 2012: Papp István: *A magyar népi mozgalom története. 1920–1990*. Jaffa Kiadó, Budapest.

Pölöskei 1961: Pölöskei Ferenc hozzászólása Szabó István előadásához. *Századok,* VC. évf., 6. sz., 859–861.

Radó 1948: Radó István: „Balogh István főispán demokráciaellenes tanulmánya, a szabadságharc igaz története." *Tiszántúli Néplap,* március 28., 5.

Rácz 1998: Rácz István (szerk.): *Szabó István Emlékkönyv*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.

Romsics 2011a: Romsics Ignác: „Szovjetizált múltkutatás. A magyar történetírás gleichschaltolása, 1945–1949. [Részletek.]" *Rubicon,* XXII. évf., 5. sz., 68–82.

Romsics 2011b: Romsics Ignác: *Clio bűvöletében*. Osiris Kiadó, Budapest.

Salamon 2002: Salamon Konrád: *A harmadik út küzdelme. Népi mozgalom 1944–1987.* Korona Kiadó, Budapest.

Sándor 1954: Sándor Pál: „A magyar agrártörténeti irodalom kritikája." *Századok,* LXXXVIII. évf., 2–3. sz., 373–419.

Sipos–Tóth 1997: Sipos Levente – Tóth Pál Péter (szerk.): *A népi mozgalom* és *a magyar társadalom. Tudományos tanácskozás a szárszói találkozó 50. évfordulója alkalmából*. Napvilág Kiadó, Budapest.

Spira 1998: Spira György: *A pestiek Petőfi* és *Haynau között*. Enciklopédia Kiadó, Budapest.

Szabad 1998: Szabad György: Szabó István a felszabaduló jobbágyság földtulajdonlási igényéről. In Rácz 1998, 302–309.

Szabad 2008: Szabad György: „Varga János." *Magyar Tudomány,* CLXIX. évf., 12. sz., 1538.

Szabó 1929: Szabó István: „A debreceni tanyarendszer kialakulása." *Föld és Ember,* IX. évf., 5. sz., 214–244.

Szabó 1938: Szabó István: „Hanyatló jobbágyság a középkor végén." *Századok,* LXXII. évf., 1. sz., 10–59.

Szabó 1940: Étienne Szabó: „Du serf perpétuel au paysan libre." [Az örökös jobbágytól a szabad parasztig.] *Nouvelle Revue de Hongrie,* 63. sz., 382–387.

Szabó 1940: Stefan Szabó: „Ungarisches Bauerntum." *Ungarn,* I. Jg., aug.–okt., 219–227.

Szabó 1941a: Szabó István: *A magyarság életrajza*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest. (Reprint kiadás: Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990.)

Szabó 1941b: Szabó István: „A jobbágy megnemesítése." *Turul,* LV. *évf.,* 1–2. sz., 11–21.

Szabó 1944: Stefan Szabó: *Ungarisches Volk*. Verlagsanstalt Danubia, Budapest–Leipzig.

Szabó 1947: Szabó István: *A jobbágy birtoklása az örökös jobbágyság korában*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.

Szabó 1948: Szabó István: *Tanulmányok a magyar parasztság történetéből.* Teleki Pál Tudományos Intézet, Budapest.

Szabó 1948a: Szabó István: A jobbágybirtok problémái 1848/49-ben. In uő: *Tanulmányok a magyar parasztság történetéből,* 311–396.

Szabó 1948b: Szabó István: A parasztság társadalmi rétegei a középkor végén. In uő: *Tanulmányok a magyar parasztság történetéből,* 5–30.

Szabó 1948c: Szabó István: A középkorvégi parasztlázadások. 1437–1514. In uő: *Tanulmányok a magyar parasztság történetéből,* 31–63.

Szabó 1948d: Szabó István: Az uradalmi gazdálkodás és jobbágybirtok a XVI–XVII. században. In *Tanulmányok a magyar parasztság történetéből,* 159–201.

Szabó 1952: Szabó István: „Kossuth és a jobbágyfelszabadítás." *Századok,* LXXXVI. évf., 3–4. sz., 509–532.

Szabó 1954: Szabó István: „Az 1351. *évi* jobbágytörvények." *Századok,* LXXXVIII. évf., 4. sz., 497–527.

Szabó 1956: Szabó István: „A hajdúság kialakulása." *Alföld,* VII. évf., 3. sz., 50–57.

Szabó 1959: Szabó István: „Kossuth állásfoglalása a parasztkérdésben 1848/49-ben." *Acta Universitatis Debreceniensis.* KLTE, Debrecen, 29–46.

Szabó 1960a: Szabó István: Kísérletek az alföldi tanyarendszer megszüntetésére az 1780-as és 1850-es években. In *Agrártörténeti tanulmányok,* 139–207.

Szabó 1960b: István Szabó: *La répartition de la population de Hongrie entre les bourgades et les villages dans les années 1449–1526.* [A népesség megoszlása a falvak és a mezővárosok között Magyarországon az 1449–1526-os években.] MTA, Budapest.

Szabó 1963: Szabó István: „A prédium. Vizsgálódások a korai magyar gazdaság *és* településtörténelem körében." *Agrártörténeti Szemle,* IV. évf., 1–2. sz., 1–49; 3. sz., 301–338.

Szabó 1965: Szabó Istvánn (szerk.): *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában (1849–1914).* I–II. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Szabó 1966: Szabó István: *A falurendszer kialakulása Magyarországon (X–XV. század).* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Szabó 1969: Szabó István: *A középkori magyar falu*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Szabó 1998: Szabó István: A parasztság a magyarság történetében. Kiadta Kósa László. In Rácz 1998, 55–70.

Székely 1953a: Székely György: A jobbágyság földesúri terheinek növelése és az erőszakapparátus további kiépítése. In uő (szerk.): *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 276–319.

Székely 1953b: Székely György: A jobbágyköltözés mint a paraszti harc egyik jellemző formája. In uő (szerk.): *Tanulmányok a parasztság történetéhez,* 192–212.

Szendrey 1961: Szendrey István: Debrecen társadalma az 1828–29. évi összeírások tükrében. *Acta Universitatis Debreceniensis,* KLTE, Debrecen, 171–186.

Tönnies 1983: Ferdinand Tönnies: *Közösség* és *társadalom*. (Ford. Berényi Gábor, Tatár György.) Gondolat Kiadó, Budapest.

Törő 2020: Törő László Dávid: *„A szellemtörténet is csak az adatokból indulhat ki." Eckhart Ferenc történészi munkásságának főbb problémái*. Ráció Kiadó, Budapest.

Trencsényi–Apor 2007: Balázs Trencsényi – Péter Apor: Fine-Tuning the Polyphonic Past: Hungarian Historical Writing in the 1990s. In Sorin Antohi – Balázs Trencsényi – Péter Apor (eds.): *Narratives Unbound. Historical Studies in Post-Communist Eastern Europe.* Central European University Press, Budapest – New York, 1–99.

Varga 1960: Varga Gyula: Kismarja. Egy szabad paraszt közösség a feudalizmus bomlásának korszakában. In *Agrártörténeti tanulmányok*, 71–138.

Varga 1969: Varga János: *Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban 1556–1767.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Varga 1985: Varga Sándor: *A magyar könyvkiadás* és *könyvkereskedelem 1945–1947.* Gondolat Kiadó, Budapest.

Vardy 1976: Steven Bela Vardy: Domanovszky and the Hungarian Civilization or Kulturgeschichte School. In uő: *Modern hungarian Historiography.* East European Quarterly, Boulder. Columbia University Press, New York – Guildford – Surrey, 161–174.

Wellmann 1937: Wellmann Imre: Mezőgazdaság-történetünk új útjai. In *Domanovszky-emlékkönyv.* Budapest, 1–51. (Újból megjelent in Csíki Tamás – Rémiás Tibor [szerk.]: *Válogatás Wellmann Imre agrár-* és *társadalomtörténeti tanulmányaiból.* Miskolc, 1999. 24–56.)

A „HARMADIK ÚT" GONDOLATA AZ 1945 UTÁNI MAGYAR AGRÁRTÖRTÉNET-ÍRÁSBAN – KÜLÖNÖS TEKINTETTEL AZ ÚN. „MÁSODIK JOBBÁGYSÁG" ÉS A „POROSZ ÚT" TÉZISÉRE[1]

A „HARMADIK ÚT" A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

A „harmadik út" gondolata a két világháború közötti magyar történeti-politikai gondolkodás egyik legjelentősebb, de mindenképpen az egyik legsajátosabb és persze leginkább vitatott teljesítménye.[2] A gondolat elsősorban a népi írókhoz és a népi ideológiához kötődik, s fő képviselői közül mindenekelőtt Szabó Dezsőt, Németh Lászlót, a filozófus-pedagógus Karácsony Sándort, a későbbi időszakból Bibó Istvánt kell megemlítenünk, de valamilyen formában még számosan köthetők hozzá (Veres Péter, Móricz Zsigmond, Illyés Gyula) többé-kevésbé szintén a népi írók közül.[3]

A harmadik útnak nincs pontos meghatározása (Bibó István arról beszélt, hogy a fogalom tartalma attól függ, milyen kiindulási pontot választunk a megközelítéshez), de jelenthet egyfajta geopolitikai elképzelést (mondjuk pl. a Mitteleuropa-gondolattal szemben), esetleg társadalompolitikai alternatívát Nyugat és Kelet, kapitalizmus és szocializmus között,[4] s magában rejthet valamiféle kulturális/kultúrpolitikai perspektívát (Németh László fizikai és szellemi munka szintézisére törekedett). Utóbbinak egyik fontos eleme az ún. Kelet-Európa-gondolat, amely az egyoldalúnak ítélt nyugati orientáció helyett/mellett a szomszédos kis népekkel való különböző szintű együttműködést, a magyar kultúrának az ezekbe való beágyazódását hangsúlyozza (így a különböző politikai-kulturális mozgalmak, mint a Sarló, a Márciusi Front vagy az Erdélyi Fiatalok is ide kapcsolhatók bizonyos tekintetben).[5]

Közelebbi kutatási és érdeklődési körömet/területemet, a történetírást tekintve elmondható, hogy a gondolat részben felbukkant a történetírásban/történettudományban is.[6] A szellemtörténet (pl. Szekfű Gyula) alapvetően elutasította,[7] de bizonyos elemei, így a közeledés a népi-paraszti kultúra felé, vagy a Kelet-Európa

☞ [1] Az írás egy korábbi változatára lásd Erős 2020. Az átdolgozott és kiegészített változat jelentős része elhangzott: Views/debates on Hungary's place within Europe in the 20th century Hungarian agricultural history/rural historiography. Emlékkonferencia Niederhauser Emil születésének 100. évfordulója alkalmából. ELTE Kelet-Európai Tanszék, Budapest, 2023. szeptember 29–30.

[2] Salamon 2002; Yagil 1997; *Historismus, Sonderweg und dritte Wege,* 2001.

[3] Lásd pl. Szőke 1996.

[4] Papp 2012. Lásd erre későbbi példa a „soziale Marktwirtschaft" az 1950-es évek Németországában.

[5] Borbándi 1989.

[6] Vardy 1976a.

[7] Dénes 2015; Szekfűről még legújabban lásd Monostori 2017.

koncepció rajta is nyomot hagytak, nem beszélve mondjuk barátjáról, Eckhart Ferencről, aki alapvető koncepciót alkotott a magyar alkotmányfejlődés cseh és lengyel párhuzamairól (és öccséről, Eckhardt Sándorról[8]); vagy akár a *Revue d'Histoire Comparée*-ról,[9] amely a magyar történelemnek a szomszéd népekkel való összehasonlító történetét szorgalmazta. Érdekes módon nem vagy alig jelentkezik a gondolat Mályusz Elemér népiségtörténeténél,[10] s talán ez az egyik legjelentősebb különbség (persze van más is) Mályusz és a népi irányzat között. Viszont az eszme nyomai felfedezhetők Mályusz egyik közelebbi kollégájánál, részben barátjánál, Domanovszky Sándornál és az ő ún. „művelődéstörténeti" iskolájánál.[11] Legfőképpen abban az elképzelésben, hogy Szekfűék szerintük egyoldalúan nyugati orientációja helyett a magyar társadalmi és politikai fejlődés kelet-európai (lengyel) párhuzamaira is figyelmet fordítottak, s az agrártörténetben a Grundherrschaft és Gutsherrschaft fogalmi-strukturális megkülönböztetésével a kelet-európai kora újkori agrár- és társadalmi fejlődésnek a nyugat-európaitól való eltérésére, a kelet-európai közös struktúrákra helyezték a hangsúlyt.[12]

Ennél is lényegesen markánsabban jelentkezett a „harmadik út" gondolata Hajnal Istvánnál, bár ezt életművének újabb elemzői[13] kevéssé tartják fontosnak életművében, legfeljebb (mint Glatz Ferenc és Lackó Miklós) utalnak a népi írók (pl. Németh László, Erdei Ferenc és az Illyés szerkesztette *Válasz*), illetve Hajnal kapcsolataira.[14] Pedig Hajnal gondolataiban mindez már a háború (1945) előtt is fontos szerepet játszhatott, hiszen ekkor már nagyjából megformálta középkorfelfogását, amely több vonatkozásban a német (és francia) szociológián, így Max Weberen, Alfred Vierkandton, Ferdinand Tönniesen, Hans Freyeren és Gunther Ipsenen alapult.[15] Ez alapvetően az újkori okszerűséggel szembeállított középkori hagyomány- és szokásszerűségre, a „Gesellschaft"-tal szembeállított „Gemeinschaft" – csak látszólag értéksemleges – elvére épült. Hajnal persze elutasította a közösségi, kollektív elv kizárólagosságát, hiszen szerinte a keleti társadalmak bénultsága és fejlődésre való képtelensége, megmerevedése éppen az egyéni elv, a kezdeményező és teremtő képesség elnyomása miatt következett be. (Hajnal egyébként a háború után, amint ez közismert, a fizikai és szellemi munka meghasonlásában látta az európai válság egyik fontos előidézőjét. Utóbbi par excellence Németh László-i gondolat.[16])

☞ [8] Mindkettőjükről legújabban lásd Törő 2017.
[9] Ablonczy 2009.
[10] Erős 2013.
[11] Vardy 1976b.
[12] Erős 2016b.
[13] Lakatos 1996.
[14] Kovács 2002.
[15] Lásd pl. Hajnal 1942.
[16] A Hajnal–Németh–Erdei viszonyhoz lásd Glatz 2016, 718–719.

A HÁBORÚ UTÁN

1945, de főleg 1948 után a „harmadik út" háttérbe szorult, sőt az uralmi pozícióba került marxista ideológia egyik legfontosabb ellenfelének tartotta, s „narodnyik"-nak vagy egyenesen fasisztának aposztrofálta képviselőit, azzal együtt, hogy a népi gondolat (és a harmadik út) ekkori spiritus rectora, Bibó István 1945 és 1948 között virágkorát élte. Az általa megfogalmazott népi demokrácia a gondolat politikai lefordítása volt, ami a politikai intézményrendszer akkori struktúráján is tetten érhető.[17]

A történettudományban azonban egyre inkább előtérbe került, majd 1948 után majdhogynem egyeduralmi helyzetbe került[18] s a hivatalos, uralkodó ideológia rangjára emelkedett („mesternarratívává" vált) a magyar történelemnek a nyugat európaitól való „elkanyarodása", az ún. „második jobbágyság" tézise, amely a magyar társadalmi-politikai fejlődésnek a kelet-európaiba való betagolódásán alapult – egyértelműen aktuálpolitikai intenciókból. Számos történészt meg lehet nevezni, akik élharcosaivá váltak e mesternarratívának, közülük különösen Pach Zsigmond Pál, S. Sándor Pál, Székely György, Spira György, Hanák Péter,[19] a régebbi nemzedékből és csak részben Makkai László, Maksay Ferenc, Mérei Gyula, Sinkovics István, Fügedi Erik[20] is többé-kevésbé felsorakozott a „második jobbágyság" gondolatával azonosulók közé. A „második jobbágyság" egyébként csak a 16–18. századi fejlődésre vonatkozik, de a jelzett történészek több-kevesebb ellentmondással és következetességgel részint a középkori viszonyokra is kiterjesztették, részint pedig a 19. századra vonatkozóan a kapitalista fejlődés „porosz útjáról" beszéltek (egyesek, mint pl. Pach Zsigmond Pál, a kettőt kb. szinonimaként használták[21]). A korábban említetteken kívül az ideológiát többé-kevésbé olyan, többnyire fiatal, pályájukat ekkor kezdő történészek is osztották ekkoriban, mint Szabad György, Varga János, Vörös Károly, Vörös Antal, Sándor Vilmos,[22] részben Niederhauser Emil, akik később mindezzel fokozatosan szembefordultak. Megemlíthető itt az is, hogy az egyik történész, aki később a „harmadik út"-hoz is köthető, Szűcs Jenő,[23] még az ezt kifejtő alapvető művében is „második jobbágyság"-ról beszél a 16–18. századi viszonyokkal kapcsolatban. (Erről még lesz szó a továbbiakban.[24])

☞ [17] Lásd pl. Borbándi 1992.

[18] Romsics 2011b.

[19] Pach 1963; S. Sándor 1952; Székely 1972.

[20] Makkai 1957; Maksay 1958a; 1958b: 37–61. Valamint Erős 2018a; 2018b.

[21] Lásd Gyáni 2002a; 2002b; 2002c; 2002d. Pach 1958b. Köbli 1985. Niederhauser 2006.

[22] Pl. *Kitörés a kánonból,* 2018; *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 1711–1790,* 1952.

[23] Lásd Romsics 2011a, 603–604.

[24] Pach Zsigmond Pál négy pontban foglalja össze, hogy miért volt második jobbágyság a szóban forgó időszakban. Ezekben szinte kizárólag Szabó Istvánnal vitatkozik. Lásd Pach 1963, 256–257. Pach Zsigmond Páltól még a kérdésre vonatkozóan Pach 1951; 1971; 1982; mindezeken felül Köbli 1985 (e tanulmányban több utalás található Szabó István vonatkozó tanulmányaira,

SZABÓ ISTVÁN ÉS A „MÁSODIK JOBBÁGYSÁG"

Kezdettől fogva szemben állt a tézissel, sőt folyamatosan cáfolta azt Szabó István,[25] s elsősorban ebből vezethetők le az ellene intézett támadások (illetve Szabónak a „narodnyik" s egyúttal polgári történésznek való minősítése, valamint – a másik oldalról – a népi ideológiával való rokonsága).

Szabó egyik legfontosabb tétele ugyanis a magyar fejlődésnek a Nyugat- és Kelet-Európa közötti *átmeneti* jellegéről szólt, amit számos írásában, de leveleiben, előadásaiban, lektori véleményeiben stb. is kifejtett és megerősített, s amelyek horizontálisan és vertikálisan is nyomon követhetők életművében.[26]

Ez a két szempont többnyire egymás mellett fut, hiszen Szabó már az 1940-es években publikált tanulmányaiban[27] a középkori viszonyokat, így a parasztság társadalmi rétegződését, de például a középkor végi parasztlázadásokat is elemezve a magyar társadalmi fejlődés átmeneti voltáról beszél a korszakra vonatkozóan. S ugyanezt érvényesíti „A jobbágy birtoklása az örökös jobbágyság időszakában" vagy az „Uradalmi viszonyok a XVI–XVII. században" című, a kora újkori fejlődést elemző tanulmányokban is.[28] Ezekben arra mutat rá többek között, hogy bár Werbőczy kimondta a jobbágy örökös röghöz kötését, ezt a társadalmi struktúra következtében is csak rövid ideig lehetett úgy-ahogy érvényesíteni, hiszen hamarosan ki lehetett játszani, szökni lehetett például, s a jobbágynak ekkor többféle birtoklási lehetősége adódott, így a szőlő- és irtásföldek, valamint a különböző bérlemények és zálogolt földek. Szabó egyébként már az 1940-es évek eleji nagy jelentőségű tanulmányaiban[29] behatóan elemzi a jobbágy ekkori emelkedésének, illetve a jobbágyi kötöttségektől való megszabadulásának lehetőségeit, mint például a manumissio,

a szerző koncepciójának kialakítására nyilvánvalóan nagy hatással volt a debreceni történész); Szűcs 1983; Szűcs–Hanák 1986; Hanák 1993a. (Hanák Péter utóbbi kötetében szereplő cikkei a kérdést már az ún. „porosz utas" fejlődés problematikájához vezetik át, amely lényegében a „második jobbágyság" tézisének egyfajta meghosszabbítása. Lásd minderre még Pach 1958a; 1958b. Pach nézeteihez legújabban egyébként lásd még Kövér 2020.)

A mai történészt némileg meglepi, hogy az emigrációban is volt olyan történész, aki alapjában osztotta a „porosz út" és a „második jobbágyság" tézisét, s láthatóan egyik fő forrásként a Szabó István által hevesen kritizált Szántó Imre műveit használta. Az itt most mellékes kérdés, hogy a szóban forgó 1956-os menekült, Király Béla mennyiben tekinthető „szaktörténész"-nek. Lásd Király 1975; Erős 2022b. Hasonlóképpen az emigrációból tekintette a magyar fejlődést Kelet-Európához tartozónak Péter László. Ő azonban főként alkotmánytörténeti kérdéseket tárgyalt, így jelen tanulmány témaköréből alapjában kiesik. Lásd Péter 1998; 2003; György 2023.

[25] Róla irodalom pl. Für 1976; Balogh 1998.

[26] Lásd pl. *A harmadik út felé*, 2006, 347–348; Erős 2018a; 2018b.

[27] Szabó 1947; 1948a.

[28] Szabó 1948b.

[29] Lásd Szabó 1941a; 1941b.

inscriptio, exemptio, taksa, s hangsúlyozza azt is, hogy a falusi bírói tisztség elnyerése is lehetőséget nyújtott a jobbágyok számára a társadalmi feljebb jutásra.

Rá szeretnék mutatni arra, hogy ez ekkor, tehát az 1940-es években, még nem kifejezetten a „második jobbágyság" vagy az „elkanyarodás" tézise ellen irányult, hiszen ez a doktrína még ekkor a hivatalos állami ideológia szintjén nem vagy csak nyomaiban fogalmazódott meg. Még a Szabó ellen irányuló első nagy támadás, *A szabadságharc fővárosa Debrecen* című kötet kapcsán sem jutott kifejezésre ez 1948–49-ben expressis verbis a támadók érvelésében (csak „narodnyik" szemléletét vetették Szabó István szemére, mindennek a fentiekhez kötődő explikációja nélkül).[30] Viszont ez párhuzamos volt a *Tanulmányok a parasztság történelméből Magyarországon* című kötettel való leszámolással,[31] ahol már egyfajta „kígyótojásként" a háttérben ott munkálkodott a „harmadik utas" „elhajlás" vádja.

Hogy Szabó nézetei gyökeresen szemben álltak a „második jobbágyság" tételével, az az 1950-es években válik végképp nyilvánvalóvá. Számos dokumentum bizonyítja ezt, de különösképpen az 1954–1959-es keltezésű, a készülő egyetemi tankönyvhöz írott lektori véleményei (amelybe nem írhatott fejezetet), de egyetemi előadásai, valamint pl. Maksay Ferenchez írott levelei és az általa szerkesztett kötethez írott lektori véleménye is.[32]

Utóbbinak külön története van, amely éppen az 1950-es években jut tetőpontjára.[33] Szabó ugyanis 1946-ban – Hajnal Istvánnal is egyeztetett[34] – többkötetes parasztságtörténeti forrásgyűjtemény, egyfajta Paraszt-Fontes tervezetét készíti el, amelynek fő darabjai: a végül az 1950-es években megjelent *Jobbágylevelek* (H. Balázs Éva szerkesztésében), az *Uriszéki iratok* (a régi levéltáros barát és kolléga, Varga Endre szerkesztésében), valamint a szóban forgó *Urbáriumok* (Maksay Ferenc szerkesztésében).[35] A köteteket azért vették ki Szabó kezéből, mert túlságosan „patriarchális"-nak állította be bennük földesúr és jobbágy, mondhatnánk „úr és paraszt" viszonyát.[36]

Az 1950-es években zajlott le Szabónak a Székely Györggyel való vitája is, amely a lehető legszorosabb összefüggésben van a „második jobbágyság" kérdésével. Szabó ugyanis az egyetemi tankönyvvel kapcsolatos bírálata során azt fejti ki, hogy azért sem lehet adekvát a „zweite Leibeigenschaft" terminus,[37] mert első „Leibeigenschaft"-ról sem beszélhetünk a magyar középkorban. A jobbágyság helyzete ekkor

☞

[30] Lásd Orosz 1998; Erős 2003.
[31] Balázs T. – Balázs T.-né – Hanák – S. Sándor – Spira 1948.
[32] Lásd *A harmadik út felé*, 2006, 310–319, 362–368, 356–360, 347–349.
[33] H. Balázs 1955; *Jobbágylevelek* 1951.
[34] Lásd *A harmadik út felé*, 2006, 249–253.
[35] *Urbáriumok XVI–XVII. század*, 1959; *Uriszék*, 1958.
[36] Sándor 1954.
[37] Erős 2018a; 2018b.

ugyanis alapvetően emelkedő volt, különösen a korszak végén.[38] A vita tárgyát képező 1351. évi törvények sem az osztályharcról, a szabad költözés kivívásáról szólnak (azt már jóval korábban elnyerte a jobbágyság), hanem a kilenced fizetésének beszedési (tehát nem fizetési) kötelezettségéről.[39] Azaz a nagybirtokosok és a köznemesség közötti konfliktusról, előbbi ugyanis megengedhette magának a kilenced elengedését, hogy birtokára csábítsa a jobbágyokat az 1348–49-es nagy pestisjárvány következtében beállott munkaerőhiány során.[40]

Amint az előzőleg elhangzott, Szabó azután a 16–18. századi viszonyokra vonatkozóan is azt fejtette ki (s e nézeteit az 1950-es években tartott egyetemi előadásaiban is[41] sorra megismételte és megerősítette), hogy 1514 után lényegében megmaradtak a jobbágyi emelkedés lehetőségei; különösen a mezővárosok, a hajdúk[42] (velük kapcsolatos tanulmányai ekkor születtek), valamint a végvári katonák szerepét emeli ki ebben az időszakban, a 18. században pedig a betelepítést, amelyek elősegítették a merev feudális viszonyok lazítását vagy egyenesen felbomlását.

Különösen szembetűnő a Maksay Ferenchez írott dokumentumokban az ún. „Bauernlegen"-ről szóló tézis,[43] amely a jobbágytelkek elvételéről és a jobbágyoknak a földjüktől való erőszakos megfosztásáról, elűzéséről szól, s amely a keleti, porosz területektől eltérően, Szabó szerint Magyarországon nem vagy csak nagyon elvétve fordul elő.[44]

Sajátosan színezi (részben rávilágít hátterükre) Szabó e gondolatait az az 1950-es években is érvényesülő állásfoglalása,[45] miszerint – Szekfű Gyula nézeteivel homlokegyenest ellenkezően[46] – a magyar nemzeti függetlenségi és társadalmi modernizációs törekvései mindig is (!!!) az ország keleti, tiszai–tiszántúli vidékéről indultak ki, nem pedig a nyugati részéről. Ez részben a szellemtörténet – egyesek, például a népiek, így Szabó Dezső vagy Németh László szerint – egyoldalú nyugati orientációja ellen irányult.[47] Szabó nézetei tehát nemcsak a magyar fejlődés keleti, hanem a kizárólagos nyugati orientációt képviselőktől is elhatárolódnak. E felfogását

☞ [38] Ez nem jelentette feltétlenül a jobbágyi helyzet idealizálását, az ún. Erdélyi–Tagányi-vitában pl. Szabó kifejezetten Tagányi Károly nézetei mellett tette le a voksát. *Lásd Szabó 1963;* Tagányi 2015: 19–62.

[39] Lásd ehhez Ms 5440/43.

[40] Szabó 1954a.

[41] Szabó 1952a; 1952b.

[42] Lásd Szabó 1950.

[43] Szabó István lektori véleménye a Maksay Ferenc által szerkesztett urbáriumkötet bevezetéséről: Ms 5440/16. Debrecen, 1958. május 3.

[44] Lásd ehhez még Ms 5440/34. Szabó itt a 19. század eleji viszonyokra vonatkozóan vonja kétségbe a „Bauernlegen" tézisét.

[45] Lásd Erős 2019.

[46] Lásd Szabó 1934.

[47] Bibó 1986a; 1986b; Szabó 1934.

egyébként nemcsak az 1954-es cikkében, de egyetemi előadásaiban, s számos más tanulmányban is kifejti.[48]

A „POROSZ ÚT"

Igen fontos kérdés, hogy Szabó a magyar fejlődés átmenetiségéről vallott felfogását megőrizte-e a 19. századra vonatkozóan is.

Az ezzel összefüggő tanulmányai főként az 1960-as években kerültek előtérbe,[49] igen jelentős részben általa szerkesztett kötetekben. A 19. századra vonatkozóan a „második jobbágyság" és az „elkanyarodás" tézisének a meghosszabbítása (bár, mint korábban említettem, sokan azonosként kezelik a kettőt) a mezőgazdaság (és persze társadalom) fejlődésének ún. „porosz út"-ja, ami főként Lenin és Engels műveiben találja meg a sokszor kötelezően idézendő klasszikusát.[50]

Az *Agrártörténeti tanulmányok* (1960) és a kapitalizmuskori parasztságtörténeti kötet (1965), valamint ezek lektori véleményei[51] arra mutatnak, hogy a tanítványok és a munkatársak (utóbbiak a kapitalizmuskori kötetekben) meglehetősen gyakran élnek a „porosz út" terminussal,[52] s nem is biztos, hogy minden esetben a jól ismert „vörös farok" kényszerétől befolyásolva,[53] illetve a fogalom (kutatásaim szerint) egy esetben Szabónál is előfordul.[54] Ugyanakkor számos e kötetekben megjelent tanulmány felfogása ennek alapvetően ellentmond (amit a lektorok vagy recenzensek észrevételeznek is[55]), például a befejezéstől eltekintve Orosz Istváné a tokaj-hegyaljai mezővárosokról,[56] Varga Gyuláé egy szabad paraszti közösségről, Kismarjáról[57] (mindketten írnak az 1965-ös kötetekbe is, igaz, ott Orosz lényegében a „porosz út"-tal nyitja tanulmányát[58]). Különösen kiemelendő ilyen szempontból Gyimesi Sándor, aki a parasztság szövetkezeti mozgalmairól írt az 1965-ös kötetben, s aki ellen Szuhay Miklós hevesen kikelt lektori véleményében, antimarxistának aposztrofálva Gyimesit.[59]

☞ [48] Szabó 1954b; 1948c.

[49] *Agrártörténeti tanulmányok,* 1960; *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában (1849–1914),* 1965.

[50] Lenin 1949; 1950.

[51] *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában (1849–1914),* 1965.

[52] Még Für Lajosnál, de Katona Imrénél vagy Niederhauser Emilnél is előfordul. Lásd pl. Niederhauser 1965.

[53] Vörös 2012.

[54] Lásd Szabó 1961. Az idézet Szabó 1976, 354.

[55] Lásd Ms 5440/76. 1963; Ms 5440/85; Sándor 1961.

[56] Orosz 1960.

[57] Uo.

[58] Orosz 1965.

[59] Ms 5440/86; Gyimesi 1965, 616–652.

Az egyik fontos momentum mindebben az újabb kutatások során (igen méltánylandóan) előtérbe került Szabad György,[60] aki az *Agrártörténeti tanulmányok* egyik lektora volt (Mérei Gyula mellett[61]), s az 1965-ös kötetbe a parasztság hitelviszonyairól írt.[62] Ráadásul Szabó István Szabad kandidátusi értekezésének egyik opponense, majd a végül megjelent kötet lektora volt.[63] Az időközben már-már ikonikussá vált „A tatai-gesztesi Esterházy uradalom"-ról van szó, amelyet a másik lektor (Pach Zsigmond Pál) azért bírált, mert (bár feltehetőleg ilyen szándékkal készült), a nagybirtok „porosz utas" fejlődésének a gondolatát alapvetően nem osztotta.[64]

Érdemes hozzáfűzni – a szakirodalomban mindeddig tökéletesen ignorált – két másik lektori véleményt is Szabó Istvántól, 1955-ből és az 1960-as évek közepéről, Szántó Imre és Sápi Vilmos munkáiról,[65] amelyek a Szabad Györgyével párhuzamos, de legalábbis hasonló problémákról szólnak. Különösen az első jelent egyfajta historiográfiai „csemegét" (a kapcsolódó levelezéssel együtt[66]), mert Szabó szokásosan terjedelmes és alapos, de a feladott magas labda miatt egyúttal vitriolosan megfogalmazott véleményében, utánaszámolva és megfelelő sorrendbe rakva a felhozott adatokat, borotvaéles logikával mutat rá arra, hogy Szántó végeredményben (a porosz út doktrínáját igazolni kívánó) kiinduló tézisét önmaga „mattolja" meg.[67] A számadatok ugyanis azt bizonyítják, hogy a Festeticsek saját kezelésében lévő birtok nagysága ekkor nem növekedett, hanem csökkent, tehát a földesúr nem rabolt földet a jobbágyaitól, hanem – érdeke is ezt diktálta – új telkeket hozott létre, s így a jobbágyok kezén lévő terület egyenesen növekedett.[68] (Erre vonatkozóan Varga János és például Vörös Károly[69] végzett komoly kutatásokat, előbbi hivatkozik is Szabóra, mint kiindulópontra.)

Hozzá szeretném fűzni, hogy nem ezt tekintem perdöntőnek Szabó „porosz út"-tal szembeni nézeteinek bizonyításában (bár akár ez is fontos momentum), hanem a tanyákról alkotott interpretációját. Ennek debreceni vonatkozásairól már 1929-ben nagy jelentőségű tanulmányt publikált,[70] s egy Eperjessy Kálmánhoz ennek kapcsán írott levelében jelzi,[71] hogy egy átfogó tanyamonográfia elkészítését tervezi.

☞ [60] Lásd *Kitörés a kánonból*, 2018; Orosz 2018.
[61] Lásd Ms 5440/51; Ms 5440/45.
[62] Szabad 1965; 1968; 1970.
[63] Ms 5440/32–33.
[64] Szabad 1957; Kaposi 2018.
[65] Lásd MTA KIK, Ms 5440/34; Szántó 1954.
[66] Megjegyezhető, hogy Szabó István debreceni kollégája és tanszéki utódja szintén a „második jobbágyság" tézisét osztotta éppen ebben az időszakban, tehát az 1960-as években is. Lásd Szendrey 1969: 85–87; 1968.
[67] Lásd Mérei: 1955.
[68] *Discussiones Neogradenses,* 2012.
[69] Lásd Varga 1967; 1964; Vörös 1973.
[70] Szabó 1929.
[71] Lásd ehhez Ms 4541. 333.

Erre valószínűleg egész életében készült, de legtovább mindebben az 1960-as, általa szerkesztett kötetben jutott, ahol a tanyarendszer megszüntetésére irányuló két törekvésről írt[72] (ennek viszont 1930-ban volt előtanulmánya[73]), majd 1964-ben külön előadást is tartott az alföldi tanyás gazdálkodásról.[74] Fontos, hogy Szabó ezekben az írásokban a szabad paraszti gazdálkodás letéteményeseként tekint a tanyákra (amelyek lehetnek – persze nem mindig – a modern, racionális gazdálkodás megvalósítói is), ami összefüggésben a korábban említett tézisével (mindkettő felbukkan az 1960-as tanulmányban), miszerint a magyar függetlenségi törekvések és a társadalmi modernizáció igazi alternatíváját az ország keleti, alföldi fele reprezentálta, joggal támasztja alá: a tanyákban nemcsak a parasztpolgári fejlődés egyik „amerikai utas" alternatíváját látta, hanem ezt fontosabbnak, meghatározóbbnak gondolja, mint a porosz utas fejlődés jelenségét. Megjegyzendő, hogy Szabó István szellemi barátja és legközelebbi munkatársa, Balogh István[75] három tanulmánnyal is jelentkezik az 1965-ös parasztságtörténeti kötetekben, közülük egy a tanyákról szól (a másik kettő a paraszti művelődésről, illetve a paraszti termelési technikáról[76]), de egyikben sem említi a „porosz utat", s az orosz fejlődéstől való különbségre is rámutat.

NIEDERHAUSER EMIL ÉS A „MÁSODIK JOBBÁGYSÁG" / „POROSZ ÚT" TÉZISE

Sok szempontból tanulságos lehet a korábbiakra vonatkozóan Szabó István és a jelen konferencia témájául, de mindenképpen apropójául szolgáló Niederhauser Emil professzor kapcsolatának felidézése, amelynek a „harmadik út" gondolatához is van mondanivalója.

Niederhauser Emil az 1950-es évek elején került a Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Történelmi Intézetébe,[77] ahol Kelet-Európa történetével kapcsolatban tartott kurzusokat az 1990-es évekig. Szabó Istvánnal (és tanítványaival) nyilvánvalóan kezdettől fogva közelebbi kapcsolatba került, már csak azért is, mert egyik fő kutatási területe a kelet-európai parasztság története volt, s erről számos publikációt is készített, kandidátusi értekezésének témaköre pedig a kelet-európai jobbágyfelszabadítás kérdése volt a 19. században. Szabó Istvánnal együttműködött a kapitalizmuskori parasztságtörténeti kötet kapcsán is,[78] amelyben igen fontos, egyfajta összegző tanulmányt készített (lásd a következőkben). Szabó István halála után

☞ [72] Szabó 1960.
[73] Szabó 1930.
[74] Lásd Ms 5440/7.
[75] Lásd Orosz 2017.
[76] Balogh 1965a; 1965b; 1965c.
[77] Lásd Orosz 1987.
[78] A hatvanas évekbeli együttműködésükre/kapcsolatukra lásd Őze 2014, ill. a következők, pl. 85. lj.

tanítványaival tartott változatlanul közeli/baráti kapcsolatot, számos tanulmányt publikált a Történelmi Intézet Évkönyvében, munkáinak első bibliográfiája is ott jelent meg az 1980-as években,[79] s tanulmányt írt a kelet-európai agrártörténet írásról is a *Szabó István Emlékkönyv*ben 1998-ban.[80]

Niederhausert kutatási és oktatási területéből is adódóan a „porosz út", illetve a „második jobbágyság" gondolata kezdetektől foglalkoztatta, s 1958-ban német nyelven tanulmányt publikált az ezzel összefüggő kérdésekről, amely írása az 1980-as években magyarul is megjelent. (Tehát feltételezhető, hogy erre vonatkozó nézeteit jelentős részben később is fenntartotta.) Itt kifejtett nézetei szerint a magyar fejlődésre mind a „második jobbágyság", mind a „porosz út" tézise érvényes (utóbbi nyilván a 19. századra vonatkozóan).[81] Ebben az időszakban – ahogy erről korábban esett szó – kandidátusi értekezésén dolgozott, amelynek témája a 19. századi kelet-európai jobbágyfelszabadítás volt (a század második felében), s a különböző régiók és államalakulatok (Poroszország, Habsburg Birodalom, cseh, lengyel területek, Balkán, Oroszország) fejlődésének behatóbb elemzése után arra a következtetésre jut, hogy a kétségtelen különbségek ellenére a jobbágyfelszabadítás a térségben többé-kevésbé egyöntetű fejlődést eredményezett, s ez a „porosz út" kategóriájában összegezhető.

> A robotrendszer nem szűnt meg teljesen, a feudalizmus számos maradványa akadályozta a kapitalista fejlődést. A mezőgazdaság fejlődésének ezt az útját nevezte Lenin porosz útnak, éppen azért, mert a porosz jobbágyfelszabadítás valósította meg legjellegzetesebben ilyen formájában a reformot. A porosz utas fejlődést Lenin szerint „az jellemzi, hogy a középkori földbirtokviszonyokat nem szüntetik meg egyszerre, hanem lassan hozzáidomítják a kapitalizmushoz, amely ennek következtében még sokáig hordoz félfeudális vonásokat. A porosz földesúri birtokot nem zúzta szét a polgári forradalom, sértetlenül megmaradt és alapjává vált a 'junker'-gazdaságnak, amely lényegében tőkés jellegű, de nem lehet meg a falusi népesség bizonyos fokú függése nélkül… A junkerek társadalmi és politikai uralma ennek következtében 1848 után hosszú évtizedekre megszilárdult, és a német mezőgazdaság termelőerői sokkal lassabban fejlődtek, mint Amerikában." A porosz utas fejlődés elkerülhetetlen következménye volt annak a kelet-európai rendezésnek, amelynek alapjában egyező vonásait ez eddigiek során kíséreltük meg feltárni.[82]

Ahogy erről korábban szintén esett szó, Niederhauser részt vett a Szabó István által szerkesztett nagyszabású vállalkozásban az 1960-as évek közepén.

☞ [79] Lásd Orosz 1987.

[80] Niederhauser 1998.

[81] Niederhauser 1958; 1986.

[82] Ezek a mondatok a „Kitekintés"-ben olvashatók, amely a monográfia eredményeinek egyfajta összegzése is: Niederhauser 1962, 318–319.

Amint arra 2022-es monográfiámban részletesebben utalok,[83] Niederhauser a magyar parasztság európai helyzetének bemutatására tesz kísérletet a kötet előző tanulmányainak egyfajta összegzéseként. Gondolatmenete szerint a magyar parasztság ekkor inkább a kelet-európaival mutat rokonságot (egyenesen „porosz út"-ról beszél ezzel összefüggésben), bár több esetben hangsúlyozza az eltérő, önálló, illetve a Nyugat- és Kelet-Európa közötti átmeneti vonásokat.[84]

Niederhauser tanulmányának fő gondolatmenete, hogy nagyjából a kötetek tanulmányainak témakörei (jobbágyfelszabadítás, birtokstruktúra, hitelviszonyok, bérmunkás rétegek stb.) szerint mutat rá a kelet-európai párhuzamokra (illetőleg esetenként az attól eltérő vonásokra). Már a jobbágyfelszabadítás kapcsán hangsúlyozza a kelet-európai hasonló vonásokat, ugyanakkor szerinte a magyar fejlődés mindebben a fejlettebb régióba tartozik, hiszen pl. a nem agrár foglalkozásúak aránya elég magas volt.[85]

A birtokstruktúrát közelebbről megtekintve, szerinte ez kifejezetten kelet-európai vonásokat mutat, amit súlyosbít, hogy a nagybirtok jelentős része kötött, hitbizományi jellegű volt, s így még az orosz vagy lengyel viszonyokhoz képest is feudálisabb karakterű.[86]

A hitelviszonyokat, azaz Szabad György tanulmányának eredményeit összegezve inkább arra hajlik Niederhauser, hogy bár a parasztság helyzete kelet-európai társaihoz hasonlóan e tekintetben is súlyos, ugyanakkor éppen e korszakban jut el a balkáni színvonalról (ahol az uzsora szinte kizárólagos) a magasabb, nyugat-európai szintre, ahol már mezőgazdasági célzatú hitelintézmények nyújtják a kölcsönöket.

Sárközi Zoltán és Katona Imre írásaihoz, azaz a különböző bérmunkaformákhoz kapcsolódva végül szintén arra a következtetésre jut, hogy a magyarországi helyzet egyfajta átmeneti állapotot tükröz. Nyugat-Európára ugyanis a tiszta bérmunka jellemző, a Balkánon mindez jelentéktelen volt, míg Magyarországon a summás például vagy a kubikus megtette az első lépést a kapitalizmus felé.[87]

Amint erről korábban szó esett, Niederhauser 1958-as, német nyelvű tanulmánya 1986-ban újból megjelent, s az időközben publikált írásai inkább a korábbi nézeteinek fenntartását igazolják.[88] Az írásban Niederhauser a következőképpen összegzi a 15–16. század fordulójának fő fejleményeit:

☞ [83] Lásd Erős 2022a, 360–366.

[84] Niederhauser 1965. Hozzá lehet tenni mindehhez, hogy egy ízben Szabó maga is „porosz út"-ról beszél a korszakkal kapcsolatban. Még a kötetek koncepcióját felvázoló előadásában ugyanis azt fejti ki, hogy a birtokstruktúra az agrárgazdaságban a „porosz utas" fejlődés jeleit mutatja, és hogy (s itt megállapításai párhuzamosak Niederhauser Emilével) súlyosbítja a helyzetet a nagybirtok hitbizományi jellege. Szabó 1976, 354.

[85] Niederhauser 1965, 657–658.

[86] Uo. 667–668.

[87] Uo. 688. Hatvanas évekbeli (inkább ellenzékinek számító) pozíciójáról a Történettudományi Intézetben lásd Őze 2014, 80–87; munkásságáról általában Orosz 1987.

[88] Niederhauser 1978. (Itt is megemlíti a „második jobbágyságot", lásd 503. o., inkább egyetértőleg.)

> A földesúr tovább nem elégedhetett meg a terményszolgáltatással és a pénzzel, amit a parasztoktól kapott, ugyanis nem tudtak sem annyi gabonát adni neki, hogy megért volna azt Nyugatra szállítani, sem annyi pénzt, amennyit a földesúr gabonájáért Nyugaton kaphatott volna, ezért a nagybirtok Kelet-Európában földesúri magángazdálkodássá fejlődött át, ennek megfelelően egyre több földet sajátított el a földesúr a parasztoktól, és kényszerítette őket, hogy a neki átengedett földeken a nagybirtok javára dolgozzanak. Ezt a jelenséget nevezte Engels, amint ez ismeretes, második jobbágyságnak, mivel itt a parasztokat a feudális járadék kezdetleges formájához, a munkajáradékhoz kényszerítették vissza.[89]

Tanulmányának második részében Niederhauser a 19. századi fejlődést elemzi (ez volt tulajdonképpeni fő kutatási területe ebben az időszakban, ahogy erről már korábban esett szó). A korszak egyik fő momentuma a nemzeti ébredés s az ezzel a legszorosabban összefüggő nemzeti függetlenségi mozgalmak, s az események társadalmi és gazdasági hátterének elemzése gyanánt írja a szerző a következőket:

> Az ún. „porosz úton" felülről történt jobbágyfelszabadítás a továbbiakban is meghatározta a kapitalizmus fejlődését, mely lassan és keservesen, a feudális maradványokkal megterhelt úton ment végbe. Az egykori oszmán birodalom területén nem volt második jobbágyság; amikor a felszabadító háborúk következtében kis nemzetállamok jöttek létre, nem volt számottevő feudális maradvány.[90]

(Látható, hogy a szerző gondolatmenetében és így végső konklúziójában is némi megbicsaklás van: szerinte ugyanis Kelet-Európában, közelebbről a balkáni területeken nem beszélhetünk sem „második jobbágyság"-ról, sem „porosz út"-ról, ugyanakkor mégis a kelet-európai fejlődés közös sajátosságairól beszélt, s ennek megfelelően összegez. Talán a következő Lenin-idézet tisztázza, hogy erre milyen aktuálpolitikai megfontolások miatt volt szükség: a Kelet-Európa közös alternatívájának, a szocialista forradalom feladatának hangsúlyozása, amit – a nemzeti függetlenséggel együtt – a Vörös Hadsereg második világháborús győzelme tett lehetővé.[91])

☞ [89] Niederhauser 1986, 216.

[90] Uo. 219.

[91] Niederhauser tanulmányában tehát az akkor (1958-ban, de ezek szerint még 1986-ban is) kötelezően idézendő Leninre hivatkozik, valamint – szintén obligátnak tűnő – gesztust tesz a Vörös Hadsereg felé, amely lehetővé tette, hogy a térség országai (Kelet-Európa) mind a nemzeti függetlenség, mind a társadalmi haladás ügyét sikerre vigyék (nyilván a korábbi „közös" fejlődési jegyekkel a lehető legszorosabb összefüggésben). „Lenin zseniális felismerése volt az, hogy Kelet-Európában a szocialista forradalmat nem lehet végrehajtani e szövetség nélkül, a parasztság akarata ellenére, ezért állította a munkás-paraszt szövetség kérdését elméleti és gyakorlati politikai tevékenységének középpontjába. […] A második világháború borús éveiben megerősödtek és felszínre kerültek azok az erők, melyek 1944-ben és 1945-ben a Vörös Hadsereg támogatásával a nemzeti függetlenség ügyét győzelemre segítették, valamint a társadalmi

Egyik utolsó megnyilatkozása minderre vonatkozólag egy 2006-ban a Szuhay Miklós emlékére kiadott kötetben megjelent tanulmánya.

Niederhauser Emil itt 50–50 százalékban tartja marxista mítosznak és tudományos felfogásnak a „második jobbágyság" tézisét. Például Gyáni Gábornak az 1990-es években írott, a kérdéskörrel vonatkozó vitacikkeit és az ebből kibontakozott diskurzust nem ismeri, vagy legalábbis nem utal rájuk, s így nem is foglal állást a vitában, Varga János vonatkozó vagy a később még említendő Hanák Péter munkáit sem említi.[92]

haladás kérdésének végérvényes megoldását szorgalmazták. Ezeknek az országoknak az 1945 utáni fejlődése számos hasonló vonást mutat." Niederhauser 1986, 220, 222.

A Ring Éva által szerkesztett kötetben még Arató Endre és Perényi József nyilatkozik a kérdésről, mindketten Kelet-Európa-kutatók és – legalábbis az egyetemi jegyzetek kapcsán – Niederhauser kollégái. Mindketten elfogadják, sőt egyfajta elvi kiindulópontnak tekintik a „második jobbágyság", illetve a „porosz út" tézisét. Arató szövege eredetileg 1971-es könyvének előszava, amelyben világosan utal a Niederhauserhez való kapcsolódására. Itt egy vitát idéz fel a Történettudományi Intézetből, amely Niederhauser 1958-as referátumáról szólt, s amely nyilván Niederhauser 1958-as német nyelvű tanulmányának előzetes megvitatása volt. Arató éppen a „porosz út"-tal összefüggő egyetértő nézete kapcsán utal Niederhauserre. A Ring Éva által szerkesztett kötetben Perényi József eredetileg 1979-ben megjelent interjúját is újraközlik, amelyben az „interjúvolt" Aratóhoz hasonlóan nyilatkozik, szerinte Magyarország mindig (a középkorban) is Kelet-Európa része volt, tehát ebben az értelemben nem érvényes az „elkanyarodás" sem. Perényi itt (és vonatkozó műveiben általában) a kelet-európai fejlődés különböző tájairól, de egyúttal közös „törvényszerűségei"-ről beszél, ugyanakkor a „második jobbágyság" kifejezést is használja a „közös törvényszerűségek" tartalmi kibontásánál. Lásd Arató Endre: „Kelet-Európa története a 19. század első felében", in Ring 1986, 368–377 (az utalás: 376–377); „Kelet-Európa fogalma. Beszélgetés Perényi Józseffel" (eredetileg: 1979), in Ring 1986, 506–509 (különösen 509). Hasonlóképpen nyilatkoznak mind ő, mind Arató a számtalanszor újranyomott egyetemi jegyzetekben. Lásd pl. Arató – Niederhauser – Perényi – I. Tóth 1981. Egyébként „második jobbágyság"-ról beszél a térséget s így Lengyelországot illetően a 15–18. századra vonatkozóan Jerzy Topolski is. Lásd Topolski 1989, 118. (A kötet magyar nyelvű kiadásában Niederhauser Emil is közreműködött.)

[92] Niederhauser 2006. Megjegyezhető, hogy Niederhauser 1983-ban egy, a kelet-európai történetírásról készített összefoglaló tanulmányában is mítoszról beszél, ott azonban ezen a térség történetírásának főleg a 19. században kulmináló nacionalista szemléletét érti ezen, s a tudományosságot a század végén kibontakozó baloldali, szocialista történetfelfogásban látja. Lásd Niederhauser 1983; a kelet-európai történetírásról monografikus igénnyel lásd Niederhauser 1995. Itt azonban az 1945 utáni időszakot (azaz a marxista történetírást) nem tárgyalja, aminek logikus összefüggése, hogy az orosz történetírás bemutatását is 1918-ban zárja le (tehát a Szovjetunió történetírásáról nem beszél.) Lásd még mindehhez Vörös 2012. A szerző itt éppen Niederhausert idézi (persze többek – például Kosáry Domokos – mellett) az említett „vörös farok" problémára. Kérdés, hogy mennyiben tekinthető Niederhauser esetében „vörös farok"-nak a „második jobbágyság"-ra, a „porosz út"-ra, illetve a Kelet-Európára történő, korábban többször felhozott hivatkozás. Mivel a Kelet-Európára vonatkozó koncepcióját lényegében sohasem adta fel (tehát 1990, illetve a rendszerváltozás után sem), ezért ebben az összefüggésben „vörös farok"-ról beszélni okafogyott. Hangsúlyozni lehet esetleg, hogy Niederhauser általában majdhogynem viszolygott a teoretikus és filozófiai általánosításoktól, s ez is lehet az oka az esetleges kétértelműségeknek, illetve a kelet-európaitól eltérő, önálló magyar (horribile dictu: „harmadik") út gondolatában az általa meghaladni kívánt nacionalizmus, „nemzeti látószög" érvényesítésének veszélyét látta. Ugyanakkor, amint korábban erről esett szó, részt vállalt például

MESTERNARRATÍVÁBÓL „PUBLIC HISTORY"

Tanulmányom utolsó részében még két szempontot szeretnék felvetni. Az egyik, hogy miként általánosíthatók Szabó itt taglalt nézetei abból a szempontból, hogy mennyire jellemző mindez, azaz egy „harmadik utas" szemlélet az 1945 utáni magyar agrártörténet- és általában vett társadalomtörténet-írásra (természetesen nem a hivatalos „történettudományt" értve ezen).[93]

Itt azt lehet megfigyelni, hogy bár Szabó Istvánnak meglehetősen közeli viszonya volt az ún. régi, „polgári" történészekkel (a Domanovszky-tanítványok köréből megemlíthető: Berlász Jenő, Wellmann Imre, Mályusz-tanítványok: Fügedi Erik, Ila Bálint, Maksay Ferenc, Jakó Zsigmond, ezenfelül pl. Varga Endre, Eperjessy Kálmán, illetve a Szekfű-tanítványok köréből: Benda Kálmán, Kosáry Domokos[94]), közülük kifejezetten „harmadik utas" pozíciót senki nem képviselt. Többségük ugyanakkor nem volt éppen a rendszer kedvelt történésze, jelentős részük második vagy kifejezetten marginális pozícióba került,[95] jóllehet gyakran inkább képviseltek (a nevezett mesterekhez kapcsolódóan is) társadalomtörténeti, nemritkán a nyugat-európai történetíráshoz (például az *Annales* köréhez) utat találó, modern szempontokat, mint a hivatalos történetírás képviselői (akár Molnár Eriket is ide értve[96]). Mindezen felül sok tekintetben szemben álltak az uralkodó mesternarratívával/-narratívákkal, illetve több irányban tágították az egyébként lényegileg „gleichschaltolt" hivatalos történetírás ideológiailag/politikailag befolyásolt vagy egyenesen politikatörténeti indíttatású kereteit.

Lényegében hasonlót lehet elmondani az 1945/48 után történésszé érett, Szabóhoz valamilyen formában utat találó fiatalabb generációról, valamint Szabó tanítványairól is. Előbbiek közül meg lehet említeni pl. a korábban szóba került Szabad György, Varga János, Vörös Károly, Zimányi Vera, Bácskai Vera, Szücs Jenő, Niederhauser Emil, Hanák Péter[97] (később Hoffmann Tamás, legújabban Tagányi Zoltán[98]) nevét, de közülük legfeljebb Szücs Jenőt lehet igazán kapcsolatba hozni Bibó István kapcsán a népi gondolattal és a „harmadik út"-tal. Ugyanakkor valamilyen formában

a Szabó István által szerkesztett kapitalizmuskori parasztságtörténeti kötetekben, amit számos más (főként a Történettudományi Intézetben tevékenykedő) történész nem tett meg (élükön Pach Zsigmond Pállal, de Varga János is közéjük tartozott). Az itt fentebb utalt szövegrészletekben is inkább a Szabó István-i koncepcióhoz való közeledést látok, egyébként pedig a szóban forgó időszakban, tehát az 1960-as években is közeli barátok voltak, rendszeresen látogatták és „ugratták" egymást. Lásd Őze 2014; Erős 2022a, 360–366.

93 Romsics 2011b.

94 Lásd pl. A *harmadik út felé*, 2006, 258–259, 323–324.

95 Lásd pl. Wellmann Imre életútját, hozzá *18. századi agrártörténelem*, 1999.

96 Lackó 2008.

97 Lásd pl. Hanák 1993a.

98 Hoffmann 2004; Tagányi 2015.

vagy konkrét témakörben többé-kevésbé mindannyian megkérdőjelezték a hivatalos történetírás narratíváit. Szabad György ilyen jellegű felfogásáról már esett szó, Varga János (Vörös Károllyal együtt egyfajta ifjútörök kezdetek után) már az 1848/49-es gerillaharcok értékelésének kérdésében Szabóhoz hasonló álláspontot foglalt el.[99] A leginkább szembetűnő az ő életművében persze a *Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban,*[100] ahol Szabóra számtalanszor hivatkozva veti falszifikációs próba alá a „porosz út", illetve a „második jobbágyság" tézisét, egészében kifejezetten a Szabóéhoz hasonló következtetésekre jutva. Megjegyzendő, hogy Varga János a 19. század első felére vonatkozóan is – bevallottan – a Szabóéhoz hasonló nézeteket képviselt, egyik fő hivatkozása pontja is ő, rámutatva – a hivatalos álláspontot, azaz a „porosz út" nézetét valló Szántó Imre vagy Sápi Vilmos és persze mások nézeteivel homlokegyenest ellenkezőleg – a jobbágyi földbirtoklás lehetőségére és jelentős arányára a szóban forgó időszakban.[101]

Különösen fontos lehet itt Szűcs Jenő munkásságának behatóbb elemzése, aki a három régióról szóló elméletét éppen a Bibó-emlékkönyvben jelentette meg,[102] tehát joggal lehetne párhuzamba hozni (népi kollégista is volt) egy „harmadik utas" szemlélettel, de csak a középkori viszonyokra vonatkozóan, mert (ahogy erről már korábban szó esett) szóban forgó munkájában a 16–18. századi viszonyokkal kapcsolatban ő is „második jobbágyság"-ról beszél.[103] Későbbi szerzőtársa, Hanák Péter kifejezetten a 19. századi viszonyokkal kapcsolatban szintén egy, a kelet-európaitól eltérő alternatívát vázol fel,[104] de ez nem nagyon hozható rokonságba az általa igen bírált népi gondolattal vagy „harmadik utas" alternatívával. Viszont mindketten opponálták a regnáló mesternarratívát.

Végül azt szeretném leszögezni, hogy az itt tárgyalt múlt és a jelen kérdései között nem szeretnék bármiféle folyamatosságot teremteni, azaz az itt tárgyalt problémákat (valamint forrásokat) Michel Foucault-i értelemben nem „dokumentum"-ként, hanem „monumentum"-ként kívánom értelmezni.[105] Semmiképpen nem gondolom tehát, hogy az előzőkben középpontba állított „harmadik út" gondolatának vizsgálata azért lenne releváns, mert a jelenbeli problémák számára valamiféle alternatívát, megoldási lehetőséget kínálna.

Úgy gondolom, hogy az előzőkben taglalt elképzelés szintén egyfajta „narratíva" és „ellentörténelem", amely a konferencia hívószavához kapcsolódóan bizonyos

☞

[99] Szabad 2008.
[100] Lásd Varga 1969; *Századok,* 1973, 440–447.
[101] Sápi 1967; Ms 5440/25–29.
[102] Szűcs 1983.
[103] Szűcs későbbi munkája ugyanerről: Szűcs 1993.
[104] Hanák 1993b; 1993c.
[105] Sutyák 2007.

„elképzelt történelem"-ként,[106] de mindenféleképpen a magyar társadalmi és gazdasági fejlődésről alkotott „konstrukció"-ként értelmezhető, amely nemcsak a „porosz út" gondolatával, hanem Szekfű Gyuláék, illetve a szellemtörténet nyugatos orientációjával is szembeállítható.[107]

Megjegyzem ugyanakkor, hogy a „porosz út" és a „harmadik út" gondolatát mégsem tartom azonos értékű pozíciónak, s Jörn Rüsent felidézve,[108] inkább azt sugallnám, hogy a történetírásnak metodikai/forrástani szempontból is meg van a maga általánossága.

Ez pedig itt konkrétan azt jelenti, hogy bár mindkettőben (porosz út, harmadik út) vannak politikai momentumok is, a nyugat-európai történetírás (pl. az Annales-iskola) által középpontba helyezett társadalomtörténeti szempontokat (pl. interdiszciplinaritás, komparatisztika, strukturális megközelítés, új jellegű források)[109] a Szabó (valamint Varga János, Zimányi Vera, Szűcs Jenő stb.) által megfogalmazott kutatási irány inkább magában rejti.[110]

Ráadásul a posztmodern, de már például Benedetto Croce (és itt egészen Vicóig vissza lehet menni) által megfogalmazott szempontot,[111] miszerint a történetírás nem utolsósorban, sőt egyenesen és főként „erkölcsi tevékenység", Szabó István, illetőleg a hozzá közel állók (Varga János, Szabad György, Szűcs Jenő) inkább képviselték, nem véletlen a korábban említett, nemritkán „marginális" pozíciójuk, ami persze különböző formákat takar, de árulkodó, hogy Szabó István életében nem

☞ [106] A tanulmány egy változata „A »harmadik út« öröksége az 1945 utáni magyar agrártörténet-írásban" címmel előadásként elhangzott a következő rendezvényen: „Örökség, történelem, társadalom. Egy képzelt múlt felé?" A Hajnal István Kör konferenciája, Szentendre, 2018. augusztus 30. – szeptember 1. Az itteni utalás erre vonatkozik. Lásd még Erős 2020.

[107] Dénes 2015; Erős 2016.

[108] Rüsen 2006.

[109] Az *Annales* és a magyar történetírás ekkori kapcsolatához lásd Klaniczay 2001.

[110] Lásd még az egész kérdéskörhöz Gyáni 2002a. Az írás eredetileg a *BUKSZ* 1992-es évfolyamában jelent meg. Ugyanerre természetesen alapvető és a Pach által képviselthez képest homlokegyenest ellentétes álláspont Varga 1969. Érdemes itt megjegyezni, hogy Gyáni írásában hivatkozik Varga Jánosnak egy 1993-ban hozzá írt levelére, amelyben Varga kifejti, hogy nagy művét kifejezetten Pach téziseinek cáfolataként írta. Nem lehet kétséges, hogy Varga János egyik eszmei forrása Szabó István volt, ezért logikusan kerültek mindketten szembe a marxista történetírás apostolával. Az egész kérdéskörhöz (az elkanyarodás problematikájához) lásd még Gyáni 2002b; 2002c; 2002d; a 22. lábjegyzet az előzőkben. (E tanulmányok mind korábban, az 1980-as évek végétől jelentek meg, s összefoglalják az ezzel kapcsolatos vitákat, „diskurzusokat".) Valamint pl. *Helyünk Európában*, 1986; *Kell-e nekünk Közép-Európa?*, 1989; Kövér 1999. Újabban Krausz Tamás a „második jobbágyság" és a porosz utas fejlődés igazolásához Gyáni Gáborral szemben hivatkozik Niederhauser Emil munkáira (2006-os tanulmányára azonban nem), mint aki a magyar fejlődésnek a kelet-európaihoz való tartozását bizonyította. Utal arra is, hogy Gyáni Niederhauser ilyen jellegű műveit elméleti szempontból tisztázatlannak tartja. Látható a fentiekben, hogy ez részben igaz, részben Niederhauser a „második jobbágyság" tézisét 2006-ban már több vonatkozásban mítosznak tartotta. Joggal feltételezhető, hogy ezt a „porosz út" tézisére is érvényesítette. Lásd Krausz 2012.

[111] Galasso 2002.

nyerte vissza 1949-ben elvett akadémiai tagságát,[112] valamint az akadémia doktora címet is csak 1957-ben, közvetlenül nyugdíjazása előtt kapta meg.

Egy további végső összegzésként pedig az állapítható meg, hogy a „második jobbágyság", illetve a „porosz út" tézise 1990 után, de főként a 2000-es években inkább a „public history" része lett. Ez többé-kevésbé szerves összefüggésben van az uralkodó pozícióból marginális helyzetbe került s akadémiai pozícióit is lényegében elvesztő marxista történetírás „utóvédharcaival",[113] korábban sem feltétlenül tudományos nézeteinek önigazolási törekvéseivel.[114] A „public history"-nak persze – elemzői szerint – lehetnek pozitív és inkább negatív irányzatai/törekvései, s jelen sorok írója inkább az egyéni ízlésre bízná, hogy ezek közül hova sorolódnak a szóban forgó utóvédharcok. Ő maga inkább a negatív tartomány mellett voksolna, de attól tart, hogy ennek szószólói/„Fürmenderei" már a „public history", tehát szakmai szempontból minimum kétes és gyanús minősítéstől sem lesznek elragadtatva.

☞ [112] 1989-ben (számos más „polgári" történésszel együtt) Szabó István visszakapta akadémiai tagságát, s posztumusz Széchenyi-díjban részesült.

[113] Lásd a posztkommunista marxista történetírásról Pók 2018. A szerző itt Krausz Tamásra is utal, sajnos azonban utóbbinak Lenin-életrajzát is inkább csak „public history"-ként és egyfajta vitairatként tudom értékelni, mint ahogy a Gyáni Gáborral folytatott vitáját s így egész Kelet-Európa koncepcióját is (lásd még a következőket). Egyik sem elsődleges és új forrásokra támaszkodó, elmélyült kutatómunka eredménye.

[114] Ennek a marxista utóvédharc jegyében folytatott „public history"-nak az egyik legjellegzetesebb képviselője az előzőleg említett Krausz Tamás. Ő újabban heves vitákat folytatott Gyáni Gáborral „a második jobbágyság" és a „porosz út" kérdéséről, amelyeket itt nincs terünk mélyebben elemezni, mindenesetre jól jelzik, hogy az e tanulmányban érintett problémák a közvetlen közelmúltban is relevánsnak számítottak. Krausz álláspontjának érzékeltetéséhez elég a (lényegében általa szerkesztett) *Eszmélet* című folyóirat az előzőkben már említett 2023-as számához írott előszava, amely alapjában megismétli korábbi rögeszméit: az „elkanyarodás" tézisét vitatók a polgári társadalmi rendszer apologétái, míg ő (és „elvtársai") ennek a szocializmus jegyében tevékenykedő kritikusai. Krausz itt is elfelejti megemlíteni, hogy az „elkanyarodás" (s ezzel egylényegű „második jobbágyság" és a „porosz út") tézise / ideológiájának gyökerei a sztálinista és rákosista diktatúrába nyúlnak vissza (annak igazolásához/"apológiájához" járultak hozzá, s ebben rejlik a szintén már említett „mesternarratíva" szerepük is). Tehát az ő szocialista kritikája általában a nemkívánatos diktatúrák apológiájaként, ilyen értelemben vett „public history"-ként interpretálható.

Felfogásának jellemző tudományos alulinterpretáltságát példázza a 2023-as *Eszmélet* két, a kérdéskörrel összefüggő (s Krausz nézeteit nyilvánvalóan tükröző) tanulmánya (részben már érintettem őket). Ezek egyikében a szerző a magyar történetírás általában vett „módszertani nacionalizmus"-áról beszél, amelyet ő meg kíván haladni valamiféle „nemzetek feletti" igazi tudományossággal, miközben a kérdéskörrel kapcsolatos irodalmat szinte elemi szinten sem ismeri (a forrásokról nem is beszélve), például Pach Zsigmond Pál elkanyarodás-elmélete szerinte 1991-ben született, korábbi Kelet-Európa-koncepciók (pl. Ránki Györgyé és Niederhauser Emilé) kiegészítéseként. Lásd Gerőcs 2023: 48; György 2023.

FORRÁSOK

Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattára (MTA KIK Kt)

Ms 5440/76. Balassa Iván lektori véleménye Sárközi Zoltán tanulmányáról. (A tanulmány megjelent in *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában (1849–1914], II.* 321–381.)

Ms 5440/85. Simon Péter lektori véleménye Rácz István tanulmányáról. (A tanulmány megjelent in *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában [1849–1914], II.* 433–486.)

Ms 5440/86. Szuhay Miklós lektori véleménye Gyimesi Sándor tanulmányáról. Bp., 1963. április 29.

Ms 5440/51. Szabad György lektori véleménye az Agrártörténeti tanulmányokról.

Ms 5440/45. Mérei Gyula lektori véleményei az Agrártörténeti tanulmányokról, 1958. december 22.

Ms 5440/34. Szabó István: Opponensi vélemény Szántó Imre „A parasztság kisajátítása és mozgalmai a dunántúli Festetics-birtokon 1711–1850" című disszertációjáról.

Ms 4541. 333. Szabó István levele Eperjessy Kálmánnak.

Ms5440/25–29. Szabó István lektori véleménye Sápi Vilmos: A mezőgazdasági munkásság jogviszonyai Magyarországon a XVI. sz-tól 1848-ig című munkájáról és levélváltása az Akadémiai Kiadóval. Sápi Vilmos válasza Szabó István lektori véleményére.

Ms 5440/43. Mályusz Elemér lektori véleménye Szabó István tanulmányáról. 1954. szept. 14.

Ms 5440/32–33. Szabó István Opponensi vélemény Szabad György *A tatai és gesztesi Esterházy-uradalom áttérése a robotrendszerről a tőkés gazdálkodásra* című művéről. 1955–56.

Ms 5440/16. Szabó István lektori véleménye a Maksay Ferenc által szerkesztett urbáriumkötet bevezetéséről. Debrecen, 1958. május 3.

Ms 5440/7. Szabó István: *Az alföldi tanyásgazdálkodás.* (1960-as évek első fele.)

HIVATKOZOTT IRODALOM

A harmadik út felé, 2006. *A harmadik út felé. Szabó István történész cikkekben és dokumentumokban.* Válogatta, jegyzetelte és szerkesztette: Erős Vilmos. Budapest.

A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában (1849–1914), 1965: *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában (1849–1914), I–II.* Szerk. Szabó István. Budapest.

Ablonczy 2009: Ablonczy Balázs: A Revue d'Histoire Comparée 1943–1949. In Ferch Magda – Ormos Mária (szerk.): *Hommage á Kosáry Domokos.* Széchenyi Irodalmi és Művészeti Akadémia, Budapest, 30–39.

Agrártörténeti Tanulmányok, 1960. Szerk. Szabó István. Tankönyvkiadó, Budapest.

Arató – Niederhauser – Perényi – I. Tóth 1981: Arató Endre – Niederhauser Emil – Perényi József – I. Tóth Zoltán: *A kelet-európai országok története.* (Egyetemi jegyzet. 16., változatlan utánnyomás.) Tankönyvkiadó, Budapest.

H. Balázs 1955: H. Balázs Éva: „A »jobbágylevelek« ügyében.” *Századok,* LXXXIX. évf., 4–5. sz., 721–722.

Balázs T. – Balázs T.-né – Hanák – S. Sándor – Spira 1948: Balázs Tibor – Balázs Tiborné – Hanák Péter – S. Sándor Pál – Spira György: „1848 történeti irodalma.” *Századok,* LXXXII. évf., 1–4. sz., 343–344, 348.

Balogh 1965a: Balogh István: A paraszti gazdálkodás és termelési technika. In Szabó István (szerk.): *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában (1849–1914), I–II.* Akadémiai, Budapest, I. köt. 349–428.

Balogh 1965b: Balogh István: Az alföldi tanyás gazdálkodás. In Szabó István (szerk.): *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában (1849–1914), I–II.* Akadémiai, Budapest. I. köt. 429–479.

Balogh 1965c: Balogh István: A paraszti művelődés. In Szabó István (szerk.): *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában (1849–1914), I–II.* Akadémiai, Budapest. II. köt. 487–564.

Balogh 1998: Balogh István: Alkotás és tudományszervezés a politika szorításában. In *Rácz István (szerk.)*: *Szabó István Emlékkönyv.* Egyetemi Kiadó, Debrecen, 37–52.

Bibó 1986a: Bibó István: Levél Borbándi Gyulához. In Vida István – Nagy Endre (szerk.): *Válogatott tanulmányok III*. Magvető, Budapest, 295–373.

Bibó 1986b: Bibó István: Németh László kelet-európai koncepciója és Szekfű Gyulával folytatott vitája. In Vida István – Nagy Endre (szerk.): *Válogatott tanulmányok III.* Magvető, Budapest, 375–383.

Borbándi 1989: Borbándi Gyula 1989: *A magyar népi mozgalom. A harmadik reformnemzedék.* Püski, Budapest.

Borbándi 1992: Borbándi Gyula: Bibó István. In Kozák Gyula (szerk.): *Szemle. Válogatás a brüsszeli Nagy Imre Intézet folyóiratából.* Századvég – 1956-os Intézet, Budapest, 176–188.

Dénes 2015: Dénes Iván Zoltán: *A történelmi Magyarország eszménye. Szekfű Gyula a történetíró és ideológus*. Kalligram, Pozsony.

Discussiones Neogradenses 2012: *Discussiones Neogradenses. Birtokosok és birtokok.* Szerk. Dr. Szirácsik Éva. Nógrád Megyei Múzeumi Szervezet, Salgótarján, 12.

Erős 2003: Erős Vilmos: „Szabó István és 1848/49.” *Valóság*, XXXXVI. évf., 7. sz., 94–108.

Erős 2013: Erős Vilmos: „Utak a népiségtörténethez: Mályusz Elemér és Szabó István.” *Századok*, CIIIL. évf., 1. sz., 33–62.

Erős 2016: Erős Vilmos: „Menekülés a hallgatásba… és a szellemtörténetbe. Domanovszky Sándor történeti-politikai nézetei az 1930/1940-es évek fordulóján.” *Aetas*, XXXI. évf., 4. sz., 78–98.

Erős 2018a: Erős Vilmos: „Plebs és populus között.” Szabó István koraújkorra vonatkozó parasztságtörténeti tanulmányai. 1. *Valóság,* LXI. évf., 3. sz., 32–58.

Erős 2018b: Erős Vilmos: „Plebs és populus között.” Szabó István koraújkorra vonatkozó parasztságtörténeti tanulmányai. 2. *Valóság,* LXI. évf., 4. sz., 54–84

Erős 2019: Erős Vilmos: „A »porosz utas« fejlődés »lassú« változata. Szabó István opponensi véleménye 1955-ből Szántó Imre könyvéről." *Aetas*, XXXIV. évf., 4. sz., 106–134.

Erős 2020: Erős Vilmos: A „harmadik út" öröksége az 1945 utáni magyar agrártörténet-írásban. In Szívós Erika – Veres Dániel (szerk.): Örökség, történelem, társadalom. Egy képzelt múlt felé? Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület, Budapest, 171–190.

Erős 2022a: Erős Vilmos: *Populus, plebs, rusticus. Szabó István „harmadik utas" társadalomtörténete.* Ráció, Budapest.

Erős 2022b: Vilmos Erős: „»Prussian Way« versus »Third Road«. Peasant-History in Hungary in the 1950s and 1960s. The Case of István Szabó." *Moving the Social.* Bochum, Institut für Soziale Bewegungen, LXVII. évf., 2. sz., 67–81.Für 1976: Für Lajos: Bevezető. Szabó István-pályakép. In Szabó István: *Jobbágyok–parasztok. Értekezések a magyar parasztság történetéből*. Akadémiai, Budapest, 7–30.

Galasso 2002: Giuseppe Galasso: *Croce e lo spirito del suo tempo*. Laterza, Roma–Bari.

Gerőcs 2023: Gerőcs Tamás: „Magyarország helye a kialakuló világgazdaságban. Az árutermelő társadalmi formák elterjedése Kelet-Európában a »hosszú 16. században«." *Eszmélet,* CXXXVII, 48–62.

Glatz 2016: Glatz Ferenc: *Konzervatív reform: Klebelsberg, Domanovszky, Szekfű, Hóman, Hajnal*. Kossuth, Budapest.

Gyáni 2002a: Gyáni Gábor: Érvek az elkanyarodás elmélete ellen. In uő: *Történészdiskurzusok*. L'Harmattan, Budapest, 241–248.

Gyáni 2002b: Gyáni Gábor: Történészviták hazánk Európán belüli hovatartozásáról. In uő: *Történészdiskurzusok*, 231–240.

Gyáni 2002c: Gyáni Gábor: Hol tart ma a történészek régió-vitája? In uő: *Történészdiskurzusok*, 249–261.

Gyáni 2002d: Gyáni Gábor: A magyar Sonderweg története. In uő: *Történészdiskurzusok*, 285–295.

Gyimesi 1965: Gyimesi Sándor: A parasztság és a szövetkezeti mozgalmak. In Szabó István (szerk.): *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában (1849–1914), I–II.* Budapest. II. köt. 616–652.

György 2023: György László: „Közép-Európa átváltozásai." *Eszmélet,* CXXXVIII, 63–93.

Hajnal 1942: Hajnal István: Az osztálytársadalom. In *Magyar Művelődéstörténet.* V. Szerk. Domanovszky Sándor. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 165–200.

Hanák 1993a: Hanák Péter: *Ragaszkodás az utópiához*. Liget Könyvek, Budapest.

Hanák 1993b: Hanák Péter: Közép-Európa: az imaginárius régió. In uő: *Ragaszkodás az utópiához*, 156–212.

Hanák 1993c: Hanák Péter: Kezdjük újra a régió-vitát? In uő: *Ragaszkodás az utópiához*, 262–278.

Hoffmann 2004: Hoffmann Tamás: *Mindennapi élet az ütközőzónákban. Vázlat a parasztok, a kereskedők és az iparosok életmódjáról a 16–18. századi Keletközép-Európában.* Miskolc, 2004.

Jobbágylevelek, 1951. Összeállította, az előszót írta H. Balázs Éva. Akadémiai, Budapest.

Kaposi 2018: Kaposi Zoltán: A nagybirtok-átalakulás strukturális kérdései Szabad György A tatai és gesztesi uradalom áttérése a robotrendszerről a tőkés gazdálkodásra című munkájában. In Dénes Iván Zoltán (szerk.): *Kitörés a kánonból. Szabad György történetírói munkássága.* Ráció, Budapest, 15–33.

Kell-e nekünk Közép-Európa?, 1989: *Századvég* (különszám).

Király 1975: Béla K. Király: "Neo-Serfdom in Hungary." *Slavic Review*, Volume 34. Issue 2, 269–278.

Kitörés a kánonból, 2018: *Kitörés a kánonból. Szabad György történetírói munkássága.* Szerk. Dénes Iván Zoltán. Ráció, Budapest.

Klaniczay 2001: Gábor Klaniczay: Georges Duby et les Annales en Hongrie. In *Rencontres Intellectuelles franco-hongroises*. Regards croisée sur l'histoire et la littérature études réunis par Péter Sahin-Tóth, Budapest, 106–117.

Kovács 2002: Kovács Gábor: „Harmadik utas magyar gondolkodók." *Liget*, XV. évf., 8. sz., 64–75.

Köbli 1985: Köbli József: „»Porosz utas« volt-e gazdaságfejlődésünk?" *Medvetánc*, 2–3. sz., 17–38.

Kövér 1999: Kövér György: „Elmélet és módszer a legújabb gazdaságtörténet-írásban." *Aetas* XIV. évf., 3. sz., 285–293.

Kövér 2020: Kövér György: „Kanyarodás Keletre, nyitás nyugatra. Pach Zsigmond Pál pályafordulása." *Századok,* CLIV. évf., 6. sz., 1255–1291.

Krausz 2012: Krausz Tamás: „A magyar történetírás és a marxizmus. Megjegyzések a »kelet-európaiság« problémájához." *Eszmélet,* LXXXXIV., 182–244.

Lackó 2008: Lackó Miklós: „Molnár Erik és a 60-as évek történész-vitája." *Századok*, CXXXXII. évf., 6. sz., 1483–1536.

Lakatos 1996: Lakatos László: *Az élet és a formák. Hajnal István történelemszociológiája*. Új Mandátum, Budapest.

Lenin 1949: Vlagyimir Lenin: *A kapitalizmus fejlődése Oroszországban*. (Ford. Fedor János.) Szikra, Budapest.

Lenin 1950: Vlagyimir Lenin: *Az agrárkérdésről I.* (A ford. ellenőrizte és szerk. Fedor János.) Szikra, Budapest.

Makkai 1957: Makkai László: *Paraszti és mezőgazdasági termelés a XVII. században*. Akadémiai, Budapest–Gödöllő.

Maksay 1958a: Maksay Ferenc: *Parasztság és majorsági gazdálkodás a XVI. századi Magyarországon*. Akadémiai, Budapest.

Maksay 1958b: Maksay Ferenc: „Gutswirtschaft und Bauernlegen in Ungarn im 16. Jahrhundert." *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte,* LI. Jg., 1. sz., 37–61.

Mérei 1955: Mérei Gyula ismertetése Szántó Imre könyvéről, *Századok,* LXXXIX. évf., 1–6. sz., 957–959.

Monostori 2017: Monostori Imre: *Szekfű Gyula a változó időkben. Életmű–fogadtatás–utókor (1913–2016).* Pannónia Könyvek, Pécs.

Niederhauser 1958: Niederhauser Emil: Zur Frage der osteuropaeische [sic!] Entwicklung. *Studia Slavica Akademiae Scientiarum Hungaricae,* Tom. IV., fasc. 3–4, 359–371.

Niederhauser 1962: Niederhauser Emil: *A jobbágyfelszabadítás Kelet-Európában*. Akadémiai, Budapest.

Niederhauser 1965: Niederhauser Emil: A parasztság Európában. In Szabó István (szerk.): *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában (1849–1914), I–II.* Akadémiai, Budapest, II. köt. 655–691.

Niederhauser 1978: Niederhauser Emil: „Kelet-Európa a magyar történettudományban." *Magyar Tudomány*, XXIII. évf., 7–8. sz., 500–504.

Niederhauser 1983: Niederhauser Emil: „A kelet-európai történetírás útja a mítosztól a tudományosságig." *Világosság*, XXIV. évf., 8–9. sz., 512–519.

Niederhauser 1986: Niederhauser Emil: A kelet-európai fejlődés kérdéséhez. In *Helyünk Európában. Nézetek és koncepciók a 20. századi Magyarországon II.* 212–222.

Niederhauser 1995: Niederhauser Emil: *A történetírás története Kelet-Európában.* História, MTA Történettudományi Intézete, Budapest.

Niederhauser 1998: Niederhauser Emil: Agrártörténetírás Kelet-Európában. (Vázlat.) In Rácz István (szerk.): *Szabó István Emlékkönyv.* Egyetemi Kiadó, Debrecen, 488–491.

Niederhauser 2006: Niederhauser Emil: A „második jobbágyság" – mítosz vagy valóság? In Búza János – Estók János – Varga Zsuzsanna (szerk.): *Agrártörténet – Agrárpolitika. Tanulmányok Szuhay Miklós emeritus professzor tiszteletére.* Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest. 15–22.

Orosz 1960: Orosz István: A hegyaljai mezővárosok társadalma a XVII. században. Különös tekintettel a szőlőbirtok hatásaira. In Szabó István (szerk.): *Agrártörténeti Tanulmányok*, Tankönyvkiadó, Budapest, 3–70.

Orosz 1965: Orosz István: A differenciálódás és kisajátítás. In Szabó István (szerk.): *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában (1849–1914), I–II,* Akadémiai, Budapest, II. köt. 9–145.

Orosz 1987: *Egyetemes Történeti Tanulmányok XVI. Dr. Niederhauser Emil egyetemi tanár 60. születésnapjára.* Szerk. Orosz István, Debrecen.

Orosz 1998: Orosz István: „Egy centenáriumi kötet kálváriája." In *A szabadságharc fővárosa Debrecen*. (Reprint kiadás.) Egyetemi Kiadó, Debrecen, 597–609.

Orosz 2017: Orosz István: „Az agrártörténeti kutatások megalapozói Debrecenben: Szabó István és Balogh István." *Századok*, CLI. évf., 1. sz., 39–48.

Orosz 2018: Orosz István: Szabó István és Szabad György történetírói kapcsolatáról. In *Kitörés a kánonból.* Ráció, Budapest, 34–40.

Őze 2014: Őze Sándor: *Történészek az állambiztonság célkeresztjében – Benda Kálmán megfigyelése.* Hamvas Béla Kultúrakutató Intézet, Budapest.

Pach 1951: Pach Zsigmond Pál: „A majorsági gazdálkodás és a parasztság kisajátítása a XVII. századi Magyarországon". *Századok,* LXXXV. évf., 3–4. sz., 391–404.

Pach 1958a: Pach Zsigmond Pál: „A földesúri gazdaság »porosz utas« fejlődése Oroszországban a 19. század második felében." *Századok,* XCII. évf., 1–4. sz., 146–173.

Pach 1958b: Pach Zsigmond Pál: „A magyarországi és oroszországi porosz utas agrárfejlődés egyező és eltérő vonásairól a 19. század második felében." *Közgazdasági Szemle* V. évf., 1. sz., 79–90.

Pach 1963: Pach Zsigmond Pál: *Nyugateurópai és Magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században.* Akadémiai, Budapest.

Pach 1971: Pach Zsigmond Pál: „A kelet-európai »Gutsherrschaft« problémájához, robotmunka és bérmunka a földesúri majorságban a XVI–XVII. századi Magyarországon." *Agrártörténeti Szemle* XIV. évf., 1. sz., 1–20.

Pach 1982: Pach Zsigmond Pál: „Üzleti szellem és magyar nemzeti jellem." *Történelmi Szemle* XXIV. évf., 3. sz., 373–403.

Papp 2012: Papp István 2012: *A magyar népi mozgalom története. 1920–1990.* Jaffa, Budapest.

Péter 1998: Péter László: *Az Elbától Keletre. Tanulmányok a magyar és kelet-európai történelemről*. Osiris, Budapest.

Péter 2003: Péter László: „The Holy Crown of Hungary. The visible and unvisible." *The Slavonic and East European Review,* 3. sz., 421–510.

Pók 2018: Pók Attila: A marxizmus és a posztkommunista közép-kelet-európai történetírásokban. In uő: *A múlt hatalma*. Felsőfokú Tanulmányok Intézete, Kőszeg–Szombathely, 48–62.

Historismus, Sonderweg und dritte Wege, 2001. Hrsg. Gérard Raulet. Frankfurt am Main.

Ring 1986: Ring Éva (szerk.): *Helyünk Európában. Nézetek és koncepciók a 20. századi Magyarországon I–II.* Magvető, Budapest.

Rüsen 2006: Jörn Rüsen: A történelem retorikája. In Gyurgyák János – Kisantal Tamás (szerk.): *Történetelmélet I–II.* Osiris, Budapest, II. köt. 986–998.

Romsics 2011a: Romsics Ignác 2011: *Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel.* Osiris, Budapest.

Romsics 2011b: Romsics Ignác: „A magyar történetírás gleichschaltolása, 1945–1949. [Részletek.]" *Rubicon,* XXVI. évf., 5. sz., 9–11.

Salamon 2002: Salamon Konrád: *A harmadik út küzdelme. (Népi mozgalom 1944–1987.)* Korona, Budapest.

S. Sándor 1952: S. Sándor Pál: *Parasztmozgalmak a Habsburg önkényuralom idején 1849–1867.* Művelt Nép, Budapest.

Sándor 1954: Sándor Pál: „A magyar agrártörténeti irodalom kritikája." *Századok*, LXXXVIII. évf., 2–3. sz., 373–419.

Sándor 1961: Sándor Pál: Recenziója a Szabó István által szerkesztett Agrártörténeti Tanulmányokról. *Agrártörténeti Szemle,* IV. évf., 3–4. sz., 567–574.

Sápi 1967: Sápi Vilmos: *A mezőgazdasági bérmunkásság jogviszonyai Magyarországon a XVI. századtól 1848-ig.* Akadémiai, Budapest.

Sutyák 2007: Sutyák Tibor: *Michel Foucault gondolkodása*. Attraktor, Máriabesnyő–Gödöllő, 2007.

Szabad 1957: Szabad György: *A tatai és gesztesi Esterházy-uradalom áttérése a robotrendszerről a tőkés gazdálkodásra.* Akadémiai, Budapest.

Szabad 1965: Szabad György: A hitelviszonyok. In Szabó István (szerk.): *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában (1849–1914), I–II.* Akadémiai, Budapest, II. köt. 184–245.

Szabad 1968: Szabad György: „Szabó István, a történész köszöntése." *Kortárs*, XII. évf., 12. sz., 1171–1172.

Szabad 1970: Szabad György: „Szabó István (1898–1969)." *Századok,* CIV. évf., 2. sz., 516–518.

Szabad 2008: Szabad György: „Varga János." *Magyar Tudomány*, CLXIX. évf., 12. sz., 1538.

Szabó 1929: Szabó István: „A debreceni tanyarendszer kialakulása." *Föld és Ember,* IX. évf., 5. sz., 214–244.

Szabó 1930: Szabó István: „Az alföldi csárdák pusztulása a szabadságharc után." *Debreczeni Képes Kalendáriom,* XXX. évf., 76–80.

Szabó 1934: Szabó István: „Három nemzedék után." *Protestáns Szemle*, XXXXIII. évf., 8. sz., 364–368.

Szabó 1941a: Szabó István: Nemesség és parasztság Werbőczi után. In Eckhardt Sándor (szerk.): *Úr és paraszt a magyar élet egységében.* Magyarságtudományi Intézet, Budapest, 44–80. (Ugyanez a tanulmány – némi változtatásokkal – megjelent a *Jobbágyok – parasztok* c. kötetben is „A nemesség és a parasztság osztályviszonyai a XVI–XVIII. században" *címmel, 1976, 237–252.)*

Szabó 1941b: Szabó István: „A jobbágy megnemesítése." *Turul,* LV. *évf., 11–21.*

Szabó 1947: Szabó István: *A jobbágy birtoklása az örökös jobbágyság korában*. MTA, Budapest.

Szabó 1948a: Szabó István: *Tanulmányok a magyar parasztság történetéből.* Teleki Pál Tudományos Intézet, Budapest.

Szabó 1948b: Szabó István: Az uradalmi gazdálkodás és jobbágybirtok a XVI–XVII. században. In *Tanulmányok a magyar parasztság történetéből,* 159–201.

Szabó 1948c: Szabó István: A parasztfalu önkormányzatának válsága az újkorban. In *Tanulmányok a magyar parasztság történetéből*, 265–310.

Szabó 1950: Szabó István: „A hajdúk 1514-ben." *Századok,* LXXXIV. évf., 1–4. sz., 178–198, 478–488.

Szabó 1952a: Szabó István: *Magyarország története 1526–1711-ig.* (Kőnyomatos egyetemi jegyzet.) Debrecen.

Szabó 1952b: Dr. Szabó István: *A magyarság története a török hódoltság és a nemzeti szabadságharcok alatt*. Debrecen.

Szabó 1954a: Szabó István: „Az 1351. évi jobbágytörvények." *Századok*, LXXXVIII. évf., 4. sz., 497–527.

Szabó 1954b: Szabó István: „Debrecen a történelemben." *Élet és Tudomány,* IX. évf., 52. sz., 1635–1639.

Szabó 1960: Szabó István: Kísérletek az alföldi tanyarendszer megszüntetésére az 1780-as és 1850-es években. In *Agrártörténeti tanulmányok*, 139–207.

Szabó 1963: Szabó István: „A prédium. Vizsgálódások a korai magyar gazdaság és településtörténelem körében." *Agrártörténeti Szemle*, VII. évf., 1–2. sz., 1–49; 3. sz., 301–338.

Szabó 1976: Szabó István: *Jobbágyok–parasztok. Értekezések a magyar parasztság történetéből*. Akadémiai, Budapest.

Szántó 1954: Szántó Imre: *A parasztság kisajátítása és mozgalmai a gróf Festeticsek keszthelyi ágának birtokain 1711–1850.* Művelt Nép, Budapest.

Századok, 1973: Granasztói György összefoglalója Varga János a „Jobbágyrendszer a kései feudalizmus századaiban 1556–1767" című doktori értekezésének vitájáról. *Századok,* 107. évf., 2. sz., 440–447.

Szendrey 1968: Szendrey István: *Egy alföldi uradalom a török hódoltság után*. Akadémiai, Budapest.

Szendrey 1969: Szendrey István: Hozzászólása Rácz István előadásához. In Módy György (szerk.): *A hajdúk a magyar történelemben*. Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei, Debrecen, 85–87.

Székely 1972: Székely György: „Földesúri törekvések a jobbágyság költözési jogának felszámolására Magyarországon – kelet-európai típusú társadalmi folyamat az 1514 előtti években." *Agrártörténeti Szemle*, XIV. évf., 2. sz., 261–278.

Szőke 1996: Szőke Domonkos: *Veres Péter.* Csokonai, Debrecen.

Szűcs 1983: Szűcs Jenő: *Vázlat Európa három történeti régiójáról*. Magvető, Budapest.

Szűcs 1993: Szűcs Jenő: *Az utolsó Árpádok*. MTA Történettudományi Intézet, Budapest.

Szűcs–Hanák 1986: Szűcs Jenő – Hanák Péter: *Európa régiói a történelemben*. MTA Történettudományi Intézet – Országos Pedagógiai Intézet, Budapest.

Tagányi 2015: Tagányi Zoltán: *A közép-kelet-európai faluközösségek genezise. Válogatott tanulmányok.* L'Harmattan, Budapest. (Benne „Faluközösség és prédium. Adalékok a nyugat-európai faluközösség történetéhez", 19–62.)

Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 1711–1790, 1952. Szerk. Spira György. Akadémiai, Budapest.

Topolski 1989: Jerzy Topolski: *Lengyelország története.* Gondolat, Budapest. (Lektorálta és a fordítást ellenőrizte Niederhauser Emil.)

Törő 2017: Törő László Dávid: „»Több szellemtörténetet a jogtörténetbe!« Eckhart Ferenc törekvései a jog- és alkotmánytörténet modernizálására (1931–1941)." *Századok,* CL. évf., 1. sz., 1407–1450.

Urbáriumok XVI–XVII. század, 1959. Kiad. Maksay Ferenc. Munkatársak: Felhő Ibolya, W. Beretzky Nóra, T. Polonyi Nóra. Akadémiai, Budapest.

Uriszék, 1958. Szerk. Varga Endre. Akadémiai, Budapest.

Yagil 1997: Linore Yagil: *L'Homme nouveau et la Revolution nationale de Vichy*. Presses Universitaires de Septentrion, Villeneuve-D'Ascq.

Vardy 1976a: Steven Bela Vardy: The Populists and Their Criticism of Geistesgeschichte. In uő: *Modern hungarian Historiography.* Columbia University Press, New York – Guilford, 129–135.

Vardy 1976b: Steven Bela Vardy: Domanovszky and the Hungarian Civilization or Kulturgeschichte School. In uő: *Modern hungarian Historiography,* 161–174.

Varga 1960: Varga Gyula: Kismarja. Egy szabad paraszt közösség a feudalizmus bomlásának korszakában. In *Agrártörténeti tanulmányok*, 71–138.

Varga 1964: Varga János: „A telektulajdon a feudalizmus utolsó századaiban." *Történelmi Szemle*, VII. évf., 2. sz., 378–388.

Varga 1967: Varga János: *A jobbágyi földbirtoklás típusai és problémái 1767-1849.* Akadémiai, Budapest.

Varga 1969: Varga János: *Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban 1556–1767.* Akadémiai, Budapest.

Vörös 2012: Vörös Boldizsár 2012: Vörös Boldizsár: „Ha az egészet még be is kellett vonni marxista mázzal". Néhány sajátos eljárás a szakmai eredmények közreadásánál az 1949–1989 közötti magyar történettudományban. In Erős Vilmos, Takács Ádám (szerk.): *„Tudomány és ideológia között. Tanulmányok az 1945 utáni magyar történetírásról.* ELTE, Eötvös Kiadó, Budapest, 62–74.

Vörös 1973: Károly Vörös: Quelques problèmes de la paysannerie hongroise au debut du XIX-e siècle. In *Paysannerie française, paysannerie hongroise XVIe–XXe siècles.* Sous la direction de Béla Köpeczi et Éva H. Balázs. Akadémiai, Budapest, 179–186.

18. századi agrártörténelem, 1999. In Csíki Tamás – Rémiás Tibor (szerk.): *Válogatás Wellmann Imre agrár- és társadalomtörténeti tanulmányaiból*. Wellmann Imre örökösei, Miskolc.

POPULIZMUS ÉS EMLÉKEZETPOLITIKA EGY 1948-AS CENTENÁRIUMI KÖTET KAPCSÁN[1]

Az alábbi tanulmány a Szabó István által szerkesztett s 1948-ban megjelent, *A szabadságharc fővárosa Debrecen, 1848–49* című kötet kapcsán kívánja körüljárni a populizmus és emlékezetpolitika néhány összefüggését.[2]

A kötet az 1848/49-es forradalom és szabadságharc 1948-as centenáriumára készült, illetve jelent meg. Megjelenésének körülményeit, a közreműködő szerzőket már több tanulmány is tárgyalta,[3] elemezte, így ennek behatóbb analízisére itt már nincs szükség. Elég annak felidézése, hogy a kötet ellen széles körű támadás indult, mivel 1948-ban vagyunk, ekkor történik meg a kommunista-sztálinista hatalomátvétel, s ezzel párhuzamosan a magyar történettudomány ún. „gleichschaltolása".[4] A kötet fő támadói Balázs Vera és Tibor voltak a *Társadalmi Szemlé*ben, de súlyos kifogások merültek fel a *Valóság*ban, részben a *Századok*ban, illetve debreceni helyi lapokban, itt Csabai Tibor tollából.[5] Szabó István a támadásokra részletes választ írt, amelyet el is küldött a *Társadalmi Szemle* főszerkesztőjének, Fogarasi Bélának, aki azonban azt nem közölte le, s csak jelen sorok szerzője publikálta ezt az *Aetas* 2000-es évfolyamában.[6]

Szabóék ellen többféle vád fogalmazódott meg, így a támadók egyfajta cívis apológiáról beszéltek, volt, aki pozitivizmussal vádolta a kötetet (Csabai Tibor),[7] amelynek szerkesztői az adatok tömege mögé bújva nem hajlandók az igazi „objektivitás"-ra, azaz a pártosság, a dolgozó nép érdekeinek érvényesítésére. A támadók szerint Szabó István és társai tulajdonképpen az ellenforradalmi békepárttal azonosították magukat, mert annak politikáját mentegették, míg a forradalom igazi alternatíváját képviselő baloldali flamingókról (Madarász testvérek, Táncsics) ironikusan, alkalmanként gúnyosan nyilatkoztak.[8]

☞

[1] Az írás alapja a „Populizmus és emlékezetpolitika" című konferencián (MTA Történettudományi Intézet – Wesley János Főiskola, Budapest, 2019. december 13–14.) elhangzott előadás.

[2] *A szabadságharc fővárosa Debrecen,* 1948.

[3] Orosz 1998; Módy 1999.

[4] Romsics 2011. Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc eseményeivel kapcsolatos 1948-as megemlékezésekről általában lásd Gerő 1998.

[5] Balázs V. – Balázs T. 1948.

[6] Erős 2000.

[7] Csabai 1948.

[8] Lásd 3. sz. lábj.; MTA KIK Kt, Ms 5438/64–70. *A szabadságharc fővárosa Debrecen* című kötettel kapcsolatos vita, illetve levelezés anyaga, benne Szabó István válasza a *Társadalmi Szemlé*nek a kötet elleni támadásokra (az akkor nem közölt válasz megjelent: *Aetas*, XV. évf., 2000. 4. sz., 116–126); Erős 2003.

A kötet körüli hercehurca (illetve Szabó István és társai meghurcoltatása) történetéhez még hozzátartozik, hogy a Magyar Történelmi Társulat 1949-ben vándorgyűlést szervezett Debrecenben. A vándorgyűlés egyik (talán legfőbb) célkitűzése az volt, hogy Szabót és társait „tetemre hívják", önkritikára, nézeteikkel való szembesülésre s azok visszavonására kényszerítsék őket.[9]

Az ülésen végül két előadás hangzott el, az egyiket a nem sokkal később (persze nem emiatt) kivégzett Sólyom László tartotta a szabadságharc bukásának katonai okairól, nagyrészt igazodva a megkívánt narratívához, főként a belső árulók szerepét emelve ki ebben.[10] Szabó István előadása szintén a szabadságharc bukásának okait elemezte (ezt is jelen sorok szerzője publikálta először, 2006-ban). Szabó többféle körülményre hívta fel a figyelmet, így az ország elmaradott iparára és gazdaságára (ami persze a Habsburg gyarmatosító politika következménye volt szerinte), a küzdelem szervezetlenségére, a nem kielégítő katonai bázisra (fegyverek hiánya stb.), a kedvezőtlenné vált külpolitikai helyzetre – de belső árulásról nem beszélt, s lényegében fenntartotta a korábban megjelent kötetben vázolt nézeteit.[11]

Igen fontos adalék mindehhez, hogy a Debreceni Egyetem Történelmi Intézetének egy másik helyiségében kellett volna valószínűleg a tulajdonképpeni önkritikának megtörténnie, azaz annak, hogy Szabó „hamut hintsen a fejére".[12] Szabó tartott is itt egy igen szubjektív hangvételű, általában a történetíró szerepét, feladatát, szubjektivizmusát, illetve ezen belül saját pozícióját boncolgató előadást, amely egyfajta hitvallásként, credóként értelmezhető.[13] Ebben pozícióját akként összegezte, hogy történetírásában a *nép* érdekeit képviseli, parasztokról, zsellérekről ír legfőképpen, ő maga is ebből a rétegből származik, s a továbbiakban is ennek szolgálatát tekinti legfőbb feladatának.

> A történetkutatónak a korunk kérdései irányában való pozitív állásfoglalása többé-kevésbé kifejezésre jut már tárgyválasztásában is. Nálam ez az állásfoglalás úgy jutott kifejezésre és kifejezésre jutott nem csupán újabban, hanem kezdettől fogva, hogy a *nép* történeti élete felé fordultam. Szerény történetírói munkásságomnak java része a társadalomnak szólt és pedig múltbeli magyarságunk legmélyebb *népi* rétegének, parasztoknak, zselléreknek. Sorsuk kérdéseire kerestem a feleletet, kerestem csak ugy, ahogy erőim arra képessé tettek, és ahogy felismerni véltem a végső posztulátumot, a tárgyilag igazat […] a történetkutató munkája nem valami önmagában befejezett és önmaga körül forgó munka, nem önmagáért űzött kedvtelés. A történetkutató szolgál vele a közösségnek, a

☞

[9] Erős 2017.

[10] De Sólyom László előadásában Görgeyt alapvetően pozitívan értékelte. Lásd Erős 2003.

[11] *A harmadik út felé*, 2006, 274–278.

[12] Borosy 2003.

[13] Lásd MTA KIK Kt, Ms 5439/15. Szabó István előadása a tudományos magatartásról. Közölve: *A harmadik út felé*, 2006, 278–281.

népének, az emberi haladásnak. Magam ezt a szempontot sohasem óhajtottam szem elől téveszteni.[14]

Hozzá lehet még fűzni a fentiekhez, hogy Szabó Istvánt még többször minősítik narodnyik, egyfajta népi ideológiát képviselő történészként, minden esetben negatív, sőt alkalmanként kifejezetten támadó és elítélő felhanggal.[15]

Az egyik ezek közül Sándor Pál 1954-es kritikája,[16] amelyben a szerző azonban nem a népi írók, hanem a Horthy-fasizmus „népi egység"-et hirdető ideológiájának szószólójaként értékeli Szabót (egyértelműen az *Úr és paraszt a magyar élet egységében* című kötetre, pontosabban Szabó ott publikált tanulmányára hivatkozva).

A másik példa az 1960-as évekből való. Ekkor Szabó István lektorként keveredik vitába Sápi Vilmossal, aki a 16–18. századi társadalmi viszonyokat elemezve (a fő probléma a mezőgazdasági munkásság kérdése) Szabót osztályhamisítással vádolja, amely szerinte „narodnyik" szemléletével van összefüggésben.[17]

Joggal tehető fel a kérdés: valóban jelentős szerepet játszott-e Szabó István szemléletében a nép gondolata, illetve hogy miképpen értelmezhető mindez történeti munkáit illetően?[18]

Hogy Szabó gondolatai közel állottak egyfajta népi szemlélethez, sőt alapvetően egy kifejezetten a népi nemzet gondolatán alapuló koncepció állt nézeteinek hátterében, az egyértelműen kiderül 1945 előtt folytatott népiségtörténeti tanulmányaiból, különösen 1943–44-es cikksorozatából, amely eleve a népi szemlélet egy orgánumában, a Várkonyi Nándor szerkesztette *Sorsunk* című folyóiratban jelent meg, „Nemzetszemlélet és magyarságtudat" címmel.[19] A cikksorozatban Szabó három nemzetfogalmat különít el: a 19. századig regnáló, de már Kézai Simon idején megfogalmazódó, illetve Werbőczy nézeteiben betetőzést, de mindenképpen jogi kodifikációt nyerő *rendi* nemzetfogalmat. Ez a nemességet tekintette a nemzet kizárólagos képviselőjének és hordozójának, s Werbőczyhez kötődik az ennek alapját képező – plebs és populus közötti – különbség megfogalmazása (a nemesség

☞ [14] *A harmadik út felé*, 2006, 280. A korábban ismertetett körülményeknél fogva Szabó István végül – feltehetőleg – e felszólalását nem mondhatta el. (Kiemelések – E. V.)

[15] Lásd még Erős 2022b. Megjegyzendő, hogy Szabó István mellett a legjelentősebb támadásokat a történészek közül Eckhart Ferenccel szemben folytatta az új hatalom. Eckhart szintén kötetet jelentetett meg a centenárium kapcsán 1848-ról. Lásd mindezekhez legújabban Törő 2020, 189–191.

[16] Sándor 1954.

[17] Lásd Szabó István lektori véleménye Sápi Vilmos „A mezőgazdasági bérmunkásság jogviszonyai Magyarországon a XVI. századtól 1848-ig" című munkájáról és levélváltása az Akadémiai Kiadóval. Sápi Vilmos válasza Szabó István lektori véleményére: MTA KIK Kt, Ms5440/25–29. 1964–1967.

[18] Für 1976; Balogh 1998; Erős 2019a.

[19] Szabó 1943–1944.

ez utóbbi reprezentánsa).[20] A 19. század során jelenik meg és válik uralkodóvá a *politikai nemzet* fogalma, amely különböző képviselőkön és fokozatokon keresztül az Eötvös–Deák-féle 1868-as nemzetiségi törvényben jut expressis verbis kifejezésre, illetve egyfajta tetőponthoz.[21] Szekfű Gyula számára ez jelentette a magyar „politikai géniusz" kifejeződését és hovatovább „csúcsteljesítmény"-ét.[22] Szabó István ezzel azonban nem ért egyet, mert szerinte ez elhomályosította azt a tényt pl., hogy a történelmi Magyarországot etnikai szempontból különböző egyéniségek alkotják, s megfeledkezik a magyarság népi szempontból történő védelméről és önépítéséről, ami végső soron a trianoni katasztrófát készíti elő.[23] Szabó számára a két világháború között (illetve a második világháború alatt) a *népi* nemzet gondolata, sőt történetpolitikai programja (egyenesen víziója) az aktuális, amelynek persze részben Szekfű is a propagátora, vagy pl. Horváth János az irodalomtudományban, Györffy István a néprajzban, illetve Bartók Béla és Kodály Zoltán a zenében.[24] Legmagasabb szinten azonban Szabó szerint Mályusz Elemér fejti ki ennek programját a népiségtörténeti kutatásokban,[25] illetve az ennek organonjaként értékelhető (viszont heves vitát kiváltó) *A magyar történettudomány* című könyvében 1941-ben (illetve 1942-ben).[26]

> A népiség szemlélete tudatos programmá s a népiségtörténet a magyar történetírás új tárgykörévé mégis Mályusz Elemér kezdeményezésében lett. Mályusz már teljes mértékben levonta a nagy forduló következményeit. Kitűnt, hogy az emberek nemcsak állampolgárok voltak, – írta Mályusz – hanem ezt megelőzőleg vallási, kulturális, faji és nemzeti közösségek részesei is, s a kutatás súlypontját egyenesen a népiség története felé kívánta tolni.[27] […] Mályusz nem elégedett meg az elméleti alapvetéssel, hanem megküzdve a nehézségekkel, elvégezte a szervező munkát is. Neki köszönhető, hogy ma már a magyar népiségtörténet számos kérdésében tájékozódni tudunk s hogy egyre több történeti tanulmány tárja fel a magyar népiség történetének további részleteit, főleg a magyar településrendszer kialakulását s az első települők s a később érkezettek viszonyát.[28]

Természetesen Szabó nem kizárólag ebben az írásában járja körül a népi nemzet fogalmát, s talál utat a népi szemléletű/gyökerű ideológiához. Egy másik, valószínűleg szintén az 1940es évek közepe körül (de mindenképpen 1945 után) készült,

☞ [20] Lásd még Szabó 1944.
[21] Szekfű 1942, 85–177.
[22] Erről legújabban Erős 2019b (lásd jelen kötetben is).
[23] Uo.
[24] Szabó 1996.
[25] Mályuszról újabban lásd Gyáni 2016; Erős 2016.
[26] Mályusz 1942.
[27] A szövegben egyértelmű a Szekfűékkel szembeni fokozatos elhatárolódás és a Mályusszal való, szinte tökéletes azonosulás.
[28] *A harmadik út felé*, 2006, 194.

szemléleti alapokat feszegető írásában („Parasztságszemléletünk alakulásáról”[29]) a paraszti problematika felbukkanását a 18. századra, Bél Mátyás, Tessedik Sámuel és Berzeviczy Gergely időszakáig és műveiig vezeti vissza.[30] Az ő reális szemléletüket, így Szabó, a 19. század második felében egyfajta parasztromantika, Gárdonyi Géza és Tömörkény István Göre Gábor-os paraszti idillje váltotta fel, amihez Beöthy Zsolt irodalomszemlélete társult.[31] Utóbbi a „volgai lovas” metaforában a magyarságot a nemességgel azonosította, s – Kézaihoz hasonlóan – a parasztságban főként a még honfoglalás idején alávetett, szláv szolgarétegek tulajdonképpen véletlenszerűen összeverődött utódjait látta.[32] A reális parasztszemlélet a két világháború közötti időszakban tört utat, elsősorban a népi írók megközelítésében, akiknek mozgalmából a Soli Deo Gloria, a Bethlen Gábor Kör vagy a Sarló tevékenységét emeli ki mindenekelőtt Szabó.[33]

Joggal kérdezhetjük a továbbiakban: tulajdonképpen mi is ennek a Szabó István gondolataiban olyan központi szerepet játszó népi nemzet fogalomnak a tartalma? (Elsősorban persze az itt főként tárgyalt időszakra, lényegében az 1940-es évekre vonatkozóan.)

A kérdés megválaszolásában kulcsszerepet tulajdonítok Szabó egy 1947-ben készült lektori véleményének, amelyet egy akkor készült új Magyarország-történeti összefoglalóról fogalmazott meg.[34] A könyv címe *A magyar nép története* volt,[35] amely szerzőinek sorába tartozott Spira György, az 1948-as, Szabó ellen intézett támadások egyik „aktora”, valamint Heckenast Gusztáv, Lukács Lajos, Karácsony Béla. Szabó a véleményben különböző kérdéseket kifogásolt,[36] legfontosabb, elvi jelentőségű megállapítása azonban a címre vonatkozik. A kötet a magyar nép történetéről beszél. Ez azonban Szabó szerint leszűkítené a magyarság történetét a közelebbről egyébként sem meghatározott alsóbb társadalmi rétegek történetére. Szabó véleménye az, ezzel szemben, hogy a magyarság története ennél lényegesen szélesebb horizontot kell hogy felöleljen, s azt javasolta, hogy változtassák meg a címet a magyarság történetére (amely magában foglalná a nemzeti-állami elemeket hordozó tartalmat is).

Végül nem tudom megjegyzés nélkül hagyni, hogy a tanterv a II–IV. osztály anyagával kapcsolatban a „magyar nép történeté”-ről[37] szól. A „nép” lehet: 1./a magyarság egésze,

☞ [29] Uo. 235–249.
[30] Bél Mátyásról lásd Wellmann 1979.
[31] Beöthyhez lásd Kiss 2004.
[32] Lásd Dienes István levele Szabó Istvánnak. MTA KIK Kt, Ms 5440/134. Budapest, 1966. május 7.
[33] Szabó 1996.
[34] *A harmadik út felé*, 2006, 253–256.
[35] Lásd *A magyar nép története*, 1951.
[36] Szabó István Az Országos Köznevelési Tanács Igazgatóságához. MTA KIK Kt, Ms 5438/112. Debrecen, 1947. május 19.
[37] Lásd a korábbi jegyzetek, pl. 37. lj.

amikor nemzeti és állami tartalma nélkül tekintjük, 2./társadalmi hangsúllyal az alsóbb társadalmi rétegek foglalata. Ha a „magyar nép" történetét az előbbi értelemben tekintenénk a magyarság történetének, egy fejlődésileg alacsonyabb fokon szemlélnénk magunkat.[38] Ha az utóbbi értelemben fognánk fel, lemondanánk a magyar történelem egységéről, a történetformáló erők helyes egybefogásáról.[39] Nyilvánvaló, hogy a tantervnek egyik sem lehet a célja, hanem a magyar nép története alatt a magyar történelem egészét kívánja érteni. Akkor pedig miért nem beszélünk továbbra is őszintén, a tartalomnak megfelelően a „magyarság", vagy „Magyarország" történetéről, sőt még inkább egyszerűen és nemesen: magyar történelemről.[40] Ha valahol, akkor éppen az iskolában van szükség igaz és tiszta fogalmakra.[41]

De utalhatunk e problémával összefüggésben Szabó népiségtörténeti tanulmányainak egyikére is, amelynek címe „Az asszimiláció a magyarság történetében".[42] Ebben Szabó a magyarországi asszimiláció kérdésének majd ezer évre, de mindenképpen több évszázadra kiterjedő problematikáját tekinti át, s ebben két alapvető korszakot különböztet meg: a középkort, amelyben mindenekelőtt az asszimiláció természetes tényezői (népességszám, vallás, letelepedés stb.) játszanak alapvető szerepet; illetve az újkorit, amikor egyre inkább előtérbe kerülnek a mesterséges, gyakran állami tényezők nyomására végbemenő asszimilációs folyamatok (Szabó nemegyszer a „grammatikailag egységes Magyarország" programjáról beszél).[43]

Szabó ebben a vonatkozásban meglehetősen negatívan ítéli meg a városokat, illetve a városokba történő migráció jelenségét, mert ez több szempontból a magyarság felhígulását eredményezi, különösen a középosztályt illetően. Szabó ezzel szemben – Szabó Dezső s általában a népiek nézeteihez közel állva[44] – a falu pozitív szerepét emeli ki, amely a magyar hagyományok és értékek továbbvivője és őrzője.

Ebben a „felhígulás"-ban különösen negatívnak gondolja a szerinte gyökértelen, világpolgári szempontokat érvényesítő nemzetközi elköteleződésű munkásosztály (szociáldemokrácia) és a polgári liberalizmus ideológiáját. Ezeknek elvi

☞ [38] Az egész Szabó István-i életmű értelmezése szempontjából is kulcsfontosságúnak tekintem a szóban forgó fejtegetéseket: a népi nemzet gondolatának reprezentánsa itt is kifejti, hogy a nép története önmagában nem a teljes történet, ezt az állam és a nemzet történetével összefüggően kell – szerinte – bemutatni.

[39] Itt viszont arra mutat rá Szabó (igen szerves összefüggésben az előzőkkel), hogy ez a teljesebb történet nem korlátozódhatna az alsóbb társadalmi rétegek történetére.

[40] Ez a magyar történelem tehát a nemzeti történelem lenne, beleértve az állam és a „történelmi osztályok" történetét is. Ez a felfogás érvényesül az 1954-es egyetemi tankönyvhöz írt lektori véleményben, amikor Szabó a „történeti Magyarország" fogalmának komolyan vételét kéri számon. Lásd *A harmadik út felé*, 2006, 319–320.

[41] Uo. 256.

[42] Szabó 1942; 2005.

[43] Lásd minderről részletesen Erős 2005.

[44] Szabó Dezsőhöz lásd pl. Kovács 2017.

alapját lényegében szintén egy *nép*fogalom képezi, népen azonban nem az alapvetően minden magyar egységének igényét magában rejtő *populus*t, hanem a csupán az alsóbb társadalmi rétegekre korlátozódó *plebs*et értették.[45]

> Míg a világpolgárság elsősorban értelmiségi osztálybeliek világnézete volt, addig a városok ipari munkássága a történelmi materializmus tanait követve és a munkásosztály nemzetközi érdekközösségének alapjára helyezkedve, tett magáévá olyan világnézetet, amelyben a néppel – nem a plebsszel, hanem a populus-szal – való közösségnek nem volt helye. A történelmi materializmus nem ismerte el a népek megformáló és megtartó erőinek szerepét, a történelmet gazdasági érdekek és társadalmi osztályok küzdelmének képletére egyszerűsítette le. Városaink gyorsan növekvő munkástömegeiben, melyek a falusi parasztság fiaiból sorozódtak s itt egykori népi világuktól gyökértelenül elszakadtak, könnyen lett úrrá ez az anyagelvű és nemzetközi társadalomszemlélet s lelkében a néptudat tartó erői is hamar meglazultak. Magyarosodó városainkban a környezet, a gazdasági és társadalmi élet természetesen működő erőinek hatása alatt a nem-magyar eredetű munkásréteg nagy mértékben simán asszimilálódott a magyarsághoz, de ez a magáévá tett magyarság puszta forma volt számára, amely szükséges az élethez. Nemzetközi alapon álló munkásságunknál a hanyatló magyar gondolat menedékre nem találhatott.[46]

Összességében elmondható, hogy 1948/49-ben Szabó Istvánt alapjában egy, az ún. népi demokrácia elveit megtestesítő szemlélet jegyében támadták. Szabó fogalmi rendszerében ez a *plebs* értelemben vett nép fogalmára épített, amelyet ő leszűkített értelműnek tartott (s amely valójában a diktatúra kiépítését szolgálta).[47] Szabó (bizonyos módosításokkal) élete végéig ragaszkodott egy szélesebb értelemben vett s így nyitottabb, demokratikusabb elemeket tartalmazó népfogalomhoz, amelyet a populus fogalmában talált meg (főleg 1945 előtt), s amely így gyökeresen különbözött támadói populizmusától. Ez a populusfogalom lényegesen eltért a Horthy-rendszer „népi közösség" fogalmától, bár problematikus (pl. antiliberális) vonatkozásai – akár Mályusz Elemér kapcsán is[48] – bőségesen voltak, hiszen inkább az ennek ellenzékéül szolgáló népi mozgalom centrumával (Németh László, Illyés Gyula) kvadrált.[49]

☞ [45] Szabó 1942.

[46] Lásd *A harmadik út felé*, 2006, 188. Tehát a munkásosztály, illetve a történelmi materializmus szintén nem hordozója a nemzeti-népi tudatnak. Jászi Oszkár mellett így viszont meg kell említenünk Szabó Ervin nevét is, akire vonatkozhatnak Szabó István e sorai. Vele egyébként éles vitákat folytatott Szabó az ötvenes években megjelent Kossuth-tanulmányaiban is.

[47] Jellemző munka a nép fogalmának érvényesítésére a plebs értelmében Soboul 1963. Soboul munkáját (Mortonéval egyetemben, aki szintén a plebs értelemben használja a nép fogalmát) nagyra értékeli Berger 2015. Kritikám erről: Erős 2019c (lásd jelen kötetben is).

[48] Lásd pl. Erős 2013.

[49] Borbándi 1989; Salamon 2002; Papp 2012.

Utóbbi egyúttal a Rákosi-rendszer ellenzéke is volt, tehát népfogalma, „populizmusa" szemben állt azzal, s demokratikusabb tartalmakat hordozott.[50]

Végeredményben, úgy gondolom, a *rusticus* az a kategória,[51] amelyben plebs és populus Szabó István-i fogalmi feszültségének problémája feloldható. A rusticus fogalmát leginkább egy 1965-ös tanulmányában járja körül Szabó („Jobbágyság–parasztság"),[52] de a fogalom „nyomai" már számos korábbi írásában fellelhetők. Így pl. „A jobbágy megnemesítésé"-ben (1941), „A parasztság rétegződése a középkor végén"-ben (1948), illetve 1948-as kötetének egyéb tanulmányaiban,[53] sőt 1947-es, *A jobbágy birtoklása az örökös jobbágyság korában* című könyvében, sőt még az 1960-as években publikált demográfiai tanulmányában is.[54]

Ezeknek egyik fő konklúziója, hogy a parasztság már a középkorban is rétegzett volt, azaz számára számos emelkedési lehetőség nyílott,[55] városba költözhetett (vagy szökhetett), nemessé is válhatott, hajdú és végvári katonai privilégiumot szerezhetett, birtoklási joggal is rendelkezhetett, s különböző utakon (manumissio, inscriptio, exemptio, taxa) megválthatta magát jobbágyi helyzetétől.[56] A 18. századtól kezdődően pedig a magyar Alföld legjelentősebb települési formája a tanya lett, amely minden problematikus vonása (racionális gazdálkodás esetleges fogyatékosságai stb.) ellenére az „amerikai utas", nagybirtokot nem ismerő szabad paraszti alternatíva letéteményese volt.[57]

Szabó mindezen, az emelkedést megtestesítő, a szabad paraszti státuszt megcélzó rétegek egyfajta összesítő fogalmaként/kategóriájaként jelöli meg a *rusticus* kifejezést, ami egyúttal egy, a – nézetem szerint – szemléletében alapvető szerepet játszó „harmadik utas" koncepció vezérfogalma vagy vezérmotívuma volt.[58]

☞ [50] Hogy mindennek Szabó István nézeteire milyen vonatkozása volt (illetve hogy valóban ebben fogható meg a vele kapcsolatos oppozíció, azt világosan bizonyítja az 1948/49-es támadások egy másik szála, amelynek 1952-ben, sőt még 1959-ben is volt folytatása. Itt Szabót azért támadják, mert 1848-ban nem a Táncsics és a Madarász testvérek által propagált *földosztást*, hanem a Kossuth által (az érdekérvényesítés jegyében) ideálisnak és aktuálisnak tartott *szabad föld* megteremtésére irányuló törekvéseket értékelte pozitívnak. Szabó e nézeteihez még 1952-ben, egy eredetileg a Kossuth-emlékkönyvbe szánt tanulmányában is ragaszkodott, amely végül is (a szövegen végzett többfordulós „puhítási" munka ellenére) ott végül nem jelenhetett meg. Lásd Erős 2003; Szabad 1998.

[51] Lásd mindehhez még (Varga János kutatásaira is utalva) és megkérdőjelezve a Pach Zsigmond Pál által is képviselt s a fentiekkel a legszorosabb összefüggésben álló „elkanyarodás" elméletét, Gyáni 2002.

[52] Szabó 1965; Erős 2022a, passim.

[53] Szabó 1941.

[54] Szabó 1947; 1963.

[55] Szabó 1938.

[56] Lásd minderről újabban Erős 2022b.

[57] Szabó István előadása a tanyáról az 1960-as években lásd *A harmadik út felé*, 2006, 386–389.

[58] Szabó 1929; 1960. Lásd mindezekről legújabban Erős 2020.

Ezzel azonban ismét a populizmus gondolatában alapvető szerepet játszó népi ideológiához jutunk, amelynek hatását Szabó nézeteire már több tanulmány is kiemelte,[59] s amelynek alapvető irányzataiból Szabóra minden bizonnyal annak már említett centruma, azaz Németh László, Illyés Gyula, Veres Péter lehetett legnagyobb hatással (alkalmanként Erdei Ferenc), s amelynek kortárs egyetemi propagátora Karácsony Sándor volt,[60] a történettudományban pedig Hajnal István (később Szűcs Jenő és Varga János) közelíthető leginkább ehhez a koncepcióhoz.[61]

HIVATKOZOTT IRODALOM

A harmadik út felé, 2006: *A harmadik út felé. Szabó István történész cikkekben és dokumentumokban.* Válogatta, jegyzetekkel ellátta és szerkesztette Erős Vilmos. (Kisebbségkutatás Könyvek.) Lucidus, Budapest, 274–278.

A magyar nép története, 1951: *A magyar nép története. Rövid áttekintés.* Írták: Heckenast Gusztáv, Karácsony Béla, Lukács Lajos, Spira György. Művelt Nép Könyvkiadó, Budapest.

A szabadságharc fővárosa Debrecen, 1849. január–május. Szerk. Szabó István. Debrecen, 1948.

Balázs V. – Balázs T. 1948: Balázs Vera – Balázs Tibor: „Az 1848-as békepárt és mai ideológusai." *Társadalmi Szemle*, III. évf., 12. sz., 823–832.

Balogh 1998: Balogh István: „Alkotás és tudományszervezés a politika szorításában." In Rácz István (szerk.): *Szabó István Emlékkönyv.* Egyetemi Kiadó, Debrecen, 37–52.

Berger 2015: Stefan Berger (with Christoph Conrad): *The Past as History: National identity and Historical Consciousness in Modern Europe*. Palgrave-Macmillan, Basingstoke, UK.

Borbándi 1989: Borbándi Gyula: *A magyar népi mozgalom. A harmadik reformnemzedék.* Püski, Budapest.

Borosy 2003: Borosy András: „Emlékezés Szabó Istvánra." In *Történeti Tanulmányok X.* Szerk. Takács Péter. KLTE, Debrecen, 161–163.

Csabai 1948: Csabai Tibor: „Haladó tudományt az egyetemen is." *Tiszántúli Néplap*, október 10.

Erős 2000: Erős Vilmos: „Szabó István körül." *Aetas*, XV. évf., 3. sz., 110–126.

Erős 2003: Erős Vilmos: „Szabó István és 1848/49." *Valóság*, XXXXVI. évf., 7. sz., 94–108.

Erős 2005: Erős Vilmos: *Asszimiláció és retorika. Szabó István: A magyar asszimiláció című tanulmányának rekonstrukciója.* (Csokonai Disputa Könyvek.) Csokonai, Debrecen.

Erős 2013: Erős Vilmos: „Utak a népiségtörténethez: Mályusz Elemér és Szabó István." *Századok*, CIIIL. évf., 1. sz., 33–62.

☞ [59] Für 1976; Balogh 1998; 20. lábj. a korábbiakban.
[60] Lányi 2000.
[61] Lakatos 1996; Kovács 2000; 2002.

Erős 2016: Vilmos Erős: Ein Wegbereiter der modernen Gesellschaftsgeschichte in Ungarn. Elemér Mályusz (1898–1989). *Ungarn Jahrbuch*, Band XXXII., 2014–2015, München–Regensburg, 229–242.

Erős 2017: Erős Vilmos: „A helytörténettől a népiségtörténetig… és tovább. Szabó István Debrecennel és az Alfölddel kapcsolatos tanulmányai." *Valóság*, LX. évf., 2. sz., 19–52.

Erős 2019a: Erős Vilmos: „A »populus« bűvöletében. Szabó István népiségtörténete az 1930-as és 1940-es években." I. rész: *Valóság*, LXII. évf., 3. sz., 59–79; II. rész: LXII. évf., 4. sz., 12–41; III. rész: LXII. évf., 5. sz., 33–58.

Erős 2019b: Erős Vilmos: „Szellemtörténet versus népiségtörténet. Szekfű Gyula és Szabó István különböző értelmezései a nemzetiségek magyarországi történetéről az 1940-es évek elején." *Történelmi Szemle*, LXI. évf., 3. sz., 479–498.

Erős 2019c: Erős Vilmos: „A múlt mint történelem. Megjegyzések. Stefan Berger könyvéhez." *Aetas*, XXXIV. évf., 2. sz., 148–157.

Erős 2020: Erős Vilmos: „Populus, plebs, rusticus. Parasztság és kapitalizmus. Szabó István életművének utolsó évtizede." *Valóság*, LXIII. évf., 4. sz., 62–93.

Erős 2022a: Erős Vilmos: *Populus, plebs, rusticus. Szabó István „harmadik utas" társadalomtörténete.* Ráció, Budapest.

Erős 2022b: Vilmos Erős: „»Prussian Way« versus »Third Road«: The Case of István Szabó in Hungary in the 1950s." *Moving the Social. Journal of Social History and the History of Social Movements*, Institute for Social Movements, Bochum, LXVIII, 67–81.

Für 1976: Für Lajos: „Bevezető. Szabó István-pályakép". In Szabó István: *Jobbágyok–parasztok. Értekezések a magyar parasztság történetéből*. Akadémiai, Budapest. 7–30.

Gerő 1998: Gerő András: *Az államosított forradalom. 1848 centenáriuma*. Új Mandátum, Budapest.

Gyáni 2002: Gyáni Gábor: Érvek az elkanyarodás elmélete ellen. In uő: *Történészdiskurzusok*. L'Harmattan, Budapest, 241–248.

Gyáni 2016: Gyáni Gábor: „A kánonromboló Mályusz Elemér választásai." In Papp Gábor (szerk.): *Konzervatív gondolkodók. Egy akadémiai ülésszak előadásai.* Kossuth Kiadó, Budapest, 215–229.

Kiss 2004: Kiss Endre: „A nemzeti mitológia rekonstrukciójához." In Miskolczy Ambrus (főszerk.): *Mítoszok nyomában… Mítoszképzés és történetírás a Duna-tájon.* Eötvös Lóránd Tudományegyetem – Központi Statisztikai Hivatal Levéltára, Budapest, 46–66.

Kovács 2017: Kovács Dávid: *Nemzetfelfogás és történetszemlélet a 20. századi Magyarországon.* Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan, Budapest.

Kovács 2000: Kovács Gábor: „Szokásszerű és okszerű társadalom." *Világosság*, XXXXI. évf., 2. sz., 3–21.

Kovács 2002: Kovács Gábor: „Harmadik utas magyar gondolkodók." *Liget*, XV. évf., 8. sz., 64–75.

Lakatos 1996: Lakatos László: *Az élet és a formák. Hajnal István történelemszociológiája*. Új Mandátum, Budapest.

Lányi 2000: Lányi Gusztáv: *Magyarság, protestantizmus, társaslélektan… Hagyomány és megújulás konfliktusa Karácsony Sándor életművében*. Osiris, Budapest.

Mályusz 1942: Mályusz Elemér: *A magyar történettudomány.* Bolyai Akadémia, Budapest.

Módy 1999: Módy György: „Egy centenáriumi kötet »kiátkozásának« történetéhez". *Debreceni Szemle*, VII. évf., (Új folyam), 1. sz., 109–112.

Orosz 1998: Orosz István: „Egy centenáriumi kötet kálváriája." In *A szabadságharc fővárosa Debrecen*. (Reprint kiadás.) 597–609.

Papp 2012: Papp István: *A magyar népi mozgalom története. 1920–1990*. Jaffa, Budapest.

Romsics 2011: Romsics Ignác: „Szovjetizált múltkutatás. A magyar történetírás gleichschaltolása, 1945–1949. [Részletek.]" *Rubicon*, XXII. évf., 5. sz., 68–82.

Salamon 2002: Salamon Konrád: *A harmadik út küzdelme. Népi mozgalom 1944–1987.* Korona Kiadó, Budapest.

S. Sándor 1954: Sándor Pál: „A magyar agrártörténeti irodalom kritikája." *Századok*, LXXXVIII. évf., 2–3. sz., 373–419.

Soboul 1963: Albert Soboul: *A francia forradalom története (1789–1799).* (Ford. Józsa Péter.) Kossuth Könyvkiadó, Budapest.

Szabad 1998: Szabad György: „Szabó István a felszabaduló jobbágyság földtulajdonlási igényéről." In Rácz István (szerk.): *Szabó István Emlékkönyv*. Egyetemi Kiadó, Debrecen, 302–309.

Szabó 1996: Szabó István: „Parasztságszemléletünk alakulásáról." Közli Kósa László, *Protestáns Szemle*, CV. évf., 4. sz., 309–322.

Szabó 1929: Szabó István: „A debreceni tanyarendszer kialakulása." *Föld és Ember*, IX. évf., 5. sz., 214–244.

Szabó 1938: Szabó István: „Hanyatló jobbágyság a középkor végén." *Századok*, LXXII. évf., 1. sz., 10–59.

Szabó 1941: Szabó István: „A jobbágy megnemesítése." *Turul*, LV. évf., 11–21.

Szabó 1942: Szabó István: „Az asszimiláció a magyarság történetében." *Hitel*, VII. évf., 4. sz., 1–15. (Újra megjelent in Szabó István: *Népiségtörténeti tanulmányok*. Lucidus Kiadó, Budapest, 2005, 125–144.)

Szabó 1943–1944: Szabó István: „Nemzetszemlélet és magyarságtudat". *Sorsunk*, III. évf., 730–738, 836–844; 891–895; IV. évf. 34–42.

Szabó 1944: Stefan Szabó: „Stefan Werbőczy 1455(?)–1541." (Ungarische Bildergalerie.) *Pester Lloyd*, február 13., 11–12.

Szabó 1947: Szabó István: *A jobbágy birtoklása az örökös jobbágyság korában*. MTA, Budapest.

Szabó 1960: Szabó István: „Kísérletek az alföldi tanyarendszer megszüntetésére az 1780-as és 1850-es években." In uő (szerk.): *Agrártörténeti tanulmányok*. Tankönyvkiadó, Budapest, 139–207.

Szabó 1963: Szabó István: „Magyarország népessége az 1330 és 1526 évek között." In Kovacsics József (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest. 63–113.

Szabó 1965: Szabó István: „Jobbágyság–parasztság. Terminológia, fogalom, társadalomszerkezet." *Ethnographia,* LXXVI. évf., 1–2. sz., 10–31.

Szekfű 1942: Szekfű Gyula: „A nemzetiségi kérdés rövid története." In u*ő: Állam és nemzet. Tanulmányok a nemzetiségi kérdésről.* Magyar Szemle Társaság, Budapest, 85–177. *(Újból megjelent* in Szekfű Gyula: *Nép, nemzet, állam*. Szerk. Erős Vilmos. Osiris, Budapest, 2002, 476–546.)

Törő 2020: Törő László Dávid: *„A szellemtörténet is csak az adatokból indulhat ki." Eckhart Ferenc történészi munkásságának főbb problémái.* Ráció, Budapest.

Wellmann 1979: Wellmann Imre: „Bél Mátyás (1684–1749)." *Történelmi Szemle*, XXIII. évf., 2. sz., 381–391.

A SZELLEMTÖRTÉNETTŐL A „PUBLIC HISTORY"-IG

Ifjabb Iványi-Grünwald Béla történész az emigrációban[1]

A magyar történészek emigrációjában 1956-ig három periódus különíthető el: az első az 1848/49-es forradalom és szabadságharc idején következett be, s legfontosabb alakjai közül Horváth Mihály, Szalay László, Pulszky Ferenc, Rónai Jácint nevét emelhetjük ki. Műveiket alapvetően a nemzeti-liberális ideológia hatotta át, s ezek jelentős hatást gyakoroltak a hazai történetírói törekvésekre.

A történészek-filozófusok következő emigrációs hulláma az 1918/19-es forradalmak, illetve a két világháború közötti korszakban zajlott le. Közülük olyan neveket lehet kiemelni, mint Jászi Oszkár, Hatvany Lajos, Lukács György, Hauser Arnold, Mannheim Károly, Bolgár Elek, Andics Erzsébet, Révai József. Az ő hatásuk elsősorban elméleti-teoretikus szempontból volt számottevő, innovatív szempontokat a szakmában inkább a hazai társadalom- és gazdaság-, illetve szellemtörténeti törekvések jelentettek.

A második világháború után ebben a vonatkozásban két hullámról beszélhetünk: az 1945–48 közötti időszakban említhetők az inkább szélsőjobboldali történészek (nem egy közülük a Nyilaskeresztes Pártnak is tagja volt), mint például Málnási Ödön, Baráth Tibor, Bobula Ida, Weidlein János, Badinyi Jós Ferenc, Padányi Viktor. Ők az emigrációban is fenntartották (vagy éppen ott alakították ki) rasszista, turanista nézeteiket, amelyek leginkább a magyar őstörténettel állottak kapcsolatban.

Mindez azonban nem volt jellemző az ekkori emigráció egészére, velük szemben pl. Ifjabb Iványi-Grünwald Béla, Kerényi Károly, Deér József, Alföldi András, Miskolczy Gyula, Bogyay Tamás mindezzel alapvetően ellentétes nézetek képviselői voltak. Ők többnyire szellemtörténeti pozíciót foglaltak el, amely inkább konzervatív, de mindenképpen antifasiszta volt. E történészek alapvetően egyfajta eszme- vagy kultúrtörténetet műveltek, s lényegében a magyar művelődés európai jellegét, az európai kultúrába való beágyazottságát hangsúlyozták.

Az alábbi tanulmány ez utóbbi irányzat egyik fontos történészét, ifjabb Iványi-Grünwald Béla pályáját elemzi. Szekfű Gyula és Hóman Bálint sokat ígérő tanítványaként kezdte történetírói pályafutását, s mindezt a mesterei által is preferált szellemtörténet[2] jegyében tette. Mindez lényegileg megváltozott önként vállalt emig-

☞ [1] Az írás alapja a következő konferencián elhangzott előadás: Dynamics of emigration. Epistemic repercussions. (Émigré scholars and the production of historical knowledge in the age of extremes.) Institut für soziale Bewegungen, Ruhr Universität, Bochum (Németország), 2019. szeptember 19–21. A tanulmány angol nyelvű változata: Erős 2022.

[2] Vardy 1976, 79–94.

rációja során a második világháború alatt, de legfőképpen azután, amikor alapvetően megváltoztak a körülményei.

MAGYARORSZÁGON: SZELLEMTÖRTÉNET

Ifjabb[3] Iványi-Grünwald Béla történészi pályafutása[4] a két világháború közötti időszakban, az 1920-as évek második felében indult, s az 1930-as években teljesedett ki. Doktori disszertációját egy Széchenyivel kapcsolatos gazdaságtörténeti témában írta.[5] Ennek alapján kapott szerepet a nevezetes Fontes-sorozatban, amelynek keretén belül adta ki a *Hitel*t 1930-ban egy nagyszabású s kifejezetten a szellemtörténet jegyében készült kísérő/bevezető tanulmánnyal.[6] Az 1930-as évek történetírói termésből még meg lehet említeni több, pl. Leopold von Rankéval, Jeremy Benthammel és másokkal foglalkozó tanulmányát,[7] valamint elvi jelentőségű vitáját, amelyet Gyömrei Sándorral folytatott. A vita a szellemtörténeti módszer gazdaságtörténetben való alkalmazhatóságáról szólt, s Iványi-Grünwald kifejezetten a szellemtörténet pártján állva kritizálta a pozitivista/materialista, egyoldalúan liberális, a szociológiára esküvő módszereket a történettudományban.[8]

Iványi-Grünwald legjelentősebb tudományos teljesítményének ebben az időszakban (sőt egész életművében) a Hóman Bálint és Szekfű Gyula (valamint Kerényi Károly) szerkesztette *Egyetemes Történet* IV. kötetének elkészítése tekinthető.[9] Ez a kötet az európai történelem 19. és (kisebb részben) 20. századi eseményeit, folyamatait foglalja össze, roppant tudatosan, szellemtörténeti módszerekkel, a szellemtörténet Iványi által alaposan megemésztett fegyvertárával.[10] Fontos kiemelni a szellemtörténet egy sajátos irányának különös hatását e műben (s Iványi-Grünwald Béla 1920/30-as évekbeli történeti pályafutásában), nevezetesen a „keresztény perszonalizmus"-ét, amelynek Max Scheler, Karl Jaspers, Nyikolaj Alekszandrovics Bergyajev vagy Emmanuel Mounier voltak a legjelentősebb reprezentánsai a szóban forgó időszakban.[11] Iványi-Grünwaldra (a kötet végének jegyzetei szerint) különösen Max Scheler és Karl Mannheim voltak nagy hatással.[12] Az ő nyomdokain haladva alkotta meg a kötetben (sőt Iványi-Grünwald egész életművében) alapvető szerepet játszó,

☞ [3] Édesapja a híres festőművész és grafikus Iványi-Grünwald Béla volt. Lásd róla pl. Szabó 2010.
[4] Czigány 2002.
[5] Iványi-Grünwald 1927.
[6] Iványi-Grünwald 1930. A szellemtörténetről lásd Erős 2008a.
[7] Pl. Iványi-Grünwald 1936.
[8] Gyömrei 1932; Iványi-Grünwald 1933.
[9] Iványi-Grünwald 1937b.
[10] Istványi 1937.
[11] Lásd pl. Ferretti 1972.
[12] Lásd Deininger-Meyn 1986.

mintegy vezérmotívumként, alapvető koncepcionális keretként szolgáló „szellemi ember" fogalmát.

Ennek a „szellemi ember"-nek valószínűleg Széchenyi volt az archetípusa Iványi-Grünwald számára, s alapvetően azokat a nagy világtörténeti egyéniségeket jelöli, akik meghatározó módon alakították a történelem folyamatát.[13] Ilyen a 19. században persze Napóleon vagy Bismarck, de nem feltétlenül (vagy elsősorban) politikusokról van itt szó, mert megtestesítői a korábban felidézett Ranke, Széchenyi vagy Kossuth is, általában a nagy szellemi-eszmei áramlatok, mint a liberalizmus, romantika, szocializmus, nacionalizmus, imperializmus stb. képviselői (a szintén felidézett Benthamtől egészen Comte-ig, Marxig, Görresig).

Iványi-Grünwald művének egyik fő mondanivalója – szintén a szellemtörténeti módszerrel a lehető legtökéletesebb összhangban – a *hanyatlás* gondolat: a modern kor, a 19–20. század egyik fő jellemzője ugyanis ennek a „szellemi ember"-nek a háttérbe szorulása, általában az egyén – és a keresztény perszonalizmus fő kategóriája: a „személy(iség)" – elnyomása vagy egyenesen eltűnése, a tömeg előtérbe kerülése, a gazdaság, a materializmus, a nyers érdek, a pénz s így a század utolsó felében az imperializmus, a naturalizmus és a biologizmus felülkerekedése.[14]

Iványi-Grünwald összefoglalása általában is tobzódik a szellemtörténeti „arzenál" értékkategóriáiban, így mindezt eleve megtestesíti a szintézisre való törekvés, a belső, lelki-szellemi motívumok primátusa, az általában vett irodalmias jelleg (pl. művekre, alkotásokra, eszmékre, irányzatokra való hivatkozás, azok elemzése) s – amint erre Istványi Géza rámutatott, de ez a Gyömrei Sándorral való vitában is alapvető fontosságú volt – a szociológiai szempontok és kategóriák lehető legteljesebb ignorálása.

AZ EMIGRÁCIÓBAN

Ifjabb Iványi-Grünwald Béla emigrációja tulajdonképpen 1938-ban kezdődött, bár ekkor – valószínűleg – még nem állt szándékában emigrálni (főleg nem véglegesen). Ebben az évben megbízást kapott Hóman Bálinttól, az akkori kultuszminisztertől, (amúgy a korábban már említett *Egyetemes Történet* egyik szellemi mentorától), hogy – az előzőleg szintén felidézett – Fontes-sorozat számára széles körű forrásgyűjtést végezzen Londonban Kossuth és az angol munkásosztály kapcsolatára vonatkozóan. Iványi-Grünwald meg is kezdte ezt az anyaggyűjtést, azonban a kirobbant háború és egyéb politikai események[15] miatt az 1940-es évek elején úgy döntött, hogy

☞ [13] Számos más írása született Széchenyiről, pl. Iványi-Grünwald 1937a, 1935.

[14] Erős 2008b.

[15] Ifjabb Iványi-Grünwald Béla zsidó származású volt, s mint az közismert, az 1930-as évek végén, az 40-es évek elején három zsidóellenes törvényt is hoztak Magyarországon, többek között az újonnan visszacsatolt területekért Hitler felé nyújtott gesztusként is.

végleg Angliában marad. A háború alatt aktív politikai szerepet vállalt (a BBC-nél is), részt vett az angliai magyar emigráció Hitler-ellenes tevékenységében. A két legfontosabb ilyen irányú szervezet közül a konzervatív (keresztény) kötődésűhöz csatlakozott a Károlyi Mihály vezette baloldali, a Szovjetunióhoz is utat találó tömörüléssel szemben.[16] A háború után egzisztenciális helyzete bizonytalan volt, inkább ideiglenes óraadási megbízásai voltak a Londoni Egyetem magyar tanszékein, illetve – és legfőképpen – a BBC magyar kérdésekkel foglalkozó osztályán tartott rendszeres rádió-előadásokat, különösen az 1950-es évek második felétől kezdődően.[17]

Történészi/történetkutatói tevékenységét természetesen nem adta fel, bár a korábbi, háború előtti lehetőségei már nem tértek vissza, nagyobb szabású, főleg szintetikus jellegű munka megírására nem volt többé lehetősége. Már 1945-ben, társszerzőként egy jelentős munkát publikált a második világháború alatti békekötési/béke-előkészítési törekvésekről, amelyek végül a potsdami békeszerződéshez vezettek.[18] Különböző nyugat-európai folyóiratokban fontos cikkeket közölt egyház és állam viszonyáról a kelet-európai kommunista országokban, publikálta Kossuth és az angol munkásosztály viszonyáról gyűjtött anyagának egy részét. Mindezeken felül visszanyúlt a harmincas években központi szerepet játszó Széchenyi-témához is, s terjedelmes gyűjteményt állított össze az Angliában általa fellelt, Magyarországra vonatkozó legkülönfélébb kiadványokból (kéziratok, pamfletek, térképek, rézkarcok stb.).[19] Több-kevesebb rendszerességgel írt különböző – elsősorban persze történelmi – kérdésekről a magyar emigráció folyóirataiba, így pl. a Párizsban megjelenő *Irodalmi Újság*ba, kisebb mértékben a müncheni *Új Látóhatár*ba és a brüsszeli Nagy Imre Intézet kiadványába, a *Szemlé*be.

☞ [16] Varga F. 1975; 1983. Hogy Jacques Maritainnek igen nagy hatása volt Iványi-Grünwald nézeteire már az 1930-as években is, azt világosan bizonyítja a történész 1944-es nyilatkozata, amelyben arra utal, hogy az emigráció Magyarország felé irányuló propagandájának katolikus elveken kell felépülnie. Vö. például az alábbi kijelentése: „A Magyarország felé irányuló propagandának a szociális, Korunk Szaván nevelt tömegek felé kell szólalnia. Az emigrációban pedig szintén nagy feladatok várnak mindazokra, akik bíznak a katolicizmusban, mint társadalmi összetartó erőben. M. [itt nyilvánvalóan Maritain-ről van szó!] amerikai szellemi alapvetéseit ma is épp oly érdeklődéssel olvassuk, mint ahogy annak idején siettünk sok értekezését lefordítani a később betiltott K. Sz. *[Korunk Szava]* számára s itt főleg a kereszténytelen s antikatolikus antiszemitizmus ellen írt értekezésére gondolok. Nagy érdeklődéssel olvassuk azt a könyvét, melyben most Amerikában szinte befejezi a katolicizmus, illetve a kereszténység emancipálását a germán szellemtől…" *Harc,* 1944. augusztus 5., 3. A *Korunk Szavá*hoz lásd Vásárhelyi 2002; Jelenits 2011.

[17] A háború alatt hasonló jellegű előadásokat a BBC-ben (tehát a magyar közönséghez és magyarul) Carlile Aylmer Macartney tartott, akinek nézeteihez Iványi-Grünwald felfogása közel állt, s közeli kapcsolatban is voltak. Róla lásd Beretzky 2005. A BBC-beli magyar előadásairól: Pál 2004.

[18] Iványi-Grünwald–Bell 1945.

[19] *Hungarica,* 1967.

Talán leginkább figyelemre méltó emigrációs tevékenysége a már részben említett előadás-sorozata volt a BBC-ben, 1955-től kezdődően, amelynek szövege (valószínűleg hiánytalanul) fennmaradt a már Budapesten található hagyatékában. Ezeket az előadásokat (angol és magyar nyelven) haláláig, 1964-ig tartotta. Mintegy 90 előadásról van itt szó, megközelítőleg 350 oldal terjedelemben, melyek felidézték a magyar történelem és irodalom számos alakját, valamint a politika és a kultúra számos témakörét: így pl. Jászi Oszkár, Széchenyi István, Kossuth Lajos, 1848/49, illetve ennek párhuzamai 1956-tal, Kun Béla, Szekfű Gyula, Mátrai László, Illés Béla, Darvas József, Bibó István, Szent István, Mindszenty József, de William Blake, Daniel Defoe, Charles Morgan, sőt Gina Lollobrigida[20] is szerepel az előadások témái között.

Ezeknek az előadásoknak természetesen kivétel nélkül aktuális és politikai üzenetük, illetve vonatkozásuk volt. Döntő szerepet játszott bennük a fennálló magyarországi rendszer kíméletlen kritikája, de szellemi eszközöket alaposan igénybe vevő módon (olyannyira, hogy bizonyos fokig visszatükrözik a szóban forgó időszak egyfajta eseménytörténeti kronológiáját is).

Ennek megfelelően 1955-ben, 1956-ban alapvető és persze pozitív beszámolók hangoztak el a Petőfi Kör rendezvényeiről, az írók lázadásáról, stb., amelyek mind az 1956-os forradalom és szabadságharc előkészítését jelentették.[21] 1956-ban, természetesen, a forradalom eseményei álltak a középpontban, valamint mindennek Angliában, az oxfordi egyetemi ifjúság körében kiváltott visszhangja, majd a forradalom leverése és a megtorlás.[22] Utóbbiban foglalkozott Hruscsov szerepével, 1956 és 1848/49 párhuzamaival a megtorlás tekintetében is, rámutatva a hasonlóságokra, de egyúttal a Habsburgok mégiscsak humánusabb voltára. Több alkalommal megemlékezett Nagy Imréről (kivégzéséről is), s persze roppant kritikusan szemlélte az új, kádári konszolidáció első lépéseit.[23]

Fontos szempont az előadásokban, hogy a kelet-európai diktatúrákkal szemben az angol demokrácia (az egyéni szabadság gondolata) fogalmazódott meg bennük fő ellenpólusként és eszményként.

☞ [20] Lásd pl. Iványi-Grünwald Béla Jr.: Mindszenty and the Counter-revolution. (BBC-előadás, angolul, 1956. december 6.) MTA KIK Kt., Ms 2565/70; Szekfű-obituary. (BBC-előadás magyarul, 1955. szeptember 26.) MTA KIK Kt., Ms 2565/47. Lásd még utóbbihoz a tanulmány f*üggelékét*.

[21] Iványi-Grünwald Béla: Hungarian Writers (BBC-előadás angolul, 1955. december 27.) MTA KIK Kt., Ms 2565/52.

[22] Iványi-Grünwald Béla: Hungarian Youth and Nationalism (BBC-előadás magyarul, 1955. október 27.). MTA KIK Kt., Ms 2565/49. Lásd még 1956-ról, illetve az azt megelőző időszakról a BBC-ben: Pallai 2006; 2008.

[23] Iványi-Grünwald Béla: Khruschchov's Address to the Hungarian Academy. (BBC-előadás, 1958. *április* 17.) MTA KIK Kt., Ms 2565/90.

SZELLEMTÖRTÉNET AZ EMIGRÁCIÓBAN

A következőkben azt vizsgálnám, hogy van-e folytonosság ifjabb Iványi-Grünwald Béla háború előtti és emigrációs nézetei között. Legfőképpen azt vetném fel, hogy lehet-e a történészt ebben az időszakban is „szellemtörténész"-nek nevezni, illetve ha van változás/törés a szemléletében, ez tulajdonképpen miben jelentkezik.

A korábbiakban jeleztem, hogy ifjabb Iványi-Grünwald legsajátabb gondolata/kategóriája, amely kifejezetten a szellemtörténet jegyében fogant, a „szellemi ember", amely a keresztény perszonalizmus gondolat- és eszmekörében értelmezhető.

A „szellemi ember" fogalmát ifjabb Iványi-Grünwald az emigrációban is megtartotta, több alkalommal is utal rá, így joggal tarthatjuk ezt történetszemlélete egyik meghatározó pillérének.[24] Ennek az lehet a jelentése, hogy (amint erre korábban szintén utaltam) a „szellemi ember(eke)t" a történelem fő mozgatórugójának/aktorának tartotta, ők képviselik az erkölcsiséget, általában a humanizmus értékeit, a „személyt" a keresztény perszonalizmus értelmében. Mindez változatlanul szemben áll számára a tömeggel / tömegszerű jelenségekkel, amelyek a számszerűsíthető, kvantifikálható szociológiai kategóriákkal írhatók le.

Új elem ifjabb Iványi-Grünwald gondolkodásában, amely persze tökéletesen beilleszthető korábban kialakított rendszerébe, hogy „szellemi emberek"-nek nevezte a Rákosi-rendszerrel szemben álló magyarországi értelmiséget, írókat, tudósokat stb. is, s ezért fordított oly nagy figyelmet a Petőfi Kör vitáira, illetve például az írók lázadására, s mindent összevetve ezt tekinti 1956 legfontosabb kirobbantójának, előidézőjének.

Amint korábban erre szintén utaltam, ez a „szellemi ember" kategória igen szoros összefüggésben áll a „keresztény perszonalizmus"-sal, amelynek képviseletében nincs törés Iványi-Grünwald esetében az emigráció során sem. A keresztény/katolikus vallásosságot a háború után is igen fontosnak, az egyéni autonómia és szabadság egyik legfontosabb letéteményesének tartotta, s az 1950-es években éppen azért bírálta hevesen a kelet-európai kommunista rendszereket, mert állam és egyház összeolvasztására/„gleichschaltolására" törekedtek.[25] Iványi-Grünwald a magyarországi viszonyokat elemezve örömmel nyugtázta, hogy a magyar fiatalokból a kommunista rendszer súlyos nyomása ellenére sem veszett ki a vallásos és nemzeti érzés, sok fiatal nem volt hajlandó ebben a tekintetben sem azonosulni a fennálló rendszerrel, s mondjuk reakciós és kitelepítendő „osztályellenségnek" tekinteni keresztény felebarátait.[26]

☞ [24] Lásd még a tanulmány függelékét.

[25] Iványi-Grünwald 1952.

[26] Iványi-Grünwald Béla: The Resistance of Hungarian Youth. (BBC-előadás angol nyelven, 1958. március 20.) MTA KIK Kt., Ms 2565/89.

Igen fontos momentuma e keresztény-katolikus folyamatosságnak Iványi-Grünwald nézeteiben a Szent Istvánra és a Szent István-i államra való hivatkozás, amely az 1930-as években számára, de a hivatalos politika és a történettudomány (pl. Hóman Bálint) számára alapvető referencia volt.[27] Egyik BBC-előadásában hosszan idézett főként háború előtti magyar történészeket, illetve filozófusokat és publicistákat is (Szekfűt első helyen, de Hómant, Ember Győzőt, Váczy Pétert, Kornis Gyulát, Mihályi Ernőt is[28]), mint akik saját kora számára érvényesen és alaposan mutatták be Szent István majd ezeréves magyar kultuszának a legfőbb momentumait.[29]

Hozzá lehet tenni mindehhez, hogy Szent István mind a két világháború közötti időszakban, mind az 1950-es években a magyarság Nyugat-Európához való tartozásának egyik fő szimbóluma volt Iványi-Grünwald számára is.

Számos további vonást fel lehetne említeni a háború előtti „szellemtörténeti" attitűd továbbéléséről ifjabb Iványi-Grünwald gondolkodásában és történetírói tevékenységében, így pl. az irodalom és filozófia, valamint az irodalmi eszközök iránti igen erőteljes vonzódását, amely változatlanul jelenti a szociológia iránti konstans bizalmatlanságot, bár pl. 1960-as Széchenyi-tanulmányában már jelentős mértékben figyelembe vette az újabb magyar gazdaság- és társadalomtörténeti irodalmat Széchenyi nézetei kialakulásának elemzése során. Ennek az irodalom iránti vonzódásának számos megnyilvánulási formája volt, pl. eleve „bookinista" hajlama, az irodalomra való állandó hivatkozás (Illyés Gyula, a népi írók, Déry Tibor, valamint az angol irodalom említhető még itt), s különösen jelentős (angol irodalomtörténeti szempontból is[30]) Defoe egyik pamfletjének filológiai tisztázása. Mindezeken felül bizonyíték minderre korábban már említett „kollekciója" a magyar művelődésre, történelemre és kultúrára vonatkozó angol kiadványokról.

Egy további fontos elem, amely folyamatosságot jelent ifjabb Iványi-Grünwald életművében, a *nemzeti* gondolat alapvető érvényesítése és érvényesülése.[31] Már a magyar ifjúság kapcsán is örömmel nyugtázza az ötvenes évekre vonatkozóan, hogy nem sikerült kiölni belőle a nemzeti érzést. De 1848/49 kapcsán is cáfolja a marxista történetírás tézisét, miszerint az inkább osztályok közötti konfliktus volt. Feltétlenül meg kell jegyezni persze, hogy ez a nemzeti gondolat / magyarságtudat és -érzés semmiképpen nem hozható összefüggésbe a nyugati magyar emigrációs történetírás azon áramlatával, amely a magyar őstörténetet állította a középpontba, tagadta a magyarság finnugor eredetét, s az ázsiai/török rokonságot, valamint

☞ [27] *Lásd Hóman 1938.*

[28] Iványi-Grünwald Béla: St. Stephen. (BBC-előadás angolul, 1955. augusztus 20.) MTA KIK Kt., Ms 2565/43.

[29] Iványi-Grünwald Béla: St. Stephen. (BBC-előadás magyarul, 1955. augusztus 20.) MTA KIK Kt., Ms 2565/42.; St. Stephen's Day. (BBC-előadás angolul, 1959. augusztus 20.) MTA KIK Kt., Ms 2565/109.

[30] Iványi-Grünwald 1966.

[31] Iványi-Grünwald: Hungarian Youth and Nationalism, i. m.

pl. a sumér–magyar azonosságot bizonygatva, faji alapokon, egyfajta dicsőséges múltszemlélet jegyében művelt történetírást (Baráth Tibor, Götz László, Badinyi Jós Ferenc, Padányi Viktor, Bobula Ida, Drábik János[32]). Ezekkel a Keletre tekintő, alapvetően turanista nézetekkel szemben ifjabb Iványi-Grünwald Béla, lényegileg Széchenyi szellemében, a magyarság nyugati kapcsolatait és az európai beágyazódás szükségességét hangsúlyozta, s eszménye (ahogy erről szó esett) élete végéig az egyéni szabadságot különösen fontosnak tartó angol demokrácia volt.

A SZELLEMTÖRTÉNETTŐL A „PUBLIC HISTORY"-IG

Hozzá kell tenni persze, hogy jelentős változást, sőt egyenesen törést is fel lehet fedezni Iványi-Grünwald emigrációs működésében, illetve gondolataiban. Az egyik ilyen a magyar történelem liberális/függetlenségi hagyományainak nyomatékosabb súlya (Kossuth értékelésében is), amely nyilván 1956 kapcsán kerülhetett különösen előtérbe.[33]

Egy másik a szellemtörténetre jellemző hanyatlás-gondolat háttérbe szorulása, amely korábban a nyugati értékek ellen is irányult (bár sohasem a diktatúra igényével), s amely az előzők értelmében és a Szovjetunió kritikájának középpontba helyezésével számos szempontból érvényét veszítette.

A talán legnagyobb/leginkább szembeszökő törést azonban az jelentette, hogy a háború előtti időszakban lényeges szerepet játszó (s tipikusan szellemtörténeti törekvésként aposztrofálható) történeti *szintézis*teremtésről le kellett mondania. Ennek fő oka valószínűleg egyéni, egzisztenciális körülményeiben, azok ilyen szempontból szerencsétlen alakulásában keresendő, hiszen az ehhez szükséges egyetemi katedrát nem sikerült elnyernie. Ebben a tekintetben jelentősen különbözik más, szintén a szellemtörténet jegyében indult történészektől/művészettörténészektől, így Deér Józseftől, Alföldy Andrástól, Kerényi Károlytól, Tolnay Károlytól.[34] Utóbbiak nem egyszerűen folytatták, hanem nem egy esetben egyenesen kiteljesítették történészi alkotótevékenységüket, alkalmanként nagy szintéziseiket is ekkor létrehozva – s mindezt ráadásul túlnyomórészt változatlanul a szellemtörténet jegyében.

Ifjabb Iványi-Grünwald Béla számára inkább résztanulmányok és részeredmények (pl. forrásközlemények, kisebb cikkek, bibliográfiák és persze az említett rádió-előadások) maradtak, illetve a publicisztika (vagy az ennek jegyében működő történetpolitika), amelyek révén közvetlen kapcsolatba került akár a napi politikával is.[35]

[32] Minderről részletesen és kritikusan Komoróczy 1976; Ablonczy 2016.

[33] Iványi-Grünwald Béla: Lajos Kossuth. (BBC-előadás angolul, 1959. június 6.) MTA KIK Kt., Ms 2565/106.

[34] Lásd pl. Lackó 1996.

[35] Lásd minderre Törő 2018.

Mindez azonban szintén nem új a magyar szellemtörténet történetében. Iványi-Grünwald egyik (valószínűleg persze a legfőbb) mestere, Szekfű Gyula[36] ugyanis, bár korábban sem volt idegen tőle a publicisztika, a harmincas évek végén, a negyvenes évek elején teljes erővel belevetette magát a szélsőjobboldal és németek elleni napi politikai küzdelembe, mondván: Jacob Burckhardttal ellentétben[37] saját korában nem lehet a „túlsó partról", ölbe tett kézzel nézni a birodalmak egymásra való támadását és bukását, a világ lángba borulását (s mindebben gyönyörködni), hanem – vállalva a bepiszkolódást is – tevékenyen, sőt harcosan részt kell venni a gonosznak tartott erők elleni küzdelemben.

Nyilván hasonló, de mindenképpen párhuzamba hozható motívumok munkálkodtak ifjabb Iványi-Grünwald Béla legjelentősebbnek tekinthető emigrációs teljesítményénél is, a már említett BBC-előadásokban: a Rákosi-rendszer, a Szovjetunió, később a Kádár-rendszer éles hangú kritikájával (illetve 1956 hűséges krónikájával) egy – az általa egyébként valószínűleg nem kedvelt – Lukács György-i értelemben vett „megélt gondolkodás"[38] szellemében cselekedett, azaz saját kora valóságának az általa fontosnak vélt értékek szerinti átalakításában munkálkodott. Megjegyzem, ez utóbbi is jellemzően szellemtörténeti pozíció, elég csak (a Szekfű által szintén felidézett) Benedetto Croce életművére és gondolataira utalni, amelynek egyik summája a „la storia come pensiero e azione" („a történelem mint gondolat és tett").[39]

ÖSSZEFOGLALÁS

A német származású filozófus/esztéta, Siegfried Kracauer[40] szerint az emigráns lét sok szempontból lehetőséget ad a tudósnak/történésznek az egyoldalúságtól való megszabadulásra. Eloldva a hazai környezet kötelékeitől, egyfajta kívülálló, „területen kívüli" s így marginális pozícióba kerül, ami lehetőséget ad nézetei reflektált és többoldalú megfogalmazására. Szerinte számos nagy történésznek szolgált ez a pozíció előnyére, és sarkallta őket nagy művek megalkotására Thuküdidésztől Lewis Namierig.

A tanulmányban tárgyalt magyar történész életművére és tevékenységére sok tekintetben érvényes a Kracauer által felvetett szempont. A zsidó származású ifjabb Iványi-Grünwald Béla a két világháború közötti Magyarországon a szellemtörténet egyik jeles képviselője volt. A háború alatt és a háború után önként vállalt száműzetésében, miközben ragaszkodott az általa művelt szellemtörténet alapvető (részben

☞ [36] Szekfűhöz újabban lásd Dénes 2015; Monostori 2017.
[37] Lásd Szekfű 1940.
[38] Lukácsról a számos feldolgozás közül lásd pl. Hermann 1985.
[39] Crocéról lásd például Galasso 2002.
[40] Kracauer 2009, 168.

erkölcsi) értékeihez, legfőképpen a „keresztény perszonalizmus" gondolatához, egzisztenciális megfontolásokból is kénytelen volt a publicisztika felé fordulni, s a nagy szintézisek helyett egyfajta jó értelemben vett „public history"-t művelt, legfőképpen a BBC-ben elhangzott nagyszámú előadásában.

Mindezek üzenete a volt hazájában s egész Kelet-Európában uralkodó, a totalitarizmusra építő kommunista rendszer(ek) elleni tiltakozás volt, amelyekkel a már – az egyik fő történetírói tárgyát képező – Széchenyi által is eszménynek tekintett angol demokrácia egyéni szabadság-gondolatát helyezte szembe. Mindezt azonban elsősorban a volt hazájának szellemi értékeit megtestesítő kultúra eszközeivel és annak közvetítésével tette. Azaz a nemzeti gondolat, a nemzeti kultúrához és sajátosságokhoz való ragaszkodás változatlan az életművében, miközben élesen bírálta az első emigrációját kikényszerítő két világháború közötti berendezkedést is.[41]

FÜGGELÉK

Függelékként közlöm Iványi-Grünwald Béla megemlékezését Szekfű Gyuláról, amely szintén előadásként hangzott el, magyarul a BBC-ben, 1955-ben, Szekfű halálakor. Az előadásból is kiderül, hogy Iványi-Grünwald Szekfűt élete végéig mesterének tartotta, s a számára alapvető „szellemi ember" fogalmát is részben róla mintázhatta. (A szöveget eredeti formájában közlöm, alapvetően meghagyva benne a helyesírási hibákat.)

MTA KIK Kt., Ms 2565/47. Iványi-Grünwald Béla: Szekfű-obituary.
26. 9. 1955. / 21955. 1955. szeptember 26.

Szekfű Gyula az elmúlt félszázad legnagyobb magyar szellemei közé tartozott. Legmarkánsabb képviselője volt annak a szellemiségnek, mely a tudományban való nagyszerű alkotásokon kívül a magyar élet irányításába is döntően beleszólt. Nem a politizálás szenvedélyével, nem a hivatal kölcsönözte tekintély alapján, hanem a tudás hatalmával, a meggyőződés hitével és egy humanista értékrendszer fölényes birtokában.

Szekfű Gyula a Száműzött Rákóczi-ról szóló könyve[42] óta gyógyította a magyar nemzet eredendő hibáit, nyesegette szenvedélyeit, kritizálta szalmalángszerű fellobbanásait és még szigorúbban bírálta néha végzetesnek tűnő

☞ [41] Iványi-Grünwald Béla: „Hungarian memories." [Ismertetés Horthy Miklós és Károlyi Mihály emlékiratairól.] *Time and Tide*, XXXVII, 1956, 02. 04. 137–138. MTA KIK Kt., Ms 2565/11.

[42] Szekfű 1913.

lelki elernyedtségét. Első könyvét nagy felzúdulás fogadta a régi szabású, ú.n. függetlenségi táborban. De ez elől visszavonulhatott íróasztalához, mely régi boldog időkben a tudósok örök menedéke volt. Akkor még nem kényszerítette őket mea culpázásra, emigrációba vagy fogságba diktatúrák fojtó légköre. Mikor azután az első kommunizmus korszaka elviharzott Magyarország ege felett, megjelent Szekfű Gyula HÁROM NEMZEDÉK [sic!] című munkája,[43] mely egycsapásra tartós kapcsolatot teremtett a nagy történetíró és társadalma között. Méltatlan volna az igazságra törekvő történész emlékével szemben tagadni, hogy Szekfű Gyula az ellenforradalmi Magyarország eszmevilágát formálta nagyhatású könyvében. Fellépése idején az ellenforradalom két iránya küzdött egymással. Az egyik az ellenforradalomban valami ellentétes forradalmat akart megvalósítani, a nyugati irányú forradalommal szemben valami teljesen szembenálló, parasztromantikára épülő megoldással kísérletezett. A másik irány egyszerűen tagadása volt annak, ami forradalmi volt, sőt annak is, amit haladásnak és reformnak lehetne nevezni. Egyszerűen reakció volt, elmúlt állapotokhoz való visszatérés. Szekfű Gyula példátlan hatása nagy részben arra vezethető vissza, hogy könyvében mindkét irányból kiemelte és értékesítette azt, ami pozitív és termékeny volt az akkori szempontból. Az organikus, élőnek és lassan haladónak elképzelt társadalom elve alapján állva elvetette a forradalom gondolatát. Ám ugyanakkor azokkal szemben, kik Magyarországot a keresztény világ kultúrköréből és saját hagyományai értékes elemeiből ki akarták operálni, rámutatott Széchenyi István alakjára.[44] Vagyis a keresztény tradíció, a nemzetreformálás, a nemzetátalakítás dinamikus lendületét egyaránt fontosnak és döntőnek tartotta.

Szekfű Gyula élete további menetében a társadalom megkötöttségének híveivel szemben egyre inkább a reform, a békés átalakulás jelentőségére mutatott rá. Pozitív alkotása, a Hóman-Szekfű-féle MAGYAR TÖRTÉNET újkori része[45] nagyszerű szintézis és bámulatos erejű részletmunka. A szintézisnek és a részletmunkának tisztelete határozza meg annak a Szekfű Gyulának a működését is, aki a MAGYAR SZEMLE szerkesztésén keresztül döntően befolyásolta a két háború közötti új generáció építő munkáját. A szintétikus gondolat: európai nívójú magyar szellemiség vezető szerepének biztosítása. A részletmunka tisztelete abban nyilvánult meg, hogy ideológia, vezércikk és szólam-tömeg helyett alapos, szaktudással rendelkező és hozzáértő cikkekkel szólt hozzá ez a folyóirat a magyar kérdésekhez. Köteteit az orosz megszállás azonnal indexre tette. Pedig ez a folyóirat, kétségtelen megkötöttségei ellenére, sokat tett a modern magyar szellemiség kialakítására s hasábjain az új szellemiség sok-sok vezető férfia megszólalt,

☞ [43] Szekfű 1920.

[44] Lásd például még *A mai Széchenyi,* 1935.

[45] Hóman–Szekfű 1928–1934.

akik pedig Szekfű világnézetével nem értettek egyet, sőt azt, főleg ellenforradalmi korszakban tett és vitatható érvényű megállapításait kritikával kezelték.

Szekfű Gyula a harmincas években főleg a hitleri eszmék magyarországi megszállottjait, cinkosait ostorozta. A nagy történetíró, mint a Három Nemzedék későbbi kiadása mutatja, megértő volt az új népi irány tisztult felfogású reprezentánsaival szemben. A népi gondolattal szemben nagyon is megkülönböztette a faji gondolatot. Ez utóbbiakat a magyarság számára végzetesnek tartotta, s ezek ellen, mint keresztény, mint katolikus és mint magyar szállt síkra. A háború alatt a NÉPSZAVA körül kijegecesedő ellenzéki megmozdulás élére állt s bátor vezetőszerepet játszott a német iránnyal szembeni szellemi harcban.

A háború utáni években[46] Szekfű Gyula szemléletét két tényező befolyásolta. Az egyik: az eddigi magyar középosztály összeomlása, a másik az a tény, hogy Magyarország sorsának irányításában a szovjet orosz birodalom döntő szerephez jutott. Úgy látszik, a haza sorsának megítélésében valami Deák Ferenc-szerű elgondolás vezérelte s egy ideig valami kiegyezés, talán kompromisszum lehetőségéről ábrándozott országa és a Szovjet között. Egészen a legutóbbi időkig jelentek meg neve aláírásával nyilatkozatok, melyek a magára maradt és világtól elzárt, vagy talán akaraterejében megtört tudós szomorú sorsát érzékeltetik egy diktatúra korszakában. Az események világosan megmutatták, hogy a háború utáni magyar fejlődés kialakításában Szekfű Gyula, sőt senki emberfia Magyarországon nem játszhatott Deák Ferenci szerepet. Nemcsak azért, mert a szovjet barbarizmus fokozatosan tett túl mindazon, amit Ausztria vezetői 1849-ben s az azt követő egy-két évben a magyarság ellen elkövettek. Hanem azért sem, mert a szellem vezette kiegyezés csak ott lehetséges, ahol a szellemi rend szabadon, vagy bizonyos szabadság birtokában szólhat bele a dolgok irányításába. Magyarországon a kommunizmus kérlelhetetlen módszerei szerint a szellemi emberek[47] számára csak a szolgaság dicséretének a szerepe volt kiosztva, de nem a cselekvés lehetősége, vagy a kritika növekvő szabadsága.

A halottakról gyakran mondják, hogy míg emlékük megmarad, nem haltak meg. Szekfű Gyulának, a történésznek ez a megállapítás halhatatlanságot biztosít. A nemzetnevelő Szekfű Gyuláról a végső ítéletet azonban csak az elmúlt esztendők eseményeinek teljes ismeretében mondhatja majd ki az utókor.

☞ [46] Szekfű 1947.

[47] A „szellemi ember" fogalmáról lásd a korábbiak.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Ablonczy 2016: Ablonczy Balázs: *Keletre, magyar.* Jaffa, Budapest.

Beretzky 2005: Beretzky Ágnes: *Scotus Viator* és *Macartney*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Czigány 2002: Czigány Lóránt: „Emigráns sorsok." *Kortárs*, XXXXVI. évf., 2–3. sz., 126–131.

Deininger-Meyn 1986: Gisela Deininger-Meyn: *Philosophische Grundlagen der Wissenssoziologie Karl Mannheims und Max Schelers*. Heidelberg, Univ. Diss.

Dénes 2015: Dénes Iván Zoltán: *A történelmi Magyarország eszménye. Szekfű Gyula a történetíró és ideológus.* Kalligram, Pozsony.

Erős 2008a: Erős Vilmos: „A szellemtörténet." *Valóság,* LI. évf., 5. sz., 20–35.

Erős 2008b: Erős Vilmos: „Erkölcs és államrezon. (Szekfű Gyula és Jacques Maritain kapcsolata.)" *Világosság,* IL. évf., 9–10. sz., 167–174.

Erős 2022: Vilmos Erős: „From »Geistesgeschichte« to Public History". The years of emigration of the Hungarian Historian, Béla Iványi-Grünwald Jr." In Stefan Berger – Philipp Müller (eds.): *Dynamics of emigration. Epistemic repercussions. Émigré scholars and the production of historical knowledge in the age of extremes.* Berghahn, London – New York, 156–172.

Ferretti 1972: Giovanni Ferretti: *Max Scheler.* 1. *Fenomenologia e antropologia personalistica.* 2. *Filosofia delle religione: Vita e pensiero.* Milano.

Galasso 2002: Giuseppe Galasso: *Croce e lo spirito del suo tempo.* Laterza, Roma–Bari.

Gyömrei 1932: Gyömrei Sándor: „A magyar gazdaságtörténetirás új útja." *Közgazdasági Szemle,* LVI. évf., 661–679.

Hermann 1985: Hermann István: *Lukács György élete.* Corvina, Budapest.

Hóman 1938: Hóman Bálint: *Szent István*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.

Hóman–Szekfű 1928–1934: Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar t*örténet. I–V. Magyar Szemle Társaság, Budapest.

Hungarica, 1967: *Hungarica. English Books, Prints, Maps, Periodicals, etc. Relating to Hungary.* Collected by Béla Iványi-Grünwald. Suffolk.

Istványi 1937: Istványi Géza: „A legújabb kor." *Magyar Szemle*, X. évf., 31. kötet, 368–373.

Iványi-Grünwald 1927: Iványi-Grünwald Béla: *Széchenyi magánhitelügyi koncepciójának szellemi* és *gazdasági eredményei* és *következményei a rendi Magyarországon*, *1790–1848*. Dunántúl, Pécs.

Iványi-Grünwald 1930: Iványi-Grünwald Béla: *Hitel, a Taglalat* és *a Hitellel foglalkozó kisebb iratok*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest.

Iványi-Grünwald 1933: Iványi-Grünwald Béla: „Vita a gazdaságtörténet módszeréről." *Közgazdasági Szemle,* LVII. évf., 360–368.

Iványi-Grünwald 1935: Iványi-Grünwald Béla: „»Széchenyi fekélyteli alakja…«" *Vigilia*, I. évf., 1. sz., 187–190.

Iványi-Grünwald 1936: Iványi-Grünwald Béla: „Ranke a világtörténetíró és nemzetnevelő." *Pesti Napló,* december.

Iványi-Grünwald 1937a: Iványi-Grünwald Béla: „Széchenyi István vallásosságának a kérdése." *Regnum*, II. évf., 11. köt. 263–279.

Iványi-Grünwald 1937b: Iványi-Grünwald Béla: *A legújabb kor története*. Magyar Szemle Társaság, Budapest.

Iványi-Grünwald 1945: Béla Iványi-Grünwald – Alan Bell: *Route to Potsdam. The story of the peace aims.* A. Vintage, London.

Iványi-Grünwald 1952: Béla Iványi-Grünwald: „Church and State in Eastern Europe." *The Yearbook of World Affairs,* vol. 6. 98–123.

Iványi-Grünwald 1966: Béla Iványi-Grünwald: „Defoe's prelude to The Family instructor." *The Times Literary Supplement,* július 4. 312.

Jelenits 2011: Jelenits István: „Jegyzetek a Korunk Szaváról." *Irodalomismeret,* I. évf., 1. sz., 35–44.

Komoróczy 1976: Komoróczy Géza: *Sumer* és *magyar?* Magvető, Budapest.

Kracauer 2009: Siegfried Kracauer: *A detektívregény. Értelmezés. – Történelem a végső dolgok előtt*. Kijárat Kiadó, Budapest.

Lackó 1996: Lackó Miklós: „Sziget és külvilág. Kerényi Károly és a magyar szellemi élet." In uő: *Sziget* és *külvilág. Válogatott tanulmányok.* MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 305–334.

Monostori 2017: Monostori Imre: *Szekfű Gyula a változó időkben*. *Életmű – fogadtatás – utókor 1913–2016.* Pannónia Könyvek, Pécs.

Pallai 2006: Pallai Péter: *A szabadság hullámhosszán. Az 1956-os forradalom története a BBC elmondásában.* Helikon, Budapest.

Pallai 2008: Pallai Péter: *Némi demokráciától a népi demokráciáig. A kommunista hatalomátvétel története a BBC adásai tükrében.* Helikon, Budapest.

Pál 2004: Pál Monika: „»Jó estét kívánok, itt Macartney Elemér beszél«. C. A. Macartney és a BBC magyar adása." In Frank Tibor (szerk.): *Angliától Nagy-Britanniáig. Magyar kutatók tanulmányai a brit történelemről*. Gondolat Kiadó, Budapest, 340–356.

Szabó 2010: Szabó László: *Iványi-Grünwald.* Kossuth, Budapest.

Szekfű 1913: Szekfű Gyula: *A száműzött Rákóczi, 1715–1735*. MTA, Budapest.

Szekfű 1920: Szekfű Gyula: *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története.* „Élet" irodalmi és nyomda rt. kiadása, Budapest.

A mai Széchenyi, 1935: *A mai Széchenyi. Eredeti szövegek Széchenyi István munkáiból.* Kiválogatta, bevezetéssel *és* jegyzetekkel ellátta Szekfű Gyula. Révai, Budapest.

Szekfű 1940: Szekfű Gyula: „Aki a partról nézi." *Magyar Nemzet,* III. évf., 109. sz., 7.

Szekfű 1947: Szekfű Gyula: *Forradalom után.* Cserépfalvi, Budapest.

Törő 2018: Törő László Dávid: „Kísérlet a public history megszelídítésére." *Klió,* XXVII. évf., 4. sz., 92–97.

Vardy 1976: Steven Béla Vardy: *Modern Hungarian Historiography*. Columbia University Press, New York.

Varga F. 1975: Varga F. János: „Károlyi és az antifasiszta emigráció egységfrontja (1941–1944).” *Történelmi Szemle,* XVIII. évf., 2–3. sz., 231–243.

Varga F. 1983: Varga F. János: „Az angliai magyar tanács története (1944–45).” *Századok,* CXVII. évf., 152–175.

Vásárhelyi 2002: Vásárhelyi Miklós: *„Korunk Szava* (1931–1938).” In *A bilincsbe vert beszéd*. *Vásárhelyi Miklós sajtótörténeti tanulmányai.* (Kiadta Murányi Gábor.) Élet és Irodalom, Budapest, 125–141.

MAGYAR HISTORIKERSTREIT?

A Mohács-vita az 1960-as és 70-es években[1]

Az ún. Mohács-vita az 1960–70-es évek (sőt, az egész 1945 utáni magyar történetírás) egyik legnagyobb horderejű vitája volt,[2] amely még az 1980-as évekre is áthúzódott, s amely – mint ez később kiderül – végső soron a mai napig nem zárult le. A vita elemzése számos tanulsággal szolgálhat az utókor számára, akár a korszak szellemi-politikai légkörének megismeréséhez, de egyéb, általánosabb kérdések boncolgatásához is. Tanulmányom első felében röviden összefoglalom a vita fő szakaszait és álláspontjait.

A Mohács-vitának három fő szakasza volt. Az első Nemeskürty István 1966-ban napvilágot látott *Ez történt Mohács után* című könyvéhez kapcsolódik, amely megjelenése után azonnal széles körű visszhangot váltott ki.[3] Mint ismeretes, Nemeskürty legfontosabb, ikonoklasztának szánt tézise az volt, hogy a mohácsi csatavesztésnek korántsem volt olyan (főleg nem katasztrofális) jelentősége, mint ahogy korábban gondolták: lényegében egy csatavesztés volt a sok közül, s a magyarság igazi katasztrófáját az uralkodó „osztály" okozta. Ez a Buda végleges megszállásáig tartó időszakban ugyanis változatlanul egyéni, önző céljaival, hatalmi és pártharcokkal, vagyongyarapítással (mint a martalóc Török Bálint) volt elfoglalva, aminek következtében az ország szabad és könnyű préda lett a török számára. A „képrombolás" nagy visszhangot váltott ki, a könyvet a közönség több ezres példányszámban vásárolta (a későbbi kiadásokét is), alapvetően igen kedvező vélemények, kritikák jelentek meg az író Gyurkó László, Lázár István, a színész-rendező Major Tamás, Ruffy Péter, a történész Rottler Ferenc és mások tollából a *Magyar Nemzet*, a *Népszabadság*, a *Kritika*, a *Valóság* és egyéb folyóiratok, napilapok[4] hasábjain. Rövidesen azonban a történészszakma is jelentkezett, a *Vasi Szemlé*ben Sinkovics István, a *Látóhatár*ban a később szintén protagonistává váló Perjés Géza, a *Valóság*ban és a *Századok*ban Szakály Ferenc[5] személyében. A szakmai fogadtatás szinte egyöntetűen elutasító volt. Sinkovics István még csak a Kőszeg deheroizálását célzó megállapításokkal vitatkozott, de Perjés Géza és Szakály Ferenc az egész könyv koncepcióját támadta, azaz a nemességet sommásan elítélő kijelentéseket bírálta, valamint Fráter György és

☞

[1] A tanulmány „Az emlékezethely kutatásának módszertani problémái) (Mohács példája)" című konferencián elhangzott előadás alapján készült (DAB Székház, Debrecen, 2011. június 16–17.).

[2] A Mohács-vita korábbi irodalmához: Vardy 1985a; Zöldi 1989; Őze 2009. A vita anyagából részletek olvashatók: B. Szabó 2006b. Az összefoglalások közül legújabban: Romsics 2011.

[3] Nemeskürty 1966.

[4] Pl. Ruffy 1966; Major 1966; Rottler 1967. Mindezekről részletesen és megbízható bibliográfiai adatokkal: Zöldi 1989; Őze 2009.

[5] Szakály 1968.

mások démonizálását sem fogadta el. Bírálat érte a forráskritika hiányát (pl. Szerémi György esetében), sőt általában a források háttérbe szorítását, új források fel nem használását. Összességében károsnak vagy tudománytalan dilettantizmusnak értékelték Nemeskürty könyvét.

A Mohács-vita második szakasza az 1970-es évek közepére tehető, amikor az időközben a Dózsa György-féle paraszthábo rúról[6] is könyvet író (és azzal is jelentős vitát generáló) Nemeskürty 1975-ben megjelenteti híres-hírhedt „hármaskönyvét".[7] Ez az 1966-os írás folytatását képező *Elfelejtett évtized*et, valamint a Dózsa György-tanulmányt foglalja magába, rövid összekötő szövegekkel. Időközben azonban érik a „sárkányfogvetés", mert a korábban a talán legharcosabb kritikus, Perjés Géza irányt vált. Minden tekintetben, hiszen az 1967-es kritika után kezd komolyan foglalkozni a Mohács-kérdéssel, s a hetvenes évek elején jelenik meg először a *Kortárs*ban több részletben, majd 1975-ben külön kötetben is *Az országút szélére vetett ország*[8] című könyve. Ebben Perjés immár Nemeskürtyhez sok vonatkozásban hasonló álláspontot foglal el, s itt fejti ki részletesebben először a nagy vihart kavaró tételeit az ún. szulejmáni ajánlatról (azaz a törökkel való békekötés lehetőségéről, ami azt is jelentette, hogy az állami függetlenség elveszítése nem volt szükségszerű), valamint az ezzel a lehető legszorosabb összefüggésben lévő ún. „akciórádiusz"-ról (ez pedig azt jelentette, hogy a török hódításnak volt egy olyan utólag kiszámítható, modellezhető „hatósugara", amelyen a történeti Magyarország kívül esett, tehát a Török Birodalomnak így alapvetően nem volt célja és nem is állt érdekében az ország meghódítása).

Perjés könyvét parázs vita fogadta a történészek és nem történészek részéről. Itt talán a szélesebb közönség kevésbé kapcsolódott be, jóval inkább szakmai kérdések voltak a porondon. A legjelentősebb és legterjedelmesebb vita a *Jelenkor* című folyóiratban zajlott, ahol Vekerdi László, Nemeskürty István, a szakmai oldalról legharcosabb Barta Gábor, Szakály Ferenc (akinek ebben az évben jelenik meg az ekkor induló *Sorsdöntő történelmi napok* című sorozatban az ellentábor által is nagyra tartott *A mohácsi csata* című kismonográfiája[9]), valamint Keresztury Dezső, Beke Kata, Faragó Vilmos jelenteti meg írását.[10] A vitához egyéb folyóiratokból is kötődik publikáció, így például az irodalomtörténész Klaniczay Tiboré a *Kortárs*ból.[11]

A diszkusszióban a szaktörténészek (leginkább Barta Gábor és Szakály Ferenc) egyöntetűen elutasítják Perjés mindkét alapvető tézisét. Szerintük a szulejmáni ajánlat feltételezése merő fikció, közvetlen forrásokkal nem bizonyítható (ezt Perjés

☞ [6] Nemeskürty 1972.
[7] Nemeskürty 1975.
[8] Perjés 1975.
[9] Szakály 1975.
[10] Vekerdi 1976; Perjés 1976; Barta 1976; Nemeskürty 1976; Keresztury 1976; Faragó 1976; Szakály 1976. Mindezekről részletesen: Vardy 1985a; Zöldi 1989; Őze 2009.
[11] Klaniczay 1976.

sem tagadja); másrészt az ún. „akciórádiusz" is pusztán egy utólag kiagyalt mesterséges modell, amely a gyakorlatban nem egészen úgy működött, ahogy Perjés bemutatta, hiszen a török csapatok gyakran – a források tanúbizonysága szerint is – jóval korábban Magyarország területén voltak, mint ahogy az utólag racionálisnak tűnő perjési logika előírta. Az összeütközésben persze más szempontok, kifogások is felmerültek, így például a történelmi determinizmus és indeterminizmus, a modern gazdaságtörténeti szempontok hasznosítása, a magyar historiográfiai hagyományok és a nemzettudat kérdése is. Ezek közül csak egyet emelek ki, a „ki írjon a történelemről?" problémáját. Alapvető motívum ugyanis a vita szinte összes fázisában, hogy a nem történésznek van-e illetékessége megszólalni szakmai kérdésekben, illetve hogy milyen is a történészszakma és a nagyközönség viszonya, azaz kinek írjuk a történelmet. Szerepet játszott a parahistória szempontja is: létezik-e alternatív történelem a szakmai megállapítások mellett, vagy egyenesen azokkal szemben.[12]

A Mohács-vita harmadik periódusa az 1970-es évek végére, az 1980-as évek elejére tehető. Ekkor jelenik meg Perjés nagy szintézise *Mohács* címmel,[13] ahol a korábbi kutatásait folytatva már magát a mohácsi csatát is részletesen elemzi a hadtörténész eszköztárával.[14] Perjés nézete szerint a magyar hadvezetés a mohácsi csatában a lehető legoptimálisabban viselkedett, kitűnőre vizsgázott, nem követett el hibákat a mozgósítás során sem, jól választotta meg a csata helyszínét s a kidolgozott taktikát, így Tomorit is csak dicsérni lehet. Egy évvel korábban jelent meg a régi Szekfű-tanítvány, Kosáry Domokos könyve (*A magyar külpolitika Mohács előtt*[15]), amelyben – részben a szekfűi és rankei „Der Primat der Aussenpolitik" intencióit követve – Kosáry a moralizálás helyett a kedvezőtlen külpolitikai összetevőkre mutatott rá, amelyek alapján szükségszerűnek, de legalábbis érthetőnek bizonyult a mohácsi csatavesztés. Az újabb polémia a *Valóság*, a *Magyar Tudomány*, a *Hadtörténelmi Közlemények* lapjain bontakozott ki Nemes Imre, Kosáry Domokos, Perjés Géza, ismételten Barta Gábor, valamint érintőlegesen Faragó Vilmos és a szociológus Szalay Sándor részvételével.[16]

A vitában a felek alapvetően megismételték korábbi álláspontjaikat, inkább csak a hangvétel vált durvábbá és személyeskedőbbé esetenként, már-már a szakmai és az általános etika elveit feszegetve, ami ellen Szalay Sándor kelt ki erőteljes szavakkal.[17] (Nem célom a teljes névsorolvasás, de megemlítem, hogy nem publicisztikai szinten, hanem konkrét szaktörténészi munkákkal számos egyéb történész neve kapcsolatba hozható a vitával, így Szűcs Jenőé, Kubinyi Andrásé, Hermann

☞ [12] Pl. Beke 1976.
[13] Perjés 1979.
[14] Az előzményekhez: Nemes 1977; Perjés 1977.
[15] Kosáry 1978.
[16] Barta 1980a; Perjés 1980; Barta 1980b; Szalay 1980.
[17] Mindezekhez részletesen: Zöldi 1989.

Zsuzsáé, a turkológus Káldy Nagy Gyuláé. Róluk a következőkben szükség szerint megemlékezem.[18])

Bár az előzőkben mindezekre részletesen utaltam, a következőkben – kissé rendszerezve – összefoglalnám a főbb vitakérdéseket, jóllehet minden egyes vitapont beható taglalására természetesen itt nincs lehetőség.

Amint már említettem, Nemeskürty István legfőbb és legnagyobb vitát kiváltó álláspontja az volt, hogy a mohácsi csatavesztés korántsem volt olyan súlyos, végzetes, ahogy a magyar közvélemény és a történetírás állította. Sokkal inkább az uralkodó osztály önzése és belső széthúzása okozta az ország romlását, három részre szakadását. Az egyéb, vitatott elemek közül utaltam már a Kőszeg-kérdésre, Fráter György értékelésének ügyére, valamint a forráskritikai problémákra, például Szerémi megítélésének kritika nélküli elfogadására.[19] Nemeskürty mondanivalójának értelmezésekor feltétlenül meg kell említeni, hogy ebben az időszakban és a későbbiekben számos egyéb munkát is írt a magyar történelem egyes kérdéseiről, amelyek szinte mindegyike jelentős visszhangot váltott ki a történészek körében, ugyanakkor a nagyközönség sokezres példányszámban kapkodta el könyveit, számos interjú készült vele, az ünnepi könyvhetek sztárja lett, a filmszakmában alapvető szerepet töltött be (forgatókönyvíróként) és több tévéjátékot forgattak ekkor műveiből.[20]

A nagyobb vihart kavart egyéb művei a *Krónika Dózsa György tetteiről* (a „hármaskönyv" része), a *Requiem egy hadseregért*, valamint a *Kik érted haltak szent világszabadság* című könyvei.[21] Az 1972-ben megjelent *Krónika Dózsa György tetteiről* című monográfiája (a lehető legszorosabban kötődve a Mohács-könyv problematikájához) ismét csak azt veti fel, hogy az újkori magyar történelem problémáiért az uralkodó osztály a felelős, hiszen a törökkel való szembeszállás legfontosabb alternatívája a parasztság, a jobbágyság, a nép mozgósítása lehetett volna, a nemesség azonban esztelen dühével és bosszújával elzárta ezt a lehetőséget, mely megakadályozhatta volna az állam szétesését, a függetlenség elvesztését. Természetesen itt kitérőt kellene tenni az 1960-as években kibontakozott ún. Molnár Erik-, illetve nemzetvitára,[22] amelyről annyit érdemes megjegyezni, hogy az 1956-os eseményekhez kapcsolódik, ami után felvetődött (Molnár Eriknél is), hogy 1956-ért nem kis részben a magyar történetszemlélet nacionalista maradványai a felelősek, s ezért a történettudomány, sőt általában a tudomány fő feladata ezzel a nacionalista szemlélettel, a korábbról örökölt nemzeti illúziókkal való leszámolás. Az utólagos vizsgálónak nem kis meglepetés okoz, hogy az utóbb inkább a nemzeti szempontokat érvényesítő Nemeskürty István tulajdonképpen szintén ezt a „nacionalista" illúziókkal való

☞ [18] Pl. Káldy-Nagy 1974.
[19] Lásd a korábbiak, pl. 5. lj.
[20] Mindehhez: Zöldi 1989.
[21] Nemeskürty 1972.
[22] A Molnár Erik-vitához: Őze 2009; Lackó 2008; Gyurgyák 2007.

leszámolást célozza, hiszen itt említett műveiben szüntelen az uralkodó osztályt, a nemességet ostorozza, mondván: ennek önzése, az ország, a nemzet problémái iránti közömbössége okozta a katasztrófákat. A szaktörténészek ezzel szemben rámutattak többek között arra, hogy ez a nemesség sem jobb, sem rosszabb nem volt, mint Európa más országainak uralkodó rétege, egyedül őket okolni az ország romlásáért történetietlen álláspont. Másrészt kifejezetten illúziónak minősíthető az elképzelés másik összetevője (ezt Szakály Ferenc cáfolja leginkább[23]), miszerint a nép, a parasztság a nemzeti érdekek igazi és egyedüli hordozója lett volna, s kizárólag a rá támaszkodó függetlenségi harc kecsegtetett eredménnyel a törökkel szemben is. A parasztság ugyanis (főleg a szegényparasztság) – a szaktörténészek, leginkább Szűcs Jenő szerint[24] – nem rendelkezett a nemzeti látóhatárig terjedő horizonttal, hiszen mindez számára legfeljebb családja, faluja határáig terjedt, s legfeljebb ezek védelméért volt mozgósítható a török ellen.

Mindezzel világos kapcsolatban van a Dózsa György-vita egyik fő momentuma is: Barta Gábor, Nemeskürty és Perjés egyik legfőbb későbbi támadója, Fekete Nagy Antal kutatásait befejezve, illetve Mályusz Elemér és Szabó István korábbi koncepcióira építve ugyanis azt fejti ki, hogy a Dózsa György-féle paraszttháborút nem a parasztság helyzetének romlása, a paraszti kizsákmányolás, az osztályelnyomás fokozódása, súlyosbodása okozta.[25] Hiszen – ezt Szabó István is így látta – a parasztság helyzete a középkor végén éppen emelkedő, s éppen ez az emelkedő tendencia, a parasztoknak a mezővárosokba való költözése (a magasabb életforma kialakításának igénye), illetve a belőlük kiemelkedő értelmiségi réteg a felkelés legfőbb társadalmi bázisa. A tézist Szűcs Jenő fogalmazta meg a legélesebben ekkor.[26] Mindennek következtében azután Nemeskürty nacionalizmust és illúziókat romboló fellépése látszólagos csupán, illúziórombolás helyett éppen illúziókat kelt, hiszen azt sugallja, hogy a parasztságra, a népre való építéssel, nagyobb támaszkodással elhárítható, de legalábbis elodázható lett volna a török veszedelem. Ezt a végső soron nacionalista illúziót csak erősíti a törökkel való szövetség, a felé való tapogatózás, s Szapolyai János politikájának pozitívabb értékelése Ferdinánddal szemben.

Nemeskürty sokat vitatott könyvei ilyen tekintetben összeérnek egymással: hiszen a *Requiem egy hadseregért* című munkája is az áldozatként tekintett magyar nép hősi helytállásának és szenvedésének állít emléket a Don-kanyarban, amely végső soron a nemzetvesztő uralkodó osztály áldozata. A *Kik érted haltak szent világszabadság* pedig a fekete-sárga tisztekből lett magyar nemzeti forradalmárok szerepét, hősi helytállását monumentalizálja.[27]

☞ [23] Szakály 1974.
[24] Szűcs 1984.
[25] Barta–Fekete-Nagy 1973.
[26] Pl. Szűcs 1984; Szabó 1948.
[27] Nemeskürty 1977. Ennek kritikájához lásd Hermann 2011.

Mindezek után Nemeskürty értelmezésével látszólag homlokegyenest ellenkező álláspont Perjés Géza interpretációja. Ahogy már említettem, a „másik horthysta katonatiszt" (korabeli minősítés) egyik alapvető tézise az ún. „akciórádiusz"-elmélet, amelynek alapján utólag is modellezni lehet, hogy meddig terjedt a török hódítás határa. E modellezés és számítások alapján e vonal nagyjából Magyarországig terjedt, mindezzel tehát a lehető legszorosabb összefüggésben van Perjés másik fő tétele a szulejmáni ajánlatról, miszerint Nagy Szulejmán, az „akciórádiusz" logikájának engedelmeskedve, tulajdonképpen nem is akarta meghódítani Magyarországot. Békeajánlatában lényegében egy, a Havasalföldhöz hasonló vazallusi, lazább függést eredményező helyzetet kínált, amit a magyar politikai vezető réteg, alapvetően Habsburg nyomásra és sugallatra, nem fogadott el. Perjés szerint a török békés szándékának, valamint az akciórádiusz logikájának bizonyítéka, hogy a győztes mohácsi csata után nem szállta meg az országot, s későbbi kutatások – pl. Káldy Nagy Gyuláé[28] – bizonyították, hogy az ország megszállása a török számára gazdaságilag veszteséges volt, nem állt érdekében tehát a hódítás. Alapvető tézise volt még Perjésnek a török hódítás „racionális" voltának a feltételezése és bizonyítása. Szerinte ugyanis a korábbi történészek egyik legnagyobb tévedése a török irracionális, határtalan és mértéktelen hódításvágyának sztereotípiája, feltételezése.

A vele vitatkozó történészek számos részletkérdés cáfolata mellett (pl. Mohács után nem vonult ki teljesen a török az ország területéről, mert a Szerémséget megszállva tartotta) alapvetően nem fogadták el Perjés állításait: Szakály Ferenc (többek közt az 1976-os, a csata 450. évfordulóján tartott konferencián, amelyre a szervezők „adminisztrációs hiba" miatt elfelejtették meghívni Nemeskürtyt, s amelynek anyaga csak 1986-ban jelenhetett meg kötetben) szintén nagy ívű modellt vázolt fel a török katonai hódítás szakaszairól: eszerint[29] ez a hódítás (balkáni tapasztalatok alapján is) nagyjából mindig hasonló módon történik. Máshol sem hódít végleg közvetlenül egy megnyert csata után a török, csak fokozatosan, a vazallusi függés különböző formáin keresztül foglalja el az alávetni kívánt területeket. Említettem már, hogy Barta Gábor az 1980-as, a *Magyar Tudomány*ban megjelent tanulmányában[30] (is) számos forrást vonultat fel Perjés tézisének cáfolatára, amelyek azt bizonyítják, hogy a török csapatok a perjési logika által előírt időpontnál lényegesen korábban magyar területen tartózkodtak, tehát bőven volt idejük akár a Bécs ellen indítandó hadműveletekre. Ráadásul Barta szerint Perjés rosszul is számol, hiszen indoklás nélkül eltérő tartamot feltételez a Konstantinápolyból való felvonulásra és a hazamenetelre, ami pedig feltételezhetően ugyanannyi ideig tartott.

Perjés nézőpontjának taglalásánál mindenképpen szeretném felhívni a figyelmet egy 1967-es, a *Látóhatár*ban megjelent másik tanulmányára, amely „A nemzeti

☞ [28] Káldy-Nagy 1974; Vardy 1985a.
[29] Szakály 1986.
[30] Barta 1980a.

közérzet zavarai" címmel jelent meg.[31] Ebben Perjés – alapvetően a Molnár Erik-vitára utalva, illetve annak néhány tanulságán töprengve – kifejti, hogy a történeti adatok értelmezésénél csak az egyik fontos tényező az értelemmel magyarázható, racionális momentumok figyelembevétele. Legalább akkora jelentősége van azonban (Perjés ezt hosszú időn keresztül folytatott szociológiai és pszichológiai, társadalomtudományos kutatásaira hivatkozva fejti ki) az érzelmi, emocionális, nem racionális momentumoknak is. A két szempont összeütközése, ellentmondása esetén inkább az érzelmi megfontolásoknak kell dönteni, erre kell inkább hallgatni (Perjés állítását Eörsi István gyilkos gúnnyal figurázta ki, ahogy azt Zöldi László művéből is megtudhatjuk).[32]

Úgy gondolom, hogy ez az a mozzanat, ami összeköti Perjés és Nemeskürty értelmezéseit (kettejük szellemi rokonságára filológiai bizonyítékunk is van, hiszen Zöldi László 1989-es könyvében hosszú részletet közöl Perjés Nemeskürtyhez, a viták idején írott leveléből,[33] amiből egyértelmű a végső soron azonos pozíció), hiszen végeredményben mindketten azt feltételezik és sugallják: a mohácsi vereség után – bár Perjés szerint maga a vereség szükségszerű volt – létezett az ország megszállásával, az állami függetlenség elvesztésével, a felosztással, azaz a bekövetkezett történelmi realitással szemben alternatíva, de annak megvalósulását különböző tényezők (Nemeskürtynél inkább az uralkodó osztály nemtörődömsége, közömbössége, Perjésnél a Habsburgok magyarellenes törekvései, s mindketten inkább Szapolyaiban és a török orientációban látták a pozitív alternatívát) megakadályozták.

Felfogásom szerint az „érzelmi elemek" stílusosan „csatadöntő" szerepének hangsúlyozása határozza meg Perjés értelmezésének legalább két további fő komponensét: a csata interpretációjában további vitapont volt, hogy szerinte Tomori és a magyar hadvezetés a lehető legoptimálisabb taktikát, harci terepet választotta, hősiesen és racionális eszközökkel küzdött (szerinte késlekedésről sem beszélhetünk a felvonulásnál, hiszen nem volt egyértelmű a török szándék igazi iránya). Valamint Perjés szerint[34] a súlyos csatavesztés ellenére a Mohács utáni időszak a „parázs a hamu alatt" kora. Azaz ennek legfőbb hozadéka egy virágzó szellemi és kulturális élet volt, ekkor terjedt el a reformáció, lendült fel a magyar nyelvű irodalom és művelődés, alakult ki egy olyan értelmiségi réteg, amely alkalmas volt a nemzeti érdekek képviseletére, a nemzeti összefogás megvalósítására, és már képes az alsóbb társadalmi rétegek, a nép nemzettestbe való integrálására is.

Magától értetődően még számos elemet ki lehetne emelni a vitákból: a történelmi determinizmus és indeterminizmus kérdését (általában a történelemben, de konkrétan Mohács kapcsán is), azaz hogy mennyiben határozzák meg a történelmi

☞ [31] Perjés 1967.
[32] Zöldi 1989.
[33] Uo.
[34] Perjés 1975.

ágensek döntéseit külső körülmények, szükségszerűségek, és milyen tere van mindezekben a morális megfontolásoknak; ezzel a lehető legszorosabb összefüggésben pedig, hogy milyen súlya legyen a politikai eseménytörténetnek – Nemeskürty csak azt ír, súlyosan a szemére is vetik ezt –, az „histoire evenementielle"-nek és a szélesebb közönség számára lényegesen nehezebben érthető, mert nagyobb szakmai elmélyülést igénylő gazdasági, társadalmi, valamint külpolitikai körülmények vizsgálatának. A vita során számos alkalommal felvetődik a magyar historiográfiai hagyományok (Vekerdi Lászlónál: „paradigmák"[35]) kérdése ; a következőkben ezek közül csak egyet emelnék ki, a „ki írjon a történelemről?" kérdését, az ún. parahistória problémáját, hiszen ez is több szempontból túlmutat a konkrét pengeváltásokon.

A kérdés leginkább a *Jelenkor*ban folyó vita során került elő, mindenekelőtt Beke Kata és Barta Gábor között,[36] de részben e probléma miatt ragadott tollat Keresztury Dezső és Faragó Vilmos is,[37] s látható volt a korábbiakból, hogy a publicisztika és a nagyközönség a vitában alapvetően a szakmailag roppant vitatott (el nem fogadott, marginalizált) Nemeskürty és Perjés oldalán állt, hiszen könyveik a szakmabeliek által megközelíteni sem tudott sokezres példányszámban keltek el.

A céhes történetírással szemben az vetődött fel, hogy stílusa száraz, a kívülálló számára sokszor bonyolult, érthetetlen, követhetetlen nyelven és apparátussal készült. Ehhez képest üde színfolt Nemeskürty stílusa (később Szakály Ferenc is pozitív minősítést kapott), de a kívülálló, dilettáns Nemeskürty szerepe azért is újszerű, mert a szaktörténészek által elhanyagolt, fel sem tett kérdéseket vetette fel, például a bekövetkezettel szembeni alternatíva lehetőségének, a morális helytállás vagy a nemzettudat zavarainak kérdését. Nem véletlen, hogy épp Keresztury Dezső fogalmazza meg azután a dilemmát (szemben Barta Gáborral),[38] hogy magán a történettudományon belül sincsen egyértelmű és egységes álláspont (Perjés és Szakály vitáira utalt), miért ne lenne tehát elképzelhető, sőt jogos, hogy az irodalom legalább olyan érvényes értelmezéssel, ábrázolással, narratívával álljon elő Moháccsal kapcsolatban, mint a szaktörténetírás, még ha nem is olyan apparátussal dolgozik. A korban – és persze korábban is – számtalanszor előfordult a jelenség, hogy igazán releváns kérdéseket írók, kívülállók vetnek fel, a névsor Németh Lászlótól és Szabó Dezsőtől kezdve Bibó Istvánon és Illyés Gyulán keresztül Száraz Györgyig és Csoóri Sándorig terjed.[39]

Hogyan is lehetne értelmezni összességében a Mohács-vitát, hogy lehetne megvonni mindennek fő konklúzióit?

A vita értelmezésénél feltétlenül számba kell venni, hogy a magyar történetírásban az 1950-es évektől kezdve számos diszkusszió alakult ki, amelyek részben

☞

[35] Vekerdi 1976.
[36] Barta 1975; Beke 1976.
[37] Keresztury 1976; Faragó 1976.
[38] Keresztury 1976.
[39] Pl. Száraz 1984.

segítik megvilágítani a Mohács-vita hátterét, de mindenképpen szükséges a vita ezek kontextusában való elhelyezése is. Természetesen a legnagyobb horderejű ezek közül a már többször szóba hozott Molnár Erik-, illetve nemzetvita volt, de említettem korábban a Mohács-vita egyik kitérőjének tekinthető Dózsa György-vitát. Ezenfelül említendő a régió-vita (a 80-as évek elejéről), a Szent Korona-vita, a Monarchia-vita, a kettős honfoglalásról szóló tézis vitája, a nomád–félnomád-, illetve a Györffy–Kristó-vita, a Szabad–Kosáry-vita, a Varga János és Pach Zsigmond Pál közötti vita a kora újkori magyar gazdasági és társadalmi fejlődésről.[40] A sor még hosszan folytatható, mindezeken felül pusztán Sebestyén Lászlónak a Szűcs Jenő nemzetfelfogásával és Kézai-értelmezésével összefüggő vitairatát emelném ki, amely szintén ekkoriban keletkezett, s amelyre utóbbi csak az 1990-es években válaszolt.[41]

Nyilvánvalóan nem lehet pusztán erre redukálni a problémát, de úgy gondolom, hogy ezekben a vitákban (a Mohács-vitában különösen) jelentős mértékben a magyar történetírás két régi hagyománya, a Szekfű Gyula által (részint a nagynémet és a kisnémet szembenállás mintájára koncipiált) nagymagyarnak és kismagyarnak aposztrofált szemlélet összeütközése figyelhető meg.[42] Szekfű felidézése korántsem inadekvát, hiszen a Mohács-vitában számos alkalommal történik rá hivatkozás (mindkét oldalról, pozitív és negatív értelemben egyaránt), és mint ismeretes, a két világháború közötti időszakban (sőt azt megelőzően is) igen éles hangú vitákat folytatott ennek a kismagyar, nemzeti romantikus szemléletnek a képviselőivel.[43] Például éppen a török hódítás megítélésének kapcsán Takáts Sándorral, aki lényegesen kisebb katasztrófának, szerencsétlenségnek tartotta a török megszállást, mint a Habsburgok uralmát, ráadásul a törökben a magyarság faji szövetségesét látta, s a török hódoltság idejét a magyar kultúra szempontjából kiemelkedő, virágzó periódusként értelmezte.[44] Hasonló gondolatok fogalmazódnak meg Németh Lászlónál, de a korábbi történetírók között is nagy hagyománya van ennek az elképzelésnek, például a turánista Márki Sándornál vagy a vitában szintén többször hivatkozott Thury Józsefnél. Szekfű koncepcióját minden esetben az határozta meg, hogy a magyar történelem nyugati, európai vonatkozásait hangsúlyozta. Ezért értékelte pozitívan a Habsburgok, illetve a Habsburg-orientáció szerepét is. Egyértelműen elutasította a keleti (alkalmanként turáni, balkáni) orientációt, ami együtt járt azzal a pozícióval, hogy történelmünket európai szemszögből kívánta tekinteni, s a politikatörténet mellett roppant fontosnak tartotta a művelődési, gazdasági, társadalmi, népesedési, külpolitikai viszonyok vizsgálatát a magyar jelenségek analízisénél.[45]

☞ [40] Pl. Gyáni 2002.
[41] Sebestyén 1975.
[42] Szekfű 1931.
[43] Erős 2000a.
[44] Vardy 1985b.
[45] Pl. Vardy 1985a.

Talán kissé erőltetett a párhuzam, de úgy vélem, a Mohács-vita egyik oldalán többnyire a szakmát, a hivatalos történetírást képviselők ebbe a Szekfű által megkezdett tradícióba sorolhatók. Ez Kosáry Domokos esetében egyenesen nyilvánvaló, de Szakály Ferenc sem utasítja el ezt a felvetést egyik írásában. Az összeütközés egyik szempontból tehát innen ered, s ezért a történészek felháborodása Nemeskürty és Perjés munkáival szemben, mert bennük a nemzeti romantikus, szekfűi terminológiával „kismagyar", nacionalista, a nemzeti illúziókat tovább dédelgető szemlélet képviselőit látják, akik ráadásul (különösen Nemeskürty, de Perjésre is igaz ez több tekintetben) egyoldalú és alkalmanként primitív politikai eseménytörténetet írnak, nincs látókörük a társadalmi, gazdasági, külpolitikai, európai momentumokra.[46] Részben ebből következik történetírásuk alapvetően moralizáló jellege, illetve a forráskritikával, forráshasználattal összefüggő, korábban jelzett problémák. Felvetődik ugyanakkor, hogy nincs-e mindennek közvetlenül a fennálló politikai rendszerre vonatkozó, a Kádár-rendszer kritikájához (sőt 1956-hoz) kapcsolódó, ellenzéki mondanivalója? Hiszen mind Perjés, mind Nemeskürty azt sugallja, hogy az idegen megszállással szemben volt alternatívája a nemzeti függetlenség megtartásának.[47] Nem kérdés, hogy alapvetően ilyen olvasata is lehetett a már említett Monarchia-vitának is,[48] ahol a Habsburgokkal, a – Dénes Iván Zoltán és Bibó István terminológiájával – „realitással », „a realitás illúziójával" való kiegyezés helyeslése a Kádár-rendszer konszolidációját támogatta volna az ellenkező oldal szerint. De ugyanaz vetődik fel a Szabad–Kosáry-vitában,[49] sőt a Molnár Erik-vita egészében is. Újabban így értelmezi az egész kérdéskört Őze Sándor, aki a nemzeti függetlenségi irányzat védelmében heves vitákat folytat a Szakály–Barta–Kosáry–Kubinyi-vonalat követő Pálffy Gézával.[50] Azaz a Mohács-kérdésben elfoglalt álláspontjuk nem egyéb, mint vétó és tiltakozás a kádári berendezkedéssel szemben. Viszont így a velük szemben állók (a „szaktörténészek") tulajdonképpen a fennálló hatalom, a kádári rendszer kiszolgálói, az idegen hódítás szállászcsinálói. Tudjuk, Szekfűvel szemben is ez volt a kritika, főként Németh Lászlóé és Bibó Istváné, hogy lényegében minden hatalomhoz illeszkedett történetírásával.[51]

Úgy gondolom, hogy ez az értelmezés csak az egyik oldal identitásának megalapozását szolgálja, hiszen nem lehet elfelejteni, hogy Nemeskürty éppen a nemzeti

☞ [46] Kosáry 2001; 2003. Természetesen a sor (azaz a szóban forgó szerzők ilyen megközelítésű munkáinak felsorolása) még sokáig folytatható.

[47] Őze 2009.

[48] Dénes 1988. Az egyéb vitákhoz lásd Romsics 2011.

[49] A Kosáry–Szabad-vitához legújabban: Szabó 2011; Dénes 2018, passim.

[50] Őze 2009. Hangsúlyozni szeretném, hogy a vitában egyértelműen és messzemenően Pálffy Gézával értek egyet, Őze Sándor általtörténésznek való minősítésével együtt. Korábban magam is tettem néhány kritikus észrevételt Őze Szekfű-értelmezésével szemben (Erős 2008), amely ettől függetlenül beépült a szerző itt is többször felidézett 2000-es könyvébe. Pálffy Géza korrekt és kiegyensúlyozott, széles körű forrásbázisra alapozott szintézise a korszakról: Pálffy 2010.

[51] Szekfűhöz lásd még pl. Erős 2015.

illuziók lerombolásának jegyében ragad tollat 1966-ban, kifejezetten marxista (részben Molnár Eriktől kölcsönzött) frazeológiával, mint ahogy ezt teszi igen gyakran Perjés is. Másrészt nemigen tudom azonosítani a kádári rendszer legitimálóival Kosáry Domokost, aki tudomásom szerint éppen Kádár börtönében kezdte a konszolidációt 1956-os és az azt megelőző tevékenysége miatt, tehát nála biztosan elesnek az amorális, a hatalomhoz való illeszkedés vádjai.[52]

Végül nem szabad elfelejteni, hogy a vitában az európai szempontokat módszertani tekintetben is (például a sokat emlegetett gazdasági és társadalmi, művelődési háttér figyelembevételét, általában a modernebb gazdaság- és társadalomtörténeti szempontok alkalmazását, ami moralizálás és ítélkezés helyett racionálisabb magyarázatokat keresett és megérteni akart) a szaktörténészek képviselték, míg Nemeskürty és (kisebb mértékben Perjés) megrekedt az európai történetírásban már régen primitívnek tekintett politikai eseménytörténetnél, esetenként a heroizálásnál, a nemzeti múlt dicsőítésénél, amihez képest mégiscsak modernebb léptékű az európai viszonyokat is figyelembe vevő, kritikus múltszemlélet. Mindezen felül arról is szót kell ejteni, hogy sok tekintetben éppen a szaktörténészek feszegették a kádári rendszer kereteit, hiszen (ahogy azt Szűcs Jenő és Szakály Ferenc is kifejti) ők vetették fel, hogy az ún. népi demokrácia retorikai bázisát képező nép, szegényparasztság, zsellérség nem a nemzet egyetlen hordozója, sőt, ez a réteg szélesebb horizonttal, nemzeti látókörrel igazából nem is rendelkezett.[53] Mindez a rendszer osztályellenségének tekintett gazdagabb paraszti rétegek, a mezővárosi polgárság, értelmiség, alkalmanként a nemesség történelmi szerepének a revideálását jelentette, azaz feltétlenül egy szélesebb és demokratikusabb nemzetfogalmat sugallt.

Igaz, hogy ezt a pozíciót inkább a Kosáry vonalától több vonatkozásban eltérő, a függetlenségi, protestáns, keleti hagyományokat is számon tartó tradíció képviselte (mindenekelőtt Mályusz Elemér, Szabó István, Domanovszky Sándor vagy Hajnal István[54]), ráadásul Kosáryékkal felérő szakmai, társadalomtudományos, sőt kifejezetten társadalomtörténeti, szociológiai megalapozottsággal. Ami egyúttal azt is implikálja, hogy (s ez ellentmond Barta Gábor álláspontjának, tehát Keresztury Dezsőt igazolja) a szakmán belül is létezik parahistória, párhuzamos történelemírás.

Természetesen a konklúziók megvonásában jelen keretek között nem térhetek ki a vita minden korábban felvetett implikációjára. Például arra sem, hogy végül is miért volt olyan nagy közönségsikere Perjés és Nemeskürty könyveinek, illetve mi is a történelmi és irodalmi reprezentácó viszonya, bár az számomra nem teljesen egyértelmű, hogy az irodalmit Nemeskürtyn keresztül kellene bemutatni.[55] Befejezésként

☞

[52] Erős 2000b.

[53] Szakály 1974; Szűcs 1984.

[54] Mályuszhoz és Szabó Istvánhoz lásd Erős 2013.

[55] Az alternatívák száma légió, véleményem szerint Kertész Imrétől Esterházy Péterig, Rakovszky Zsuzsáig, Szilágyi Istvánig vagy Spiró Györgyig terjed.

pusztán két momentumot vetnék fel. A magyar történetírásnak és történeti gondolkodásnak e vitái nem egyedülállóak az európai mezőnyben, hiszen részben ekkor, részben röviddel ezután zajlik a franciáknál a Vichy-rendszer, a népfront, a második világháború alatti francia kollaboráció, az algériai háború bonyodalmainak vitája, ami a francia nemzeti identitás alapvető problémáit feszegeti, s ami részben elvezet a Pierre Nora-féle *Les lieux de mémoire*-kutatásokhoz.[56] Nem sokkal ezután tört ki az ún. német *Historikerstreit*, amely lényegileg a német *Vergangenheitsbewältigung*, a fel nem dolgozott náci múlt problémáit taglalja.[57]

Mindkettőben közös, hogy a két nemzet közelmúltjának neuralgikus, alkalmanként traumatikus elemeit állítja előtérbe, tehát az assmanni kommunikatív emlékezethez köthető.[58] Ezekkel szemben a Mohács-vita egy kb. 450 éve lezajlott – persze szintén traumatikus – eseményhez kötődik, tehát elvileg inkább az assmanni kulturális emlékezet kategóriája és jellemzői lennének érvényesek rá. Viszont ez megközelítőleg olyan hevességű, mint az említett francia és német viták, ráadásul több szempontból érvényesek rá az assmanni kommunikatív emlékezet egyéb konstituensei is: nem megszilárdult és kikristályosodott, törékeny, ingatag, a konkrét hatalmi-ideológiai, szaktudományos érdekharcoknak jobban kiszolgáltatott – számos példát hoztam minderre a vita kapcsán.[59]

Esetleg mindez az assmanni fogalmak újragondolására is ösztönöz?

HIVATKOZOTT IRODALOM

Assmann 1999: Jan Assmann: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban.* (Ford. Hidas Zoltán, a fordítást az eredetivel egybevetette Rugási Gyula.) Atlantisz, Budapest.

Barta 1975: Barta Gábor: „Történelemről írni." *Valóság,* XVIII. évf., 12. sz., 94–107.

Barta 1976: Barta Gábor: „Mohács ürügyén." *Jelenkor,* XIX. évf., 10. sz., 918–927.

Barta 1980a: Barta Gábor: „Az országút szélére vetett vita." *Magyar Tudomány,* Új folyam, XXV. köt., 2. sz., 113–121.

Barta 1980b: Barta Gábor: „Vita és gyümölcsei." *Magyar Tudomány,* Új folyam, XXV. köt., 10. sz., 635–639.

Barta–Fekete-Nagy 1973: Barta Gábor – Fekete Nagy Antal: *Parasztháború 1514-ben.* Gondolat, Budapest.

Beke 1976: Beke Kata: „Ki írjon a történelemről?" *Valóság,* XIX. évf., 3. sz., 100–103.

☞ [56] Norától magyarul Nora 2010.

[57] Piper 1987.

[58] Assmann 1999.

[59] A mohácsi csata kérdéséhez lásd még B. Szabó 2006a. Egyéb újabb irodalom, a korábbiakból (az itt tárgyaltakat is beleértve) gazdagon merítve, B. Szabó – Farkas 2020.

B. Szabó 2006a: B. Szabó János: *A mohácsi csata*. Corvina Kiadó, Budapest.

B. Szabó 2006b: B. Szabó János (szerk.): *Mohács*. Osiris, Budapest.

B. Szabó János – Farkas Gábor (szerk.): *Örök Mohács. Szövegek és értelmezések.* (Mohács 1526–2026. Rekonstrukció és emlékezet.) Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest.

Dénes 1988: Dénes Iván Zoltán: Magyarország a Monarchiában. In uő: *Az önrendelkezés érvényessége.* Magvető, Budapest, 213–231.

Dénes 2018: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *Kitörés a kánonból. Szabad György történetírói munkássága.* Ráció, Budapest.

Erős 2000a: Erős Vilmos: *A Szekfű–Mályusz vita.* Csokonai, Debrecen.

Erős 2000b: Erős Vilmos: „A hatalom humanizálása avagy Szekfű démonizálása. Megjegyzések Dénes Iván Zoltán Eltorzult magyar alkat: Bibó István vitája Németh Lászlóval és Szekfű Gyulával című könyvéhez." *Századvég*, V. évf., 4. sz., 135–144.

Erős 2008: Erős Vilmos: „Szekfű: árnyak és viták. Az Eötvös Collegium konferenciakötetéről." *Kommentár,* 2. sz., 120–127.

Erős 2013: Erős Vilmos: „Utak a népiségtörténethez: Mályusz Elemér és Szabó István." *Századok*, CXXXXVII. évf., 1. sz., 33–62.

Erős 2015: Erős Vilmos: „Szekfű Gyula." *Valóság,* LVIII. évf., 1. sz., 12–30.

Faragó 1976: Faragó Vilmos: „Egy vitacikk ürügyén – az illetékességről." *Jelenkor*, XIX. évf., 10. sz., 941–942.

Gyáni 2002: Gyáni Gábor: Közép- és Kelet-Európa-koncepciók. In uő: *Történészdiskurzusok*. L'Harmattan, Budapest, 231–261.

Gyurgyák 2007: Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszme és nacionalizmus története.* Osiris, Budapest.

Hermann 2011: Hermann Róbert: *Negyvennyolcas történetünk mai állása*. Magyar Napló – FÓKUSZ Egyesület, Budapest.

Káldy-Nagy 1974: Káldy-Nagy Gyula: *Szülejmán*. Akadémiai, Budapest.

Keresztury 1976: Keresztury Dezső: „Csak néhány kérdés." *Jelenkor,* XIX. évf., 10. sz., 938–941.

Klaniczay 1976: Klaniczay Tibor: „Mi és miért veszett Mohácsnál?" *Kortárs,* XX. évf., 5. sz., 783–796.

Kosáry 1978: Kosáry Domokos: *Magyar külpolitika Mohács előtt*, Magvető, Budapest.

Kosáry 2001: Kosáry Domokos: *A magyar és európai politika történetéből.* Osiris, Budapest.

Kosáry 2003: Kosáry Domokos: *Magyarország Európában.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

Lackó 2008: Lackó Miklós: Molnár Erik és a 60-as évek történészvitája. *Századok,* CXXXXII. évf., 6. sz., 1483–1536.

Major 1966: Major Tamás: „Van királydrámánk." Népszabadság, december 18.

Nemes 1977: Nemes Imre: „Megjegyzések Perjés Géza A mohácsi csata című tanulmányához." *Hadtörténelmi Közlemények*, XXIV. évf., 1. sz., 105–116.

Nemeskürty 1966: Nemeskürty István: *Ez történt Mohács után. Tudósítás a magyar történelem tizenöt esztendejéről 1526–1541.* Szépirodalmi, Budapest.

Nemeskürty 1972: Nemeskürty István: *Krónika Dózsa György tetteiről.* Kossuth, Budapest.

Nemeskürty 1975: Nemeskürty István: *Önfia vágta sebét. Krónika Dózsa György tetteiről.* Magvető, Budapest.

Nemeskürty 1976: Nemeskürty István: „Magam mentsége Mohács után." *Jelenkor,* XIX. évf., 10. sz., 928–938.

Nemeskürty 1977: Nemeskürty István: *1848–49. „Kik érted haltak szent világszabadság!"* Magvető, Budapest.

Nora 2010: Pierre Nora: *Emlékezet és történelem között.* (Ford., szerk. K. Horváth Zsolt.) Napvilág, Budapest.

Őze 2009: Őze Sándor: *Nemzettudat és historiográfia*. Hamvas Intézet, Budapest.

Pálffy 2010: Pálffy Géza: *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században.* MTA Történettudományi Intézete, Budapest.

Perjés 1967: Perjés Géza: „A nemzeti önérzet zavarai (Gondolatok a nacionalizmus vitához)." *Látóhatár,* XVII. évf., 7–8. sz., 683–704.

Perjés 1975: Perjés Géza: *Az országút szélére vetett ország.* Magvető, Budapest.

Perjés 1976: Perjés Géza: „Csendes, békés meditációk Mohácsról." *Jelenkor,* XIX. évf., 9. sz., 829–842.

Perjés 1977: Perjés Géza: „Válasz Nemes Imrének." *Hadtörténelmi Közlemények,* XXIV. évf., 2. sz., 280–291.

Perjés 1979: Perjés Géza: *Mohács*, Magvető, Budapest.

Perjés 1980: Perjés Géza: „Még egyszer a Mohács-vitáról." *Magyar Tudomány,* Új folyam, XXV. köt., 10. sz., 626–635.

Piper 1987: Ernst Reinhard Piper (Hrsg.): *Historikerstreit*. Piper Verlag, München.

Ruffy 1966: Ruffy Péter: „Mohács a mérlegen". *Magyar Nemzet,* december 11.

Romsics 2011: Romsics Ignác: *Clio bűvöletében: Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel.* Osiris, Budapest.

Rottler 1967: Rottler Ferenc: „Ez történt Mohács után". *Kritika,* V. évf., 2. sz., 56–57.

Sebestyén 1975: Sebestyén László: *Kézai Simon védelmében*. (A szerző saját kiadása.) Budapest.

Szabó 2011: Szabó Gábor: *Törekvések egy „objektív" Kossuth-kép megrajzolására.* (Szakdolgozat.) Debrecen, Történelmi Intézet.

Szabó 1948: Szabó István: *Tanulmányok a magyar parasztság történetéből.* Teleki Pál Tudományos Intézet, Budapest.

Szakály 1968: Szakály Ferenc: „Ez történt Mohács után." *Századok*, CII. évf., 1–2. sz., 260–264.

Szakály 1974: Szakály Ferenc: „Parasztság és honvédelem. A parasztság és a török-, illetve Habsburg-ellenes küzdelmek a XVI–XVII. századi Magyarországon." *Valóság,* XVII. évf., 4. sz., 27–39.

Szakály 1975: Szakály Ferenc: *A mohácsi csata.* Akadémiai, Budapest.

Szakály 1976: Szakály Ferenc: „Ország – perspektívák nélkül." *Kritika,* XIV. évf., 8. sz., 29–32.

Szakály 1986: Szakály Ferenc: A török–magyar küzdelem szakaszai a mohácsi csata előtt (1365–1526). In *Mohács*: *Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából*. Szerk. Rúzsás Lajos, Szakály Ferenc. Akadémiai, Budapest, 11–57.

Szalay 1980: Szalay Sándor: Még egyszer a szerzői szabadságról. *Magyar Tudomány,* Új folyam XXV. köt., 8. sz., 495–496.

Száraz 1984: Száraz György: *Történelem jelenidőben.* Magvető, Budapest.

Szekfű 1931: Szekfű Gyula: A politikai történetírás. In Hóman Bálint (szerk.): *A magyar történetírás új útjai*, Magyar Szemle Társaság, Budapest, 397–444.

Szűcs 1984: Szűcs Jenő: Nép és nemzet a középkor végén. In uő: *Nemzet és történelem.* Gondolat, Budapest, 557–600.

Vardy 1985a: Steven Bela Vardy: The Changing Image of the Turks in Twentieth Century Hungarian Historiography. In uő: *Clio's Art in Hungary and Hungarian America*, Columbia University Press, New York, 147–170.

Vardy 1985b: Steven Bela Vardy: The Ottoman Empire in European Historiography: A Reevaluation by Sándor Takáts. In uő: *Clio's Art…,* 129–145.

Vekerdi 1976: Vekerdi László: „Nekünk Mohács kell?" *Jelenkor,* XIX. évf., 7–8. sz., 715–727.

Zöldi 1989: Zöldi László: *A múlt prófétája: a Nemeskürty-rejtély*. Magvető, Budapest.

KRITIKAI ESSZÉK

BŰVÖLET NÉLKÜL – FÉLÚTON

Elmélkedések Romsics Ignác könyvéről[1]

A magyar történetírás – az európai/nemzetközi történetíráshoz hasonlóan – szinte a kezdetektől jelentékeny érdeklődést tanúsított a historiográfia iránt. Csak a magyar történetírás történetének átfogó feldolgozására is többen kísérletet tettek már, a névsor Flegler Sándortól Baráth Tiboron keresztül Várdy Béláig és Gunst Péterig terjed.[2]

Romsics Ignác szintén nem először nyúl történetírás-történeti témához. Jelen szintézisét több, akár előtanulmánynak is minősíthető munka előzte meg, többek között a 16–18. századi magyar történetírásról, Szekfű Gyula *Három nemzedék*éről, általában is a huszadik századi magyar történetírásról, a magyar történettudomány 1945 utáni gleichschaltolásáról, a magyar történetírás 1990 utáni intézményrendszeréről, illetve népszerűsítő jellegű előadást is tartott a teljes európai történetírás fejlődéséről.[3] Hozzá lehet tenni mindehhez ugyanakkor, hogy ezek az írások inkább mások eredményeire támaszkodó összefoglalások, önálló kutatásokon alapuló, eredeti, eddig nem, vagy kevésbé ismert forrásbázist megmozgató tanulmány meglehetősen kevés található közöttük.

Romsics professzor összefoglalása lényegében a 15. századtól kezdődően kíván átfogó (kedvelt, legalábbis a kötetben többször felbukkanó kifejezésével „nagyívű") képet kialakítani a magyar történetírás fejlődéséről, s minden fejezetben – a címben ígérteknek megfelelően – kitekintést nyújt az európai történetírás fejlődésére is. E fejezetek azután átölelik a 16–18. századi magyar történetírást, a 19. századi magyar „historiográfiát", a magyar történetírás fejlődését/alakulását a 20. század első felében, illetve mindennek fő momentumait a 20. század későbbi időszakában (második felében).

Nyomban megjegyezném itt, hogy ezt a fajta kronológiai felosztást több vonatkozásban is vitathatónak tartom. Látszólag talán a politika/köztörténeti implikációk megkerülését szolgálja mindez, ugyanakkor éppen hogy megrekedés a köztörténeti kereteknél. Hiszen a 19. században külön fejezetbe kerül a reformkor és a neoabszolutizmus (amelyek persze köztörténeti kategóriák), s nagy a törés, amikor a szerző a dualizmus korát két részre osztja, s például Jászi Oszkárt vagy Szabó Ervint a 20. század elejének („századelő") irányzatai közé sorolja. Holott ezek viszonylag egységet képeznek a dualizmus kori történetírás egyéb irányzataival. Legalábbis abból a szempontból, hogy ekkor az egyik fő kérdés a Romsics Ignác által „tudományos"-nak, általam professzionálisnak (a problémára később még visszatérek)

☞ [1] Romsics 2011b.

[2] Lásd Erős 1996.

[3] Lásd Romsics 1980; 2007; 2008; 2011a.

történetírás kialakulása, amely viszont részben éppen a Jásziék által képviselt „pozitivizmus"-sal szemben konstituálódik, tehát így, ebben az oppozícióban kapja meg az értelmét/jelentőségét.[4]

Amint az előzőekből látható, Romsics Ignác könyve három alapvető fejezetben tárgyalja a 19–20. századi magyar történetírás történetét, a következőkben mindenekelőtt ezeket a fejezeteket veszem górcső alá.[5]

A dualizmus kori (a könyvben részben „A magyar történetírás a 19. században"[6] című) fejezetnél már jeleztem az egyik fő kifogásomat, a periodizáció kérdését (azaz hogy Jásziékat és Szabó Ervint elszakítja mindettől). Ugyanakkor ebben a fejezetben is megjelennek a könyv fő erényei. Romsics professzor meglehetősen széleskörű forrásanyagot megmozgatva ismerteti az időszak legfontosabb intézményeit, irányzatait, illetve történetíróit. Megjelennek ugyanakkor a szintézisnek a többi (a magyar történetírással foglalkozó) fejezetben felbukkanó egyéb vitatható pontjai is. Meglátásom szerint ugyanis túl sok a feldolgozásban az ún. „histoire évènementielle", azaz Romsics professzor számos helyen egyfajta életrajzot ad, felsorolva az egyes történészek legfontosabb műveit (ezt a kötet végén található életrajzi lexikonban vagy lapalji lábjegyzetben is meg lehetett volna tenni), esetenként igen (szerintem

☞ [4] Ha pedig felvetődött már a periodizáció kérdése, rögtön megjegyezném, hogy az európai történetírásra való kitekintésben jelentős koherenciahiány van. Felvetődnek itt a szellemtörténeti/eszmetörténeti kategóriák (reneszánsz, felvilágosodás – de a barokk nem), később romantika, historizmus, pozitivizmus, történelmi materializmus, „tudományos" történetírás stb. Nem világos, hogy miért éppen ezeket alkalmazza a szerző, mi ezeknek az egymáshoz való viszonya, hogyan kapcsolódnak pl. a későbbi, huszadik századi történetíráshoz, mondjuk a szellemtörténethez. Utóbbinál – a fogalmi zűrzavart növelve – megjelennek a nemzeti történetírás szempontjai is, nevezetesen a szellemtörténethez kötődően a német kerül terítékre, viszont akkor a többi (amerikai, francia, angol) miért nem? Itt jegyezném meg azt is, hogy az európai kitekintésnél – sok egyéb mellett – talán hiányolható némi kelet- vagy közép-európai utalás is. Hiszen a magyar történetírás egyik mércéje – a kétségkívül mérvadó nyugat-európai mellett – mégiscsak ez lehetne (a „horribile dictu" osztrákkal esetleg még ki is egészítve, vagy ebbe azt is beleértve).

[5] Nem kívánok részletesen foglalkozni a 16–18. századi időszakot tárgyaló résszel, mert ez inkább bevezető/felvezető jellegű, s részben tárgyából adódóan is csak felületes áttekintés, amely korábbi panelekre épít. A leginkább alapvető panel a felvilágosodásnak a magyar történetírásból való hiányolása („A felvilágosodás nyugat-európai történetírásához fogható historikusok tehát nem születtek a Duna, Tisza és a Maros mentén" – hangzik az állírai verdikt a 42. oldalon). Holott – akár szakirodalmi szinten is – érdemes lett volna szembesülni azzal a korábban pl. Hóman Bálint, később részint Gunst Péter által képviselt felfogással (amelyet számos európai feldolgozás erősít), hogy a par excellence felvilágosodás (pl. Voltaire és Condorcet) tulajdonképpen – ahistorikus volta miatt is – egyfajta dilettantizmusnak tekinthető, s az igazán előremutatót, európait a forráskritika alapjait lerakó, sokszor jezsuita (tehát felvilágosodásellenes) erudita történetírók / történetírói iskolák valósították meg. Ennek pedig több magyar megfelelője, párhuzama volt, így ekkori történetírásunk/történettudományunk több szempontból éppen hogy európainak minősíthető. Ez a közfelfogás toposzainak jelentősen ellentmondó értelmezés. Vö. mindezekhez: Hóman 1938a; 1938b; Erős 2009; 2015, 51–82.

[6] Romsics 2011b, 77–166.

túlságosan is) sokat idéz a történészek műveiből (többnyire azonban inkább az előszavakból), ahol/amelyek során gyakran elmarad az értelmezés. Itt, a dualizmus kori fejezeteknél is látható az elemzés egyik fő szempontja: a reprezentatív szintézis a *Magyar Nemzet Történeté*nek analízise (hasonlóan a későbbiekben a Hóman–Szekfűhöz, illetve 1945 után a különböző összefoglalásokhoz[7]) úgy történik, hogy a szerző fejezetről fejezetre haladva ismerteti ezek tartalmát, fő mondanivalóját, s néha a későbbi, főként a mai történetírás eredményeivel/állításaival összevetve értékeli/értelmezi az ott leírtakat.[8] Ez sok vonatkozásban pusztán deskriptív jellegűvé, gyakran didaktikussá, sőt egyenesen trivializálóvá teszi a műveket, s pusztán a jelen történetírói műveivel/eredményeivel való összevetés az egyetlen elemzési szempont. Sokkal érdekesebbé válnak az irányzatok, illetve a történetírók akkor, amikor a műveiket övező vitákra kerül sor, amelyekből ebben a korban különösen négyet emel ki a szerző: a Marczali elleni rágalomhadjáratot, az Acsádyval szembeni kritikát, az Erdélyi–Tagányi-vitát, illetve *A száműzött Rákóczi*-polémiát.[9] (Mindezeket azonban a 20. század első felét tárgyaló fejezetben, ami ismételten felveti a periodizáció problémáját, hiszen az itteni problematikák mind-mind a 19. századi, illetve a dualizmus kori történetírásban gyökereznek.)

Hiányolható még ebből a fejezetből a különböző történetírói iskolák/irányzatok bemutatása is, pl. a népies realista irányzatról, a nemzeti romantikus iskoláról, a történetírók ún. bécsi köréről (amely szintén átnyúlik a 20. század elejére) nem esik szó, pedig ezek jelenthetnék részben a mélyebb elemzési szempontokat, s részben az európai történetírással való egybevetésre is ez adna lehetőséget.[10]

Ugyanakkor a szerző – véleményem szerint – helyesen adja meg a 19. század második fele (szerintem, amint jeleztem, dualizmus kori) magyar történetírásának summáját: ez az időszak a magyar történetírás professzionalizálódásának időszaka/periódusa, amikor is (sőt éppen ezért) sok vonatkozásban európai színvonalúvá válik.

Az intézményesülés kapcsán olvashatjuk a könyvben:

> A két tudományegyetem történeti tanszékei, az Akadémia történeti osztálya, a Magyar Történelmi Társulat és a Magyar Országos Levéltár döntő mértékben járultak hozzá ahhoz, hogy a 19. század utolsó harmadában a magyar történetírás *professzionalizálódott* [!], és elérte, sőt talán meg is haladta az átlagos európai színvonalat. Bár a történetírás képében tetszelgő jóindulatú dilettánsokkal és a kevésbé jóindulatú sarlatánokkal továbbra is

☞ [7] De számos egyéb munka, így pl. a két világháború közötti időszakból Málnási vagy Baráth ismertetése is így történik. Vö. mindezekről a későbbiek.

[8] Romsics 2011b, 152–166.

[9] Lásd uo. „A századelő irányzatai és vitái" című fejezet (260–284).

[10] Lásd mindezekhez pl. R. Várkonyi 1963; 1973; Vardy 1985 (ez nem szerepel a kötet végén található irodalomjegyzékben; minderről később); Erős 2012a; Erős 2012d.

lehetett találkozni, a *szakmaiság* [!] követelményei az élenjáró nyugat-európai országokhoz hasonlóan Magyarországon is egyre általánosabbá és elfogadottabbá váltak.[11]

Romsics Ignác könyvének következő nagyobb – a magyar történetírással foglalkozó – fejezete a 20. század első felének magyar historiográfiáját elemzi. Amint a korábbiakban említettem, meglehetősen kétséges, hogy egy fejezetbe kell-e/lehet-e összevonni a századelő történetírását a két világháború közöttivel (ezt a szerző a „Horthy-korszak" történetírásaként aposztrofálja, ami sok tekintetben kifejező (tanúsítja pl. azt, hogy a szerző alapvetően a politikatörténetből érkezett historiográfiai mezőkre), hiszen itt teljesen új politikai körülmények között, meglehetősen új intézményrendszer alakult ki, új irányzatokkal egyetemben.[12]

A szerző részletesen bemutatja ezeket az intézményeket és irányzatokat, amelyek közül a legfontosabbaknak – magától értetődően – a Szekfű és Hóman által reprezentált szellemtörténetet, Domanovszky művelődéstörténeti iskoláját, Mályusz, Hajnal és Szabó István társadalomtörténeti kezdeményezéseit, valamint – eléggé

☞ [11] Romsics 2011b, 125 (kiemelések – E. V.). Az idézett sorok nem akármilyen historiográfiai horderejének megértéséhez érdemes felidézni a következőket: R. Várkonyi Ágnes (korábban már említett) monográfiájában – amelyről Dénes Iván Zoltán egy helyütt azt állítja, hogy szinte észrevétlen maradt a magyar historiográfiában, holott az a Debreceni Egyetemen már az egyetemisták számára is kötelező olvasmány! – azt az álláspontot képviseli, hogy igazán előremutatót – persze a marxizmus mellett vagy inkább után – a pozitivizmus jelentett a 19. század második felében a maga gazdaságtörténet- és társadalomtörténet-centrikus szemléletével, s a rankei historizmus pusztán a feudális, nemesi-romantikus értékszemlélet szócsöve lett volna. Ezzel szemben meg kell állapítanunk (a legújabb historiográfiai szakirodalom fényében különösen), hogy a 19. századi európai történetírás legfontosabb jelensége a rankei hagyományokból kiinduló professzionalizálódás volt, amelyhez képest a pozitivizmus sok vonatkozásban merő dilettantizmus volt, nem véletlenül szenvedett alapvetően vereséget a nagy 19. századi, a paradigmák kérdését eldöntő vitákban. Mindez persze azt jelenti, hogy pl. a magyar történetírásban az európaiság színében/jelmezében tetszelgő polgári radikális és történelmi materialista történetfelfogás (à la Jászi és Szabó Ervin) „szociológiai" szemlélete sok vonatkozásban szintén egyfajta dilettantizmus és politikai propaganda volt.

Látható, hogy Romsics Ignác állásfoglalása ebben a vonatkozásban közelít ehhez az európai szakirodalomhoz (s ellentétes pl. Pók Attila és mások korábbi felfogásával), viszont épp itt hiányolhatjuk a koherenciát: azt, hogy ezt a professzionalizálódást egy fejezetben, Jásziékat egy másikban tárgyalta, s így elmaradt a tulajdonképpeni fogalmi, sőt elvi konfrontáció (pedig ez a szintézis kulcsfogalmait érinti). Az a megállapítás persze, hogy a dualizmus kori történetírás ezzel a professzionalizálódással sok tekintetben európai rangú, nem teljesen új, hiszen erre utalt már a magyar szakirodalomban részben Gunst Péter (ő is „tudományos" történetírásról beszél ekkor, hasonló értelemben, mint Romsics Ignác, azaz nem Jásziékat értve ezen), de Várdy Béla, illetve Glatz Ferenc, sőt – jóval korábban – Hóman Bálint is megállapította ezt. Hogy azután ezt a professzionális történetírást a magyar és nem magyar szakirodalom számos alkalommal „lepozitivistázza", az megér egy külön misét, s az e kérdéskörben uralkodó fogalmi zűrzavart példázza, amire jelen sorok szerzője korábbi írásaiban már számos alkalommal utalt.

[12] Lásd Vardy 1976.

meglepő módon – a szélsőjobboldali (Málnási Ödön és Baráth Tibor) és a marxista történetírást (Molnár Erik, Révai József, Mód Aladár) emeli ki.[13]

Nyomban szeretném leszögezni, hogy ezt a fajta elrendezést több vonatkozásban is kérdésesnek tartom. Mert egyrészt hiányzik pl. Eckhart Ferenc és az ő alkotmány- és jogtörténeti iskolájának/irányzatának bemutatása, pedig Eckhart ebben az időszakban – de általában is – a huszadik századi magyar történetírásban a korábban említettekkel (Szekfű, Hóman, Mályusz stb.) hasonló nagyságrendű történetírói egyéniség, akinek iskolája, illetve vitája a Szent Korona-tanról a nemzeti romantikus iskolával pl. szervesen kifejezi a korszak egész jellegét historiográfiai szempontból. (Ez nem más egyébként, mint a társadalomtörténeti szempont térhódítása.[14])

Másrészt kimarad pl. a nemzeti romantikus iskola egységes irányzatként való elemzése, bemutatása, holott képviselőik vitái Szekfűékkel, de akár a népiekhez vagy Mályuszékhoz, illetve a szélsőjobboldalhoz való viszonyuk tisztázása/boncolgatása, szintén alapvető a korszak jellegének körüljárásához.[15] Az irányzatok közül azonban különösen túlzónak és vitathatónak érzem a szélsőjobboldali (és részben a marxista) iskolák aránytalanul terjedelmes leírását. Ezek a korszak történetírásában teljesen marginális pozíciót foglaltak el, ráadásul Romsics professzor pl. Baráth Tibor és Málnási Tibor történetírását (helyesebben egy-egy meglehetősen komolytalan magyar történeti összefoglalását/kompilációját) ugyanolyan terjedelemben (5+6, összesen 11 oldalon) mutatja be, mint a mégiscsak fontosabbnak tekinthető Szekfűt, Hajnalt (ő 4 oldalt kap) vagy Szabó Istvánt. Az elhibázottsághoz mindezeken felül az is szervesen hozzátartozik, hogy ezeken a hosszú és másoktól elspórolt oldalakon a szerző „elemzése" kimerül a szinte szó szerinti hosszú idézetekben, amelyeket – amint már említettem – szerintem máshol is túl hosszú lére ereszt, s nemritkán ismert szövegrészeket (pl. Szent István Intelmeit a jövevény népekről) idézve teszi ezt.[16]

Egyébként pedig még a következő megjegyzéseim lennének ehhez a részhez: nem kívánok túlságosan mélyen belemenni a Szekfű-kérdésbe (megtettem ezt máshol[17]), de egyrészt a Szekfű-ábrázolás szétesik, különböző fejezetekben szerepel, különböző problémák körül, aminek alapján nehéz kibogozni még a szerzőnek a róla alkotott képét is. (Persze kérdés, hogy ilyen képre Szekfűről egyáltalán szükség van-e? Szerintem egyébként igen.) Részben persze előkerülnek a Szekfű-diskurzus bizonyos elemei, amelyeknek alapján kérdéses például Szekfű szaktörténész vagy ideologikus mivolta.[18] Romsics Ignác – úgy tűnik – időnként a kelleténél jobban hang-

☞ [13] Romsics 2011b, 337–355.
[14] Az Eckhart irodalomból lásd pl. Mezey 2000; Törő 2020.
[15] Lásd Kosáry 1987.
[16] Romsics 2011b, 328, 329. lj.
[17] Lásd Erős 2012b.
[18] Romsics 2011b, 295, passim.

súlyozza ideologikus mivoltát, a *Három nemzedék*et például (Dénes Iván Zoltánnal megegyezőleg[19]) nem tekinti szakmunkának (viszont soha, sehol nem tisztázza könyve során, hogy mi a „szakmunka", illetve a „szakmunkaiság" kritériuma), s szerinte Szekfűnél a harmincas években („Mi a magyar?"), illetve a negyvenes években („Valahol utat vesztettünk") is döntőek/alapvetőek az ideológiai motívumok. Ennek során persze olyan, eléggé feloldhatatlannak tűnő ellentmondásba ütközik, hogy a *Magyar történet*et a legjobb magyar történeti összefoglalásnak minősíti (igaz, hogy csak akkora terjedelemben ír róla, mint Málnási Ödön *A magyar nemzet őszinte történet*éről vagy Mód Aladár összefoglalásáról). Eközben elismeri viszont, hogy Szekfű a *Magyar történet*ben mintegy meghosszabbítja, az egész magyar történelemre kiterjeszti a *Három nemzedék* korábban merő ideologikumnak aposztrofált felfogását. Akkor ez most (*Magyar történet,* Szekfű egészében) szakmunka vagy ideologikum?[20]

Az ellentmondások számát nem csökkenti (hanem növeli) pl. a Szekfűvel (hallgatólagosan) szembeállított Szabó István értelmezése a könyvben. Szabó István itt a maga társadalomtörténeti (közelebbről parasztság- és népiségtörténeti) kezdeményezéseivel/törekvéseivel úgy jelenik meg, mint a tudományosság letéteményese, akinek megállapításai/eredményei sok vonatkozásban máig érvényesek.

A magyarság életrajza, illetve a *Nemzetszemlélet és magyarságtudat* című munkák kapcsán írja Romsics Ignác:

> A magyarság életrajza a két világháború közötti népiségtörténet kiemelkedő alkotása. A rendelkezésre álló részmunkálatokra és saját kutatásaira is támaszkodva Szabó István olyan szintetikus munkát alkotott, amely a szellemtörténet spekulatív konstrukcióit és a népiségtörténet metaforikus nyelvhasználatát egyaránt elkerülve ad *szakszerű* és *tárgyilagos* képet a magyar és nem magyar népek történeti demográfiai és településtörténeti múltjának ezeréves Kárpát-medencei alakulásáról […] 1943-tól kezdve jelentős energiáit kötötte le az oktatás, de továbbra is jelentkezett kisebb-nagyobb társadalomtörténeti írásokkal. Kiemelkedett ezek közül az 1943-ban megjelent Nemzetszemlélet és magyarságtudat című terjedelmes tanulmánya, amelyben a rendi és modern nemzeti történet alakváltozásainak elemzésén keresztül lényegében a magyar nacionalizmus történetét írta meg ma is érvényes formában.[21]

Itt meg szeretném jegyezni, hogy semmiféle különösebb előítélet vagy averzió nem befolyásol a Szabó Istvánról alkotott véleményemben, helyes, hogy Romsics Ignác – nem utolsósorban az én kutatásaimra, illetve megállapításaimra támaszkodva – a magyar történettudomány kiemelkedő 20. századi képviselői között tárgyalja.

☞ [19] Lásd erre Erős 2012b.

[20] A *Magyar történet*hez lásd még pl. Gerő 1991.

[21] Romsics 2011b, 337. (Kiemelés – E. V.)

Ugyanakkor pl. Szekfű esetében mintha túl sokszor hangozna el az „ideologikus", s Szabó esetében pedig a „szakszerű" és a „tárgyszerű" jelző. Holott – amint korábbi tanulmányaimban erre rámutattam – Szabó István munkáiban szintén számos alkalommal kimutatható az ideologikus, „retorikus"/retorikai motívum. Egyik kiváló példa erre éppen az idézett „Nemzetszemlélet és magyarságtudat" című cikksorozata, amely 1943–44-ben (tehát nem csak 1943-ban!) jelent meg a Várkonyi Nándor által szerkesztett *Sorsunk* című folyóirat hasábjain (már a megjelenés helye is ideologikummal telített, hiszen nem szaklapról, illetve szakfolyóiratról van szó!). Ebben Szabó azt fejti ki (summázva), hogy a 16–17. századi rendi, illetve a 19. századi politikai nemzetfogalom után saját korában a legfőképpen Mályusz Elemér által *A magyar történettudomány*ban kifejtett *népi* nemzetfogalom és nemzetszemlélet az aktuálisan érvényes és így követendő (azaz ezzel azonosítja magát). Mi ebben a ma is érvényes forma?[22]

Kifejezetten ténybeli tévedés ebben a fejezetben mindezeken felül, hogy a Mályusz által az Országos Levéltárban alapított munkaközösség írásai jelentek volna meg a „Település és Népiségtörténeti Értekezések" című sorozatban 1938 és 1943 között.[23] Az előbbi munkaközösség által készített monográfiák csak két szerzőtől (Szabó István, Ila Bálint), a „Magyarság és Nemzetiség" című sorozatban láttak napvilágot, míg a Romsics professzor által említett sorozat a Mályusz egyetemi (!) intézetében, a harmincas évek második felében felállított Népiség és Településtörténeti Intézetben készült doktori értekezéseket tartalmazza.[24]

Mályusz kapcsán érdemes még megjegyezni, hogy a szerző (bevált módszeréhez híven, miszerint inkább előszavakból és – néha, itt is – politikai propagandafüzetekből idéz hosszasan) indokolatlanul nagy terjedelemben (majd egy teljes oldalon) idéz/közöl hosszú részleteket Mályusz *A vörös emigráció* című, valóban pamfletnek minősíthető könyvéből.[25] Ugyanakkor meg sem említi (nemhogy valamilyen összképet adna róluk) Mályusz valóban úttörőnek tekinthető/számító társadalom- és szellemtörténeti munkáit (*Türelmi rendelet; A Rákóczi-kor társadalma; A magyar*

☞ [22] Amint egyéb tanulmányaimban ezt kimutattam, Szabó mindezt – természetesen – az egyéb konkrét / par excellence népiségtörténeti tanulmányaiban is érvényesíti (a Romsics Ignác által szakmunkának minősített *A magyarság életrajzá*ban is), ráadásul szinte mindenhol a Szekfűék által képviselt *politikai nemzet* fogalmával szemben konstituálódik ez a népi nemzetfogalom (mint Mályusznál is). Azaz mindkettő, Szabó és Szekfű történetírása is (és Mályuszé, Hajnalé, Domanovszkyé úgyszintén) retorikailag/ideologikusan telített, viszont abban talán egyetértés van közöttünk, hogy *mindkettő* (az említettekkel együtt) mégis sok tekintetben meghaladása az egyoldalú (a dualizmus korában regnáló?) politikatörténetnek, s így legalább egy „várároknyi" különbség választja el a korabeli szélsőjobboldali (és marxista) irányzatoktól is, amelyek primitív jellege éppen abban fogható meg, hogy bennük a politikatörténet, a „histoire évènementielle" dominál. Lásd minderre Erős 2012b; 2005b; *A harmadik út felé,* 2006.

[23] Romsics 2011b, 327.

[24] Lásd Erős 2000a; 2012b.

[25] Romsics 2011b, 325. *A vörös emigráció*ról újabban lásd Soós 2011.

társadalom a Hunyadiak korában; A magyar köznemesség kialakulása; Magyar renaissance, magyar barokk; stb.[26]), aminek következtében – bár az alfejezet részben az „Utak a társadalomtörténethez" címet viseli – Mályusz társadalomtörténeti, a magyar medievisztikát modernizálni kívánó törekvései elsikkadnak s – majdhogynem Szekfűhöz hasonlóan – inkább ideológiai, ideológusi implikációi kerülnek előtérbe.[27] (Jellemző módon a Szekfű és Mályusz között a középkori magyar nemzetiségi politikáról folytatott vitát is azzal intézi el lapidárisan a szerző, hogy mindkettő „egyaránt spekulatív és anakronisztikus"; nem tudom, hogy ilyen leírható-e historiográfiai munkában, ebben az esetben azonban bizonyosan kétséges, hiszen talán mégis a mögöttes tartalmakra, a miértre való rákérdezés lenne itt a feladat.[28])

Romsics Ignác összefoglalásának utolsó nagyobb érdemi egysége az 1945 utáni magyar történetírást mutatja be („A magyar történetírás a 20. század második felében" címmel.[29]) Ebben külön alfejezet tárgyalja az 1945 és 48 közötti időszakot, amely a professzor akadémiai székfoglalójának is tárgya volt.[30] (Önálló fejezet elemzi végül az 1989 utáni, a rendszerváltozást követő időszakot, ezt azonban nyugodt szívvel együtt olvashatjuk az előző egységgel.)

A szerző ebben a részben is nagy lendülettel mutatja be az új, immár marxista történetírás intézményrendszerét, a különböző kutatóintézeteket, folyóiratokat,

☞ [26] Lásd erre még Erős 2013a.

[27] Itt ismét inkább csak az látszik, hogy Romsics professzor a politikatörténet felől érkezett a historiográfiába, ezért kevés érzéke van a társadalom- és eszmetörténeti vonatkozások iránt. Ebből következően viszont ő, aki gyakran illet történészeket azzal a váddal, hogy ideologizálnak, szintén ideologizál, illetve rövidre zárt, lapidáris, leegyszerűsített, sommás ítéleteket alkot a szóban forgó szerzőkről. (Bár e leegyszerűsítések – amint egy helyen erre utal – a szintézisek legitim tartozékai. Ez akár igaz is lehet, de a felhozott példák túlzott leegyszerűsítések – ezekről a kérdésekről (például Mályusz társadalomtörténeti kutatásairól, illetve ezek hátteréről) ennél talán már lényegesen többet tudunk. Illetve fel kell készülnünk a várható jogos ellenvetésekre a túlzott redukcionizmus / túlzottan lapidáris megfogalmazások esetén.)

[28] A historiográfiai vakság egyfajta gyöngyszemeként is értékelhető Romsics professzor megjegyzése a 318. oldalon a Domanovszky-féle mezőgazdaság-történeti sorozatról. Itt Wellmann Imre kapcsán azt írja, hogy őt (és a sorozat többi íróját) „a földesúr és jobbágy viszonyának idealizálása" jellemezte. Itt egyébként Wellmannék – részben nyilvánvalóan Hajnal István felfogását adaptálva – a középkori jobbágy–földesúr viszony „kölcsönösség"-ére, patriarchális jellegére hivatkoznak, amit Romsics Ignác „számos ellenpéldával cáfolható túlzásnak" tekint. Ez persze szíve joga.

Viszont amikor mindennek lábjegyzetében (egyfajta „szakmai" tekintélyként?) S. Sándor Pál 1954-es cikkére utal, amelyben Sándor az ilyen felfogásokat/nézeteket – nyilvánvalóan a Rákosi-rendszer igazolásának szándékával – a Horthy-fasizmus „népi közösség"-ét hirdető szemfényvesztésének, az osztályharc eltagadásának, azaz egyenesen fasisztának tekinti (Szabó Istvánt is így értelmezi), s ehhez a szerzőnek semmi kommentárja, megjegyzése nincs, akkor talán joggal vetődik fel az a kérdés, hogy a jegyzetekbeli hivatkozás, a lapalji jegyzetek használata, amit Romsics professzor könyvében – úgy tűnik – több alkalommal is a szakmaiság talpkövének tekint, mennyiben biztosítéka ennek a szakmaiságnak?

[29] Megjegyezhető, hogy ez az összefoglalás legnagyobb terjedelmű része, kb. 140 oldalban tárgyalja az ekkori történéseket.

[30] Lásd Romsics 2011c.

egyetemeket, forráskiadványokat, a legfontosabb vitákat, szintéziseket stb. Az intézmények bemutatásánál változatlanul hiányolhatjuk a segédtudományok és a rokontudományok „fejlődésének"/alakulásának elemzését, pedig ezekből (amint a korábbiakban is) többfajta következtetés is levonható. (Például a segédtudományok esetében a medievisztika háttérbe szorulása az 1950-es években.) E fejezetekben is túlzottnak, túlságosan is lexikonszerűnek érzem az egyes történészek életművének a bemutatását, itt is érvényes: mindezt lábjegyzetekben vagy függelékben meg lehetett volna oldani.[31]

Hiányolhatjuk még a fejezetben a különböző irányzatok (esetleg gazdaságtörténet, társadalomtörténet, agrártörténet, eszmetörténet) bemutatását. Mindössze két ilyesmivel foglalkozik a szerző (ha a külföldi magyarok történetírását nem számítjuk ide – amit viszont, mármint a külföldi magyarok történetírására való kitekintést, csak helyeselhetjük, hiszen az is a magyar történetírás szerves része): az egyetemes történeti kutatásokat, kiemelve benne az ókortörténetet és a Kelet-Európa kutatására vonatkozó eredményeket, valamint az 1945 utáni historiográfiaírás teljesítményeit.[32]

Ezen irányzatok leírásánál Romsics professzor eljárása az, hogy a szintézisekben itt is időrendben haladva (őstörténet, középkor, kora újkor, 19. század, 20. század, illetve ekkor már természetesen az 1945 utáni időszak is) az egyes korszakokon belül mutatja be pl. a különböző résztudományok (történeti demográfia, várostörténet stb.) megállapításait. Itt a fejezetek (sőt az egész könyv) áttekintését meglehetősen nehézzé teszi, hogy a szintéziseknél (legutoljára a „Magyarok Európában" köteteinél) újból és újból nekirukkol egy ilyen időrendben haladó áttekintésnek, aminek alapján meglehetősen nehézkessé válik az egyes szintézisek összehasonlítása, illetve mindez az egész kötet alapvetően „eseménytörténeti", lexikális jellegét húzza alá. Az egyik leginkább vitatható pontnak ebben a fejezetben mégis az ún. „nemzeti kommunista" történetírás fogalmát gondolom.[33] Erről már egy meglehetősen régi vita/diskurzus folyik a magyar történeti (sőt publicisztikai) irodalomban, merthogy nemzeti és kommunista elvileg kizárják egymást. A fogalmi zavart jelentős mértékben növeli, hogy – ismereteim szerint – Rainer M. János is ezt a jelzőt használja (sőt ez a summa) Nagy Imre-életrajzában a mártír miniszterelnök politikai koncepciójának, illetve gyakorlati tevékenységének minősítésére.[34] A nemzeti itt – az én értelmezésemben – éppen a hivatalos hatalommal, a rákosista berendezkedéssel való szembenállás, a (társadalmi-demokratikus reformokkal is egybekötött) önálló „magyar út" szinonimája. A Romsics Ignác által használt értelemben vett nemzeti

☞ [31] Egy példa erre a számos egyéb között pl. Moravcsik Gyula bemutatása: Romsics 2011b, 423.

[32] Lásd erről Erős 2012b.

[33] Vö. pl. erre még Faragó é. n. Jelen sorok szerzőjének közvetlen emléke egyik neves irodalomtörténész professzorunk felháborodása, miszerint, hogy lehet az ötvenes évek elejének köz- és tudományos gondolkodását nemzetinek minősíteni, amint azt Faragó teszi.

[34] Lásd még pl. Méray 1989, 260. Méray ugyanígy értékel.

kommunista történetírás viszont (úgy tűnik) éppen a fennálló hatalmat, azaz a Rákosi-féle berendezkedést kiszolgáló történetírás. Itt Romsics professzor nyilván pl. a Mód Aladár (és részben Révai) által képviselt felfogásra utal,[35] ahol a Habsburgokkal/németekkel szembeni nemzeti szabadságharcok (amúgy a népfront-gondolat jegyében) alapvető jelentőségűek voltak. Mindazonáltal nemzetinek ezt a történetírást (főleg a korszak egészére nézve) mégsem aposztrofálnám, hiszen fő tartalma az *osztály* fogalma, illetve az osztályharc kategóriája volt, amihez képest – legalábbis bizonyos esetekben – a nemzeti/nemzet éppen szélesebb, demokratikusabb tartalmat hordozhatott. (Amint ez Nagy Imre, illetve az egész 1956 esetében is így volt, hiszen utóbbit ma már inkább „nemzeti felkelés"-nek, nemzeti szabadságharcnak hívjuk.[36])

A „nemzeti" jelző ekkor sok vonatkozásban az osztályellenség (azaz a nemzethez nem tartozók) kizárására (hogy ne mondjam, kitelepítésére) szolgál, azaz alárendelődik az osztályfogalomnak. A történetírásban ennek leképezése az a tény, hogy a nemzetet azonosították az alsóbb társadalmi rétegekkel (munkásosztály, zsellérség, szegényparasztság), s ehhez képest egyenesen a demokratikusabb felfogás felé való nyitást jelentett az 1970-es években az a „felfedezés", hogy az alsóbb társadalmi rétegek szemhatára pl. a középkorban alig terjedt túl a lakóhelyükön, közvetlen környezetükön (a nemzet, haza látóköréig aligha); ezzel sokkal inkább a felsőbb rétegek, pl. a művelt köznemesség rendelkezett, s a Dózsa-féle parasztháborúnak (a társadalmi haladás letéteményesének) sem a szegényparasztság és a zsellérség, sokkal inkább a korábban (az 50-es években) osztályellenségnek tekintett, emelkedő, polgárosodó paraszti réteg és a mezővárosok voltak a bázisai.[37]

A Mód Aladár-féle szemlélet és az osztályharcos felfogás ott ér egyébként össze, hogy mindkettő meglehetősen primitív politikatörténet volt, s jellemző, hogy a társadalomtörténeti szemszög akkor rehabilitálódik (illetve ver gyökeret, honosodik meg), amikor a nemzetfogalom is nyit a korábban kiátkozott rétegek (az „uralkodó osztály") felé, azaz demokratizálódik. A nemzetit (akármilyen egyéb kiegészítéssel) inkább az utóbbiaknak hagynám meg.[38]

Hozzátenném mindehhez, hogy ugyanakkor nem a „nemzeti kommunizmus" fogalmának a problematikája az 1945 utáni fejezet (az 1945 utáni magyar történetírás) kulcskérdése. A döntő szempont itt annak felvetése (s véleményem szerint a számos adat, név, intézmény „histoire évènementielle"-szerű felsorolása mellett/mögött tulajdonképpen ez sikkad el a könyvben), hogy az 1945/48 utáni, ún. „marxista"

☞ [35] Lásd erre még Gyurgyák 2007.

[36] Lásd Rainer 1999.

[37] Lásd erre Erős 2013b (lásd jelen kötetben is).

[38] Természetesen mindennek a rendszerváltást legitimáló, addig elhúzódó mögöttes zöngéje (kognitív tartalma) van, azaz hogy a nemzeti mennyiben hozható közös nevezőre a demokratikussal. Ebbe itt nem kívánunk belemenni, de csak politikai ellenfeleik tagadhatják, hogy ez a történetpolitikai / szellemi és történetírói hagyomány volt a rendszerváltás egyik szellemi-politikai előkészítője, Szabad Györggyel az élen.

történetírást hogyan lehet értékelni, értelmezni: azaz (az extenzív bővülés mellett[39]), jelentett-e/jelenthetett-e ez valamiféle előrelépést a korábbi, pl. a két világháború közötti magyar történetíráshoz képest.[40]

Véleményem szerint nem, sőt egyenesen nagyfokú visszaesést hozott, ugyanis míg pl. a két világháború közötti periódusban, sőt sok vonatkozásban már a dualizmus időszakában is (bár akkor nem ez a fő mérce) számos társadalomtörténeti vonatkozást hordozott a magyar történetírás (sőt a legjobbak – ezért a legjobbak – kifejezetten ilyen vagy szintén európai léptékkel is bíró eszmetörténeti történetírást műveltek), a háború után (1948-tól kezdődően), bár – főként az 1970-es évektől kezdődően – tartalmazott társadalom- és gazdaság-, sőt eszmetörténeti modernizációs tendenciákat (különösen egyéniségeket), sok vonatkozásban, egyéb kelet- és közép-európai társaihoz hasonlóan, mégis visszaesett a rossz *politikatörténet* szintjére.[41] Mindezt számos bizonyítékkal és érvvel lehet alátámasztani, aminek csak egyik eleme a történettudományi intézményrendszer „államosítása" (pl. a Történettudományi Intézet, Munkásmozgalmi Intézet, Párttörténeti Intézet), azaz pártirányítás alá vonása, ami – mutatis mutandis – azért 1989-ig érvényes volt. (Mindez természetesen a tudományos kutatás és véleményalkotás szabadságát is alapvetően gátolta, amihez képest a két világháború közötti időszak aranykor volt – ezért is létezhettek különböző irányzatok akkor.[42])

Ami a legjobban bizonyítja azonban a politikatörténet regnálását és a modern, Nyugat-Európában ekkor áttörő társadalomtörténeti/társadalomtudományos megközelítés marginális voltát, de legalábbis másodrangú helyzetét, az éppen az 1980-as években megfigyelhető, de még az 1990-es években is tartó (vagy akkor főképpen kibontakozó) folyamat, a történettudomány ún. *reprofesszionalizáció*ja volt (pedig, mint

☞ [39] Egy nemrégiben megjelent kiadvány pl. női történetírók/történészek nagy számban történő megjelenését emeli ki ebből a korszakból. Lásd Porciani–Raphael 2010.

[40] Erről számos vélemény fogalmazódott meg a nem túl régi időszakban. Lásd pl. Glatz 2011; Fischer 1982; 1994; Gyáni 2000; 2002.

[41] A „nemzeti kommunizmus" fogalmánál egyébként külön zavart okozhat, hogy azt a Ceauşescu-rendszerre, illetve annak történetszemléletére is szokták alkalmazni. S bár Ceauşescu és Rákosi rendszere között számos hasonlóság van, azért Rákosi intézkedéseinek aligha volt valamelyik etnikum, nemzeti kisebbség elnyomására (vagy megsemmisítésére) irányuló tartalma, s az 1950-es évek magyar történeti diskurzusából alapvetően hiányzik a nagy nemzeti hősökre való Burebista-féle hivatkozás, sőt a beszédmódból az Árpádra, Szent Istvánra, illetve a „történelmi Magyarország"-ra való hivatkozás lényegében kiesik. Ehhez jön még a szlávok történelmi szerepének, a magyar fejlődésre való nagy hatásának hangsúlyozása, ami teljességgel ellentétes a Ceauşescu-rendszerben regnáló diskurzussal. Lásd mindezekre, magyar tekintetben számos példával: *A harmadik út felé,* 2006; a románra alapvető persze Lucian Boia: *Történelem és mítosz a román köztudatban.* Kriterion, Bukarest–Kolozsvár, 1997.

[42] Ugyanakkor persze nem érthetünk egyet olyan lapidáris minősítésekkel, alkalmanként invektívákkal, ami nemritkán előfordul mostanság. Lásd pl. Őze 2009.

láthattuk, a professzionalizmus a 19. század programja).[43] Mindez jelenti pl. a forráskritika, a segédtudományok tekintélyének visszaszerzését, a citatológia, a közvetlen politikai/ideológiai utalások, a „vörös farok" elhagyását, az újból meginduló, „pozitivista" forrásközlést (pl. Anjou-kori Okmánytár, Erdélyi Oklevéltár stb.), bizonyos folyóiratok újbóli megindulását, a régi-új résztudományok (kormányzattörténet, intézménytörténet, egyháztörténet stb.) „szakszerű" művelését.[44]

Befejezésként néhány szót a könyvnek az egyetemes történetírást taglaló fejezeteiről. (Itt persze alapvető kérdésekről lesz szó.) Ebben az egyik szembeszökő ellentmondás, hogy Romsics Ignác előszavában Ernst Breisach magyarul 2004-ben megjelent monográfiájához utalja az olvasót, ugyanakkor ő saját maga is jelentős/terjedelmes fejezeteket szán mindennek, viszont nem tisztázza mondanivalójának viszonyát Breisach említett művéhez. Ennél is nagyobb problémának gondolom a korábban már említett koherenciahiány kérdését, mert a szerző nem tisztázza sem Breisach, sem a saját egyetemes történeti historiográfiai fejezeteinek viszonyát a magyar történetírásról szóló fő fejezetekhez. A koherenciahiány és a fogalmi tisztázatlanság egyik fő (vagy talán legfontosabb) elemének a „tudományos" történetírás fogalmának használatát gondolom. A kötetben, meglehetősen nyilvánvalóan, a „tudományos" történetírás a 19. században kibontakozó ún. „professzionális" történetírást jelenti. Szinte teljesen elsikkad azonban az a probléma, hogy – számos újabb historiográfiai összefoglaló szerint – a huszadik században a történetírásnak/történettudománynak egy teljesen új paradigmája bontakozik ki, amelyet társadalomtudományos, szociológiai alapvetésű, „szcientista" történetírásnak szoktunk nevezni. Nincs itt tér a két paradigma összevetésére (korábban több írásomban, pl. Breisach könyve kapcsán is részletesebben kifejtettem ezt[45]), a kérdésnek itt olyan szempontból van jelentősége, hogy egyrészt a fogalmak tisztább használata lehetőséget adna a 19. és 20. századi történetírás fő irányainak, problémáinak konzisztensebb áttekintésére (amikor is nem „esnének szét" az egyes iskolák); másrészt problematizálhatná mindez a magyar történetírás fő kérdéseit is a 20. században, hiszen az

☞ [43] A reprofesszionalizálódás fogalmához lásd Porciani–Raphael 2010; Erős 2015 („A közép- és kelet-európai történetírás a modern korban" c. fejezet: 343–376, különösen 350–351).

[44] Véleményemet (tehát azt, hogy a magyar történetírásban a „marxista" történetírás nem hozott társadalomtörténeti áttörést, s a politikatörténet – sok tekintetben máig – regnáló szempont maradt) alátámasztja, hogy Gyáni Gábor (itt kivételesen egyetértünk egymással) még a 90-es évek magyar történetírását vizsgálva is a politikatörténet „mainstream" voltáról beszélt. De természetesen az 1980-as, 90-es évek számos új, alkalmanként egyenesen „ellenzéki" jelensége – így a Hajnal István Kör, *Aetas,* később *Korall,* több kiadói tevékenység (Századvég, Osiris), CEU, összefoglalások stb. – csak úgy értelmezhető és értékelhető, hogy a regnáló, fundamentalista politikatörténettel szemben a társadalomtörténeti, később a posztmodernnel, a nyelvi fordulattal összefüggő „történeti antropológiai" megközelítésért küzdött (többnyire sikertelenül). Lásd Gyáni 2002. Összességében – úgy tűnik – a különböző paradigmák egymásra torlódásáról beszélhetünk, s ez okoz számos félreértést elméleti vitákban is.

[45] Lásd Erős 2005a.

meglehetősen deskriptív jellegű elrendezésnek tűnik, hogy a magyar történetírás a 20. század első felében és a második felében (ahogy Romsics Ignác könyvében történik). Ellenben lényegesen jobban problematizáltnak, de legalábbis megválaszolandó kérdéseket feltevőnek tűnik, hogy kinél, melyik irányzatnál, milyen mértékben valósult meg a 20. századi európai történetírásban oly „forradalmi" jelentőségű társadalomtudományos/szociológiai aspektusú, a 19. századi politikatörténet-centrikus történetírással diametrálisan ellentétes, „modern" történettudomány. (Felfogásom szerint ebben áll pl. a két világháború közötti magyar történetírás jelentősége, s ezért hiányolom pl. Eckhart Ferencet, viszont ezért elhanyagolható Málnási Ödön és Baráth Tibor, sőt bizonyos tekintetben Révai, Mód Aladár vagy akár Molnár Erik is.[46] Utóbbiak jelzik, hogy ez a problematizálási irány lehet mérvadó a marxista történetírás értékeléséhez – tehát a könyvben a „Magyar történetírás a 20. század második felében" című fejezethez – is: azaz hogy ez mennyiben valósította meg / képviselte ennek a szcientista, társadalomtudományos történetírásnak a szempontjait, így mennyiben képvisel egyfajta európaiságot, illetve: hogy ennek mi a viszonya a két világháború közötti, több vonatkozásban akár európai léptékű magyar történetíráshoz?)

Nem mehetünk el szó nélkül mindezzel egyidejűleg az egyetemes történetírást tárgyaló fejezetek egy további alapvető problémája mellett sem. Romsics Ignác ugyanis több alkalommal kitér történetelméleti és történetfilozófiai kérdésekre, persze tárgyából adódóan (a magyar történetírás erre kevés lehetőséget ad) ennek kis teret szán, s inkább csak érzékelteti, hogyan vélekedik e problémákról. Egyrészt ugyanis mindennek kevés jelentőséget tulajdonít (vagy átutalja Breisachhoz az olvasót e vonatkozásokban); másrészt értelmezése, értékelése már-már lapidáris, egyenesen ismeretterjesztő előadások/tanfolyamok szintjére süllyedő előadásban/ábrázolásban merül ki. Vonatkozhat mindez akár pl. a történelmi materializmust (Marxékat) tárgyaló fejezetre vagy a Nietzschére vonatkozó sorokra, de az olyan kijelentés is alapvetően téves, hogy B. Croce a történelmi megismerés alapját az intuícióban látja. Ez legfeljebb ifjúkorára érvényes, s pl. 1938-as híres művében[47] azért bírálta Meineckét, mert a historizmus kialakulásában – amelyet egyébként ő is az európai gondolkodást forradalmasító jelenségnek gondol – Justus Mösernek, Herdernek és Goethének tulajdonítja a legnagyobb jelentőséget. Croce ezzel szemben Hegelt tekinti – pl. Goethe helyett – a fő egyéniségnek a historizmus kialakulásában, s a nagy különbség Hegel és az előzők között éppen a „közvetlen", a „közvetítés" nélküli, a Herder és Goethe által oly kedvelt irracionális elutasítása. De úgy gondolom, hogy ma már nemigen lehet arcpirulás nélkül leírni azt, hogy Collingwood nézeteiben

☞ [46] Lásd a korábbiak, pl. 7., 16. lj.
[47] Lásd Croce 1938.

„kevés eredetiség" van[48], amihez képest (ez lehet, hogy Breisach hatása) ízlésemhez (és jelentőségükhöz) képest meglehetősen sok szó esik Beardről, Beckerről, Carr-ról és Eltonról (összességében több, mint Crocéékról), s pl. a hermeneutikáról egyetlen szó sem.[49]

Hogyan lehet összegezni a fentebb elmondottakat, azaz mi is tulajdonképpen jelen sorok szerzőjének végső verdiktje Romsics professzor könyvéről?

Mindenekelőtt az, hogy Romsics Ignác nagyszabású szintézise (az elmondottak fényében) kissé elsietettnek tekinthető. Ezt talán meglepő egy roppant kiterjedt publikációs listával rendelkező, akadémikus történészről kijelenteni, úgy vélem azonban, hogy meglehetős naivitás Romsics Ignác részéről, ha úgy gondolja, néhány éves tájékozódással/olvasással a témakörben (azaz alapvetően mások munkájára/feldolgozásaira támaszkodva, hiszen lényegében egyetlen itt tárgyalt témakörben sem végzett alapkutatásokat,[50] nem publikált a kérdéskörrel kapcsolatos forrásokat sem) képes lehet egy ilyen nagylélegzetű feladattal megbirkózni. Romsics Ignác ugyanis (amint a könyv szövegéből is lényegileg kiderül, illetve a korábbiakban is többször utaltam erre) politikatörténész, aki jelen könyvében inkább csak kirándulást tett a historiográfia területére. Ma már azonban a historiográfia nemzetközi gyakorlata azt mutatja, hogy ezt nem lehet holmi kedvtelésből, „levezetésképpen", mellékesen űzni, mindennek ugyanis olyan óriási irodalma van, olyan eddig még ismeretlen vagy feldolgozatlan forrásanyagot kell megmozgatni,[51] olyan széles körű (nem kis részben filozófiai) műveltségre kell szert tenni ennek műveléséhez, hogy ez lehetetlenné teszi a tárgykör mellékesként, átnyergelésként való űzését, mindez

☞ [48] Ebben talán Kelemen János mégis irányadóbb, aki terjedelmes tanulmányban elemezte Collingwood gondolatait. Az is enyhén szólva elgondolkodtató, hogy a történetelmélet egyik legjelentősebb folyóiratában, a *History and Theory*ban kb. kétévente jelennek meg önálló tanulmányok Collingwoodról, sőt külön számot is publikáltak életművéről. Mindezek kinyilatkoztatása során Romsics Ignác lapidaritásban vetekszik Őze Sándor említett művével. Lásd Kelemen 2000; Erős 2012c.

Annak is megvan a sajátos bája, hogy ugyanaz a kiadó, amelyik Romsics Ignác könyvét megjelentette, egy másik kiadványában – persze három, indokolatlanul szétszakított fejezetben – Collingwood magyarul is megjelent fő műve Epilógusát szinte teljes terjedelmében újraközölte. Ha annyira „kevés eredetiség" van Collingwood művében, akkor ezt vajon mi indokolja? Lásd Gyurgyák–Kisantal 2006/II: 524–578.

[49] Bizonyos helyeken előtűnik Romsics professzor könyvének ars poeticája is. pl. a 197. oldalon, illetve a 242. oldalon az angol történészekre, Eltonra, Toshra és Marwickra hivatkozik, akik a forrásközeliségben és az így értelmezett racionalitásban látják a történészi munka mibenlétének, „objektivitásának" biztosítékát. Eltekintve attól, hogy Romsics Ignác ilyen jellegű forrásfeltáró, forrásértelmező tevékenységet a historiográfia területén alig végzett, e történészeket pl. Alun Munslow nevezetes csoportosításában a „rekonstrukcionista" történészekhez sorolja, ami ebben az összefüggésben enyhén szólva sem kifejezetten pozitív minősítés. Lásd *A forma fontosabb a tartalomnál,* 2009; Romsics 2011b, 197, 242.

[50] Kivéve az 1949 körüli időszakot. Lásd Romsics 2011c.

[51] Lásd Erős 2000b.

teljes embert kíván.[52] Úgy hiszem, hogy ezek jelentős részével Romsics Ignác nem rendelkezik, s ebből adódik pl. az egyetemes historiográfiai folyamatokra való kitekintésének enyhén szólva is hiányos, dülöngélő megalapozottsága (ezt bizonyítja az irodalomjegyzék vonatkozó részének roppant szelektív volta is[53]), a filozófiai áramlatok bemutatásának időnként ismeretterjesztő, időnként lapidáris és redukcionista volta, vagy például az alkalmazott fogalomrendszerének/fogalmainak láthatóan meg nem emésztett / végig nem gondolt volta, illetve az egyetemes és magyar folyamatok közötti kapcsolat bemutatásának szinte teljes hiánya.[54]

Az elsietettséget bizonyítja egyébként a könyvben található számos félreütés, helyesírási hiba, időnként kifejezetten értelmetlen mondatokkal megfűszerezve. Pl. 301. és 60.: detereminisztikus (determinisztikus helyett); 287. o.: monoklauzalitás (monokauzalitás helyett); 239. Darton (Darnton helyett); 222. par exellence (par excellence helyett); stb., stb.[55] Mind közül kiemelkedik a francia levéltárosi intézmény, az École des Chartes-nak a helytelen írásmódja a 133., 114., 115. és a 67. oldalakon, ahol minden esetben Chartres-ot olvashatunk, bizonyítva, hogy itt nem egyszerű félreütésről, hanem hibáról, a francia nyelvtudás alapvető hiányosságairól, a francia intézmény nevének nem helyes ismeretéről van szó, pedig ez újabban több magyarul megjelent kiadványban, kézikönyvben is könnyűszerrel hozzáférhető.[56]

Hozzá kell tenni ugyanakkor, hogy nem tagadhatók Romsics Ignác könyvének jelentős érdemei sem. Amint utaltam rá (a jelzett kifogásokkal) alapvetően tarthatónak gondolom a dualizmus koráról adott képet (igaz, a periodizációval nem értek egyet), különösen a professzionalizmus fogalmának alkalmazását. Szintén roppant

☞ [52] Lásd pl. G. Iggers, R. Lutz, F. Dossé, J. Tollebeek, I. Porciani, G. Burrows, F. Hartog, M. Völkel stb. műveit, illetve ilyen irányú tevékenységét. Az említett szerzőkhöz lásd pl. Erős 2011 (2012).

[53] Lásd részben az előző jegyzet. A tanulmányomban elemzett/említett szerzők nagy része hiányzik, pedig ők többnyire alapvetők a vonatkozó szakirodalomban. Pl. Eduard Fueter, H. E. Barnes, D. Kelley, de számos más szerző is említhető, ráadásul tanulmányom nem törekszik teljességre. Megjegyzem még, hogy a magyar szakirodalomból is feltűnően hiányzanak pl. Soós István, V. Windisch Éva, Lackó Mihály, Frank Tibor és mások művei.

[54] Érdekes, hogy Romsics Ignác könyvének lektora Katus László, akinek ilyen kérdésekben – tudtommal – semmiféle publikációja nincsen. Kíváncsi lennék tehát lektori véleményére. Ez persze nem érinti Katus professzor egyéb (főként gazdaság- és társadalomtörténeti) irányú, természetesen jogosan nagyra becsült tevékenységének értékeit.

[55] Számos további példa található mindezekre a könyvben, csak találomra: 121. o.: rezenzensek (recensek helyett); 119. teheségekkel (tehetségekkel helyett); 110. o.: Shönherr Gyula (Schönherr helyett); 153. o.: történetíró (történetíró helyett); 56. o.: elvítték (elvitték helyett); 190. o.: Beardöt (Beardet helyett); 228. o.: bouvini csata (bouvines-i helyett); 409. o.: tanyítványa (tanítványa helyett); 403. o.: France modern (moderne helyett); 326. o.: *Magyar történetírás új útjai* (*A magyar történetírás új útjai* helyett); 328. o.: néhány írásaiban (néhány írásában helyett). Tárgyi tévedések is előfordulnak, hiszen Szakály Ferenc *A mohácsi csata* című könyve nem 1977-ben jelent meg először, hanem 1975-ben, Mályusz Elemér *A magyar történettudomány*a pedig nem 1943-ban, hanem 1942-ben.

[56] Lásd Lajtai 2007; Noiriel 2001.

üdvözlendőnek gondolom az intézményrendszer mélyebb bemutatására irányuló erőfeszítéseket (amelyeket persze egyes, az elméleti kérdések iránt is fogékonyságot mutató történészek mélyen lenéznek, „pozitivistának" minősítenek, igazolva ezzel változatlanul tökéletes tudatlanságukat a pozitivizmus fogalmának mibenlétéről) – igaz, ez némely esetben kissé öncélú, különösen, amikor a szerző nem tud lényegi jelentéstartalmat hozzárendelni a fejleményekhez, példának okáért az 1990 utáni jelenségek leírásánál. (Teljesen jelentéktelennek/irrelevánsnak gondolom azt a szóban/beszélgetésekben felvetett szempontot/kifogást, miszerint Romsics Ignác pusztán 1945 előtt született történészeket említ könyvében. Ez – mint Hegel mondaná – teljességgel külsőleges szempont.)

Az egyik legnagyobb erénye a könyvnek azonban (a szintén jelzett kérdéseimmel együtt) az 1945 utáni magyar történetírás bemutatása, amely a vonatkozó irodalomban a legnagyobb terjedelmű,[57] számos tanulságos részletet, érdekességet, sőt gondolatot találunk itt, ami jó kiindulópont (viszont inkább csak kiindulópont) mondjuk az egyetemisták számára a korszakkal való nem könnyű szembesüléshez.

Mindent összevetve, jelen sorok szerzője (hogy a könyv címére rímelő allúziót használjon) egyáltalán nincs „elbűvölve" Romsics Ignác könyvétől,[58] ugyanakkor jelentős erőfeszítésnek – valahol félúton lévőnek – tartja egy olyan irányban, amelyre a magyar historiográfiai kutatásnak és oktatásnak nagy szüksége van, s amely részben tükrözi is ennek jelenlegi helyzetét, s amely többek között az európai (sőt kelet-európai) történetírással való alaposabb összevetéssel (és persze további bőséges alapkutatásokkal) mélyíthető tovább.

HIVATKOZOTT IRODALOM

A forma fontosabb a tartalomnál, 2009. Interjú Alun Munslow angol történésszel. [Az interjút készítette Erős Vilmos.] *Aetas*, XXIV. évf., 4. sz., 190–198.

A harmadik út felé, 2006: *A harmadik út felé. Szabó István történész cikkekben és dokumentumokban*. Szerk. Erős Vilmos. Lucidus Kiadó, Budapest.

Croce 1938: Benedetto Croce: *La storia come pensiero e come azione*. Laterza, Bari.

Erős 1996: Erős Vilmos: „Gunst Péter: A magyar történetírás története." *BUKSZ*, VIII. évf., 3. sz., 334–336.

Erős 2000a: Erős Vilmos: *A Szekfű–Mályusz vita*. Csokonai Kiadó, Debrecen.

☞ [57] Kivétel itt Trencsényi Balázs és Apor Péter angol nyelven megjelent tanulmánya, amely szintén igen terjedelmes (ráadásul egy sokkal rövidebb időszakról), sajnos azonban „pozitivista" mivoltában vetekszik Romsics Ignác könyvével. Lásd Trencsényi–Apor 2007.

[58] Pedig vannak olyan historiográfiai összefoglalások, amelyektől igen. Számosat ezek közül megemlítek lásd Erős 2011 (2012).

Erős 2000b: Erős Vilmos: „Mit jelent a történetírás-történet és miért írjunk ilyent?" *Aetas*, XV. évf., 4. sz., 142–147.

Erős 2005a: Erős Vilmos: Egyedi-egyetemes történetírás. Megjegyzések Ernst Breisach könyvéhez. *Történeti Tanulmányok*, XII. Szerk. Velkey Ferenc. Debrecen, 7–25.

Erős 2005b: Erős Vilmos: *Asszimiláció és retorika. Szabó István: A magyar asszimiláció című tanulmányának rekonstrukciója.* (Csokonai Disputa Könyvek.) Csokonai Kiadó, Debrecen.

Erős 2009: Erős Vilmos: „A XVI–XVIII. századi történetírás II. A magyar történetírás a XVI–XVIII. században." *Világosság*, L. évf., 3. sz., 127–137.

Erős 2011 (2012): Erős Vilmos: A történetírás történet paradigmái. (Historiográfiai konferencia, előadás. Debrecen, 2010. november 25.) In Erős Vilmos – Velkey Ferenc (szerk.): *Történeti Tanulmányok XIX*. (A historiográfia műhelyében.) Debrecen, 9–20.

Erős 2012a: Erős Vilmos: „A magyar történetírás a dualizmus korában." *Valóság*, LV. évf., 2. sz., 22–40.

Erős 2012b: Erős Vilmos: *A szellemtörténettől a népiségtörténetig. Tanulmányok a két világháború közötti magyar történetírásról.* (2., javított, bővített, átdolgozott kiadás.) Debrecen University Press, Egyetemi Kiadó, Debrecen.

Erős 2012c: Erős Vilmos: „Az angol történetírás a huszadik században." *Aetas*, XXVII. évf. 3. sz., 139–154.

Erős 2012d: Vilmos Erős: Die ungarische Geschichtsschreibung zur Zeit des Dualismus (1867–1918). In *Kakanien revisited*. http://www.kakanien.ac.at/beitr/fallstudie/VEroes1/main. 1–10.

Erős 2013a: Erős Vilmos: „Utak a népiségtörténethez: Mályusz Elemér és Szabó István." *Századok*, CIIIL. évf., 1. sz., 33–62.

Erős 2013b: Erős Vilmos: Magyar Historiker-Streit? A Mohács-vita az 1970-es években. In S. Varga Pál – Száraz Orsolya – Takács Miklós (szerk.): *Loci memoriae Hungaricae.* Egyetemi Kiadó, Debrecen, 297–308.

Erős 2015: Erős Vilmos: *Modern historiográfia. Az újkori történetírás egy története.* Ráció Kiadó, Budapest.

Faragó é. n.: Faragó Vilmos: *Farkas Mihály rézágyúja. Magyar nemzeti önszemlélet 1948–1956. Vázlat.* (Szerzői magánkiadás.) Budapest.

Fischer 1982: Holger Fischer: *Politik und Geschichtswissenschaft in Ungarn: Die ungarische Geschichte von 1918 bis zur Gegenwart in der Historiographie seit 1956.* Oldenbourg, München.

Fischer 1994: Holger Fischer: „Neuere Entwicklungen in der ungarischen Sozialgeschichtsforschung." *Archiv für Sozialgeschichte,* XXXIV, 131–156.

Gerő 1991: Gerő András: „Hóman–Szekfű, és ami utána következik." *Kritika*, XX. évf., 2. sz., 39–41.

Glatz 2011: Glatz Ferenc: „Történetírás Magyarországon, 1949–1990." *Történelmi Szemle*, LIII. évf., 2. sz., 315–334.

Gyáni 2002: Gyáni Gábor: Történetírásunk az évezred fordulóján. In uő: *Történészdiskurzusok.* L'Harmattan, Budapest, 35–54. (Eredetileg: *Századvég*, XVIII. évf., 2000. 3. sz., 117–141.)

Gyurgyák 2007: Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszme és nacionalizmus története*. Osiris, Budapest.

Gyurgyák–Kisantal 2006: Gyurgyák János – Kisantal Tamás (szerk.): *Történetelmélet I–II.* Osiris Kiadó, Budapest.

Hóman 1938a: Hóman Bálint: Tudományos történetírásunk megalapítása a XVIII. században. In uő: *Történetírás és forráskritika.* Magyar Történelemi Társulat, Budapest. 353–380.

Hóman 1938b: Hóman Bálint: A forráskutatás és forráskritika története Magyarországon. In Hóman 1938a, 383–437.

Kelemen 2000: Kelemen János: *Az ész képe és tette. A történeti megismerés idealista elméletei.* Atlantisz, Budapest.

Kosáry 1987: Kosáry Domokos: A magyar történetírás a két világháború között. In uő: *A történelem veszedelmei. Írások Európáról és Magyarországról.* Magvető, Budapest, 321–355.

Lajtai 2007: Lajtai L. László (szerk.): *A történetírás mint tudomány. A történészi hivatás kialakulása a XIX. századi Franciaországban.* Napvilág Kiadó, Budapest.

Méray 1989: Méray Tibor: *Nagy Imre élete és halála.* Bibliotéka Kiadó, Budapest.

Mezey 2000: Mezey Barna: Utószó. In uő (szerk.): Eckhart Ferenc: *Magyar alkotmány- és jogtörténet*. Osiris, Budapest, 407–437.

Noiriel 2001: Gérard Noiriel: *A történetírás válsága.* (Ford. Balázs Eszter, Czoch Gábor, K. Horváth Zsolt, Sohajda Ferenc, Takács Ádám.) Napvilág, Budapest.

Őze 2009: Őze Sándor: *Nemzettudat és historiográfia*. Hamvas Intézet, Budapest.

Porciani–Raphael 2010: Ilaria Porciani, Lutz Raphael (eds.): *Atlas of European Historiography. The Making of a Profession 1800–2005.* Palgrave Macmillan, New York.

Rainer 1999: Rainer M. János: *Nagy Imre. Politikai életrajz 1953–1958.* II. kötet. 1956-os Intézet, Budapest.

Romsics 1980: Romsics Ignác: „Történetírásunk a két világháború közötti korszakról." *Századok*, CXIV. évf., 3. sz. (A felszabadulás utáni évtizedek magyar történetírása. Rövid áttekintés.) 440–465.

Romsics 2007: Romsics Ignác: „A katasztrófa okai." *Korunk*, XVIII. évf., 7. sz., 15–27.

Romsics 2008: Romsics Ignác: *Történelem, történetírás, hagyomány.* Osiris Kiadó, Budapest.

Romsics 2011a: Romsics Ignác: „A magyar történetírás évszázadai." *Korunk*, XXII. évf., 5. sz., 3–15.

Romsics 2011b: Romsics Ignác*: Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel.* Osiris Kiadó, Budapest.

Romsics 2011c: Romsics Ignác: „A magyar történetírás gleichschaltolása, 1945–1949. [Részletek.]" *Rubicon*, 5. sz., 68–82.

Soós 2011: Soós István: Szekfű Gyula és Mályusz Elemér *A vörös emigráció* című műve. In Ujváry Gábor (szerk.): *A negyedik nemzedék és ami utána következik. Szekfű Gyula és a magyar történetírás a 20. század első felében*. Ráció Kiadó, Budapest, 238–250.

Törő 2020: Törő László Dávid: *„A szellemtörténet is csak az adatokból indulhat ki." Eckhart Ferenc történészi munkásságának főbb problémái*. Ráció, Budapest.

Trencsényi–Apor 2007: Balázs Trencsényi – Péter Apor: Fine-Tuning the Polyphonic Past: Hungarian Historical Writing in the 1990s. In Sorin Antohi – Balázs Trencsényi – Péter Apor (eds.): *Narratives Unbound*. *Historical Studies in Post-Communist Eastern Europe.* Central European University Press, Budapest – New York, 1–99.

Vardy 1976: Steven Bela Vardy: *Modern Hungarian Historiography.* Columbia University Press, New York.

Vardy 1985: Steven Bela Vardy: *Clio's Art in Hungary and Hungarian America*. Columbia University Press, New York.

R. Várkonyi 1963: R. Várkonyi Ágnes: „Buckle és a magyar polgári történetírás." *Századok*, IIIC. évf., 3. sz., 610–644.

R. Várkonyi 1973: R. Várkonyi Ágnes: *A pozitivista történetszemlélet a magyar történetírásban. I–II.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

HISTORICIZMUS ÉS FANTOMIRODALOM

Dénes Iván Zoltán monográfiája Szekfű Gyuláról*

Szekfű Gyula kétségtelenül a huszadik századi magyar történetírás egyik kiemelkedő (sokak szerint a legkiemelkedőbb) egyénisége volt, akinek művei többnyire nagy visszhangot váltottak ki. Életműve ráadásul sok vonatkozásban elválaszthatatlan a huszadik század első felének egész magyar történetétől, illetve „szellemtörténetétől", s tisztázása így alapvetően elősegítheti ennek számos részlete megértését. Az életműnek a szerző minden korszakában vannak jelentős művei, így például a magyar történetírás legnagyobb botrányát kiváltó *A száműzött Rákóczi* (1913),[1] később a „Horthy-rendszer Bibliájaként" is titulált *Három nemzedék*, a többek által máig a legjobb magyar történeti szintézisnek tartott, Hóman Bálinttal írt *Magyar történet* kötetei (1928–1934), az 1943-ban Akadémiai Nagydíjjal jutalmazott Állam és nemzet (1942) vagy a második világháborút követően publikált *Forradalom után* (1947).[2]

Nem szorul különösebb bizonyításra, hogy a magyar történészek közül Szekfű Gyuláról készült a legtöbb elemzés és tanulmány, a róla született irodalom (főként, ha a korabeli recepciót is beleszámítjuk mindebbe) ma már szinte tengernyire duzzadt. Az itt ismertetendő kötet szerzője, Dénes Iván Zoltán sem először foglalkozik a témával, sőt történészi pályája lényegében Szekfű korai időszakával foglalkozó monográfiával indult.[3] Később is újra és újra visszatért a történetíróhoz, tanulmányokat készített például Kodály Zoltán és Szekfű kapcsolatáról, összehasonlította nézeteit Németh László és Bibó István eszmei világával, forráskötetszámba menő könyvet publikált Szekfű teljes életművéről,[4] majd Szekfű és Marczali Henrik, valamint – többek között – Hóman Bálint kapcsolatáról publikált.[5] Glatz Ferenc mellett[6] tőle volt leginkább várható egy, a teljes szekfűi életművet bemutató monográfia elkészítése. (Ilyen irányú szándékát a szerző korábban egyébként többször is kinyilvánította.) Az említett tengernyi irodalom ugyanis inkább Szekfű életművének egy-egy szegmensét elemezte, Irene Raab Epstein monográfiája kivételével, amely azonban angol nyelven készült, külföldi közönség számára.[7] A Szekfűvel foglalkozók eközben nem véletlenül voltak óvatosak, régóta tudták, hogy a történészről szóló érdemi monográfia elkészítése embert próbáló feladat lesz, számos buktatóval.

☞ * Az írás angol nyelvű, jegyzetek nélküli és sokkal rövidebb változata: Erős 2016c.

1 Szekfű 1913.

2 Szekfű 1920; 1942; 1947.

3 Dénes 1976.

4 Dénes 1999; 2001. Előbbiről kritikám: Erős 2000b. Lásd még Dénes 1988.

5 Dénes 2011.

6 Glatz 1980; 2016.

7 Epstein 1987.

Dénes Iván Zoltán ilyen előzmények után vállalkozott monográfiája elkészítésére. Könyvének kétségkívül érdeme, hogy (szándéka szerint legalábbis) a teljes életmű bemutatására vállalkozik, és számos idáig ismeretlen (értelemszerűen főként nem publikált) forrást közöl, amelyek elmélyíthetik a Szekfűről szóló ismereteinket (itt leginkább a Szekfű és Angyal Dávid közti levelezés említhető, de ezen túl pl. Tagányi Károly, Károlyi Árpád, Egyed István levelei, illetve feljegyzései is[8]). A monográfiában a szerző tehát Szekfű teljes életpályáját végigkíséri, középpontban a korábban már említett művekkel, amelyeket persze még számos egyébbel is ki lehet egészíteni, amit Dénes többnyire meg is tesz.[9] E művek például Szekfű fiatalkorából a kifejezetten társadalomtörténeti kérdéseket implikáló *Serviensek és familiarisok,* az 1924-es *Történetpolitikai tanulmányok,*[10] az 1929-ben publikált s *A száműzött Rákóczi*hoz hasonló (bár magától értetődően messze nem olyan széles körű) vitát kiváltó *Bethlen Gábor,*[11] a húszas évek politikai berendezkedését minősítő s a „neobarokk" fogalmát megalkotó *Három nemzedék* V. könyve (1934), az általa szerkesztett *Mi a magyar?* című kötet (1939) vagy például az 1950-es évek elején publikált „Az öreg Kossuth" című tanulmánya.[12] A szerző több esetben foglalkozik Szekfű publicisztikai tevékenységével is, például az 1945 után a *Világ* és az *Új Magyarország* című lapokban megjelent írásaival.

A monográfia Szekfű teljes életművét értékelő, elvi megállapításai közül három momentumot érdemes kiemelni: egyrészt döntő szerepet kap a „kulcsélmény" fogalma. Dénes Iván Zoltán szerint (itt egyébként 1976-os könyvének alapgondolatát ismétli meg) Szekfű életművének döntő mozzanatát az 1913-as *Rákóczi*-könyv által keltett botrány és meghurcoltatás jelenti.[13] Szekfű ugyanis könyvében mind ideológiai, mind szakmai szemszögből megpróbál fellázadni a dualizmus korában uralkodó „nemzeti romantikus" szemlélet ellen. A lázadással együtt járó küzdelmet azonban nem képes végigharcolni s így ellenfelei álláspontját meghaladni (ezt bizonyítaná, hogy a *Három nemzedék*et már többnyire korábbi ellenfelei is pozitívan fogadják): a demokrácia és az általános haladás nála is a nemzet fogalma alá süllyed, mindezzel párhuzamosan az ideológiai motívumok felülírják a szakmai szempontokat (magyarán Szekfű nem szaktörténész, hanem inkább publicista).[14]

☞

[8] Ahogy a későbbiekben erre még utalok, ennek jelentős részét a szerző azonban csak szó szerint közli, mindenfajta értelmezés, sőt a szövegekben utalt személyek – és így tovább – azonosítása nélkül.

[9] Lásd még a tanulmány végi Forrásokat.

[10] Szekfű 1924.

[11] Erről legújabban: Erős 2016a (lásd jelen kötetben is). Itt számos olyan forrást említek a *Bethlen Gábor*-monográfia kapcsán kirobbant vitából, amelyet a szerző nem használ fel monográfiájában, nem is ismer, irodalmában sem szerepelteti (erről még lesz szó), pl. Pompéry Auréltől, Ifjabb Révész Imrétől, Zoványi Jenőtől, Ioan Lupastól, Fritz Valjavectől stb. Lásd pl. Pompéry 1930.

[12] Lásd pl. Szekfű 1952.

[13] Lásd Dénes 1976a; 1976b.

[14] A kérdést korábban legerőteljesebben Németh László vetette fel: Németh 1940. Hogy a szerző 1976-os könyvének alapvető konklúzióját ismétli meg, azt bizonyítják a következő sorok is,

A másik momentum ebből következik. Szekfű ugyanis a botrány kapcsán alakítja ki az ún. „nagymagyarok"-ról és „kismagyarok"-ról való koncepcióját, amelyet a szerző szerint „mesterelbeszélés"-ként érvényesít későbbi műveiben is, de legfőképpen a *Magyar t*örténetben,[15] de például a *Három nemzedék* V. könyvében is, 1934-ben.[16] Eszerint a „nagymagyar", dunántúli szemlélet megtestesítői (Nádasdy Tamástól, Eszterházy Miklóson és Károlyi Sándoron keresztül Széchenyiig és Deák Ferencig) képviselték volna az újkori magyar történelem pozitív, európai alternatíváját a maguk Habsburg-pártiságával (ami szerző szerint a minden fennálló hatalomhoz való igazodást jelenti), katolikus voltával, akik inkább a felülről, állami eszközökkel végrehajtott reformokat szorgalmazták. Az ezzel ellentétes „kismagyar" irány a lázadó, protestáns, nacionalista, Habsburg-ellenes, tiszántúli vonal (fő reprezentánsai Szapolyai Jánostól kezdve Bocskain és Bethlen Gáboron keresztül Kossuth, de legfőképpen Thaly Kálmán), akiket Szekfű a magyar történelem kudarcaiért tesz felelőssé.[17]

A harmadik momentum szerint, amelynek alapján a szerző az értékelését összegzi, Szekfű e nézeteinek hátterében egy antimodernista, „historicista", az állam és a fennálló hatalom mindenhatóságát valló pozíció húzódik meg, amely a harmincas években „etnoprotekcionista" elemekkel telítődik, s így lényegében a bírált „kismagyar" nézetekbe torkollik.[18]

A monográfiával kapcsolatos egyik legfontosabb kifogásom: bár a szerző a teljes életmű bemutatását ígéri, művének második részében (ami Szekfű történészi oeuvre-jének kb. a *Magyar t*örténet utáni időszakát fogja át) egyszerűen „elfogy".[19] Messzemenően nem alkalmazza a monográfia első felében alkalmazott módszert, nevezetesen, hogy főként Szekfű műveinek korabeli visszhangjára, illetve szövegeire támaszkodva elemzi az ott kifejtett gondolatokat.[20] Szekfű 1930-as évektől tartó pályájának bemutatásában olyan alapvető művek elemzése hiányzik, mint az Állam és nemzet, illetve ennek francia változata, de szinte semmi érdemi mondanivalója

mintegy *A száműzött Rákóczi* kiváltotta botrány összegzéseként: „Szekfű Gyula a hazafiság táborán belüli ellentétekké változtatta a *nemzeti értékek* és a *tudományos igazság* eltérő értelmezéseit. Bár a *nemzet* igazi érdeke a tudományosan helytálló felfogás volt, a *tudomány* azért a nemzet alávetettje maradt." Dénes 2015a, 152. (Kiemelés az eredetiben.)

[15] Lásd Hóman–Szekfű 1935–1936.

[16] A harmincas évek második felében a szerző szerint Szekfű sok tekintetben visszakanyarodott az ún. „kismagyar" pozícióhoz. Itt azonban érvelése – vagy inkább minősítése – olyannyira hiányos, sőt zavaros, hogy nem részletezném az ellentmondás buktatóit, konkrét elemeit, mivel ennek logikus kifejtésére a szerző sem veszi a fáradságot.

[17] Lásd ehhez még Erős 2015a.

[18] „Nemzetfogalma a politikai nemzetfogalomtól az etnikai nemzetfogalom irányába mutatott, szemlélete pedig a politikai közösség megkonstruálása és működtetése felől az etnoprotekcionista önvédelem és újrafelosztás felé." Dénes 2015a, 230.

[19] Lásd uo. 335–365.

[20] Persze itt a szerző főként 1976-os könyvének fő gondolatait és bizonyító apparátusát veszi át, ez tehát nem tekinthető igazán újnak. Lásd Dénes 1976a.

sincs a szerzőnek a szintén kulcsfontosságú *Magyar Szemlé*ről, Szekfű *Magyar Nemzet*be és egyéb lapokba *(Jelenkor, Emericana, Korunk Szava)* írt számos cikkéről. Szekfűnek a *Magyar Történet*et megelőző műveire vonatkozóan is lehet kifogásokat emelni. Csak a publicisztikát tekintve (a szerző ennek bemutatását is ígéri) nemes egyszerűséggel elmarad a húszas évek elejéről Szekfű az Új Nemzedékben megjelent számos cikkének puszta említése is, de alig szól a szerző szintén alapvető jelentőségű *A magyar állam életrajza* vagy a *Történetpolitikai tanulmányok* című köteteiről.[21] Jól érzékelteti a kötet aránytalanságait, hogy Szekfűnek a Tanácsköztársaság idején való tevékenységét elemző részek, amikor gyakorlatilag semmi érdemlegeset nem alkotott, mintegy 30 oldalra rúgnak, míg a harmincas évek elejétől az 1945-ig tartó, az említett hiányzó művek (például az *Állam és nemzet*) nagy részét eredményező időszakot, épp ugyanennyire érdemesíti a szerző.[22]

Mindennek alapvető konzekvenciája van a monográfia tudományos apparátusára vonatkozóan is: a fentiekből (s persze más, helyenként alighanem kifejezetten személyes okokból is) következően egyszerűen meg sem említi a szerző a Szekfűvel kapcsolatos szakirodalom igen számottevő részét (számításaim szerint kb. 40%-át; a legteljesebb, de persze korántsem kimerítő összefoglalásuk Gyurgyák János 2007-es könyvében, az *Ezzé lett magyar hazátok*ban található[23]). Olyan alapvető szerzők

☞ [21] Szekfű 1918; 1924.

[22] Különösen hiányolható az *Állam és nemzet* című kötetnek az elemzése, amely önmagában is kitenne a jelenlegi paraméterekkel legalább 50 oldalt (vagy még lényegesen többet is, ha Dénes az általa *A száműzött Rákóczi*ban érvényesített metodikát követte volna). Hiszen ennek korabeli recepciója mellett nyilván fel kellett volna dolgoznia a Szekfűnek a *Magyar Nemzet*ben kifejtett tevékenységét (minimum 30 oldalra ez is rúgott volna, vagy még szintén lényegesen többre). Ezenfelül ki lehetett volna itt térni pl. „Az erdélyi szász történetírás" című nagyszabású historiográfiai tanulmányának analízisére, a Karácsony Sándorral és tanítványaival folytatott vitára (amelyből talán kiviláglik, hogy ki is inkább „etnoprotekcionista"). Legfőképpen pedig mondjuk az *Állam és nemzet,* valamint a francia nyelven megjelent *État et Nation* különbségeire. Utóbbi ugyanis nem tartalmazza az *Állam és nemzet* című kötetben megjelent publicisztikai írásokat (a *Magyar Nemzet*ből), viszont részletet ad Szekfű 1926-os nagyszabású bevezető, publicisztikainak semmiképpen sem aposztrofálható tanulmányából, amely az „Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez" című forrásgyűjteményhez készült. Ezenfelül tartalmazza az említett historiográfiai összefoglalást az erdélyi szász történetírásról (amúgy több mint 80 oldal), egy teljesen új, korábban soha meg nem jelent írást (nem publicisztikát) a kisebbségi kérdésről a 19. században, de még a szintén nagyszabású „A nemzetiségi kérdés rövid története" sem azonos az eredeti magyar változattal, hiszen a középkorról szóló részt Szekfű jelentősen kibővítette. Látható, hogy lett volna itt elemeznivaló bőven, amit persze megakadályozott a szerző francia nyelvtudásának nyilvánvaló hiánya. De a kérdésnek elvi jelentősége is van: egyrészt lehetőséget ad a Szekfű nézeteinek kontinuitására vagy diszkontinuitására vonatkozó, a szakirodalomban régóta feszegetett kérdésének megválaszolására. Másrészt ezekből az írásokból és vitákból nyilvánvaló, hogy Szekfű nézeteinek hátterében a politikai nemzet fogalma húzódik meg (a húszas években is), ezt emeli ki egyébként Mályusz Elemér is, el lehet felejteni tehát mindenféle etnoprotekcionista irányba való eltolódást! Lehet persze állítani ennek az ellenkezőjét, de azt e művekből bizonyítani kell, nem pedig „ráolvasni" Szekfűre, mint ahogy Dénes Iván Zoltán (más műveiben is) teszi. Lásd mindezekhez még Erős 2010; 2020; Szekfű 1945.

[23] Gyurgyák 2007.

maradnak ki például, mint Frank Tibor, B. Bernáth István, Ifj. Berényi Iván, Keresztury Dezső, Monostori Imre, Várdy Béla, Szőke Domonkos, Tilkovszky Lóránt, Nagy Endre, Gyurgyák János, Karl Nehring, Vásárhelyi Miklós, Kabdebó Lóránt, Árpád von Klimó.[24] Nemigen tartható tudományosan igazolt eljárásnak az a gyakorlat sem, hogy a szerző ugyanakkor terjedelmes, több mint 90 oldalas irodalomjegyzékében

☞ [24] Lásd pl. Unger 1979 (különösen 103–109); Tilkovszky 1971; 1959; R. Lőrincz 1999; Féja 1939; 1993 (utóbbiban Szekfű Gyula és Féja Géza levelezése a *Dózsa György* c. mű kapcsán: 249–255); Szőke 1976; 1974; 1994a; 1994b; 2002 (utóbbiban „Szekfű Gyula politikai gondolkodásának kérdéséhez a *Történetpolitikai tanulmányok* alapján": 21–75 [eredetileg: *Magyar Történeti Tanulmányok VII.* Szerk. Fehér András. Debrecen, 1974. 43–84]; Megjegyzések Szekfű Gyula 1945-ös demokrácia felfogásához, 129–148 [eredetileg in Angi János – Barta János (szerk.): *Emlékkönyv L. Nagy Zsuzsa 70. születésnapjára.* Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2000, 483–496]; Kossuth Lajos Szekfű Gyula történetírásában, 149–156 [eredetileg: *Debreceni Szemle,* II. évf., (Új Folyam) 1994. 2. sz., 279–283]); Vásárhelyi 1983; *A bilincsbe vert beszéd,* 2002 (benne pl. „Olvassa el a Magyar Nemzet minden sorát." Fejezetek a lap múltjából (1938–1944), 143–229 [eredetileg: *Magyar Nemzet Emlékkönyv.* Budapest, 1989. Első közlés: *Magyar Nemzet,* 1978. augusztus 25. és 1978. szept. 4. között 12 folytatásban.]; Vásárhelyi Miklós: Katolikusok a szellemi ellenállásban. (Beszélgetés Katona Jenővel), uo. 101–124 (eredetileg: *Literatur*a, VII. évf., 1980. 1. sz., 112–127); Uő: Korunk Szava (1931–1938), uo. 125–141 (eredetileg*: Vigilia*, LI. évf., 1986. 6. sz., 437–447); Várdy 1974; 1976; 1985; Szabó 1934; 2006; Szelke 2005; Johancsik 1970; Frank 1980 1991; Nagy 1992; Némedi 1972; Keresztury 1984; B. Bernáth 1985; Monostori 1984; 1989, 249–287; 1994; Ifj. Berényi 1998; 2005; 2011; Kabdebó 1984; Kovács 2011; Nagy 2006; Klimó 2010; Gyurgyák 2003; 2011.

Mindehhez (a még hosszasan folytatható) felsoroláshoz a következő megjegyzést fűzném (amely a névsorhoz a lehető legszorosabban kapcsolódik): a szerző preferált kategóriája a kötetben (és egyéb műveiben) az önkép és az ellenségkép, s pl. Szekfű csak az önképe szerint lenne európai horizontú történész. Nem igazán tartom ezt tudományos megközelítésnek, igen sokszor csak a különböző személyeskedések megjelenítésére (és persze érvényesítésére) szolgál, s jobb lenne mégis mondjuk a persze sokat vitatott szellemtörténet mibenlétéről, Szekfűre való alkalmazhatóságáról, ennek európai vonatkozásairól, egyáltalán a historiográfiai folyamatban elfoglalt helyéről elmélkedni. Az önkép és ellenségkép problémája ugyanis a szerzővel szemben éppúgy felvethető, mint ahogy ő ezt Szekfű vonatkozásában megteszi. A szerzőnek a bevezetőben (és több más művében) kifejtett nézete („önképe") szerint elemzésének alapja, hogy a korábban Szekfűt ostorozók (fasisztának minősítők, nyilván Szigeti József és társai), valamint az újabban is megfigyelhető eszményítők (nyilván jelen sorok szerzője is, de főképpen minden bizonnyal Kosáry Domokos, Glatz Ferenc, Várdy Béla) között az ő értékelése elfogulatlan, „objektív". Holott már a szóban forgó névsorból és irodalomjegyzékből is világosan kirajzolódik elfogultságainak (alkalmanként egyenesen fennhéjázásának) tárháza, hiszen akiknek a nézeteit nem fogadja el, azokat gyakran meg sem említi, érvelésükkel egyáltalán nem foglalkozik, azokat nem cáfolja és nem helyesbíti. Teljesen egyértelmű, hogy ez a helyzet pl. Várdy Béla, Ifjabb Berényi Iván, Gyurgyák János, Szőke Domonkos, Tilkovszky Lóránt, Frank Tibor, Monostori Imre és mások esetében.

Természetesen vélheti úgy a szerző, hogy például Szőke Domonkos vagy Tilkovszky Lóránt (?) munkái nem ütik meg a kellő tudományos színvonalat, azonban a fenti névsor tagjai zömében ez biztosan nem igazolható. Ennek alapvető következménye ráadásul, hogy bizonyos, a szekfűi életműben döntő fontosságú művek elemzése (*Történetpolitikai tanulmányok, Magyar Szemle-, Magyar Nemzet*-cikkek, *Állam és nemzet,* a Bajcsy Zsilinszky Endrével vagy a Babitscsal való viszony stb.) elsikkad, illetőleg mérhetetlenül felületes a monográfiában. Másrészt az irodalom (valamint az azzal való szembesülés hiánya) így legalább annyira tükörképe a szerző „önképé"-nek és személyes elfogultságainak, mint Szekfű életművének.

számos olyan művet felsorol, például Eckhart Ferenc, Harold Steinacker, Glatz Ferenc, Bíró Sándor, Jacques Bainville, Francois Hartog írásait, amelyekre szövegében egyáltalán nem utal, s így nem is használja fel őket – ez így legfeljebb a tudományosság hatását kívánja kelteni, s több vonatkozásban merő fantomirodalomnak minősíthető.[25]

A monográfiával szembeni másik fő kifogásom szemléleti kérdésekre vonatkozik. A szerző lényegében megismétli 1976-os könyvének fő tételeit, illetve ezt megkísérli kiterjeszteni Szekfű teljes életművére.[26] Ennek summája, hogy Szekfű *A száműzött Rákóczi* kapcsán megélt „kulcsélményt" (traumát) követően végül nem haladta meg ellenfelei álláspontját, a tudomány nála is a nemzet fogalma alá süllyedt, párhuzamosan a demokrácia gondolatával, azaz Szekfű se tudós, demokrata nem volt.[27] E nézeteit a szerző jelen munkájában azzal a (meglehetősen zavaros) megállapítással egészíti ki, hogy Szekfű egyfajta „antimodern historicista" álláspontot testesít meg a történetírásában.[28] Azonban sehol nem határozza meg, hogy

Megjegyzem, Monostori Imre eljárása, mind szakmai, mind erkölcsi tekintetben lényegesen nobilisabb Dénes Iván Zoltánénál, ő ugyanis korrekt módon hivatkozik utóbbi műveire. Lásd Monostori 2016; 2017.

Természetesen más kategóriába tartozik az a kérdés, amikor a szerző egyszerűen megfelelő nyelvtudás hiánya miatt nem idéz szerzőket, mint pl. Karl Nehringet vagy Fritz Valjavecet, de jó fényt ez sem vet a művére. Lásd Nehring 1991; Valjavec 1934. Ugyanez a francia nyelvtudás hiányának kapcsán vetődik fel az *État et Nation* kötettel összefüggésben, amint erről korábban szó esett. Lásd 22. lj.

[25] Példaként lehetne említeni Jacques Bainville esetét. Dénes Iván Zoltán könyvének irodalomjegyzékében, a 416–417. oldalon Bainville nyolc művét is felsorolja, szövegében azonban sehol sem elemzi (meg sem említi), hogy milyen szempontból fontos a francia történész, miképpen kapcsolódik Szekfűhöz. Megjegyzem (Gyurgyák János is utal erre könyvében, vö. Gyurgyák 2007, 612), Bainville úgy kerülhetne esetleg szóba, hogy 1929-ben *A Toll* című liberális folyóirat publicistája (Gyurgyák szerint valószínűleg Zsolt Béla) egy párizsi útja alkalmából azt állította: a *Három nemzedék* alapvetően Jacques Bainville *Histoire des trois generations…* című művének majdhogynem plagizált változata (vö. *A Toll,* 1929, 7. sz. 2–3.). Természetesen a plágium vádja nem bizonyult igaznak, de arra mindenképpen alkalmas, hogy rossz hírbe hozza Szekfűt (ma is), hiszen Bainville a francia szélsőjobboldal ideológusa volt, s ultrakonzervatív, antiszemita szemszögből készített a 19. századi francia politikai történelemről összefoglalást (lásd Ludassy 1991).

Dénes Iván Zoltán eljárása a könyvben a következő: meglebegteti az összefüggést azzal, hogy az irodalomjegyzékben az előbbiek értelmében demonstratív módon szerepelteti Bainville műveit, de azt már nem meri felvállalni, hogy világos állítást tegyen róla, mivel nem is tudná semmivel sem bizonyítani. Így viszont megmenekül attól is, hogy *A Toll*at (Zsolt Bélát) cáfolnia kellene, vagy egyenesen rágalmazónak minősítenie. (Mert amúgy általában azonosul az általa liberálisnak tartott Szekfű-ellenes kritikával, sőt ez módszerének alapvető elemét képezi.) De hasonló a helyzet (azaz Dénes anélkül említi őket az irodalomjegyzékében, hogy szövegében szembesülne műveikkel) a felsoroltakon kívül pl. Deér József, Zolnai Béla vagy Isaiah Berlin esetében is.

[26] Lásd Dénes 1976.

[27] Ennek kritikájára lásd Erős 2000b.

[28] „Helyét a modernitással szembeforduló, antimodernista historicista konzervatív történelmi elbeszélés, kollektív identitásprogram és helyzetkép európai mezőnyében lelhetjük fel." Dénes 2015a, 412.

mit ért a „historicizmus" fogalmán, nem utal ennek nemzetközi szakirodalmára sem, csak sejteni lehet, hogy az erre vonatkozó, meglehetősen egyoldalú (legalább Karl Popperig visszanyúló[29]) angolszász irodalom egyes tételeinek átvételéről lehet itt szó. Ha „historicizmus"-on historizmust ért a szerző, akkor annak tanulmányozásához elsősorban a kiváló és terjedelmes német és olasz irodalmat ajánlhatjuk – meglehetősen jellemző azonban, hogy Dénes Iván Zoltán a historizmusról szóló talán legalapvetőbb és amúgy magyarul is olvasható munkát, Georg G. Iggers művét sem szerepelteti irodalomjegyzékében (!).[30]

A szerző narratívájának zavarosságára jellemző, hogy Szekfűnek ezt a „historicista" pozícióját már a húszas években az „etnoprotekcionista" irányba való elhajlással „gyanúsítja", amikor is szerinte ez válik meghatározóvá Szekfű életművében.[31] Bizonyítékokat erre gyakorlatilag nem kapunk, mert – amint szó volt róla – a korszakra összesen 30 oldalt szánt a szerző. A fogalmi zűrzavart az sem csökkenti, hogy Szekfű nézeteit Dénes egy másik nekifutásból úgy foglalja össze, hogy az előzőleg képviselt „nagymagyar" álláspontról fokozatosan a „kismagyar" pozícióba hátrált vissza.[32] Alapvető probléma ezzel az értelmezéssel, hogy nem tud választ adni a kérdésre, hogy akkor miért is állandó a konfrontáció pl. Szekfű és a népiek (Németh László, Szabó Dezső, Féja Géza, részben Bajcsy-Zsilinszky Endre), Mályusz Elemér (a szerző láthatólag ignorálta ennek népiségtörténeti iskoláját, pedig ez Szekfű pozíciójának egyik leginkább kézenfekvő „értelmezője"[33]), továbbá a Szekfűt

☞ [29] Popper 1989.

[30] Iggers 1988.

[31] Itt jegyezném meg azt is, hogy a harmincas–negyvenes évek vonatkozásában (amikor is, mint erről szó esett, a szerző mondanivalója „elfogy", és alig elemez) hiányolni lehet még Szekfű és a keresztény perszonalizmus kapcsolatának a vizsgálatát, amiben különösen Jacques Maritain nézetei hatásának tulajdoníthatunk nagy jelentőséget. A kérdés már csak azért is különösen releváns, mert a négykötetes *Egyetemes Történet* 19. századra vonatkozó (Szekfű és Hóman szerkesztette) részének szerzője, ifjabb Iványi-Grünwald Béla kifejezetten e keresztény perszonalizmus értékeit pozitívan középpontba/mérceként állítva értékelte és értelmezte az időszak történetét. Iványi-Grünwald egyéb vonatkozásokban is közel állt Szekfű nézeteihez, minderről azonban szintén semmit nem találunk a monográfiában. Lásd mindehhez Istványi 1937; Erős 2008; 2009.

Itt is felvetődik a probléma: Dénes figyelmen kívül hagyja a korábbi irodalmat, egyúttal viszont a Szekfű–Maritain viszonyt is, holott Szekfű szövegeiben a harmincas évek második felében, a negyvenes évek elején többször hivatkozik a francia filozófusra (a keresztény perszonalizmusra is), amit éppen egy, Dénes Iván Zoltán által közzétett szöveg is bizonyít (a cikkein kívül). Lásd Dénes 2001 169. (MTA KK, 5982/116.)

[32] Lásd a korábbiak, pl. 15. lj.

[33] Lásd Erős 2000a. Itt megjegyezném, hogy a Mályusz Szekfű elleni kritikájáról írott oldalak a könyv leggyengébb részeihez tartoznak (persze a monográfia – ahogy előzőleg már említettem – egyébként is tobzódik az olyan hosszú szövegközlésekben, amelyeket a szerző nemcsak hogy nem értelmez, de a szövegekben előforduló alapvető információk, pl. személyek, beazonosítását, megadását sem végzi el). Mályusz esetében a szerző eljárása a következő volt: kiválasztott Mályusz Szekfűt érintő kritikáiból néhány olyan, pár oldal terjedelmű részletet, amelyet jelen sorok szerzője 2000-es könyvében nem idézett (feleslegesnek találtam vagy valóban nem

gyakorlatilag egész pályáján (gyakran útszéli módon) támadó nemzeti romantikus iskola között.[34]

Nem az a fő kifogásom, hogy a szerző negatívan, antimodernista pozícióként minősíti a „historicizmus"-t (ez mondhatni szíve joga, bár erről Karl Mannheim, Herbert Butterfield, Frank R. Ankersmit, illetve Fulvio Tessitore teljesen másként vélekedik[35]), hanem az, hogy a fogalmat nem határozza meg, mint ahogy nem elemzi azt sem, hogy az végül is hogyan érvényesül Szekfű nézeteiben. Ezért lett volna kiváltképp szükség az Állam és nemzet, illetőleg francia változatának[36] beható elemzésére. Ott világos, hogy Szekfű egy, a magyarságot mindenekelőtt történeti és politikai egységként értelmező nemzetfogalomra épít, amely már megjelenik a *Történetpolitikai tanulmányok*ban is 1924-ben, s így tulajdonképpen Szekfű egész életműve alapgondolatának értelmezhető.[37] Ez ráadásul a lehető legteljesebb összhangban van Szekfű „szellemtörténeti" pozíciójával, ami elhatárolja őt a „nemzeti romantikus" iskolától, mint ahogy a népi történetszemlélet reprezentánsaitól is.[38]

ismertem), azonban ezeket csupán szó szerint közli, mindenféle interpretáció nélkül. Látható, hogy nincs fogalma arról, mindennek milyen összefüggései vannak például Mályusz egyéb tanulmányaival, a korabeli diskurzusokkal, az ún. „Volksgeschichte"-ről gyakorlatilag egyetlen értékelhető sort sem ír a szerző (igaz ehhez némettudás és a német nyelvű irodalom ismerete lenne szükséges), pedig ennek jegyében volt Mályusz Szekfű legfőbb ellenlábasa, főként az 1930-as és 40-es években, így nézeteinek talán legfontosabb értelmezője.

Dénes Iván Zoltán amúgy már hosszabb ideje (legalább 2005-ös otromba, 1999-es könyvét kritizáló cikkem megjelenése után öt évvel írott *ÉS*-beli cikkétől fogva) sürgeti a Szekfű–Mályusz-vita érdemi feldolgozását. Jelen sorok szerzője azóta is türelemmel várja az ezzel foglalkozó munkát; azt várta volna Dénes könyvétől is, hogy mélyebben, behatóbban elemzi és értelmezi a főként a harmincas és negyvenes években Szekfű életművének értelmezésében perdöntőnek számító polémiát. Ehelyett kapott egy kb. 9-10 oldalnyira rúgó, nagy izzadtsággal összeollózott „breviáriumot" Mályusz vonatkozó szövegeiből. Azaz Dénes Iván Zoltán láthatóan nem tud mit kezdeni a kérdéssel, miközben jelen sorok szerzője azt konstatálhatja, hogy a Szekfű–Mályusz-vitát „érdemi" módon feldolgozó tanulmányok száma nem, ellenben a 2000-es kötetére (Erős 2000a) való szakmai hivatkozások száma általa soha nem várt mértékben szaporodik. Mindennek (azaz a Szekfű–Mályusz-vitának) egy „érdemi" folytatása született utóbb, Papp István tollából, Mályusz 1945-ös igazolása kapcsán, de az – a szerző szerint is bevallottan – csupán apró kiegészítés. Szintén ennek minősíthető egy Dénes Iván Zoltán által szerkesztett kötetben megjelent tanulmány Mályuszról, a vitáról azonban „érdemi" itt sem található. Lásd Papp 2006; Stágel 2004.

[34] Ebben a tekintetben Szekfű pályafutása több párhuzamot mutat barátjáéval, Eckhart Ferencével. Az ő történészi jelentőségének, egyáltalán mibenlétének tisztázása alapvető Szekfű Gyula életművének tisztázása szempontjából. Eckhartról újabban és a korábbiaknál sokkal alaposabban lásd Törő 2016a; 2016b; 2020.

[35] Rüsen–Jaeger 1992; Mannheim 2000; Tessitore 2003; 2001; Butterfield 1949; 1955; Erős 1995.

[36] Jules Szekfű 1945. Lásd a korábbiak, pl. 22. lj.

[37] Lásd Szekfű 1924. A *Történetpolitikai tanulmányok*ról korabeli irodalom: p. cs. 1925; Ritoók 1924; Milotay 1924. Utóbbitól még lásd Milotay 1940. Jelen könyvben ezekből semmi sem található, mint ahogy a könyvet elemző későbbi tanulmányokból sem.

[38] Dénes Iván Zoltán historizmus-/historicizmusfelfogása valószínűleg R. Várkonyi Ágnesére nyúlik vissza, ami pedig Léderer Emma ugyancsak ideologikus értelmezésével mutat párhuzamokat. Eszerint a historizmus (Ranke) nemesi-romantikus/feudális értékkategóriák foglya

Meg lehet itt jegyezni, a historizmust szokták úgy is értelmezni, s ezért antimodernnek tekinteni (pl. Iggers is így értékel), hogy a történetszemléletének középpontjába a hatalmi kérdéseket és az államot állítja, ennek rendeli alá a társadalmat s így a társadalomtörténeti pozíciót általában. Szekfű – és például a két világháború közötti magyar történetírás – kapcsán is nagy probléma mindezzel az interpretációval, hogy egyszerűen összemossa őt a főként a dualizmus kori hagyományokból építkező „nemzeti romantikus" támadóival, legfőképpen Ballagi Aladárral vagy Kacziány Gézával, illetve pl. Rugonfalvi Kiss Istvánnal, pedig az ő primitív politikai eseménytörténetük és Szekfű szellemtörténeti pozíciója között ég és föld a különbség, mint ahogy a Szekfűt alapjában egész élete folyamán támogatók, főként Eckhart Ferenc, de Hóman Bálint, Deér József vagy akár Zolnai Béla, Joó Tibor és az említett nemesi-nacionalista szemlélet között is hasonló a helyzet.[39]

Érvelni lehet persze amellett, hogy a társadalomtörténeti szempontokat inkább érvényesítő Domanovszky Sándor, Hajnal István vagy Mályusz Elemér (esetleg Szabó István) képviseli a „modern" pozíciót a történettudományban.[40] Ennek számos ellenmondása közül csak arra mutatok rá, hogy a Mályusz (és Szabó István) által

volt, vele szemben a pozitivizmus előbbre mutató. A historizmusra/historicizmusra utaló újabb magyar irodalom egy része is több szempontból elutasító, a társadalomtörténeti vagy egyenesen tudományos, európai (komparatív) aspektust hiányolja belőle. Trencsényi Balázs például a polgári radikálisok és az 1945 utáni magyar történetírás nemzeti kereteket meghaladni kívánó, a regionalizmust érvényesítő törekvéseivel szemben a két világháború közötti időszakot a nemzeti/nacionalista szempontot preferáló historicizmusként aposztrofálja. Ezzel szemben felvethető, hogy a hungarocentrikus, nemzeti szempontot meghaladni kívánó, regionális keretekben gondolkodó szemlélet a második világháború után sokszor talán túlságosan is kötődött a fennálló hatalmi rendszer igényeihez (Pach Zsigmond Pál pl. a két világháború közötti tradícióban szocializálódott Szabó Istvánnal szemben), így ennek tudományos hitele és európaibb szempontokat érvényesíteni kívánó mivolta ugyancsak kérdéses. Másrészt a szellemtörténet, bár valóban a nemzeti látószöget érvényesítette, pl. a barokk, reneszánsz, felvilágosodás kategóriáinak alkalmazásával kifejezetten a magyar történelemnek az európaiba való integrálását célozta. (Amit kifejez pl. irodalmi referenciáinak alapvetően európai volta is. Dilthey, Humboldt, Ranke, Meinecke, Troeltsch, Huizinga, Croce mégiscsak európai jelenségek. Lásd még Erős 2012.)

Az újabb nemzetközi irodalom egyébként sokkal jobb véleménnyel van a historizmusról, amennyiben ezen sok szempontból a 19. századi professzionalizmust értjük. Sőt az R. Várkonyi Ágneshez hasonló értelmezésekkel szemben ezt tekinti a 19. század alapvető jelenségének (lásd pl. *Setting the Standards,* 2012, de Romsics I. 2011 is). Úgy tűnik, hogy a népiségtörténet/Volkstumskunde minimum kétséges fogalmi apparátusával szemben a historizmus alapállását értékeli pozitívabban pl. Romsics G. (2010) is. Tehát R. Várkonyi Ágnes értékelése mindenképpen meghaladottnak tekinthető. Lásd Erős 2013 (lásd jelen kötetben is); R. Várkonyi 1973; Léderer 1969; Romsics G. 2010. Dénes és R. Várkonyi Ágnes gondolatainak párhuzamait bizonyítja az utóbbinak szentelt kötet is: lásd Dénes 2015b. Trencsényi Balázs értelmezéséhez lásd Mishkova–Strath–Trencsényi 2013.

[39] Lásd még mindehhez Eckhartról a korábbiak, pl. 34. lj. Hómanról és Deérről lásd Ujváry 2011b; Koszta 2006; lásd még Joó 2001; Erős 2011b.

[40] Erős 2016b (lásd jelen kötetben is).

művelt népiségtörténet alapja a „népi nemzet" fogalma, amit csak jelentős erőfeszítések, fogalmi és morális buktatók árán tudnánk modernebbnek tekinteni, mint a Szekfűék által képviselt „politikai nemzet" fogalmát, sőt az (azaz a „népi nemzet" fogalmára építő koncepció) a par excellence „etnoprotekcionizmus".[41]

Hozzátenném, hogy a szóban forgó könyv fejtegetéseihez viszonyítva mindez már nagymérvű „túlértelmezés", mert e fogalmi-teoretikus problémákról nem beszél, lehet, hogy nem is tud. Ilyen következményei lehetnek a korábban említett aránytalanságnak, illetve a szintén jelzett „fantomirodalom" szerepeltetésének.[42]

A monográfiához még számos egyéb módszertani és szemléleti megjegyzés lenne fűzhető (például sok esetben közöl a szerző hosszú szövegeket mindenfajta kommentár nélkül, s így nagyon sokszor a puszta leíró/kronologikus jelleg dominál, hiányos Szekfű műveinek bibliográfiája,[43] zavaró a jelenkori politikai helyzetre való többszöri direkt utalás, illetve a kioktató hangnem stb.).

Jelen írás szerzőjének összességében az a véleménye, hogy egy alapvetően elsietett Szekfű-monográfia született, amelyhez még további előtanulmányok, elmélyültebb elméleti megalapozás és a historiográfia általános fejlődéséről való horizont kialakítása lett volna szükséges. Így jelentős mértékben csorbult és helyenként csak a tudományosság határát alulról súroló módon valósult meg a monográfia említett érdeme, hogy először vállalkozott Szekfű életművének teljes bemutatására.[44]

☞ [41] Lásd ehhez Erős 2000a; 2005.

[42] Lásd mindehhez Erős 2012; Lakatos 1996.

[43] Dénes Szekfű műveit felsoroló bibliográfiája messze nem teljes. Alapként saját 2001-es összeállítását tekintette (kiegészítve jelen sorok szerzője 2002-ben publikált bibliográfiájának egyes tételeivel (de pl. a Fraknóiról olaszul, 1943-ban publikált írás nem szerepel benne). Mindez bizonyítja, hogy a monográfiát megelőző kutatómunka is hiányos/elsietett volt, hiszen behatóbb, elmélyültebb munkálkodás során például napilapokban számos Szekfű által írt cikket talált volna a szerző. Ezenfelül hiányoznak még történészi levelezések is, pl. Eckhart Ferenc, Hajnal István, Mályusz Elemér, Károlyi Árpád stb. nagyszámú levele említhető, valamint pl. Szekfűnek a Zolnai Bélával, Babits Mihállyal, Eckhardt Sándorral folyatott levelezése vagy a Sebestyén Gyula elleni „perlekedése" feldolgozásának elmulasztása is kifogásolható. Hiányzó Szekfű-művek pl. (vö. még a tanulmány végi Forrásokat): Szekfű 1908; 1921; 1922; 1924; 1926, 1927; 1934; 1935; 1939; 1940; 1941; 1942; 1943; 1945. Valamint pl. Szekfű Gyula levelei Eckhart Ferencnek. Eckhart Ferenc levelei Szekfű Gyulának, EKK; Károlyi Árpád levelei Szekfű Gyulához, EKK; Hajnal István levelei Szekfű Gyulának, EKK. Mályusz Elemér levelei Szekfű Gyulához, EKK; Auner Mihály levelei Szekfű Gyulának, EKK; Ifjabb Révész Imre levelei Szekfű Gyulának, EKK. Lásd ehhez pl. Erős 1996, 2000; 2016a. A Babits–Szekfű viszonyhoz Monostori 1984; a Sebestyén-afférhoz Erős 2011a.

[44] Saját álláspontomhoz még legutóbb lásd Erős 2015; 2021.

FORRÁSOK

Szekfű Gyula cikkei[45]

1908 Ch. Samaran: La maison d'Armagnac au XVe siecle et les dernieres luttes de la féodalité dans le Midi de la France. Paris, 1908. (Ismertetés.) *Budapesti Szemle*, 36. évf. 135. köt., 381. sz. 469–475.

1921 A német–francia válság. *Új Nemzedék,* febr. 13. 3.
Az első revízió. *Új Nemzedék,* márc. 13. 2.
A szankciók. *Új Nemzedék,* márc. 20. 2.
Historicus veridicus. Magyarországon 48-ban sem szerették őket. *Új Nemzedék,* ápr. 2. 2.

1922 Nemzetgazdaságtan. *Nemzeti Újság*, aug. 20. 1.

1924 Német író magyar életrajza. *Új Nemzedék,* márc. 16. 7.

1926 A kultúrpolitika problémája. *Új Nemzedék,* júl. 24.

1927 Levéltárak. In Magyary Zoltán (szerk.): *A magyar tudománypolitika alapvetése*. Budapest, Magyar Királyi Egyetemi Nyomda, 37–44.

1934 Volkstum, Nation, Staat. *Ungarische Jahrbücher,* 341–352.

1935 A magyar út. *Kalangya*, IV. évf., 4. sz. 241–242.
Tudnivalók az egyházi birtokról. *Americana*, március.

1936 Ungarn und seine Minderheiten im Mittelalter. *Südostdeutsche Forschungen,* 16–26.
La Hongrie médiévale et ses minorités. *Nouvelle Revue de Hongrie*, T. 54. Vol. VI. 520–527.

1939 Pethő Sándorról, a történetíróról. *Magyar Nemzet,* jan 1. 9.
Némethy Géza. *Budapesti Szemle,* 255. köt., 745. sz. 173–175.

1940 A történelem tanítása. *Jelenkor,* dec. 15. 1–3.
Egy heroikus szemlélet. *Magyar Nemzet,* dec. 25. 21.

1941 Egy magányos sétáló. *Magyar Nemzet*, dec. 16. 4.
A mai világban egy őszinte könyv. *Magyar Nemzet*, jún. 11. 9.
Kéretlen válasz egy kéretlen bírálótól. *Jelenkor,* március 1. (Vö. G 636/22. EKK. Bisztray-gyűjtemény.)

1942 Szekfű nyilatkozata Karácsony Sándorról. *Magyar Nemzet*, márc. 11. 9.
Szekfű Gyula viszontválasza. *Magyar Nemzet*, március 31. 4.

1943 Szekfű Gyula levele a Magyar Nemzet felelős szerkesztőjéhez. *Magyar Nemzet*, szept. 18. 3.
Egymás között. *Magyar Nemzet*, okt. 17. 1.
Il centenario della nascita di Guglielmo Fraknói. *Corvina,* VI. évf., 9. sz. 425–434. (Magyar változata: A százesztendős Fraknói Vilmos. *Olasz Szemle*, II. évf., 3. sz. 1267–1274.)
Gyula Szekfű: *Die siebenbürgische sächsische Geschichtschreibung.* 1943–1944. 86 lap. (Universität Wien, Institut für Osteuropäische Geschichte, Bibliothek.)

☞ [45] Ezek a cikkek, valamint kézirattári anyagok nem szerepelnek a szóban forgó kötet bibliográfiájában. Az itt felsoroltak csak ízelítők mindebből, számuk ennél sokkal terjedelmesebb.

1945 „Tavasz óta”. *Világ*, aug. 19. 3.
A gótikus palota. *Világ*, szept. 23. 3.

Kortársak Szekfűvel kapcsolatos írásai, levelezése

Szabó Dezső ismertetése Szekfű: Adatok Szamosközy István történeti munkáinak kritikájához című művéről. *Századok*, XXXIX. évf., 1905. 6. sz., 569–570.
Ritoók Zsigmond: Fajtaság és magyarság. *Napkelet*, II. évf. 1924. 1. sz., 25–37.
Milotay István: Szekfű Gyula könyve. *Magyarság*, 1924. dec. 21.
p. cs. szignóval: Történetpolitikai tanulmányok. *Napkelet*, III. évf., 1925. 2. sz., 185–187.
Milotay István: Schittenhelm. In uő: *Cikkek, kortörténeti jegyzetek*. Stádium, Budapest, 1940, 229–233. (Eredetileg: Új Magyarság, 1937. júl. 8.)
Milotay István: A magyar faji mítosz. *Új Magyarság,* 1937. október 31.
Auner Mihály levelei Szekfű Gyulának. EKK, G 628. (Németül.)
Szekfű Gyula levele Eckhart Ferencnek 1930. július 22-én. MTA KK Ms 5616/195.
Szekfű Gyula levelei Eckhart Ferencnek. MTA KK, Ms 154–208.
Eckhart Ferenc levelei Szekfű Gyulának. EKK, G 628.
Hajnal István levelei Szekfű Gyulának. EKK, G 628.
Ifjabb Révész Imre levelei Szekfű Gyulának. EKK, G 628.
Károlyi Árpád levelei Szekfű Gyulához. EKK, G 628.
Mályusz Elemér levelei Szekfű Gyulához. EKK, G 628.
Szekfű Gyula: Mika Sándor (1859–1912). MTA KK, 5982/116.

(A rövidítések feloldása:
EKK: Egyetemi Könyvtár Kézirattára
MTA KK: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattára)

HIVATKOZOTT IRODALOM

A bilincsbe vert beszéd, 2002: *A bilincsbe vert beszéd. Vásárhelyi Miklós sajtótörténeti tanulmányai.* (Sajtó alá rendezte Murányi Gábor.) Élet és Irodalom, Budapest.
B. Bernáth 1985: B. Bernáth István: „Szekfű Gyula »Három nemzedéke«.” *Történelmi Szemle*, XXVIII. évf., 2. sz., 319–333.
Ifj. Bertényi 1998: Ifj. Bertényi Iván: Szekfű Gyula. In Romsics Ignác (szerk.): *Trianon és a magyar politikai gondolkodás 1920–1953. Tanulmányok.* Osiris Kiadó, Budapest, 51–69.
Ifj. Bertényi 2005: Ifj. Bertényi Iván: „Tisza István alakja Szekfű Gyula és Pethő Sándor történetírásában.” *Kút*, IV. évf., 1. sz., 49–69.;
Ifj. Bertényi 2011: Ifj. Bertényi Iván: Szekfű Gyula a kiegyezésről. In Ujváry 2011a, 136–170.

Butterfield 1949: Herbert Butterfield: *Christianity and History.* Bell, London.

Butterfield 1955: Herbert Butterfield: *Man on His Past.* Cambridge University Press, Cambridge England.

Dénes 1976a: Dénes Iván Zoltán: *A „realitás" illúziója.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Dénes 1976b: Dénes Iván Zoltán: *Szekfű Gyula magántanári képesítésének ügye 1914–1916.* (Fejezetek az Eötvös Lóránd Tudományegyetem Történetéből, 2. Szerk. Sinkovics István.) ELTE, Budapest.

Dénes 1988: Dénes Iván Zoltán: *Az önrendelkezés érvényessége.* Magvető, Budapest.

Dénes 1999: Dénes Iván Zoltán: *Eltorzult magyar alkat. Bibó István vitája Németh Lászlóval és Szekfű Gyulával.* Osiris Kiadó, Budapest.

Dénes 2001: *Szekfű Gyula.* (Válogatta, sajtó alá rendezte, a bevezetést írta Dénes Iván Zoltán). Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.

Dénes 2011: Dénes Iván Zoltán: Mester és tanítvány: Marczali Henrik és Szekfű Gyula. In Ujváry 2011a, 195–212.

Dénes 2015a: Dénes Iván Zoltán: *A történelmi Magyarország eszménye. Szekfű Gyula a történetíró és ideológus.* Kalligram Kiadó, Pozsony.

Dénes 2015b: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *A magyar történetírás kánonjai.* Ráció Kiadó, Budapest.

Epstein 1987: Irene Raab Epstein: *Gyula Szekfű. A Study in the Political Basis of Hungarian Historiography*. Garland, New York.

Erős 1995: Erős Vilmos: „A historizmus problémái. (Georg G. Iggers: Historicism. The History and the Meaning of the Term. Journal of the History of Ideas, 1995/1.)" *Klió*, IV. évf., 2. sz., 10–14.

Erős 1996: Erős Vilmos: Adalékok Szekfű Gyula és Mályusz Elemér vitáihoz. In *Történeti Tanulmányok V.* Debrecen, KLTE, 27–41.

Erős 2000a: Erős Vilmos: *A Szekfű–Mályusz vita.* (Csokonai Új História Könyvek.) Csokonai Kiadó, Debrecen.

Erős 2000b: Erős Vilmos: „A hatalom humanizálása avagy Szekfű démonizálása. Megjegyzések Dénes Iván Zoltán: Eltorzult magyar alkat. Bibó István vitája Németh Lászlóval és Szekfű Gyulával című könyvéhez." *Századvég*, V. évf., 4. sz., 135–144.

Erős 2005: Erős Vilmos: *Asszimiláció és retorika. Szabó István: A magyar asszimiláció című tanulmányának rekonstrukciója.* (Csokonai Disputa Könyvek.) Csokonai Kiadó, Debrecen.

Erős 2008: Erős Vilmos: „Erkölcs és államrezon. (Szekfű Gyula és Jacques Maritain kapcsolata.)" *Világosság,* IL. évf., 9–10. sz., 167–174.

Erős 2009: Vilmos Erős: Ethique et raison d'état. Gyula Szekfű et Jacques Maritain. In Havas László – Takács László – Tegyey Imre (szerk.): *Schola Europaea. Les valeurs de l'Europe – L'Europe des valeurs. (Európa értékei – az értékek Európája.)* Societas Neolatina Hungaricae Sectio Debreceniensis / Collegium de Iosepho Eötvös Nominatum, Budapest–Debrecen, 333–339.

Erős 2010: Erős Vilmos: „A Szent István-i államtól Kárpát-Európáig. Szekfű Gyula történetpolitikai gondolkodása az 1940-es évek első felében." *Limes,* XXIII. évf., 2. sz., 15–30;

Erős 2011a: Erős Vilmos: „Sebestyén Gyula bírósági pere Szekfű Gyulával.” *Néprajzi Látóhatár,* XX. évf., 3. sz., 83–103.

Erős 2011b: Erős Vilmos: Szekfű historiográfiai koncepciója. In Ujváry 2011a, 101–111.

Erős 2012: Erős Vilmos: *A szellemtörténettől a népiségtörténetig. Tanulmányok a két világháború közötti magyar történetírásról.* (2., javított, bővített, átdolgozott kiadás.) Debrecen University Press, Egyetemi Kiadó, Debrecen.

Erős 2013: Erős Vilmos: „Bűvölet nélkül – félúton. Elmélkedések Romsics Ignác könyvéről”. *Valóság*, LVI. évf., 5. sz., 80–92.

Erős 2015a: Vilmos Erős: „In the Lure of „Geistesgeschichte”. The Theme of Decline in the Hungarian Historiography and Historical Thinking Between the Two World Wars.” *European Review of History / Revue européenne d'histoire*, XXII. évf., 3. sz., 411–432.

Erős 2015b: Erős Vilmos: „Szekfű Gyula.” *Valóság,* LVIII. évf., 1. sz., 12–30.

Erős 2016a: Erős Vilmos: „A második »száműzött Rákóczi« vita. Szekfű Gyula Bethlen Gábor című művének korabeli fogadtatása.” *Századok,* CL. évf., 1. sz., 3–46.

Erős 2016b: Erős Vilmos: „Menekülés a hallgatásba… és a szellemtörténetbe. Domanovszky Sándor történeti-politikai nézetei az 1930/1940-es évek fordulóján.” *Aetas*, XXXI. évf., 4. sz., 77–97.

Erős 2016c: Vilmos Erős: Dénes Iván Zoltán: A történelmi Magyarország eszménye. Szekfű Gyula a történetíró és ideológus. [Zoltán Dénes Iván: The Ideal of the Historical Hungary. Gyula Szekfű as a Historian and Ideologue.] *Hungarian Historical Review,* Vol. 5. 3. 444–449.

Erős 2020: Vilmos Erős: „»Geistesgeschichte« versus »Volksgeschichte« im Ungarn der frühen 1940-er Jahre (Gyula Szekfű und István Szabó über die Geschichte der ungarländischen Nationalitäten. *Ungarn Jahrbuch,* XXXV, 2019, Hg. von Zsolt K. Lengyel. Pustet Verlag, Regensburg, 209–227.

Erős 2021: Vilmos Erős: Gyula Szekfű (1883–1955). In Stefan Berger (gen. ed.): *Bloomsbury History: Theory and Method.* Bloomsbury, London. Doi: 10.5040/9781350970892.098

Féja 1939: Féja Géza: *Dózsa György. Történelmi tanulmány.* Mefhosz Könyvkiadó, Budapest. (Újranyomva: Budapest, Aqua Kiadó, 1993. Benne: Szekfű Gyula és Féja Géza levelezése a „Dózsa György” c. mű kapcsán. 249–255.)

Frank 1980: Frank Tibor: „A revíziós politika »elméleti alapvetése«. Az angol nyelvű Magyar Történet terve.” *Magyar Filozófiai Szemle,* XXIV. évf., 6. sz., 931–943.

Frank 1991: Tibor Frank: „Luring the English-Speaking World: Hungarian History Diverted.” *Slavonic and East European Review*, LXIX, 1. January, 60–80.

Glatz 1980: Glatz Ferenc: *Történetíró és politika*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Glatz 2016: Glatz Ferenc: *Konzervatív reform: Klebelsberg, Domanovszky, Szekfű, Hóman, Hajnal.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest.

Gyurgyák 2003: Gyurgyák János: Szekfű Gyula nemzetszemlélete. In Ormos Mária (szerk.): *Magyar évszázadok. Tanulmányok Kosáry Domokos 90. születésnapjára.* Osiris Kiadó, Budapest, 286–310.

Gyurgyák 2007: Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszme és nacionalizmus története.* Osiris Kiadó, Budapest.

Gyurgyák 2011: Gyurgyák János: Szekfű Gyula és a magyar konzervatív hagyomány. In Ujváry 2011a, 112–121.

Hóman–Szekfű 1935–1936: Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet I–V.* Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.

Istványi 1937: Istványi Géza: A legújabb kor. Az Egyetemes Történet negyedik kötete. *Magyar Szemle*, XXXI. köt., december, 368–373.

Iggers 1988: Georg G. Iggers: *A német historizmus.* (Ford. Telegdy Bernát.) Gondolat Kiadó, Budapest.

Johancsik 1970: Johancsik János: „A Magyar Nemzet ‚szellemi honvédelme' és az antifasiszta függetlenségi mozgalom. (1938–1939.)" *Századok*, CIV. évf., 1. sz., 97–117.

Joó 2001: Joó Tibor: *Történetfilozófia és metakritika: válogatott írások*. (Válogatta, összeállította és a bevezető tanulmányt írta: Filep Tamás Gusztáv.) Ister Kiadó, Budapest.

Klimó 2010: Árpád von Klimó: Nineteenth Century Liberal Master Narratives Revisited: A Comparison of Gyula Szekfű and Benedetto Croce. In Stefan Berger – Chris Lorenz (eds.): *Nationalizing the Past. Historians as Nation Builders in Modern Europe.* Palgrave Macmillan, Basingstoke, 341–357.

Kabdebó 1984: Kabdebó Lóránt: „Babits és Szekfű – párhuzamos olvasatban." *Új Forrás,* XVI. évf., 4. sz., 57–64.

Keresztury 1984: Keresztury Dezső: „Ki volt hát Szekfű Gyula?" Major Ottó interjúja Keresztury Dezsővel. *Valóság,* XXVII. évf., 11. sz., 45–55.

Koszta 2006: *Deér József emlékezete. Tanulmányok Deér József (1905–1972) professzor születésének centenáriumára.* Szerk. Koszta László. JATE Press, Szeged.

Kovács 2011: Kovács Dávid: Szabó Dezső és Szekfű Gyula magyarságképének párhuzamai az 1920-as években. In Ujváry 2011a, 213–228.

Lakatos 1996: Lakatos László: *Az élet és a formák. Hajnal István történelemszociológiája.* Új Mandátum, Budapest.

Léderer 1969: Léderer Emma: *A magyar polgári történetírás rövid története.* Kossuth Kiadó, Budapest.

R. Lőrincz 1999: R. Lőrincz Anita: *Félreértett hagyomány. A Kemény Zsigmond-i örökség továbbélése Halász Gábor, Szekfű Gyula és Szerb Antal munkásságában.* Szerzői kiadás, Dunakeszi.

Ludassy 1991: Ludassy Mária: *Fehér jakobinizmus. Charles Maurras és az Action Française.* Kávé Kiadó, Budapest.

Mannheim 2000: Mannheim Károly: A historizmus. In uő: *Tudásszociológiai tanulmányok*. Osiris Kiadó, Budapest, 125–182.

Mishkova–Strath–Trencsényi 2013: Diana Mishkova – Bo Strath – Balázs Trencsényi: Regional History as a „Challenge" to National Frameworks of Historiography: The Case of Central, Southeast, and Northern Europe. In Matthias Middel – Lluis Roura (eds.): *Transnational Challenges to National History Writing.* Palgrave Macmillan, Basingstoke, 257–314.

Monostori 1984: Monostori Imre: „Babits Mihály levelei Szekfű Gyulához." *Új Forrás,* XVI. évf., 1. sz., 10–18.

Monostori 1989: Monostori Imre: *Németh László Tanú-korszakának korabeli fogadtatása*. Magvető Kiadó, Budapest.

Monostori 1994: Monostori Imre: A Németh–Szekfű vita utolsó fejezete. In uő: *Minőség, magyarság, értelmiség.* Püski Kiadó, Budapest, 90–114.

Monostori 2016: Monostori Imre, 2016: „Néhány, a történész Szekfű megítélését befolyásoló történettudományi téma napirenden maradása." *Valóság*, LIX. évf., 5. sz., 74–94.

Monostori 2017: Monostori Imre: *Szekfű Gyula a változó időkben. Életmű–fogadtatás–utókor 1913–2016.* Pannónia Könyvek, Pécs.

Nagy 2006: Nagy Endre: „Szekfű avagy a túlrealizmus." *Pro Minoritate,* tél, 78–108.

Nagy Péter 1992: Nagy Péter Tibor: „Szekfű Gyula levelei Balogh Józsefhez." *Történelmi Szemle,* XXXIV., évf., 3–4. sz., 231–248.

Némedi 1972: Némedi Dénes: „A Magyar Szemle revíziós nacionalizmusának szerkezetéről." *Történelmi Szemle*, XV. évf., 1–2. sz., 75–110.

Németh 1940: Németh László: *Szekfű Gyula.* Bolyai Akadémia, Budapest.

Nehring 1991: Karl Nehring: „Zu den Anfängen der Südost-Forschungen. Der Briefwechsel von Fritz Valjavec und Szekfű Gyula 1934–1936." *Südost-Forschungen,* L. Jg., 1–30.

Papp 2006: Papp István: „A Mályusz Elemér elleni politikai rendőrségi vizsgálat 1945-ben." *Kommentár,* 4. sz. 70–79.

Popper 1989: Karl Popper: *A historicizmus nyomorúsága.* (Ford. Kelemen Tamás.) Akadémiai Kiadó, Budapest.

Pompéry 1930: Pompéry Aurél: *Irányzatos-e a magyar protestáns történetírás. I.* (A szerző tulajdona.) Budapest.

Romsics G. 2010: Romsics Gergely: *Nép, nemzet, birodalom. A Habsburg Birodalom emlékezete a német, osztrák és magyar történetpolitikai gondolkodásban, 1918–1941.* Új Mandátum, Budapest.

Romsics I. 2011: Romsics Ignác: *Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel.* Osiris Kiadó, Budapest.

Rüsen–Jaeger 1992: Jörn Rüsen – Friedrich Jaeger: *Geschichte des Historismus. Eine Einführung.* C.H. Beck Verlag, München.

Setting the Standards, 2012: *Setting the Standards: Institutions, Networks and Communities of National Historiography.* Edited by Ilaria Porciani, Jo Tollebeek. Palgrave Macmillan. Basingstoke.

Stágel 2004: Stágel Bence: A sikeres kisnemes-politikus. Mályusz Elemér Kossuth-képe. In Dénes Iván Zoltán (szerk.): *A bűnbaktól a realista lényeglátóig. A magyar politikai és tudományos diskurzusok Kossuth-képei 1849–2002.* Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 41–64.

Szabó 1934: Szabó István: „Három nemzedék után." *Protestáns Szemle*, XLIII. évf., 8. sz., 364–368. [Újraközölve in *A harmadik út felé. Szabó István történész cikkekben és dokumentumokban.*

(Kisebbségkutatás Könyvek.) Válogatta, jegyzetekkel ellátta és szerkesztette Erős Vilmos. Lucidus Kiadó, Budapest, 2006. 80–83.]

Szelke 2005: Szelke László: „A fekete sárga Szekfű. Szekfű Gyula és a Rákóczi mozgalom." *Folia Historica*, XXIV. köt., 19–46.

Szekfű 1904: Szekfű Gyula: *Adatok Szamosközy István munkáinak kritikájához*. Barcza József könyvnyomdája, Budapest.

Szekfű 1913: Szekfű Gyula: *A száműzött Rákóczi, 1715–1735.* MTA, Budapest.

Szekfű 1918: Szekfű Gyula: *A magyar állam életrajza. Történelmi tanulmány.* Dick Manó kiadása, Budapest.

Szekfű 1920: Szekfű Gyula: *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története. „Élet"* irodalmi és nyomda rt. kiadása, Budapest.

Szekfű 1924: Szekfű Gyula: *Történetpolitikai tanulmányok*. Magyar Irodalmi Társaság, Budapest.

Szekfű 1942: Szekfű Gyula: *Állam és nemzet. Tanulmányok a nemzetiségi kérdésről.* Magyar Szemle Társaság, Budapest.

Szekfű 1945: Jules Szekfű: *État et Nation.* Les Presses Universitaires de France, Paris – Institut Paul Teleki, Budapest.

Szekfű 1947: Szekfű Gyula: *Forradalom után.* Cserépfalvi Kiadó, Budapest.

Szekfű 1952: Szekfű Gyula: Az öreg Kossuth 1867–1894. In I. Tóth Zoltán (szerk.): *Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150-ik évfordulójára II.* Magyar Történelmi Társulat – Akadémiai, Budapest, 341–433.

Szőke 1974: Szőke Domonkos: Szekfű Gyula politikai gondolkodásának kérdéséhez a „Történetpolitikai tanulmányok" alapján. *Acta Universitatis Debreceniensis, Magyar Történeti Tanulmányok,* VII. 43–80.

Szőke 1976: Szőke Domonkos: Középosztály-bírálat és középosztály-ideál a 30-as évek első felében Szekfű Gyula és Németh László munkásságában. *Acta Universitatis Debreceniensis, Magyar Történeti Tanulmányok,* IX. 73–101.

Szőke 1994a: Szőke Domonkos: *Nemzet, középosztály, reform*. Csokonai Kiadó, Debrecen.

Szőke 1994b: Szőke Domonkos: *Modernizáció és/vagy népiség? Kérdések a 30-as évekből.* Ethnica Kiadó, Debrecen.

Szőke 2002: Szőke Domonkos: *Szellem* és *politika. Elemzések és elmélkedések a két világháború közötti Magyarország történelméről.* Ethnica Kiadó, Debrecen.

Tessitore 2001: Fulvio Tessitore: *Lo storicismo come filosofia dell'evento.* Accademia Nazionale dei Lincei, Roma.

Tessitore 2003: Fulvio Tessitore: *Storicismo e storia della cultura*. Accademia Nazionale dei Lincei, Roma.

Tilkovszky 1959: Tilkovszky Lóránt: „Bajcsy Zsilinszky Endre történetpolitikai vitája Szekfű Gyulával." *Valóság*, II. évf., 6. sz., 36–47.

Tilkovszky 1971: Tilkovszky Lóránt: „Bajcsy Zsilinszky Endre önéletrajzi vallomása politikai nézetei fejlődéséről és a szellemtörténethez való viszonyáról." *Századok,* CV. évf., 5. sz., 966–1002.

Törő 2016a: Törő László Dávid: „Több szellemtörténetet a jogtörténetbe!" Eckhart Ferenc törekvései a jog- és alkotmánytörténet modernizálására (1931–1941). *Századok,* CL. évf., 1. sz., 1407–1450.

Törő 2016b: Törő László Dávid: „Az »Eckhart-vita«. Eckhart Ferenc 1931-es programtanulmányának kortárs visszhangja." *Aetas*, XXXI. évf., 4. sz., 57–77.

Törő 2020: Törő László Dávid: *„A szellemtörténet is csak az adatokból indulhat ki." Eckhart Ferenc történészi munkásságának főbb problémái*. Ráció, Budapest.

Unger 1979: Unger Mátyás: *A történelmi tudat alakulása*. Tankönyvkiadó, Budapest.

Ujváry 2011a: Ujváry Gábor (szerk.): *A negyedik nemzedék és ami utána következik. Szekfű Gyula és a magyar történetírás a 20. század első felében.* Ráció Kiadó, Budapest, 213–228.

Ujváry 2011b: Ujváry Gábor (szerk.): *Történeti átértékelés. Hóman Bálint, a történész és a politikus.* Ráció Kiadó, Budapest.

Valjavec 1934: Fritz Valjavec: „Das neue ungarische Geschichtsbild." *Ungarische Jahrbücher,* Band XIV., 1–2. sz., 244–249.

Várdy 1974: Várdy Béla: *A magyar történettudomány és a szellemtörténeti iskola.* Árpád Akadémia, Cleveland.

Vardy 1976: Steven Bela Vardy: *Modern Hungarian Historiography.* East European Quarterly, Boulder. Columbia University Press, New York – Guildford, Surrey.

Vardy 1985: Steven Bela Vardy: *Clio's Art in Hungary and Hungarian America.* (East European Monographs.) Columbia University Press, New York.

R. Várkonyi 1973: R. Várkonyi Ágnes: *A pozitivizmus a magyar történettudományban.* I–II. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Vásárhelyi 1983: Vásárhelyi Miklós: „A Magyar Nemzet a szellemi ellenállásban." *Literatura,* X. évf., 1–4. sz., 313–321.

A MÚLT MINT TÖRTÉNELEM

Elmélkedések Stefan Berger könyve és a „Writing the Nation" sorozat kapcsán[1]

Stefan Berger professzor itt tárgyalandó könyve a „Writing the Nation" című sorozat befejező kötete, amely a sorozat korábbi darabjainak nagy ívű szintézisét nyújtja. Stefan Berger a nagyszabású kezdeményezés „spiritus rector"-a is egyúttal, hiszen a többkötetes vállalkozás mindenekelőtt az ő kezdeményezésére jött létre, s a sorozat egyéb kiadványai tematikájának a meghatározásában/kijelölésében is gyaníthatóan alapvető az ő szerepe.[2]

Stefan Berger már jóval korábban, körülbelül az 1990-es évek második felétől számos kötetet és tanulmányt publikált, amelyek mind a nemzet problémájának a történetírásban betöltött szerepét elemezték.[3] A bochumi Ruhr-vidéki Egyetem professzora mindezzel egyfajta missziót is be kíván tölteni: szerinte ugyanis főként az 1980-as évektől kezdődően Nyugat-Európában (Kelet-Európában pedig mindenekelőtt 1990-től) a történetírásban a nemzeti paradigma visszatérése, megerősödése jellemző,[4] aminek igen negatív következményei vannak. Stefan Berger meggyőződése, hogy ennek gyökerei sokkal korábban keresendők, a modern európai történetírást ugyanis *ab ovo*, kezdettől fogva a nemzet idoluma („a nemzet által homályosan" ködképe) uralta, lényegileg az is teremtette meg. Az ezzel való szembesülés és leszámolás tehát a nemzeti látószög meghaladásának talán legfontosabb előfeltétele.

Mindennek megfelelően Stefan Berger legutóbbi könyvében a modern európai történetírás alapjainak felvázolásával kezdi érdemi mondanivalóját, amelynek fő időszakát a 18. században, a felvilágosodás korszakában látja. Ennek több előzményére a középkorban, kora újkorban szintén rámutat, amelyek közül talán a humanizmusnak a nagy nemzeti elődök felkutatására való törekvését emelhetjük ki. A döntő periódus azonban a felvilágosodás, bár az még mindig inkább csak

☞ [1] Berger 2015. Megjegyzendő, hogy a könyv címében szereplő kifejezés (The Past as History) Alun Munslow-tól ered, aki ezzel a történelem konstruktív voltára kívánt utalni. A gondolat persze nem új, hiszen Hegel már jóval korábban különbséget tett a história mint *res gestae* és a *historia rerum gestarum* között. Az utóbbi a megismerés (például a történetírás) által közvetített történelem, s történelem tulajdonképpen csak ebben a formában létezik szerinte. Munslow-hoz lásd Erős 2009.

[2] A sorozat néhány kötetéről lásd: Erős 2013c (lásd jelen kötetben is); 2015, 222–230; Káli–Törő 2014; 2015; Törő 2016. A sorozat kötetei egyébként: Berger–Lorenz 2008; Porciani–Lutz 2010; Berger–Lorenz 2010; Evans–Marchal 2011; Frank–Hadler 2011; Porciani–Tollebeek 2012; Middel–Roura 2013.

[3] Lásd Berger–Donovan–Passmore 1999; Berger 2007.

[4] Lásd Szombat 2007; Berger 2005.

előkészület a 19. századi nagy fordulatra, amikor a professzionális történetírás kialakulásával egyenesen áttörés következett be. Ennek fundamentuma ugyanis a nemzeti problematika, a nemzeti mesterelbeszélés középpontba állítása. Stefan Berger egyik alapvető (s némiképp meghökkentő) megállapítása a felvilágosodással kapcsolatban az, hogy bár ekkor is felvetődik az egyetemes szempont/látószög (például Voltaire, Robertson, Condorcet esetében), a nemzet fogalma / a nemzetközpontúság itt is alapvető, tehát végső soron nem sikerül ennek meghaladása ekkor sem, amit alátámaszt például Herder átfogó hatása és szerepe. Megjegyzendő, hogy már e fejezetekben érvényesül Stefan Berger legfőbb módszertani alapelve, amely az egész kötetre (sőt a vállalkozás egyéb munkáira is) érvényes: a komparatív, összehasonlító módszer; példáit nemcsak néhány „nagy nemzet" (angol francia, német) történetírásából veszi, hanem meglehetős alapossággal kitér a kelet-európai (köztük a magyar!), a balkáni, skandináv, dél-európai, németalföldi, svájci, osztrák példákra is, sőt ez utóbbiak tárgyalása bizonyos esetekben még nagyobb hangsúlyt kap az előzőknél.[5]

Bergernek ebben a sorozat korábbi kötetei szolgálnak segítségül, többnyire az ottani „esettanulmányokat" hasznosítja, amelyeket túlnyomóan az illető régiókból/nemzetekből származó történészek készítettek. Ez persze jelentős problémákhoz is vezethet. Például az 53. oldalon elfogadja, sőt szó szerint idézi egy korábbi kötet[6] kijelentését, miszerint a történelem a skót empirizmus (Hume, Guthrie) hatása alatt vált tudománnyá a 18. században, s például a göttingeni iskolára mindez fordítások révén gyakorolt döntő hatást.[7] A skót empirizmus, illetve az ún. „conjectural history" és az ebben az időben kibontakozó „eruditus" történetírás/történettudomány (amely a 19. századi professzionalizmus közvetlen előzményének tekinthető, s amelyhez a „göttingeni iskola" is sorolható) között azonban alapvető különbség volt a történettudomány mibenlétének felfogásában, s ez az „eruditus" történetírás/történettudomány maga is egy hosszabb időszak, körülbelül a 16–18. század fejlődésének/alakulásának eredménye.[8]

Amint előzőleg utaltam rá, a nemzeti szempont túlnyomóvá válása a történetírásban a 19. századi professzionalizmusnak köszönhető, amely döntő változást hozott, hiszen alapvetően új paradigmát testesített meg. A történetírás azonban nem egyedül áll ezzel, hiszen (a romantikának köszönhetően) egyéb tudományok, így a néprajz, a nyelvészet, az irodalom, a régészet vagy a művészetek (irodalom, festészet, zene) is a nemzet bűvöletében hozták létre kiemelkedő teljesítményeiket.

Stefan Berger sorra veszi a 19. századi nemzeti történetírás „nagy" alakjait, nemcsak a nagy nemzetek képviselőit (főként a németeket, akik persze a fő „bűnösök"),

☞ [5] Lásd Erős 2013a.
[6] Lásd Espagne 2013.
[7] Lásd. mindehhez újabban: Kontler 2014.
[8] Lásd Erős 2015b, 23.

hanem a spanyol, portugál, olasz, holland, belga, ír, svéd, norvég, dán, finn, osztrák, svájci, román, szlovák, cseh, szerb, görög, magyar történetírás apostolaira is kitér. Ők nemritkán látványos politikai tevékenységet folytattak, jelentős politikai szerepet/pozíciót vállaltak, tehát nem egyszerűen rekonstruálták a nemzeti múltat, hanem a nemzetépítésnek is aktív részesei voltak.

Szintén a korábbi kötetek[9] tanulmányaira alapozva mutatja be részletesen Berger az ebben a professzionalizálódásban döntő szerepet játszó intézményesülést, amelynek kezdetei még a 18. századra, illetve a 19. század első felére nyúlnak vissza, de a perdöntő időszak ebben a tekintetben a 19. század második fele. Alapvető a nagy nemzeti összefoglaló szintézisek megjelenése,[10] de szintén fundamentális a levéltárak, a múzeumok, a történeti társulatok, a nagy forrásgyűjtemények (a *Monumenta Germaniae Historica* mintájára), a szakfolyóiratok megszervezése/megalapítása és megindulása.[11] Ezek az intézmények kivétel nélkül mind a nemzeti látószög jegyében születtek (az elnevezéseik is többnyire erről tanúskodnak), azaz számukra a történelem azonos a nemzet történetével, céljuk a nemzeti önazonosság megteremtése, illetve a dicső nemzeti múlt iránti lelkesedés felkeltése volt.

Sajnos Berger nem vizsgálja azt az alapvető kérdést, hogy a nemzeti központú történetírás miért szorította ki az egyetemes történetírást (mint ahogy azt sem, hogy a férfiak miért szorították ki a nőket a professzionalizálódás folyamatából, egyáltalán kiszorították-e[12]). Egyik legfőbb problémának azonban azt látom, hogy a szerző nem vizsgálja a professzionalizmusnak és a 19. század másik nagy tudományos paradigmájának, a pozitivizmusnak a viszonyát, bár a kettőt (a szakirodalom jelentős/túlnyomó részével ellentétben[13]) többnyire nem keveri össze. Hiszen mélyebben fekvő oka mégiscsak lehet annak, hogy a század nagy történettudományos vitáiban (Buckle-, Lamprecht-, Simiand–Seignobos-, később Bury–Trevelyan-vita) az egyetemes történelem szempontjait reprezentáló pozitivizmus vereséget szenved, s a történettudomány nem a pozitivizmus, hanem (a historizmushoz igencsak közel álló, azzal majdhogynem azonos fogalomnak tekinthető) professzionalizmus jegyében építkezik és intézményesül.[14]

Berger azt a „tényt"/jelenséget sem vizsgálja a professzionalizmussal kapcsolatban, hogy mindez milyen szerepet játszott a dilettáns, viszont sokszor a faji elvet képviselő történeti mítoszokkal való leszámolásban (vö. Gobineau, Chamberlain munkái, Németországban a *völkisch* ideológia, Magyarországon a turanizmussal

☞

[9] Lásd Porciani–Tollebeek 2012.

[10] Lásd Tollebeek 2016.

[11] Lásd Porciani–Raphael 2010.

[12] Stefan Berger egyszerűen csak megállapítja e tényeket. A női történetíráshoz lásd például Epple–Schaser 2009.

[13] A számos ilyen jellegű felfogásból lásd például: Czoch 2004; Boyd 1997.

[14] Lásd Iggers 1988; Tóth 2004; Lajtai 2007; Romsics 2011; Erős 2013b (lásd jelen kötetben is).

kapcsolatos viták, illetve például a Marczali Henrik ellen intézett támadások[15]). Ezzel szemben arra helyezi a fő hangsúlyt (elsősorban szintén egy korábbi kötet tanulmányaira támaszkodva[16]), hogy milyen szempontok/kategóriák jelenthettek kihívást ezzel a nemzeti látószöggel szemben: osztály, faj/nép, helytörténet, vallás, amatőr történetírás, társadalmi nem, birodalmi, globális szempontok érvényesítése.[17] A felsorolt kategóriák egyúttal értékelő megállapításokat/tartalmat is hordoznak, Berger (és feltehetőleg a sorozat többi történésze) szerint ugyanis ezek alternatívát jelenthettek volna egy, a nemzeti szempontokat meghaladó, pozitívabb történeti megközelítésmód kialakítására.[18]

Alapvető szerepet játszott a nemzeti szempont túlnyomóvá válásában az európai történetírásban az első világháború, illetve a két világháború közötti időszak, kapcsolva azután mindehhez a második világháborút is.[19] Berger szerint a nemzeti aspektus mind a győztes, mind a vesztes nagyhatalmaknál meghatározó maradt. Az előbbieknél a háborús felelősség/bűnösség igazolására, az utóbbiaknál (egyebek mellett) ennek cáfolatára, illetve az új hatalmi helyzet és a békeszerződések igazságtalanságainak bemutatására szolgált.[20] Különösen virulens volt a nemzeti

☞ [15] A turanizmusról újabban lásd Ablonczy 2016.

[16] Berger–Lorenz 2008.

[17] Természetesen az összes kategória számtalan kérdést vet fel, így egyúttal meg is kérdőjelezhető. Például nem egészen világos, hogy a helytörténet miért pozitívabb a nemzeti / országtörténelemnél. Hiszen a helytörténet a mai nappal bezárólag igen sokszor kimerül lokális érdekességek szempont nélküli, viszont a „rossz végtelen" felé tartó, öncélú gyűjtögetésében, ehhez képest egy országos történet egy történész számára mégiscsak nagyobb kihívást jelent. A kérdésről egyébként már az 1920-as évek elején vita alakult ki a magyar történeti irodalomban Váczy Péter és Mályusz Elemér között (lásd Váczy 1930; Mályusz 1923–1924). Egy másfajta helytörténet lehetőségét vetette fel Benda Gyula (2005): a szerző a helytörténetnek a történeti antropológia szempontjai szerinti átformálása mellett érvelt, azonban a helytörténeti munkák túlnyomó többségére nem ez, hanem az előzőkben taglalt szempontnélküliség a jellemző. Politikai indoktrinációs célokat szolgált Szántó 1969.

[18] Berger szerint Magyarországon Jászi Oszkár, a polgári radikálisok és Szabó Ervin képviselnék mindezt. Berger 2015, 206, 250. Szabó Ervinhez lásd pl. *Szabó Ervin történeti írásai*, 1979.

[19] Fontosnak tartom kiemelni, hogy Berger saját korunkhoz közeledve egyre inkább a politikai eseménytörténet mentén halad. Ezt némileg sajnálatosnak és következetlennek tartom, mert nem használja sem a szellemtörténet, sem a „szcientista"/társadalomtudományos történetírás fogalmát. Általában, úgy tűnik, egyfajta folytatódó, bizonyos esetekben erősödő/elmélyülő professzionalizációról beszél, amely – mint láthattuk – szorosan kötődött a nemzeti perspektívához. A szellemtörténet és a társadalomtörténet azonban egyformán a nemzeti látószög meghaladásának alternatívája volt. (Bizonyítja ezt Croce is, akit Berger is többször pozitívan idéz.) Általában is jellemző egyébként Berger munkájára, hogy a történetfilozófiával (s így ismeretelméleti kérdésekkel) nemigen foglalkozik, pedig ez is elősegíthette a historiográfia fejlődésének folyamatában a nemzeti szempontok meghaladását. Crocéhoz magyarul lásd például: Kelemen 1998.

[20] Ezt a problémát a sorozatban a Frank Tibor és Frank Hadler által szerkesztett kötet tárgyalja. Az Erdély kérdésében a magyar és a román történészek között kialakult diskurzusról, eltérő nemzeti narratívákról Andrew Ludanyi írt tanulmányt. Megjegyezhető ugyanakkor, hogy az ebben a kérdésben a legnagyobb port felvert vitáról, a Iorga–Domanovszky pengeváltásról (Domanovszky külön francia nyelvű könyvet publikált az ügyben) meg sem emlékezik

szempontok, sőt egyenesen elfogultság érvényesítése az újonnan létrejött államok esetében, azaz többnyire Kelet-Európában, ahol a fennálló helyzet történelmi előzményeinek/legitimitásának bizonyítása volt a fő téma. Ezt a nemzeti szempontot tovább erősítették (Magyarországon is, sőt itt különösképpen) a szintén újonnan létrejött autoriter és fasiszta rendszerek, amelyeknek Németországtól, Olaszországtól és Spanyolországtól kezdve Romániáig, Ausztriáig és Magyarországig alapvető eleme volt a nacionalizmus, a nemzeti–faji magasabbrendűség bizonyítása és az antiszemitizmus.[21] Természetesen itt joggal vethető fel az a kérdés és kifogás, hogy Berger a nemzeti gondolat minden formáját egybemossa, s nem tesz jelentősebb különbséget a *konzervatív* és a *faji* gondolat képviselői között, pedig az előbbiek folytonos, olykor ádáz küzdelmet vívtak a faji ideológiával és a fasizmussal szemben.[22] (Utalhatunk

a szerző (Ludanyi 2011); a Iorga–Domanovszky vitáról lásd Erős 2016a (lásd jelen kötetben is); Miskolczy 2018.

[21] Stefan Berger megemlékezik a Volksgeschichtéről is a szóban forgó időszakban, ezt azonban elítélően/negatívan értékeli. Az ezzel kapcsolatos irodalomból lásd Oberkrome 1993; Hettling 2003; Fahlbusch 1999; Haar 2002; Erős 2013d. Alapvetően sok tekintetben pozitívan közelíti meg a Volksgeschichte szerepét például Jordan 2016, 85–96. Szerinte azonban előbbre mutató volt a historizmus, de – Bergerrel ellentétben – nagy apparátussal elemzi a két irányzat különbségeit és szembenállását, nem mellőzve a módszertani differenciákat sem (amely tekintetében a „Volksgeschichte" lehetett modernebb).

[22] Stefan Berger a két világháború közötti Szent István-kultuszról azt írja, hogy a magyar állam megalapítójaként ünnepelt katolikus király kultusza számos módon szolgálta a Horthy-rezsimet: igazolta a rendszer antiliberalizmusát és antiszocializmusát; másodszor vallási ideológiát nyújtott Magyarország hierarchikus szociális berendezkedéséhez; harmadszor aláhúzta állam és egyház szoros összefonódását; negyedszer fel lehetett használni a trianoni békeszerződés revíziójára. A protestáns (bár ez is sokszor rendíthetetlen nacionalista), kommunista, szocialista, liberális történészek legalábbis szkeptikusak voltak ezzel szemben, s 1848, illetve a protestáns reformáció örökségét képviselték, így a magyar nép történetében a szabadságért folytatott küzdelmet emelték ki (Berger 2015, 256). Bergernek a Szent István-i állam fogalmáról kifejtett felfogása azonban több sebből is vérzik. Hogy ugyanis ez a koncepció antiliberális lenne, az mindenképpen kérdéses, de legalábbis problematikus. Ennek pontosan az ellenkezőjét állítja Miskolczy Ambrus, aki a Szekfűvel igen szoros kapcsolatban álló Zolnai Béla nézeteit elemezve bizonyítja, hogy az általa preferált Szent István-i nemzetfogalom nyitottabb, elfogadóbb, „liberálisabb" volt, mint ellenfeleié (Zolnai egész életében harcolt a magyar nyelvet az idegen elemektől megtisztítani kívánó, „purifikációs" törekvésekkel). Miskolczy nézeteivel alapvetően egyetérthetünk. Ez a Szent István-i nemzetfogalom ugyanis a népi/etnikai nemzetfogalommal ellentétben konstituálódott, s képviselői (például a szintén Szekfű-barát Joó Tibor) heves, alkalmanként elkeseredett küzdelmeket folytattak az utóbbi ellen, éppen ennek etnikai, nemritkán a faji gondolattal érintkező velleitásai miatt. Berger tehát itt alapvető különbségeket mos egybe. Másrészt az szintén kérdéses, hogy a protestáns oldal képviselte volna a pozitívabb, haladóbb álláspontot ekkoriban. Szekfű Gyula protestáns kritikusai gyakran sokkal nacionalistábbak, hungarocentrikusabbak voltak, tehát inkább „jobboldalinak" tekinthetők, hiszen Szekfűt (és például Eckhart Ferencet) gyakran vádolták azzal, hogy besározzák a magyar történelmet, leértékelik a nemzeti hősöket és hagyományokat, ráadásul primitív politikai eseménytörténetet műveltek. Ez utóbbi érvényes alapjában Szekfű Gyula liberális és kommunista/szocialista bírálóira is. Róluk persze lehet állítani, hogy a professzionális történetírás pozícióiból távol tartották, kirekesztették őket, s ezért nem tudtak modernebb gazdaság- és társadalomtörténeti, *horribile dictu*, szellemtörténeti szempontokat érvényesíteni. De nem tették ezt meg

például Iorga esetére Romániában, akit végül a Vasgárda végzett ki. Bratianuék Iorga-ellenességéről sincs Bergernek tudomása, pedig ez éppen a nemzeti elfogultság kritikája is volt.[23]) Berger inkább csak a különböző emigrációk működésében/tevékenységében (főleg Eduardo Tortarolo tanulmányára hivatkozva[24]) lát a nemzeti szempont érvényesülésével szemben alternatívát; különösen a német, olasz, spanyol (némileg a magyar) emigráció szerepét emeli ki ebben a vonatkozásban.[25]

Ezzel a nemzeti látószöggel szemben még a marxista történetírás és persze a Szovjetunió nyújthatott volna komolyabb panaceát, amit Pokrovszkij[26] véghez is vitt az 1920-as években. Berger szerint azonban végül a marxizmus és a Szovjetunió is fokozatosan a nemzeti ideológia hatása alá került, s a '30-as évektől kezdve (Sztálin végleges uralomra jutásától) egyre inkább meghatározóvá válnak itt is a nemzeti/nacionalista megfontolások, s ez a tendencia különösen a második világháború alatt erősödik fel.[27]

Hozzá kell tenni azonban, hogy nemcsak Kelet-, hanem Nyugat-Európára is sok vonatkozásban érvényesek a fenti megállapítások Berger szerint. Itt némi elképedéssel olvassuk aztán (amint erre részben korábban utaltam), hogy a whig történetszemlélet nacionalista felfogásával szemben például a kommunista Arthur Leslie Morton 1938-ban született összefoglalása jelentette volna a demokratikusabb, az

a Szovjetunióban vagy az Egyesült Államokban sem (számosan emigráltak közülük), ahol az ilyen jellegű modernebb kutatásokhoz (véleményük szerint) sokkal kedvezőbb feltételek állottak rendelkezésre. Lásd Erős 2016b (lásd jelen kötetben is); Vardy 1976; Kosáry 1987; Miskolczy 2001; Erős 2020.

[23] Lásd Mârza 2014.

[24] Tortarolo 2013. Megjegyzendő, hogy ebben a tanulmányában a szerző szinte kizárólag a két világháború közötti, főként olasz, spanyol és német emigráció történetfelfogásával foglalkozik. Érdemes lett volna tehát szerényebb címet adni a tanulmánynak, hiszen hasonlóan fontos például a második világháború utáni kelet-európai (cseh, lengyel, román, magyar) emigráció történetírása.

[25] Jásziékhoz lásd például Pók 1990; Litván 2003.

[26] Lásd Krausz 1980.

[27] Úgy gondolom, Berger művének ez a fejezete különösen tobzódik az ellentmondásokban és a vitatható, sematikus minősítésekben. A Szent István-i gondolat értékelése mellett vitára késztet a sztálini rendszer nemzeti irányba történő nyitásának negatív megítélése is. Hiszen az főként a második világháború első szakaszában történt, amikor (a nemzeti összefogás jegyében) Sztálin például a vallás / az egyházak számára is nagyobb szabadságot biztosított. Itt tehát a nemzeti gondolat előtérbe kerülése éppen demokratikusabb tartalmat kapott. Berger szerint ez a nacionalista fordulat jellemző egyébként a Szovjetunióban tartózkodó, ott menedékre lelő kommunista emigrációra, például Révai József, Johannes René Becher, Lukács György (!) tevékenységére is. Berger 2015, 282. Különösen érthetetlennek tűnik Lukács György ilyen jellegű megítélése, aki a *Történelem és osztálytudat*tól kezdődően éppen a Stefan Berger által sugallthoz képest ellenkezően értékelhető utat járt be. Azaz egy, a kisebbség diktatúráját igazoló, elméletileg megalapozni kívánó álláspont után más társadalmi rétegek (polgárság) felé nyitott, s később a fasizmus ellen egy, a „népfront" jegyében értelmezhető demokratikusabb alternatívát fogalmazott meg. A nemzeti itt tehát éppen nyitást, a szélesebb társadalmi rétegekkel való együttműködést jelentett (ha Lukácsnál beszélhetünk egyáltalán „nemzeti"-ről). Lásd Lukács 1978; a bőséges Lukács-irodalomból lásd pl. Hell – Lendvai L. – Perecz 2001, 64–92, 191–220.

alsóbb társadalmi rétegek, a nép történetére fókuszáló pozitív alternatívát (amely persze az osztályharcon alapult).[28]

Stefan Berger könyvének utolsó nagyobb fejezete a második világháború utáni historiográfiai folyamatokkal foglalkozik. Erre a részre is jellemző a széles körű, globalitásra törekvő áttekintés, s a kommunizmus kapcsán különösen jelentős hangsúlyt kap a kelet-európai térség, illetve a Szovjetunió. Berger megállapítása szerint minden régióra jellemző a nemzeti mesternarratíva továbbélése, ami persze különböző formákban és különböző motívumokból történt. Németországban például lényegesebb váltás csak a Fritz Fischer-vita után következett be (1961), Nyugat-Európában (Angliában és Franciaországban) pedig a kommunista történetírás (pl. Eric Hobsbawm és Albert Soboul) alapvetően kérdőjelezte meg ezt a pozíciót. Ez utóbbi ráadásul a kelet-európai marxizmustól előnyösen különbözik abban a tekintetben, hogy nem volt feladata a fennálló hatalmi berendezkedés igazolása. Megkérdőjelezhető viszont Bergernek az az értelmezése, hogy Kelet-Európában a kommunista rendszerek (nemzeti kommunizmusról beszél) folytatták a nemzeti narratívát, tehát azok sem jelentettek törést ebben a vonatkozásban (pl. a lengyel történészek túlnyomóan a nemzeti keretek között írták a történelmet, s szinte teljesen negligálták az „osztály" kategóriáját[29]). A „nemzeti kommunizmus" fogalmának kérdéses voltáról egy korábbi írásomban már értekeztem,[30] ezért most azt kérdőjelezném meg, hogy a marxista történetírás kelet-európai formája változatlanul a nemzeti szempontokat érvényesítve írta volna a történelmet. Az ezzel kapcsolatos kutatások ugyanis éppen hogy nem ezt bizonyítják, csak Magyarországon számos példát lehet idézni annak igazolására, hogy a „nemzet" helyett igenis az „osztály" és az „osztályharc" állt a „mesterelbeszélés" középpontjában. (Lásd például a Szabó István ellen intézett támadásokat, az Eckhart Ferencet kipellengérező ún. „második Eckhart-vitát", a Mályusz Elemér által kezdeményezett népiségtörténeti kutatások megszüntetését, a régi, „polgári" történészek [Kosáry Domokos, Benda Kálmán, Berlász Jenő, Wellmann Imre] marginalizálását, esetenként bebörtönzését, a Guszev-ügyet, általában véve is a szláv/orosz történelem és történetírás szempontjainak túlzott

☞ [28] „Ez a nemzeti történelem nem a Magna Chartát, hanem az 1381-es parasztfelkelést emelte ki; nem a parlamentáris reform lassú fejlődését húzta alá, hanem a levellerek és a diggerek hatását. Újra és újra szembesít bennünket a tömegpolitika formáival a luddizmus, a chartizmus és a jakobinizmus képében. Bevezeti számunkra az osztályharc fogalmát, amelyet a történelmi folyamat hajtóerejének tekint. Más szavakkal, a radikális demokrata tradíció felfedezése mindez az angol történelemben, amely élesen megkülönbözteti ezt a fajta nemzeti történelmet a whig nemzeti történelemtől." Berger 2015, 276. Mortontól magyarul Morton [1946]. Megjegyzendő, hogy a nép ilyen jellegű (a plebs értelmében felfogott) kizárólagos érvényesítésének a veszélyére Szabó István már az 1940-es évek végén felhívta a figyelmet egy bírálatában. Helyette a szerinte szélesebb értelmű, demokratikusabb tartalmú „nemzet" kategóriáját ajánlotta. Lásd *A harmadik út felé*, 2006, 253–255.

[29] Berger 2015, 312.

[30] Erős 2013b.

érvényesítését akár az ókori történelem területén is.[31]) Sokkal meggyőzőbb az az érvelés,[32] miszerint a kelet-európai kommunista történetírásokat nagyarányú szakmai színvonalcsökkenés jellemezte, aminek egyik döntő faktora a szakképzetlen „káderek", amatőrök meghatározó pozícióba kerülése a történetírásban. Az ő egyetlen érdemük a nép (=párt[33]) szempontjainak érvényesítése volt, ezért volt szükség az 1960–70-es években (sőt később, a különböző időpontokban végbement rendszerváltozások után is) az ún. reprofesszionalizációra, amelyet Berger meg sem említ.

Stefan Berger szerint ennek az általánosan érvényes nemzetközpontú európai szemléletnek a meghaladására (amit Nyugat-Európában a hidegháború alapvetően motivált) főként az 1960–70-es években történt kísérlet, például a francia *Annales*, a brit marxista történetírás *(Past and Present)* és a német *Geschichte und Gesellschaft* köréből. Előtérbe állították a társadalomtörténetet, a komparatív szemléletet és az interdiszciplinaritást, amelyek mindegyike a nemzeti keretek meghaladását involválta. Részben azonban következetlenek voltak ezek a törekvések, s maguk is nemzeti keretekben „ragadtak" (például Hans Ulrich Wehlerék társadalomtörténete a német fejlődés vizsgálatára szorítkozott, de Fernand Braudel is a francia identitás kérdéseinek boncolgatásával végzi történetírói pályafutását); másrészt az 1970–80-as évektől kezdve egész Nyugat-Európában a nemzeti paradigma újbóli megerősödése/visszatérése jellemző,[34] ami lényegében máig húzódó, meghatározó folyamat. Ezt csak erősítették az 1989/90-es kelet-európai, illetve röviddel azután az orosz, majd balkáni változások, ahol az újonnan/ismét alakult nemzetállamok döntően saját létük igazolásához használták fel a történelmet (konstruálták meg azt). A nyugat-európai folyamatot elemezve hangsúlyozza Berger, hogy ezek az ismét roppant mód felerősödő nemzeti narratívák persze kritikusabbak, inkább hajlanak az önreflexióra, de az alapvető paradigma mégis továbbra is a nemzeti. (Különösen a skót, a katalán, az északolasz, a flamand–vallon, a ciprusi görög–török veszélyes szerinte e jelenségek közül.[35])

Érdekes (a korábbi gondolatmenetéből logikusan következő) módon Stefan Berger szinte egyáltalán nem foglalkozik a „nyelvi/antropológiai fordulat"-tal és a posztmodernnel, holott az 1970–80-as években lehet, hogy annak legalább akkora szerepe volt, mint a nemzeti paradigma visszatérésének. Sőt az a nemzeti látószög meghaladásának egyértelmű alternatívája. Berger továbbra is főként a „Writing the Nation" előmunkálataira támaszkodva[36] változatlanul több új modern opciót jelenít meg a nemzeti mesternarratíván történő túllépésként: a helytörténet és a regionális

☞ [31] Lásd *A harmadik út felé,* 2006; Vörös 2013; Eckharthoz lásd Törő 2017. E kérdésekhez még Németh 2012.

[32] Romsics 2011; Erős 2013b.

[33] Lásd *A Szovjetunió Kommunista (Bolsevik) Pártjának története*, 1945.

[34] Szombat 2007.

[35] Lásd ehhez még Porciani–Tollebeek 2012.

[36] Lásd Middel–Roura 2013.

történelem, az európai történelem, a globális történelem, a birodalmi / a birodalmi keretekre összpontosító történetírás.

Hogyan lehet összegezni a Stefan Berger könyvéről eddig elmondottakat?

A „Writing the Nation" sorozat egy előző kötetéről szóló ismertetésemben[37] némileg hiányoltam, hogy ott a nagy mennyiségű adat- és információtömeghez képest kissé szűkmarkú az értelmezés. Stefan Bergernek ebben a kötetében megkapjuk azt az interpretációs keretet, amely a teljes sorozat alapjául szolgál (függetlenül attól, hogy a nagyszabású vállalkozás közreműködői mennyiben azonosulnak a „spiritus rector" elképzeléseivel). Úgy gondolom, Stefan Berger törekvése feltétlenül méltánylandó és tiszteletet érdemel, hiszen jelenleg valóban reális veszély egész Európában (sőt világszerte) a nacionalizmus, a nemzeti elfogultság ideológiájának visszatérése/felerősödése, amelynek tüzét „valóban" nem utolsósorban (sőt talán kifejezetten elsősorban) a történettudomány és a történetírás műhelyeiben csiholják.[38]

Véleményem szerint azonban Berger könyve (s így ez *mutatis mutandis* az egész vállalkozásra érvényes) sok vonatkozásban túlságosan *esszenciális* jellegű, ami nem utolsósorban a korábban felidézett küldetéses alapállásnak köszönhető. Ha végigpásztázunk a köteten, az derül ki, hogy a történettudományt Európában a kezdetektől fogva egészen máig a nemzetközpontúság, a nemzeti elfogultság, a nemzet kategóriájára építő „mesternarratíva" jellemzi, s ez (bár vannak eltérések / különböző változatok) mindenképpen meghaladandó, negatív pozíció. Amint az előzőkben jeleztem, egy alapvetően historiográfiai megközelítéstől joggal várható, hogy nagyobb megértést tanúsítson a különböző változatok, az eltérő formák és funkciók iránt (s így azokat behatóbban elemezze), és a sokszor jogos bírálat mellett magyarázatot adjon arra, hogy az egyes korokban miért is került előtérbe a nemzeti szempont, s ennek milyen sajátos megnyilvánulási formái voltak. Hiszen például a 19. században nagy kérdés, hogy kizárólag a professzionális történettudomány „nyakába lehet-e varrni" a nemzeti mesternarratívák születését, hiszen éppen Berger utal rá, hogy más szellemi tevékenységi formák is a nemzetet állították a középpontba. Másrészt arra sem kapunk magyarázatot, hogy végül például a pozitivizmussal és a marxizmussal szemben miért a professzionális történetírás lett a vezető paradigma a 19. (de csak a 19.) században.

Azaz paradox módon, bár történeti munkáról van szó, Berger könyve nem eléggé érvényesíti a történeti szempontokat, amit világosan bizonyít az is, hogy végig professzionális történetírásról beszél (s az azáltal megtestesített nemzeti szempontokról), pedig az csak a nyugat-európai történettudomány 19. századi formájára érvényes kategória. A 20. században egy alapvetően új mintáról, a „szcientista"/társadalomtudományos történetírás/történettudomány paradigmájáról beszélhetünk,

☞ [37] Erős 2013a.

[38] Lásd minderről még Frank Tibornak a Debreceni Egyetem Történelmi Intézetében a „Writing the Nation" sorozatról 2013-ban tartott előadását.

amely jóval nagyobb volumenű (azaz jóval nagyobb jelentőségű, s így sokkal behatóbb tárgyalást igénylő), mint ahogy ez Stefan Berger könyvében megjelenik. Ez a társadalomtudományos paradigma (Amerikában *New History*, Európában *Annales, Past and Present*, *Geschichte und Gesellschaft*, *Quaderni storici, Nuova Rivista Storica Italiana* stb.) alapvetően nem nemzeti kategóriákat használt, s inkább a 19. századi pozitivizmushoz is kötődő egyetemes és összehasonlító szemléletet/módszereket alkalmazott.

Szintén nem a nemzet (és politikatörténet) a centrum az 1970-es évektől kibontakozó posztmodernben, a maga nyelvi és egyéb – esztétikai, etikai, újabban materiális, „ikonikus" – fordulataival és a történeti antropológiai szempontokat (sőt műfaját) érvényesítő alapállásával, ami szinte teljesen elsikkad Berger kötetében (illetve számos előtanulmányban).[39] Azon persze lehet vitatkozni, hogy melyiknek (mármint a politikai eseménytörténetnek vagy a társadalomtörténetnek, illetőleg a posztmodern történetírásnak) volt/van nagyobb hatása (például a szélesebb közönség körében), de erről statisztikai adatok nem állnak rendelkezésre, legfeljebb elszórtan, s attól tartok, az irodalomtörténet folyamatainak megítélésében sem az a perdöntő, hogy Esterházy Péter vagy Michel Tournier műveit hányan olvassák.

Ugyanakkor Stefan Berger könyve mégis sokkal jobban érvényesíti a történeti szempontokat a történetírás történetének a bemutatásában, mint például Alun Munslow 2012-es „összefoglalása",[40] amely például egyáltalán nem fordít figyelmet a különböző nemzeti változatokra (a kelet-európai történetírást meg sem említi!), szinte kizárólag angol nyelvű irodalmat használ, alig 200 oldal terjedelmű, de a professzionalizmus fogalmával sem sokat bajlódik, s előrevetíti a történetírásnak a jövőben megvalósuló, Munslow által óhajtott új formáit (graffiti, videójátékok, különböző performance-ok, stb.), ami már-már a kötet komolyságát veszélyezteti.[41] Különösen kiemelésre méltó Berger munkájában az ehhez szorosan kapcsolódó egyetemes szempont, az a mérhetetlen energiát igénylő törekvés, hogy ne csak (alkalmanként ne elsősorban) a nagy, hanem az eddig perifériakusként kezelt „kisebb" nemzeti történetírásokat is számba vegye, ami nyelvi szempontból is hallatlan kihívás (bár természetesen Stefan Berger sem ismerheti az összes itt megszólaltatott nyelvet).

Mindez azt is jelenti, hogy Stefan Berger vállalkozása akár emberfelettinek is minősíthető, de az egészen bizonyos, hogy hosszú évekre támpontot és nyersanyagot nyújt a historiográfiai elmélkedésekhez, kutatásokhoz és oktatáshoz. Attól tartok, ez is volt Stefan Berger célja.

☞ [39] Lásd Erős 2015a, 22–27.

[40] Lásd Munslow 2012.

[41] Ebben a vonatkozásban Berger kötete előnyösen különbözik számos nyugat-európai historiográfiai összefoglalástól, amelyek lényegében saját nemzeti történetírásukat „adják el" egyetemes vagy európai historiográfiaként. Lásd például Burrow 2008; Biziére–Vaysierre 1995; részben Jordan 2016.

HIVATKOZOTT IRODALOM

A harmadik út felé, 2006: *A harmadik út felé. Szabó István történész cikkekben és dokumentumokban.* Összeállította, sajtó alá rendezte, jegyzetekkel ellátta: Erős Vilmos. Lucidus, Budapest.

A Szovjetunió Kommunista (Bolsevik) Pártjának története, 1945: *A Szovjetunió Kommunista (Bolsevik) Pártjának története. Rövid tanfolyam.* Szikra, Budapest.

Ablonczy 2016: Ablonczy Balázs: *Keletre, magyar.* Jaffa, Budapest.

Benda 2005: Benda Gyula: „A helytörténetírás feladatai." *Korall,* 21–22. sz., 5–11.

Berger 2005: Stefan Berger: „A Return to the National Paradigm? National History Writing in Germany, Italy, France, and Britain from 1945 to the Present." *Journal of Modern History,* Vol. 77., 3. sz., 631–675.

Berger 2007: Stefan Berger (ed.): *Writing the Nation. A Global Perspective.* Palgrave Macmillen, Basingstoke.

Berger 2015: Stefan Berger (with Christoph Conrad): *The Past as History. National Identity and Historical Consciousness in Modern Europe.* (Writing the Nation.) Palgrave Macmillen, Basingstoke.

Berger–Donovan–Passmore 1999: Stefan Berger – Mark Donovan – Kevin Passmore (eds.): *Writing National Histories: Western Europe since 1800*. Routledge, London – New York.

Berger–Lorenz 2008: Stefan Berger – Chris Lorenz (eds.): *The Contested Nation. Ethnicity, Class, Religion and Gender in National Histories.* Palgrave Macmillen, Basingstoke.

Berger–Lorenz 2010: Stefan Berger – Chris Lorenz (eds.): *Nationalizing the Past. Historians as Nation Builders in Modern Europe.* Palgrave Macmillen, Basingstoke.

Biziére–Vaysierre 1995: Jean-Maurice Biziére – Pierre Vaysierre: *Histoire et historiens. Antiquite, Moyen Age, France moderne et contemporaine.* Hachette, Paris.

Boyd 1997: Carolyn P. Boyd: *Historia Patria. Politics, History and National Identity in Spain, 1875–1975.* Princeton University Press, Princeton, New Jersey.

Burrow 2008: John Burrow: *A History of histories. Epics, Cronicles, Romances and Inquiries from Herodotus and Thucydides to the Twentieth Century.* Alfred A. Knopf, New York.

Czoch 2004: Czoch Gábor: A mentalitástörténet. In Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek.* Osiris, Budapest. 467–493.

Epple–Schaser 2009: Angelika Epple – Angelika Schaser (eds.): *Gendering Historiography. Beyond National Canons.* Campus Verlag, New York – Frankfurt.

Erős 2009: Erős Vilmos: „A forma fontosabb a tartalomnál. Beszélgetés Alun Munslow-val." *Aetas,* XXIV. évf., 4. sz., 190–198.

Erős 2013a: Erős Vilmos: „Egy diszciplína születése." *Aetas*, XXVIII. évf., 1. sz., 222–230.

Erős 2013b: Erős Vilmos: „Bűvölet nélkül – félúton. Elmélkedések Romsics Ignác könyvéről." *Valóság*, LV. évf., 5. sz., 80–92.

Erős 2013c: Erős Vilmos: Magyar Historiker-Streit? A Mohács-vita az 1970-es években. In *Loci memoriae Hungaricae*. Szerk. S. Varga Pál – Száraz Orsolya – Takács Miklós. Debrecen. 297–308.

Erős 2013d: Erős Vilmos: „Utak a népiségtörténethez: Mályusz Elemér és Szabó István." *Századok*, CIIIL. évf., 1. sz., 33–62.

Erős 2015a: Erős Vilmos: *Modern historiográfia*. Ráció, Budapest.

Erős 2015b: Erős Vilmos: „Historiográfia tudásszociológiai aspektusból." *Klió*, XXIV. évf., 1. sz., 22–27.

Erős 2016a: Erős Vilmos: „Menekülés a hallgatásba… és a szellemtörténetbe. Domanovszky Sándor történeti–politikai nézetei az 1930/1940-es évek fordulóján." *Aetas*, XXXI. évf., 4. sz., 77–97.

Erős 2016b: Erős Vilmos: „A második „száműzött Rákóczi" vita. Szekfű Gyula Bethlen Gábor című művének korabeli fogadtatása." *Századok,* CL. évf., 1. sz., 3–46.

Erős 2020: Vilmos Erős: „Geistesgeschichte" versus "Volksgeschichte" im Ungarn der frühen 1940-er Jahre. Gyula Szekfű und István Szabó *über* die Geschichte der ungarländischen Nationalitäten. In *Ungarn Jahrbuch.* XXXV., 2019. Hg. von Zsolt K. Lengyel. Pustet Verlag, Regensburg, 209–227.

Espagne 2013: Michel Espagne: Comparison and Transfer. A Question of Method. In Middel–Roura 2013, 36–54.

Evans–Marchal 2011: R. J. W. Evans – Guy P. Marchal (eds.): *The Uses of the Middle Ages in Modern European States. History, Nationhood and Search for Origins.* Palgrave Macmillen, Basingstoke.

Fahlbusch 1999: Michael Fahlbusch: *Wissenschaft im Dienst der nationalsozialistischen Politik? „Die Volksdeutschen Forschungsgemeinschaften" von 1931–1945.* Nomos, Baden-Baden.

Frank–Hadler 2011: Tibor Frank – Frank Hadler (eds.): *Disputed Territories And Shared Pasts Overlapping National Histories in Modern Europe.* Palgrave Macmillen, Basingstoke.

Haar 2002: Ingo Haar: *Historiker im Nationalsozialismus*. Deutsche Geschichtswissenschaft und der „Volkstumskampf" im Osten. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.

Hell–Lendvai–Perecz 2001: Hell Judit – Lendvai L. Ferenc – Perecz László: *Magyar filozófia a XX. században*. Második rész. Áron Kiadó, Budapest.

Hettling 2003: Manfred Hettling (Hg.): *Volksgeschichten im Europa der Zwischenkriegszeit.* Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.

Iggers 1988: Georg G. Iggers: 1988: *A német historizmus.* (Ford. Telegdy Bernát.) Gondolat, Budapest.

Jordan 2016: Stefan Jordan: *Theorien und Methoden der Geschichtswissenschaft*. (3. Auflage.) Ferdinand Schöningh, Paderborn.

Káli–Törő 2014: Káli Róbert – Törő László Dávid: „A nemzet és kihívói." *Aetas*, XXIX. évf., 4. sz., 222–226.

Káli–Törő 2015: Káli Róbert – Törő László Dávid: „A nemzet és kihívói: etnicitás, osztály, vallás és gender a nemzeti történelmekben." 1–2. rész. *Klió*, XXIV. évf., 1. sz., 28–34; 2. sz., 3–10.

Kontler 2014: László Kontler: *Translations, Histories, Enlightenments. William Robertson in Germany, 1760–1795*. Palgrave Macmillan, New York.

Kosáry 1987: Kosáry Domokos: *A történelem veszedelmei*. Írások Európáról és Magyarországról. Magvető, Budapest.

Krausz 1980: Krausz Tamás: „M. N. Pokrovszkij és az orosz abszolutizmus vitája a 20-as években." *Történelmi Szemle*, XXIII. évf., 4. sz., 627–648.

Lajtai 2007: Lajtai L. László: A filozófia, az irodalom, valamint a pozitivista tudományosság szirénhangjai és a történészi diszciplína intézményesülése a XIX. századi Franciaországban. Bevezető. In *A történetírás mint tudomány. A történészi hivatás kialakulása a XIX. századi Franciaországban.* (Atelier Könyvtár.) Napvilág, Budapest. 11–57.

Litván 1979: Litván György (szerk.): *Szabó Ervin történeti* írásai. Gondolat, Budapest.

Litván 2003: Litván György: *Jászi Oszkár*. Osiris Kiadó, Budapest.

Ludányi 2011: Andrew Ludanyi: The Legacy of Transylvania in Romanian and Hungarian Historiography. In Tibor Frank – Frank Hadler (eds.): *Disputed Territories and Shared Pasts Overlapping National Histories in Modern Europe.* Palgrave Macmillen, Basingstoke, 247–272.

Lukács 1978: Lukács György: *Történelem* és *osztálytudat.* Magvető, Budapest.

Mârza 2014: Radu Mârza: *Romanian Historians and Propaganda (1914–1946). The Case of Transylvania.* AEPress, Bratislava.

Mályusz 1923–1924: Mályusz Elemér: „A helytörténeti kutatás feladatai." *Századok*, LVII–LVIII. *évf.,* 1–6. sz., 538–566.

Middel–Roura 2013: Matthias Middel – Lluis Roura (eds.): *Transnational Challenges to National History Writing.* Palgrave Macmillen, Basingstoke.

Miskolczy 2001: Miskolczy Ambrus: *Szellem* és *nemzet*. *Babits Mihály, Eckhardt Sándor, Szekfű Gyula és Zolnai Béla világáról.* Napvilág, Budapest.

Miskolczy 2018: Miskolczy Ambrus: „A román nép születése – avagy egy rejtély filozófiája." *Aetas,* XXXIII. évf., 4. sz., 134–166.

Morton [1946]: Arthur Morton Leslie: *Az angol nép története*. 1–2. köt. (Ford. Szentmihályi János, Szemerényi Oszvald.) Hungária Kiadó, Budapest.

Munslow 2012: Alun Munslow: *A History of History*. Routledge, London – New York.

Németh 2012: Németh György: A magyarországi felsőoktatás ókortörténeti tankönyvei 1949–1989. In *Történeti Tanulmányok, XIX. A historiográfia műhelyében. A 2010-es historiográfiai konferencia előadásai. Debrecen, 2010. november 25.* Szerk. Erős Vilmos és Velkey Ferenc. Debrecen, 51–60.

Oberkrome 1993: Willi Oberkrome: *Volksgeschichte: Methodische Innovation und völkische Ideologisierung in der deutschen Geschichtswissenschaft. 1918–1945*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.

Porciani–Raphael 2010: Ilaria Porciani – Lutz Raphael (eds.): *Atlas of European Historiography. The Making of a Profession.* Palgrave Macmillen, New York.

Porciani–Tollebeek 2012: Ilaria Porciani – Jo Tollebeek (eds.): *Setting the Standards. Institutions, Networks and Communities of National Historiography*. Palgrave Macmillen, Basingstoke.

Pók 1990: Pók Attila: *A magyarországi radikális demokrata ideológia kialakulása. A „Huszadik Század" társadalomszemlélete (1900–1907).* (Értekezések a Történeti Tudományok Köréből. Új sorozat, 112.) Akadémiai Kiadó, Budapest.

Romsics 2011: Romsics Ignác: *Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel.* Osiris, Budapest.

Szántó 1969: Szántó Imre: *A helytörténeti kutatások módszere* és *feladatai az oktató-nevelő munkában.* Tankönyvkiadó, Budapest. (5. utánnyomás. 1. kiadás: 1956.)

Szombat 2007: Szombat Tamás: „Visszatérés a nemzeti paradigmához? Nemzeti történetírás Németországban, Olaszországban, Franciaországban és Angliában 1945-től napjainkig." *Klió,* XVI. évf., 1. sz., 17–25.

Tollebeek 2016: Jo Tollebeek: A Domestic Culture. The mise-en-scene of modern historiography. In Vilmos Erős – Róbert Káli – László Dávid Törő (eds.): *Approaches to Historiography.* (Ethnographia et Folkloristica Carpathica, 19. Műveltség és hagyomány, XXXVII.) Debrecen. 28–43.

Tortarolo 2013: Edoardo Tortarolo: Historians in the Storm: Émigré Historiography in the Twentieth Century. In Middel–Roura 2013, 377–403.

Tóth 2004: Tóth Zoltán: Elfelejtett előzmények. A régi társadalomtörténet sajátos kérdéseinek kialakulásáról. In Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek.* Osiris, Budapest. 57–109.

Törő 2016: Törő László Dávid: „A történetírás szerepvállalása az európai határvitákban." *Klió,* XXV. évf., 4. sz., 91–95.

Törő 2017: Törő László Dávid: „»Több szellemtörténetet a jogtörténetbe!« Eckhart Ferenc törekvései a jog- és alkotmánytörténet modernizálására (1931–1941)." *Századok*, CLI. évf., 1. sz., 1407–1450.

Váczy 1930: Váczy Péter: „A helytörténeti kutatás problémái." *Budapesti Szemle*, 223. köt., 647, 53–82.

Vardy 1976: Vardy, Steven Bela: *Modern Hungarian Historiography*. Columbia University Press, New York – Guildford, Surrey.

Vörös 2013: Vörös Boldizsár: „»Nagy Péter 1703 és 1710 között tizenkilenc ízben küldött tüzértiszteket Rákóczinak és két ízben ágyúkat.« Propagandisztikus történelemhamisítás a szovjet–magyar jó kapcsolatok megalapozása érdekében." *Századok,* CXXXXVI. évf., 1. sz., 131–159.

IDOLUM ÉS REALITÁS

Az elkötelezett történész

Az alábbiakban ismertetendő kötet egy, a Bochumi Egyetemen 2013-ban tartott workshop alapján készült, amelyet a címben jelölt témakörnek szenteltek a szervezők. A konferencia előadásai nyomán készült könyv viszonylag későn látta meg a napvilágot, így történhetett, hogy a kötetet egy olyan, időközben elhunyt történész emlékének ajánlották, aki a konferencia szervezői szerint ízig-vérig megtestesítette a rendezvény s a kötet címe által sugallt történészi attitűdöt.[1] Georg G. Iggers ő, akiről még bőségesen lesz szó az alábbiakban, s aki – utószóként – maga is szerepel egy szöveggel a végül megjelent kötetben.

A kötet szerkesztője, illetve a fentebb utalt konferencia egyik fő kezdeményezője, Stefan Berger professzor nem szorul részletes bemutatásra, mivel az *Aetas* 2019-es évfolyamában részletes interjút készített vele jelen sorok szerzője (amely publikáció műveinek bibliográfiáját is magában foglalta), illetve a szóban forgó kötet bevezetője is megjelent ugyanott, magyar fordításban.[2] Az interjú is az „Egy elkötelezett történész" címet viselte, ami arra utalt, hogy a kötet szerkesztője, Stefan Berger professzor is egyfajta történetírói/történészi hitvallással közelít e kérdéshez, azaz saját magát is politikailag elkötelezettként tartja számon. Nem lehet ugyanis kétséges, hogy az elkötelezettség itt mindenekelőtt – sőt szinte kizárólag – politikai elkötelezettséget jelent.

Annyit azonban mindenképpen szükséges felidézni, hogy Stefan Berger az utóbbi évek egyik legjelentősebb historiográfiai vállalkozásának, a „Writing the Nation" sorozatnak a kezdeményezője,[3] amely a 2000-es évek közepétől kb. egy évtizeden keresztül számos konferencia keretében foglalkozott a címben felvetett kérdéssel, s több kötetben adta közre ennek eredményeit. A fő cél Stefan Berger és számos munkatársa szerint a modern kori történetírás fundamentumát képező nemzeti alapokon szerveződő, főként európai historiográfiával való szembenézés volt, annak kritikus és összehasonlító, összeurópai keretekben történő, az úgynevezett kis nemzeteket is magában foglaló elemzése és egyáltalán bemutatása, illetve az, hogy milyen alternatívái voltak, sőt lehetnek a jelenben is ennek a nemzetcentrikus megközelítésnek.

A kötet alapvetően két részre oszlik: az első, kisebb terjedelmű részben a történészi munka és a politikai elkötelezettség teoretikus kérdéseit feszegetik a szerzők (Jörn Rüsen, Martin Wiklund, Kalle Pihlainen, részben Antoon De Baets), míg a második,

☞ [1] Berger 2019a.

[2] „Egy elkötelezett történész", 2019; Berger 2019b.

[3] Erős 2019 (lásd jelen kötetben is).

terjedelmesebb részben inkább esettanulmányok találhatók a kérdéskörrel kapcsolatban. A kisebb terjedelmű teoretikus részhez megjegyezhető, hogy az itt felvetett kérdések természetesen öröktől fogva foglalkoztatják a történészeket, történetírókat, leginkább az, hogy mennyiben egyeztethető össze a történészi elkötelezettség, alkalmanként a politikai szerepvállalás a történetírás, történettudomány tudományos jellegével, azaz például negatívan befolyásolja azt, vagy pedig mindez a történelemmel való foglalkozás esetlegesen szükségszerű velejárója. Itt természetesen felidézhetjük az unos-untalan emlegetett szlogeneket a *sine ira et studi*óról vagy a *wie es eigentlich gewesen*ről, de a történetírás hosszú története világosan bizonyítja, hogy történelmet alapvetően mindig *cum ira et studio* írtak, azaz a történelemnek mindig volt valami üzenete a saját kora számára is, illetve ha nem, akkor érdektelennek s így nem is igazából jelentős történeti munkának számítottak az így létrejött alkotások.

Viszont éppen ebből a szempontból van némi hiányérzete az első részben az olvasónak, mert annak a megközelítésnek, hogy az igazi történelmi munka politikailag elkötelezett, az egyik leginkább releváns filozófiai reprezentánsáról, Benedetto Crocéról alig esik szó a kötetben, pusztán Antoon de Baets utal rá röviden két ízben is.[4]

Márpedig Croce egész filozófiai gondolkodása alapvetően e probléma körül forog, lényegi gondolatai a prezentizmusról, „etikopolitikai" történetírásról, történelem és krónika különbségéről, abszolút historizmusról, humanizmusról („A történelem mint gondolat és tett") mind erről szólnak, s mindezt ráadásul rendszerbe foglalva, illetve egy hosszabb, s leginkább Giambattista Vicóval kezdődő s Georg Wilhelm Friedrich Hegellel szinte tetőző hagyományba állítva. E hagyomány szerint alapvető különbség van természettudomány és történettudomány (Hegelnél természet és szellem megismerése, matematikai és filozófiai igazság) között, s a különbség egyik fő eleme, hogy a természettudomány szubjektum és objektum szembeállítására épít, míg a történelemben (szellemben) nem válik szét a kettő, az ember a történelemben lényegében saját magával áll szemben, szubjektum és objektum nem válik szét élesen egymástól, s tulajdonképpen ezen alapul a történelem megismerhetősége is. Mindennek viszont szerves következménye, hogy a történelemben nincsenek már eleve benne rejlő, puszta felfedezésre váró és a jövőt előre jelző általános érvényű törvények, mint azt a felvilágosodás, a pozitivizmus és a neopozitivizmus feltételezte, illetve az, hogy a történelem lényegét tekintve nem befejezett, nincs még kész, alakítható, a jelenbeli megismerő, a történész is részt vehet annak alakításában, *horribile dictu* saját képére való formálásában.

Úgy gondolom, hogy egy ilyen jellegű kötetben talán egy külön fejezetet is megérdemelt volna mindennek bizonyos mértékű körüljárása az összes ellentmondásával, hiszen Croce mellett Robin George Collingwood, a szellemtörténet, az angolszász

☞ [4] Crocéhoz lásd pl. Galasso 2002.

vita számos képviselője, de például Lukács György is behatóan foglalkozott e kérdéssel (mindehhez mélyen köthető a szellemtörténet nevezetes Verstehen–Erklärung oppozíciója is), s gondolataik akár egyedi számbavétele számos tanulsággal szolgálhat, illetve megemelhetné a résztanulmányok teoretikus színvonalát. Ehhez képest Kalle Pihlainen a kötetben inkább az irodalomból hoz példát minderre. Jean-Paul Sartre-ot emlegeti, aki ugyan filozófus is, de inkább csak irodalmi munkáiban boncolgatja a részleteket – tudomásom szerint a kérdést középpontba állító ismeretelméleti munkája nincs[5] –, illetve azt fejti ki, hogy az alapvető etikai kérdések felvetésének hiányáért igencsak erőteljesen bírálható a mikrotörténet.[6]

Részben a fentiekhez lenne köthető Antoon De Baets terjedelmes és többfelé ágazó tanulmánya is, amely azt veti fel, hogy a történészek alkalmasak-e bölcs politikusnak, azaz a történelemmel való foglalkozás ellát-e olyan morális tudással (fronézissel), aminek alapján jó, hiteles, a demokratikus értékeket képviselő politikus válik az illetőből. Baets válasza inkább nemleges, de mindenképpen szkeptikus, s példaként egyebek mellett Alekszandr Lukasenko esetét hozza fel (mások, például Franjo Tudjman mellett), aki éppen nem tekinthető az említett értékek letéteményesének.[7]

☞ [5] Benedetto Croce gondolatainak felidézése egyébként azért is tűnik adekvátabbnak a történészi elkötelezettség kapcsán, mert inkább volt történész, mint Sartre, bár a történelmi látószög középpontba állítása utóbbinál is alapvető. Abban egyetérthetünk Antoon De Baets professzorral, hogy a történészi elkötelezettség talán legfőbb tartalma a demokrácia elősegítése lenne. Ebben a vonatkozásban azonban Jean-Paul Sartre-nak komoly defektusai vannak, hiszen az ő demokrácia-„amplitúdójába" olyan diktátorok és rendszereik melletti harcos kiállás is belefért, mint alkalmanként Sztálin, Fidel Castro vagy Mao Ce-tung, s nem véletlenül minősítették többen egyenesen „politikai analfabetizmusnak" de Gaulle-lal szembeni, életre szóló averzióját, aki alapvetően inkább demokrata volt, mint az orosz, a kubai és a kínai kommunizmus vezetői. Crocénál ilyen amplitúdó elképzelhetetlen. Sartre-ra lásd magyarul: Cohen-Solal 2001.

[6] Kalle Pihlainen: Commited Writing: History and Narrative Communication Revisited. In Berger 2019a, 63–78. A mikrotörténetről író Szijártó M. István értelmezése alapvetően ellentétes Pihlainenével, mert szerinte az igazi mikrotörténeti munka lényegi követelménye, hogy valamilyen nagy kérdésre keresi a választ. Szijártóval szemben – egyébként több szempontból inkorrekt recenziójában – Gyáni Gábor joggal kérdezi, hogy mi is az a nagy kérdés, tekintve, hogy a mikrotörténet alapvetően a posztmodernhez közel álló pozíció. Szijártó 2014; Gyáni 2015; Erős 2016, 112, 47. j.

[7] Antoon De Baets: The Historian-King: Political Leaders, Historical Consciousness and Wise Government. In Berger 2019a, 79–117. Antoon De Baets professzor a történészek elleni „bűncselekmények" immár nemzetközi hírű kutatója és a visszaélések elleni küzdelem élenjáró harcosa, tehát szinte minden vonatkozásban megtestesíti az „elkötelezett" történészt. Ugyanakkor a magyar történészek ellen a 20. században elkövetett bűnök felsorolásában számos hiányosság van, például az 1950–60-as éveket illetően. A holland professzor – persze alapvetően önhibáján kívül, hiszen ennek feltárása és nemzetközi publikálása a magyar történészek feladata lenne – semmit sem tud többek között a Szabó István és munkatársai (Módy György, Borosy András, Für Lajos, Balogh István, Tóth Endre) elleni támadásokról, Módy Györgyék esetében egyenesen Recskre való hurcolásukról, de – számos egyéb mellett – Wellmann Imre, Eperjessy Kálmán és mások parkolópályára tételéről sem. Így viszont az a torzkép bontakozik ki a munkájából, mintha a rendszerváltozás után s különösen az Orbán-kormányok idején súlyosabb és sokkal nagyobb számú atrocitás érte volna a történészeket, mint Rákosi idején. Ez pedig

Amint erről szó esett korábban, a kötet második, nagyobbik felében már inkább esettanulmányok olvashatók a történészi politikai elkötelezettség problémáit illetően. A szerkesztő, Stefan Berger általában vett intencióinak megfelelően mindezekre jellemző a globális megközelítés, azaz lehetőleg a kisebb nemzetek, valamint az Európán kívüli történetírások képviselői is szóhoz jutnak. A szerzők mindegyike csak a saját nemzetével kapcsolatos problémát tárgyal, így olvashatunk a görög, a lengyel, a kínai, a japán, a brazil történetírásról, történeti gondolkodásról, illetve történeti kultúráról. A magyar olvasó számára különös jelentőséggel bírnak természetesen a lengyel történeti gondolkodással összefüggő fejtegetések. Adam Michnik, Jacek Kuroń, Bronisław Geremek, Karol Modzelewski történészek is voltak, és részt vettek a Szolidaritás és általában az ellenzéki mozgalom tevékenységében az 1970–80-as években. Különösen az értelmiségi szerep izgatja a szerzőt, Nina Witoszeket, aki részben személyes élményekre épít, mert maga is részt vett mindebben,[8] pontosabban az a kérdés, hogy a rendkívül magas műveltséggel rendelkező intellektuelek miként ereszkedtek le a néphez, illetve utóbbi miként reagált alapvetően nagyképűnek és távolságtartónak ítélt magatartásukra. Itt megjegyezhető az a szinte az egész kötetre jellemző pozíció, hogy – nyilván szerkesztői intenciók alapján – szinte csak és kizárólag (Emilia Salvanou kivételével) a baloldali ellenzéki mozgalmak kerülnek szóba még a görög, japán, kínai, brazil példák esetében is. Pedig épp Lengyelország kapcsán kérdezhetnénk, hogy csak baloldalról legitim-e az ellenzéki pozíció és az így értelmezett politikai elkötelezettség? Hiszen a lengyellel sok tekintetben párhuzamos magyar helyzetet tekintve nyilvánvaló, hogy ebben a mezőben értelmezhető és értékelhető jó néhány történész tevékenysége a Kádár-rendszer idején, így például Szabó Miklósé, Pető Iváné, Dalos Györgyé vagy az inkább szociológus Magyar Bálinté, Demszky Gáboré (és persze Kis Jánosé, Bence Györgyé, Tamás Gáspár Miklósé). Viszont talán joggal vethető fel, hogy kifejezetten csak a történészek közül hasonló, tehát ellenzéki pozíciót vállalt (s ezért esetenként súlyos retorzióban, akár börtönbüntetésben részesült, de legalábbis szakmai parkolópályára került) Szabad György, Für Lajos, Balogh István, Szabó István,[9] Antall József, de akár Benda Kálmán vagy Kosáry Domokos is, akik alapvetően nemzeti vagy jobboldali elkötelezettségűek voltak, viszont többé-kevésbé legalább olyan mértékben előkészítői voltak a Kádár-rendszer megbuktatásának, mint baloldali pandant- jaik.

E résztanulmányok számos vonatkozásban jelentenek újat a magyar olvasó számára is. Így például a két világháború közötti kínai történetírás kapcsán az európai

– nem tagadva a közelmúltra vonatkozó tényfeltárások jogosságát – nem védhető álláspont. De Baets 2002. [The published version of 2002 was updated on 23 September 2019.] Az utóbbi megjegyzés De Baets professzornak egy, a jelen sorok szerzőjéhez írott leveléből származik, aki egyébként személyesen is hozzájárult, hogy a szövegére a fenti módon utaljunk.

[8] Nina Witoszek: Historians as Dissidents: Intellectual 'Eros' in Action. In Berger 2019a, 163–184.

[9] Lásd mindezekhez pl. Erős 2020 (ill. az ott megjelölt irodalom) (lásd jelen kötetben is).

konzervativizmus és szellemtörténet (Oswald Spengler) hatásáról olvashatunk. Itt szó esik jobboldali interpretációról – persze a szerző politikai állásfoglalásában a baloldaliaknak nyújtja a pálmát –, a japán történetírás új irányáról az 1970–80-as években, amelynek neve lefordítva *New History* volt. Utóbbi európai gyökerekből *(Annales)* táplálkozva és annak számos munkáját lefordítva új társadalom- és gazdaságtörténeti (valamint kultúrtörténeti és antropológiai) szempontokat applikálva kívánt új utakat törni a hagyományosabb és nemzeti politikatörténészekkel szemben. Igaz itt is viszont, hogy radikális baloldali ideológiai szempontokkal karöltve tette mindezt (részben Eric Hobsbawmot követve és fordítva), amelyben a magyar olvasó számára ma már némileg megdöbbentő a párizsi kommün vagy Lenin iránti intenzív érdeklődés, illetve ezek lényegileg pozitív értékelése.

Új utakat tör mindezek vonatkozásában e rész végén Effi Gazi, Antonis Liakos és Meize Regina de Lucena Lucas, akik brazil és főleg görög esettanulmányaikban részben a film, részben pedig az új médiumok és a történészek, intellektuelek politikai állásfoglalásának lehetőségeit vizsgálják. Antonis Liakos a „Street History" kérdéseit feszegeti, amely egyértelműen a hivatalos történetírás és politika narratíváival szemben fogalmaz meg ellentörténeteket, kizárólag közelmúltbeli görög példák alapján, s tág teret nyit a szakmai normák semmibevételének és az így történő manipulációknak.

Nunc ad fortissimum: a kötet utolsó írása Georg G. Iggerstől származik, tulajdonképpen az ő emlékének szentelték a teljes kötetet, a szöveg röviddel halála előtt született. Iggersről tudni kell, hogy a nemzetközi historiográfiai kutatások kiemelkedő alakja volt, számos munkája született ebben a témakörben, amelyekről megemlékezik szövegében is, ráadásul jószerével kizárólag ezen a területen kutatott, illetve publikált.[10]

Iggers foglalkozott a saint-simonizmus történetével. Talán leginkább elhíresült, de ismertségét mindenképpen megalapozó munkája a *The German Conception of History*.[11] Írt összefoglaló műveket a 20. századi történetírás történetéről, cikkeket az *Annales* történetszemléletéről, a volt NDK történetírásáról, Hayden White elméletéről, illetve életének utolsó szakaszában a globális történetírásról (Q. Edward Wang professzorral) vagy a marxizmusnak a történettudományban játszott szerepéről. Az 1980-as években ő alakította meg a nemzetközi historiográfiai társaságot, többek között Lucian Boiával együtt, valamint annak folyóiratát, az akkor még négynyelvű *Storia della Storiografiá*t.

Itteni szövegében Iggers elsősorban arról emlékezik meg, hogy mit is jelent számára a történészi elkötelezettség, illetve hogy miként képviselte mindezt egész élete folyamán. Ezek a problémák alapvető szerepet játszottak pályafutása folyamán állandó jelleggel, hiszen zsidóként a társadalmi kitaszítottsággal már gyermekkorában

[10] Iggershez lásd Wang–Fillafer 2007.
[11] Magyarul lásd Iggers 1988.

is első kézből találkozott, ami végül 1938-ban emigrációjához is vezetett. De Amerikában úgyszintén szembesülnie kellett mindezzel, ahol pályája úgy alakult, hogy napi szinten találkozott a színes bőrűek szegregációjával és diszkriminációjával, ami ellen feleségével, Wilma A. Iggersszel együtt, alkalmanként különböző szervezetek vezető tisztségviselőjeként, harciasan lépett fel. Támogatta a vietnámi háború elleni tiltakozásokat, az 1970–80-as években pedig erőteljes szószólója volt a kelet–nyugati párbeszédnek, azaz a szocialista rendszerek és a nyugati demokráciák közötti együttműködésnek. Ez utóbbi nála természetesen elsősorban történész szinten valósult meg, és az NDK történészeivel való kapcsolataiban jelent meg. Az 1990–2000-es évektől kezdődően a globalizmus és a multikulturalizmus támogatója volt, ebből vezethetők le a globális szemszögű historiográfia érvényesítésére irányuló törekvései is.[12]

Ehhez az igazán impozáns és többé-kevésbé nyílegyenes, következetes életúthoz és életműhöz kapcsolódva vethető fel persze az egész, a politikai elkötelezettség kérdéseit firtató attitűd egyik, ha nem a legjelentősebb ellentmondása is, nevezetesen, hogy elég-e pusztán a történészi politikai elkötelezettség, s mi a biztosíték arra nézve, hogy a történész a helyes politikai oldalon áll? Hiszen a történész politikai elkötelezettségét vallja, igaz, túlzó mértékben, mind a szélsőjobboldali, mind a szélsőbaloldali politikai propaganda és az ilyen értelemben vett *public history* is.

De egyelőre nem kell ilyen szélsőségekhez fordulnunk, elég, ha a szóban forgó Georg G. Iggers életművén pásztázunk végig, különösen annak emblematikus darabját, a *The German Conception of History*t vesszük alaposabban górcső alá.

Ennek elvi alapja az, hogy az 1970-es években különösen nagy hatású *Sonderweg*-elméletre építve, azaz az eltorzult német társadalmi fejlődésből levezetve értelmezi és ítéli meg negatívan a német historizmus jelenségét, amelynek fő jellemzői szerinte a normaellenesség, a természetjog és a racionális fogalmi gondolkodás elutasítása, valamint az állam és a hatalmi kérdések középpontba helyezése. A német történészek egy része is nagy felzúdulással fogadta Iggers e művét, s lényegében a mai napig felvethetők ellene alapvető kifogások, így például az, hogy miért tekinti roppant egyoldalúan pusztán ideológiai képződményként az irányzatot, s például a Leopold von Ranke által is megtestesített professzionalizmus jelentőségét miért nem ismeri el. Pedig ez a professzionalizmus fundamentálisan ellentmond Iggers koncepciójának, mivelhogy nem vezethető le ez a nyugatinál elmaradottabb társadalmi viszonyokból, hiszen a Nyugat éppen ezt a rankei professzionalizmust utánozta a 19. században.[13]

De igencsak gyengének minősíthetők a könyv „A német történeti eszme hanyatlása és válsága" című fejezete is, melynek írásai Wilhelm Diltheyről, Max Weberről,

☞ [12] Iggers–Wang 2008. Iggers egyéb munkái közül lásd például Iggers 1975; 1997.
[13] Lásd mindehhez pl. Lajtai 2007; Erős 2015, 83–128.

Heinrich Rickertről, Wilhelm Windelbandról, Friedrich Meineckéről, Ernst Troeltschről szólnak. Iggers a szellemtörténet[14] – bár ezt a fogalmat nem használja – ismeretelméletében puszta irracionalizmust lát, pedig Dilthey, Windelband, Rickert nézetei, nem beszélve Max Weber ideáltípusáról, jóval közelebb állnak a történetírói, történetkutatói gyakorlathoz, mint August Comte vagy a neopozitivizmus (Karl Popper, Gustav Carl Hempel, Émile Durkheim) elvontan és egyoldalúan törvénykereső elméletei. Nem véletlen, hogy Robin George Collingwood és az úgynevezett angolszász-vita képviselői (Peter Winch, William Walsh, William Herbert Dray, Louis O. Mink[15]) hozzájuk kapcsolódnak, belőlük indulnak ki, így hát joggal kérdezhetjük: hol itt az elkanyarodás?

Hosszasan lehetne sorolni Iggers e művének ellentmondásait, de ellenvetések vethetők fel életművének egyéb vonatkozásai is, így például a „nyelvi fordulat" és a posztmodern alapvető elutasítása, sőt egyenesen barbárnak való minősítése, illetve a módfelett kritikusan kezelt NSZK-beli történetírással szemben az NDK történetírása iránti túlzott lojalitása kapcsán, amivel mégiscsak elősegítette bizonyos mértékben egy durva és primitív diktatúra legitimálását.[16] A közös mindebben pedig az, hogy Iggers professzor talán túlságosan is érvényesítette mindezekben a kérdésekben politikai-ideológiai állásfoglalását, s létezik a historiográfiának az a nyilván nem egyöntetű, s abszolút kánonként érvényesíthető beszédmódja, amely szerint sokkal többet tudunk mondani az itt fejtegetett historiográfiai fejleményekről.[17]

Befejezésként és összegzésként leszögezhető, hogy igazán gondolatgazdag kötetet vehetünk kezünkbe. Nyilván egyfajta blaszfémia lenne hiányokat emlegetni vele kapcsolatban, hiszen itt egy közös, ezután is folytatandó gondolkodás egyik

☞ [14] A historizmus alapvető irodalmáról áttekintést adok: Erős 2017 (lásd jelen kötetben is); Erős 2015, 153. Ebből az irodalomból kiderül, hogy számos munka alapvetően cáfolja Iggers felfogását, sőt a neves filozófus, Frank Ankersmit szerint a historizmus a posztmodern nyilvánvaló előzményének tekinthető, de például Mannheim Károly is roppant modern jelenségként értékelte. Tehát ezekben közös, hogy nem a nyugat-európai mintától való „elkanyarodás" ennek a lényege. Még Antoine Prost szerint sem, aki viszont a francia történeti irodalom, kitüntetetten az Annales-iskola ilyen jellegű elfogultságait vitatta. Lásd mindezekhez egyebek mellett Aszmusz 1973; Engel-Janosi 1973; Rüsen 1993; Tessitore 2003; 2001; Beiser 2011; Prost 1996. A közép-európai vonatkozásokra lásd Čtvrtnik 2010. Magyar szempontból is külön kérdés a historizmus és szellemtörténet kapcsolata, s az erről szóló irodalom lényegében mond ellent Iggers értelmezésének. Lásd pl. Kornis 1924; Joó 1935; újabban Perecz 1998; Miskolczy 2001. Iggers Ankersmittel való vitájáról lásd Erős 1995.

[15] Lásd mindezekhez például Collingwood 1987; Mink 2006; Walsh 2006.

[16] Iggers 1989.

[17] Hozzáfűzhető még mindezekhez, hogy Stefan Berger a vele készült interjúban egyfajta „happy eclecticism"-ről, boldog sokféleségről beszél (Chris Lorenz nyomán), ami részben oldja az egyébként egyoldalúan a baloldal felé hajló „elkötelezettség" üzenetét. Johan Tollebeek professzor mindezekkel szemben inkább a múlt önmagáért való („for its own sake") kutatását tekinti történészi hitvallásának, ami persze talán ellenkező szélsőség, s felveti a Nietzsche által felidézett „eunuch" történész képzetét is. Lásd mindezekhez: „Egy elkötelezett történész", 2019; „A történetírás antropológiai szemlélete felé", 2013.

stációjáról van szó. Mindenesetre a kötetet, amint már erről esett szó a korábbiakban, alapvetően jellemzik a Stefan Berger által szerkesztett, illetve általa írt munkák tulajdonságai, nevezetesen az elméleti és empirikus megközelítés elegyítésére irányuló törekvés, a tanulmányok sok szempontból olvasóbarát jellege, a globális megközelítés igénye, amelynek során a kis nemzetek mellett az Európán kívüli kultúrák történetszemléleti kérdései is helyet kapnak, valamint egyfajta nyitottság, azaz a szakmán kívüli eszközök használata iránti érdeklődés.

A fentiekben kifejtett vitakérdések akár a kötet erényei is lehetnek, hiszen bizonyítják, hogy valóban releváns kérdéseket feszeget. Ráadásul a kötet szerkesztője, Stefan Berger professzor, ahogy ezt a vele készített interjú is alátámasztja, valóban „elkötelezett" történész, azaz személyében, történészi és egyéb munkáiban is igyekszik megvalósítani az általa itt is kifejtett elveket, amit világosan bizonyít a sorozat, amelybe e kötet is illeszkedik, illetve az általa szerkesztett egyéb történettudományos vállalkozások a „Writing the Nation" sorozaton kívül is.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Aszmusz 1973: V[alentyin] F[erdinandivics] Aszmusz: *Marx* és *a polgári historizmus*. (Ford. Szüszmann György.) (Társadalomtudományi Könyvtár.) Gondolat, Budapest.

„A történetírás antropológiai szemlélete felé. Beszélgetés Johan Tollebeek belgiumi történésszel." [Az interjút készítette: Erős Vilmos.] *Aetas,* XXVIII. évf., 3. sz., 130–133.

Beiser 2011: Frederic C. Beiser: *The German Historicist Tradition*. Oxford University Press, New York – Oxford.

Berger 2019a: Stefan Berger (ed.): *The Engaged Historian.* Palgrave Macmillan, Basingstoke.

Berger 2019b: Stefan Berger: „Történetírás és szerepvállalás – egy szimbolikus kapcsolat." [Ford. Törő László Dávid.] *Aetas,* XXXIV. évf., 2. sz., 142–146.

Cohen-Solal 2001: Annie Cohen-Solal: *Sartre 1905–1980*. (Ford. Nagy Nóra, Vajda Lőrinc.) Európa Könyvkiadó, Budapest.

Collingwood 1987: Robin G. Collingwood: *A történelem eszméje.* (Ford. Orthmayr Imre.) Gondolat, Budapest.

Čtvrtnik 2010: Mikulas Čtvrtnik: *Geschichte der Geschichtswissenschaft*: *der tschechische Historiker Zdeněk Kalista und die Tradition der deutschen Geistesgeschichte*. Diplomica, Hamburg.

De Baets 2002: Hungary. In uő: *Censorship of Historical Thought: A World Guide 1945–2000*. Westport [CT] – London.

„Egy elkötelezett történész. Beszélgetés Stefan Bergerrel, a Bochumi Ruhr Vidéki Egyetem professzorával." [Az interjút készítette: Erős Vilmos.] *Aetas,* XXXIV. évf., 2. sz., 105–109.

Engel-Janosi 1973: Friedrich Engel-Janosi: Zum Werden des deutschen Historismus. In uő: *Die Wahrheit der Geschichte. Versuche zur Geschichtsschreibung in der Neuzeit*. Verlag für Politik und Geschichte, Wien, 41–114.

Erős 1995: Erős Vilmos: „Georg G. Iggers: Historicism. The History and the Meaning of the Term. Journal of the History of Ideas. 1995/1." *Klió,* IV. évf., 2. sz., 10–14.

Erős 2015: Erős Vilmos: *Modern historiográfia. Az újkori történetírás egy története.* Ráció Kiadó, Budapest.

Erős 2016: Vilmos Erős: Spiritual history / Geistesgeschichte – intellectual history – cultural history – postmodern. In Vilmos Erős et al. (eds.): *Approaches to Historiography*, MTA-DE Néprajzi Tanszék, Debrecen, 105–114.

Erős 2017: Erős Vilmos: „Historicizmus és fantomirodalom. Dénes Iván Zoltán Szekfű Gyula-monográfiájáról." *Valóság,* LX. évf., 12. sz., 84–96.

Erős 2019: Erős Vilmos: „A múlt mint történelem. Elmélkedések Stefan Berger könyve és a Writing the Nation sorozat kapcsán." *Aetas,* XXXIV. évf., 2. sz., 148–157.

Erős 2020: Erős Vilmos: „Egy »polgári« történész viszontagságai az 1950-es, 1960-as években." *Múltunk,* LXV. évf., 4. sz., 106–130.

Galasso 2002: Giuseppe Galasso: *Croce e lo spirito del suo tempo.* Laterza, Roma–Bari.

Gyáni 2015: Gyáni Gábor: „Szijártó M. István: A történész mikroszkópja. A mikrotörténelem elmélete és gyakorlata." *Korall,* XVI. évf., 60. sz., 151–162.

Wang–Fillafer 2007: Edward Wang – Franz L. Fillafer (eds.): *The Many Faces of Clio. Cross Cultural Approaches to Historiography. Essays in the Honor of Georg G. Iggers.* Berghahn Books, New York – Oxford.

Iggers 1975: Georg G. Iggers: *New Directions in European Historiography*. Wesleyan University Press, Hanover–London.

Iggers 1988: Georg G. Iggers: *A német historizmus*. (Ford. Telegdy Bernát.) (Társadalomtudományi Könyvtár.) Gondolat Kiadó, Budapest.

Iggers 1989: Georg G. Iggers: „New Directions in Historical Studies in the German Democratic Republic." *History and Theory,* XVIII, 1. sz., 59–78.

Iggers 1997: Georg G. Iggers: *Historiography in the Twentieth Century. From Scientific Objectivity to the Postmodern Challenge*. Wesleyan University Press, Hanover–London.

Iggers–Wang 2008: Georg G. Iggers – Q. Edward Wang: *A Global History of Modern Historiography.* Pearson, London.

Joó 1935: Joó Tibor: *Bevezetés a szellemtörténetbe.* Franklin Társulat, Budapest. (Kultúra és Tudomány)

Kornis 1924: Kornis Gyula: *Történetfilozófia*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest.

Lajtai 2007: Lajtai L. László: A filozófia, az irodalom, valamint a pozitivista tudományosság szirénhangjai és a történészi diszciplína intézményesülése a XIX. századi Franciaországban. Bevezető. In uő (szerk.): *A történetírás mint tudomány. A történészi hivatás kialakulása a XIX. századi Franciaországban.* (Atelier Könyvtár.) Napvilág, Budapest, 11–57.

Miskolczy 2001: Miskolczy Ambrus: *Szellem és nemzet. Babits Mihály, Szekfű Gyula, Eckhardt Sándor és Zolnai Béla világáról.* Napvilág, Budapest.

Mink 2006: Louis O. Mink: A történeti megértés önállósága. In Gyurgyák János – Kisantal Tamás (szerk.): *Történetelmélet.* I–II. Osiris, Budapest, II. köt. 710–730.

Perecz 1998: Perecz László: *A pozitivizmustól a szellemtörténetig. Athenaeum 1892–1947.* Osiris, Budapest.

Prost 1996: Antoine Prost: *Douze leçons sur l'histoire.* Éditions du Seuil, Paris. (Reprint: 2010.)

Rüsen 1993: Jörn Rüsen: *Konfigurationen des Historismus. Studien zur deutschen Wissenschaftskultur.* Suhrkamp, Frankfurt am Main.

Szijártó 2014: Szijártó M. István: *A történész mikroszkópja. A mikrotörténelem elmélete* és *gyakorlata.* (Mikrotörténelem, 7.) L'Harmattan, Budapest.

Tessitore 2001: Fulvio Tessitore: *Lo storicismo come filosofia dell'evento.* Accademia Nazionale dei Lincei, Roma.

Tessitore 2003: Fulvio Tessitore: *Storicismo e storia della cultura*. Accademia Nazionale dei Lincei, Roma.

Walsh 2006: William Walsh: Kolligációs fogalmak a történettudományban. In Gyurgyák János – Kisantal Tamás (szerk.): *Történetelmélet.* I–II. Osiris, Budapest, II. köt. 768–781.

INTERJÚ

A HISTORIOGRÁFIA EGÉSZ EMBERT KÍVÁN…[1]

Interjú Erős Vilmossal

Törő László Dávid: A könyv címe az újkori történetírás egy történetét ígéri. Mit ért historiográfia alatt, és mire vonatkozik a magyar könyvcímekben kevésbé elterjedt „egy története" kifejezés?

– Erős Vilmos: A „modern" jelző arra utal, hogy az ókorival nem, a középkorival és a 16–18. századi történetírással pedig inkább felvezetésként foglalkozom a kötetben, tehát a hangsúly a 19. és 20. századi történetírás történetén van. A historiográfiának különböző megközelítései léteznek (erre vonatkozik az „egy története" kifejezés), amelyeket a kötet Függelék részében szereplő tanulmányokban tisztázok. Lehetséges egyrészt közvetlenül a történészekre és munkáikra helyezni a hangsúlyt, míg egyes munkák főleg az intézményekre koncentrálnak (erre példa újabban: *Atlas of European Historiography: The Making of a Profession, 1800–2005*[2]), megint mások a történetfilozófiát és a történetelméletet helyezik előtérbe (a kettő közötti különbséget, illetve a kérdést, hogy létezik-e egyáltalán történetfilozófia, ezúttal nem érintem). Ugyanakkor többen nem tartják a historiográfia részének a történetfilozófia tárgyalását, míg könyvemben alapvető fontosságot tulajdonítok a kérdésnek. Mindez jelzi, hogy a historiográfia nem szűkíthető le teljesen az eszmetörténetre, bár természetesen vannak eszmetörténeti aspektusai is. Ennek megfelelően eszmetörténeti szempontok érvényesítésével lehetséges a történészekre hatást gyakorló politikai nézeteket (baloldali, jobboldali, konzervatív, liberális eszmék és a fajelmélet kapcsán) vagy a professzionális történetírásnak a nem professzionális történetíráshoz tartozó, helyenként szélsőséges eszmék képviselőivel (így például Franz Mehring, Julius Evola vagy Giovanni Gentile nem tekinthető professzionális történésznek) való viszonyát figyelembe venni.

☞

[1] A következő interjú jelen kötet szerzőjével a *Valóság* 2016-os évfolyamában jelent meg a *Modern historiográfia. Az újkori történetírás egy története* című könyve (Ráció Kiadó, Budapest, 2015) kapcsán. Az interjú bizonyos részeire vonatkozóan (például a jövőbeli tervek) már eljárt az idő, s – szokás szerint – az itt kifejtetteknél lényegesen eltérőbben alakultak a fejlemények. Amint jelen kötet is bizonyítja, egyebek mellett középpontba kerültek a Szabó Istvánra vonatkozó kutatások a szerző életművében, s nem kerülnek szóba az interjúban az ifjabb Révész Imrére, ifjabb Iványi-Grünwald Bélára vagy az 1945 utáni agrártörténeti kutatásokra vonatkozó, végül megvalósított vizsgálódások sem. Ugyanakkor már az interjú címe is tükrözi a szerző alapvető meggyőződését a historiográfiai kutatások tekintetében (bővebb kifejtése és megismétlése jelen kötet előszavában), ezért lett végül ugyanez a címe jelen kötetnek is. További aktualizálása szükséges a szerző tudományos fokozatának is, amely 2022-től az MTA doktora. Jelen szöveg a 2016-ban készült interjú minimálisan szerkesztett változata.

[2] Porciani–Raphael 2010.

– Milyen műfajba tartozik a kötet?

– Elsősorban összefoglaló és monográfia (a kiadó szóhasználatával élve: „nagymonográfia") jellegű. Nem egyetemi tankönyvnek vagy kézikönyvnek készült, inkább egy összkép kialakítása benne a cél. Újdonságnak tekintem több összefoglalóval szemben, hogy nem korlátozódik a 19. és 20. századokra. Szerepelnek benne az egyetemes mellett a magyar történetírás fejleményei is (hiszen elsősorban magyar közönségnek íródott), továbbá a történetfilozófiáról is egy összképet szeretnék kialakítani benne. A történelem témájához hozzászóló filozófiai irányzatok közül különösen a történelem mellett érvelő gondolkodók vannak többségben, de gondolataik megértéséhez a történelemellenes iskolák tárgyalása is nélkülözhetetlen. Nem adathalmozásra törekedtem (a kötet ennek megfelelően nem enciklopédikus jellegű), több esetben kevésbé részletesen ismertetem az egyes történetírásokat, így például a kelet-európait vagy a hollandot, szemben az *Oxford History of Historical Writing* című ötkötetes összefoglalással,[3] amely extenzív teljességre próbál törekedni. Bár később tervezek a svájci, belga, illetve holland történetírások történetével is foglalkozni, úgy gondolom, a könyvben kialakított képen ezek ismerete már kevésbé fog módosítani. Ennek elsősorban az az oka, hogy a nyugat-európai történetíráshoz, a főbb paradigmákhoz keveset tettek hozzá a kelet-közép-európai, svájci, belga stb. történészek, történeti gondolkodók. Mindezek ellenére esetünkben azért szükséges a közép- és kelet-európai történetírást külön fejezetben bemutatni (bár ez természetesen roppant vázlatos), mert megismerése a magyarhoz fontos értelmezői keretet ad, így például lényeges adalékot nyújt a magyar történetírásnak az osztrákkal való összevetése: Ausztria történetírása közelebb állt a nyugat-európaihoz, mert ott 1945 után nem következett be a magyarhoz hasonló megtorpanás a diktatúra bevezetése következtében. Természetesen az osztrákoknál is felmerültek gondok a „nácitlanítás" (Entnazifizierung) tekintetében, de ez a probléma nem hátráltatta annyira a történetírást, mint a magyar „gleichschaltolás". Az összehasonlító módszerrel párhuzamok is felfedezhetők: az osztrák történetírásban hasonló okból szorulnak háttérbe a kolonializációval, gyarmatok történetével foglalkozó kutatások, mint a magyarban (hiszen a gyarmatok hiányoztak hozzá), tehát itt posztkoloniális irányzatoknak sem volt akkora terük.

– A műben szerepel az állítás, hogy a történészek körében a historiográfia a legalkalmasabb arra, hogy az elméletek iránti érdeklődést felkeltsék, ugyanis a történetfilozófia/-elmélet sokaknak túlságosan emészthetetlen nyelvezetű. Miért tartja szükségesnek az ilyen irányú tájékozódást a szakma művelői számára?

– A historiográfia horizontot ad, így a történetfilozófiától/-elmélettől eltérően történeti jellegű, a korábbi alakzatokat figyelembe veszi, és nem normatív, ugyanis a történésznek nincsenek normatív eszközei. Közel áll hozzá a historika (azaz annak

[3] Woolf 2011–2012.

normatív megfogalmazása, hogyan kellene történetírást művelni), de attól is el kell különíteni. Szándéka szerint historika például az először 2003-ban megjelent *Bevezetés a társadalomtörténetbe* című kötet,[4] amelynek szerzői definiálni próbálják, mi a társadalom- vagy mikrotörténet, és ehhez nyújtanak egy áttekintést a kapcsolódó nevekről, fogalmakról. A számos név, történetírói iskola azonban így, ebben a vonatkozásban esetlegessé válik (nem mindig derül ki, melyik és miért fontos), amelyeket érthetővé az egyetemi oktatásban csak egy historiográfiai kontextusba helyezéssel lehet tenni. Visszatérve a horizont kérdésére: a historiográfia a történész gyakorlata számára, olvasmányai elhelyezéséhez és a magyar történetírás állapotának értékeléséhez is nagy segítséget nyújt. Példa az elhangzottakra a magyarországi marxista történetírás értékelése, amelyről a historiográfia segítségével lehetséges ideológiai szempontok és közhelyek (egyenlő volt a materializmussal és/vagy a kommunizmussal stb.) vagy akár a rehabilitálás szándéka nélkül beszélni. A horizont kialakításával meg lehet állapítani, mit jelentett a marxizmus Kelet-Európában (uralmi pozícióba kerülve a gazdasági és társadalmi összefüggések vizsgálata helyett a politikatörténethez tért vissza) és Nyugat-Európában (itt a marxizmus ellenzékben egy függetlenebb, kritikai hangot jelentett és a társadalomtörténet művelésével modernizáló törekvéseket szolgált a történetírásban), ahol számos tudós számára vonzó alternatíva volt a minden tudományos munkához alapvető kritikai, független attitűd miatt. Nem térnék ki itt a Közép-Kelet-Európa és a Kelet-Közép-Európa elnevezések közti koncepcionális különbségekre, „fogalmi háborúra", amelyek különböző diskurzusok termékei, és így szintén egy horizont segítségével érhetők meg.

– Nagy hangsúly van a magyaron kívül az amerikai, angol, francia, német, közép- és kelet-európai, valamint olasz történetírásokon, amelyeket egyetemes szempontok szerint értékel. Hogyan lehetséges a historiográfiában a nemzeti és egyetemes látószög összehangolása?

– Közvetlen tapasztalataimból kiindulva: nem könnyű feladat. Ma például[5] a 16–18. századi európai és magyar történetírásról tartottam előadást, s a téma kapcsán a különböző olasz, francia, angol és német történetírók és intézmények nevének lexikális felsorolása is nehéz, nem beszélve az értékelésről és elemzésről. Az egyetemes (a 20. századig ez a kötetben az európait jelenti) látószög érvényesítésével ugyanakkor sokkal könnyebben meg lehet állapítani, hogy mi számít európai tudományos jelenségnek, és hogy kik képviselik ezt egy adott korszakban és adott történetírásban. A nemzeti és egyetemes szempontok összehangolása jelen esetben úgy történik, hogy önálló koncepciót próbálok kialakítani egyetemes irányzatokról és nem csak összefoglaló munkákra támaszkodok. Amennyiben rendelkezünk egy ilyen koncepcióval, úgy lehetővé válik a magyar és a kelet-európai történetírás értékelése is (például Niederhauser Emil a kelet-európai történetírás kapcsán ír „1918 előtti fejlett" és „1918 utáni fejlett" történetírásról, a historiográfiában azonban

☞ [4] Bódy – Ö. Kovács 2003.

[5] Az interjú közvetlenül egy előadás után készült.

választ kell adni arra, hogy mitől fejlett vagy nem fejlett egy történetírás), illetve elkerülhetővé válik az öncélú adathalmozás, a hegeli „rossz végtelen". Az egyetemes látásmód teszi lehetővé a történetfilozófiák beépítését az összefoglalóba, továbbá a történetfilozófiai irányzatok bemutatása is erősíti az egyetemes jelleget. Hozzáteszem az elhangzottakhoz, hogy technikailag, nyelvi szempontból sem egyszerű a dolog, hiszen aki így szeretne historiográfiát művelni, annak nem elég például az angol nyelvű irodalomra és fordításokra támaszkodni, hanem több nyelvből is fel kell készülnie. Nem elegendő egy-egy folyóirat történetéről olvasni összefoglaló munkákban, hanem elengedhetetlen magát a folyóiratot *(Annales; Past and Present; Geschichte und Gesellschaft; Quaderni Storici)* is folyamatosan követni egy önálló kép kialakítása érdekében. Ebből következik (és akkor a kutatással kapcsolatos technikai bonyodalmakat nem is említettem), hogy a historiográfia-írás egész embert kívánó feladat, azaz a kérdéskörrel nem lehet mindössze melléktevékenységként foglalkozni például gazdaságtörténet vagy politikatörténet művelése mellett, illetve nem lehet idősödő történészek levezető foglalkozása sem.

– A magyar történetírás történetében a 16–18. századot, a dualizmus és a két világháború közötti időszakot európai színvonalúnak minősíti. Miben nyilvánult ez meg az említett korszakok esetében?

– Inkább úgy finomítanék, hogy az európai színvonalhoz ezekben az időszakokban állt a magyar történetírás a legközelebb. Az első esetben nem a gyakran a leginkább európaiként értelmezett felvilágosodás (például Condorcet, Voltaire) hatása, hanem az erudita forrásgyűjtő történetírók megjelenése és tevékenysége, illetve a göttingeni iskolának a magyar történetírásra gyakorolt nagy befolyása jelentette ezt. Az erudita történetírásnak a tudományos történetírás megalapozásában játszott szerepét egyébként már Hóman Bálint tisztázta. A második említett korszakban a professzionalizmus kibontakozása az európai jelentőségű folyamat (ennek a megállapításában a külföldi irodalom hatott rám, amely a professzionalizmust átütő fontosságúnak értékeli), ami megegyezik az ebben a kérdésben részben az én fogalomhasználatomra is támaszkodó Romsics Ignác konklúziójával. Ez szembemegy azokkal a korábbi vélekedésekkel, amelyek a pozitivizmust és annak magyarországi képviselőit (a polgári radikálisokat) vagy régebben a történelmi materializmust (és ennek „szövetségeseként" a pozitivizmust) tartották kiemelkedőnek. A két világháború között a legjobb történészek a politikatörténet meghaladására és egy szintetikus történetírás (ehhez a gazdaság-, társadalom-, szellem- és népiségtörténet kínált számukra lehetőséget) kialakítására törekedtek. Ezt saját kutatásaimmal is alátámasztom, amelyek ennek a periódusnak a történetírásával kapcsolatosak.

– Ehhez képest az 1945 utáni korszakot visszaesésként értékeli, a rendszerváltás utáni időszakra nézve pedig „torlódásról" ír. Mi alapján vonhatók le ezek a következtetések?

– Az említett tendenciákhoz képest jelentett hatalmas visszaesést az 1945 utáni történetírás. Ebben a tekintetben ideologikus történetírásról beszélhetünk, s bár

minden történetírásban van ideológia, nem mindegy, hogy milyen mértékben érvényesül. A két világháború között például a Magyar Tudományos Akadémia tagjait választották, ezzel szemben 1949 után politikai szempontok szerint ültettek oda vagy küldtek el onnan embereket. Hozzá kell tenni azonban, hogy nem az egész korszakra érvényes a már említett gleichschaltolás (azaz beolvasztás, bekebelezés, bár ennek a kifejezésnek nincs pontos magyar megfelelője), ráadásul a román és orosz példához hasonló retorziók sem voltak. Összességében egy fokozatos nyitás jellemzi ezt az időszakot, amelynek során például a korábbi történészek tanítványai (például a Domanovszky Sándor-tanítvány Wellmann Imre) folytatták a megelőző gazdaság- és társadalomtörténeti orientációt, ugyanakkor a magyar történetírás 1945 utáni korszaka mégis visszaesést jelent az európai folyamatokhoz képest. A gazdaság- és társadalomtörténeti témák sokszor átpolitizáltak, a korábbi társadalomtörténet átértékelése is politikai szempontok szerint történt. Molnár Erik nem tekinthető társadalomtörténésznek és nem mérhető például Szabó Istvánhoz, aki interdiszciplináris alapon fogott hozzá társadalomtörténeti kérdések feldolgozásához. Az említettek következménye azután a torlódás: az 1970-es, 80-as években hangsúlyosabban megjelenik a társadalomtörténet, az 1990-es évektől a mikrotörténet, ám a politikatörténet nagy súlyát / regnálását nem sikerült meghaladni. A politikatörténet jelenlegi dominanciájának egyébként két fő forrása van. Egyrészt ez az 1945 utáni történetírás (ekkor mégiscsak a politikatörténet volt a „túlsúlyos") öröksége, másrészt a nemzeti ideológiához való visszatérés tartja fenn és erősíti ezt az állapotot. Itt hozzá kell tenni, hogy a két világháború közötti történetíráshoz nemcsak úgy lehet fordulni, mint egy jelenlegi nemzeti konzervatív ideológia előképéhez (ez számomra kevésbé vonzó), hanem a tudományos oldalt figyelembe véve egy európai színvonalú történetírást lehet benne látni. Így lehet például előképe Hajnal István és a társadalomtörténet a jelenlegi Hajnal István Körnek. A saját – két világháború közötti történészekkel kapcsolatos – kutatásaim érdekességét is ebben látom, azaz a maguk korában európai tudományos színvonalhoz közel álló tudósok vizsgálatában.

– *Milyen kutatási tervei vannak a jövőre nézve?*

– Idén novemberben felkérésre egy konferencián (*Konzervatív társadalomtudósok politikai válaszútja az 1930-as, 1940-es* években, az MTA Filozófiai és Történettudományok Osztálya szervezésében) adok elő Domanovszky Sándorról Budapesten. A Domanovszky-hagyaték böngészése, valamint a téma felkeltette érdeklődésemet a történész munkássága iránt (bár korábbi kutatásaim során érintőlegesen persze ennek számos vonatkozásával találkoztam). Különösen azért tartom ezt izgalmasnak, mert Domanovszky egyike azoknak, akik a korábban említett tudományos modernizációt képviselik a magyar történetírásban. Folyamatban van ezenkívül egy angol nyelvű historiográfiai összefoglaló megírása a magyar történetírással kapcsolatban, ugyanis az újabb külföldi monográfiák szerzői (például Stefan Berger)

is Várdy Béla 1976-ban megjelent angol nyelvű *könyvét (Modern Hungarian Historiography)* használják fel a témához.[6] Annak ellenére, hogy többekkel ellentétben kiváló könyvnek tartom, két probléma is van vele: már réginek számít, másrészt csak a két világháború közötti fejleményekre összpontosít, az azt megelőző időszakok csak ennek felvezetéséül szolgáló vázlatok, az 1945 utáni magyar történetírásról (érthető módon) egyáltalán nem szól. Tervezek még egy nagyobb tanulmányt Szekfű Gyula *Állam és nemzet* című kötetéről, illetve ennek francia nyelvű változatáról, az 1945-ben megjelent *État et Nation*ról. Tekintélyes anyagom van hozzá (amelyet Szekfű nemrégiben megjelent monográfiájának készítője teljesen figyelmen kívül hagyott, NB.: a szerző egyébként is „elfogyott" könyvének második felében), például Szekfű az erdélyi szász történetírásról írt nagyszabású tanulmányának egy eddig nem ismert német fordítása, amit bécsi kutatásaim során találtam meg, s amelyet magyar eredetijével együtt külön is publikálni kívánunk az egyik kiadóval. Végezetül a magyar történetírás történetének összehasonlító szemszögből való vizsgálatát erősítendő, román és osztrák történészekkel vannak közös terveink az egyes, szóba jövő nemzeti történetírások (román, osztrák és magyar) kapcsolódási pontjainak kutatására.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Bódy – Ö. Kovács 2003: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek.* Osiris, Budapest.

Porciani–Raphael 2010: Ilaria Porciani – Lutz Raphael (eds.): *Atlas of European Historiography. The Making of a Profession 1800–2005.* Palgrave Macmillan, New York.

Vardy 1976: Steven Béla Vardy: *Modern Hungarian Historiography.* Columbia University Press, New York.

Woolf 2011–2012: Daniel Woolf (gen. ed.): *The Oxford History of Historical Writing,* I–V. Oxford University Press, Oxford.

☞ [6] Vardy 1976.

Szinopszis

A kötet a szerzőnek az utóbbi jó tíz évben megjelent, válogatott historiográfiai tanulmányait és forrásközleményeit tartalmazza. Ezek az írások az *Aetas*, a *Századok*, a *Történelmi Szemle*, a *Múltunk*, a *Valóság*, az *Egyháztörténeti Szemle* című folyóiratokban, illetve a Századvég, a Hajnal István Kör, a Debreceni Egyetemi Kiadó által publikált kötetekben jelentek meg. (Közülük több angolul vagy németül is napvilágot látott a *European Review of History*, a *kakanien revisited*, az *Ungarn Jahrbuch*, a *Moving The Social*, *Hungarian Historical Review* című folyóiratokban, illetve a New York–London-i Berghahn és a Bécsi Praesens Verlag kiadóknál.) A tanulmányok a 20. századi magyar történetírás kiemelkedő képviselői, Szekfű Gyula, Domanovszky Sándor, Szabó István, Ifjabb Révész Imre, Mályusz Elemér, Ifjabb Iványi Grünwald Béla életművének fontos aspektusairól, illetve a 20. századi magyar történetírás néhány jelentős problémájáról, így a hanyatlás gondolatának a két világháború közötti magyar történeti gondolkodásban való megjelenéséről, az ún. Mohács-vitáról, az 1945 utáni agrártörténet-írásról vagy például a populizmus gondolatának emlékezetpolitikai szerepéről szólnak. A kötet második részében különböző magyar és külföldi szerzők, így Romsics Ignác, Dénes Iván Zoltán, Stefan Berger historiográfiai munkáiról készült kritikai esszék találhatók, amelyek több vonatkozásban érintik a historiográfia általános, európai problémáit is. A kötet záró írása egy, a szerzővel készített interjú, amely egyfajta ars poetica is, azaz a szerző vallomása a historiográfia kutatásának speciális aspektusairól és nehézségeiről.

Tematikai szempontból az írások négy nagyobb témakört ölelnek fel. Több foglalkozik közülük a szellemtörténet, illetve a népiségtörténet magyarországi jelenségeinek különböző aspektusaival, így a Szekfű Gyula és a Szabó István közötti vitával, a hanyatlás gondolatának két világháború közötti megjelenésével, ifj. Révész Imre egyháztörténeti munkásságával vagy Domanovszky Sándor ilyen jellegű történetírásával. A szellemtörténet magyar kutatása sok tekintetben még gyerekcipőben jár, számtalan ezzel kapcsolatos zavaros nézet uralkodik, e tanulmányok az erre vonatkozó rendteremtéshez járulnának hozzá. A tanulmányok egy további csoportja a magyarországi társadalomtörténet egyes aspektusait boncolgatja, kiemelten a debreceni kötődésű Szabó István történészi munkásságát, akiről a szerző a közelmúltban vaskos monográfiát jelentetett meg a Ráció Kiadónál. Ebben a kötetben a Szabó Istvánnal kapcsolatos kutatásainak néhány fontos elemét elemző, korábban megjelent írásaiból ad ízelítőt, így a Debrecen történetéről való kutatásairól, az 1950–60-as években a marxista-kommunista történetírás képviselőivel folytatott vitáiról vagy a népiségtörténeti kutatásai alapját jelentő népi nemzetfogalmáról. A tanulmányok egyik fő következtetése (itt is), hogy Szabó átfogó koncepciót

alkotott a magyar történelemről, amely közeli kapcsolatban volt a népi írók (vagy például Hajnal István) „harmadik utas" eszmekörével, s a vele kapcsolatos vitáknak ez volt a fő motívuma. A harmadik nagyobb témakört a kötetben inkább esettanulmánynak is minősíthető, egyedi jellegű tanulmányok és forrásközlemények képezik. Ezek közül kiemelhető az 1970–80-as évek Mohács-vitájáról szóló tanulmány, a Domanovszky Sándor történetírásának néhány fontos elemét analizáló írások és az erre vonatkozó forrásközlemény vagy a Szekfű Gyula és R. Kiss István vitáját bemutató nagyobb szabású tanulmány, amely a két világháború közötti nemzetkoncepciók elemzéséhez is hozzájárulás, amelyet a szerző a Szekfű Bethlen Gáborról szóló monográfiája kapcsán kirobbant vita alapján elemez, s amelyet a „Száműzött Rákóczi"-vita egyenes ági és logikus folytatásaként értelmez.

A tanulmányok utolsó, negyedik csoportja a szerzőnek a historiográfia elméletinek/módszertaninak minősíthető kritikai írásait öleli fel. Ezek részben nem magyar nyelvű s nem Magyarországon megjelent munkákra, részben egyes történészekről (Szekfű Gyula) készült monográfiákra, részint historiográfiai összefoglalásokra vonatkoznak. A szerző itt koncepcionális kérdéseket is feszeget, egyebek mellett a sokszor félreértett historizmus/historicizmus kérdését, a magyar történetírás számos homályos értelemben használt fogalmát (a már említetteken kívül például a pozitivizmus, illetve a „nemzeti kommunista" történetírás, de akár a népiségtörténet különböző aspektusait), de számos konkrét, akár technikai jellegű észrevétele is van. A kritikai írások közül több a nemzetközi historiográfiai irodalom egyes kiadványaira vonatkozik, kiemelten a Stefan Berger által szerkesztett sorozatokra és inkább esettanulmányokat tartalmazó kötetekre, amelyek szintén több vitatható, de mindenképpen továbbgondolásra érdemes szempontot vetnek fel, például a történetírás „nemzeti látószögének" ügyében.

A kötet végén olvasható, 2015-ben készült interjú egyfajta ars poetica is, a szerző vallomása a historiográfia kutatásának speciális aspektusairól, nehézségeiről és arról, hogy az alapkutatások, valamint a nemzetközi és hazai szakirodalom folyamatos és következetes követése elengedhetetlen a historiográfia komoly műveléséhez.

Synopsis

The present book compiles selected studies and source-publications, published by the author over the course of the last decade. These texts were originally published in the journals *Aetas*, *Századok*, *Történelmi Szemle*, *Múltunk*, *Valóság*, *Egyháztörténeti Szemle*, as well as in edited volumes from publishers like Századvég, István Hajnal Kör, Debrecen University Press. Some of these studies were also published in English or German, in international journals such as the *European Review of History*, *Ungarn Jahrbuch*, *Moving the Social*, or the *Hungarian Historical Review*; or as part of collections published by Berghahn (New York–London), or Praesens Verlag (Vienna).

These studies explore key aspects of the work of notable representatives of 20th century Hungarian historical writing, such as Gyula Szekfű, Sándor Domanovszky, István Szabó, Imre Révész Junior, Elemér Mályusz, Béla Iványi-Grünwald Junior, and discuss some significant questions addressed this historical writing, including the concept of decline as it manifests in the historiography and historical thought between the two World Wars, the so-called „Mohács-debate" of the 1970s and 1980s, the concept of the „third way" in post-1945 Hungarian rural history, and tenets of populist theory emerging around 1948.

The second part of the volume features critical essays on the historiographical contributions of various Hungarian and European authors, namely Ignác Romsics, Zoltán Dénes Iván, and Stefan Berger. These essays touch upon broader aspects of historiography as well as historical theory. The concluding piece is an interview with the author, offering an ars poetica of sorts, including a confession about the unique aspects and challenges of conducting historiographical research.

From a thematic perspective, the abovementioned texts can be divided into four categories. Several studies explore the different aspects of the so-called „Geisges-geschichte" and „Volksgeschichte" in Hungary, e. g. István Szabó's and Gyula Szekfű's contrasting interpretations of the history of nationalities in Hungary; the concept of decline in the interwar period, Imre Révész Jr's work on church history, and Sándor Domanovszky's writings related to the history of nationalities. Since the research concerned with „Geistesgeschichte" in Hungary is still in its infancy, these studies aim to contribute to a better, clearer understanding of these highly pertinent phenomena. Another major topic, addressed by several of the studies included here is that of social history writing in Hungary, especially the oeuvre of István Szabó, whose work is also the subject of author's recent monograph (2022). For the present volume, the author has selected a few earlier publications which analyse some of Szabó's most significant contributions, e. g. his research relating to his native city, Debrecen; his debates with Marxist-Communist historians; or his

conceptualisations of nation and nationality. As in the abovementioned monograph, here, too, the main conclusion is that Szabó conceived a comprehensive framework for the development of Hungarian history, which very much aligned with the so-called „third way" theory of the populist writers (representing a position similar to that of the historian István Hajnal), and served as the dominant motif of the Marxist-Communist assaults levelled against him.

The third main theme in the volume is comprised of what may rather be called case-studies and source-publications. Among these, the essay on the Mohács-debate, the publications analysing some other tenets of the historical writing of Sándor Domanovszky, and the debate surrounding Gyula Szekfű's monograph on Gábor Bethlen in 1929 – which, according to the author of the present volume, is a logical continuation of the well-known turmoil in Hungary, sparked by his earlier work, namely „Rákóczi in Exile" (1913) – are worth highlighting.

The final section of the volume contains critical reviews, which convey theoretical insights and methodical reflections as well. These reviews are partly concerned with monographs and summaries examining the work of Hungarian historians, such as Gyula Szekfű, and the development of Hungarian historical writing in the 19–20th centuries; and partly deal with recent publications on European historiography. In this section, the author also raises questions relating to conceptual issues, for instance, concerning the often misinterpreted or insufficiently defined terms of historism/historicism, as well as other obscure notions including positivism, „national communist historical writing", and Volksgeschichte/Volkstumskunde, all vaguely and inconsistently used in both Hungarian and international historical literature. Additionally, the reviews offer numerous specific observations, some of which are technical or methodological in nature. Among these critical essays, two reflect on publications focusing on European historiographical literature, with one of these concentrating particularly on the series edited by Professor Stefan Berger (Writing the Nation) and the other discussing a volume featuring case studies that both raise controversial questions and prompt further reflections, e. g. on the persistent issue of the „national angle/point of view" in historiography.

A tanulmányok eredeti megjelenési helye

A hanyatlás motívuma a két világháború közötti magyar történetírásban és történeti gondolkodásban. *Valóság,* LIX. évf., 2016. 1. sz., 20–30. [Angol változata: „In the Lure of „Geistesgeschichte". (The Theme of Decline in the Hungarian Historiography and Historical Thinking Between the Two World Wars.") *European Review of History / Revue européenne d'histoire,* 2015. 3, 411–432.]

A második „száműzött Rákóczi"-vita. Szekfű Gyula Bethlen Gábor című művének korabeli fogadtatása. *Századok,* CL. évf., 2016. 1. sz., 3–46.

Szellemtörténet versus népiségtörténet. Szekfű Gyula és Szabó István különböző értelmezései a nemzetiségek magyarországi történetéről az 1940-es évek elején. *Történelmi Szemle,* LXI. évf., 2019. 3, 479–498. (Német változata: "Geistesgeschichte" versus "Volksgeschichte" im Ungarn der frühen 1940-er Jahre. [Gyula Szekfű und István Szabó über die Geschichte der ungarländischen Nationalitäten.] *Ungarn Jahrbuch,* Band XXXV, 2019. Hg. von Zsolt K. Lengyel. Pustet Verlag, Regensburg, 2020, 209–227. Valamint "Geistesgeschichte" versus "Volksgeschichte". (Gyula Szekfű, István Szabó und die Debatte über die Geschichte der Nationalitäten in Ungarn zu Beginn der 1940-er Jahre). In László Balogh – Christoph Leitgeb (Hrsg.): *Opfermythen in Zentraleuropa.* Praesens Verlag, Wien, 2021, 119–139.]

Menekülés a hallgatásba… és a szellemtörténetbe. Domanovszky Sándor történeti-politikai nézetei az 1930/1940-es évek fordulóján. *Aetas,* XXXI. évf., 2016. 4. sz., 77–97.

„A kereszténység védőbástyája" és Westungarn. Trianon Domanovszky Sándor történeti/történetpolitikai gondolkodásában. In Hőnich Henrik – Nagy Ágoston (szerk.): *Trianon után. Politikai gondolkodás és történetírás*. Századvég Kiadó, Budapest, 2021, 81–121.

A magyar nemzeti kérdés a középkorban. Domanovszky Sándor előadása a Zürichi Nemzetközi Történészkongresszuson 1938-ban. *Valóság,* LXV. évf., 2022. 11. sz., 9–24.

A szellemtörténet Debrecenben: Ifjabb Révész Imre. *Aetas,* XXXVII. évf., 2022. 3. sz., 79–96.

A szellemtörténet jegyében: Ifjabb Révész Imre levelei Mályusz Elemérnek (1930–1939). *Egyháztörténeti Szemle,* XXIII. évf., 2022, 127–169.

Szabó István debreceni „identitásai". In Bódi Katalin – Fazakas Gergely – Lapis József (szerk.): *A „debreceniség" mintázatai és párhuzamai. Városi identitás és a kulturális emlékezet rétegei a kora újkortól napjainkig.* (Loci memoriae Hungaricae, IX.) Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2020, 273–284. Valamint *Valóság,* LXII. évf., 2019. 12. sz., 49–59.

Egy „polgári" történész viszontagságai az 1950-es/1960-as években. *Múltunk,* 2020. 4. sz., 106–130. [Angol változata: „'Prussian Way' versus 'Third Road'. Peasant-History in Hungary in the 1950s and 1960s. The Case of István Szabó." In *Moving the Social.* Ruhr Universität, Institut für Soziale Bewegungen, Bochum, 2022. 2. 67–81.]

A „harmadik út" gondolata az 1945 utáni magyar agrártörténet-írásban. *Valóság,* LVII. évf., 2024. 8. sz., 9–25. Valamint egy változata A „harmadik út" öröksége az 1945 utáni magyar agrártörténet-írásban címmel in Szívós Erika – Veres Dániel (szerk.): *Örökség, történelem, társadalom. Egy képzelt múlt felé?* Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület, Budapest, 2020, 206–224.

Populizmus és emlékezetpolitika egy 1948-as centenáriumi kötet kapcsán. *Valóság,* LXIV. évf., 2021. 11. sz., 39–46. Valamint in B. Kádár Zsuzsanna (szerk.): *Populizmus és emlékezetpolitika.* MTA – Wesley János Főiskola. Budapest, 2020, 75–86.

A szellemtörténettől a „public history"-ig. Ifjabb Iványi-Grünwald Béla történész az emigrációban. *Valóság,* LXIV. évf., 2021. 2. sz., 44–53. Valamint *Vigilia,* LXXXV. évf., 2020. 8. sz., 629–633. [Angol változata: „From „Geistesgeschichte" to Public History". (The years of emigration of the Hungarian Historian, Béla Iványi-Grünwald Jr.) In Stefan Berger – Philipp Müller (eds.): *Dynamics of emigration. Epistemic repercussions. (Émigré scholars and the production of historical knowledge in the age of extremes.)* Berghahn, London – New York, 2022, 156–172.]

Magyar Historiker-Streit? A Mohács-vita az 1970-es években. In S. Varga Pál – Száraz Orsolya – Takács Miklós (szerk.): *Loci memoriae Hungaricae*. II. Debrecen: Egyetemi Kiadó, 2013, 297–308. Valamint „A Mohács-vita" címmel *Magyar Szemle*, Új Folyam, XXIII. évf., 2014. 3. sz., 55–76. Illetve részletek in B. Szabó János – Farkas Gábor Farkas (szerk.): *Örök Mohács. Szövegek és értelmezések. Bölcsészettudományi Kutatóközpont.* Budapest, 2020, 812–817.

Bűvölet nélkül – félúton. Elmélkedések Romsics Ignác könyvéről). *Valóság,* LVI. évf., 2013. 5. sz., 80–92.

Historicizmus és fantomirodalom. Dénes Iván Zoltán Szekfű Gyula-monográfiájáról. *Valóság,* LX. évf., 2017. 12. sz., 84–96. [Angol változata: Dénes Iván Zoltán: A történelmi Magyarország eszménye. Szekfű Gyula a történetíró és ideológus. (Zoltán Dénes Iván: The Ideal of the Historical Hungary. Gyula Szekfű as a Historian and Ideologue.) *Hungarian Historical Review,* V. évf., 2016. 3. sz., 444–449.]

A múlt mint történelem. Megjegyzések Stefan Berger könyvéhez. *Aetas,* XXXIV. évf., 2019. 2. sz., 148–157.

Idolum és realitás. Az elkötelezett történész. *Történelmi Szemle,* LXIII. évf., 2021. 4. sz., 727–734.

„A historiográfia egész embert kíván." Törő László Dávid interjúja Erős Vilmossal. *Valóság,* LIX. évf., 2016. 5. sz., 85–93.